मनाशपथ खरं सांगेन :

साक्ष ७५

लेखक
प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

मोरया प्रकाशन

मनाशपथ खरं सांगेन : साक्ष ७५
Manashapatha Kharn Sangen : Saksha 75

लेखक
प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे
'आई', समर्थनगर, श्रीरामचौक,
पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३
दूरध्वनी : (०२४१) २४२४१६७
भ्रमण भाष- ९८८१५००९४२

प्रकाशक / मुद्रक
दिलीप महाजन / गौरी देव / योगिनी आठल्ये
मोरया प्रकाशन
'अनुश्री', ४०/१०, एरंडवणा, पुणे ४११०३८
मो. ९२२३५०१७९७, ८६००१६६२९७
६, 'दिव्यकुंज'. सुदर्शननगर, R10 एम.आय.डी.सी.,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०३
email : info@moryaprakashan.com
web. www.moryaprakashan.com

प्रथमावृत्ती : २०२२

© **सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे**

अक्षरजुळणी : श्रीपाद कुलकर्णी

पृष्ठे ४७२

मूल्य ५००/-

मनोस्वरूपास

गुज

सर, आपण आत्मचरित्र का लिहित नाही? गप्पांच्या ओघात अनेकदा मला विचारलेला हा प्रश्न, मला आत्मचिंतनाला, आत्मनिरीक्षणाला, आत्मपरीक्षणाला आणि स्मरणयात्रा करायला भाग पाडे. मी मराठीचा मास्तर, समीक्षक, संशोधक इ.इ. असे लोकांचे निरीक्षण. आत्मचरित्र हे बहुधा आत्मगौरवाकडेच वळते; म्हणूनच त्या लेखनावर मी माझ्यापुरती फुली मारली.

माणसाचे जीवन मोठेच कुतुहलपूर्ण आहे. त्याच्या वर्तनाची, अनुभवांची, कारणपरंपरा त्याला अनेकदा शोधूनही सापडत नाही. मन हे संवेदन, स्वतंत्र आहे; की मनच आत्मस्वरूप आहे? या द्वंद्वात तर माणूस अनेकदा भ्रमिष्ट होण्याची वेळ येते. वासनादेहात लिप्त मन आणि विदेही होऊन आत्मसाक्षात्कार अनुभवणारे मन, जिवंतपणाच्या अनुभवाने एकच असते हे नक्की!

माणसाला आपल्या आयुष्यात असंख्य वेळा निरुत्तर करणारे, त्याच्या तर्काच्या पलिकडले अनुभव येतात. चमत्कार, दिव्यअनुभव, साक्षात्कार असे आपण त्यांना नाव देतो. सृष्टीउत्पत्ती हा कैवल्याचा आविष्कार आजवर तर्कात पकडणे शक्य झाले नाही. माणसाचा जन्म हाही चमत्कार आणि त्याला संवेदना, जाणीव होणे हाही चमत्कारच म्हणावा लागेल. चमत्कार, दिव्यत्व असे काही नसते, असते ते केवळ सत्यच! अशी माझी धारणा आहे. मनाच्या परिमाणाने ते सत्य स्वीकारायचे! म्हणूनच 'मनाशपथ खरं सांगेन – साक्ष ७५' हे पंचाहत्तरी पूर्ण करतांना शब्दरूप होऊन प्रकटले आहे.

सर्वांनी स्वानुभवांसह या अनुभवांचा आस्वाद घ्यावा. श्रद्धेला बुद्धिप्रामाण्याचे परिमाण आपोआपच मिळेल!

*

अनुक्रमणिका

क्र.	शीर्षक	पृ.क्र.
१)	साप-उतारा - सातोरा	९
२)	कळसाईची माया	१५
३)	हरिश्चंद्राचे रांजण	२२
४)	रामकथेचा साक्षी	२९
५)	संजीवक बेटाची गूढता	३६
६)	अंजनेरीवरील रामभक्त हनुमान	४१
७)	शरण्ये वज्रेश्वरी	४७
८)	सद्गुरु प्रसाद	५१
९)	भारतीय सांस्कृतिक महत्त्वाचे स्थान - अकोले येथील श्री सिद्धेश्वर मंदिर	५७
१०)	हरिहर भेट	६५
११)	शोध पांडुरंगाचा - पांडुरंग क्षेत्राचा!	७१
१२)	हाक गर्भागिरीची	७८
१३)	धरिला पंढरीचा चोर!	८७
१४)	कुलस्वामिनींनीच करविले!	९५
१५)	नरसिंहांची स्वारी	१०२
१६)	दिक्पाल भैरवा!	१०८
१७)	परशुराम राम क्षेत्राचे अंकुर	११४
१८)	देवाचा हुकूम!	११९
१९)	जीवनाचा आधारवड	१२५
२०)	राष्ट्रमाता आई तुळजा भवानी	१३०
२१)	ब्रह्मचित्कलेच्या अंकावर	१३४
२२)	अमृतधारा	१३८
२३)	आखाडी	१४३
२४)	हवेतून प्रसाद!	१४९

२५)	बाप्पाजी	१५५
२६)	संतकवी दासगणु	१६०
२७)	श्री संत शेख महंमद महाराज, श्रीगोंदा	१६३
२८)	अमृतवाहिनीतीरीचे सिद्धपीठ : श्री सिद्ध किसनगिरी महाराज	१६७
२९)	संकेत ग्राम गणेशांचा	१७३
३०)	गजाननाची लीला!	१७८
३१)	पाठराखण	१८८
३२)	भिऊ नकोस!	१९५
३३)	अवधूत चिंतन	२०२
३४)	क्षेत्र निर्मळ! भाव निर्मळ!	२०९
३५)	सत्‌शिष्य सति गोदावरी – कन्याकुमारी	२१३
३६)	प्रेमावतार मेहेरबाबा	२१५
३७)	'पैसा'चा प्रसाद	२२०
३८)	विपाशाच्या तीरी	२२३
३९)	मांधात्यातील शिवस्वरूप	२२८
४०)	महांकालाचा संचार	२३३
४१)	मॉडेल कैलास भीमाशंकर	२३८
४२)	अबुच्या अनंतात	२४३
४३)	सार्थकतेची संवेदना	२४८
४४)	अवतार बर्फगणेश	२५४
४५)	धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र	२६२
४६)	रामलल्ला चरणी	२६६
४७)	कन्याकुमारींचा अभेद संदेश	२७०
४८)	तेजस्विनी अंबाजी	२७४
४९)	गोधामातील कृष्णलीला	२७८
५०)	हाक ज्योतिर्लिंगाची	२८६
५१)	काशीशी जावे!	२९१
५२)	जीवनधारणा धाम!	२९७
५३)	धरेची जीवनदायिनी सरस्वती	३०३

५४) स्वर्णमयी हरिहर भेट ३०८
५५) साद केदारजींची ३१७
५६) पंचतरणी पार अमरनाथजी ३२३
५७) शिवस्पर्श ३३०
५८) सर्परूपा? ३३८
५९) मला लिहून प्रकट कर! ३४३
६०) शंका सरल्या ३४८
६१) सामर्थ्यसंपन्न आशीर्वाद मिळाला ३५४
६२) सुतिक्ष्ण-अगस्त्य संवाद ३६१
६३) अभिवचनपूर्ती प्रवास ३६७
६४) अगस्त्य दर्शनार्थ भ्रमण ३७३
६५) महर्षि अगस्त्यांचा संकल्प ३८०
६६) महर्षि अगस्त्यांनी 'अगस्त्य महात्म्य' लिहून घेतले ३८७
६७) अगस्त्यांचा कन्नड योग ३९५
६८) 'जातकयज्ञ'चा 'जातकयज्ञ' ४०२
६९) अगस्त्य प्रेरणेने भक्त मेळा ४०८
७०) पूर्ण झाले आणि त्यांनी निरोप घेतला ४१६
७१) दिव्यत्वाचे आव्हान ४२३
७२) महर्षि अगस्तिमुनी सगुणनिर्गुण समन्वयक ऋषी ४२९
७३) व्हीजा मिळण्यात संकल्पपूर्तीचा खोडा ४३५
७४) रत्नांच्या निबिड अरण्यात ४४०
७५) मनस्वी मानस ४४४
७६) शिवसायुज्याची आनंद प्रतिती ४४९
७७) अष्टपादात महाकाय मूषकांनी केले स्वागत ४५४
७८) यमद्वारावर मात करीत कैलास परिक्रमेची परिपूर्ती ४५८
७९) यमद्वारातून डेरापुग ४६३
८०) ॐकारस्वरूप शिवदर्शनाने परिक्रमा पूर्ती ४६८

१. साप–उतारा – सातोरा

दुसरीत असतांना आमची सहल सातोरा डोंगरावरच्या श्रीखंडोबांना नेली. आमची सहासातआठ वर्षांची, वानरसेना, गुरुजींना थक्क करीत, पाहाता–पाहाता वर पोचलीदेखील. डोंगरमाथ्यावरून आम्ही गुरुजी आणि त्यांच्यासोबत रेंगाळलेली मुलं कशी येताहेत ते मोठ्या गमतीने पाहात होतो. आमच्यातील दोन–तीन तर दीपमाळेवर थेट शिखरावर चढली. काही इकडे–तिकडे फिरून, गर्दनीचा डोंगर, महर्षि अगस्त्यांचं मंदिर पाहात होती. प्रवरेवरच्या काठावरचा उदासीबाबांचा मठही स्पष्ट दिसत होता. संगमनेरकडं जाणारी, येणारी एस.टी. दिसली तेव्हा तर, ती लपंडाव करीत जाणारी एस.टी. पाहून खूपच गंमत वाटली. श्री गंगाधरेश्वराच्या शिखरावरची पताका डौलाने फडकत होती. काही इथून दिसणाऱ्या डोंगरांची नावं काय म्हणून एकमेकात वितंडत होती. गुरुजी जवळपास पोचलेच. माथ्यावर येताच त्यांनी पोरांना आरोळी दिली. आम्ही भोवती जमलो.

''चला सर्वांनी खंडोबाचं दर्शन घ्या!'' आम्ही परस्परांशी उगा स्पर्धा करीत बैठ्या, दगडी मंदिराच्या छोट्याशा गुहेचे तोंड असावे, तशा दारातून आत घुसण्याचा प्रयत्न करीत होतो.

पहिला आत गेलेला ओरडला, ''गुरुजी इथं खंडोबा नाहीये! महादेवाची पिंड आहे!'' मग जाऊन दर्शन घेणारा आमच्यापैकी प्रत्येकजण तेच बडबडू लागला.

दर्शन घेऊन आल्यावर गुरुजी म्हणाले, ''श्री खंडोबा म्हणजे मार्तंड भैरव, ते शंकराचाच अवतार आहेत. म्हणून काही ठिकाणी श्री खंडोबांची अश्वारूढ मूर्ती नसते किंवा बैठी मूर्तीही नसते, त्याऐवजी असे शिवलिंग असते. मात्र गावात सगळ्यांना हे शिवालय नाही, हे खंडोबाचं मंदिर आहे, हे माहीत आहे.

श्री खंडोबांच्या मंदिरात श्री खंडेराय, म्हाळसाई आणि बाणाई अशा देवीही असतात.'' गुरुजींनी श्री खंडेरायांची गोष्ट सांगायला सुरुवात केली तशी आम्ही मुलं रंगून गेलो.

परत जातांना पुन्हा नावेतून पलिकडे जायचं होतं. आम्हा मुलांना, विशेषतः गावातल्या मुलांना नावेचं खूपच नाविन्य! प्रवरेपलिकडूनही काही मुलं शाळेत येत. त्यांना नाव नित्याचीच होती. दोन्ही तीरावर नाव बंगले होते. नावेच्या नाड्यासाठी स्तंभ उभारले होते. प्रतिवर्षी कमानवेसच्या घाटपायऱ्यांवरील कासवाला पुराचं पाणी लागेपर्यंत प्रवरेत नाव चाले. नाव म्हणजे होडी नव्हे. आयताकृती नाव. त्याला तळात जणू दोन होड्याच जोडून बसविलेल्या. त्या आकाराची खूप गंमत वाटे. नावेतून प्रसंगी बैलगाडी सुद्धा पलिकडे जाऊ शके. नावबंगल्यात तांडेलकाका राहात असत. त्यांना दोन जोडीदार असत. ते बांबूकाठ्यांनी आणि वल्ह्यांनी नाव पुढे नेत. नावेचा नाडा दोन्ही तीरावरच्या बंगल्यातल्या स्तंभांना खूपच घट्ट बांधलेला. नावेचा मुख्य दोर त्या नाड्याला मोठ्या काप्पीने जोडलेला. त्यामुळे नाव सहज सरकत जाई. अगदी सुरक्षित वाटे. फार मोठे पात्र नव्हते तरी पाचदहा मिनिटं लागत. नदीला दोन-तीन ठिकाणी उतारही होता. मोठी माणसे त्या उतारावरून सराईतपणे प्रवाहातून पलिकडे जात. अगदी माझ्या वडिलांनी मला बखोट्याला धरून पलिकडे नेलेलं. आम्हा मुलांनाही तशी नदीची भीती वाटत नव्हती. तरी नावेची सोय बाजारहाटासाठी केलेली होती. अशी मुलांची सहल असली की गुरुजी अगोदरच तांडेलकाकांना तयार करून ठेवीत. आम्ही, नदी ओलांडून सातोऱ्याकडे येतांना नावेत किती करामती केल्या ते आम्हालाच माहीत! तांडेलकाका नाव घेऊन जातांना, ''हे गाबड्याहो पडशालना!'' म्हणून कितीतरी वेळा ओरडले होते. आम्हा मुलांचे त्याकडे लक्षही नव्हते. मात्र तांडेलकाकांविषयी गुरुजींसारखाच आदर वाटे.

सातोरा डोंगरावर गुरुजींनी श्री खंडेरायांची कथा एवढी रंगवून सांगितली की, जेवणाची वेळही निघून गेली. गुरुजींना मात्र याची कल्पना होती. ''चला आता टाक्यावर जाऊन जेवणं करू.'' आम्ही काहींनी टाकं पाहिलं नव्हतं. गुरुजींच्या बोलण्यानं टाक्याविषयी कुतुहल वाटलं.

''हे बघा, टाकं म्हणजे श्री खंडेरायांचं तीर्थ आहे. ते घाण करायचं नाही. त्यातलं पाणी फक्त प्यायचं. चरायला येणारी गुरंही तेथेच पाणी पितात.'' गुरुजींनी

सांगितलं.

आम्ही टाक्याजवळ आलो. आकाशाचं नितळ प्रतिबिंब पडलेलं शांत पाणी. कधी वाऱ्याच्या झोतानं त्यावर तरंग उठायचे एवढंच. आम्ही त्या टाक्याच्या सान्निध्यातच जेवायला बसलो. आता आम्हाला भुका लागल्यात याची जाणीव झाली होती. मग काय 'वदनी कवळ घेता...' श्लोक गुरुजींनी म्हणायला सांगितला. त्यातही आमचं लक्ष नव्हतं. डबे उघडताच डब्यातल्या भाज्यांनी आमची भूक चांगलीच वाढवली होती. मित्रांत देवाण-घेवाण झाली आणि हातातोंडाशी गाठ पडली. मन लावून अबोलपणे चार घास पोटात गेल्यावरच खाणारी तोंडं पुन्हा बोलती झाली. तेवढ्यात गुरुजी काही सांगू लागले. त्यांच्या शिट्टीमुळे आमचे लक्ष पुन्हा त्यांच्याकडे वेधले गेले.

''ह्या डोंगराचं नाव सातोरा. हा श्री खंडेराय मार्तंड भैरवांचा डोंगर म्हणूनच ओळखला जातो. नीट लक्षात ठेवा. आज आपण श्री खंडेरायांच्या सातोरा डोंगरावर सहलीला आलो आहोत. पूर्वी याला खंडोबाचा गड म्हणत असत. जेजुरीला जसा खंडोबांचा गड आहे, तसाच हा गड!'' गुरुजी सांगत होते.

मी मध्येच त्यांना आडवत म्हणालो, ''गुरुजी या डोंगराचं नाव सातोरा का आहे?''

गुरुजी थोडे बुचकळ्यात पडले. मग सावरत म्हणाले, ''अरे, ते नाव आहे. तुझं कसं अनिल हे नाव आहे, तसं हे डोंगराचं नाव!'' माझं काही समाधान झाली नाही. पण माझ्याजवळ पुन्हा विचारायला प्रश्न नव्हता.

जेवणं उरकली. आम्ही परतलो. माझ्या मनातला 'सातोरा' काही हलला नाही. नंतर कितीतरी वेळा आम्ही मुलं-मुलं बोरं खायच्या निमित्तानं सातोरा चढून गेलो. पांधीतून पायथ्यापर्यंत रस्ता, त्यात बोराची झाडं. बोरं अति चवदार. कच्ची बोरं खायला सुरुवात व्हायची. मग पिकून संपून जाईपर्यंत किंवा विकणाऱ्या कोणी बोर झोडून नेईपर्यंत हे चालूच राहायचं. प्रौढपणी आणि शिक्षक झाल्यावर नित्य ट्रेकिंग म्हणूनही सातोऱ्यावर जाणं घडलं. तरी 'सातोरा' का? हे कोडं मनात बोऱ्हाटीच्या काट्यासारखं रुतून होतं. पुढं मी ''चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'' असा विषय घेऊन लोकसाहित्याचा आणि भाषाविज्ञानाच्या दृष्टीने अभ्यास करू लागलो. क्षेत्रिय अभ्यासातील मौखिक परंपरांचा अभ्यास करू लागलो. तेव्हा रख्माकाकूंना मी

एकदा प्रश्न विचारला. त्यांचं शेत सातोऱ्याच्याच शिवारात होतं. रख्माकाकू चकित झाल्या, असा प्रश्न कोणी विचारील असं त्यांना वाटलंही नव्हतं.

''अनिल, लग्न होऊन मी नवव्या-दहाव्या वर्षी जोशी वाड्यात आले. आता नव्वदी गाठतेय, तशी मी 'सातोरा' हेच त्या डोंगराचं नाव ऐकतेय. पण आमचे मामंजी म्हणायचे, साप उतारा करणारे मार्तंड भैरव, खंडोबा त्या डोंगरावर राहतात. साप उताराचं पुढं सातोरा झालं!'' रख्माकाकू म्हणाल्या तसं माझं कुतुहल वाढलं.

''म्हणजे, मामंजी म्हणायचे हं, त्या डोंगराला गर्द रान होतं. खानापूर, ठाकरवाडी, तांबोळ, रेडे अशा भोवतीच्या गावातली गुरं तिथं चरायला न्यायचे. पंचक्रोशीचं गायरानच ते. आता तो डोंगरही ब्रिटिशांनी खाजगी इनाम देऊन टाकलाय! त्या डोंगराला काळ्या, पिवळ्या, शेंदरी नागांची, धामण, कवड्या अशा किती प्रकारच्या सापांची वस्ती. अजगरंही असायची. पण या खंडोबानं कधी जनावर का गुराखी सर्पदंशानं मरू दिला नाही!'' रख्माकाकू मामंजींनी सांगितलेली माहिती मला सांगत होत्या.

''कसं काय?'' मी पुन्हा त्यांना बोलतं केलं.

''अरे, सर्पदंश झालाच तर तो गुराखी तसाच धावत खंडोबापाशी जायचा. गाभाऱ्यात काय व्हायचं कळायचं नाही पण थोड्या वेळानं ठणठणीत बरा झालेला असायचा. बरं जनावराला कधी साप चावलाच तर गुराखी पळत जाऊन गाडगंभर पाणी खंडोबाला दाखवून घेऊन यायचा, सर्पदंशाच्या जागी ओतायचा. जनावर निपचित झालं की थोड्या वेळानं ते जनावर परत उभं राहायचं आणि जनावरात यायचं!'' रख्माकाकूंनी मामंजींकडून ऐकलेलं सांगितलं. मी थक्क झालो. विष नाहिसं कसं होई असा प्रश्न होता. ''पण हे कसं व्हायचं?''

''मामंजी म्हणायचे, त्यांनी कधी पाह्यलं नाही हं! पण गुराखी सांगायचे वदंता होती. मार्तंड भैरव खंडोबांच्या आज्ञेनं साप परत येऊन विष काढून घेई!'' बापरे. ''साप उतरून जाई म्हणून साप उतारा खंडोबा असं म्हणत. सापोतारा खंडोबाचं सातोरा खंडोबा कधी झालं हे मामंजींनाही माहीत नाही.''

''पण मग हे कोणालाच कसं माहीत नाही?'' मी विचारलं.

''कोण जाणे, आमच्या मामंजींनीसुद्धा वडीलधाऱ्यांकडून ऐकलेलं! फार पूर्वीची गोष्ट आहे.'' रख्माकाकूंनी स्पष्टीकरण केलं.

माझं समाधान झालं नाही. मी पंचक्रोशीत भटकंती करीत जख्खड म्हाताऱ्या लोकांना विचारलं. विचारलं की डोळे चमकत. ''ऐकलं होतं बुवा पण आम्ही हयातीत सातोराच म्हणतोय.'' मौखिक परंपरेचं हे असंच असतं. सत्य परंपरेत केवळ अवशेष बनून राहातं.

गो. नी. दांडेकरांचं 'भ्रमणगाथा' पाहिलं. गोनीदा याच डोंगरावर गुरं चारण्यासाठी घेऊन येत असत. 'भ्रमणगाथे'त त्यांचं वर्णन केलं आहे, पण त्यातही 'सातोरा' नावाचं स्पष्टीकरण नाही. एक खरं सर्पदंश झाला की भैरवनाथाच्या मंदिरात सर्प उतरवण्याचा मंत्र टाकतात. भैरवनाथांच्या कृपेनं सर्पविष नाहिसं होतं; असं अनेक ठिकाणी मोठ्या श्रद्धेनं सांगितलं जाई. म्हणजे दंतकथेत नक्कीच तथ्य होतं.

माझं १९७९ मध्ये पीएच.डी. आटोपलं आणि आदिवासींसाठी शिक्षण क्षेत्रात काही करावं म्हणून मोजके तीन विद्यार्थी घेऊन वसतिगृह घरातच सुरू केले. रा. स्व. संघ परिवारातील वनवासी कल्याण आश्रम जशपूरनगरचा आधार घेतला. पाहाता-पाहाता गुहक विद्यार्थी वसतिगृह टाकळकर वाड्यातील, माझ्या निवासस्थानाहून प्रवरेपलिकडे सातोरा डोंगराच्या पायथ्याशी आलं. साधारणतः ८१-८२ चा काळ. आम्ही गो.नी.दां.ना बोलावलं. त्यांच्या प्रवासात वनवासी कल्याण आश्रमात सातोऱ्याच्या पायथ्याशी विद्यार्थ्यांशी गप्पांचा कार्यक्रम ठेवला. गप्पा मारतांना त्यांच्या मुखानं सातोरा डोंगरावर ते कसे गुरं चारण्यासाठी येत; हे त्यांनी रंगवून सांगितलं.

''सातोरा हे या डोंगराचं नाव कसं?'' मी विचारलं.

ते जोरात हसले. म्हणाले, ''मी ऐकतो तसं सातोरा हेच या डोंगराचं नाव आणि डोंगराचा म्हणजे गायरानाचा राखणदार वर बसलाय, खंडोबा!'' एवढंच मला माहिती.

''या रानात नाग, साप खूप आहेत. आजही या विद्यार्थ्यांनाही अनुभव आलाय.'' मी जरा सापाकडे विषय नेला.

''हो ना, अहो नाग, सापाचं बहुधा दर्शन व्हायचंच, पण त्यांचा त्रास नाही. पान लागलंच तर खंडोबाच्या कृपेनं माणूस, जनावर त्यातूनही सुखरूप बरा होतो.'' गोनीदांनी पुस्ती जोडली. मी मग जास्त काही विचारण्याच्या फंदात पडलो नाही. मला रख्माकाकूंच्या कथेतील साप-उतारा-सापोतारा-सातोरा

ही 'सातोरा' नामोत्पत्ती ग्राह्य वाटली. दुसरी कोणती उत्पत्तीकथाही आढळली नाही.

आता शहरीकरणाच्या आणि औद्योगिकीकरणाच्या झपाट्यात सारंच बदललं. नदीवरची नावच काय पण नदीचं पाणीही एरिगेशनच्या नावाखाली गायब झालंय. भव्य पुलानं नदीचा स्पर्शही नाहिसा केला. सातोरा डोंगराचा पायथाच काय, पहिल्या टप्प्यापर्यंत इमारती आणि उद्योगाचं साम्राज्य आहे. हे सारं साताऱ्यावरला शिवस्वरूप मार्तंड भैरव खंडोबा आता आधुनिक जीर्णोद्धारासह पाहातोय! पुण्याच्या पर्वतीसारखी ट्रेकिंगची सोय. इतकंच!''

✻

२. कळसाईची माया

रघुनाथ खाडेंच्या घरी भेटलो. कळसुबाईकडे, बारी गावातून चढायला सुरुवात केली. एरवी कळसुबाईला जायचं तर बारीत मुक्काम करीत असे. यावेळी शेंडीत मुक्काम केला. पहाटे आवरून निघालो. गाडी होती त्यामुळे प्रश्न नव्हता. कधी नव्हे ते, अनायासे शासकीय गाडीतून प्रवास घडला होता. मी खरं तर पायीच भ्रमंती करीत होतो. संपत चव्हाण, खाडगीर, पट्टेकर, खाडे बरोबर होते. 'चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' या विषयावर प्रबंध लेखनाच्या अभ्यासानिमित्ताने माझा क्षेत्रिय अभ्यास सुरू होता. कळसुबाईला जाण्याची लहानपणापासून आतापर्यंतची ही चवथी-पाचवी वारी असावी. भराभरा, मजेत तरी मधूनच गप्पा मारत वर-वर चढत होतो. पहिल्याच बैठ्या टप्प्यावर कळसुबाईचं डांगाणी पद्धतीचं, नळीच्या कौलांच्या उतरत्या छपराचं मंदिर, पाणकळ्यात सगळे इथपर्यंतच येतात. कळसाईचं दर्शन इथंच घडतं. नेहमीप्रमाणे, थकल्या-भागल्या भक्तांचा हट्ट पुरविण्यासाठी आई पार्वती अर्थात कळसुबाई खाली आली. मंदिरात गेलो. नेहमीप्रमाणे शेंदूरभोगल्या उंचसर तांदळा स्वरूपात, खरंतर ओबडधोबड मूर्तीला फासलेल्या तांदळ्याच्या रूपातील कळसाईचं दर्शन घेतलं. उगाचच कौल मागण्याचा खेळ श्रद्धेनं खेळलो. म्हतारा गायक्या, मंदिरात टेकलेला. सुरकुतल्या कातडीचा, खोलगेल्या डोळ्यांचा, कभिन्न मात्र अद्यापही जगण्याची जिद्द असलेला, गायक्या. भिंतीला टेकून बुडके वर करून विश्रांत बसला होता.

''काय बाबा?'' संपतनं त्याला विचारलं.

''काय नई, येरिच बसलोय, जरसाक, वर कळसाईला काय?'' त्यानं आम्हाला त्याच्या किलकिल्या नजरेनं पाहात विचारलं.

''हां ह्या आमचं सर हाद्यात, त्येंली, वर कळसुबाई क जाआचा हे. आमी संगती.'' खाडेनं थेट त्याच्या भाषेत बाबाला सांगितलं. मग मला सहजच त्याला काही विचारावंसं वाटलं.

''बाबा रोज येता का?'' मी.

''हां त मंग, दुसरीकं कुकं जाआ? ह्याच आमचा रान!'' बाबानं उत्तर दिलं.

''बाबा ही कळसुबाई कवापून ह्या डोंगराला आहे!'' मी गमतीनं जमेल तसं त्याच्या भाषेत म्हणालो.

''कां, सांगता याचा नई, पहिल्यापुन हे, मंजि समदी सांगत्यात!'' बाबा म्हणाला.

''म्हणजे?'' मी पुन्हा टोकलं.

''मंजी, आता हे की? अरं, मास्तर, समदी मंत्याक कं, जवा कैलासबी नवता तवाय पुन कळसाई ह्येच. आता पय कवापुन! हा मंजी.'' बाबानं आणखी सांगितलं.

मला वाटलं होतं. कळसाई शिखरावर कळसाईचं स्थान का; याविषयी काही लोककथा मला ऐकायला मिळेल. मला अद्यापतरी एकच कथा कळसाईची मिळाली होती. कोळी, कांदडी, ठाकर आयाबाया दूध बाजाराला घेऊन जात. एका गवळणीच्या गायी खाट्या झाल्या होत्या. तिला दारिद्र्य आलं. ती दुःखी झाली. तिनं पार्वतीला गाऱ्हाणं घातलं.

पार्वतीनं तिचं दुःख जाणलं. पार्वती साक्षात समोर प्रकटली. ''मी प्रसन्न आहे! वर माग'' म्हणाली.

गवळणीनं दुःख सांगितलं. ''मला दूध घिऊन आया-बायांबरोबर बाजारला जायचं पण गायीच खाट्या! काय करू?''

पार्वती म्हणाली, ''हे बघ, तुझ्या समोर अमृतवाहिनी पेहरा नदी वाहते आहे ना. ती तुला रोज घागरभर दूध देईल. ते घेऊन बाजारला जायचं. पण हे बघ एक अट आहे. मध्यरात्री अमृतवाहिनी पेहरेकडे यायचं. मंत्र म्हणायचा 'एक गाय पेहेरा माय!' मध्यभागी दुधाची धार येईल. घागर भरायची आणि लगेच निघायचं. मागे पाह्यचं नाही. मागं पाहिलं तर दुधाची धार कधीच यायची नाही. करशील?''

''पण आई, माझ्यासारख्या लेकीबाळींचा सांभाळ करण्यासाठी तू कायम इथंच आमच्यापाशी राहावं एवढीच इच्छा आहे.'' गवळण म्हणाली.

पार्वती प्रसन्न झाली. ''बाई, तू सगळ्यांची चिंता करतेस. मी तुझ्या रूपानं त्या कळसावर राहीन. ते शिखर कळसुबाई नावानं प्रसिद्ध होईल.'' पार्वतीनं सांगितलं.

नदीचे नाव क्षीरवाहिनी, अमृतवाहिनी, पेहरा, प्रवरा अशी आहेत. या नावांमागे दडलेल्या कथांमध्ये दडलेली ही दुहेरी कथा मला, रतनवाडी परिसरात मिळाली होती. कथेतून कळसुबाई हे देवीचे स्थान अतिप्राचीन नसावं असं वाटत होतं, पण आत्ता या गायख्यानं कथा सांगण्याच्या ऐवजी कळसुबाईच्या काळाचाच निर्देश केला होता. शिव कैलासाआधी कळसुबाई होतीच या त्याच्या परंपरेने आलेल्या समजुतीचा नेमका अर्थ काय असावा? असा मी विचार करीत होतो. त्या क्षणापासून मी कळसुबाई चढून शिखरावर कधी आलो कळलंच नाही. संपतच्या हे लक्षात आलं होतं.

''सर, तुम्ही त्या गायख्याच्या सांगण्याचाच विचार करीत होता? हो ना! अहो सर तो गायख्या काही सांगून देतो. त्याचा काय विचार करता?'' संपतनं मला भानावर आणलं.

शिखरावरचं मंदिर तसं तुलनेनं लहानगं. मूर्तवजा तांदळा तसाच. कवड्यांचे डोळे मात्र मनाला आरपार भेदत. मन कळसाईमय करणारे. माझ्या क्षेत्रिय अभ्यासाचं केंद्रस्थान कळसाई. सह्याद्रीचं सर्वोच्च शिखर. शिखरावर हे आईचं ठाणं. दर्शन झालं. प्रदक्षिणा करतांना थेट समुद्रापर्यंतच्या प्रदेशावर सहज दृष्टी गेली. घाट चढून आल्यावर विस्तीर्ण पठार कळसाईच्या भजनात तल्लीन असल्यासारखं डोलत, मध्येच झुकून दंडवत करीत होतं. कोकण आणि देशावर आपली आभाळमाया पसरविणारं हे कळसाईचं ध्यान. ओठावर ठाकरी कोंबडनाचातले शब्द; सुसाट झोंबणाऱ्या, गिरक्या घ्यायला लावणाऱ्या वाऱ्याच्या नादानं स्फुरले.

''कळसुबाई, आमुची आई, भलरी दादा भलं रं'' पुन्हा मनात विचार आला, ''कैलासी शिव आणि सह्यावर शक्ती कळसाई. कैलास नव्हता तेंव्हा कळसाई इथंच होती. शक्ती अगोदर की शिव? पण शिवशिवा अद्वैत आहे; त्याचं काय? सृष्टीच्या प्रकटण्याचं मर्म या कळसाईत दडलं असावं का?'' मी

अंतर्मुख झालो. उत्तर मिळेना.

अगदी अलिकडे महर्षि अगस्त्यांचा अभ्यास करतांना एक गमतीशीर पुराणकथा वाचनात आली. कैलासी शिवपार्वतीचा विवाह. देव, ऋषी, मुनी, शिवगण, दानव, मानवादी सर्वांना ह्या कौतुकाचा आनंद घ्यायला बोलावलं. हिमालयात अवघी चलसृष्टी जमा झाली. हिमालय डळमळीत झाला. बहुधा जलसमाधी मिळण्याचा प्रसंग! कोणे काळी अरुणालयातून वर येतांना; पृथ्वीवरील अन्य पर्वतांना खाली ढकलणारा हिमालय पुन्हा बुडू लागला. मन्वंतराचा प्रलयप्रसंग! शिवांनी सृष्टी समतोलाचे कार्य अगस्त्यांवर सोपविले. महर्षि उत्तर तोलण्यासाठी दक्षिणेत गेले. पोथियथी अर्थात पोथीइल पर्वतावर त्यांनी विराटरूप धारण करून दाखविला. पुन्हा हिमालय वर आला. समतोल राखण्यासाठी महर्षि दक्षिणेतच थांबले.

आपल्या कार्याचं केंद्र सर्वोच्च शिखराच्या पायथ्याशी अमृतवाहिनी तीरावर अकोल्यात केलं. या कथेचा अर्थ मनात, त्या गायख्याबाबांनी सांगितलेल्या परंपरागत माहितीशी जुळत होता. म्हणजे सह्याद्रीपर्वत हा अतिप्राचीन, कोणा मन्वंतर काली सह्यगिरी समुद्रात खाली गेला आणि हिमालय सागरातून वर आला. अशीच आणखी कथा अशी संगती लावते.

विंध्याद्रीला सागरातून आलेला हिमालय आकाश आणि अवकाशाचं वैभव भोगतोय हे सहन झाले नाही. विंध्य उंच वाढू लागला. एवढा की सूर्यचंद्र भ्रमणात अडथळा येतो की कायसं वाटू लागलं. विंध्यवासिनीच्या अर्थात पार्वतीच्या कृपेने हे घडत असतांना महर्षि अगस्त्यांना विंध्याद्रींची ही आगळीक थांबविण्याची विनंती झाली. अगस्त्यांनी विंध्याद्रींना थोपविले. विंध्यवासिनी, कळसाई ही आद्यतम शक्तीरूपे. पार्वतीच्या रूपाने शक्ती प्रकटतांना या अनादिरूपांना थांबविणे आवश्यक होते. ते काम महर्षींनी केले. याचा अर्थ सरळ आहे. सह्याद्री, विंध्यांद्री हे हिमालयापूर्वीचे पर्वत. हिमालय नंतरचा. हेच यातून सूचित होतं. गायख्या बाबांनी ही पर्वतांच्या स्थित्यंतराची परंपरा किती साध्या आणि ठाम मौखिक परंपरेतून सहज माझ्यासमोर मांडली. आता वैज्ञानिकांनीही हीच गोष्ट सत्य म्हणून सप्रमाण घोषित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिवशिवा समागमात शिवा आधी की शिव? ही ज्ञानस्पर्धा कलगी-तुऱ्यासारखी भलेही अनुत्तरीत राहो. त्या गायख्या बाबांनी मात्र सृष्टोत्पत्तीत शक्तीचं स्थान तत्त्वापेक्षा वरचं

आहे हे माझ्या मनावर बिंबवलं. हे सगळं विचारमंथन आता एवढ्या काळानंतर घडतंय. पण त्या वेळचं काय? मी त्याच चिंतनात गढून खाली उतरलो. मौखिक परंपरांच्या सर्वेक्षणात, जिथं मौखिक परंपरा चिकटली आहे ते स्थान प्रत्यक्ष पाहणंही महत्त्वाचं असतं.

कळसाईचा असं, सृष्टीउत्पत्तीपासून, प्रागऐतिहासिककाळ इथपर्यंत चिंतन चालू असतांना, खाली उतरलो. उगाच खालच्या टप्प्यावर मंदिरात डोकावलं. आता तो गायखा केव्हाच घराकडं पसार झाला होता. बारीतच जेवणं उरकली. थोडी विश्रांती घेतली. खाडगीरच्या वारणघुशी गावात जायचं नियोजन होतं. पायी प्रवास होता. गाडी आम्हाला सोडल्यानंतर पसार झाली होती. शासकीयच गाडी ती! आम्हा अशासकीयांना काय जुमानणार?

वारणघुशीत पोहोचेपर्यंत चार-साडेचार झाले होते. मला कळसाईचा विसर पडला. मन वारणघुशीतल्या भागा घाणे नावाच्या गंमत खेळातल्या अर्थात तमाशातल्या कलावंताला भेटण्यासाठी उत्सुक झालं होतं.

१९७६-७७ सालातली ही गोष्ट. भागा घाणे काही साधी आसामी नव्हती. त्यांची मुलं नेव्ही, बँका आदि ठिकाणी नोकरी करून आता रिटायर्ड झाली होती. वारणघुशीत आता फारसं कुणी नव्हतं. मुलं, नातवंड, पतवंड अधूनमधून भेटायला, शेतीभातीचं पाहायला यायची. भागा घाणे महादेव कोळी. उंचापुरा, घारा गोरा, शेलाटा. शंभरी केव्हाच पार करूनही ताटम! तो, म्हणे भंडारदरा डॅमचं काम सुरू असतांना, पाया खोदायच्या कामापासून मजूर म्हणून कामावर होता. कामावर खोदत असतांना त्याला एक चांगला भला स्वयंप्रकाशी शुभ्र दगड सापडला. त्यानं तो विल्सन साहेबाला आणि फॉक्स सायबाला दाखवला. त्यांनी काय ते ओळखलं. तो दगड स्वतःकडं घेतला. शाबासकी म्हणून वारणघुशी शिवारातली चांगली दीडदोनशे एकर जमीन त्याला बक्षीस दिली. ही कहाणी तो ही स्वतः दिमाखानं सांगायचा.

गावगन्ना देवीच्या जत्रांमध्ये नवससायासाच्या स्वरूपात गावोगावची तरणीबांड, हौशी मंडळी गंमत खेळ अर्थात वगनाट्य तमाशा करीत. त्यात स्त्रीपार्टी अर्थात नाच्याचं काम भागा करी. देखणा शेलाटा गोरापान भागा, सर्वांना येडं करायचा! अंधारातल्या लावण्याचा त्याच्याकडं खजिना. बोलीभाषेच्या साजशृंगारात या लावण्या नाचून रंगावयाचा. त्या दिवशी माझा त्याचा परिचय

झाल्यावर मी त्याला अकोल्यात माझ्या घरी आणलं. शेलक्या मित्रांच्या उपस्थितीत त्याच्या लावण्या सांगण्याचा कार्यक्रम झाला. श्लिल–अश्लील मर्यादा नाहीच! त्यातल्या काही लिहूनही घेतल्या.

तर, त्या दिवशी आम्ही भागा घाण्यांच्या घरी गेलो. पाहुणचार चहापाणी खाडगीरनं चोख करवलं.

''काय मास्तर, कसं काय येणं?'' भागांनी विचारलं. मी माझं खास ॲकॅडमिक पद्धतीनं कामाचं स्वरूप सांगितलं.

''असा का? अरं वा! हां असाच अभ्यास व्हया पाजेल! ते लोकाली समजल.'' भागानं माझ्या अभ्यासाची भलावण केली.

''कुठं कळसुबाईला ग्येलं हुतं काय?'' भागानं विचारलं.

''हो!'' मी म्हणालो.

''पाह्यली का कळसुबाई?'' त्यानं प्रश्न विचारला. प्रश्न विचारताना भागा घाणे मिश्किलपणे हसत होता. असं का? हे विचारण्याची सोय नव्हती.

''पाह्यली!'' मी उत्तर दिलं.

''मास्तर क्यव्हडीक रं कळसुबाई?'' त्यानं हसत रोखून पाहात विचारलं. मला रोख समजला नाही. मी नेहमीप्रमाणं भौगोलिक छापील उत्तर दिलं. समुद्रसपाटीपासून उंची, सह्यपर्वतरांगा इ. मी सांगत होतो.

''असा काय? असा काय?'' भागा म्हणत होता.

मी माझ्या शैक्षणिक अहंकारानं फुगलो. ''हे अज्ञ आदिवासी कळसुबाईच्या सान्निध्यात राहतात, पण त्यांना गुरं चारणं अन् जत्रा करणं या पलिकडं काही माहीत नसतं.'' मी मनात म्हणालो.

माझं सांगून झालं; तसं भागा घाणे म्हणाला, ''येडां रे भाऊ ते येडा!''

आता मी चांगलाच खजिल झालो. माझा अपमान होतोय असं वाटलं. मी जरा संताप लपवित प्रश्नार्थक नजरेनं त्याच्याकडं पाहिलं.

''कळसुबाई का येव्हढी मोठी असं? ह्या! काय सांगतो? अरं कळसुबाई ही उलाशेक मुंगीवाणी.'' त्यानं सांगितलं.

आता मात्र मला फजित झाल्यासारखं झालं. सर्वोच्च पदवी पीएच.डी. प्राप्त करण्यासाठी. साधार आणि परिश्रमपूर्वक क्षेत्रिय अभ्यास करणारा मी, माझ्या विद्यार्थ्यांसमोर अज्ञानी ठरलो तेही एका अडाणी म्हाताऱ्याकडून! पण उपाय

नव्हता!

''कसं?'' मी विचारलं.

''हेर, तुझ्या डोळ्यामंदी भावली हाय का नाय समदं ह्येरायला?'' मला त्यानं विचारलं.

''हां आहेनं सगळ्यांनाच असते.'' मी जरा चिडूनच बोललो. अशी माझी चेष्टा कोणी केली नव्हती.

''ती भावली केव्हढीक रं? मुंगी येव्हढी! हाये क नही?'' भागानं पुन्हा छद्मीपणानं विचारलं.

''हां आहे!'' मी म्हणालो.

''मंग हेर, त्या भावलीला समदी कळसुबाई दिसतीकं नही?'' त्यानं विचारलं.

''दिसणारच!'' मी म्हणालो.

''मंजी ती कळसुबाई त्या भावलीत मावती! मावती क नही? मंजी कळसुबाई क्यव्हढीक? भावली येव्हढी! हाय कं नही! हां भी आमचं अडाण्याचं गिन्यान!'' भागा घाणेनं सांगितलं.

माझा राग क्षणात मावळला. भेदिकाचा वापर आपल्या मौखिक परंपरेने ही माणसं कशी करतात हे उमगलं. क्षणात सूक्ष्म आणि विराट यांचा स्वरूपसंबंध मनात प्रेरीत झाला. आजही सूक्ष्म कळसाईची अवकाशभर माया मी अनुभवतो आहे.

*

३. हरिश्चंद्रांचे रांजण

दुसरी-तिसरीत असतांनाच सत्यवचनी, एकवचनी राजा हरिश्चंद्राची गोष्ट ऐकली होती. कथेकऱ्यांच्या, कीर्तनातूनही मोठ्या रंजकतेने कथा ऐकली होती. हरिश्चंद्रगड आपल्या तालुक्यात आहे हे धराडे गुरुजींनी एवढ्या अभिमानानं सांगितलं होतं की, तेव्हांपासून आपण राजा हरिश्चंद्रांचे कोणी जवळचे आहोत; असं साभिमान मनात बिंबलं होतं. तरी हरिश्चंद्रगडावर जाणं मात्र घडायला १९७६ साल उजाडलं. मला अभ्यासानिमित्तानं जायचं असल्यानं, सहलीला एक गंभीर आयाम मिळालं होतं. ''चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'' असा विषय घेऊन आंतरज्ञानशाखीय स्वरूपात, क्षेत्रिय अभ्यास पद्धतीनं, लोकसाहित्य आणि बोलीभाषा यांच्या आधारानं, डांगाण क्षेत्राचं सर्वेक्षण करीत होतो. हरिश्चंद्र रेंज असा भौगोलिक भाग हा या अभ्यासात अंतर्भूत होता. हरिश्चंद्र, रतनगड, कळसुबाई, अळंग-कळंग, पट्टागड, अजुबा आदि सह्यशिखरांच्या डोंगरउतरणीचा हा प्रदेश. हरिश्चंद्रगड कोतुळ डांगमध्ये मोडतो. मी माझ्या सोबत त्या-त्या विभागातील विद्यार्थी बरोबर घेत असे. हे माझेच विद्यार्थी असल्याने आणि त्यांचं वास्तव्य कोळीबोर्डिंग तथा सत्यनिकेतनच्या बोर्डिंगमध्ये असल्यानं ते विद्यार्थी मला त्यांच्या घरी घेऊन जायला उत्सुक असत. त्या विद्यार्थ्यांच्या सहाय्याने मला थेट महादेवकोळी, ठाकर, कानडी, मराठा अशा सर्व जाती-जमातींच्या घरांपर्यंत, क्षेत्रातील आदिवासी दुर्गम भागात पोचता येत असे.

माझ्याबरोबर कोतुळ आणि राजूर डांगमधले दोन-दोन विद्यार्थी होते. साबळे, चव्हाण, पट्टेकर, भारमल असे विद्यार्थी घेऊन मी कोतुळहून सोम ळवाडीमार्गे हरिश्चंद्रगडापर्यंत मूळनेर भागातून म्हणजे मुळेच्या न्यारानं काठानं

निघालो होतो. माझा असा प्रवास पायी असे. विद्यार्थ्यांच्या उत्साहानं मीही चाले. मुक्काम, खाणंपिणं यांचा प्रश्न त्यांच्यामुळेच सुटलेला असायचा. आपल्या राहात्या भागाचा सर अभ्यास करताहेत, याचंच त्यांना अप्रुक असायचं. कोतुळडांगमधून हरिश्चंद्रगडावर आदिवासींच्या मळल्या वाटेनं, दाट जंगलातून, वानर, माकड, कोल्ही, लांडगे, विविध प्रकारचे पक्षी आणि विशेषतः नागराज यांच्या वसाहतींमधून थेट हरिश्चंद्रावर पोचणं माझ्यासाठी विलक्षण रोमांचकारी, धाडसाचं असलं; तरी ते विद्यार्थी सहज उड्या मारत चढत. मग मलाही उत्साह येई. मी पहिल्यांदाच हरिश्चंद्रगडावर जात होतो. विद्यार्थी मला जपून नेत होते. चढतांना राजा हरिश्चंद्रांना, महर्षि विश्वामित्रांनी खरंच इथंच डोंबाघरी काम करायला लावलं असेल का? या गडाशी हरिश्चंद्राची कथातर मौखिक परंपरेनं जोडलेली आहे.

वर पठारावर पोचलो तेव्हा सुमारे सकाळचे दहा वाजले असावेत. समोर शिल्पशैलीचा प्राचीन आणि विलोभनीय नमुना मन खेचून घेत होता. मंदिरापर्यंत जातांनाच तीन रांजणखळगे दाखवत, ''सर हे हरिश्चंद्रांचे रांजण'' साबळे म्हणाला.

मी चमकून पाहिलं रांजण वाटावेत असे ते खळगे आजही रिकामेच होते. त्यांनाही शेंदराची बोटं लावून परिसरातल्या सश्रद्ध आदिवासींनी देवत्व बहाल केलं. डोंगरउतरीवरील कीर्र्र झाडीतून आल्यावर येथे माजलेल्या गवतात ते रांजण आपलं अस्तित्व ठळक करीत होते. मी त्या रांजणांनाही नमस्कार केला. हरिश्चंद्रेश्वर मंदिराजवळ पोचलो. पुष्करणीत पाय धुतले आणि प्रथम हरिश्चंद्रेश्वराच्या मंदिरात जाऊन दर्शन घेतलं. पुन्हा पुष्करणीकडे आलो. पाणी घेतलं. हरिश्चंद्रेश्वरांना अभिषेक केला. हरिश्चंद्रेश्वराचं मिश्रशैलीतील मंदिर पाहातांना हे केवळ शिवालय नाही, हे शिवशिवा सिद्ध शक्तीपीठ आहे याची जाणीव होत होती. पुन्हा हरिश्चंद्रेश्वरांजवळ बसलो. ध्यानमग्न झालो. शिवलिंग स्थापित करून; शक्ती, प्रकृतीरुपिणी तपश्चर्या करते आहे, असं भारलेपण जाणवू लागलं. शाक्त तंत्र आणि शिवशासनात्मक हटयोगिक सिद्धतंत्र यांचा येथे अपूर्व संगम, शिल्पशैलीतून अधोरेखित आणि वज्रलिपित केला आहे, याची जाणीव झाली. पुन्हा मंदिराभोवती आणि मंदिरात अधिक सूक्ष्मपणे पाहात गेलो. दोन शिलालेख पाहून थक्क झालो. फारसं कळत नव्हतं तरी काही उल्लेख, शिवविष्णू अद्वैतास

शिवशिवा अद्वैताची साक्ष देत होते.

‘‘सर हे मंदिर तर आहेच, पण बाजूचं गडदीतलं मंदिर पाहा.’’ भारमल आग्रहपूर्वक म्हणाला. त्याच्या मागे गडदी अर्थात गुंफेजवळ गेलो आणि पाहातच राहिलो. विस्तीर्ण गुंफेमध्ये मधोमध चार खांब कोरलेले होते. मखर असावे तसे. त्या चौरस अवकाशात खडकांत कोरलेली स्वतंत्र महाकाय शिवपिंडी होती. आपल्या कवेतही मावणार नाही असं शिवलिंग मी इतरत्र पाहिलं होतं. इथं एकाच खडकात हे सारं गुंफा मंदिर उभं होतं. चारीही बाजूंनी अर्थात चहूदिशांनी शक्तीमाता शिवांना आपल्यात सामावून घेत आहेत असं वाटू लागलं. यातही लक्षवेधक होतं, ते गुंफेत पाणी होतं म्हणून नितळ आणि बर्फगार.

‘‘पावसाचं पाणी साठलेलं दिसतंय’’ मी म्हणालो.

‘‘नाही नाही सर! हे पावसाचं पाणी नाही. इथं कायमच पाणी असतं. शिवरात्रीला या पाण्यातून पिंडीपर्यंत जाणाऱ्या कोणाही लहानमोठ्या माणसाच्या गुडघ्याएवढंच पाणी लागतं!’’ भारमलनं रहस्य सांगावं तसं सांगितलं. पाणीव्यवस्थापनाचे अनेक चमत्कार माझ्या वाचनात होते. पण इथं तसं काही दिसत नव्हतं.

‘‘तू आला होतास शिवरात्रीला?’’ मी पटकन विचारलं.

‘‘नाही सर, माझा आजा सांगतो. आता पाप वाढलं तसा हा चमत्कार घडेनासा झाला, पण पहिल्यापासून असं होतं. सगळे सांगतात ना!’’

भारमलच्या या बोलण्यात दृढ विश्वास होता तेवढीच दृढ श्रद्धाही होती. आत्तातर चांगलंच पाणी साठलेलं आहे. नितळ. भीती नाही.

‘‘पोहायचं का आपण?’’ मी मुलांकडं पाहात म्हणालो. माझा उत्साह पाहून तेही सरसावले. टाकल्या उड्या. पोहत पिंडीजवळ गेलो. चक्क पिंडीवर चढलो. खालून पाणी मारून पिंडी आणि शाळुंका स्वच्छ घासून धुवायला सुरुवात केली. ‘शंऽभो हर हर महादेव’च्या घोषणा सुरू होत्या. आमच्या गडबडीनं दोन पक्षी करड्या रंगाचे गुंफेतच असावेत कदाचित फडफडत बाहेर गेले. आमचे लक्ष अगदी क्षणभरासाठी त्यांनी वेधून घेतले. पुन्हा आम्ही पिंडी धुण्यात गर्क झालो. पाण्यातूनच प्रकटलेल्या शिवांना आम्ही ओंजळीनी अभिषेक घातला. आमचं समाधान होईना. मग पोहत पिंडीला प्रदक्षिणा करावी असं मनात आलं. माझ्याबरोबर मुलांचाही उत्साह ओसंडत होता. आम्ही पोहत प्रदक्षिणा सुरू केली.

बर्फगार पाण्यातून प्रदक्षिणा करतांना, पिंडीच्या पाठीमागच्या बाजूच्या खांबाला ओलांडून पुढे जातांना बर्फानं चटका द्यावा तसाच एकदम चटका बसला. मी तसाच ओलांडून गेलो. कदाचित मलाच तसा अनुभव आला असावा. म्हणून मी पुन्हा प्रदक्षिणा करू लागलो. बरोबर त्याच ठिकाणाहून ओलांडतांना पुन्हा तसाच झटका बसला. मग मात्र मी मध्येच थेट पिंडीवर चढलो.

''का हो सर?'' चव्हाणनं विचारलं, पण ते चौघेही माझ्यासोबत पिंडीवर चढले.

''का रे तुम्ही का प्रदक्षिणा पूर्ण केली नाही?'' माझ्या मनातली शंका फेडण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो.

''सर, तुम्ही जिठून एकदम घाईनं पिंडीवर चढलात नां, तिठं इरक्तीच्या जागी झटका बसल्यासारखं झालं!'' साबळे निःसंकोच बोलून गेला.

''हो हो. मला पहिल्यांदाच जाणवलं म्हणूनच मी पुन्हा चक्कर मारली.'' मग सर्वांनीच आपल्यालाही तोच अनुभव आल्याचं सांगितलं.

''सर, का, मी सांगणारच हुतो का पींडी ओलांडून प्रदक्षिणा घालायची नाही, तरास होतो. समद्यांचा अनुभव आहे.'' भारमल पारंपरिक शास्त्रच सांगू लागला.

''हो हो पिंडीला पूर्ण प्रदक्षिणा करण्याची प्रथा नाही हे खरं आहे!'' मी त्याचा विश्वास, श्रद्धा अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करीत म्हणालो. बहुधा सर्वांना ते पटलं असावं. आम्ही पुन्हा बाहेर आलो. शिवांना वंदन करतांना 'चुकलं माकलं क्षमा करा' अशी क्षमायाचना केली. पोहोल्यानी भूक लागली होती. मग तिथंच जेवायला बसलो. साबळेनं पहाटेच आईकडून भाकरीचं पेंडकं आणि झुणका, ठेचा, कांदे बरोबर घेतले होते. ताव मारला.

मंदिराच्या उजव्या बाजूला भली विस्तीर्ण गुंफांची रांग! गुंफा बघतांना थक्क होत गेलो. एखादे आखीव आणि सुनियोजित गुरुकुल असावे. अशा आकारांमध्ये ही गुंफांची रांग. कुलुगुरुंचे निवास असावे. शिष्यांचे निवासस्थान वेगळे! एकत्र अध्ययनाची आणि अध्यापनाची जागा वेगळी विस्तीर्ण! स्वतंत्र चिंतन, मनन, ध्यानादी करण्यासाठीच्या गुंफा वेगळ्या. कदाचित भोजन व्यवस्था असावी असे वेगळे दालन. स्वतंत्र तीन, पाच, सात विद्यार्थ्यांना संथा देणे शक्य होईल अशी दालने पाहात पाहात; प्रत्येक दालनात गुरुकुलाच्या व्यवस्थापनाची कल्पना करीत.

आम्ही हिंडत होतो. तंत्रविद्या, मंत्रविद्या, होमहवनादी कर्मकांड करण्यासाठी योग्य जागा आणि या सर्व गोष्टीच्या आरंभी विघ्नहर्त्या सिद्धीविनायकाची क्रियावान उभी जवळपास आठ फूट उंचीची भव्य मूती! गणेशांचे ते ध्यान अगदीच वेगळं वाटलं. जणू गणाधीश छात्रगणांना संबोधित करीत आहेत असे प्रसन्न बोलके ध्यान. मी बराच वेळ तेथेच रेंगाळलो. गुंफांच्या बाहेर आल्यावर, सभोवार पाहतांना हे नक्कीच सिद्धपीठ असावे असे वाटले.

''सर ते डोंगराचं शिखर दिसतंय, हां तेच ते रोहिदास आणि ते दिसतंय ते राणी तारामती आणि हा हरिश्चंद्र!'' भारमलनं हरिश्चंद्राचं कुटुंबच या हरिश्चंद्रगड स्वरूपात उभं केलं!

''पण मग महर्षि विश्वामित्र कुठे दिसत नाहीत ते?'' मी न राहवून विचारलं.

''सर या सगळ्या गुंफा महर्षि विश्वामित्रांच्याच!'' भारमल म्हणाला.

''म्हणजे हे महर्षि विश्वामित्रांचं गुरुकुल आहे?'' मी सहज बोललो. भारमलला हा प्रश्न कळला नसावा.

''सर इठच चांगदेव महाराजांची तपोभूमी आहे!''

''चांगदेव महाराज म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर माऊलींची परीक्षा घ्यायला गेले ते?'' मी विचारलं.

''त्ये काही सांगता यायचं नाही, पण चांगदेव तप करीत होते आणि त्यांचे शिष्यही इठंच राहायचे असं म्हणत्यात. त्या खोदलेल्या शीलालेखात लिहिलंय म्हणतात!'' भारमलनं गाईडनं सांगावं तसं सांगितलं. मी थक्क झालो. मौखिक परंपरांमधून अतिप्राचीन काळापासूनचा कालौघ येथे डोंगरांच्या रूपात वज्रलिपित झाला होता. महान कार्य करणारी माणसं डोंगरांसारखी भव्य उत्तुंग आणि अविचल असावीत हे किती सहज मौखिक परंपरेतून स्पष्ट होत होतं.

माझे पीएच.डी. झाले. मौखिक परंपरेतील कथांचे संकलन प्रबंधाच्या परिशिष्टात मांडले. अभ्यास होत राहिला. जे भारमलच्या मुखातून ऐकले होते तेच डॉ. रा. चिं. ढेऱ्यांच्या 'चक्रपाणी' ग्रंथात वाचायला मिळाले. अनेक संदर्भ पुढे आले. 'चांगदेव पासष्टी' ग्रंथावर चर्चात्मक लेखन करतांना चांगावटेश्वराचा हरिश्चंद्राशी असलेला संबंध उलगडून दाखवला तर परिसरातील रामकथा, महर्षि अगस्त्य कथा यानिमित्ताने महर्षि विश्वामित्र आणि राजा हरिश्चंद्र यांच्या कथांचे

अनुबंधही उलगडत गेले.

हरिश्चंद्रगड हा डोंगरच भरल्या रांजणासारखा आहे हे भारमलनं प्रात्यक्षिकासह दाखविलं. अनेक ठिकाणी कभिन्न कातळांवर त्यानं हातांनी बोटांनी मारून पाहायला लावलं. आश्चर्य म्हणजे या कभिन्न कातळांचा आवाज उत्तम भाजलेल्या रांजणासारखा, तर कधी भरल्या रांजणासारखा येऊ लागला. हा जलतरंगांचा वस्तुपाठ आम्ही कितीतरी ठिकाणी गिरवला. महर्षि विश्वामित्रांनी रांजणांना मुळाशी छिद्र पाडली होती. त्यातून पाणी निघून जायचं. आजही मुळा नदीच्या रूपानं हरिश्चंद्रांच्या रांजणातील पाणी स्त्रवतच आहे आणि पर्जन्य सत्वाच्या रूपाने सत्यनिष्ठ पुण्यवादी हरिश्चंद्र रांजणात पाणी ओततच आहेत. केवढे हे निसर्गाश्रयी रूपक!

मुळा पूर्वेकडे वाहात जाऊन प्रवरेला मिळते तर याच सिद्ध शक्तिपीठातून जगत्‌कल्याणासाठी पश्चिमेकडून मंगलगंगा श्रवते. हे महाशक्तींचे देणे. अशा अव्याहत अमृतप्रवाहावर हरिश्चंद्रांचे सत्वपीठ, विश्वामित्रांचे ज्ञानपीठ आणि चांगावटेश्वरांचे योगपीठ! केवढा विलक्षण योग! केवढे भाग्य या स्थाणूचे म्हणूनच हरिश्चंद्रेश्वर रूपात येथे शिवही शिवांसहित शिवाद्वैताचे धडे देत असावेत अशा विचारांनी मन उर्ध्वगामी झाले. येथवरच्या प्रवासात दुपार टळली होती.

''सर, कोकण कड्यावर जायचंय ना?'' माझा अंदाज घेत भारमलनं विचारलं.

''हां. मग इठवर आलोय आन कडा पाहायचा नही हे कस काय?'' साबळेनीच परस्पर उत्तर दिलं. चव्हाण, पट्टेकर दोघांनीही दुजोरा दिला. माझा मग प्रश्नच उरला नाही. या मुलांना स्थानिक गोष्टी सर्वज्ञात होत्या.

चांगला एकदीड किलोमीटरचा थेट तळापर्यंतचा कापीव कडा. खाली पाहायचं तर, सरळ झोपायचं आणि तोंड बाहेर कापीव कड्यावर काढायचं आणि मगच पाहायचं. उभं राहून पाहाण्याचं धाडस करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या अनेक तरुण-तरुणींच्या मृत्यूकथा नव्यानं येणाऱ्यांना भयग्रस्त करतात. साबळे आणि भारमल मात्र अशा कथा थेट कड्याच्या काठावर बिनधास्त उभं राहून सांगत होते. रुमाल, टोपी, गवताची पेंडी कड्यावरून खाली फेकली तर परत वर येऊन पडते; याचे प्रयोग पाहातांना खूप गंमत वाटत होती.

''असंच पडणाऱ्या माणसं, जनावरं यांचं झालं असतं तर किती बरं झालं

असतं!'' माझ्या मनात विचार आला. पुढे असा कापीव कडा आणि मागच्याच बाजूला विस्तीर्ण तळावासाठीचा खोलगट भाग. बांधबंदस्ती इतिहास जमा झालेली. तलावाच्या असण्याचं काही फारसं औचित्यच नाही. सगळा डोंगरच पाण्याने भरल्या रांजणासारखा. सूर्य मावळतीला निघतांना, मी सावधगिरीनं परतण्याचा प्रस्ताव मांडला. तळकोकण, कडा आणि पठारावरचं गुरुकुल दोन-दोन नद्यांच्या उगमाचं हे स्थान. मुळा नदीला पूर्वेकडे तर मंगलगंगेला पश्चिमेकडे समृद्ध कल्याणकारी म्हणून पाठवलेले. त्यात दिवसभर रमलो. पाय निघेना पण उतरायचं होतं. दाट अरण्यातून मळवाट होती.

पुढे हरिश्चंद्रगडावर अनेकदा जाणं झालं. अगदी तिथं जाण्याचा छंदच जडला. कधी अंबित, पाचनईच्या बाजूनं राजूर डांगमधून तर कधी कोतुळ डांगमधून. हरिश्चंद्रगड हा कवितेचा, कथेचा विषय झाला. कधी स्फुटलेखनात हरिश्चंद्रगड व्यापून राहिला. सात्त्विक, निरामय सौंदर्यानं नटलेला. पुराणकथांतील आदर्शजीवनाचा संदेश देणारा, हौशी पर्यटकांचं पर्यटनस्थळ केव्हा बनला आणि 'मंगलगंगा' नदीची 'मळगंगा' कधी झाली कळलंच नाही. धाडसी साहसी पर्यटकांना कोकण कड्यानं आव्हान देऊन आपल्या अंगाखांद्यावर खेळवलं. बिबट्या व्याघ्रांच अभयारण्य असूनही गुलहौशांचं माहेरघर कसं झालं कळलं नाही. तरी अजून गाड्या वर जातील असा रस्ता काढण्याचं कोणाच्या मनात आलं नाही हे त्या शिवशक्तीचं भाग्य. सिद्धसांप्रदायिकांना सिद्ध होण्यासाठीचे गुरुकुल गुलहौशांचं लाडकोड मुक्तपणानं पुरविण्याचं स्थान झालं खरं, पण हरिश्चंद्रांचे रांजण मात्र भरभरून पाझरतात आणि हजारो हेक्टर्सची समृद्धी सिद्ध करतात एवढं खरं!

*

४. रामकथेचा साक्षी

भास्कर भोईर, दादा भुजबळ, मोरेश्वर धर्माधिकारी आणि मीदेखील, आता खूप थकून गेलो होतो. पायात गोळे येताहेत असं वाटत होतं. नुसता वैताग वैताग झाला; तरी वैतागवाडी काही येईना. तिर्ढे पाचपट्टे गावाला बारा वाड्या वैतागवाडीतून, तिढ्याला जायचं आणि मग पाचपट्ट्याला जायचं, मुक्कामाला. आम्हाला तर अजून वैतागवाडीच गाठायची होती. सकाळी सहासाडेसहालाच भाकरीची पेंडकी बांधून आम्ही चौघं गर्दनीहून वांदरनळी, वांदरनळीतून तवाच्या धबधबा मजेमजेने भटकत समशेरपूरच्या पुढे टाहाकारीला पोहोचलो. चांगलेच भुकावलो होतो. टाहाकारी देवीच्या अजोड वास्तुशिल्प मंदिराच्या पुढ्यातल्या नदीवर, नदी कसली ओढाच म्हणावा लागेल, पण पाणी चांगलं होतं जेवायला बसलो. सपाटून ताव मारला. मग मंदिरशिल्प पाहात रेंगाळलो. विचारलं, शॉर्टकट म्हणून सांगितलं तसं त्या रस्त्याला निघालो. रस्ता कसला पांदीपांदीनं खाचाखळग्यातून निघालो.

बरीच छोटी-छोटी गावं मागं टाकून आमची रपेट चालली होती. सायंकाळ व्हायला आली होती. खाचराशेतातली राबती माणसं, आपल्या जित्रापांना घेऊन; घराकडं निघाली होती. आम्ही मात्र पाचपट्ट्याकडं जायचं म्हणून वैतागवाडी धुंडाळत होतो.

''अहो भाऊ, वैतागवाडीला जायचं!'' जाणाऱ्या एकाला विचारलं.

''हांगी असाच मोहारं जाचं!'' त्यानं सांगितलं.

''किती लांब आहे?'' मी विचारलं.

''ह्या इटंच, कुत्र्याच्या हाक वं!'' त्यानं सहज सांगितलं. तसा जिवात जीव आला. दमले होतो तरी वेग वाढला. सूर्यास्तापर्यंत पाचपट्ट्यात पोचलेलं

बरं, असा विचार आही पोरं करीत होतो. असे होतो तरी केवढे, सोळासतरा वर्षांचे! दहावी-अकरावीतली पोरं. सहज शाखेवर पट्टागडाचा विषय निघाला. छत्रपती शिवाजी महाराज या गडावर थांबले होते. तिथं म्हणे टांकसाळ होती. कल्याण खजिना लुटल्यावर छत्रपतींनी या गडावर विश्राम केला. लोक कौतुकानं पट्टागडाला विश्रामगड म्हणू लागले. आम्हाला म्हणूनच पट्टागड पाहण्याची ओढ. निघालो चौघच आणि आता दमल्या, चिंतामग्न अवस्थेत, धैर्यानं पण मनात दाटू पाहणाऱ्या भयशंकेनं, वैतागवाडी शोधत होतो.

चार-पाच वाड्या अगदी खरंच हाकेच्या अंतरावर दिसत होत्या. त्यात वैतागवाडी नव्हती. विचारलं की ''हां, ती काय तिठं, येव्हढं टेकाड यंगुन गेलं की आलीच.'' आम्ही चालत होतो. चालतच होतो. वैतागवाडी येत नव्हती. तिथून पुढे जायचं होतं. आता सूर्य डोंगराआड जायला लागला होता.

''चकवा लागला असंल'' भास्कर भोईर म्हणाला.

''चकवा म्हणजे?'' मोरूनं विचारलं.

''अरे काही नाही. चकवा म्हणजे फिरून फिरून एकाच ठिकाणी येतो. पुढं जातच नाही. नुसतं गोल गोल बिंगत राहातो.'' दादा भुजबळने सांगितले.

''तुला काय माहीत?'' मी विचारलं.

''अरे माझ्या आज्याला लागला होता चकवा. त्यानंच सांगितलं.''

''अरे, पण आपण तर नीट पुढं पुढंच जातोय.'' मी म्हणालो.

''म्हणून तर मी म्हणतो चकवा नाही.''

तेवढ्यात एक कभिन्न सुरकुतलेला म्हातारा बाजूनं येऊन आमच्याच रस्त्यानं निघालेला दिसला. आम्ही काही विचारणार तोच त्यानेच विचारलं, ''कारं पोराहो वैतागवाडीला काय?''

''हो हो! वैतागवाडीच!'' मी अधीर होत म्हणालो.

तसं त्यानं ''काय पट्टागडला जायचं कां? मंग जरा आधीच निघायचं. आता रात हुईल?''

''हो, आम्ही लवकर निघालो, अकोल्याहून आलोय!'' मी सांगितलं.

''पण वैतागवाडी कुठंय?'' मोरूनं भित भित विचारलं. तो पुन्हा कुत्राच्या हाकेवर सांगतो की काय? म्हणजे वैतागच!

''मंग चाला मह्या संग. ही दिसतीका हांगी तीच वैतागवाडी.'' समोर

सात-आठ घरांची, खोपाटांची वाडी दिसत होती. मनात विचार आला ही माणसं कशी इथं राहात असतील? थोडे टेकाड आणि लवण, मग पुन्हा थोडं टेकाड ओलांडून, आम्ही त्या देवदूताबरोबर वैतागवाडीला पोहोचलो.

''यां पानी बिनी पियाचा का?'' त्यानं त्याच्या खोपीबाहेर विचारलं. ''पारे पानी आनरं पोरांली'' त्यानं आत सांगितलं तशी एक पोरसवदा नवोढाबाई पाणी घेऊन आली. तहान लागली होती, त्यापेक्षा पाचपट्ट्याला पोचायची घाई होती. अक्षरशः घटाघटा पाणी प्यालो. मग मात्र त्या म्हाताऱ्यानं काही न विचारताच सांगितलं, ''असं उज्या हातानं जा पुढं पांदीतून गेलं का तिर्ढे लागन आनं तिर्ढ वलांडलं का पाचपट्टाच!'' त्यानं जणूकाही चार घरच ओलांडून जायचंय असं सांगितलं.

आम्ही दुखऱ्या पायांचा विचार न करता झपझप चालू लागलो. तिर्ढे गावाजवळ आलो तशी कुत्री भुंकू लागली. सुदैवानं जागृत होती. मिणमिणते दिवे घराघरात दिसत होते. ही गोष्ट १९६३-६४ सालची. लाईट अद्याप अकोल्यातही पोचली नव्हती. तिथं तिढ्यात कशी असणार? पण चांदणं पडलं होतं.

एकजणानं पुढं हून विचारलं, ''कुढलं रं पाहुणां?''

''आम्हाला पाचट्ट्याला मुकामाला जायचंय - पट्टाकिल्ल्याला जायला आलोय.'' मी एकदम सगळं सांगितलं.

''रात केली? हा असं म्होरं जायाचं!'' तो म्हणाला.

''पण कुत्री?'' दादा भुजबळ बोलला.

''काई करती नही, चाला म्या यितो संगट बाह्येर जाऊस्तोर.'' त्यानं आश्वासित केलं. त्याच्याबरोबर गावाबाहेर पडलो. तिथून पाचपट्ट्याची घरं दिसत होती लांबवर. घराघरातल्या मिणमिणत्या दिव्यांनी एवढं काम करून आम्हाला दिलासा दिला. ''तिठं डगळं नहीतं गोडे भेटलं! पय जा!'' त्यानं आमची अवस्था पाहून सांगितलं. मग आम्ही जवळपास पळतच निघालो. आता रात्रच झाल्यानं भीती वाटत होती. कोल्ही, लांडगे, वाघरं, साप इ.ची भीती, पण गाव जवळ आल्यानं हायसं वाटत होतं.

एकदाचे पाचपट्ट्यात पोचलो. चार-पाच घरं ओलांडून पुढे गेलो. घर उघडच होतं. चारसहा डबडे दुकानासारखे मांडून ठेवलेले होते. आम्ही थेट दारात उभं राहिलो. दुकानात कंदील होता म्हणजे घर चांगलंच होतं. तेवढ्यात

आतला माणूस दुकानात आला.

''कोण रं गड्या?'' त्यानं विचारताच, न थांबता मी आमची वैतागकथा सांगितली आणि किल्ल्याला जायचंय म्हणालो.

''या या बसा, रात्र केली? ए पानी दि रें!'' त्यानं सांगितलं. आतून माऊलीनं पाणी आणलं.

''पोराहो, जेवणं रं, लई वकुत क्येला!'' तो काळजीनं म्हणाला. बहुधा गावाचा सरपंच किंवा पाटील असावा.

''जेवणं करायचीतं'' दादा भुजबळ न राहवून म्हणाला. भीड धरून भागणार नव्हतं.

''अरं असू द्या!'' त्यानं घराबाहेर जाऊन ''सोमाऽऽ ए सोमऽ व ऽ हौऽ अशी हाक मारली. तो सोमा धावतच आला.

''कारं गागताय! ह्ये कोन?'' त्यानं प्रश्नार्थक नजरेनं पाहिलं. पोरं पाहून हे कुणी सरकारी माणसं नाहीत हे त्याच्या ध्यानात आलं होतं.

''पोरं ह्यात, वकुत झालाय, उंद्या किल्याला जाआचं म्हणत्यात. जेवणाचं पय कसा काय?'' पोपटरावनं त्याला फर्मावलं.

''आता? पघतो'' म्हणत तो निघणार पुन्हा मांगे आला. ''एखादं प्वारं जुमल्याक जमन ना?'' त्यानं विचारलं.

''हां. पयतो तू त व्हय!'' पोपट डगळ्यांनी सांगितलं. सोमा गोडे पळतच गेला. थोड्या वेळानं आला. तवर पोपटरावनं आम्हाला चांगलं गरम पाणी करून दिलं होतं. गरम पाण्यानं शेकत शेकत पाय धुतल्यावर बरं वाटलं. तेवढ्यात सोमा आला.

''हा चाला तो म्हणाला. तू व्हय इठच.'' पोपटराव दादाकडं पाहात म्हणाला. त्यामुळे दादा भुजबळ तिथच थांबला. सोमानं आम्हा तिघांना निरनिराळ्या तीन घरात नेऊन सोडलं.

दमलो, भागलो, जेवलो आणि पोपटरावांनी सांगितल्या ठिकाणी, दिल्या अंथरुणापांघरुणात शिरलो. ''मस्त जेवण झालं'' मी म्हणालो. मग जेवणावर तृप्ततेची ढेकर देता देता कधी झोपलो कळलंही नाही.

पहाटे पाचला सोमा गोडेनं हाक मारली. ''उठा चाला, मंग येळ हुईल!'' आम्ही खडबडून जागे झालो. तोंडं धुतली. सोमा गोडेनं कुठूनसा चहा आणला

होता. चहा नव्हताच तो काढाच होता! थाळीतून प्यालो. निघालो. बाकी सारं जाता जाता.

पट्टाकिल्ला समोरच दिसत होता. फारसा उंच नसला तरी आमच्यासाठी बऱ्यापैकी चढण होतं. पहाटवारा आणि आपण पट्टाकिल्ल्याला पोचलो या जाणिवेनं आलेला उत्साह यामुळे कालचा शीण परागंदा झाला होता. आमच्यासाठी सोमा गोडे म्हणजे साक्षात देवच झाला होता. तो नसता तर जेवणं, झोपणं आणि आता किल्ल्यावर जाणं, अनमान धपका निघालेल्या आम्हाला कसं जमलं असतं? तो देवच जाणे! आम्ही पोरंपोरं, पण आमचं स्वागत आणि जेऊ घालणं घरातल्या पाव्हण्यासारखं झालं. केवढं प्रेम, केवढी माया! सारं निरपेक्ष. हे केवळ आईला आणि देवालाच शक्य. पण इथं पाचपट्ट्यात आई आणि देव दोन्हींचाही अनुभव या महादेवकोळ्यांच्या वस्तीवर साक्षात झाला. या महादेवांनी आपल्या मायेच्या जाळ्यात आम्हालाही महादेवाचंच स्थान दिलं. कालच्या आतिथ्याबद्दल आमच्या गप्पा सुरू होत्या. आम्हा चौघांनाही हा दिव्य अनुभव आला होता. आमच्या बोलण्याकडं सोमाचं लक्ष होतं.

''पोराहो, पाव्हणा मंजी देवच ऱ्हातो! त्योच येतो परीक्षा करायला! त्यानं दिल्यालं, आपुनि कसा वापरितोय! त्याचं देना त्येलीच दियाचं! मांग काय ठुयाचं नही! आनं ऱ्हात बी नही! आमच्याकडं कोन कवाबी आला तं दोनघास खावून जातो!'' सोमा गोडे म्हणाला.

माणसातच देव असतो. तो असा प्रकटतो आणि आपल्याला देखील देव करून टाकतो! केवढं हे जीवनाचं तत्त्वज्ञान! या सोमानं सांगितलं. चालता-चालता आम्ही विचार करीत होतो.

गोष्ट १९६३-६४ च्या काळातली होती. अज्ञान, दास्य, लाचारी, दारिद्र्य यांत पिढ्यान्‌पिढ्या जगणारी ही; ज्यांना आम्ही आदिवासी तळागाळातली माणसं म्हणतो. ती तर देवासारखी प्रेमळ अन् उदार, निरपेक्ष! आम्ही आमच्याकडं जर अशी अनोळखी पोरं आली असती तर, असं त्यांच्यासारखं वागलो असतो? नाहीच!!! म्हणजे सुसंस्कृत तेच, आम्हीच संस्कृतीविच्छेदक. कहाण्यांमध्ये आलेली संस्कृती केवळ श्रावणात देवदेव करण्यापुरती. आमच्या मनात या माणसांचा देव्हारा सजत होता.

तेवढ्यात बाजूला खाली पुन्हा तिर्ढे गाव जवळून दिसू लागलं. ''आपण

तिथंच थांबून आलो असतो ना?'' पण नंतर आमच्याच लक्षात आलं ते आडवळणी आहे पट्टाकिल्ल्याला येण्यासाठी. नाशिककडून येणारे थेट पाचपट्ट्याला येतात. तीच खरी वहिवाट या विश्रामगडावर येण्याची. मी न राहून 'वैतागवाडी' आणि 'तिर्ढे' या गावांविषयी सोमाला विचारलं.

सोमा म्हणाला, ''वैतागवाडीच त्या वाडीचं नाव पहिल्यापून हंग तिठं समधाचा तरास, पर ऱ्हात्यात लोक, कुणी पोर दियाला लवकर द्येत नाही. पर शेतजमीन वहिवाट सोडून जाता येत नही! या तिर्ढे मंजी तिर्ढे नही ती रडं असा हाय! म्हणजे. मध्येच सोमाला आडवत म्हणालो. रावण सीताला घिऊन वरून जाताना तीचा रडाना खाली आयकला जटायुनं; का म्हनं ''ती रडं'' आनं त्यो तिला रक्षण कराया निंगाला का? अंग ती वस्ती हाये म्हून ह्या ति रडं, तीर्ढा!'' सोमा म्हणाला. आम्ही माना डोलावल्या.

आता लोकसाहित्याचा अभ्यासक-संशोधक म्हणून विचार करतांना, त्या लोक, उत्पत्तीकथेचे हसू येते! त्याचबरोबर संशोधक म्हणून अनेक प्रश्न निर्माण होतात. रामायणकाळ, त्यातील संदर्भ, जटायूंचे राज्य, जटायू हे मानवी समुदायाचं स्वीकृत मानचिन्ह की खरोखरीच पक्षी? मग रामायणातील कथा काल्पनिक की खऱ्या? लोकश्रद्धा पाहाता त्या ऐतिहासिक सत्याकडे अंगुलीनिर्देश करतात एवढं मात्र खरं.

एवढ्यात पट्टागडावर चढायला सुरुवातही झाली. प्रवेश वेशीतून पुढे जातो तो पट्टाईचं ठाणं. आईभवानी अंबाबाई पट्टाईरूपात इथं. कोणी सीतामाईंच ठाणं असंही म्हणतात. सकाळची वेळ असल्यानं वर चढायला फारसा वेळ लागला नाही. मोठी इमारत दाखवत सोमा म्हणाला, ''इठं छत्रपतींची टांकसाळ होती.'' विस्तीर्ण गडदी गुंफा, पाण्याची टाकी, टेहळणी बुरूज, बांधलेला कोट दाखवत सोमा जणू पाठ इतिहास आम्हाला सांगत होता. पाहाता-पाहाता आम्ही कळसाई, बारीघाट, घोटी, सर्वतीर्थ टाकेद, देवळाली नाशिक भाग लांबून सहज दिसतो अशा ठिकाणी पोहोचलो. सोमा थबकला.

''हेर, हा डोंगर मंजीच जटायू हे. बघ ह्या त्याचं पख; ह्याची चोच पार पोचली सर्वतीर्थाला, हंगी तिथं रामानं बाण मारून सर्वतीर्थाचं पाण्याचं टाकं निर्माण केलं जटायुला पाजाया! त्यो पानी प्येला रामाली संमदा सांगातला आन असाच प्राण सोडला.'' आम्ही निरखून पाहू लागलो. खरोखरी पट्टागड लांब चोच

करून पंख पसरून पडलेल्या पक्ष्यासारखाच आहे. ''पह्यला का जटायू आन हेर ह्यो रावणाचा अंगठा!'' आम्ही पाहातच राहिलो. खरोखरीच पायाचा अंगठा असतो त्याच आकाराचा एक नुसताच कातळी सुळका जमिनीपासून स्वतंत्र पण बाजूला उभा होता. रावण-जटायू युद्धाचं हे महाकाय प्रतीक पाहून आम्ही थक्क झालो. तेवढ्यात सोमानं बाजूला 'म्हसोबा' म्हणून डोंगर दाखवला.

''त्यो म्हसुबा समद्या बारावाड्यांचा रक्षाण करतु. वाघदेवालाबी येऊन देत नही. रोज मध्यरात्रीला वाघ येऊन दर्शन घिऊन जातो. आम्ह्या गायख्यांनी पह्यलायना. आई पट्टाई अन् भैरवम्हसुबा समद्या शिवाराचं रक्षण करत्यात.'' सोमा मोठ्या श्रद्धेनं सांगत होता. आम्हा पोरांच्या डोक्यापलिकडचं होतं सगळं. हाच जटायू खरंच रावणाशी कसा लढला असेल? प्रश्न होताच, पण सोमानं जटायूला सर्वतीर्थाला म्हसुबाला आणि रावणाच्या अंगठ्यालाही चक्क दंडवत घातला. या आमच्या देवानं डोंगरदेव जिवंत केला होता. आम्हीही मनोभावे दंडवत घातले. मग सोमानं पुन्हा आम्हाला धक्का दिला. त्यानं गठडं सोडलं. भाकर-कोरड्यास लोणच्याची फोड समोर ठेवली. पोराहो न्याहारी करा. मंग जाऊ खाली. त्या फक्कड बेतावर आम्ही तुटून पडलो. निघताना पुन्हा रावण-जटायू युद्धाची साक्षात झालेली कथा डोळ्यात साठवली. सोमानं आम्हाला रामायण कथेसह, पट्टाई, म्हसुबा, सर्वतीर्थ यांची यात्रा घडवली होती.

पुढे मी प्रत्यक्ष सर्वतीर्थ टाकेद पाहिलं. त्यातील गंगेसारखं कधीही न खराब होणारं सर्वतीर्थ पाहिलं. प्यालो. एकदा स्वतंत्र म्हसोबा डोंगरावर जाऊन आलो. पट्टागडाचं शिवशाही उभारण्यात परिवर्तन झालंय तेही पाहिलं. पण मनातला सोमा गोडे हलला नाही. इतिहासपुराणांना, सांस्कृतिक वर्तन परिवर्तनालाही साक्षात नैसर्गिक प्रतिकांच्या स्वरूपात जतन करून ठेवण्याची मौखिक परंपरा मात्र अलौकिक वाटत राहिली. आता सोमाबरोबर आम्हीही रामायणाचे साक्षी झालो होतो खरे!

*

५. संजीवक बेटाची गूढता

कोपरगावच्या सोमय्या महाविद्यालयात एम.ए.च्या वर्गांना शिकविण्यासाठी जात असे. अकोल्याहून कोपरगावला गेलेल्या प्राचार्य म. ज्ञा. कऱ्हाडकर यांच्या विनंतीनुसार मी जात असे. गोदावरी तीरावर वसलेल्या या महाविद्यालयात, बसस्टँडवरून चालत जाणे तसे लांबच पडे. होस्टेलमधल्या एका विद्यार्थ्याने, ''सर, तुम्ही बेटावरून का येत नाही?'' असे विचारले. मार्ग दाखवला. फारसे अंतर कमी होणार नव्हते. वेळ वाचणार होता. तसा रस्ताही मोकळा होता. विद्यार्थ्याच्या मार्गदर्शनाने मी बेटाच्या मार्गाने येऊ लागलो. कोपरगाव बेट हे गोदावरीतले बेट होय. आता सगळीच अवस्था बदलली आहे. पवित्र तीर्थक्षेत्र. त्या बेटावर कार्यासाठी सर्व काळ शुभ मानला जातो. हे लोकसंस्कृतीच्या दृष्टीने फारच सोयीचे होते. दशक्रिया विधींपासून सर्व प्रकारचे हिंदूसंस्कार या बेटावर होतात. हे सारे ऐकले, पण प्रवास आणि क्लासची ओढ यामुळे जाऊ सवडीने म्हणत राहिले नि जाणे घडलेच नाही. पुढे त्याच कॉलेजच्या प्राचार्य नियुक्तीच्या कमिटीचा सदस्य म्हणून जाणे झाले, पण त्यावेळीही ''एकदा पहा!'' एवढीच चर्चा झाली. कोपरगावच्या दुसऱ्या महाविद्यालयात सेमिनारच्या निमित्ताने जाणे झाले. शासकीय ग्रंथोत्सवाच्या निमित्ताने उद्‌घाटक म्हणून जाणे झाले. ''बेटावर जाऊया!'' म्हणता तसेच राहिले. उत्सुकता, जिज्ञासा नव्हती असं नाही, पण जाणे घडलेच नाही हे खरे.

डॉ. शेकड्यांचे विद्यार्थी डॉ. राजू धनगर यांनी माझ्याशी चर्चा करून 'गोदावरीच्या लोकबंधांचा चिकित्सक अभ्यास' असा विषय घेऊन; पीएच. डी. करायचे ठरवले. क्षेत्रिय अभ्यासाचा विषय. त्यामुळे थेट ब्रह्मगिरीपासून प्रवरा संगमपर्यंतचा तपोवन विभाग विचारात घेऊन शोधयात्रा करायचे ठरविले.

गुरु-शिष्यांच्या आग्रहानुसार आम्ही उभयतां या शोधयात्रेत सामील झालो. या शोधयात्रेचा एक भाग म्हणून आम्ही कोपरगाव बेटावर पोचलो. डॉ. शेकड्यांच्या परिचयाचे एक पत्रकार सोबत होते. स्थानिक आणि पत्रकार दोन्ही असल्याने त्यांना स्थानिक लोकबंधातील लोककथा, दंतकथा, विधिविधाने, व्रतवैकल्ये, संस्कारसमारंभ इ.इ. सर्वच गोष्टी त्या बेटाविषयी माहिती होत्या. हे बेट कसे होते? भगवंतांनी ते कोपराने बाजूला कसे सारले? त्यावरून कोपरगाव हे नाव कसे पडले? कोपरगाव बेट हे आज बेट म्हणून अस्तित्व कसे हरवले? येथपासून सर्व लोकउत्पत्ती कथा त्यांना अवगत होत्या. तरी आम्ही क्षेत्रिय अभ्यासक, अन्य जमेल तेवढ्या लोकांशी संवाद साधून कथांची पडताळणी करीत होतो.

बेटावर पोचलो आणि तेथील मुख्य स्थान महर्षि दैत्यगुरु शुक्राचार्य यांचे स्थान पाहून थक्क झालो. येथवरच्या चर्चेत येथे महर्षि शुक्राचार्यांचे स्थान आहे हे केवळ ऐकूनच माहीत होते. भला मोठा इतिहास फलक प्रांगणात लावला होता. त्यात शुक्राचार्य, कच आणि देवयानीची संजीवन विद्येविषयीची रोमांचकारी कथा पुराणांच्या आधारासह लिहिलेली होती. याच कथेवर आधारित वि. स. खांडेकरांची ज्ञानपीठ पारितोषिकप्राप्त, अतिशय गाजलेली 'ययाती' ही कादंबरी लिहिलेली याचा उल्लेखही तेथे आवर्जून केलेला होता. ते वाचतांना अभिमान वाटला. ट्रस्टींपैकी मुख्य ट्रस्टी खास स्वागताला आले होते. त्यांनी ती कथा आम्हाला पुन्हा ऐकवली. आम्हीही ती मनोभावे ऐकली. बाहेर कचेश्वरांचे प्राचीन मंदिर आहे हे सांगितल्यावर उत्कंठा शिगेला पोचली. याच इतिहास फलकावर नारद-नारदीची पुराणांतर्गत कथा सांगितली होती. नारदी नदी ही गोदावरीची उपनदी जवळच असल्याचे सांगून, पात्र कोरडे असते हे सांगायला ट्रस्टी विसरले नाहीत.

महर्षि शुक्राचार्य हे दैत्यगुरु होत. दैत्यप्रवृत्तीची संस्कृती इतिहासात विकृती म्हणूनच पुढे आली आहे. येथे शुक्राचार्यांचं पुण्यक्षेत्र म्हणून स्थलमहात्म्य आहे. असे का? याचे चिंतन सुरू झाले. कचदेवांनी येथे संजीवनी विद्या प्राप्त केली. म्हणजेच संजीवनी मंत्रशक्तीचा प्रयोग येथे सप्रमाण सिद्ध झाला यामुळे हे पुण्यक्षेत्र असावे. शिवविष्णू अद्वैताचा आणखी एक धडा हे क्षेत्र देते. खरे तर गोदावरी पुण्यसरितेची उपनदी म्हणून अमृतवाहिनी प्रवरा गोदावरीला येऊन मिळते. अमृत हेही संजीवक आणि संजीवनी विद्येचं प्राकट्य हेही संजीवक.

ही अद्‌भूत लीला कचदेव, देवयानी आणि शुक्राचार्य यांच्या माध्यमातून घडली आणि या लीलेला पारंपरिक सारणीपलिकडे केवळ कैवल्यलीला म्हणून मान्यता ययाती आणि देवयानी यांच्या कथेने मिळवून दिली. दैवतकथाशास्त्राचं हेच तर वैशिष्ट्य आहे. वर-वर पाहाता दैवतकथा गूढ, अद्‌भूत, सुरस, चमत्कारिक अशा रम्यकल्पनाविलासात्मक, रोमांचकारी परिकथांसारख्या वाटतात. मात्र त्यात अत्यंत सूचकतेने शाश्वतसत्यांचे उद्‌घाटन झालेले असते. म्हणूनच त्यांना समूहमनाच्या पातळीवर लोकबंधांचे स्वरूप प्राप्त होते. या कथांची पौराणिक नोंद ही अखिल मानवलोकच्या मूलभूत ज्ञानप्रक्रियेसाठी झालेली असते. हाच तर ऋषीमुनीतपस्वी पुराणरचयिते सूत आणि ऋषी यांचा लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय.

कचदेवांच्या प्राचीन मंदिरात देवांच्या इतिहासातील लीलापूर्ण धूर्त खेळीचा पुनःप्रत्यय आला. देवासूर वादात अमृत वितरणासाठी श्रीविष्णूंनी मोहिनींचे रूप घेऊन दैत्यदानवांना चकवा देऊन अमृत वितरण घडविले. येथे शुक्राचार्यांच्या कन्येचा आणि शिष्यत्वाचा योजकतेने उपयोग करून संजीवनी विद्येचे संपादन देवांनी करविले. देवासूर या दोन प्रवृत्तीत सांस्कृतिक आणि राजकीय व्यवहार दृष्टीने श्रेष्ठ कोण हे तुलनात्मकतेने सांगणे कठीण आहे. मात्र त्रिदेवांनी तारतम्याने शोषक वृत्तीच्या दमनासाठी सर्वकल्याणाचा विचार करणाऱ्या करुणावृत्तीचा न्याय विचार करून उत्पत्ती, स्थिती आणि लय कार्य केले आहे हे मात्र नक्की. प्राचीन मंदिराचे चिरे संस्कृतीमंदिराच्या उभारणीचे हे तत्त्व प्रकट करीत होते. नकळत दैत्यगुरु शुक्राचार्य आणि देवप्रतिनिधी कचदेव यांना आणि या लीलेचे साक्षीदार ब्रह्मा, विष्णू, महेश, देवयानी आणि ययाती यांना मनोमनी वंदन केले.

पत्रकारमित्र एखाद्या सराईत गाईडसारखे बेटाशी निगडित, कार्यशाळा, घाटबंदस्ती आदि गोष्टी दाखवत होते. माझ्या मनात मात्र नारद आणि नारदी या दोन नद्यांचा गोदावरीशी होणाऱ्या प्रयागतीर्थाविषयी कुतूहल शिगेला पोचले होते. मी थोडी घाई करीत नारद आणि नारदी यांच्या दर्शनाचा मनोदय पुढे रेटला. आम्ही नारद-नारदीच्या परिसरात पोहोचलो.

दक्षिण काशी म्हणून पुण्यक्षेत्र झालेल्या कोपरगाव बेट तीर्थक्षेत्राला जोडून गोदावरीच्या उपनद्या म्हणून वाहणाऱ्या नारद-नारदी यांच्या काठावर उभे होतो. विश्वस्तांनी सांगितल्याप्रमाणे दोन्ही नद्या कोरडेपणाने प्रवाहित होत्या. स्थितप्रज्ञ

विभूतींसारख्या याच प्रवाहातून प्रपंचाची भ्रामकता आणि भक्ती, ज्ञान, वैराग्य मार्गाने सत्याप्रत जाण्याचा मार्ग ब्रह्मर्षि नारदांनी स्वानुभवातून पुनःस्थापित केला. ही रंजक कथा पुढे 'नारद' या मी लिहिलेल्या कादंबरीत आली आहे.

एकदा नारदमुनी गोकुळात भगवंतांना भेटायला गेले. भगवंत गोपींशी क्रीडा करण्यात दंग पाहून त्यांच्या मनात नारीसुखाची वासना निर्माण झाली. आपण या सुखाला सततच वंचित राहिलो याची खंत त्यांना स्वस्थ बसू देईना. ते क्रोधवश होऊन भगवंतांना म्हणाले, ''आपण कैवल्यस्वरूप असूनही मायाजालातील सुखदुःखकारक क्रीडा भोगण्यात आनंद मानता. त्या क्रीडेतील आनंद भोगूनही आपण कैवल्यस्वरूप आहात म्हणून मिरविता? मग, मी आपणाशी तद्रुप असूनही मला हा क्रीडानंद भोगण्यापासून का बरे वंचित ठेवता?'' हे ऐकून भगवंतांनी नारदांना वास्तवाची जाणीव करून देण्यासाठी, त्यांच्या इच्छापूर्ती करण्याची लीला रचली.

भगवंत म्हणाले, ''हे नारदा, गंगा प्रवाहामध्ये प्रयागतीर्थी जशी आपल्या अनन्यभक्तीची धारा सरस्वती स्वरूप प्रवाही होऊन प्राणीमात्रांचे पापक्षालन करून त्यांचा उद्धार करते, तशी गोदावरीच्या जलौघात प्रत्यक्ष नारदांची भक्तिधारा, नारदस्तोत्र, अर्थात नारद नदी संगमित होऊन शुक्राचार्य नगराजवळ सर्व प्राणीमात्रांचे पापक्षालन करते. आपण आपल्या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या नदीत स्नान करून या मायास्वरूप भोगलीलेचा अनुभव घ्यावा. तेथे आपली इच्छा पूर्ण होईल.''

भगवंतांनी आशीर्वाद देताच नारदांनी आनंदाने नमस्कार केला. 'षट्दशपुत्रा भव!'' असा आशीर्वाद भगवंतांनी उच्चारला. नारदांना आणखीच आनंद झाला. विविध ऋषींना तपोवनात भेटून आनंदाने भगवंत कृपेविषयी सांगत नारद निघाले. नदीजवळच महामातांचा कुंकुमोत्सव सुरू असल्याचे नारदांनी पाहिले. त्यांनी महामातांचे दर्शन घेतले. ''हे भगवतभक्त नारदा, लवकरच सौभाग्यवती नारदीलाही या कुंकुमोत्सवाचा लाभ होईल'' महामातांनी वरदान वाणी उच्चारली.

नारद नदीत स्नानासाठी नारद प्रविष्ठ झाले. नारदांच्या अस्तित्वात विचलन घडले. ते प्रवाहात अर्घ्य देण्यासाठी उभे होते तो प्रवाह दुभंगला आणि नारदांचीच स्थुलदेहधारी अस्तित्वे त्यांच्या समोर उभी राहिली. मात्र ते स्वतः सूक्ष्मरूपात भगवंतात स्थिरावल्याची जाणीवही त्यांना झाली. ती दोन अस्तित्वे नारद आणि

नारदी अशी होती. कामविव्हल होऊन ती एकमेकांशी सर्वसाक्षीने विवाहित झाली. नदीतीरावरच त्यांचा आश्रमनिवास सुरू झाला. त्यांची वीणा चिपळ्या कोठे नाहीशा झाल्या कळलंच नाही. नारदीचे हट्ट पुरविण्यात नारद सर्वसुख मानू लागले. आलिंगन संभोगात ते मग्न झाले. मदनमूर्च्छित अवस्थेत, ते तात होणार असल्याचे वर्तमान कर्णरंध्रात शिरत होते. नारद नारदींच्या नामाचा जप करीत होते. संभोग सृजनाच्या उत्सवात ते संमोहितपणे हरवले. पाहाता पाहाता प्रतिवर्षी अपत्य संख्येत वाढ होत होती. नारद केविलवाणेपणाने भीक्षाटन करून प्रपंच भागवत होते. सर्व अपत्ये तात तात करीत नारदांकडे मागण्या मागू लागली. प्रपंचाच्या पाशात नारद विव्हल झाले. प्रपंच नको नको झाला. देहत्याग करावा वाटू लागला. तोही करता येईना. ते गोदामातेला शरण गेले. यातून सुटका कशी होणार, म्हणून मार्ग विचारू लागले. तेव्हा गोदावरींनी नारदांना दक्षप्रजापतींच्या प्रजोत्पादनात नारदांनी अडथळा आणला होता त्याचे पापक्षालन व्हावे म्हणून ही लीला भगवंतांनी करविली असे सांगून त्र्यंबकेश्वरांना शरण जाण्यास सांगितले. ''ॐ नमः शिवाय'' या मंत्रजपाने त्यांचे हे मायाजाल नाहिसे झाले आणि त्यांना आपल्या पूर्वरूपाची आठवण झाली. नारदी, नारद आणि साठच काय शंभर पुत्र अंतर्धान पावले. त्याचे स्मरण हे दोन प्रवाह करून देत पुन्हा अद्वैत होत गोदावरीत पुण्यमयी होतात. असे हे नारद नारदी पुण्य प्रयाग क्षेत्र.

कथा पुराणिक बुवा किती विस्ताराने रंगवू शकतील याची कल्पना आली. कैवल्याचा संजीवक गंध सर्वत्र दरवळला. त्या रंजक कथेने आमचे मनोरंजन झाले त्याचबरोबर प्रपंचाची भ्रामकता हे शाश्वत सत्यही उमगले. कोपरगाव बेट यामुळेच पावन कल्याणकारी बेट आहे. आज पर्यटन म्हणून दिसत काहीच नाही, पण दैवतकथा मात्र मनाला प्रपंच आणि परमार्थाचा प्रबोध करतात.

✻

६. अंजनेरीवरील रामभक्त हनुमान

त्र्यंबकेश्वर-नाशिक परिसरात अंजनेरी पर्वत आहे. दक्षिणगंगा गोदावरीच्या पावन तपोवन क्षेत्रांत हा पावन पर्वत! रामभक्त हनुमानांचे जन्मस्थान! पुंजिस्थला अर्थात अंजनी देवींचे केसरींशी पाणीग्रहण झाले, ते या प्रदेशात. शिवांनी मरुत रूपात प्रविष्ट होऊन; अंजनी देवींची कांक्षा केसरींच्या सहाय्याने शक्तिपात स्वरूपात प्रकट केली. रामभक्त हनुमानांचा जन्म या अंजनेरी पर्वतावर झाला. इक्ष्वाकू तथा रघु तथा, सूर्य वंशाच्या साक्षीनं प्रभु सूर्यनारायणाला वंदन करून फलग्रहणासाठीचे, जन्मतःच झालेले, हनुमानांचे पहिले सूर्यसन्मुख उड्डाण येथून घडले.

सूर्य उर्जेतून मानवाचा जन्म झाल्यानंतर मनुवंश सर्वदूर विस्तारत गेला. इक्ष्वाकू वंश म्हणून त्यामुळेच तो प्रसिद्ध झाला. याच कुलाचे जंबुद्वीपात अर्थात भरतखंडात रघुवंश नामकरण झाले. याच रघुवंशाने विस्ताराबरोबर, साम्राज्य स्थापिले. रघुवंशातील श्रेष्ठ लोककल्याणकारी, सत्यप्रिय दंडकांचे हाती मध्य भारतापासून श्रीलंकेपर्यंतचा प्रदेश व्यापलेला होता. या घनदाट अरण्य प्रदेशाला दंडकारण्य म्हणू लागले. दंडकारण्याचे जंबुप्रदेश, जटायूप्रदेश, वानरप्रदेश असे भाग दंडकारण्यात नांदत होते. त्यातील दंडकांचे साम्राज्याचे केंद्र असलेल्या गोदावरी गंगेच्या तीरावर दंडकांनी समस्त साधू, सिद्ध, पुण्यात्मे, ऋषी, मुनी आदि ज्ञान-विज्ञान साधना करणाऱ्या महामनांसाठी साधना-सिद्धीसाठी उपयुक्त अशी तपोभूमी निर्माण केली. वानरराज, जटायूराज, जंबुराज हे दंडकांच्या साम्राज्याचे प्रादेशिक शास्ते, दंडकांना सहाय्यभूत असे कार्य करीत होते.

असे सहाय्य करणारे राजेही महत्त्वाकांक्षी आणि साम्राज्यवादी होतातच. मानवी स्वभाव जेव्हा ज्ञानाला पारखा होऊन; अहंकारवश होतो; तेव्हा हे घडणे

अपरिहार्य होते. रघुवंशीय दशरथाचे साम्राज्य उत्तरेत अयोध्याकेंद्रित असतांना, जंबु, जटायू आणि वानरराज हे दशरथांचे सन्मित्र होते. दंडकांच्या राज्याचे हे तीनही भाग दंडकांच्या संन्यास आणि राज्य परित्यागानंतर स्वतंत्र राज्ये म्हणून उदयाला आले असले तरी; ते रघुवंशाचे एकनिष्ठ भक्त आणि मानवकल्याणकारी राजे होते. वानरांचे राज्य किष्किंधाकेंद्री तर जटायूंचे राज्य दंडकांच्या गोदावरी खोऱ्यात आणि जंबूंचे राज्य उत्तर भारताच्या अरण्य प्रदेशात होते. ही तीनही राज्ये अरण्यप्रदेश तथा भारताच्या पूर्व आणि पश्चिम समुद्रकिनाऱ्याला भिडलेली होती. यालाच जोडून क्रतु, पुलह, पौलस्त्यांच्या प्रकांड ज्ञानविज्ञान, कार्यासह निर्माण झालेले, अतिश्रेष्ठ विकसित जरी आर्यवान राक्षस राज्य पसरले होते. ते आर्यांतील श्रेष्ठ असे अन् आर्य, असे स्वतःला म्हणवत होते. यामुळेच आर्य-अन् आर्य असा संघर्ष प्रारंभीच्या काळात महत्त्वाकांक्षेने निर्माण झाला. वस्तुतः सर्वच मानवी वंश होत. महर्षि कश्यप प्रजापतींपासूनच सर्वांची निष्पत्ती भगवान सहस्रार्जुनांच्या काळात हा संघर्ष निकराला गेला होता.

वस्तुतः भगवान अगस्त्यमुनींच्या, क्रतु, पुलह, पौलस्त्य यांच्या ज्ञान-विज्ञानात्मक साधनेपेक्षा श्रेष्ठ साधनेमुळे ते या सर्वांना वंदनीय झाले. या तीनही गोत्रऋषींचा विलय अगस्त्य गोत्रांत झाला आणि जंबुद्वीपातील संघर्ष संपला होता. तरीदेखील भगवान सहस्रार्जुनानंतर तो वाढतच गेला तो दाशरथी रामांपर्यंत. वानरराज केसरींशी विवाह संपन्न झाल्यानंतर माता अंजनी जटायूंच्या राज्यात, तपोवन परिसरात अर्थात दंडक क्षेत्रात, अंजनेरी या मूळ स्वप्राकट्य पर्वतावर प्रसूत झाल्या आणि रामभक्त हनुमान प्रकटले! त्यांच्या प्राकट्यानंतर सूर्यवेध लीला प्रसंगी घडलेल्या समस्त देव आणि प्राणतत्त्व वायुदेव यांच्या संघर्षासमयीच्या घटनांनी जंबु, जटायू, वानर आणि राक्षस या सर्वांनाच शिवतत्त्व अर्थात प्राणतत्त्व आणि प्राणतत्त्व स्वरूपात प्रकट झालेले मरुतपुत्र मारुती यांचे महत्त्व विदित झाले होते. सूर्यदेवांनी स्वतः हनुमानांना ज्ञान-विज्ञान, शक्तिपात करविला होता. दाशरथांच्याच पुत्रकामेष्टी यज्ञातून, पायस प्रसादयोगाने शिवस्वरूप, वायूसुत, केसरीनंदन हे रामरूपच प्रकटले होते. म्हणूनच त्र्यंबक-नाशिक या तपोवन, दंडक क्षेत्रातील जटायूंच्या राज्यातील अंजनेरी पर्वत हे हनुमान प्राकट्याने पावन झालेले स्थान, रामायण कथा ज्ञानयज्ञ अहर्निश करीत असते.

गौतमी तीर्थाहून आम्ही उभयता अंजनेरी पर्वतावर आलो होतो.

संकटमोचक, चिरंजीव, रामभक्त हनुमानांचे जन्मस्थान पाहातांना विश्वोत्पत्तीतील, पृथ्वीवरील मानवाच्या वैवस्वत मन्वंतरातील लीलांचा पट डोळ्यांसमोरून चलत् चित्रपटासारखा सरकत होता. माणसातल्या मानव्यासाठीच्या संघर्षकथांचा सनातन साक्षीदार चिरंजीव हनुमान. लंकादहन करून बिभिषणांना संरक्षण देणारे हनुमान, महाभारत युद्धात अर्जुनाच्या रथावर भगवी ध्वजा स्वतःसह अवकाशात फडकविणारे हनुमान, नवनाथांना सहाय्य करीत जनकल्याण साधणारे आणि ग्रहपीडेतही माणसाला आधार देऊन, संघर्षात शक्तीबुद्धीने उभे राहण्यासाठी प्रेरक असे हनुमान! त्यांच्या जन्मस्थळी आम्ही उभयतां उभे होतो. मनोभावे वंदन करतांना ऊर भरून येत होता.

असाच अंजनेरी पर्वत दक्षिणेत असल्याचे समजले. भारतीयांच्या श्रद्धेची मोठी मौज आहे. परमात्मा आत्मारामाच्या स्वरूपात अनुभवण्याची शक्ती भारतीय आस्थापूर्ण मनाच्या ठायी आहे. इतिहास काहीही सांगो मन मात्र सर्व श्रद्धास्थाने ठायीच अनुभवत असते. श्रीरामांचा प्रवास, ऋषीमहर्षींची स्थाने, शक्तिपीठांचे प्राकट्य, अमृतमंथन प्रसंग, नाथसंप्रदायाची स्थाने, वैकुंठाचा अनुभव अशा कितीतरी गोष्टी पत्त्यामुद्यासह साक्षात करण्याची क्षमता भारतीय श्रद्धेत आहे. ही गोष्ट भावनात्मक नव्हे तर ज्ञानविज्ञानाच्या कसोटीवर सिद्ध करता येण्यासारखी आहे. त्या निजरूपाचा अर्थात निर्गुण, निराकार, सर्वव्यापी, सार्वकालिक, अविकारी, स्वसंवेद्य आत्मरूपाचाच विश्व हा साक्षात आविष्कार! त्यामुळे अणुरेणुमध्येही तेच आत्मतत्त्व अद्वैतभावाने अनुभवण्याची क्षमता भारताच्या रक्तातच आहे.

मी स्वतः, सौ. उषा, श्रीयुत मधुकरराव गाडगीळ आणि सौ. मधुकांता गाडगीळ असे आम्ही मेव्हणे-मेव्हणे कर्नाटक प्रवासात हंपीला पोचलो. हीच किष्किंधा, हीच वातापि नगरी आणि हीच प्राचीनतम राजधानीचे शहर, सत्य, त्रेता, द्वापार आणि कलियुगाचा प्रवास या नगरीने पाहिला. त्या नगरीत आम्ही पोचलो होतो. भव्य, राजमहाल वाटावेत अशा गुंफा पाहतांना वातापि आणि इल्वल या राक्षसराज सम्राटांचे गर्वहरण महर्षि अगस्तिमुनींनी करून त्यांचा साम्राज्य कसे नष्ट केले याची कथा आठवली. विश्वाला वंद्य आणि मार्गदर्शक ज्ञान-विज्ञान साधना करणाऱ्या ऋषींना मोठ्या सन्मानपूर्वक बोलावून त्यांना, वातापीच्या पशुरूपांतर योगाचा उपयोग करून सामिष भोजनायोगे ऋषींच्या

उदरात प्रविष्ट करी. नंतर त्याला पुन्हा आवाहन करी. वातापि मायायोगाने ऋषींचे उदर विदारून पुन्हा बाहेर येई. ऋषींना मात्र प्राण गमवावे लागत. सम्राट इल्वल आपल्या बंधूंच्या म्हणजे वातापीच्या सहाय्याने ऋषींचा घात करून दहशत निर्माण करी. प्रजेचे, शेजारच्या राज्यांचे अतोनात शोषण करी. महर्षि अगस्तिमुनींनी ऋषी लोपामुद्रांच्या अपेक्षेप्रमाणे धनसंपादन लीला घडविली. याचक म्हणून इल्वलाकडे आले. इल्वलाला ही पर्वणी वाटली. नेहमीप्रमाणे त्यांनी वातापीच्या सहाय्याने महर्षींच्या उदरात वातापीला पाठवले. महर्षींनी आपल्या योगबलाने वातापीला उदरात पचविले. वातापि हजम झाल्याचे ऋषींनी घोषित केले तेव्हा इल्वल चवताळला आणि त्याने ऋषी अगस्त्यांवर आक्रमण केले. महर्षि अगस्त्यांनी एका मुष्टिप्रहारातच इल्वलाला संपविले. राज्य दंडक राजांचे विभाग शास्ते वानरराज इंद्र कृपापुत्र वालींच्या पूर्वजांच्या स्वाधीन करून प्रजेला सुखी केले. इल्वलाच्या वातापि नगरीचे रूपांतर पुन्हा दंडकांच्या किष्किंधा नामक वानरराजाच्या राजधानीत झाले. महर्षींच्या या लीलेची साक्ष किष्किंधा नगरीतील अर्थात वातापि नगरीतील अर्थात आजच्या हंपी नगरीतील अगस्ति सरोवर अर्थात अगस्तिकुंड देत आहेत. या कुंडाच्या काठावर आता कर्नाटक सरकारने म्युझियम उभारले आहे. त्या म्युझियमच्या माध्यमातूनही इतिहास पुनर्जागृत होतो. एका छोट्या गुंफेत महर्षींची मूर्ती, नंतर कोणा भक्ताने शिल्पित केली आहे. महर्षि अगस्तिमुनींची रोमांचकारी कथा ऐकून थक्क झालो. त्याचबरोबर रामायणातील वानरराज्याची राजधानी किष्किंधा ती हीच हे ऐकून हनुमान स्थलाविषयी उत्सुक झालो.

पंपासरोवराच्या परिसरातील, किष्किंधा नगरीच्या प्रदेशात देखील अंजनेरी पर्वत आहे. आम्ही अंजनेरी पर्वतावर पोचलो. आश्चर्याने थक्क झालो. त्र्यंबकक्षेत्रीच्या हनुमान जन्मकथेप्रमाणेच, मौखिक परंपरेने कथा आणि गुंफादि खुणा, मंदिरे सारे, येथेही दाखविले जाते. फरक एवढाच की, केसरींच्या राज्याविषयीची माहिती अधिकतेने दिली जाते. किष्किंधा ही वानरराजांची नगरी हे लक्षात घेता, प्रभु रामचंद्र आणि हनुमान यांची पंपासरोवरावर भेट, प्रभूंनी हनुमानांच्या प्रार्थनेनुसार सुग्रीवांशी केलेली मैत्री, वालीचे पारिपत्य करून; सुग्रीवांना पुन्हा राज्यावर बसविणे, त्यांच्या सहाय्याने सीता शोधमोहीम आखणे, या सर्व रामायण कथांतील संकटमोचक हनुमानांचा सहभाग. परतीच्या प्रवासात अंजनीमातांची

भेट घेणे या सर्व मौखिक परंपरेतील कथा ऐकून; रामभक्त हनुमानांचे जन्मस्थान त्र्यंबक क्षेत्राजवळील अंजनेरी पर्वत नसून किष्किंधेजवळ स्थित अंजनेरी पर्वत हेच जन्मस्थान असल्याचे प्रमाणित होऊ लागते. माझ्याही मनात संभ्रम निर्माण झालाच.

कालांतराने गंधर्व-वेद प्रकाशनाच्या आग्रहाने, मला हनुमान चरित्र लिहिण्याचा योग आला. अर्थातच श्री वाल्मिकी ऋषींचे रामायण हाच सर्वमान्य प्रमाणग्रंथ आधारभूत ठेवून लिहू लागलो. महर्षि अगस्तिमुनींनी श्री हनुमानांचे चरित्र, प्रभु रामचंद्रांना; गोदावरीची उपनदी अशी, महर्षिनिर्मित अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील आपल्या आश्रमात कथन केले. हे वाचले आणि थक्क झालो. त्र्यंबक क्षेत्रीच्या अंजनी पर्वतावरच दंडकारण्यात, तपोवनात अर्थात अगस्त्यपूरक्षेत्रात अंजनेरी पर्वतावर भगवान रामभक्त हनुमानांचा जन्म झाला या मतावर मी ठाम झालो. याचा अर्थ तत्कालीन दंडकारण्य प्रदेशातील जटायूंच्या राज्यातील अंजनेरी पर्वतावर अप्सरा पुंजीस्थलेचे प्राकट्य झाले आणि तेथेच वायूसहाय्याने, भगवान शिवांनी अकरावे रुद्रस्वरूप अशा शिवस्वरूप हनुमान प्राकट्याची लीला घडविली हे स्पष्टपणे जाणवले.

पण किष्किंधेच्या परिसरातील अंजनेरी पर्वताचे काय? हनुमानांचे लौकिक पिताश्री केसरी यांचे राज्य या प्रदेशात होते. हा वानर राज्याचाच एक प्रदेश. त्यांचे वास्तव्य या पर्वतावर. त्यांची पत्नी अंजनीमाता. तिच्या उदरी रामभक्त हनुमान प्रकटले, त्यामुळे तसेच ती मूळची शिवभक्त अप्सरा असल्याने केसरी राजधानींचे अंजनीचे नाव या पर्वताला मिळाले असावे. म्हणजे दोन ठिकाणी अंजनेरी पर्वत दिसत असला तरी श्री वाल्मिकी रामायणातील सूचक कथांमधून त्र्यंबकक्षेत्रीचे अंजनेरी पर्वत हेच श्रीमद्हनुमानांचे जन्मस्थान ठरते आणि किष्किंधा परिसरातील अंजनेरी पर्वत हे अंजनीमाता, केसरीराज आणि श्रीमद्हनुमान यांचे निवासस्थान ठरते. हनुमान चरित्राच्या निमित्ताने किष्किंधाकेंद्रित वानरराजांच्या, दंडकारण्यस्थित शक्तीकेंद्राचा, जटायू राज्याचा आणि जंबुराज्याचा इक्ष्वाकू अर्थात रघुवंशाशी असलेला मानववंशशास्त्रीय संबंधाचा उलगडाही झाला.

*

७. शरण्ये वज्रेश्वरी !

श्री विठ्ठल आणि सौ. गंगुबाई यांनी आग्रह धरला, ''सर आपण वज्रेश्वरीला जाऊया!'' खरंतर मी पूर्वीच कल्याणहून वज्रेश्वरीला गेलो होतो. गर्दनिसर्गाच्या सान्निध्यात डोंगरांच्या वेढ्यात असलेल्या या शक्तिस्थळाचे महात्म्य, शाक्ततंत्र, नाथसंप्रदाय आणि दत्तसंप्रदाय या संदर्भाने जाणून होतो. आम्ही ठाणे जिल्ह्यातल्या वाड्याला होतो म्हणजे श्री वज्रेश्वरीच्या जवळच होतो. एका दिवसात आम्ही जाऊन येऊ शकणार होतो. विठ्ठलच्या गाडीतूनही प्रवास होणार होता. आम्ही तयार झालो. निघालो. पोचलो.

''सर, अगोदर आपण उष्ण पाण्याच्या कुंडांवर जाऊ, हातपाय धुवून मग दर्शनाला येऊ.'' विठ्ठलनं माझ्या मनातलीच सूचना केली. उष्ण पाण्याच्या कुंडांचं रहस्य शास्त्रीय ज्ञानानं नाहिसं झालं होतं, पण खरं तर उष्ण पाण्याची कुंड आहेत, या चमत्कारासाठी शक्तिस्थळाचं निर्माण झालंच नव्हतं. साधना करतांना सूर्यकुंडातील अतिउष्ण पाण्यापासून अगदी थंड पाण्यापर्यंत पाण्याची एकाच ठिकाणी नैसर्गिक उपलब्धी येथे होती. त्या सोयीच्या दृष्टीने तांत्रिकांनी आणि योगी, सिद्ध, साधकांनी अतिप्राचीन काळात हे शक्तिस्थळ निर्माण केलं होतं. याची चर्चा आता विठ्ठल खाडेही करीत होता. आदिवासी महादेव कोळी या जमातीतला विठ्ठल डिस्ट्रिक्ट फॉरेस्ट ऑफिसर म्हणून सेवारत होता. त्याला हे सर्व शास्त्रीय आणि व्यवस्थापकीय ज्ञान आदिवासी आणि शास्त्राचा विद्यार्थी म्हणून असणं आवश्यकच होतं.

''सर या कुंडामध्ये कसल्याही प्रकारचे त्वचारोग बरे होतात. सूर्यकुंडात तर असे रोग जळूनच जातात!'' सौ. गंगुबाई आम्हा उभयतांना मोठ्या अभिनिवेशानं सांगत होती.

‘‘इथं काही वैद्य म्हणून सेवा देणारे आहेत. ते वनौषधींनी अनेक रोग बरे करतात.’’ गंगु सांगत होती.

‘‘गंगु, इथं परिसरात म्हणे करणी कवटाळ, अघोरी विद्या करणारे बरेच लोक आहेत खरं, का?’’ सौ. उषानं विचारलं.

तशी गंगुबाई उसळून म्हणाली, ‘‘आम्ही पण ऐकलं होतं. कोकणी विद्या करणारे आहेत म्हणून. पण आम्हाला तर कधीच काही अनुभव आला नाही. कोणी भेटलंही नाही!’’ अघोरी विद्या करणाऱ्यांविषयीचा तिरस्कार तिच्या बोलण्यातून प्रकट होत होता. आदिवासी जमातीत याचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार आहे. मांत्रिक, भगत यांच्यामुळे हे लोक आरोग्यसल्ला घेण्यासाठी डॉक्टरांकडेही जात नाहीत असं ऐकलं होतं. सौ. गंगुच्या बोलण्यानं बदललेल्या ‘विज्ञाननिष्ठ’ काळाचा प्रभाव स्पष्ट झाला होता.

‘‘मग आता वज्रेश्वरीला येणाऱ्यांची संख्या खूपच कमी झाली असेल?’’ मी विचारलं.

‘‘नाही सर, वज्रेश्वरी, गणेशपुरी गुरुस्थान यांविषयी श्रद्धा वाढली!’’ गंगुबाई म्हणाली.

‘‘हे कसं?’’

‘‘आमचं, आणि ठाणे, जव्हार, नाशिक, पालघर इ. या सगळ्या भागातल्या लोकांचं वज्रेश्वरी हे कुलदैवत आहे. वज्रेश्वरी देवी अतिशय जागृत आहे. असलंच लागीरफिगीर झालेलं तर तिच्या वारीनं नाहीसं होतं. कोणतीही इच्छा देवी पूर्ण करते. लोक नवस, व्रत करतात. देवी पावते. असे सर्वांचे अनुभव आहेत. घराघरात देवीचे टाक आहेत. घरात काही शुभकार्य झालं तरी लोक वारी करतात. दर्शनाला येतात. कुळधर्म म्हणून ओटी भरतात. साडी नेसवतात. त्यामुळे इथं कायमच गर्दी असते.’’ गंगु सविस्तर सांगत होती.

आम्ही हातपाय धुतले. कुंडांचं दर्शन घेतलं आणि श्री वज्रेश्वरीच्या दिशेनं निघालो. सौ. उषा गंगुबाईचं बोलणं मनापासून ऐकत होती. आमची कुलस्वामिनी कोल्हापूरची अंबाबाई असली तरी उषा कल्याण शहरात वाढली. त्यामुळे कोकणी विद्येपासून देवी महात्म्यापर्यंतची तिला माहिती तर होतीच, पण अनेक अनुभूती कथांमधून तिचा या सर्व गोष्टींविषयीचा एकप्रकारचा विश्वासही बळावला होता. मंदिराजवळ पोचल्यावर, ‘‘आपण ओटीचं घेऊया!’’ उषा

म्हणाली. ओटीचं आणि पुष्पमाला इ. सारं यथाप्रथा खरेदी करून आम्ही श्री वज्रेश्वरी देवींच्या दर्शनासाठी पायऱ्या चढून पुढे जाऊ लागलो. पुढेमागे जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांची, त्यातही विशेषतः जोडप्यांची चांगलीच गर्दी होती. दुपारची वेळ असल्यानं उकाडाही जाणवत होता.

आम्ही माता वज्रेश्वरीच्या पुढ्यात होतो. सेवेकरी पुजाऱ्यांना काय वाटलं कोण जाणे? ''बाईसाहेब द्या इकडं!'' त्यांनी उषाला सांगितलं. उषानं साडी, ओटीचं सामान पुजाऱ्यांकडे दिलं. पुजाऱ्यांनी समोरच साडी वज्रेश्वरींना नेसविली. हिरव्याकंच साडीतलं श्री वज्रेश्वरींचं ध्यान अतिव तेजस्वीपणे डोळ्यांना दिपवून टाकीत होतं. पुजाऱ्यांनी ओटी प्रसाद मातांना चढविला आणि मातेचं लेणं, कुंकू उषाच्या कपाळी आणि आमच्याही कपाळी लावलं. अक्षरशः मातेच्या लेण्यांच्या स्पर्शानं भारावलो. डोळे पाणावले. पुजाऱ्यांनी मातेला चरणस्पर्श करवून श्रीफलासह ओटी उषाच्या ओटीत भरली. उषाला अश्रू अनावर झाले.

''माता वज्रेश्वरीच्या कृपेनं आपलं कल्याण होईल. आपल्याकडून खूप मोठं कार्य होईल. माता प्रसन्न आहेत!'' पुजाऱ्यांनी आशीर्वादवाणी उच्चारली. तेव्हा आम्हासह मागे तिष्ठणारे भक्त पाहातच राहिले. हे लक्षात येताच संकोचल्यासारखं झालं. पुजाऱ्यांनी सौ. गंगुबाईच्या ओटीतही श्रीफळ घातले. प्रसाद दिला. आम्ही संकोचलेपणानं तरी शरण्यमंगल भावानं वज्रेश्वरींना हात जोडले. निघालो. मुग्धपणे मंदिरातून बाहेर येऊन, थेट आमच्या गाडीपर्यंत पोचलो. कोणीच कोणाशी बोलत नव्हतं. सारेच एका गूढ, आनंदमयी भारलेपणाचा अनुभव घेत होते.

''छान झालं दर्शन!'' मीही मुग्धताभंग करीत म्हणालो.

''हो ना, आपण नको नकोच म्हणत होतो. पण विठ्ठल आणि गंगुबाईच्या हट्टानं वज्रेश्वरींचं दर्शन झालं!'' उषानी अवघं श्रेय त्या उभयतांना देत म्हटलं.

''वहिनी, तिनंच बोलावल्यावर आपण थांबूच शकत नाही ना!'' गंगुबाई मोठ्या श्रद्धेनं म्हणाली.

''ते खरंच, पण कोणीतरी निमित्ततर व्हावं लागतं! आम्ही वाड्याला आलो काय आणि तुम्हाला, आम्हा उभयतांना घेऊन वज्रेश्वरीला नेण्याची प्रेरणा झाली काय!'' मी गंगुबाईला दुजोरा दिला.

''सर, आज आमची गाडी पावन झाली. तुम्ही दोघं गाडीत बसले आणि गाडीला वज्रेश्वरीच्या अंगणात येण्याचं भाग्य मिळालं.'' विठ्ठलनं पुन्हा सारं श्रेय

आमच्या पदरात टाकलं. आम्ही चौघेही भारावलो होतो एवढं खरं. एखादं देवस्थान जागृत असतं म्हणजे काय याचा अनुभव आम्ही घेत होतो.

श्री गुरुस्थानी विठ्ठल आम्हाला घेऊन गेला. सद्‌गुरुस्थानावर तर आम्ही शरण्यभावानं आणखीच भावूक झालो. मातापित्याच्या कुशीत आल्यासारखं वाटलं. नकळत मी श्रीगुरुचरणीचं एक फुल मनोभावे घेतलं. कपाळी आणि मस्तकाला स्पर्श करून हृदयाजवळच खिशात टाकलं. विठ्ठल मोठ्या प्रसन्नपणे आमच्याकडं पाहात होता. गणेशपुरीत पोचलो तेव्हा तर आपण आज मातुलगृही आलो आहोत असं वाटलं. सृष्टीनिर्मात्या शिवपार्वतीच्या कुटुंबाचाच आपण एक अंशभाग आहोत असं वाटलं. खरंतर गणेशपुरी, वज्रेश्वरी आणि मग श्रीगुरु अशी यात्रा आम्ही करणं आवश्यक होतं. मी मात्र मातापित्याच्या आज्ञेनं आपण सिद्धिविनायकांचा आशीर्वाद घेण्यासाठी आलो आहोत, असा विचार करीत होतो.

दुपार टळू लागली होती. पोटात आता वैश्वानर भडकला होता. गंगुबाईनं मोठ्या औचित्यानं आमचा डबा घरून करून घेतला होता; तरी सोयीच्या दृष्टीनं एका हॉटेलमध्ये बसलो. हातातोंडाशी गाठ सुरू झाल्यावरसुद्धा मनात प्रेरित झालेलं माता वज्रेश्वरीचं ध्यान हालत नव्हतं.

तसं माझ्या लहानपणी मी आमच्या जवळच्या गर्दनीच्या डोंगरावरील वज्रेश्वरीला जात असे. डोंगरावर जायला त्यावेळी श्रमदानातून केलेला रस्ता असे. पायऱ्या म्हणायचं इतकंच! पावसाळ्यात धुवून जात. महर्षि अगस्त्यांच्या पंचक्रोशीत श्री सिद्धेश्वर, भगवान विष्णू, महालक्ष्मी देवी, शक्तीस्वरूपा पार्वती, श्री गणेश, श्री कार्तिकेय अशी स्थाने होतीच. या सगळ्या स्थानांना ग्रामदेवतेचं स्वरूप आलेलं. यात गर्दनीच्या वज्रेश्वरीचं मात्र अतिशय जाज्वल्य असं स्थान. एक स्थान डोंगरावर तर त्याचं प्रतिस्थान डोंगराच्या पायथ्याशी गावात, दुर्बल घटकांची सोय म्हणून. गर्दनीची वज्रेश्वरी हेही आदिवासींसाठी क्षेत्रिय दैवत. साधारणतः चैत्र-वैशाखात देवीची यात्रा असे. या यात्रेचं एक विलक्षण वैशिष्ट्य होतं. गावगन्ना हौशी तरुणांनी गावांसाठी, घरासाठी, व्यक्तिगत कारणासाठी, खेळ अर्थात लोकनाट्य तमाशा बसविलेले असत. त्यात मौखिक परंपरेतील पौराणिक म्हणता येतील असे ओघ अर्थात कथा नाट्यप्रयोग सादर केले जात. महाराष्ट्रात तमाशा किंवा गंमत खेळ कधीपासून सुरू झाले हा न संपणारा संशोधन

विषय आहे. मात्र बोहाडा, भवाडा किंवा आखाडी अर्थात पौरणिक कथांतील नायक-नायिकांचे मुखवटे, प्रभावळी देवीच्या मंडपात नाचवून पुराणकथा किंवा दैवतांच्या शौर्यकथांना उजाळा देण्याची प्रथा यांना जोड या गंमतखेळांची गर्दनीला विशेषतः ठाकर जमातीतील लोक ही गंमत नवस फेडण्यासाठी सादर करत. मी केवळ गंमत म्हणून हे खेळ पाहावयास रात्र जागवित असे. पुढे कळता झाल्यावर हे गंमत खेळ वज्रेश्वरीला बोललेल्या नवसांची फेड करण्यासाठी होत हे समजलं. एकाचवेळी, मशालींच्या उजेडात मंच म्हणून, खोदून तयार केलेले मंचासारखे मातीचे ओटे असत. त्यावर हे खेळ उभे राहात. एकाचवेळी आठ-आठ, दहा-दहा खेळ मी गर्दनीच्या यात्रेत पाहिलेत. एक संपल्यावर दुसरा खेळ सुरू केला तर किती मौज होईल असं मनी येई, पण का कोण जाणे सर्वांना त्या यात्रा-जत्रेच्या एकाच रात्रीत ते उरकायचे असे. माता वज्रेश्वरी प्रसन्न झाली असा साक्षात्कार काहींना होई. म्हणजे नेमकं काय होई हे मला कळायचं नाही. माता वज्रेश्वरी तिच्या भोवतीच्या पंचक्रोशीतील तिच्या लेकरांचा, म्हणजे प्रजेचा सांभाळ करते असे मात्र बोलले जाई. माझं बालमनही मग मातेला शरण जाऊन साकडं घाली. आयुष्यात मला उदंड यश मिळालं हे खरं. ही त्या शक्तीचीच कृपा असावी.

आज विठ्ठल सोबत वज्रेश्वरीचं दर्शन घेतलं आणि गावाकडल्या माझ्या वज्रेश्वरीमातेचंही स्मरण झालं एवढं खरं. मी मनातल्या मनात गर्दनीच्या डोंगरावर जाऊन पुन्हा मातेचं दर्शन घेतलं तेव्हा, त्या मूर्तीच्या ठिकाणी मला आज घेतलेलंच दर्शन पुन्हा घडलं.

विठ्ठलकडून परत आल्यावर मी सौ. उषाला गर्दनीच्या श्रीमाता वज्रेश्वरींची हकिकत सांगितली तेव्हा उषा म्हणाली, ''ही अवघी सृष्टीच महाकाली, महामाया, महासरस्वती, महालक्ष्मी, महावज्रेश्वरी आहे हे नक्की. आपण श्रद्धेनं तिच्याकडं जायचं. ती लडिवाळांचे लाड पुरवायला नेहमीच सिद्ध आहे.'' उषाचं तात्त्विक बोलणं मनाला स्पर्श करणारं होतं हे खरं. मनात सहज प्रार्थना स्फुरली ''सर्व मंगल मांगल्ये । शिवे सर्वार्थ साधके । शरण्ये त्र्यंबके गौरी । नारायणी नमोस्तुते ।।''

*

८. सद्‌गुरुप्रसाद

पुण्यात, सारसबागेच्या बाजूला, श्रीमद्‌ शंकराचार्यांचा मठ. एका मंगलमय सोहळ्याची तयारी चालली होती. कांची कामकोटी पीठाचे जगद्‌गुरु श्रीमद्‌ शंकराचार्य श्री जयेन्द्र सरस्वती महाराज यांच्या उपस्थितीत, त्यांच्याच शुभहस्ते प्रज्ञावंत मराठी साहित्यिकांचा अभिनंदन सोहळा होणार होता. कारण आणि निमित्तही तसेच होते. श्री ज्ञानेश्वरी लेखन सप्तशताब्दी उत्सवाच्या अंतर्गत, मराठी सारस्वतातील, श्री ज्ञानेश्वरीवर, स्वतंत्रपणे विचार करून; स्वतंत्र ग्रंथलेखन करणाऱ्या नऊ विद्वानांची निवड अभिनंदन सोहळ्यासाठी केलेली होती. श्रीमद्‌ शंकराचार्यांच्या व्यवस्थापक अनुयायांनी नेटकी, शिस्तबद्ध, पावित्र्यवान अशी नियोजित व्यवस्था केली होती. प्रसिद्ध साहित्यिक, संपादक श्रीमान शंकर सारडा यांनी यासाठी बहुधा व्यवस्थापकीय मार्गदर्शनात पुढाकार घेतला असावा. सोहळ्याला महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देश, विदेशातील अनेक मान्यवर, जिज्ञासू, हा उत्तुंग सोहळा अनुभवण्यासाठी गर्दीने गोळा झाले होते. श्रीमद्‌ शंकराचार्य मराठी साहित्यिकांना श्री ज्ञानेश्वरांच्या नावाने, विद्वत पुरस्कार प्रदान करून; अभिनंदन करणार होते. भारतीय बैठकीच्या स्वरूपात बैठकीची व्यवस्था होती. व्यासपीठाच्या बाजूला त्या निवडक नऊ विद्वान साहित्यिकांची बैठक व्यवस्था होती. त्यांचा सहकुटुंब सत्कारपूर्वक गौरव होणार होता. पत्रकार आणि उत्सुक विदेशी यांचे कॅमेरे सरसावलेले होते.

शालिवाहन शके १९१३ कार्तिक शुद्ध अष्टमी गुरुवार अर्थात १४ नोव्हेंबर १९९१ असा शुभदिन, चातुर्मासांतर्गत, त्या सोहळ्यासाठी सुनिश्चित केला होता. कांची कामकोटी महासंस्थानचे सरव्यवस्थापक पं. श्रीनिवासन यांच्या स्वाक्षरीने, जगद्‌गुरु श्री शङ्करभगवत्पादाचार्य परंपरागतं च्या कामकोटी पीठाचा हा गौरव

सोहळा म्हणजे मराठी सारस्वताला विशेष गौरवान्वित करणारा सोहळा होता. डॉ. रा. चिं. ढेरे, डॉ. व. दि. कुलकर्णी, डॉ. वि. रा. करंदीकर, श्रीमान राम शेवाळकर आदि महाराष्ट्रातील ख्यातकीर्त साहित्यिक, संशोधक, भाष्यकार, यांचा समावेश असलेल्या त्या नवसाहित्यिकांमध्ये, सर्वांपेक्षा सर्वार्थाने लहान असलेल्या, मला निमंत्रित केले आहे; हे लक्षात आल्याने; मी पुरता दडपून गेलो होतो. मनोमनी पुन्हा पुन्हा माझे आत्मपरीक्षणपूर्वक मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न करूनही; आपणास का, कसे निमंत्रित केले असावे, याचा थांग लागत नव्हता!

डॉ. व. दि. कुलकर्णींच्या पाठीमागे बसलो होतो. गप्प होतो. त्यातच मी सौ. उषाला सोबत आणले नव्हते याची बोच मनात सलत होती. किती मूर्खपणा! सहकुटुंब निमंत्रित केलं आहे, हे कळलंच नाही! त्यामुळे एवढ्या भव्य, उर्जावान, मंगल सोहळ्यात स्वतःतील हीनतेने फडा काढला होता. या विद्वानांच्या मालिकेत आपण आपाततः गुंफलो गेलो आहोत याची जाणीव झाली. क्षणभर वाटले आपण येथून गुपचूप निघून जावे. मी चुळबूळ करू लागलो.

एवढ्यात व. दि. कुलकर्णी मागे वळून माझ्याशी बोलू लागले, ''आपण सहस्त्रबुद्धे ना? डॉ. मोरज्यांचे विद्यार्थी?''

''हो हो!'' आता मला पळून जाणेही शक्य नाही याची जाणीव झाली.

''तुम्हाला, हे लेखन कसे जमले?'' त्यांनी विचारले.

त्यांच्या या प्रश्नाने तर माझ्यातील त्राणच नाहिसे झाले. आपल्याकडून काहीतरी अपराध घडला आहे, असं वाटू लागलं. त्यांच्या या प्रश्नात मी आणि डॉ. मोरजे या दोहोंविषयीही साशंकता ओतप्रोत होती असे वाटले. ''या माणसाला या नसत्या चौकशा कशाला?'' असेही मनात आले.

मी जरा धिटाईने विचारले, ''कसे जमले म्हणजे? लिहिले!'' मी उत्तर दिले.

''नाही, नाही, प्रेरणा कुठून मिळाली?'' व.दिं.च्या चेहऱ्यावर कुतुहल स्पष्ट दिसत होते. माझी ट्यूब पेटली. ''मुळात मी हे पुस्तक लिहिलेच का?'' अशा क्षणार्धात मनात उमटवलेल्या प्रश्नाला, अंतर्मनाने उत्तर दिले ''फडके सरांनी सांगितले म्हणून, होय त्यांच्याच आज्ञेने!''

मी लगोलग व.दिं.ना म्हणालो, ''माझे गुरु हरिभाऊ फडके यांनी लिहायला

सांगितले!'' व.दिं.ना असे काही उत्तर अपेक्षित असावे.

''वाटलंच मला! असा काही प्रसाद मिळाल्याशिवाय असे लेखन घडत नाही! छान!'' व.दि. म्हणाले.

आता व.दिं.विषयी माझ्या मनात पूज्य भाव निर्माण झाला. ''म्हणजे येथे उपस्थित सर्वांनी गुरुप्रसादाने लेखन केले आहे, म्हणूनच श्रीमद् शंकराचार्यांच्या शुभहस्ते कृपाभिनंदन होत आहे!'' मी सुखावलो. येथवरच्या प्रवासात मी कधी असा विचारच केला नव्हता. येथेच 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' या मी लिहिलेल्या ग्रंथाचा आणि काहीही ओळखदेख नसतांना, माझी, पत्रद्वारा पाठविलेली अनुक्रमणिका पाहून ग्रंथ काढण्याचा निर्णय घेणाऱ्या 'दास्ताने रामचंद्र आणि कं.' प्रकाशनाच्या कार्यवाहीचा विचार करू लागलो. खरंच एखादी गोष्ट आपल्या हातून करवून घेण्यासाठी सद्गुरुकृपा घडते त्याचा साक्षात अनुभव मला जाणवत होता.

त्यावेळी पू. हरिभाऊ फडके सर, पुण्यात त्यांचे चिरंजीव श्री. श्रीकांत फडके यांच्या 'युनायटेड वेस्टर्न बँके'च्या व्यवस्थापकीय निवासस्थानी असल्याचे कळले होते. खरेतर पू. फडके सर अकोल्यातून बाहेर पडल्यापासून मला त्यांना भेटताच आले नव्हते. मला माणसात उभे करणारे पू. फडके सर पुन्हा प्रकटले आहेत असे वाटत होते. ते अकोल्यामधून गेले त्याला वीसएस वर्ष उलटून गेली होती. मी केव्हाच पीएच.डी. झालो होतो. आदिवासी भागातील पहिल्या माध्यमिक शाळेतील उच्चमाध्यमिक वर्गांना शिकवणारा एक शिक्षक त्याच आदिवासींच्या 'सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' असा विषय घेऊन पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विषयात पहिला अंतरज्ञानशाखीय विषय घेऊन क्षेत्रिय अभ्यासपूर्वक पीएच.डी. झाला होता. तोही अकोले तालुक्यातला पहिला पीएच.डी. मी प्रबंध पू. फडके सरांनाच अर्पण केला होता, परंतु तो त्यांना घेऊन दाखविण्याचा योगही आला नव्हता. ते पुण्यात आल्याचे कळले आणि मन अनावर झाले. मी प्रबंधाची प्रत घेऊन अक्षरशः शोधत लोकमान्यनगर रोडवरील युनायटेड वेस्टर्न बँकेच्या कंपाऊंडमध्ये दाखल झालो. दारावरची बेल दाबली. श्रीकांतने म्हणजे मॅनेजरसाहेबांनी दार उघडले. नशीब, त्यांनी मला ओळखले.

''अनिल, इकडे कुठे?'' त्यांनी विचारले.

''दादा इथे आहेत ना, त्यांना भेटायला आलो!'' मी अधिरतेनं म्हणालो.

''हो, हो आहेत, ये बस, मी सांगतो त्यांना. मला बँकेत जावं लागेल. दादा आहेत.'' या त्याच्या बोलण्याचा अर्थ मला नंतर घरात एकटे दादाच असल्याचे जाणवून कळला. मी समोर सोफ्यात बसलो. प्रबंध बाजूला ठेवला. पू. दादा येण्याची वाट पाहू लागलो.

गांधी टोपी, एकटांगी धोतर, खादीचाच शर्ट, गोरा, घारा, मध्यमउंचीचा, प्रसन्न वृद्ध पुढ्यात समोर आला. पू. दादांना मी पाहात होतो तसेच ते आजही तेजस्वी, करुणापूर्ण, निग्रही, तरी ज्ञानाला समर्पित वाटले. फरक काय तो वृद्धापकाळाने घडविला होता, पण त्यांना पूर्ण हतबल निःसहाय्य, दुर्बल, वृद्धावस्था द्यायला तो काळही धजावला नव्हता.

''अनिल! कसा आलास!'' आनंद, उत्सुकता, वात्सल्य ओतप्रोत, असे शब्द, माझ्या अंतर्मनाला स्पर्श होत, सद्‌गुरुत सामावून घेत होते. मी अबोलपणे धावत त्यांच्या पायांवर लोळण घेतली. अश्रु अनावर झाले. सरांनी उठवले. समोर उभे धरत म्हणाले, ''सगळे ठीक आहे ना?'' सरही गलबलले होते. गेल्या जवळपास दोन तपात विचारपूसही न करणाऱ्या विद्यार्थ्याची, विचारपूस त्याच ममतेने सर करीत होते. जणू काळाला वर्तमान व्हावे लागले असावे. मला अनावर होत होते. आवंढा गिळीत मी मागे वळलो. प्रबंध हातात घेतला. प्रबंध सरांच्या चरणावर ठेवतांना पुन्हा अश्रू अनावर झाले. सरांनी मला उठवत प्रबंध हातात घेतला. ''बस'' म्हणत तेही समोरच बसले. नवजात अपत्याला आनंदभराने, लडिवाळपणे हातात घेऊन, हाताळावे तसे सर प्रबंध पाहात होते. ''चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'' सर गंभीर झाले होते. पाहात गेले. मग प्रबंध बाजूला ठेवत ते माझ्याकडे आले. मी उभा राहिलो. मला बाहूंना धरून उराशी कवटाळत म्हणाले, ''अनिल खूप मोठे काम केलेस.'' मला हुंदका फुटला. सद्‌गुरुने आपणासारखे करण्यासाठी शक्तिपात करावा तसे वाटले. तेवढ्यात बँकेतला शिपाई चहा घेऊन आला. सरांनी आणि मी स्वतःला सावरले. चहा घेता-घेता वीस वर्षांचा काळ उजळला. प्रबंधाविषयी आणि आत्ताच्या प्राध्यापक पदाविषयी भरपूर प्रशंसा करीत सरांनी 'हिंद सेवा मंडळ' या आमच्या संस्थेचे आभारही व्यक्त केले.

अर्धा पाऊण तास मी आम्ही एकमेकात, अकोल्यात हरवलो होतो. तेवढ्यात मनात काही संकल्प करीत दादा आतल्या खोलीत गेले. बाहेर येतांना

त्यांच्या हातात छोटेसे पुस्तक होते. माझ्याजवळ येत त्यांनी माझ्या हातात पुस्तक दिले. सद्गुरुप्रसाद म्हणून ते पुस्तक कपाळी लावले. सरांना पदस्पर्श करून नमस्कार केला. मी पुस्तक घेऊन उभा होतो. सरांनी माझ्या नजरेत नजर रोखली, ''अनिल, ज्ञानेश्वरीवर काही लिही!'' सरांनी आज्ञा दिली.

''हो सर, नक्की!'' मी कोणताही विचार न करता आज्ञा स्वीकारून वचन देऊन मोकळा झालो. सरांचा निरोप घेतला. निघावेसे वाटत नव्हते. निघावेच लागते. पुस्तक पिशवीत टाकत निघालो. चारदोन ठिकाणी भेटीगाठी घ्यायच्या होत्या. त्या नादात पिशवीतल्या पुस्तकाचा विसर पडला होता; तरी सरांच्या विभूतिमत्त्वाचा प्रभाव तनामनावर होता. भारलेपणा, हुरावलेपण घेऊन मी नगरला आलो. सौ. उषाला प्रसंग सांगितला. दुसऱ्या दिवशी दुपारी नानासाहेबांकडे गेलो. त्यांना वृत्त सांगितले. वृत्त सांगितल्यावर नानासाहेब म्हणाले, ''हरिभाऊ आहे तसाच आहे!'' नानासाहेबांनी केलेल्या कौतुकाने मी सुखावलो.

विचार करू लागलो. पेशाप्रमाणे 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' असा विषय मनात निश्चित केला. योगायोगाने ग्रंथ परिपूर्ण झाला. मी ज्या घरात राहात होतो तेथेच, म्हणजे पूर्वीच्या सरदार मिरीकरांच्या वाड्यातील असलेल्या दालनात 'ज्ञानेश्वर दर्शन'ची चर्चा सरदार मिरीकरांसह धनेश्वरादि दिग्गज विद्वान करीत असत, अशी मला माहिती समजली. त्याचाही प्रसाद असेल! दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनीने ग्रंथ प्रसिद्धही केला. मनात सतत येत होते पू. फडके सरांनी प्रसाद म्हणून दिलेले पुस्तक गुरुदेव रानड्यांनी भगवद्गीता आणि ज्ञानेश्वरीवर केलेले भाष्य होते. पुस्तक इंग्रजीत होते. मात्र माऊली ज्ञानोबारायांची लेखनामागील भूमिका आणि भाष्य करण्यामागील दृष्टी त्यातून अवगत झाली. मला अगदी हाताला धरून शिकविणाऱ्या या सद्गुरुंनी संतवाङ्मयाच्या अभ्यासाचा श्रीगणेशा माझ्याठायी कृपापूर्वक घडवला होता. डॉ. मोरजे, प्रा. दावतर, प्रा.सौ. मोरजे, डॉ. स. गं. मालशे, डॉ. पंडितराव पवार या सर्वांनीच पुस्तक नावाजले आणि आतातर जगद्गुरु शंकराचार्यांच्या पीठाकडून ग्रंथाचा गौरव होत होता. पू. फडके सरांचं स्मरण झालं आणि न्यूनता वारली. हा विद्वत पुरस्कार मला नव्हे माझ्या सद्गुरुंनाच मिळणार होता. माझ्याठायी सद्गुरु प्रकटले!

श्रीमद् शंकराचार्य श्री जयेन्द्र सरस्वतींच्या पुढ्यात महावस्त्र, श्रीफळ, अभिनंदनपत्र, रुद्राक्षमाला यांसह कुंकुमाभिषेक घडतांना मला आणखी वेगळीच

अनुभूती आली. शंकराचार्य नव्हे, माझे सद्गुरुच मला विद्वत पुरस्काराने सन्मानित करीत आहेत असे वाटले. मी गहिवरलो. नम्र झालो. आचार्यांच्या पायावर डोके ठेवले आणि हरीने सर्व ज्येष्ठ साहित्यिकांनाही पदस्पर्श करीत नतमस्तक झालो. प्रसाद मला पुष्ट करीत, संतवाङ्मय आणि तत्त्वज्ञान क्षेत्रात मिरवत आहे.

।। ॐ सद्गुरवे नमः ।।

*

९. भारतीय सांस्कृतिक महत्त्वाचे स्थान – अकोले येथील श्री सिद्धेश्वर मंदिर

महाराष्ट्रात, नगर जिल्ह्याच्या उत्तर भागात, सह्याद्री या प्राचीनतम पर्वताच्या, हरिश्चंद्र रेंजमधील हरिश्चंद्र, कळसुबाई, पट्टागड (विश्रामगड) या रांगांमध्ये; कळसुबाई (१६४६ मी.), कुलंग व अलंग – मदानगडासह जोडकिल्ले (१४७० ते १५०० मी.), हरिश्चंद्रगड (१४२४ मी.), बितागगड (१४२७ मी.), अजुबापर्वत (१३२७ मी.), रतनगड (रत्नगड) (१२९७ मी.) आणि पट्टापठार व पट्टागड (९०० ते १००० मी.) उंचीच्या देशाकडील डोंगरउतरीणीवरून (डांगाण भागातून), दक्षिणपूर्व भागाकडे, खाली, पठारावर येऊ लागले की; अमृतवाहिनी, क्षीरवाहिनी, पर्वरा, पेहेरा, प्रवरा; अशी नावे असलेल्या, प्रवरा नदीच्या तीरावर; अतिप्राचीन काळापासूनचे सांस्कृतिक महत्त्वाचे नगर आहे. अकोले असे या नगराचे नाव. हेच अगस्त्यपूर होय. सत्य–कृत युगापासूनचा बोलका इतिहास प्रवरेच्या प्रवाहाला आणि या नगरीला आहे. कारणही तसेच आहे. ब्रह्ममानस पुत्रांमध्ये स्वकर्तृत्वाने स्थान दृढ करणारे; त्रिदेव आणि त्रिशक्ती यांच्या उर्जास्त्रोतातून; शिवस्वरूप प्रकटलेल्या, भगवान महर्षि अगस्त्यमुनींनी ही नगरी सिद्ध केली. प्रवरेच्या दक्षिण तीरावर ही नगरी आणि उत्तर तीरावर, भगवान महर्षि अगस्त्य मुनींनी आपला केंद्रीय आश्रम, असे उभे केले. ही घटना, सृष्टीव्यवस्थापनांतर्गत, अनेकानेक घटना घडविल्या जात असतांना, समुद्रमंथन प्रसंगाच्या निमित्ताने घडली. अर्थातच हा लाखो वर्षांपूर्वीचा प्रसंग आहे.

समुद्रमंथनातून अनेक दिव्य रत्ने प्रकटली. अमृत प्रकटले. हे अमृत मिळविण्यासाठीच समुद्रमंथन प्रसंग घडला, हे सर्वज्ञात आहे. अमृत वाटपाच्या

निमित्ताने, देवासूर यांच्यात भीषण वाद निर्माण झाला. तो वाद मोठ्या कौशल्याने निवारून, अमृत वितरण करण्याचे कार्य, भगवान श्री विष्णूंनी स्वतःकडे स्वीकारले. त्यासाठी त्यांनी मोहिनीरूप धारण केले. देवासूरांचे भांडण निवारतांना दुसरीकडे प्रकटलेल्या सर्व रत्नांना गडावर स्थापन करून; रत्नपूजन घडविले. हाच रत्नगड किंवा रतनगड. तेव्हा नीलकंठ महादेव, माता पार्वती, भगवान महर्षि अगस्त्यमुनी आणि भगवद्भक्त शिरोमणी नारद, यांच्या विनंतीनुसार देवासूरांबरोबर मानवांनाही अमृताचा लाभ व्हावा, यासाठी; मोहिनी स्वरूपातील भगवान श्री विष्णूंनी, नकळत आपला अंगुष्ठस्पर्श अमृतकलशाला करून; अमृतधारा मानवांसाठी प्रवाहित केली. म्हणजे देवांसूरांच्याही अगोदर अमृतधारा मानवांसाठी प्रकटली. हीच अमृतवाहिनी होय. सागरअहंकार दमन करून, सागराला स्वशिष्यांचा सन्मान देणाऱ्या, भगवान महर्षि अगस्त्यमुनींनी, आपल्या वैश्विक कार्यासाठी, केंद्रीय आश्रम या स्थानी निर्मिला. या आश्रमातून, सोपविलेले आणि स्वीकारलेले सृष्टीव्यवस्थापनकार्य, चिरंतनासाठी सुरू केले. ते अखंडपणे सुरू आहे. रत्नपूजन झाले ती रत्नगड आणि पायथ्याशी अमृतपूजन झाले तो अमृतेश्वर किंवा रत्नेश्वर होय. हे स्थान या प्रसंगाची साक्ष देते. भगवान महर्षि अगस्त्यमुनींनी हे कार्य घडवून; आश्रमस्थान निश्चित केले. या आश्रमाच्या निमित्ताने, योगसिद्धी सामर्थ्य संपादन, साधना करण्यासाठी, अगस्त्यपंचायतन स्थापन केले. या अगस्त्य पंचायतनात, प्रमुख स्थान, श्री सिद्धेश्वर हे होय. याबरोबर, विनायक कार्तिकेय (स्कंद), भगवान विष्णू लक्ष्मी आणि शक्तिमाता ह्यांनाही आवाहनपूर्वक विराजित केले. त्यामुळे अमृतवाहिनी तीरावर, दक्षिणतीर आणि उत्तरतीर असे, एक महत्त्वाचे भगवान महर्षि अगस्त्यमुनी यांचे सिद्धपीठ निर्माण झाले.

महर्षि अगस्त्यांनी प्रकटविलेले हे स्वयंभू सिद्धेश्वर स्थान होय. अमृतवाहिनी प्रवरा खोऱ्यात, रत्नवाडीचे अमृतेश्वर किंवा रत्नेश्वर मंदिर, हरिश्चंद्रगडावरील हरिश्चंदेश्वराचे मंदिर आणि सिद्ध शक्तिपीठ, केळीचे केळेश्वर मंदिर, टाकारी किंवा टाहाकारीचे देवी मंदिर आणि अकोल्याचे श्री सिद्धेश्वर मंदिर; यांच्यामध्ये वापरलेली शैली ही आंध्रभृत्य, राष्ट्रकूट आणि चालुक्यकालीन शैलीचे निर्देशन करते. टाकारीचा शिलालेख शके १०५० चा उल्लेख करतो. हरिश्चंद्रगडावरील शिलालेख याच प्राचीनतेचा उल्लेख करतात; अशी नोंद संशोधकांच्या निष्कर्षांवरून; 'प्रवरा

खोरे' या महाराष्ट्र शासनाने प्रसिद्ध केलेल्या गॅझेटमध्ये आहे. रत्नेश्वर, हरिश्चंद्रेश्वर, केळेश्वर ही मंदिरे धूवाधार पर्जन्यवृष्टीमध्येही अजून मोठ्या प्रमाणात यथास्थित आहेत. श्री सिद्धेश्वराचे मंदिर मात्र प्रवरा नदीच्या गाळात गाडले गेले. हे केव्हां, कसे घडले याची नोंद नाही. मात्र रत्नेश्वर मंदिर, हरिश्चंद्रेश्वर मंदिर, टाहाकारीचे मंदिर ही मंदिरे नदीप्रवाहापासून दूर आहेत. त्यांवर महापुराचा परिणाम होणे शक्यही नव्हते. हे पाहाता ही मंदिरे कदाचित समकालीन लेणी असावीत; असा कयास बांधता येतो. ही मंदिरे आहेत; त्याचे स्थानी का बांधली गेली असावीत; याचे उत्तर निश्चितच पुनरुत्थान परंपरेने देता येते. ही शिवस्थाने संस्कृतीच्या प्राचीनतमतेचा विचार करता; अतिप्राचीन म्हणजे कृतयुगातील असावीत असे मानता येते. शिल्पे बांधतांना अतिप्राचीन देवासूर संग्राम, पौराणिक राजवटी, ऋषीपरंपरा यांची शिल्पे त्यांवर आकारली गेली. त्यामुळे ही शिल्पे अतिप्राचीन सांस्कृतिक परंपरांचे वज्रलिखित पुरावेच म्हणता येते.

श्री सिद्धेश्वरांचे मंदिर भूमिउदरात गाडलेले होते. ''१७८० पर्यंत प्रवरेच्या गाळात गाडले गेलेले हे मंदिर, एका शेतकऱ्याला शेत नांगरतांना कळसाचा भाग दिसल्यानंतर, अचानक उजेडात आले'' अशी नोंद डॉ. अरुणा ढेरे यांनी 'प्रवरा खोरे' गॅझेटमध्ये केली आहे. मौखिक परंपरांचा विचार करता बहुधा असे घडत नाही. शिवालय असल्याची खात्री आणि ते शिवालय सुरक्षित राखण्यासाठीचे प्रयत्न गाडले जाण्या क्षणापासूनच घडत असले पाहिजेत. ते अतिप्राचीन मंदिर गडप झाल्यानंतर, त्याच्या नेमक्या जागेचा शोध, जमीन नांगरतांना लागला असेल हे खरे. गाडले गेल्यामुळे, पुन्हा उकरून काढतांना होणाऱ्या भग्नतेचे शल्य मात्र बोचत राहिले असावे. शिवशाही आणि पेशवेकाळात होळकरांकडे हा परिसर 'त्र्यंबकप्रांत' म्हणून होता याच्या अनेक नोंदी आहेत. श्री शहाजी राजांनी बाळनिजामांचे संरक्षण, प्रवरा खोऱ्यात प्रेमगिरी गडावर केल्याची नोंद आहे. छत्रपती शिवराय यांचा प्रवास पट्टागडावर, अकोले (सुगाव) मार्गेच झाल्याची नोंद सापडते. पेशव्यांचे विशेष लक्ष या परिसराकडे होते आणि पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींनी तर अनेक मठमंदिरे, घाट, विहिरी यांचे पुनरुत्थान केल्याच्या नोंदी सापडतात. श्री सिद्धेश्वरांचे हे मंदिर श्री. पेठकर यांच्या स्थावर मालमत्तेच्या भागात आहे; हे परंपरेने मान्य आहे. श्री. पेठकरांना पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींनी हे विशेष अधिकार दिल्याचे; पेठकरांच्या वंशजांकडून सनदीवरून सांगितले

जाते. अकोले गावात, पंतप्रतिनिधींनी बांधलेले, पोतनवीसांच्या ताब्यातील श्री गंगाधरेश्वराचे मंदिर, श्री सिद्धेश्वराजवळचे बेलेश्वराचे मंदिर १७८० च्या अलिकडे-पलिकडे बांधली गेली असावीत, असे त्यांच्या बांधणी शैलीवरून मानता येते. ह्या रचना कदाचित श्री सिद्धेश्वराच्या भग्नावस्थेचे शल्य दूर करण्यासाठी झाल्या असाव्यात. श्री सिद्धेश्वराचे पुनरुत्थान, हे या काळात झाले असेल. म्हणूनच श्री सिद्धेश्वरांवर रत्नेश्वर, हरिश्चंद्रेश्वर या मंदिरांप्रमाणे कळस दिसत नाही. त्याचे अवशेष मात्र परिसरात सापडतात. मंदिरावर चुनेगच्ची आच्छादन केले आहे. तो बहुधा या पुनरुत्थानाचा भाग आहे.

देवगिरीकर यादवांच्या छत्राखालीही त्र्यंबकप्रांत होता. विशेषतः रामदेवराव यादवांच्या काळात सांस्कृतिक स्थळांना विशेष महत्त्व आलेले होते. आंध्रभृत्य, राष्ट्रकुट, चालुक्य आणि या राजवटींनी त्यांच्या शिल्पशैलीत इगतपुरी अर्थात अगस्त्यपूर ते प्रवरासंगम या दंडकारण्याच्या, गोदा-प्रवरा खोऱ्यातील तपोवनात तीर्थक्षेत्रांवर मोठ्या प्रमाणात लक्ष दिले असावे; असे केळेश्वर टाहाकारी या समशेरपूर, म्हणजे उत्तरेकडील स्थाने, हरिश्चंद्रेश्वर, रत्नेश्वर किंवा अमृतेश्वर ही पश्चिमेकडील स्थाने, कोतुळ परिसरातील मंदिरे व गुंफा किंवा गडदी ही दक्षिणेकडील स्थाने आणि अकोले येथील श्री सिद्धेश्वर मंदिर ह्या अजोड शिल्पकृतींच्या साक्षीने म्हणता येते. तसेच अकोले तालुक्याच्या कोतुळ डांग, समशेरपूर डांग आणि राजूर डांग यांचा अकोले नगरीशी असलेला; तालेवार घराण्यांचा पारंपरिक संबंध, त्यांच्या सनदशीरपणे मिळालेल्या स्थावर मालमत्ता, त्यांचे वाडे, गढ्या, हत्तीखाने, घोडदळांच्या ओवऱ्या इ. यांचा विचार केला तर; या परंपरा किमान दोन हजारावर वर्ष मागे नेता येतात. चिरेबंदी परिसरातील वाड्याचे महाद्वार याची साक्ष देते. अकोले-अगस्त्यपूर नगरीत संत, सोमणी, पाटील, देशपांडे, नायकवाडी यांच्या अशा मालमत्ता तसेच, धर्माधिकारी, भाटे, जोशी या पुरोहित गृहस्थ व ब्राह्मण वर्गाच्या, परंपरा पाहिल्या की; या सर्व व्यवस्था यादवकाळी घट्ट झालेल्या होत्या; याची साक्ष पटते. संतांना जहागिऱ्या मिळाल्या होत्या आणि त्यांची सत्ता सर्वत्र चालत असे. हे सारे वैभव श्री सिद्धेश्वर, प्रभु रामचंद्र आणि महर्षि अगस्त्यमुनी यांच्या पंचायतनाच्या साक्षीने उभे होते. टाहाकारी येथील हेमाडपंती शैलीतील एक मंदिर (आता बऱ्यापैकी निखळलेले) याची साक्ष देते. म्हणजे यादवकाळात श्री सिद्धेश्वराचे मंदिर दिमाखदारपणे उभे

असावे असे म्हणण्यास वाव आहे. श्री सिद्धेश्वर मंदिराच्या प्रांगणात, महर्षि अगस्त्याश्रमातील कुंडाप्रमाणे, हरिश्चंद्रेश्वर, केळेश्वर, अमृतेश्वर किंवा रत्नेश्वर या मंदिरांप्रमाणे पुष्करिणी होत्या. हे आजही सांगितले जाते. म्हणजे हे मंदिर तेराव्या शतकानंतरच्या काळात प्रवरेच्या महापुरात गाडले गेले असावे. मात्र ते विस्मृतीत कधीच गेले नसावे. प्रवरेच्या पात्राचा विचार करता बांधलेले प्राचीन घाट पाहिले; तर श्री सिद्धेश्वर मंदिर परिसर एखाद्या अतिमहापूरप्रसंगी आलेल्या महापुरात गाडले गेले असण्याची शक्यता आहे. श्री सिद्धेश्वर मंदिराची साधनापीठ म्हणून व्यवस्था आद्य श्री जगद्गुरू शंकराचार्यांपासूनच लागलेली असावी. या पीठाशी दशनाम आखाड्यातील उदासीन आखाड्याचा संबंध व स्थान याची साक्ष देते. हे स्थान श्री सिद्धेश्वरांच्या मंदिरापासून अगदी नजिक टेकाडावर आहे. अकोले नगरीची रचना पाहिली तर; नगरस्थान नदीपात्रापासून बरेच उंचावर; म्हणजे किमान वीस मीटरपेक्षा अधिक उंचावर आहे. त्यामुळे महापुरामुळे एखादा भाग थेट मंदिरावर थडकून, मंदिर गाडले जाणे शक्य आहे. कसेही असो; मंदिराचा शोध, गाडले गेल्या क्षणापासूनच सुरू असावा. ते सापडल्यानंतर त्याचा जीर्णोद्धार करण्याएवढी उसंत, निजामशाहीपासून शिवशाहीपर्यंत सततच्या धकाधकीच्या काळात मिळाली नसावी. मंदिराचे वैभवसंपन्न शिल्प पाहाता पुन्हा अमृतेश्वर, हरिश्चंद्रेश्वरासारखा कळस उभा करणे शक्य झाले नसावे. पेशवेकाळात त्र्यंबकप्रांत होळकरांच्या छत्राखाली असतांना होळकरांनी पारंपरिक सनदा नव्याने कायम केल्या असाव्यात असे दिसते. त्याच काळात श्री सिद्धेश्वर मंदिराची डागडुजी झाली असावी. श्री गंगाधरेश्वर मंदिरातील कोरीव खांबाप्रमाणे खांब घेऊन श्री सिद्धेश्वराचे पश्चिम द्वार नव्याने बांधलेले आहे हे लक्षात येते. यादवांनंतरच्या काळात हा परिसर मुस्लिम अमलाखाली गेला असावा; हे स्पष्ट आहे. डांगाण परिसरामधील पाटीलकीच्या तक्षीमा अर्थात वतनाविषयीची श्री. पुरुषोत्तम टाकळकरांकडे मिळालेली एक सनद शहाआलम शाहागाजी दगाजी पिराजी यांच्याकडील आहे. देशमुख वतनही या परिसरात आहे. शिव-पेशवे काळात या सर्व गोष्टींचा फेरविचार झाला असावा. सिद्धेश्वराच्या परिसरात, शिवसिद्धांच्या आणि सतीमातांच्या अनेक समाध्या बांधलेल्या स्वरूपात सापडल्या होत्या. या सर्व इतिहासाच्या पाऊलखुणा दंतकथा, आख्यायिका यांसारख्या मौखिक परंपरांतून बोलक्या होतात. 'क्षयवटाच्या पारंब्या' या डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

लिखित दंतकथांवर आधारित कादंबरी, हा इतिहास रोमांचकारिकतेने जागविते.

श्री सिद्धेश्वरांच्या उपासनेत, समाधीसाधन आणि रुद्राभिषेक करणे, या महत्त्वाच्या साधना येतात. समाधीसाधना ही वैयक्तिक उद्धारासाठीची साधना होय. रुद्राभिषेक साधना ही मात्र गृहस्थांच्या दृष्टीने वैयक्तिक आणि सामूहिक साधना असते. श्री सिद्धेश्वरांचा उत्सव हा या दृष्टीने अतिमहत्त्वाचा सर्वसिद्धी साधणारा आहे; असे परंपरेने मानले जाते. श्रावण मासाच्या प्रतिपदेपासून गणेश चतुर्थीपर्यंत चालणाऱ्या या उत्सवाची सांगता, श्री सिद्धेश्वरांच्या पालखीच्या ग्राम प्रदक्षिणेने होते. या कालावधीत नित्य ऋग्वेद आणि यजुर्वेद परंपरेप्रमाणे रुद्राभिषेक करण्याची परंपरा आहे. लघुरुद्र, महारुद्र अशा दोन्ही स्वरूपात रुद्र करण्याची परंपरा आहे. यजमानांच्या इच्छा व संकल्पांप्रमाणे हे केले जाते. श्रावण मासभर रुद्राभिषेक झाले की नंतर पिंडलिंपणाचा अतिशय विलोभनीय कार्यक्रम केला जातो. पिंडलिंपण्याचे कौशल्य परंपरेने प्राप्त केलेले असते. भातीचे पिंडलिंपण अतिशय कडक सोवळ्यात केले जाते. पिंडलिंपण हे ऋग्वेद आणि यजुर्वेद दोन्ही पर्यायांनी केले जाते. त्यांच्या विधिनाट्यात मात्र काही भेद नाही. पालखी आणि पालखीनिमित्त पारण्याचे, प्रयोजनही दोन्ही पर्यायांनी योजले जाते. पालखी सोहळ्यात अवघे नागरिक सहभागी होतात. अलिकडे असे दोन पर्याय बंद झाले असून; एकत्रित पालखी मिरवणूक होते. मात्र रुद्राभिषेक पर्याय, दोन्ही पद्धतीने सुरू आहेत. साठ वर्षांपूर्वी तर हे पर्याय मोठ्या दिमाखदारपणे सुरू होते. दोन्ही पर्यायांमधील किमान अकरा-अकरा पुरोहित रुद्रावर्तने करीत असत. आजही पाच-सातच्या संख्येने पुरोहितचमू उपस्थित आहेत.

रुद्राभिषेकांचे हे पर्याय श्री सिद्धेश्वर मंदिर गाडले जाण्यापूर्वी सुरू असावेत, असे यादवकाळातील धार्मिक उपक्रमांना मिळालेले महत्त्व लक्षात घेता म्हणता येते. म्हणजे रुद्राभिषेकांचा पर्याय महर्षि अगस्त्यांच्या गुरुकुलापासून सुरू असावा. विशेष म्हणजे सिद्धेश्वराकरिता गुरव परंपरा अगस्ती आडनावाच्या लोकांकडे आहे. तो कालौघात पुरोहित वर्गाकडे, राजेरजवाड्यांच्या आणि गृहस्थवृत्तीच्या तालेवार ब्राह्मण यजमानांच्या आश्रयाने सुरू असावा. गाडले जाण्याच्या घटनेनंतर मौखिक परंपरेत या पर्यायांच्या आख्यायिका, दंतकथा सुरूच असाव्यात. मंदिर पुन्हा उकरून काढल्यानंतर, तालेवार यजमानांच्या आश्रयाने पारंपरिक पुरोहितवर्गाच्या साहाय्याने, रुद्राभिषेक परंपरेचे पुनरुज्जीवन झाले असावे; हे

शे-दीडशे वर्षांच्या पालखीच्या प्रत्यक्ष परंपरा चालविणाऱ्यांच्या, वंशजांच्या सांगीतून आणि आजच्या प्रचलित परंपरेने सिद्ध होते.

ऋषीपरंपरेत गोधनाला विशेष महत्त्व होते. गोधनाच्या साहाय्याने विनिमयाचीही परंपरा होती; असे उल्लेखित, पौराणिक व ऐतिहासिक नोंदींवरून म्हणता येते. महर्षि अगस्त्य आणि त्यांचे बंधू वशिष्ट हे गोव्यवस्थापन शैलीसाठी प्रसिद्ध आहेत. गोपालन करणाऱ्या तलवार या जमातींच्या वस्त्या व गावे परिसरात आहेत. कोल म्हणजे गवळीवाडे 'अगस्त्यकोल' म्हणजे अगस्त्यांचे गवळीवाडे, यांवरून 'अकोले' हे नगरनाम आले असावे. हे नगर आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वाचे झाले असावे. ऋषीकुलांचे राजाश्रय लक्षात घेतले; तर त्यांचे आश्रम आणि स्थापित साधना दैवते, यांना नक्कीच महत्त्व होते. शिवाराधना अखिल जंबुद्विपात महत्त्वाची मानली जात असे. देव, आसूर अथवा दानव आणि राक्षस, तसेच मानव सारेच शिवसाधना करीत असत. श्रीराम आणि पांडव, श्रीकृष्ण यांच्याही शिवाराधनेच्या लक्ष लक्ष कथा प्रचलित आहेत. याचा विचार करता अगस्त्यपूर क्षेत्रातील 'अकोले' अगस्त्यपूर नगरीचे प्राचीनतम सांस्कृतिक महत्त्व स्पष्ट होते. याच अनुषंगाने श्री सिद्धेश्वर पंचायतनाचे महत्त्व आणि शिवशक्ति साधना परंपरांचे महत्त्वही सिद्ध होते. श्री प्रभु रामचंद्रांनी श्री सिद्धेश्वरांचे पूजन केले. तसेच पांडवांनीही प्रभुराम कथा ऐकली याचे संदर्भ मिळतात. डॉ. सहस्रबुद्धे लिखित 'अगस्त्य' या कादंबरीत याचे उल्लेख आहेत. या आधाराने श्री सिद्धेश्वरांचा श्रावण मासातील रुद्राभिषेक उत्सव आणि पालखी सोहळा पर्यायांचे प्राचीनत्व लक्षात येते.

एखाद्या मंदिराचे प्राचीनत्व आणि बांधणीशैली; याविषयी संशोधकांमध्ये असलेले मतभेद न संपणारे असतात. लोकसाहित्यशास्त्रीय दृष्ट्या मानवी सम ूहांच्या सांस्कृतिक इतिहासांच्या परंपरा कळीकाळातही पूर्णतः नष्ट होत नसतात. मौखिक परंपरेत त्या सत्यांशांसह रेंगाळत असतात. त्या परंपरांना; इतिहासलेखन साधनांचा, शैलीनिर्णय, युगनिर्णय, कालनिर्णय शास्त्रांचा तारतम्याने आधार देऊन; लोकमानसातील सत्यांशांना, पुनर्जागृत करीत, सांस्कृतिक इतिहास मांडावयाचा असतो. ब्रिटिश कालापासून आणि पाश्चात्य शास्त्रीय संशोधन शास्त्रांचा परिचय झाल्यापासून; भौतिक वस्तुनिष्ठतेने, निर्णय प्रक्रिया करण्याकडे संशोधकांचा कल आहे. ते योग्यच होय. तथापि, लोकमानस हे भौतिक जड पुराव्यांनी सिद्ध करता

येत नसते. लोकमानसात रेंगाळणाऱ्या, दृढभावात्मक परंपरांना तेव्हढेच शास्त्रीय महत्त्व द्यावे लागते; हे आता जगन्मान्य झाले आहे. त्याचा विचार करता–

श्री सिद्धेश्वरांचे प्राचीन प्रतिष्ठापित अस्तित्व, कालौघात त्याचे मंदिरात झालेले रुपांतरण, त्यात वेळोवेळी भावात्मकतेने घडलेली पुनरुज्जीवने, विचारात घेऊनच, लोकमानसाच्या सांस्कृतिक इतिहासात श्रद्धेने डोकावत, श्रद्धावंतांनी श्रद्धेने आणि पर्यटकांनी कलात्मक सांस्कृतिक विश्वासाने, अशा प्राचीन वास्तूंचा आनंद घ्यावयाचा असतो. वैभवसंपन्न शिल्पशैलीतील श्री सिद्धेश्वर मंदिर आणि त्यांतील जगत्चालक भगवान शिव, अखिल विश्वाला आपल्याकडे वेधून घेत आहेत, हे नक्की!

*

१०. हरिहर भेट

''चला मामी चला'' आईनं मामींना हाक मारली. टाकळकर वाड्यात तेव्हां नेमकी किती बिऱ्हाडं होती कोण जाणे? पण आईबरोबर रख्माकाकू आणि वहिनी तयार होत्या. मामींचं आवरत होतं.

''बारा वाजले हं! चला लवकर!'' आई दरवाजातून बाहेर पडणाऱ्या मामींकडे पाहात म्हणाली. लहानगा मी त्यांच्यात घुटमळत होतो.

''अनिलपण येतोय?'' रख्माकाकूंनी विचारलं.

''अहो ऐकेचना, मागच्यावेळीच मागे लागला होता, पण नाद केला नि झोपी गेला. दुसऱ्या दिवशी उठल्यावर, ''मला का नाही नेलं?'' म्हणत चिडून बसला.

''काकू, दुपारीच अनोबा माझ्याकडे आले, म्हणाले, मामी मी आज येणार हं, मी झोपलो तर मला उठवून न्या; म्हणून सांगून गेला.'' मामींनी पुस्ती जोडली.

''खरं रे लबाडा, चांगलं झोपायचं तर उगा जागतंय पोरगं'' रख्माकाकू म्हणाल्या. वहिनींनी उगा त्यांच्या होकारात होकार भरला, ''मग, मला पाहायचंय हरिहर भेट'' मी हट्टानं म्हणालो.

''हरिहर भेट म्हणजे कोणाची भेट रे?'' वहिनींनी जरा मिश्कीलपणे चिडवत विचारलं.

''अं, मला माहीत आहे. आईनीच सांगितलंय हर म्हणजे सिद्धेश्वर आणि हरि म्हणजे राम, हो कि नाही गं आई?'' मी चक्क आईची साक्षच काढली.

''अरे हर म्हणजे शिवशंकर आणि हरि म्हणजे चतुर्भुज विष्णू!'' रख्माकाकू मला वेड्यात काढत म्हणाल्या.

''हो, का गं आई? मग...?'' आईला जाब विचारू लागलो.

तसं मामीच पुढं होऊन म्हणाल्या, ''आनोबा आहो, सिद्धेश्वर म्हणजेच शिवशंकर आणि राम म्हणजेच श्री विष्णू! कळलं? चला लवकर!'' मी मनात संगत जुळवत राहिलो. तसं अगदी पाचव्या वर्षांपासून आईबरोबर रामाच्या देवळात कथा ऐकायला जाई. छान गोष्टी कळत, पण हरिहर भेट होते कशी? विष्णू कुठून येतात? सिद्धेश्वर कशी भेट घेतात? ते तर शिवपिंडी आहेत? असे प्रश्न मला तो हरिहर भेटीचा प्रसंग प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी बोलावत होते. आज काही झालं तरी झोपायचंच नाही. त्यामुळे मी डोळे तारवटून जागा होतो.

श्री सिद्धेश्वराचं मंदिर अतिप्राचीन. वास्तुशिल्पकलेचा अजोड नमुना. हे मंदिर म्हणे मातीच्या ढिगाऱ्यात गडप झालं होतं. तिथं नंतर शेतच झालं. एके दिवशी नांगरतांना मंदिराचा कळस फाळाला लागला. तेव्हा इथं प्राचीन मंदिर होतं; असं म्हातारेकोतारे, त्यांच्या आजी-आजोबांनी ऐकिव माहिती सांगितल्याचं सांगत होते. या मंदिरात स्वयंभू शिवलिंग, सिद्धेश्वरांची मुळात स्थापना महर्षि अगस्त्यांनी केली. रामायण काळात जेव्हा श्रीराम अगस्ति आश्रमात आले तेव्हा ते याच सिद्धेश्वरांच्या सान्निध्यात वास्तव्यास होते. ही सगळी माहिती आता मला ज्ञात आहे, पण तेव्हा दुसरी-तिसरीतल्या मुलाला, सिद्धेश्वर शेतात सापडले, एवढंच माहीत होतं. तिथं जवळ वनवासीरामाचं मंदिर आहे. या दोन्ही मंदिरात मी जाऊन आलेलो.

आईनी सिद्धेश्वर आणि राम भेटतात; असं सांगितल्यापासून वरच्या राम ाच्या मूर्ती खाली सिद्धेश्वराच्या मंदिरात येतात की सिद्धेश्वर वर रामांना भेटायला जातात? काही कळत नव्हतं. वैकुंठचतुर्दशीला म्हणजे त्रिपुरारी पौर्णिमेच्या आदल्या दिवशी मध्यरात्री हरिहर भेट होते एवढंच सांगितलं जायचं. आईनं तर थेट सिद्धेश्वर राम भेट होते असं सांगितलं. त्यामुळे ही भेट पाहण्याची जिज्ञासा शिगेला पोचली होती. मी अधीर झालो होतो.

सिद्धेश्वरांकडे जाताना मी प्रत्येकीनी हातात केळफूल का घेतलंय याचा विचार करीत होतो. केळफुलाला त्या सारख्या कमळ म्हणत होत्या. मी कमळ पाहिलं होतं. मग या केळफुलाला त्या कमळ का म्हणत असाव्यात? मी न राहून विचारलंच.

''आई हे तर केळफूल आहे ना? तू याची भाजी करतेना? मग याला तुम्ही

कमळ का बरं म्हणता आहात?'' माझा प्रश्न ऐकून, त्या सगळ्यांना हसू आलं. कौतुक वाटलं.

''अरे, हे केळफुलच आहे. पण हे उमलतांना कमळासारखं दिसतंना म्हणून त्याला लोक कमळ म्हणतात.'' आईनं सांगितलं.

''बरंका अनोबा, वैकुंठचतुर्दशीला हरिहरांना कमळ वाहण्याची प्रथा आहे. इकडं कमळ पूर्वी मिळतही असे, पण आता कमळ मिळत नाही ना, म्हणून ह्या कमळावर भागवायचं!'' मामींनी सांगितलं. मी विचारच करीत राहिलो.

चांदणं टिपूर होतं. गारवाही होता. त्याकाळी आजच्यासारखे रस्त्याला लाईट नव्हते. ग्रामपंचायतीनं खांबांना कंदिल लावलेले असायचे. घरापासून जेमतेम तीनएक कंदिल असावेत. टिपूर चांदण्याला उगा डाग लागावा असे ते जागीच मिणमिणत होते. झाडं, शेत सारं चांदण्यात चमकत होतं. कोजागिरीसारखा चांदण्याचा शुभ्र आणि आनंददायक प्रकाश, मी जागा राहिल्यामुळं आणि हट्टानं यांच्याबरोबर निघाल्यानं अनुभवत होतो. श्री सिद्धेश्वराचं काळ्या पाषाणाचं मंदिर मी दिवसा नेहमीच पाहिलं होतं. चांदण्यात ते वास्तुशिल्प अगदी जिवंत वाटत होतं. सगळं मंदिर चंद्रप्रकाशात शांत आणि ध्यानस्थ योग्यासारखं दिसत होतं.

मनात विचार आला, ''हेच सिद्धेश्वर!'' मी वास्तुशिल्पातच हरवलो.

''चल रे नंतर जाताना देऊळ पाहू.'' आई म्हणाली.

खूप लोक आलेले होते. मंदिराचा मंडप ओसंडून होता. पणत्या चंद्रप्रकाशाशी स्पर्धा करीत मंडप उजळीत होत्या, मला हरिहर भेट पाहायची होती. सगळे बहुधा त्याचसाठी खोळंबले होते. ब्रह्मवृंदांनी आरती सुरू केली. बराच वेळ आरती सुरू होती. सगळे आरतीत गुंतले होते. मी मात्र हरिहर भेट कशी होते हे पाहण्यासाठी उतावीळ झालो होतो. गर्दीतून घुसत मी सहज अगदी गाभाऱ्याच्या दारात जाऊन उभा राहिलो. टाळ्या वाजवतांनाही मी हरिहर भेट कशी आणि केंव्हा होणार? याचाच विचार करीत होतो.

श्री सिद्धेश्वरांची पिंडी सुशोभित केली होती. सिद्धेश्वरांची शाळुंका आता दिवस नव्हती. त्याऐवजी चक्क, लखलखीत असा चंद्रमौलिश्वरांचा मुखवटा शाळुंकेवर होता. वस्त्रअलंकार चढविले होते. शंकरांचं हे रूप तसं मी प्रथमच पाहात नव्हतो. अनेकदा सणोत्सवांना पालखीला, श्रावणी सोमवारी मुखवटा चढविलेले श्री सिद्धेश्वर मी पाहिले होते. आज सिद्धेश्वर अधिकच तेजःपुंज

झाले होते. बाहेरच्या चंद्राची चंद्रकोर त्यांच्या जटेत चकाकत होती. मंदिरात प्रत्येक कोपऱ्यात अकरा वातींच्या भल्या समया तेजस्वीपणे चमकत होत्या. श्री सिद्धेश्वरांचा चेहरा झळाळता तेजमयी झाला होता. समोरच्या दोन्ही बाजूला उभ्या समयांच्या ज्योतीच चेहरा उजळवीत आहेत की श्री सिद्धेश्वरांचा चेहराच तेजोमयी प्रकाश सर्वत्र पसरवित आहे कळेना. आरती संपली. ''नमः पार्वतीपते हर हर महादेव!'' गर्जना झाली. गुरुजींनी पुढ्यातल्या शंखाचा शंखरव केला आणि ''हरिहर!'' ''हरिहर!'' ''नमः पार्वतीपते हर हर महादेव! विष्णवे नमो विष्णवे नमः'' ''श्री विष्णू भगवानकी जय!'' आरोळी ठोकली. आता आरती संपली. सर्वांनी हात जोडले आणि दर्शनासाठीची धावपळ सुरू झाली. गर्दीने सगळे फुलबेल, केळफुल वाहण्यासाठी येऊन दर्शन घेऊन निघत होते. मी तिथंच रेंगाळू लागलो.

''अरे चलना, सगळे निघाले. चला प्रसाद घ्या.'' आईनं जवळजवळ बखोटा धरून ओढतच म्हटलं.

''जा मी नाही येणार!'' मला हरिहर भेट पाहायची आहे!'' मी हट्ट केला.

''म्हणजे? अरे तसं नसतं. आरती झालीनं तेंव्हा मनातल्या मनात त्यांची भेट होत असते असं मानायचं. वैकुंठामध्ये हर विष्णूंना भेटले त्यांचं स्मरण करायचं.'' आईनं सांगितलं.

''म्हणजे? ते काही नाही! तू म्हणालीस सिद्धेश्वर आणि राम भेटतात! मग मला पाहायचं!''

''पहा रख्माकाकू हा कसा त्रास देतोय!'' आईनी रख्माकाकूंना म्हटलं.

''अरे आता नाही काही भेटत. मागे सत्ययुगात त्यांची भेट, आपल्या सगळ्यांच्या कल्याणासाठी झाली होती तो हा दिवस म्हणून, या सणाला वैकुंठचतुर्दशी असं म्हणायचं. हे बघ असा हट्ट नाही करायचा!'' रख्माकाकू मला समजावीत म्हणाल्या.

''अनोबा, असा वेडेपणा नाही करायचा, तुम्ही रामनवमी पाह्यली की नाही? त्या दिवशी खरंच रामांचा जन्म होतो का? फक्त गुरुजी कथा सांगतात आणि पाळण्यात राम म्हणून नारळ वस्त्रात गुंडाळून ठेवतात का नाही? तसंच आता फक्त त्या वेळी हरिहर भेट झाली होती म्हणून आठवायचं आणि हरांचं किंवा हरींचं दर्शन घ्यायचं! चला बरं आता.'' असं म्हणत मामी पुढं निघाल्या.

''काकू अनोबांना राहूद्या इथंच!'' मग माझा नाईलाज झाला. मी मला काहीतरी समजल्यासारखं केलं. एकदा वनवासी रामाच्या मंदिराकडं पाहिलं. एकदा सिद्धेश्वराकडं पाहिलं. हिरमुसलेपणाने चाललो. मग मामी पुन्हा मला जवळ घेत म्हणाल्या, ''अनिल, तुमचा वाढदिवस नाही का आपण करीत. त्या दिवशी तुम्ही पुन्हा बाळ होता का? आपण तुमचा बाळ म्हणून जन्म झाला, त्याचा आनंद, औक्षण करून आणि खाऊ हातात देऊन करतोकी नाही, तसं त्यांची आठवण करायची. त्यांना कमळ वाहून आशीर्वाद घ्यायचे, कळलं?''

''हो!'' मी निमूटपणे म्हणालो.

माझ्या मनातले प्रश्न संपले नव्हते. हरिहर भेट किंवा वैकुंठचतुर्दशी हा फक्त एक सण आहे. तो सणांसारखा साजरा करायचा. नागपंचमीला मातीच्या नागाची किंवा चित्रातल्या नागाची पूजा करायची तसं. हरिहर भेटीचं महत्त्व कोणतं? आपलं कल्याण होणार म्हणजे काय होणार? काही कळत नव्हतं. नंतर पुन्हा आम्ही मुलं-मुलं श्री सिद्धेश्वराला आणि वनवासी रामांना गेलो. तिकडे खेळलो. एवढेच काय पुढे आठवी-नववी इयत्तेत तर अभ्यासाला निवांत जागा म्हणून वनवासी राममंदिराच्या, मोठ्या कोनाड्यासारख्या खिडकीत बसून अभ्यास करीत असू. आता अगस्ति आश्रम, त्यात श्रीराम आले, त्यांना अगस्त्यांनी शस्त्रे दिली याची आठवण म्हणून वनवासी रामांच मंदिर बांधलं. अगस्त्य शिवस्वरूप त्यांनीच श्री सिद्धेश्वराचं मंदिर स्थापन केलं. प्रभु रामांनी ठिकठिकाणी शिवलिंग स्थापून प्रवरेच्या तीरावर शिवांची उपासना केली. अशा कथा कळाल्या तरी 'हरिहर भेट' म्हणजे नेमकं काय प्रकरण आहे हे अनुत्तरीत राहिले.

लोकसाहित्य, तत्त्वज्ञान इ.चा जेव्हा अभ्यास सुरू केला तेव्हा ब्रह्माविष्णूम हेश या त्रिविध अस्तित्वाचं अर्थात ईश्वररूपाचं आकलन झालं. शिवस्पर्शाचं प्रकटरूप महत्‌तत्त्व म्हणजे विष्णू आणि विष्णूंच्या विश्वरूप होऊन प्रकटणं म्हणजे ब्रह्म हे उमगलं. दैवतकथाशास्त्रानं मानवाच्या मूळकारणांचा शोध आणि संगती लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून दैवतकथांचे शास्त्र निर्माण झाले. अविनाशित्व, महाशून्य, कैवल्य, निजरूप, सच्चिदानंद स्वरूप, हे मनोस्वरूपाने प्रकटतं हे तर्क लक्षात आहे. कथाशास्त्रानुसार शिव आणि विष्णू हे आभास आहेत. वास्तविक ते दोन नाहीतच. कार्यसफलतेसाठी अनेक रूपे अनेक प्रकारे कामे करतात. वस्तुतः ते एकच तत्त्व आहे. याचं भान प्रापंचिकांना यावं म्हणून हा खटाटोप.

पुढे ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या ग्रंथात मी लोकसाहित्य आणि तत्त्वज्ञान या दोन्ही स्तरावर धर्मकर्माचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला. प्रवरा प्रवाहाच्या दोन्ही तटांवर हरिहर भेटीची म्हणजे शिवविष्णू अद्वैताची अनेक स्थळे शिवविष्णू एकत्वाचे ज्ञान प्रसारित करून मानवाला आत्मभाव आणि कर्मभाव यांचं ज्ञान करवितात. आत्मभाव आणि कर्मभाव यांचं अद्वैत म्हणजे पुरुषार्थपूर्ण जीवन. जीवन हीच आत्मरूपाची उपासना होते. लहानग्या मनात निर्माण झालेले प्रश्न चिंतन प्रवृत्त करून सोडवणूक करतात आणि बाल्यातली परमेश्वरी निरागसता पुन्हा प्रकटते!

*

११. शोध पांडुरंगाचा – पांडुरंगक्षेत्राचा !

साक्षी विनायकांच्या मंदिराशी 'पांडुरंगक्षेत्र' विषयक शीलालेख पाहून मी थक्क झालो. डॉ. बाळासाहेब बळे, सौ. शीला सराफ–जोशी आणि श्री. श्रीकृष्ण जोशी मला या शीलालेखाजवळ घेऊन आले होते. साक्षी विनायकांचे दर्शन करतांनाच, साक्षी विनायक, स्वतः पांडुरंग आणि पांडुरंगक्षेत्रावर प्रकाश टाकण्याची आज्ञा देत आहेत असं वाटलं.

खरंतर डॉ. भीमा मोदळे त्यावेळी माझ्या मार्गदर्शनाखाली श्री संत शेखमहंमद महाराजांच्या समग्र साहित्यावर पीएच.डी. करीत होते. निजामशाहीत सेवेत असलेल्या, श्री छत्रपती शिवरायांच्या आजोबांनी, अर्थात श्री मालोजीराजांनी, तत्कालीन सर्व संप्रदायांचा महासमन्वय ठायीच झालेल्या, सद्गुरू श्री संत शेखमहंमद महाराजांना, श्रीगोंद्यात मठ आणि स्वतंत्र मकरंदपेठ उभारून, वास्तव्यास का आणले असावे? या प्रश्नाचा शोध घेण्यासाठी मी श्रीगोंद्यात आलो होतो. पुढे संत शेखमहंमदांच्या साहित्याचे सार्थ संपादन करण्याची सेवा, उत्सव कमिटी ट्रस्टने माझ्याकडून करवून घेतली. ते असो. पण त्यानिमित्ताने श्रीगोंदा क्षेत्राचा क्षेत्रिय अभ्यास करण्याचे ठरवूनच मी पाहाणी करीत होतो. एकशेआठ मंदिरे असलेले हे क्षेत्र सरस्वती तीरावर वसले आहे. संत शेखमहंमद सरस्वतीचा उल्लेख ज्ञानगंगा असा करतात. या क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनासाठीच श्री मालोजीराजांनी हे घडविले असावे. पुढे शिंदेशाहीने जीर्णोद्धार केला असावा.

श्री सरस्वती नदीच्या तीरावरील या नगराचा समग्र इतिहासच डॉ. बाळासाहेब बळे यांनी माझ्या हातात ठेवला. 'श्रीपूर महात्म्य' हा स्व.श्री. एकनाथ जोशी लिखित ओवीबद्ध ग्रंथ! या ग्रंथात श्री संत शेखमहंमद महाराज आणि त्यांची पत्नी सती फातिमाबी यांची कहाणी तर होतीच. त्याचबरोबर श्री पांडुमुनी अर्थात पांडू

शर्मा आणि पांडुरंग क्षेत्रासह राधा–लक्ष्मींची कहाणी होती. 'श्रीपूर महात्म्या'तील 'पांडुरंग महात्म्य' वाचून माझ्यातील संशोधक जागा झाला.

महाराष्ट्राचा लोकदेव पांडुरंग–विठ्ठल चंद्रभागेच्या तीरी पंढरपुरात, पुंडलिकाच्या भक्तीने थक्क होऊन; अठ्ठाविसाव्या युगात; अर्थात सात युग–चौकड्यांतील, शेवटच्या युगात; जगताची माऊली होऊन; भक्तांच्या त्रितापांचे निवारण करून; भक्तांना सायुज्यमुक्तीपर्यंत पोहोचवीत, शांत करीत आहेत! तो पांडुरंग, प्रथम श्रीगोंद्यात सरस्वती तीरी, पांडुरंग नावाने प्रकट झाला. ही घटनाच अलौकिक आहे. पांडुरंग क्षेत्रातील पांडुरंगांच्या स्वतंत्र मंदिरातील पांडुरंगाचे दर्शन घेतांना, अष्टवर्षीय गोपवेशातील, भगवान श्रीकृष्ण लडीवाळपणे आणि हट्टाग्रहाने, पांडुरंग आणि पांडुरंग क्षेत्र प्रकाशित करण्यास सांगत आहेत, असे वाटत होते. शेजारीच असलेल्या स्वतंत्र अशा राधा–लक्ष्मी मंदिरात गेलो आणि श्री लक्ष्मींना राधाभावाने श्रीकृष्ण भगवंतांशी अद्वैत घडविण्यासाठी, येथे तपःश्चर्या कगरावी लागली; हे ऐकून; राधाभक्तीची अलौकिकता लक्षात आली. हे सारं पाहून श्रद्धा आणि संशोधन संकल्प दृढावला. मी कामाला लागलो.

'श्रीपूर महात्म्य' बारकाईनं पुन्हा वाचले. त्यातील गालवमुनी शिष्य पांडू शर्मा अर्थात पांडुमुनी यांची कथा तर अतिप्राचीन अशा हस्तलिखित स्कंदपुराणाच्या आधारानं स्व.श्री. एकनाथ जोशींनी दिली होती. अगदी स्कंदपुराणातील श्लोकांसह!

स्व.श्री. एकनाथ जोशी यांनी त्यांच्या संग्रहीच्या अतिप्राचीन, हस्तलिखित स्कंदपुराणातून दिलेली श्लोकबद्ध कथा अशी–

ऋषीउवाच– सर्वोत्तम यदि क्षेत्रं तीर्थचौकभ विद्यते । उत्कृष्ट दैवंत चाऽपि तन्नोवद महामते ।।१।। स्कंदउवाच– भैम्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण्यप्रदेशकं । सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ।।२।। श्रीपुर नामं तत्रास्ति विश्रुते सूऽपूजितम् । आद्यकल्पे द्वापारान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विजः ।।३।। तपसा तस्य संतुष्टो गोपी जनमन प्रिय । प्रत्यक्ष तत्स संजातः कृष्णो गोपाल वल्लभः ।।४।। वरं ददाभि भो विप्र वृष्णिष्वच मनोप्सितम् । नमो विज्ञान वीर्याय सर्व दुष्ट्येक हेतवे । ध्वज वज्राधिमी । चिन्हैश्चिन्हितं शरणं मम ।।५।। यदि देव प्रसन्नोऽसि ब्रह्मार्चित पदांबुजम् । अणेन चारू रूपेण त्वया स्थेय मिह प्रभो ।।६।। वास्तव्यं मयि कारुण्यात सर्व लोक हिताय वै । श्री भगवान उवाच– एवमस्तु निवासामि तव

प्रीत्या मुनेः सदा ।।७।। स्कंद उवाच– एवं तस्य वरं दत्त्वा तभैव स्थितवान हरिः । श्रीपुरेच महालक्ष्मीः पूजनीयात् प्रयत्नतः ।।८।। यदारभ्य दधौ सत्यां माधवो मानसाः किळ । तदारभ्य स्थितांनूनं समनीषा वशादिव ।।९।। अस्मिन क्षेत्रे तु यो दद्यात सोऽनतं फलमश्रुते । पितृनुद्दिश्य यक्तिंचित दीयतेच पदौ तदा ।।१०।। श्राद्धादिकं चाऽऽपि नरैः तत्तेषां अक्षयं भवेत । तत्रपिंडप्रदानं गयायाश्च शताधिकम् ।।११।। पदांकिता शिळा यत्र दृश्यते चाऽपि सुंदरी । पश्यन सायुज्य माप्नोती नाम कार्या विचारणा ।।१२।। श्रीपुरं प्रथमं नाम श्रीगोंदेच द्वितीयकम । सर्वक्षेत्रे पूत्तमंच चर्मगोंदे भविष्यती ।।१३।। एव प्रभावो देवेशो विठ्ठल पापनाशनः । यं दृष्टवाच नरी नारी सायुज्यं लभते ध्रुवं ।।१४।। एतत् सर्व समारण्यानं मया वो मुनिसत्तम । श्रीपुरस्यैव महात्म्यं विस्तरेण सुनिनिश्चितम् ।।१५।। (श्री.मा. अ. ८ – श्लोक ओ. १ ते १५) स्व.श्री. एकनाथ जोशी यांनी उल्लेखिलेले हस्तलिखित पुरात वाहून गेल्याने आज उपलब्ध नाही. म्हणून मी. श्री. पाठक गुरुजी आणि श्रीमती प्रभाताई मुळे यांच्या सहाय्याने नगर येथील सनातन धर्मसभेतील उपलब्ध प्राचीनतम स्कंदपुराणांचा धांडोळा केला. मात्र ही स्कंदपुराणे छापील होती. त्यात श्री. जोशी उल्लेखित पांडुरंग महात्म्य सापडले नाही. मात्र मूळ श्लोकांच्या संख्येविषयी खूपच भिन्नता आढळली. नेमके हे श्लोक वगळले गेले असावेत. वरदा बुक्सने २१ मे १९८१ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या डॉ. रामचंद्र चिंतामण ढेरे यांनी श्रीधरस्वामी नाझरेकर–कृत 'पांडुरंग महात्म्य' संपादन करतांना, प्रस्तावनेत पृ. ८ वर लिहिले आहे ''परंतु स्कंदपुराणान्तर्गत संस्कृत 'पांडुरंग महात्म्य' अजूनही मुद्राक्षरांचा वेश परिधान करू शकले नाही.'' पुढे ते लिहितात, ''श्रीधरांच्या काळात संस्कृत 'पांडुरंग महात्म्य' 'बहुत दिवसपर्यंत गुप्त' असले तर त्यात आपणास आश्चर्य वाटायला नको.'' डॉ. ढेऱ्यांचे विवेचन लक्षात घेता स्व. एकनाथ जोशी यांचेकडे हस्तलिखित स्कंदपुराणात उपरोक्त पांडुरंग महात्म्य होते, हे नाकारता येणे शक्य नाही. हेच लक्षात घेऊन, शोध पांडुरंगाचा आणि पांडुरंग क्षेत्राचा घेण्याचा संकल्प केला.

पंढरीला दिंडीरवनात म्हणजे चिंचबनात भगवान पांडुरंग हरी, मातृपितृ भक्त पुंडरिक किंवा पुंडलिकासाठी, अठ्ठाविसाव्या युगात, पुंडलिकाने दिलेल्या विटेवर तिष्ठत उभे आहेत. प्रेमस्वरूपा भक्ती ही कोणाविषयीही असली तरी भक्तियोगाने भगवंतांशी स्वरूप होता येते, अर्थात अद्वैत होता येते याचा वस्तुपाठ देत पांडुरंग

विठ्ठल होऊन उभे आहेत. ही कथा महाराष्ट्रात सर्वश्रुत आहे. परंतु विष्णूभगवंत श्रीकृष्ण अवतारानंतर पांडुरंग कसे आणि कोठे झाले? हे मात्र गुह्य आहे. 'पांडुरंग महात्म्य' आणि 'पंढरी महात्म्य' या नामनिर्देशाने विपुल लेखन झाले आहे. कलियुगातील भक्तीची वहिवाट त्यातून ठासून प्रदर्शित केली आहे. परंतु या सर्व लेखनात नाव, 'पांडुरंग' असले तरी पंढरीच्या विठ्ठल अवताराची म्हणजे पांडुरंग विठ्ठल होऊन उभे असल्याचीच कथा येते.

'पांडुरंग' हे नाव कसे आले. हरी, श्रीकृष्ण, चतुर्भुज विष्णूभगवंत पांडुरंग केंव्हा? कसे? कोठे झाले याविषयीचा स्पष्ट आणि तर्कशुद्ध उल्लेख 'श्रीपूर महात्म्य' या स्व. एकनाथ जोशी यांच्या ग्रंथात, स्कंदपुराणाच्या आधारे केलेला आहे. गालव मुनी आणि पांडू शर्मा अर्थात पांडुमुनी यांच्या कथेतून श्रीपूर महात्म्यात अध्याय क्र. ३, ४ व २०, २१ मध्ये याचा उल्लेख आला आहे. 'पांडुरंग' नामाविषयी आणि पांडुरंग क्षेत्र – चंद्रभागा पंढरी या योगपीठाविषयी अनेक तर्क मांडले गेले आहेत. त्यात विजयनगरचे सम्राट कृष्णदेवराय यांच्या नवरत्न दरबारातील सुप्रसिद्ध रत्न तेनाली रामन यांनी तेलगुमध्ये लिहिलेल्या 'पंढरी महात्म्य' ग्रंथात मोठी गमतीशीर कथा आली आहे. श्री रुक्मिणीदेवींनी अर्थात लक्ष्मींनी वृंदावनात राधाकृष्ण अद्वैत, लपून पाहिले. त्यावेळी शामरंगी श्रीकृष्ण गौर राधेच्या रंगात अद्वैत झाल्याने पांडूर झाले होते. 'हे शाम पांडुरंग!' असे आश्चर्योद्गार श्री लक्ष्मींच्या मुखातून बाहेर पडले. तेव्हांपासून श्रीकृष्णांना 'पांडुरंग' हे नाव मिळाले. राधाकृष्ण अद्वैतात पांडुरंग प्रकटले असा अर्थ ध्वनित होतो. परंतु ही कथा द्वापारातली आणि वृंदावनातली आहे. तेथे पुंडरिक, पुंडलिक आणि पंढरी यांचा संबंध नाही. आद्य श्री शंकराचार्यांनी अद्वैताचे महायोग पीठ म्हणजे पांडुरंग क्षेत्र. त्यातील 'परब्रह्मलिंगम भजे पांडुरंगम्' असे म्हटले परंतु हे क्षेत्र केवळ पंढरी किंवा चंद्रभागा नव्हे तर 'भीमातट' असे क्षेत्र आहे. कृष्णपक्षात विठ्ठलरूपात दिसणारे भगवंत शुक्ल पक्षात चंद्रप्रकाशाने पांडुरंग स्वरूपात प्रकाशतात अशी एक धारणा आहे. ती अनेकांनी मान्य करून स्वीकारली. पंढरपूरला पंडरगी असे कानडीत म्हणतात त्यावरून 'पांडुरंग' हे नाव आले असावे असे म्हटले आहे. पुंडलिक आणि पंढरी यांच्या स्मरणार्थ 'पांडुरंग' नाव धारण केले असे म्हटले गेले आहे. कर्पूरगौर शंकरांच्या भक्तीत रमलेले म्हणून 'पांडुरंग' अशीही एक व्युत्पत्ती आहे.

या सर्व प्रचलित नामोत्पत्तीपेक्षा पांडुरंग क्षेत्र आणि पांडुरंग प्राकट्य याविषयी, श्रीगोंद्याच्या सरस्वती नदीवरील पांडुरंग कथा नवा प्रकाश टाकते. ही कथा अतिशय गोड आणि अलौकक आहे. स्कंदपुराणाच्या आधारे ती उल्लेखित आहे.

महर्षि अगस्त्यादि अनेक ऋषींनी एकदा स्कंदांना अर्थात कार्तिकेयांना विचारले, पृथ्वीवर, जेथे तीर्थ, क्षेत्र आणि दैवत या तीनही गोष्टी जगतात सर्वश्रेष्ठ आहेत; असे स्थान कोणते? या प्रश्नाला उत्तर देतांना श्री स्कंद म्हणाले, सरस्वतीतीर्थ, श्रीपूरस्थान आणि प्रत्यक्ष परब्रह्म श्रीविष्णू, श्रीकृष्णांच्या बालस्वरूपात पांडुमुनींच्या अद्वैत सिद्धीचे स्मरण म्हणून अष्टवर्षीय गोप वेषात पांडुरंग नावाने प्रकट झाले आहेत, ते स्थान जगतात सर्वश्रेष्ठ आहे. गया, प्रयाग, काशी या पवित्र स्थानांपेक्षाही ते श्रेष्ठ आहे. 'हे कसे घडले?' ऋषींनी प्रश्न विचारला. बदरीधाममध्ये श्री लक्ष्मींनी श्री विष्णूंना, द्वापारयुगातील श्रीकृष्ण पूर्णावतार लीलांचे स्मरण करून देत विचारले, ''आपण मला राधाभावाने अद्वैत सिद्धीचा अनुभव कलियुगात घडविण्याचे वचन दिले आहे. आपण लीला केव्हा करणार आहात?'' तेव्हां श्री विष्णू म्हणाले, ''तू पृथ्वीवर सह्याद्री पर्वताच्या सान्निध्यात बद्रीधामप्रमाणे भूवैकुंठ निर्माण करावेस. त्या स्थानी सरस्वती, साक्षात प्राची सरस्वती होऊन माझ्या आज्ञेने प्रकट आहे. त्या स्थानी राधाभावाने भक्तिसाधना करावीस. या साधनेची परिपूर्ती करण्यासाठी मी श्रीकृष्णांच्या बालस्वरूपात, गोपवेषात प्रकट होईन. गालवशिष्य पांडुमुनींना, अष्टवर्षीय गोपवेषातील बालकृष्ण स्वरूपात अद्वैतसिद्धी घडविण्याचे वचन, द्वापारातील महानिर्वाणापूर्वी मी दिले आहे. ते पूर्ण करण्यास येईन. पांडुमुनी आता पांडू शर्मा नावाने पुन्हा प्रकट झाले असून ते महर्षि गालवमुनींच्या आज्ञेने अद्वैतसिद्धीसाठी, तुझी आज्ञा घेऊन, भक्तिसाधना तुझ्या समीप करतील. त्यांच्या भक्तिसाधनेने अद्वैत सिद्धी घडून मी तद्रुपतेने तेथे प्रकट होईन. ही लीला करतांना तुझ्याच माध्यमातून श्री अद्वैत सिद्धी घडेल आणि तू मद्‌रूप होशील. हे लक्ष्मीदेवी तू साक्षात 'श्री' आहेस. तुझ्या नावाने श्रीपूर स्थान सरस्वतीतीरी प्रसिद्ध होईल. तेथे आपण उभयता शिवभक्तिसाधना करून अद्वैत सिद्धीचा अनुभव घेऊ!'' श्री स्कंदांनी लीलाविग्रहाचे स्वरूप सांगितले. ठरविल्याप्रमाणे श्री लक्ष्मी देवींनी सरस्वतीतीरी श्रीपूर स्थापन केले. अष्टभैरवांच्या सहाय्याने दिग्‌बंधन करून भक्तिसाधना सुरू

केली. पांडू शर्मा सद्गुरू गालवमुनींची आज्ञा घेऊन; सरस्वतीतीरी आले. श्री लक्ष्मींच्या अनुज्ञेने त्यांनी श्रीकृष्णांच्या अष्टवर्षीय बालगोपवेषातील स्वरूपाची भक्तिसाधना अनन्य आणि निस्सीम स्वरूपात सुरू केली. ते एकदा ध्यानस्थ झाले ते चिरंतनासाठीच, अशी भावस्थिती निर्माण झाली. त्यांच्या भक्तीने प्रसन्न होऊन श्रीकृष्ण भगवान प्रकट झाले. तरीही पांडुमुनी समाधीमग्नच होते. श्री विष्णूंनी, राधाभावे भक्तिसाधना करणाऱ्या श्री लक्ष्मींना सूक्ष्म स्वरूपात पांडुमुनींच्या ठायी प्रकट होऊन; भगवंत प्रसन्न झाल्याचे विदित करण्याची आज्ञा केली. अष्टवर्षीय गोपस्वरूपात, मस्तकावर शिवांना स्थापित करून भगवंत प्रकट झाले. श्री लक्ष्मींनी समाधीमग्न भक्त पांडुमुनींना भगवंत प्रकट झाल्याची संवेदना प्रकटविली. पांडुमुनी अष्टवर्षीय गोपवेषातील भगवंतांशी स्वरूप स्थितीस गेले. ''वत्सा तुझी अद्वैत सिद्धी सिद्ध झाली आहे. मी प्रसन्न आहे. तुला काय हवे ते माग.'' श्री भगवंत म्हणाले, ''मला तर अवघे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. आता काय हवे असणार?'' पांडुमुनी म्हणाले, ''वत्सा, तू काही इच्छा प्रकट कर ती पूर्ण होईल!'' श्री लक्ष्मींनी आग्रह धरला. ''हे स्वरूपा मला अन्य काही नको. भक्तिसाधनेने अद्वैत सिद्धीच्या या लीलेचे स्मरण राहील असे काही करावे. जगत्कल्याण हेच तर अद्वैतसिद्धीचे लक्ष्य!'' पांडुमुनी म्हणाले, ''वत्सा, या लीलेचे स्मरण म्हणून 'पांडुरंग' या नावाने मी प्रसिद्ध होईल आणि राधा-लक्ष्मींच्या साक्षीने हे गोविंदस्वरूप येथे नित्य जगतकल्याण साधना शिवास्पदतेने करीत राहील. हे क्षेत्र पांडुरंग क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध होईल. येथे जीवमात्रांची सर्व दुःखे अनन्यभक्तीने नाहीशी होतील.'' असे म्हणून भगवंत गोपवृत्तीने जणू एखाद्या फांदीला पाठीमागे रेलून दोन्ही हात कटेजवळ ठेवून पांडुरंग म्हणून उभे राहिले.

त्रेतायुगातील वेदवतींना आणि सीतामाईंनी व्यंकटाचलावर गोविंद बालाजी स्वरूपात दिलेल्या वचनाची परिपूर्ती करण्यासाठी प्रकटलेले गोविंद श्रीगोंद्यात पांडुमुनींच्या भक्तिरंगात पांडुरंग झाले. हेच पांडुरंग अवघ्या ५६ वर्षांनी कुकुटमुनी शिष्य पुंडलिक मातृपितृस्वरूपात भगवद्भक्तिसाधनेत रंगलेले पाहण्यासाठी पंढरपुरात भीमातीरी आले आणि विटेवर विठ्ठल झाले. अतितेजस्विनी सरस्वती पेडगावजवळ भीमेत गुप्त होऊन पुन्हा पैलतीरी प्रकटून भीमेबरोबर भक्तिसाधनेची कला घेऊन पंढरपुरात चंद्रभागा म्हणून येते आणि पंढरपुराचेही भूवैकुंठ होते. असे 'सरस्वती-चंद्रभागा' महायोगपीठ निर्माण झाले. या महायोगपीठाचा निर्देश

श्री कार्तिकेय स्कंद यांच्या मुखे स्कंदपुराणात, सिद्धसिद्धांत पद्धतीत श्री गोरक्षनाथ आणि आद्य शंकराचार्य पांडुरंगाष्टकात करतात. कालौघात दुर्लक्षित झालेले हे पांडुरंग क्षेत्र पुन्हा शिवभक्त मालोजीराजांनी उजेडात आणले. या पांडुरंग क्षेत्राचा अर्थात सरस्वतीचंद्रभागा क्षेत्राचा विकास, पांडुरंग-विठ्ठल भक्तांनी, ग्रामस्थांनी आणि शासनाने करावा अशी काळाची हाक आहे. पद्मगंधा प्रकाशन पुणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'शोध पांडुरंगाचा' या ग्रंथात ही लीला सप्रमाण उल्लेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जिज्ञासूंनी हा ग्रंथ पाहावा.

*

१२. हाक गर्भगिरीची

सह्यगिरीच्या कुशीतील, अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील, अगस्तिपूर क्षेत्रांतून; नियतीनं खेचून; गर्भगिरीच्या सान्निध्यात आणलं. पावन क्षेत्रांतील कृपाछत्राला पारखा झालो; असं वाटत असतांनाच, पावन क्षेत्रातील कृपाछत्राखालीच आलो आहोत; हे थोड्या अवधीतच जाणवलं आणि सुखावलो! शिवशक्तीच्या, विष्णूलक्ष्मींच्या, ब्रह्ममायेच्या लीलांचा परिसर आपल्याला उर्जा देत सांभाळतोय; याची अनुभूती येत राहिली. नगरमध्ये माझ्या अगोदर येऊन स्थिरावलेला माझा स्नेही सदाशिव शिंगे, याच्याच तर घराचा मला आधार होता. सदाशिव जिल्हा परिषदेत इंजिनिअर.

''अनिल चल येतोस गोरक्षगडावर? घरी तरी बसून काय करणार?'' त्यानं विचारलं.

अजून नगरमध्ये माझा स्थिरस्थावर होण्याचाही पत्ता नव्हता. जेमतेम झोपण्या-आवरण्यापुरती, एक खोली डावरे सरांच्या वाड्यात घेतली होती. अगदी तात्पुरती. सकाळी 'पेमराज सारडा'मध्ये जाऊन यायचं आणि रात्री भाई सथ्था नाईट स्कूलमध्ये जायचं. बाकी वेळ काय? कसं? याच विचारात! त्यातून बाहेर काढून मला नगरमध्ये स्थिर करण्याचा प्रयत्न.

'हो येतोना!' त्याच्या मोटारसायकलवरून गोरक्षगड चढायला सुरुवात केली. कच्चा रस्ता. उरावरचा चढ. त्याच रस्त्याचं त्याच्याकडे काम. मध्येच उतरून त्याच्याबरोबर मागे पळत चढावं लागे. आठ-दहा किलोमीटरचा घाट चढून गेल्यावर, आम्ही गडावर पोहोचलो. डोंगरावरील देवांच्या ठाण्याला गड म्हणण्याची प्रथा महाराष्ट्रात आहे. तोवर सरपंच वर येऊन थांबले होते. त्यांनी आम्हाला गोरक्षनाथांच्या मंदिरात नेलं. गोरक्षनाथांनी मला थेट नवनाथांच्या

मेळ्यातच पोहचविलं.

डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी नाथसंप्रदायाच्या नगर जिल्ह्यातील शाखेवर केलेलं लेखन, मी वाचलं होतं. गोरक्ष ते गहिनी आणि गहिनी ते ज्ञानेश्वर माऊली यांचा गुरुपरंपरा प्रवास. त्यांचा भागवत संप्रदायावरील प्रभाव; याविषयी मला माहीत होताच, आज प्रत्यक्ष गोरक्षनाथांची भेट होती. तिथं मंदिराची दिवसभर देखभाल, पूजा इ. करणारा माणूस होता. नाथपंथीच वाटला.

'अलख निरंजन!' अशी खणखणीत आरोळी त्यानं आमच्याकडं पाहात ठोकली आणि अंगअंग शहारलं. गोरक्षनाथांचे तेजस्वी नेत्र गाभाऱ्याच्या अंधारात चमकले. मी पुन्हा नवनाथांच्या मेळ्यात पोहोचलो.

''इथून गर्भगिरी सुरू होतो. गर्भगिरीत नवनाथांची जागृत स्थाने आहेत. हे स्थान फार कडक आहे. पंचक्रोशीत त्यांचा प्रभाव आहे. स्वारी डोंगरगणला शिवदर्शनाला जाऊन रोज येथे ध्यानमग्न असते. लोकांना खूप अनुभव! त्यांच्या कृपेनं, सगळी संकटं नाहीशी होतात. या शिवाराचे रक्षक! गोरक्षगडावर ध्यान केलं तर हवं ते प्राप्त होतं! साहेब एवढा रस्ता झाला ना की बघा गडाचा विकास!''

सरपंच सांगत होता. मी तर आपद्ग्रस्तच होतो. अक्षरशः नोकरीत विस्थापित होऊन; पुनःस्थापित होण्याच्या प्रयत्नात. प्रश्नांचं नुसतं जंजाळ! नकळत गोरक्षनाथांना हात जोडले. डोळे मिटले. गाऱ्हाणं घातलं. थोडावेळ ध्यानमग्न झालो. डोळे पाणावले! सदाशिव माझी अवस्था जाणत होता.

''अनिल चलायचं का? का थांबतो इथंच!'' तो खट्याळपणे म्हणाला. मी निघालो.

मला नगरमध्ये अवघ्या पाच-सात महिन्यात स्थैर्य लाभले एवढे मात्र खरे! तेव्हापासूनच मला गर्भगिरी खुणावत होता. अवघ्या गर्भगिरीची भ्रमंती लगेच घडणे शक्यही नव्हते.

नगरमधील वास्तव्यात पहिल्या पाच-सात वर्षांतच पाथर्डीच्या बाबुजी आव्हाड महाविद्यालयाशी विशेष संपर्क आला. तेथील मराठी विभागातले प्रा. सारंगधर, पेमराज सारडात माझे सहकारी झाले. प्रा. सुभाष शेकडे तेथे प्रा. बडे मॅडमचे असिस्टंट म्हणून जोडले गेले; तर माझी एम.फिल आणि नंतर पीएच.डी. ची विद्यार्थिनी डॉ. उज्जला जाधव-भोर प्रा. बडे यांच्यानंतर त्या महाविद्यालयात

रुजू झाली. प्रा. सुभाष शेकडे आणि प्रा. उज्ज्वला यांच्याकडून ओळखीने प्रा. संगीता शेळके-मरकड माझ्या विद्यार्थिनी म्हणून जोडल्या गेल्या. यांचे जाणे-येणे वाढले. आता तिघेही प्रा.डॉ. बिरूदविभूषित आहेत. या तिघांनी परोपरीने मला गर्भगिरीच्या कुशीत खेचले.

कारणाने पाथर्डीला गेलो होतो. ''सर, वेळ आहे, आपण वृद्धेश्वरला जाऊ.'' डॉ. शेकडे म्हणाले. निघालो. पाथर्डीपासून फारसे लांब जायचे नव्हतेच. वृद्धेश्वरच्या वाटेने जातांनाच परिसरातलं अनोखं भारलेपण जाणवू लागलं. डॉ. शेकड्यांना मला काय काय सांगावं असं होई. त्यांनी नाथांच्या सोन्याच्या विटेची कथा सांगितली, गर्भगिरीची, सुवर्णगिरी कथा ऐकून, मी थक्क झालो.

गर्भगिरी तसा सह्यगिरीसारखा कभिन्न कातळांचा उंचच उंच नाही. डोंगराळ मात्र खरा. विशेष औषधी वनस्पतींचे आगरच म्हणाना! या गर्भगिरीत केंद्रस्थानी आदिनाथ, वृद्धेश्वर शिव विराजमान. वनश्रीनं नटलेल्या, चहूकडून डोंगर शिखरांच्या पायथ्याशी खोबणीत स्वयंभूपणानं ध्यानमग्न वृद्धेश्वर! प्रतिदिन, प्रतिक्षण वृद्ध होणारा स्वयंभू खडक. डॉ. शेकडे सगळ्यांना परिचित. त्यांनी थेट गाभाऱ्यात नेले. शिवपिंडीशी बसलो. गारव्यातही शिवास्पदता ओतप्रोत भरलेली. स्वयंभू खडकाळ लिंगातून पाझरती गंगा, हाताला स्पर्श झाली तशी गात्र गात्र पावन झाल्यासारखं झालं. नेत्रांना तीर्थाचा स्पर्श होताच दिव्य दृष्टी लाभल्यासारखे आपले डोळे तेजस्वी झाल्याचा अनुभव घेतला. त्या खडकाळ धान्यराशीसारख्या शिवशाळुंकेकडे त्राटक नजरेनं पाहात, ध्यानमग्न झालो. प्रत्यक्ष शिव येथे नवनाथांचं अध्वर्युपण स्वीकारून, शिवशासनाचे ज्ञान प्रेरित करीत आहेतसं वाटलं. या आदिनाथ शिवांनी नवनारायणांना आदेशित करून रानोमाळ भटकणाऱ्या जडचेतनाला संरक्षित करण्यासाठी प्रेरित केलं असावं. नाथसंप्रदायाच्या आदिम चैतन्याने आपण स्पर्शित झालो आहोत, असा भास झाला.

ज्ञाननाथांना अमृतानुभवाची प्रेरणा येथेच मिळाली असावी असं वाटलं. ज्ञाननाथांनी समाधीयोग साधण्यासाठी, सहाव्या अध्यायात 'निगुढ मठ होवावा का शिवालय' अशा स्थानाचे जे आणि जसे वर्णन केले आहे, ते आणि तसेच हे स्थान! म्हणूनच कदाचित नाथांनी आपल्या योगसाधनेसाठी आणि सिद्धीकर्म साधनेसाठी हा गर्भगिरी निवडला असेल, असे मनी आले. किती वेळ गेला

कोण जाणे!

डॉ. शेकडे माझ्या मुद्रेकडे पाहात होते. ''सर, इथून जवळच वरती मच्छिंद्रनाथांचा गड आहे, आपण तिथं जाऊन येऊ.'' मी नको म्हणणे शक्यच नव्हते. आदिनाथांनीच मच्छिंद्रनाथांची भेट घेण्याची आज्ञा केली असावी. खळाळता झरा, वानरं, माकड, मोर, हरिण यांचं लडिवाळ बागडणं, विविधरंगी सृष्टीनं मोहरलेल्या त्या डोंगरांच्या खोबणीतून आम्ही वर-वर घाटानं मच्छिंद्रगडावर आलो.

मच्छिंद्रांचं स्थान केवळ अद्भूतरम्य. इथं नाथशक्ती प्रयोगांची लीला सुरू होती. झपाटलेली विकृत माणसं, पुनर्पावन जीवन पावण्यासाठी येथे खेट्या घालतात. लागीर झालेली, घुमणारी, विचित्र अंगविक्षेप करीत विक्राळ, भीषण, कर्कश्य आरड आणि घुमार करणारी माणसं. त्या समंधक्रीडेत मच्छिंद्रांना शापवाणी उच्चारत पळ काढणारी. नाथसेवकाच्या हातातील मोरपिसांच्या मारानं विव्हल होऊन पडणारी माणसं. विकृतींचा झाडा होऊन; मच्छिंद्रांना शरण जातात. ही दृश्य केवळ अद्भूतात घेऊन जाणारी. मच्छिंद्रनाथांचं दर्शन घेतांना 'नवनाथ भक्तिसार' ग्रंथातील नवनाथांची कथा आठवली.

गोरक्षनाथांच्या दर्शनानंतर मी मच्छिंद्रनाथांचं दर्शन घेत होतो. डॉ. शेकड्यांनी मग खाली दरीत उतरणारी सुळक्यांतून जाणारी तुपाच्या धारेची वाट दाखवली. मी लोककथा ऐकून थक्क झालो. याच मच्छिंद्रगडाचं वर्णन मी पिताश्रींच्या मुखानं ऐकलं होतं. मच्छिंद्रगड सावरगावला खेटून. कड्याला माझ्या बंधुराजांचं वास्तव्य. कड्याहून सावरगाव, सावरगावहून वृद्धेश्वरला जाता-जाता हा मच्छिंद्रगड पाहायचा. वडील कड्याहून या वृद्धेश्वराला अर्थात म्हातारदेवाला पायी यात्रा करून गेलेले. मी उलट्या दिशेनं, जणू त्यांच्या पदकमलांना स्पर्श करीत मच्छिंद्रनाथांपर्यंत पोचलेलो. वडिलांची हकिकत ऐकून डॉ. शेकडे थक्क झाले. मच्छिंद्रनाथांच्या मायानगरीतून आम्ही पुन्हा पाथर्डीकडे आलो तेव्हा संध्याकाळ झाली होती. भारलेल्या गर्भगिरीच्या रानातून प्रवास करताना मनोमनी वाचलेलं प्रत्यक्ष अनुभूत होत होतं.

डॉ. शेकडे यांनी दुसऱ्या एका ट्रिपमध्ये चैतन्य कानिफनाथांची यात्रा घडवली. कानिफनाथांच्या तेजस्वी आणि हूकमी ध्यानानं मला रोमांचित केलं होतं. त्यांच्या तपोस्थलीमध्ये जाऊन मी ध्यानही केलं होतं. तरी सतत

कानिफनाथांच्या दर्शनाची अपूर्णता जाणवत होती. डॉ. शेकड्यांनी मढी क्षेत्रात, होलिकोत्सवानिमित्त घडणाऱ्या पंधरा दिवसांच्या भटक्या-विमुक्तांच्या, न्याय यात्रेचा वृत्तांत सांगितल्यापासून; दर्शनाची अपूर्णता अधिकच जाणवत होती.

त्यातच माझ्या एम.ए.च्या एका विद्यार्थ्याने पीएच.डी.साठी 'नवनाथांचे लोकसाहित्य' असा विषय घेऊन पीएच.डी. करायचं ठरवलं. त्यानिमित्तानं डॉ. सुभाष देशमुखांचा माझ्याशी सतत संपर्क होऊ लागला. सिद्ध, नाथ, जोगी, योगी या विषयांवरील चर्चेबरोबरच नवनाथांची उत्पत्ती, नाथांचे साहित्य, विशेषतः शबरीविद्या, मंत्र, तंत्र यांचा लोकजीवनातील प्रभाव यावर चर्चा सुरू झाली. नाथांच्या स्थिर स्वरूपातील ग्राम ते नगरपर्यंतच्या वस्त्या आणि या वस्त्यांतल्या लोकांच्या मीठापासून मौल्यवान जडजवाहर यांपर्यंतच्या गरजा आणि हौशी, जगभरातून आणून; मोठ्या विश्वासानं परिपूर्ती करण्यासाठी; हत्ती, उंट, खेचर, गाढव, बैल, घोडे, रेडे यांवर बिऱ्हाड थाटून; सागर किनाऱ्यापासून, पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या प्रदेशात सतत संचार करीत जगणाऱ्या, भटक्या-विमुक्त लोकांवरील प्रभाव फारच आश्चर्यकारक वाटला. जगभरातील भटके-विमुक्त श्रद्धेनं अशा निरनिराळ्या क्षेत्रातील नाथक्षेत्रांशी बांधलेले. नवनारायणांच्या विश्वव्यवस्थापन आणि वैश्विक पातळीवरील जडचेतनाचा अनुबंध लक्षात घेऊन; धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान आणि व्यवहार यांचे आपल्या वैदिक परंपरेतून संशोधित केलेल्या ज्ञानविज्ञानाच्या उपयोजनाने; सांभाळ करण्याच्या कौशल्याचे सातत्याने अपरुक वाटले आहे.

डॉ. सुभाष देशमुख, डॉ. शेकडे, आणखी दोन-तीन सहकारी विद्यार्थी मिळून चैतन्य कानिफनाथांच्या छत्रछायेत मढीला पंधरा दिवसांची यात्रा आणि जनावरांचा बाजार यांचा अभ्यास करायला गेलो. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून सर्व सीमावर्ती भागातून भटक्या-विमुक्तांचे जथ्थे मढी गडाच्या भोवताली आपापल्या जमातींचे झेंडे रोवून बसले होते. त्यांची धार्मिक विधिविधाने सुरू होती. अनेक नाथपंथी साधू, सिद्ध, बैरागी असे नाथ आपापल्या संबंधातील अनुयायी, भक्त, साधक यांशी; आपल्याजवळील विद्येच्या साहाय्याने प्रश्न सोडविण्यासाठी कार्यमग्न होते. या सर्व जमातींच्या भटक्या-विमुक्तांचे आश्चर्यकारकपणे अंतिम न्यायासन, धर्मपीठ, आज्ञास्थान एकच होते; कानिफनाथ! वेगवेगळे झेंडे, त्यांचे मुखीये, पंच, गुरू, वेगळे तरी अंतिम निर्णयात्मक अनुबंध केवळ

चैतन्य कानिफनाथांशी! प्रत्येक जमातीच्या धार्मिक, सांस्कृतिक, व्यावहारिक, न्यायविषयक, प्रपंच आणि जमातगावविषयक धारणा, प्रथा, रूढी, परंपरा वेगळ्या; तरी सर्वांची प्राचीनतम, अंतिम आणि निर्णयात्मक एकमेव परंपरा म्हणजे चैतन्य कानिफनाथांच्या छत्रछायेतच सर्व गोष्टींचा न्यायनिवाडा करायचा! तो अन्य कोणत्याही राजवटींच्या संवैधानिक कायद्यांपेक्षा जास्त निष्ठेने आणि श्रद्धेने पाळायचा. कर्ताकरविता तो. भारतीय समाजाचे सांस्कृतिक एकात्मत्व असे कानिफनाथांच्या रूपाने चैतन्यमयतेने प्रकट! प्रत्येक झेंड्याखाली जमातीची गावपंचायत बसलेली. 'पाचा मुखी परमेश्वर' तशी पंचमंडळी बसलेली. न्यायनिवाडे चाललेले, निकाल निर्णय आदेशित करणे सुरू होते. दिलेले निकाल आणि निर्णयाचे अधिष्ठान मात्र कान्होबा! येथे हे कान्होबा माऊली बनून सर्व लेकरांना समान आणि कारुण्यपूर्ण न्याय वितरीत करतात. देव आणि भक्त यांचा हा भौतिक आणि सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक, अनन्य संबंध येथे यात्रेतील व्यवहारात प्रत्येकाला अनुभूत होतो. जीवनव्यवहारात आपला असा न्यायनिवाडा करून कृपापूर्वक सांभाळणारा हवा असतो. येथे कान्होबांच्या रूपाने हरिहर अद्वैतपूर्वक एकवटून असा सांभाळ करतात; याचा प्रत्यय आला. नाथांच्या कार्याने मन भारून गेले. मंत्रतंत्रात्मक विद्या, आदेशात्मक व्यवहार यांविषयी श्रद्धा निर्माण झाली. आम्ही सगळेच दोन दिवस सलग रात्रंदिवस या सगळ्या गोष्टींचं निरीक्षण करीत होतो. मनात विचार आला सामाजिक स्वसंवेद्यतेचे असे सर्वेक्षण भावनिक आणि व्यावहारिक पातळीवर पूर्ण होऊ शकेल का?

प्राचार्यपदाची धुरा माझ्याकडे आली. प्रियजनांना विलक्षण आनंद झाला. डॉ. उज्ज्वला जाधव-भोर आणि डॉ. सुभाष शेकडे पाथर्डीहून खास अभिनंदन करण्यासाठी आले.

''सर, मी सांगू? मी मोहटादेवीला साकडेच घातले होते. आमच्या सरांना प्राचार्यपदाची संधी मिळू दे! म्हणून!'' डॉ. उज्ज्वला म्हणाली तसे शेकडेही सरसावले.

''सर आम्ही सर्वांनीच मोहटादेवी, कान्होबा, वृद्धेश्वर यांना प्रार्थना करीत होतो!'' डॉ. शेकडे म्हणाले.

''अहो, त्यांची कृपा, म्हणूनच मला संधी मिळाली! मला आता दर्शनाला आलंच पाहिजे!'' मी त्यांचे मन राखण्यासाठी म्हणालो.

''सर कधी येता, नियोजन करतो.'' त्यांच्यासोबत आलेली पण आता माझी सहकारी म्हणून सी.एच.बी.वर सेवारत असलेली डॉ. संगीता शेळके-मरकड म्हणाली.

''अरे, हो, हो. जायचं नक्की! पण प्राचार्यपदावर येताच नवं आव्हान दत्त म्हणून पुढे आहे. नॅक ॲक्रिडेशन! सगळ्यांच्याच अपेक्षा वाढल्यात. मीही 'ए' ग्रेड मिळावी म्हणून संकल्प केलाय! तेवढं उरकलं की नक्कीच दर्शनाला जायचं. तसं आपण कितीतरी वेळा तुमच्याबरोबर दर्शन घेतलंच आहे! नाही का?'' मी त्या तिघांनाही सुखावत म्हणालो.

''नाही, नाही, सर, 'नॅक'ला तुम्हाला 'ए' मिळणारच! मग आपण मोहाट्याला मोठा कार्यक्रमच करू!'' डॉ. उज्ज्वला म्हणाली. ''हो हो सर! आपण सवाष्णीच घालू!'' डॉ. संगीता पुढे होत अधिक उतावळीनं आणि उत्साहानं म्हणाली.

त्यांचा उत्साह, आनंद निर्व्याज प्रेमानं ओतप्रोत होता. परिसरातील क्षेत्रीय दैवतांवरची श्रद्धा अपार होती. मी तर देवभोळाच होतो! देवाचं नाव काढलं की माझ्यातला संशोधक गळून पडायचा. तर्क माघारी फिरायचे. मी अनन्यभावाने शरण जायचो. सर्वत्र देव भरलेला आहे. 'ओटे गोटे नमस्करणीय की' या चक्रधर स्वामींच्या सांक्षिप्रमाणे, 'कोणत्याही नावानं हाक मारा, तो ओ देतो' या सूत्राप्रमाणे, सर्वत्र दिसणाऱ्या दैवतांना मी मनोभावे शरण जाई. माझा हा स्वभाव या तिघांनाही सहवासानं चांगलाच ज्ञात होता. क्षेत्रिय अभ्यासात सहप्रवास करतांना त्यांनी अनुभवही घेतला होता. ''हो, हो! नक्की, तुम्ही म्हणाल ते सारं करू!'' मी त्यांच्या श्रद्धेला, श्रद्धेनं, मनोमनी वंदन करीत म्हणालो.

नॅक ॲक्रिडेशन झालं. खरोखरीच आम्हा सर्व सहकारी चमूला, संस्थाचालकांना घसघशीत यश मिळालं. 'ए' ग्रेड मिळाली! तथाकथितांनी तोंडात मनगटं घातली. 'पेमराज सारडाला सी, सीप्लस मिळालं तरी खूप झालं!' येथपर्यंतच्या, तथाकथितांच्या नकारात्मक अपेक्षांचा शतशः भंग करीत, नॅक कमिटीनं 'ए' ग्रेड बहाल केली. आनंदाला, प्रसिद्धीला आणि स्तुतीसुमनांना उधाण आलं. मी सुखावलो पण अहं स्पर्श होऊ दिला नाही. हे यश माझ्या श्रद्धास्थानाचं नि सहकारी व संस्थाचालक यांच्या सकारात्मक सहकार्याचं आहे, हे मनोमनी निक्षून घोषित केले.

आता हे त्रिकुट थांबणार थोडंच. पुन्हा माझं केबीन गाठत, जल्लोष केला. ''सर आता मोहोटादेवीला जायचंय!'' डॉ. उज्ज्वला म्हणाली, ''सर सवाष्णी घालायच्या.'' डॉ. संगीता म्हणाली. ''सर, मोहटादेवीला तर जायचंच पण श्री वृद्धेश्वर आणि कान्होबालाही जायचं! कधीचं नियोजन करू?'' डॉ. शेकडे ऐकतात थोडेच. ''हो, हो जाणार ना! नक्की सगळं करू या! नियोजन केलं पाहिजे.'' मी त्यांच्या उत्साहाला तेवढ्याच उत्साहानं दाद दिली.

महानैवेद्य समर्पित झाला. पारंपरिक पद्धतीने आरती सुरू झाली. रेणुकामातांचे मोहटादेवी रूप मी आणि उषा अनिमिष नेत्रांनी डोळ्यात साठवित होतो. महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती ही आणि त्यांची अगणित शक्तिस्थाने, शक्तिपीठे अवघ्या अनंतात; महत्‌तत्त्वाचा प्रकर्ष सृष्टीरूपाने करून; अणुरेणुंसह समस्त जडचेतन रूपांना महत्‌तत्त्व स्वरूपात चैतन्ययुक्ततेने सांभाळणारी. शिवा शिवरूपा होऊन प्रकटणारी. या शिवशिवा शासनात, दुरितांच्या विकृतीपूर्ण वर्तनांना निर्दालित करणारी. तिमिराचा नाश करून अनेकरूपा तेजस्वितेने विश्वाला प्रकाशमान करणारी, परा आणि अपरा सृष्टीची नियंती. मातामाऊली माझ्या पुढ्यात, प्रकाशमान चित्‌शक्ती! क्षणात या चिंतनाला मातेच्या नेत्रदीपांचे तेज बिलगले. आरतीच्या लयीत, वाद्यांच्या गजरात काया रोमांचित झाली. आरती झाली. उदोकार झाला. आरती अंजन, मुद्रा आणि मस्तकांवरून फिरविले. सहस्त्रहत्तींचे बळ अंगात संचारल्यासारखे झाले. जग जिंकण्याची उमेद अवतरली. सौ. उषाच्या ओटीत प्रसाद श्रीफल लाभले. प्रत्यक्ष मोहटामाता लेकीची ओटी भरते आहे असे वाटले. सवाष्ण-ब्राह्मण भोजन व्यवस्था जेथे केली होती तेथे आलो. आमच्याबरोबर मातेची तेजस्विता, मातेची माया जणू छायेसारखी बरोबर होती. डॉ. उज्ज्वला आणि डॉ. संगीताने सवाष्ण, ब्राह्मण भोजनाची सगळी व्यवस्था चोख केली होती. २१ माता, २१ महादेव आसनस्थ झाले. पाने वाढली. संकल्प झाला आणि 'हर हर महादेव', 'मोहटा माता की जय', 'अलख निरंजन'ची घोषणा डॉ. शेकड्यांनी दिली. नाथ, शिव, शिवांचा गजर झाला. नैवेद्य भोजन करून मंडळी तृप्त झाली. यजमान म्हणून मी, उषा, डॉ. उज्ज्वला, डॉ. संगीता, डॉ. शेकडे, श्री. भडके सगळे सहकुटुंब बसले. भोजनोत्तर विडा, दक्षिणा, ओटीभरण, सत्कारसमारंभ आम्हा उभयतांच्या हस्ते करविला. प्रत्येक सवाष्णीच्या रूपाने जणू मोहटामाता आपले कौतुक, यथासांग स्वीकारीत होती.

मातेच्या प्रसन्नतेची प्रभा प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर उजळली होती. माता प्रसन्न झाली होती. डॉ. शेकड्यांच्या हट्टाप्रमाणे, मढी, वृद्धेश्वरचे दर्शन घेऊन आम्ही परतलो.

बराच वेळ झोप लागेना. केव्हा झोप लागली कळले नाही. मायेचा हात मस्तकावरून फिरत होता. ''बाळा, दमू नकोस, करीत राहा, आणखी खूप करायचंय. माझा नंदादीप सतत तेवत ठेवायचाय! ठेवशील तू! मी आहे, पुढे जा!'' मी खडबडून जागा झालो. दरदरून घाम आला होता. डोळ्यांचे त्राटक करून सभोवार पाहिले. सौ. उषा निवांत झोपली होती. मंद प्रकाश पसरला होता. स्वतःशीच हसलो. पुन्हा माता मस्तकावरून मायेचा हात फिरवते आहे असे वाटले. शांत झालो! मुग्ध झालो! गाढ झोपी गेलो.

गर्भगिरीने सह्याद्रीकडून मला आपल्यासाठी मागून घेतले. बेचाळीस वर्षांच्या शिक्षकी पेशातील, २१ वर्षे सह्य कुशीत आणि उर्वरित २१ वर्षे गर्भगिरीत घालवली. गर्भगिरीचे समाधान अद्याप झाले नाही. आजपर्यंत अनेकदा, कधी विद्यार्थ्यांसोबत, कधी मित्रांसोबत, कधी आलेल्या नातलगांना परिसर दाखवण्याच्या मिशानं, गोरक्षनाथ, मच्छिंद्रनाथ, वृद्धेश्वर, कानिफनाथ आणि मोहटामाता यात्रा घडतच आहेत. गर्भागिरीच्या कुशीत वृद्धत्व स्वीकारून गांभीर्याने शिक्षकीवृत्ती सांभाळतोच आहे.

❊

१३. धरिला पंढरीचा चोर !

प्रा. जवाहर मुथा आणि मी, त्यांच्याच घरात, सोफ्यावर गप्पा मारत होतो. साहित्यिक, संमेलनाध्यक्ष, संमेलन, या विषयावर, कधी न संपणाऱ्या गप्पांत, आम्ही रंगलो होतो. चहा घेता घेता मुथाजी एकदम म्हणाले, ''सहस्रबुद्धे, आपण साहित्यिक दर्शन यात्रा करूया का?''

''म्हणजे?''

''महाराष्ट्रात अष्टविनायक, अकरा मारुती, साडेतीन शक्तीपीठं, आषाढी-कार्तिकी या जशा यात्रा असतात, तशी महाराष्ट्रातल्या संस्कृतिवाहक, प्रबोधक, कलावंत, नाटककार, कवी अशा महत्त्वाच्या साहित्यिकांचे दर्शन करण्यासाठी ट्रिप आयोजित करायची!''

''कल्पना चांगली आहे, पण यात्रांशी जुळणारी वाटत नाही.'' मी जरा टोकले.

''साहित्यिक तर जडणघडण करतात. जीवनाचे आधार बनतात. आपल्याला तर ज्ञानोबा-तुकोबा यांची परंपरा आहे! मग आज हयात असलेल्या साहित्य संमेलनाध्यक्ष किंवा त्यांच्या तोडीस उतरणारे, ज्ञानपीठ मिळविलेले, साहित्य अकादमी मिळविलेले असे महत्त्वाचे साहित्यिक निवडायचे!''

मुथाजी हट्टालाच पेटले होते. त्यांची समजूत घालण्यासाठी मी म्हणालो,

''प्रयत्न करायला हरकत नाही! पण मुथाजी याचे नियोजन होईल तेव्हा होईल. सुरुवात भेटीगाठींनी करायला काहीच हरकत नाही. अहो, आपल्या जवळच साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त अनुवादक साहित्यिक विलास गीते आहेत त्यांच्यापासूनच सुरुवात करू.''

मी महाराष्ट्रातून मुथांना थेट अहमदनगरमध्ये आणलं. ते थोडे गप्प झाले.

''आपण निर्मलकुमार फडकुले यांच्यापासून सुरुवात करू,'' एकदमच त्यांनी प्रवासाचा प्रस्ताव मांडला. औरंगाबादला विद्यापीठात रिफ्रेशर कोर्सच्या निमित्ताने फडकुले आले होते. तेव्हा समन्वयक प्रा.डॉ. शरद व्यवहारे यांच्या घरी फडकुल्यांसोबत भोजनाचा योग आला होता. आमच्या चांगल्या गप्पाही झाल्या होत्या. त्यांच्या लेखनशैलीवर मी खूष होतो.

''काही हरकत नाही'' मी म्हणालो.

''ठरलं मग. जायचं!''

मुथाजी दिवस ठरवायला लागले. मी मध्येच म्हणालो,

''पण माझी एक अट आहे. सोलापूरला फडकुल्यांना भेटून, पंढरपूरला विठ्ठलाच्या दर्शनाला जायचं!''

''ओ.के. शंभर टक्के!'' मुथाजींनी सहज म्हटलं. त्यांनी फारच गांभीर्यानं मनावर घेतलं होतं.

गेलो. फडकुल्यांना भेटलो. गप्पा झाल्या. फडकुल्यांनी त्यांची पुस्तकं प्रेझेंट दिली. पाहुणचार घेऊन आम्ही निघालो. ''चला, पंढरपूरला'' मी तिथून बाहेर पडताच म्हणालो. मी पंढरपूरला जायला फारच आतुर झालोय, हे मुथांनी जाणलं. सोलापुरात आमचा मुक्काम सर्किट हाऊसवर होता. मुथाजींनी तशी व्यवस्था केली होती. सकाळी आवरून पंढरपूरला निघालो.

''बोला आता काय करायचं?'' त्यांनी मोठ्या मिश्कीलपणे माझ्याकडे पाहात विचारलं. मी मात्र उत्साहानं आणि गांभीर्यानं बोलत होतो.

''चंद्रभागेवर जाऊ, हातपाय धुवूया आणि मग दर्शनाला जाऊ!'' मी सांगितलं. मुथाजी मोठ्या कौतुकानं माझ्याकडं पाहात होते.

पंढरीच्या विठ्ठल दर्शनाला अद्याप कधीच जाणं झालं नव्हतं. बालवयात कीर्तनं ऐकायचा छंद होता. आता मी मराठीचा प्राध्यापक होतो. संतवाङ्मयाचा अभ्यासही उत्तम होता. हातून 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' हा ग्रंथ लिहून झाला होताच. त्या ग्रंथाला ज्ञानेश्वरी लेखन सप्तशताब्दी वर्षात, निवडक नऊ विद्वानांच्या मालिकेत स्थान देऊन; कांची कामकोटी पीठाच्या जगद्गुरु जयेन्द्र सरस्वती शंकराचार्य यांच्याकडून विद्वत पुरस्काराने गौरविलाही गेलो होतो. असं असूनही एवढ्या प्रवासात प्रत्यक्ष पंढरपूर क्षेत्रात श्री विठ्ठलाचं दर्शन काही घडलं नव्हतं. पंढरपूर क्षेत्र, श्री विठ्ठल, चंद्रभागा, वारकरी संप्रदाय, त्यांची वहिवाट सारं सारं

स्वतः सहभागी होऊन अनुभवावं; तसं वाचनातून, कीर्तनातून, विविध चित्रपटातून साक्षात झालं होतं. म्हणूनच पंढरपुरात उतरल्यावर नवीन वाटत नव्हतं तरी हुरावल्यासारखं झालं होतं. या सर्व प्रवासात एकदातरी श्री विठ्ठलचरणी मस्तक ठेवावं असं सतत जाणवत राहिलं होतं. इच्छा अत्युत्कट होती. काहीना काही कारणानं घडलं नव्हतं. माझ्या मनातली ही संवेदना मुथाजींना जाणवत होती.

चंद्रभागेवर आलो. हातपाय धुतले. स्वतःवर प्रोक्षण केलं. अर्घ्य दिलं. पुंडलिकांचे दर्शन घेतले. दर्शनाला निघालो. भली रांग होती. रांगेला उभं राहावं म्हणून सरसावलो.

''सहस्रबुद्धे थांबा, माझ्याबरोबर चला.'' मुथाजी म्हणाले.

''अहो, दर्शन घ्यायचंय ना!'' मी रोखून हट्टाग्रहानं म्हणालो. मनात एवढी मोठी रांग पाहून मुथाजींनी दर्शन न घेण्याचा पवित्रा घेतला की काय; अशी शंका होती.

''अहो होईल ना दर्शन, त्या रांगेतूनच जायला हवं का?'' मुथाजी हसत म्हणाले.

''नाही, नाही, केवळ मुखदर्शन वगैरे नको. मी पहिल्यांदाच आलोय. काही झालं, कितीही वेळ लागला तरी दर्शन घेऊनच पंढरपुरातून निघायचं!'' मी ठामपणे म्हणालो. मुथाजी पुन्हा हसले.

''अहो घेऊना दर्शन, इथून तर चला!'' मुथाजी म्हणाले.

आम्ही निघालो. विठ्ठल मंदिराच्या डाव्या बाजूकडून आम्ही चालत पुढे गेलो. एके ठिकाणी मंदिराचे दार होते. पोलिसांचा कडक पहारा होता. कोणी येत-जात नव्हते.

''सहस्रबुद्धे, चला. तुम्ही काहीच बोलू नका. फक्त बरोबर या आणि दर्शन घ्या.'' मुथाजींनी मला आता फर्मावलं. दर्शन घ्या म्हणाल्यामुळे मी, 'पडत्या फळाची आज्ञा' मानून त्यांच्यामागून निघालो. मुथाजी दारावरच्या पोलिस अधिकाऱ्यापाशी गेले. मी त्यांच्याबरोबर होतोच. त्यांनी खिशातून कार्ड बाहेर काढलं. दाखवित म्हणाले, ''साहेबांना दर्शनाला घेऊन जायचंय, सोय करा!'' मी ऐकतच होतो. मी मुथांचा साहेब आणि ते माझे पायलट असे झाले. पोलिस अधिकारी अदबीनं बाजूला झाला. त्याने सॅल्यूट मारला.

''यांना दर्शनाला घेऊन जा'' म्हणून एकाला बजावलं.

मुथाजी पुढं आणि मी मागं त्या मार्गानं आत गेलो. मार्ग पूर्ण मोकळा होता. घेऊन जाणारा पुढं झाला. त्यांनी श्री विठ्ठलाशी असलेल्या व्यवस्थापक सेवेकरी आणि उपस्थित पुजारी कदाचित बडवे यांना काही सांगितलं. रांगेतून येणारे विठ्ठलाचे दर्शन घेऊन पुढे एका मार्गाने बाहेर पडत होते. ती रांग एकदम बंद झाली. मुथाजी आणि मी दोघेच श्री विठ्ठलांच्या पुढ्यात उभे. 'राजस सुकुमार मदनाचा पुतळा' समोर होता.

''साहेब या; हे घ्या, हां दर्शन घ्या!'' पुजाऱ्यांनी दिलेली तुळशीफुले मी श्री विठ्ठलांच्या पायावर अर्पण केली. पायाचे तीर्थ डोळ्याला लावले. पुन्हा डोके टेकले. 'मी स्वप्नात तर नाही ना!' असे मनात आले. मी महाराष्ट्राच्या संस्कृती पुरुषासमोर उभा होतो. त्याचं ध्यान डोळ्यात मनात साठवत होतो. डोळ्यांना धारा लागल्या होत्या. पुन्हा पुन्हा हात जोडले जात होते. पायांना स्पर्श करीत होतो. डोकं टेकत होतो. श्री विठ्ठलाच्या मुद्रेकडे पाहात स्वतःला त्यातच हरपून गेल्याचा अनुभव घेत होतो. केवळ दिव्य दर्शन!

''साहेब'' पुजाऱ्याने हाक मारली.

''आं?'' मी विचारले.

''प्रसाद घ्या साहेब''. त्यानं माझ्या कपाळी बुक्का लावला. मी मनोभावे डोळे मिटून तो कपाळी मिरवला. बाजूचा भलामोठा तुळशीचा हार, त्यावर एक फुल, श्रीफळ त्यानं पुढे केलं. ''हे घ्या साहेब!'' त्यानं आज्ञा केली. मी ओंजळ पुढं केली. ओंजळीत ते सारं सामावून मी पुन्हा त्या कारुण्यमूर्तीकडं पाहिलं. मला हुंदका फुटेल असं वाटत होतं. पुन्हा पायावर डोकं ठेवलं.

''हां साहेब!'' पुजाऱ्यानं पुन्हा मला बोलावलं. पाचसात पेढे एका पिशवीत घातलेले त्यानं माझ्या हातात दिले. प्रसाद घेऊन मी पुन्हा श्री विठ्ठलाच्या पायावर डोकं ठेवलं. तसंच पुजाऱ्यालाही नमस्कार केला. एका हातानं खिशातून नोट काढून, तिथं तबकात ठेवली. पुन्हा चैतन्य पुतळ्याकडं पाहिलं. चैतन्य पुतळा त्याच्यातच मला सामावून घेत आहे वाटलं. मी कृतकृत्य झालो.

मुथाजींनी, 'थँक यू' म्हणत श्री विठ्ठलांना हात जोडले. प्रसाद घेतला. आल्या रस्त्यानं आम्ही बाहेर आलो. पोलिस अधिकाऱ्यानं पुन्हा सॅल्यूट ठोकला. आम्ही पुढं निघालो. मी कृतज्ञतेनं मुथाजींकडे पाहात होतो. हातातला प्रसाद अवघ्या आभाळासारखा ओंजळीत सामावला असं वाटत होतं.

''काय झालं दर्शन?'' मुथांनी हसत विचारलं.

''अरे आपल्याला रांगेत उभं ऱ्हायची गरजच नाही. ॲक्रिडेशन कार्ड दाखवलं की सॅल्यूटच ठोकतात.'' मुथाजी अभिमानानं सांगत होते. त्यात काहीच खोटं नव्हतं. मी त्याचा अनुभव घेतच श्री विठ्ठलाचं दर्शन घेतलं होतं. चौऱ्यांशीच्या शीळेसह सारं पाहून आम्ही परत निघालो.

''मुथाजी एक सांगू?'' मी मुथाजींना विचारलं.

''काय?'' आता काय मागणी आहे, या आविर्भावात ते माझ्याकडे पाहात होते.

''दर्शन उत्तम झालं. सार्थक झाल्यासारखं वाटलं. केवळ तुमच्यामुळंच मला माझ्या विठ्ठलाचं दर्शन घडलं. पण...'' माझा कृतज्ञभाव जाणून मुथाजी सुखावले. मात्र पुढील पण... या शब्दानं प्रश्नांकित झाले.

''पण...काय?'' त्यांनी विचारलं.

''सगळे भक्त रीतसर रांगेत उभं राहून दर्शन घेत आहेत आणि आपण मात्र...'' मला मुथाजींनी पुढे बोलू दिलं नाही.

''तुमच्या भाग्यात होतं म्हणून दर्शन झालं! बाकी काही नाही!'' मुथाजींनी निक्षून सांगितलं. त्यांच्यातील निष्णात ज्योतिषी प्रकटला हे मला जाणवलं. मी काहीच बोललो नाही. माझ्या मनातला अपराधीपणाचा भाव जाईना. एकीकडे पुन्हा पुन्हा श्री विठ्ठलाचं ध्यान मनात प्रकटे. तसेच, आपण खोटेपणा करून दर्शन मिळवलं असं वाटे. हे योग्य नाही झालं; असं मन दरडावून सांगे.

दर्शनाच्या वैकुंठप्राप्तीच्या अनुभूतीच्या धुंदीतच मी नगरला घरी आलो. सौ. उषाला अनुभव सांगितला. ती थक्क झाली. ''अहो, तुम्हाला विठ्ठलानीच बोलावलं आणि दर्शन घडवलं. अपराधीपणा वाटण्याचं कारणच नाही.'' तिनं समजावलं. मी हं ला हं केलं, पण मनातलं जाईना. त्या ध्यानानं मात्र मला वेडं केलं हे नक्की!

चारसाडेचारचा सुमार. फोन खणाणला. ''काय म्हणता शेकडे सर?'' सुभाष शेकड्यांचा फोन होता. ते, पाथर्डीच्या बाबुजी आव्हाड महाविद्यालयातले मराठी विभागप्रमुख. त्यांचं माझ्याशी जिव्हाळ्याचं नातं.

''सर, उद्या एकादशी आहे. आत्ता एकदमच विचार आला. माऊली विठ्ठलाच्या दर्शनाला जावं, सहज आईपाशी आलो. तिची खूप दिवसांची इच्छा

आहे. तुम्ही आणि आई येतां का उद्या?'' शेकडे सर सौ. उषालाही आईच म्हणतात.

''काहो, कोण कोण आहेत?'' मी सहज चौकशी केली.

कोणी नाही. आई अन् आम्ही दोघं आहोत. म्हटलं नवी गाडी घेतली आहे. पंढरपूरला जाऊन यावं. खूप दिवसांचं मनात आहे.'' शेकडे म्हणाले.

''वडील नाही का येत बरोबर?'' मी जरा कुतुहलानं विचारलं.

''नाही. ते म्हटले, तुम्ही तुमचे जाऊन या.'' पण तुम्ही दोघांनी यावंच. शेकडे सरांनी आग्रह केला.

''थांबा, मी उषाला विचारून सांगतो!'' मी जरा टाळता आलं तर पाहावं म्हणून म्हणालो. तसा विचार केला; तर मला आणि उषाला काहीच अडचण नव्हती.

''ह्या! तुम्ही म्हटल्यावर, आई नाही म्हणतात का?'' शेकडे सरांनी आग्रहपूर्वक म्हटलं.

''सर उद्या सकाळी सातलाच आम्ही तुमच्यापाशी येतो. तुम्ही तयारच राहा. लगेच निघू!'' शेकडे सरांनी ठरवूनच टाकलं.

''शेकडे सर, अहो...'' मी काही म्हणणार तोच ते म्हणाले, ''बस काही नाही आता ठरलं!'' शेकडे म्हणाले. त्यांचा आग्रह मोडवत नव्हता. नव्या गाडीचा उत्साह. त्यातही आईला आणि आम्हा उभयतांना आपल्या गाडीतून माऊलीपाशी घेऊन जाण्याचं समाधान, त्यांच्या आग्रहातून उसळून बाहेर पडत होतं.

''हे पाहा, नाही म्हणत नाही, आम्ही येतो, पण एकादशीची मासिक वारी आहे. गर्दी असते आणि माझी एक अट आहे दर्शन बारीला उभं राहूनच थेट घ्यायचं!'' मी एकदमच सांगून टाकलं.

''बस, एवढंच. मग ठरलं. आमचंपण तेच म्हणणं आहे. कितीका वेळ लागेना!'' शेकड्यांनी स्पष्ट केलं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी बरोबर सातच्या ठोक्याला डॉ. शेकडे गाडी घेऊन हजर.

''वर, घरात नाही येत का?'' मी उगा आग्रह केला. घरात येऊन चहापाणी इ. करण्यात वेळ जाणार होता.

''नको नको सर, चला लगेच. वाटेत कुठंही चहा घेऊ!'' शेकडे म्हणाले.

आम्ही निघालो. पल्ला लांबचा सुमारे दोनशे किलोमीटर जायचं होतं, पण शेकडे उत्साहात होते.

बरोबर बाराच्या ठोक्याला आम्ही पंढरपुरात पोचलो. चंद्रभागेवर जाऊन, हातपाय धुतले. पुंडलिकाचं दर्शन घेतलं आणि नामदेवांचं दर्शन घेऊन बारीला लागलो. आम्ही चांगले मंदिरापासून पाचेकशे मीटर लांब होतो. ठरवलं होतं. मुखदर्शनासाठी वेगळी रांग होती. आमची रांग सरकता सरकत नव्हती. मंदिरात प्रविष्ट होताच नागमोडी बारी रांगेची व्यवस्था केली होती. आमचा निश्चय होता. रांग हळू हळू पुढे सरकत होती. तसे मनात विचार येत होते... ''आपण थेट स्पेशल दर्शन घेतलं. खोटेपणाने. चुकलंच ते. आषाढी वारीला वारकरी कसं दर्शन घेत असतील? बापरे! कठोर तपःश्चर्या आता कितीही वेळ होवो बारीतच जायचं.''

बारी सरकत होती तशी मनात घर करून असलेली अपराधीपणाची भावना विरून जात होती. जवळपास चार तास झाले आम्ही आता अगदी पांडुरंग विठ्लाशी होतो. आलो. मी पांडुरंगाच्या पुढ्यात उभा राहिलो. तेच ध्यान, तीच अपार करुणा. नकळत माझे हात गालाकडे गेले. चुकलंमाकलं क्षमा मागितली. पायावर डोकं टेकलं. तुळशीफुलं वाहिली. प्रसाद ठेवला. बुका लावून घेतला आणि भरल्या डोळ्यांनी पाहात वारीच्या रेट्यामुळे निघालो. जातांना श्री विठ्ठल पुन्हा मला त्यांच्यात सामावून घेत आहेत असं वाटलं. डोळ्यांना धारा लागल्या. मन स्वच्छ झालं. मन विठ्ठल झालं! मनात पहिल्या भेटीपासून जपलेलं ध्यानच पुन्हा तिथं प्रकटलं होतं. तनमन भारून होतं. कृतार्थ झाल्यासारखं वाटलं. ध्यास लागला होता. आज समाधान झालं. बाहेर पडलो.

डॉ. सुभाष शेकडे म्हणाले, ''सर झालं ना मनासारखं दर्शन?''

''हो, हो, तुमच्यामुळेच हे घडलं'' असं म्हणतांना मी कृतज्ञतेने आणि भावूकतेनं शेकड्यांकडं पाहिलं. क्षणभरच मनातलं ते ध्यान शेकड्यांच्या रूपानं पुढ्यात आहे असं वाटलं. माऊली विठ्ठलच माझ्या मनातली अपराधीपणाची भावना दूर करण्यासाठी शेकड्यांच्या रूपानी आली नसेल? माझी नजर शेकड्यांच्या नजरेला भिडली होती. दोघांचेही डोळे डबडबले होते.

''सर आज खूप समाधान झालंय. माऊलींचं दर्शन झालं!'' आवंढा गिळीत डॉ. शेकडे म्हणाले.

मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमी आणि दिल्लीच्या अकादमीच्या संयुक्त विद्यमाने पंढरपुरात राष्ट्रीय सेमिनार होतं. त्यात 'संत साहित्य आणि लोकसाहित्य' यावर माझ्या अध्यक्षतेखाली चर्चासत्र होतं. डॉ. प्रकाश खांडगे यांच्या पुढाराकाने आणि पंढरपूरचे आ. परिचारक यांच्या सहकार्याने होणाऱ्या या कार्यक्रमासाठी मी पंढरपुरात पोचलो होतो. एकट्यानं गाडी चालवित प्रवास करायचा नाही असा दंडक ठेवला होता. अनायसे पंढरपूरला जातोच आहोत तर पंढरपूर, तुळजापूर, अक्कलकोट, गाणगापूर अशी दर्शनयात्रा करण्याचे आश्वासन देऊन मी डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर आणि डॉ. राजू रिक्कल यांना बरोबर घेतलं होतं. कार्यक्रम झाला. भोजन अवकाशात मी सहज आमचा मनसुबा डॉ. प्रकाश खांडग्यांना सांगितला. ''सहज पांडुरंगाचे दर्शन घडले तर बरे होईल. अन्यथा आम्ही बाहेरून मुखदर्शन घेऊन निघणारच आहोत.'' मी स्पष्टीकरण करून वेळेचे नियोजन सूचित केले.

''अरे, काळजी नको. परिचारकांची माणसं तुम्हाला दर्शनाला नेतील.'' डॉ. खांडग्यांनी सांगितलं.

डॉ. रामचंद्र देखणे माझ्या चर्चासत्रात होते. ते तर वारी घेऊन पंढरपूरला येणारे. त्यांनी दुजोरा दिला. झालं. ठरलं आणि आम्हाला तिघांना आणि बरोबर मुंबई महाराष्ट्र टाइम्सचे पत्रकार यांना घेऊन परिचारकांचा प्रतिनिधी निघाला. एका वेगळ्याच दारानं त्यांनी मालकांची माणसं आहेत, कार्यक्रमातले पाहुणे आहेत असं सांगत थेट श्री विठ्ठलांच्या पुढ्यात उभं केलं. मी धन्य झालो. तेच ध्यान! तेच भारलेपण! आता मनात अपराधीपणाची भावनाही नव्हती. हे त्या माऊलीचेच बोलावणे. तीच मनोमनी उरभेट! मी अक्षरशः उर्ध्वगामी अवकाशात तरंगत होतो. हा काही वेगळाच संकेत होता.

बराच काळ लोटला. डॉ. बळे यांच्या प्रस्तावनेसह स्व. एकनाथ जोशी विरचित 'श्रीपूर महात्म्य' हातात पडले. त्यातील स्कंदपुराणाच्या आधाराने साक्षात केलेलं 'पांडुरंग महात्म्य' वाचलं. सरस्वती चंद्रभागा महायोगपीठाची वेगळीच दिव्य ओळख पटली. पांडुरंग क्षेत्रातून, पंढरपूर क्षेत्रात प्रकटलेल्या पांडुरंग-विठ्ठल अवतरणाचं रहस्य माझ्या माध्यमातून उलगडण्यासाठी ही योजना असावी. 'शोध पांडुरंगाचा' संशोधन झालं आणि मनात कलियुगातले भागवत सामावले. पंढरीचा चोर असा मनोगाभाऱ्यात कोंडला. कृतार्थ झालो! ✻

१४. कुलस्वामिनींनीच करविले !

कुलस्वामिनी करवीरनिवासिनी श्री महालक्ष्मीमातेने, बहुधा परीक्षा पाहायचं ठरविलं असावं. मी, सौ. उषा लहानग्या स्वप्निलला घेऊन, अंबाबाईंच्या दर्शनाला, कोल्हापूरला पोचलो खरं. रात्र झाली होती. जेवण, स्वप्निलला दूध सारेच प्रश्न होते. प्रवासात मोठीच गंमत झाली. आम्ही पुण्याहून कोल्हापूरला एस.टी.त बसलो. गाडीत तिकीट घेतलं. स्वप्निलच्या तिकिटाचा प्रश्न नव्हता. गाडी कोणत्या डेपोची होती माहीत नाही. पण साताऱ्याला कंटक्टर-ड्रायव्हर बदलले. नवे पॅसेंजर चढले. आम्ही आणि आणखी चारदोन प्रवासी थेट कोल्हापूरचे होते. गाडी कोल्हापूरच्या दिशेनं निघाली, कंडक्टर नव्या प्रवाशांना तिकिटं देत होता. बुकिंग झालं. त्यानं प्रवासी मोजायला सुरुवात केली आणि काही केल्या त्याला हिशेब लागेना. पुन्हा-पुन्हा प्रवासी मोजत, पुन्हा-पुन्हा शीट पाहात बराच वेळ गेला. मग त्यानं मनाशी काही ठरवलं. तो तिकीट चेकिंग करू लागला.

''तिकीट बघू!'' तो म्हणाला. मी थोडा पेंगलो होतो.

''अहो तिकीट दाखवा ना...'' उषा म्हणाली. मी काहीसा दचकलो.

डाव्या हाताच्या मनगटावरच्या घड्याळाच्या पट्ट्यात तिकीट व्यवस्थित खोचून ठेवलं होतं. त्या काळातली ती स्टाईलच म्हणनात! मी उजव्या हातानं तिकीट काढू लागलो तर पट्ट्यात तिकीटच नाही.

''आं, अहो मी पट्ट्यात तिकीट अडकवलं होतं. थांबा इथंच पडलं असेल.'' पुण्याहून निघून साताऱ्याच्या पुढे आलेल्या गाडीत मी भांबावून तिकीट शोधू लागलो. उषाही इकडं-तिकडं पाहू लागली. ते पाहून स्वप्निल अस्वस्थ होऊन जोरात रडू लागला. गाडीत पडलेलं तिकीट मिळेना. आठवत असूनही

उगा, माझे खिसे, उषाची पर्स, सारं शोधून झालं.

एवढावेळ शांतपणे आमच्या धडपडीकडं पाहणारा कंडक्टर म्हणाला, ''अहो, तुम्ही चांगले सुशिक्षित दिसता, तिकीटच घेतलं नाही!'' त्यानं अन्य प्रवाशांकडे मिश्कीलपणे पाहात, मला प्रपादलं. मी खजिल झालो. घाम फुटला. मी तिकीट घेतलं असूनही दाखवूच शकलो नव्हतो. माझ्या सुशिक्षितपणाचा उद्धार झाल्यानं, त्यातही मी शिक्षक असल्यानं चांगलाच वरमलो.

''कुठून बसलात?'' कंडक्टर.

''पुण्याहून!'' मी.

''अहो, आता सातारा गेलं तरी तिकीट घेतलं नाही? काय राव! विदाऊट जायचा विचार होता का?'' तिकीट घ्या म्हणण्याच्या ऐवजी त्यानं माझ्या इज्जतीचा पंचनामा सुरू केला.

आता माझ्यातला स्वाभिमान जागा झाला, ''अहो मी शिक्षक आहे. फॅमिलीला घेऊन कोल्हापूरला दर्शनाला निघालोय. तिकीट घेतलं सांगतोय. तुमचं शीट तपासून बघा!'' मी जरा चढ्या आवाजात म्हणालो.

''शंभर वेळा पाहिलं, चला पैसे काढा.'' तो निर्वाणीचं बोलला.

माझ्यापुढं पर्याय नव्हता. ''हे घ्या'', मी पैसे काढले. तिकीट घेतलं. गोंधळ शांत झाला. दर्शनाला जाण्याच्या मूडमध्ये आम्ही होतो. ते भलतंच वाढून आलं. माझाच गलथानपणा म्हणायचा! देवाला का बोल लावायचा? लवकर कोल्हापूर येईना. त्यात ''अहो, कशाला त्या पट्ट्यात अडकवायचं?'' असं उषानं म्हणणं मला खिजवण्यासारखं वाटलं.

''बरं बरं, आता आपणतरी शहाणपणा शिकवू नका!'' मी फणकारलो.

''बरं आता खिशातले पैसे नीट ठेवलेत ना?'' तिनं तरीही विचारलं.

मी भडकलो, तरी पुन्हा खिशातून पैसे काढून पुन्हा खिशात नीट ठेवले. 'झालं.'' मी डाफरलो. पण थोड्या वेळाने का कोण जाणे मला चैन पडेना. मी पुन्हा खिसा तपासला. कंटाळलो. कधी प्रवास संपतो असं झालं. तर रात्र झालीच! उतरलो तर आता हे सगळे प्रश्न!

कोल्हापूरला येण्याची माझी दुसरी वेळ. खरं तर, आम्ही मुळात फलटणचे, वतनदार, नित्य वारी होणं आवश्यक होतं. कुलस्वामिनीचे आमच्याकडं कुळधर्म म्हणून विधीमार्ग अनेक, नवरात्र, अभिषेक, ओटी, सवाष्णी घालणं, जन्म, मुंज,

विवाह, वास्तू अशा सर्व शुभ गोष्टींना बोडण भरण्याची आणि प्रत्यक्ष कोल्हापूरला दर्शनवारी करण्याची घराण्याची परंपरा. कुटुंबच देशोधडी लागावं तसं झालं. तीन भावंडांना अंगावरच्या कपड्यानिशी बाल-अरुण वयात हाकलून काढलं. ही पोरकी मुलं बारामतीत आली. जेमतेम सातवीपर्यंत शिक्षण होताच मिळेल तिथं नोकरीला गेली. त्यात मधल्यानं तर इहलोकाचाच निरोप घेतला. अशा विपन्न अवस्थेत, १९३५-३६ मध्ये मायभूमी आणि कुलस्वामिनीपासून दूर भिरकावून दिल्यासारखे, तात्या व्हिलेज पोस्टमन म्हणून नगर जिल्ह्याच्या, आदिवासी दुर्गम अशा भागात; अर्थात अकोल्यात आले.

''जिथं भरेल पोटाचा दरा तो गाव बरा!'' असं म्हणून इथं अकोल्यातच भाड्याच्या घरात राहात. तिथूनच्याच भोवतालच्या माणसांना काका, मामा, अण्णा, तात्या, वहिनी, मामी, आजी, काकू म्हणत अकोलकर झाले. लग्न झाल्यास तात्या-आई कोल्हापूरला जाऊन आली असतील तेवढीच. नंतर तुटपुंजी नोकरी नि काळानुसार स्वाभाविक पोरवडा यामुळे दारिद्र्याशी फुगडी घालण्यातच आयुष्य सरलं. ना कोल्हापूरला जाणं झालं ना काही. आई त्यातल्या त्यात घरातच कुळधर्म करण्याचा प्रयत्न करी.

''दोन हात तिसरं मस्तक एवढं देवाला पुरतं'' असं म्हणत तिनं दिवस काढले. मुलींची लग्न म्हणजे कर्जाचा डोंगर, जो डोक्यावर घेऊन जगायचं. त्यात हे सगळं थांबलं. ''कुळधर्म खूप आहेत, पण कुळ नेटकं चाललं तर! देवी काही म्हणत नाही, मागत नाही! जमेल ते करायचं. कुळधर्मात अडकून आणखी रिण काढून सण करायचा नाही'' हे आईचं सांगणं अखेरपर्यंत तसंच होतं.

मी मॅट्रिक टीडी होऊन माझ्या शाळेत अवघ्या अठराव्या वर्षी मास्तर झालो. आता नोकरीमुळं स्थैर्य आलं तरी पगार फारच थोडा - सव्वाशी-दीडशे. त्यात सगळाच प्रपंच; तात्या रिटायर्ड झाल्याने, त्या पगारावर पडला, परिस्थिती बदलली नसली तरी आशेची किरणं दिसू लागली होती.

एक संधी अचानक चालून आली. शाळेत मिरज-सांगलीकडच्या आपटे नावाच्या शिक्षिका, गुरुवर्य फडके आणि साठ्ये यांच्या गावाकडल्या ओळखीने आल्या. शैक्षणिक सहल काढायचं ठरवलं. त्यांनी शिवनेरी-पुणे, सातारा-सज्जनगड, कोल्हापूर-पन्हाळगड अशी शैक्षणिक सहल ठरवली. चोपन्न सीटची बस बुक करायचं ठरवलं. साठ्ये सरांनी पुरुष शिक्षक बरोबर हवा म्हणून माझी

योजना केली. आणखी एक मॅडम होत्या. आम्ही तिघे बस घेऊन जाणार होतो. जवळपास बसमध्ये ४६-४७ विद्यार्थी भरले. आम्ही तिघं असे जेमतेम पन्नास लोक झालो. आणखी चार जण हवे होते. अन्यथा त्यांचा बोजा इतरांवर पडला असता. सदुसष्ट सालची, ही दुर्गम भागातली शाळा, सगळंच अवघड. विचार सुरू होता. माझ्या मनात विचार आला. मी बोलून दाखवला.

''मी माझ्या आई-वडिलांना घेतलं तर चालेल? आणि एखादा शिपाई घेऊया.'' अवघड आणि नियमात कसं बसवायचं असा प्रश्न. साठ्ये सरांना कल्पना आवडली. त्यांनी डेपोमॅनेजरशी संपर्क करून व्यवस्था केली. काळजीवाहक म्हणून शालेय व्यवस्थापन प्रतिनिधी म्हणून नियुक्ती व नोंद करून जायचं ठरवलं. आई-तात्या त्यांच्या विवाहानंतर त्यांच्या एका अपत्याला घेऊन एकप्रकारे प्रथमच कोल्हापुरात आले. त्यावेळी आईनं कुळधर्माप्रमाणे देवीचा टाक करायचं ठरवलं. तो टाक घेतला, ओटी, अभिषेक झाला. लेणं विकत घेतलं. मुलांबरोबर दर्शनाच्या कार्यक्रमात एवढंच शक्य होतं ते झालं. आपटे बाईंमुळे कोल्हापुरात आणि अन्य ठिकाणी व्यवस्था चोख झाली. या संधीनं मी प्रथमच कुलस्वामिनी अंबाबाईंच्या पायाशी आलो. त्यावेळी टाक केल्यानं आम्ही नवरात्र, सवाष्णी करू लागलो होतो. थोरल्या भावाचे लग्न झाल्यावर त्यांनाही कोल्हापूर वारीचे नियोजन करायला लावले होते. पण माझे लग्न झाल्यास मात्र कारणाकारणानं राहूनच गेले होते. ते आत्ता आम्ही कोल्हापुरात आलो आणि येतांना यात्रेत ते तिकिटाचं संकट ओढवलं. आता धर्मशाळा मिळावी म्हणून तेथे आलो.

महालक्ष्मी धर्मशाळेत पोहोचल्यावर, काऊंटरला प्रथम रुमची चौकशी केली. जेमतेम एक छोटीशी रुम उपलब्ध होती. एक गादी, एक सरतंजी, चादर घेतली. रुममध्ये जाणार तोच, काऊंटरजवळ एक गुरुजी आले.

''काय महालक्ष्मीच्या दर्शनाला, मुलाला घेऊन का?'' त्यानं आमचं निरीक्षण करीत विचारलं.

''अभिषेक वगैरे?'' त्यांनी जरा आपुलकीनं चौकशी केली.

''आम्हाला अभिषेक आत जाऊन करायला मिळेल?'' मी मागच्यावेळची मनातली राहिलेली इच्छा बोलून दाखविली.

''हो, हो मिळेल ना, दुग्धाभिषेक करता येईल. ओटी वगैरे सगळं मिळेल. मी स्वतःच आपणास येथून घेऊन जाईन! पण...'' गुरुजी म्हणाले.

''पण काय?'' मी गलेलठ्ठ दक्षिणा मागतात की काय या शंकेनं विचारलं.

''पहाटे पाचला तयार व्हायला पाहिजे! आंघोळ पांघोळ करून, सोवळ्यात आत यावं लागेल.'' त्यांनी सांगितलं.

''सोवळं?'' मी विचारलं.

''अहो, घाबरू नका, सोवळं, पूजा साहित्य सारं काही मी देईन, तुम्ही फक्त पाच वाजता पहाटे तयार व्हा. इथं पहाटे साडेतीनपासून गरमपाणी वगैरे मिळतं. आत्ता सांगून ठेवा!'' गुरुजींनी सांगितलं.

सगळेच प्रश्न सुटले होते. ''पण हे सगळं करतांना दक्षिणेचं काय?'' मी गुरुजींना विचारलं.

''हे बघा, दुग्धाभिषेक, खण-नारळ-साडीसह ओटी या सगळ्याचे तुम्हाला १५१ रु. पडतील. महानैवेद्य करायचा असेल तर २०१ रुपये पडतील.'' त्यांनी आकडा सांगितला.

सुदैवानं मी येतांना हा सगळा विचार केला होता. हजार रुपये खिशात टाकून निघालो होतो. त्यात तिकिटाचे जाणार होते, पण मी २०१ रुपये देऊ शकणार होतो. १९७४ सालात हे पैसे तसे खूप होते. मी कसेबसे हजार रुपये जमवले होते. लग्न, स्वप्निलचा जन्म आणि बालेखांबी का होईना स्वतःच्या दोन खोल्या बांधून, त्यातच स्वप्निलचं उष्टावण उरकलं होतं. या सगळ्या गोष्टी कुलस्वामिनीच्या कृपेनं घडल्या होत्या. म्हणूनच आईच्या सांगण्याप्रमाणे मी कोल्हापूरला आलो होतो. अवघ्या दहा रुपयात रुमची सोय झाली होती. मी गुरुजींना होकार दिला आणि खिशात हात घातला.

''अहो, तुम्ही सहकुटुंब आलात ना? सगळं झाल्यावर मगच एकदम दक्षिणा द्या.'' गुरुजी म्हणाले.

मला त्यांचा खूपच आदर वाटला. अंबाबाईंच्या मनात आहे, असं मनाला स्पर्श झालं. सगळंच व्यवस्थित ठरलं होतं. रुममध्ये गेलो. जरा स्थिर झालो. मग बाहेर जाऊन पोटात ढकललं. स्वप्निलच्या दुधाची सोय केली. रात्री बराचवेळ झोप लागली नाही. डबल भाडेखर्च आणि इज्जतीचा पंचनामा! प्रसंग बराच वेळ घोळत होता. पहाटे उठून आवरायचं होतं. कधीतरी डोळा लागला.

उषानं उठवलं. पावणेचार झाले होते. आवरलं. स्वप्निलला थोड्या

बळजबरीनंच उठवून आंघोळ घातली. पाच वाजता गुरुजी आले. गुरुजींच्या बरोबर मंदिरात गेलो. आमच्याबरोबर आणखी एक जोडपे होते. मंदिरात सोवळा झालो. उषा गाभाऱ्याच्या दाराशी स्वप्निलला घेऊन होती. गुरुजींनी सुरुवात केली.

कुलस्वामिनी अंबाबाई माझ्या हातानं दुग्धस्नान घेत होती. मनीषा पूर्ण होत होती. अंबाबाईंच्या अंगावरून दुग्धधारा ओळघतांना डोळ्यालाही धारा लागल्या होत्या.

''त्या मुलाच्या हाताने स्नान घाला, या वहिनी.'' लहानग्या स्वप्निलनंही स्नान घालायला सुरुवात केली. त्याचे लहानगे हात मूर्तीवरून फिरले. एरवी साजशृंगारात महालक्ष्मीच्या मूर्तीचं दर्शन घेतलं होतं. चित्रातही ते रूप पाहिलं होतं. आज स्वतःच्या हातांनी आईला न्हाऊमाखू घालतांना जीवनाचं सार्थक झाल्यासारखं वाटत होतं. दुग्धस्नानानंतर शुद्धोदक स्नान करवलं. आमच्या बरोबरच्या जोडप्याचंही समाधान झालं. गुरुजींनी मूर्ती कोरडी केली. मग आम्ही बाहेर थांबलो.

''आज आपल्या हातून आईंना प्रातःस्नान घडलं.'' गुरुजी म्हणाले. अवघ्या काही मिनिटात आईंचं गौरवशाली लावण्यमयी ध्यान प्रकट झालं. आईंची ओटी उषाकडून भरवून घेतली. हिरवंगार पातळ आमच्यावतीनं आईंना चढवलं. त्या वस्त्रातलं ध्यान डोळ्यात साठवत राहिलो. आरती सुरू झाली. तोवर दर्शनासाठी गर्दीही झाली. आरती सुरू असतांना महालक्ष्मीचं लावण्य तेजस्विनीचं झालं होतं. जगन्माता प्रसन्न होऊन; भक्तांना आश्वासित करते आहे असं वाटत होतं. पुढ्यात उभं राहून आरतीत सहभागी होण्याचं भाग्यही लाभलं होतं. आरती झाली. गुरुजींनी सौ. उषाच्या ओटीत श्रीफळ घातलं. युगांचं हीणरीण फिटल्यासारखं वाटलं. आरतीच्या नादात स्वप्निल रंगून गेला होता.

''आता पुन्हा साडेबारा वाजता या, महानैवेद्य दाखविला जाईल, प्रसाद मिळेल, मग तुम्ही जायला मोकळे'' गुरुजी म्हणाले.

इकडे-तिकडे भटकत जे अवतीभोवती पाहाता आले तेवढे पाहिले. थोडा वेळ धर्मशाळेत रुमवर येऊन आराम केला. तेवढ्यात स्वप्निलनं तासभर झोप काढली. मग मात्र पुन्हा मंदिर प्रांगणात थांबलो. नैवेद्याची वेळ झाली तसे आम्ही गुरुजींना गाढलं.

''हां इथं गणपतीपाशी बसून राहा, आरती, नैवेद्य झाला की मी येतो.'' गुरुजींनी सांगितलं. पुन्हा आरती, दणदणीत! मग नैवेद्य झाला. गुरुजी आले. त्यांनी नैवेद्यातील एक पुरणाची पोळी कागदी पिशवीत आमच्या हाती दिली. सोबत हळदीकुंकवाच्या पुड्या होत्या. ''नैवेद्य तुम्ही तिघांनी खा!'' गुरुजींनी सूचना केली.

मी भारावलो. आम्ही युगांनी कुळधर्म करायला येणार यासाठीच आईंनी गुरुजींची योजना केली असावी! दक्षिणा देऊन गुरुजींचे आशीर्वाद घेतले. गुरुजींनी प्रसन्नमुद्रा आईचं कारुण्य पाझरावे तशी आमच्यापर्यंत पाझरलीसे वाटले. पुन्हा लांबून मातेचं दर्शन घेतलं. निघालो. जेवणखाण करून, परतीच्या प्रवासाला निघालो.

आता सावध होतो. समाधानी होतो. निर्विघ्न प्रवास करून घरी आलो. आईला वृत्तांत सांगितला. ''आई अंबाबाई पावलीस गं बाई'' आई म्हणाली. पुन्हा आईला स्नानादीची सेवा करण्याची संधी मिळाली नाही. संसार आटोपला आईच्या कृपेने. मात्र कर्मकांडात अडकलो नाही.

*

१५. नरसिंहांची स्वारी

नारायणेश्वराला विस्तीर्ण चिरेबंदी ओटा बांधलेला. चिरेबंदी म्हणूनच हा ओटा प्रसिद्ध. अगदी रस्त्यांच्या त्र्यौकाला साक्षी. नगारखाना, राममंदिर, अकोलकरवाडा, मुरलीधर मंदिर, संतवाडा, टाकळकरवाड्याची जहागिरदारी, प्राचीन चिरेबंदी भव्य प्रवेशद्वार आणि तीन रस्त्यांचा त्रिवेणी संगम हे भोवतालचे ओट्याचे वैभव. चिरेबंदी म्हणजे बालगोपाळांचे आजोळच म्हणाना. तसे सर्वांचाच गप्पाटप्पा, कुचाळक्या, पारचौकशा करण्याचा आणि वेळ घालवण्याचा अड्डा. भोवतालच्या घराघरातली चुकली माणसं चिरेबंदीवर नक्की सापडायची. अगदी म्हाताऱ्याकोताऱ्या सुद्धा याला अपवाद नव्हत्या. आम्ही, म्हणूनच हा महाक्षेत्राला, चिरेबंदी त्र्यौक म्हणायचो.

तिसऱ्या-चौथ्या यत्तेतला मी, चिरेबंदीवर, खाली पाय सोडून हलवत सवंगड्यांची वाट पाहात होतो. तेवढ्यात मोरू हातातील तबक गाडीच्या स्टेअरिंगसारखे फिरवत, तोंडाने घूरऽऽ चूंईऽऽ असे आवाज काढत पळत येतांना दिसला.

''मोरूऽऽ'' मी हाक मारली.

''थांब, थांब, मी वाड्यात, बाबांना तबक देऊन आलोच.'' त्याची गाडी नॉनस्टॉप मोठ्या वाड्यात म्हणजे अकोलकरवाड्यात गेलीसुद्धा आणि तेवढ्याच वेगाने परतही आली. मोरू पटकन उडी मारून चिरेबंदीवर माझ्या शेजारी बसला.

''तबक द्यायचं होतं!'' तो म्हणाला.

''बाबा रोज वाड्यातल्या पूजेला जातात? फार कडक सोवळ्यात असते का रे पूजा!'' मी विचारले.

मग मोरूला उधाण आलं. ''अरे वाड्यातले देव फार कडक आहेत. आमचे बाबा सांगतात ना. ते नरसिंहाचं मंदिर आहे ना ते तर फारच जागृत आणि कडक. आमचे बाबा सांगतात ना! पोरांना जात जाऊ देत नाहीत!'' मोरू आविर्भावानं सांगत होता.

''म्हणजे तू कधीच आत गेला नाहीस?'' मी कुतुहलानं विचारलं.

''अरे, म्हणजे मी गेलो, कपडे काढून सोवळ्यात. पण बाबा नरसिंहांच्या देवघराशी जाऊ देत नाहीत!'' मोरू म्हणाला.

''का? कारे?'' मी जरा खोदूनच विचारलं.

''अरे बाबा म्हणतात त्या देवघराखालच्या आडात नरसिंहांची स्वारी नागरूपात फिरते. नागाच्या फड्यावर दिवा असतो. अरे चांगला लख्ख प्रकाश पडतो. बाबा म्हणतात ना!''

''म्हणजे बाबांनी पाहिलाय?'' मी विचारलं.

''हो, बाबांनी आईला सांगतांना मी ऐकलंय.'' मोरू म्हणाला.

''तू नाही बाबांना विचारलं?'' मी टोकलं.

''अरे, विचारलंना, बाबांनी मला, असं काही बोलायचे नाही म्हणून दरडावलं.''

''म्हणजे तू प्रत्यक्ष नाहीच पाहिलं. बाबा उगाच तुला भीती घालत असतील?'' मी आणखीच खोदलं.

''नाही रे खरंच ते. मी ऐकलंय ना?''

मग मी जास्तच कुतुहलानं त्याला म्हणालो, ''मोरू आपण पाहायचं का? जाऊच आपण.''

''नको रे बाबा रागावतील. अरे एरवी कुलुप असतं तिथं. फक्त पूजेला जायचं.'' मोरू म्हणाला.

मला राहवेना. ''नाही नाही आपण जायचंच!'' मी म्हणालो.

''नको रे, बाबा रागावतील'' मोरू म्हणाला.

''बाबा, तुला हल्ली, कधीकधी पूजेला पाठवतात ना, मुंज झाल्यापासून?''

''हो पाठवतात, कधी गावाला जावं लागलं तर!'' मोरूनं मान्य केलं.

''कधी कधी दुपारी नैवेद्य घेऊन जातोस ना तू?'' मी आणखी विचारलं.

''हो जावं लागतं.'' मोरू म्हणाला.

''त्यावेळी तू मला सांग, मी येईन, आपण जाऊच! कोणालाच सांगायचं नाही!'' मी सुचवलं.

''नको रे, ते बाबांना कळेलच ना?'' मोरूनं शंका काढली.

''का? बाकी कुणीच दर्शन घ्यायला येत नाहीत?'' मी म्हणालो.

''येतात पण बाहेरूनच दर्शन घेतात. अगदी वाडेवालेसुद्धा, सोवळ्यातच आत येतात. नाहीतर बाहेरूनच दर्शन घेतात.'' मोरू म्हणाला.

''तसं तर आपण कितीतरी वेळा दर्शन घेतलंय. वाड्यात खेळायला गेलो की?'' मी आठवण करून दिली.

''मग, मी तुझ्याबरोबर दर्शनाला आलो होतो, म्हणून सांगायचं.'' मी मोरूला पटवत होतो.

''बरं पाहू.'' मोरूलं पटलं.

बरेच दिवस गेले. तसा विषय मागे पडला. चिरेबंदीवर खेळण्यात विसर पडला.

मी, मोरू आणि आणखी काही मुलं, आम्ही चिरेबंदीवर बसलो होतो. गप्पा सुरू होत्या. संध्याकाळ झाली होती. मोरू सहज म्हणाला, ''उद्या मला दोन-तीन पूजा आहेत.''

''का रे?'' मी विचारलं.

''बाबा उद्या गावाला जाणारेत ना!'' मोरू म्हणाला.

मला स्मरण झाले. संधी चांगली आहे, विचार केला. सगळ्या मुलांत नको म्हणून मी मोरूला, संधी साधून बाजूला घेतलं. अगदी खांद्यावर हात टाकून म्हणालो, ''मोरू.''

''काय रे?'' मोरूनं विचारलं.

''आपण उद्या नरसिंहांचं दर्शन घ्यायचं?'' मी विचारलं.

झटका बसावा तसा मोरू म्हणाला, ''नको नको''.

''अरे काही नाही होत, मी कपडे काढून तुझ्याबरोबर आत येईल ना!'' मी आग्रह धरला.

''नको रे, कुणी पाहिलं तर?'' पुन्हा शंका.

''कोणी नाही पाहात. पाह्यलं तर सांगायचं सोबतीला आलाय म्हणून.''

मी समजूत घालत म्हणालो. मोरूला बहुधा पटलं असावं.

''बरं'' तो म्हणाला. मग, केंव्हा, कसं सारं आम्ही दोघांनी ठरवलं.

सोवळ्यात आम्ही नरसिंहांच्या देव्हाऱ्यासमोर होतो. मोरू पूजा करू लागला. माझी नजर मात्र भिरभिरत होती. देव्हाऱ्याखाली आडात कसं पाहणार? देव्हारा आडावरल्या जाळीच्या वर साधारण पाचसहा इंच होता. त्यामुळे आत आड किंवा तळघर असावं हे सहज दिसत होतं. आडासारखा आकार असला तरी ते बहुधा तळघर असावं, पण मग आड का म्हणतात? प्रश्न होताच. वाड्यावर चार-पाच आड, चांगले चिरेबंदी होते. ते बहुधा तळघरच असावं. मोरूचंही पूजेत तसे लक्ष नव्हतं. तरी त्याच्या बाबांनी शिकवल्याप्रमाणे पूजा रेखीव झाली होती. आरती झाली. मोरूनं माझ्या हातावर प्रसाद दिला. मग बाकी साहित्य बाजूला ठेवून दिलं.

''कसं काय बघणार?'' मोरूनं शंका बोलून दाखवली.

''अरे या फटीतून डोकावू!'' मी म्हणालो.

आम्ही फटीतून डोकावू लागलो. डोळे ताणून ताणून अंधाराचा वेध घेत होतो. उलट आमच्या डोक्यांनी प्रकाश अडला होता. काहीच दिसेना. आम्ही पाहातच होतो.

''काहीच दिसत नाही रे'' मी थोड्या विफलतेनं म्हणालो.

''दिसेल. बाबा म्हणतात ना स्वारी फिरते म्हणून'' मोरूचा विश्वास अटळ होता. आम्ही आणखी डोळे ताणून श्वास रोखून पाहू लागलो आणि...

चमकलं! उजेड दिसू लागला. दिवा सरकतोय. पिवळसर तांबूस पण लख्ख प्रकाश ज्योत आम्हाला दिसत होती. चमचमती प्रकाशती. तेजस्वी ताऱ्यासारखी. पण बाकी काहीच त्या प्रकाशातसुद्धा दिसत नव्हते.

''स्वारी दिसत नाही रे!'' मी घोगऱ्या दबक्या आवाजात म्हणालो.

''नाही ना. पण, बाबा म्हणतात.''

आम्ही डोळे टवकारून, डोळ्यात प्राण आणून पाहात होतो. प्रकाशात पाणी दिसले नाही, की आडाचे बांधकामही दिसले नाही. पण प्रकाशज्योत मात्र पुढे पुढे जात होती. प्रकाशात पुढचे काही दिसत नव्हते. आम्हाला दिसत होते तेवढ्या भागातून ती लख्ख ज्योत फिरत फिरत परत नाहिशी झाली. पुन्हा केवळ अंधार.

''आपल्याला नागरूपातली स्वारी दिसलीच नाही रे!'' मी पुटपुटलो.

''पण बाबा तर म्हणाले होते.'' मोरूनं ठामपणानं सांगितलं.

''हीच स्वारी असेल. ज्योत आपोआप कशी फिरेल'' मी म्हणालो.

''हो हो!'' मोरूनं दुजोरा दिला.

काहीशा हिरमुसलेपणाने पण काहीशा गवसल्याच्या आनंदात आम्ही दोघे आमची समजूत पटवित बाहेर आलो. मोरूला आणि मला आपण काहीतरी खास पाहिले असे वाटत होते.

''जागृत देवस्थान आहे!'' मी म्हणालो.

''मग, उगाच का एवढं कडक?'' मोरू म्हणाला.

''आपण, तुझ्या बाबांना न सांगता, गुपचूप पाहिलं म्हणून आपल्याला नागरूप दिसलं नसंल नाही का?'' मी शंका उपस्थित केली.

''असेल कदाचित!'' मोरूनं दुजोरा दिला.

''अरे पण मग काहीच दिसलं नसतं!'' मी पुन्हा, आपल्याला झालं तेच दर्शन, असं ठामपणानं बोललो.

''खरंच रे, मग कोण जाणे!'' मोरूनं मान्य केलं.

मग आम्ही पुन्हा नरसिंहांसमोर उभं राहून, मनापासून हात जोडले. चुकल्या-माकल्याची क्षमा मागितली. हे करतांनाही ती देदीप्यमान, तेजस्वी पिवळीतांबूस ज्योत पुन्हा डोळ्यासमोर आली. काही न बोलता, दार लावून वगैरे आम्ही बाहेर आलो.

''ए पण सांगायचं नाही हं कोणाला!''

खरोखरीच हे दर्शन कुणाला न सांगण्यासारखे होते का? सांगितले तर काय होईल? पण मोरूच्या बाबांच्या धाकाने किंवा कोणी विश्वास ठेवणार नाही म्हणून किंवा कशाला गेलो तिथं तरफडायला, असा ओरडा पडेल म्हणून म्हणा; आम्ही मनोमनी कोणालाही न सांगण्याचा निश्चय केला.

ते दर्शन माझा मात्र पिच्छा सोडीना. शाळेत जाता-येता, चिरेबंदीवर खेळता, वाड्यात खेळायला किंवा वरचा दिवाणखान्यातलं कारंज पाहायला जातांना, येता-जाता ते दर्शन मनात प्रकटे. पुन्हा पाहावेसे वाटे. आपल्याला नागरूप का दिसले नाही, हा प्रश्न मन कुरतडे. मात्र ती तेजस्वी ताऱ्यासारखी ज्योत नित्य अगदी तशीच मनाच्या मनात खोलवर, पुन्हा-पुन्हा प्रकट होतच

राहिली. हेच नरसिंहांचे दर्शन! असं मनाला बजावत होतो.

या दर्शनानं दैनंदिन जीवनात काही फरक पडला नव्हता. काही भव्यदिव्यही घडलं नव्हतं. तरीसुद्धा ती ज्योत काही दिसायची थांबत नव्हती. ही गोष्ट खरं तर नऊ-दहा वर्षांचा असतांनाची. आता सत्तरी पार झाली आहे तरी कधी देवघरात पूजा करतांना, कधी निद्रावश स्थितीत, कधी विविध देवस्थानांच्या दिव्य कथा ऐकण्यात वाचनात आल्या की; मनाच्या तळघरातून ही ज्योत प्रकटते. जशी सरकतांना दिसली होती तशीच मनात प्रवासते. भीती नाही वाटत. प्रसन्न वाटतं. ती ज्योत पाहण्याचा, अनुभवण्याचा छंदच लागला. मध्यंतरी पारगावचं नरसिंहाचं मजल्याचं मंदिर पाहायला गेलो. नरसिंहांसमोर ज्योत प्रज्वलित झाली. जणू नरसिंह आशीर्वाद देताहेत असं वाटलं. त्या मंदिरातून मन थेट वाड्यातल्या नरसिंहाच्या देवघरापुढं उभं राहिलं. मनोमनी पुन्हा डोकावलं. खरंच ती तेजस्वी ज्योत पुन्हा लख्ख प्रकाशली आणि मनात प्रवासत गेली. मी मनोभावे नमस्कार केला. कर्पुरांजनाचा सुगंध गाभाऱ्यात दरवळला. भारावलो.

अलिकडे तो प्राचीन वाडा विकला. त्यातील प्राचीन लाकूड कोणी उतरवून नेले. वाड्याची बखळ झाली! पण हे घडत असतांनाच्या अनेक दिव्यात्भूत घटना, भयावह घटना, बातम्या म्हणून वर्तमानपत्रात वाचायला मिळतात. गावात वदंतांच पीक जोमात आहे.

त्या देवघराचं, नरसिंहांचं आणि खाली आडात किंवा तळघरातल्या नरसिंहस्वारीचं नक्की काय झालं? हे मात्र कळत नाही! उलटसुलट आरोप-प्रत्यारोप त्या घराण्यांतील लोकांविषयी लोकगंगेत लाटांसारखे उठत राहतात. वाडेवाल्यांच्या वंशजांच्या संदर्भात काही कळत नाही. वाडा आणि मंदिरच नाही. पूजेची परंपराही गडप झाली.

मात्र माझ्या मनाच्या तळघरात नरसिंहांची तेजोमयी स्वारी प्रवासते आणि दुष्ट संहारक शक्तीला हात जोडले जातात. हीच नरसिंहांची स्वारी असे मन बजावते!

*

१६. दिक्पाल भैरवा !

मी आणि रावसाहेब आंब्याच्या झाडावर फांद्यांत उभं राहून; कैऱ्या काढण्यात दंग होतो. भल्या-भल्या कैऱ्या पाहून, तोडून खिशात कोंबत होतो. पाचवी-सहावीतली मुलं. खाकीचड्डी पांढराशर्ट अशा, शाळेच्या गणवेशात, शाळेतून गुंगारी देऊन, कैऱ्या घ्यायला आलेलो! चड्डीचे दोन-दोन खिसे म्हटलं तरी अशा कितीशा कैऱ्या बसणार? दोन-दोन, तीन-तीन कैऱ्या खिशात कोंबल्या. कैऱ्या चांगल्या बाठ धरलेल्या होत्या. मोह सुटेना. तोडून खाली अलगद टाकू लागलो. शाळेच्या दप्तराच्या पिशव्यांतून न्याव्यात असा विचार!

''हेऽ कायरं पोट्या हो, कैऱ्या चोरिता काय? धार, धार, धार, दमान तुमच्या चड्ड्याच काढून घेतो!'' एकादमात मोठा आरड करीत आंब्याच्या झाडांचा मालक धुमाळ, जवळपास पळतच येत होता. आमची कैऱ्या घेण्याची तंद्री भंग झाली. चांगलेच हबकलो! चड्डी आणि शर्टाच्या आत अंतरवस्त्रे असण्याचे कारणच नव्हते. ''...तर?'' या भीतीनं गाळण उडाली.

''अनिल, पळा'' म्हणत रावसाहेबनं उडी ठोकली. पाठोपाठ मीही उडी ठोकली. त्याही गडबडीत दोन-दोन कैऱ्या पिशव्यांत टाकायचा मोह आवरला नाही. आता धुमाळ चांगलाच जवळ आला होता. आम्ही विरुद्ध दिशेनं कैऱ्यांच्या ओझ्यासह धूम ठोकली.

धुमाळही जोरात पळत आरडत होता, ''पळत्या काय? XXX पोट्याहो कैऱ्या टाका! XXX तुमच्या! दमानं, मास्तरकंच येतो! टाका कैऱ्या!'' निकरानं ओरडत तो मागे धावत होता. आम्ही आकांताने पळत होतो. त्याचा आरड ऐकायला आणि तो कुठवर आलाय पाहायला, मागे वळून पाहाण्यात वेळ कोण दवडणार? थेट भैरोबाची टेकडी गाठली. धापा टाकीत मागे वळून पाहिलं.

धुमाळाचा मागमूसही दिसत नव्हता. भैरवनाथांच्या आश्रयानं आम्ही वाचलो होतो. तसे अधूनमधून आम्ही गंमतीनं, असंच काही कारण काढून, भैरोबाच्या टेकडीवर येत असू. गावापासून मैलभर लांब टेकडी. लेंडीतून महालक्ष्मीला ओलांडून भैरोबाला जायचे. त्याच रस्त्याला मिळणारा आंब्यापासूनचा रस्ता, मधून येऊन मिळे. आम्ही सुखरूप आहोत याची खात्री झाल्यावर कैऱ्या चाचपत आम्ही टेकडी चढून भैरवनाथांच्या पुढ्यात आलो. भैरोबांना नेहमीप्रमाणे नमस्कार केला.

''चुकलंमाकलं क्षमा कर'' म्हणत नेहमीप्रमाणंच गालांना हातांनी स्पर्श केला. जरा पुढ्यात बसलो. कैऱ्या बाहेर काढून पाहात म्हणालो, ''दोनचार कैऱ्या घेतल्या तर त्याचा पीर जीव चालला! अशा वादळपावसात पडल्या तर चालतात!'' मी म्हणालो.

''चड्ड्या काढून घेतो म्हणे, आता घे म्हणावं! त्याचंच पळता पळता धोतर फिटलं असंल!'' रावसाहेबनं पुस्ती जोडली. दोघांच्याही मनात कोणतीही अपराधाची भावना नव्हती. ग्रामीण जीवनात खरं तर सगळं वावर आपलंच. लोक ओरडायचे, रागवायचे, ते पोरं धडपडू नाहीत म्हणून! सगळी पोरं ओळखीचीच, हक्कानं त्यांना रागवायचं. आता आम्ही शांत झालो होतो.

''अनिल, तो खरंच गुरुजींना गाऱ्हाणं करायला आला तर?'' रावसाहेबनं शंका काढली. क्षणभर, गुरुजी आणि मग वडील दोघांकडूनही रट्टेखाणं आलं, याचं चित्र डोळ्यासमोर आलं. पण याला तर आम्ही पोरं सरावलेलो होतो. आमची काही चूकच नसायची. इतकं चांगलं झाडावरचं तोडून खायचं त्यात काय चूक? अशी भावना असायची.

''आपण बरे भैरोबाकडं पळालो!'' मी म्हणालो.

''भैरोबानं वाचवलं बुवा!'' रावसाहेब म्हणाला. शाळेतून गुंगारा देऊन निघालो होतो. आता बरोबर शाळा सुटलीच होती. दहापाच मिनिटं इकडंतिकडं. धुमाळांच्या आंब्याच्या कैऱ्या आणायला गेलो होतो म्हणून सांगायचं. आम्ही भैरवनाथांच्या साक्षीनं सारं ठरवून टाकलं. भैरोबा गावाचा राखणदार. पोरांना काय होऊ देणार? ही भावना होती.

श्री. टाकळकर मामा नित्य कालभैरवाचा पाठ करीत. एकदा त्यांनी मला बोलावले. ''अनिल तू पेन्सिलने चांगलं चित्र काढतोस. तुला हे चित्र काढता येईल

का?'' त्यांनी मला चित्र दाखविलं. हातात भळंद घेऊन निघालेली स्वारी.

''मामा, हे कसलं चित्र आहे?'' मी विचारलं.

''काळभैरव!'' मामांनी सांगितलं.

''म्हणजे, तुम्ही रोज याच देवाची प्रार्थना म्हणता?''

''होय!'' हे चित्र जीर्ण झालंय. तू ते असच्या असं काढून देशील?'' मामांनी विचारलं.

''हो, हो! काढतोना!'' मी म्हणालो. मामांनी माझ्या चित्रकलेची केलेली तारीफ ऐकून मी फुगलो होतो. मी ते चित्र, पेन्सिल शेडींगनी अगदी तसंच काढून अगदी तासाभरातच मामांना सादर केलं.

''अरे वा! खूपच छान काढलंय!'' मामांनी पाठ थोपटली. ते चित्र जुनी फ्रेम उघडून त्याच काचेखाली लावलं. पुन्हा देवघरात टांगलं. माझ्या आयुष्यात मी काढलेल्या चित्राची अशी पहिली फ्रेम माझ्यासमोर तयार झाली होती.

''मामा, तुम्ही रोज का बरं प्रार्थना म्हणता?'' मी उत्सुकतेनं विचारलं.

''अरे ते कालभैरवाष्टक आहे! कालभैरव कोणत्याही संकटातून वाचवतो. अगदी नागदंश झाला तरी. काळभैरव विषाचा नाश करतात!'' मामा सांगत होते.

मामा रोज प्रार्थना करतात हे पाहूनच माझी काळभैरवांवरची श्रद्धा दुणावली होती. आता तर काळभैरवांची प्रतिमा मीच तयार केली होती.

पंचक्रोशीत काळभैरव, भैरवनाथ, बिरोबा, बहिरोबा अशी नावे काळभैरवांना होती. खंडेरायही भैरवनाथच आहेत हे जेव्हा मला समजले तेंव्हा तर माझी श्रद्धा अधिकच वाढली. म्हणजे प्रत्यक्ष शिवच सर्वांच्या संरक्षणासाठी, पार्वती मातेबरोबर अष्टदिशांना भैरवनाथ रूपात प्रकटतात. पुढे तर मी लोकसाहित्याचा अभ्यासक झालो. वाघोबा, नागोबा अशी सर्व नावे याच पितृदेवतेची आहेत हे ध्यानात आले. मारुतीराय जसे संकटमोचक, गणपती जसे संकटमोचक तसेच भैरवनाथही संकटमोचक! या सर्व देवतांचा शिवशंकरांशी संबंध. भैरवनाथांच्या जत्रायात्रा, भैरवनाथांचं भाकित, भैरवनाथांची गाणी, हुईक हे ऐकताना अवघा पसारा भैरवनाथच सांभाळताहेत असा साक्षात्कार झाला. काही गावात एकापेक्षा अधिक भैरवनाथ मंदिरे पाहिली आणि मनामनात दडलेली भैरवांची भक्ती समोर आली. श्रीगोंदा गावात तर अष्टभैरव श्री लक्ष्मी, शिव यासह सर्व गावाचं दिग्बंधन

करून रक्षण करताहेत हे पाहून मी थक्क झालो. अनेक गावातील प्रवास, व्यवहार, कार्य भैरवनाथांच्या दर्शनाशिवाय मुळी पूर्णच होत नव्हती.

चैतन्य ट्रॅव्हल बरोबर टूरला गेलो. वैष्णोदेवीला गेलो. चालत-चालत वैष्णोदेवीपर्यंत पोचतांनाच थकून गेलो. परतीच्या वाटेवर डाव्या हाताला भैरवनाथांना जाण्याचा रस्ता होता. अनेकजण तिकडे वळले. ''आता दमलो बुवा, उषा, आपण भैरवनाथांचं अनेकदा दर्शन घेतलंय, त्यात वेगळं काय? इथूनच नमस्कार करूया!'' मी म्हणालो.

दमलेलो असल्याने उषालाही ते पटलं. आम्ही थेट खाली आलो. कोणत्या भुयारवजा वाटेतून जाऊन यायचं असतं तेही टाळलं. मुक्कामी आल्यावर चपला शोधण्यातच खूप वेळ गेला. वैतागलो. झोपलो. बरोबरचे अनेकजण आम्ही भैरवनाथांचं दर्शन घेतलं नाही हे ऐकून थक्क झाले. ''मग यात्रा काय केली?'' एक महाशय बडबडले. आम्ही दुर्लक्ष केलं.

याच प्रवासात उज्जैनला आणि वाराणसीलाही भैरवनाथांचं दर्शन घेण्याचा आग्रह झाला होता. तिथंही आम्ही टाळलंच होतं. भैरवनाथ महाराजांचं दर्शन न घेताच आमची यात्रा कशीबशी पूर्ण केली. थेट औरंगाबादहून, थ्री बाय टू च्या ट्रॅव्हल बसचा प्रवास आमच्यापैकी अनेकांना झेपत नव्हता. प्रवासही जवळपास पन्नास दिवसांचा. भरपूर ठिकाणी जायला मिळालं. थेट पशुपतीनाथांचंही दर्शन घडलं. पण रात्रंदिवस प्रवास. उन्हाळा प्रचंड, असं असल्यानं यात्रा केंव्हा पूर्ण होते असं झालेलं. या संपूर्ण यात्रेत जवळपास प्रत्येकच ठिकाणी भैरवनाथ होतेच. काय असेल ते असो पण भैरवनाथांचं दर्शन घडलं नाही.

पुन्हा चौधरी यात्रा कंपनीबरोबर वैष्णोदेवी, काशी, उज्जैनला जाणं झालं.

आम्ही उभयतां गुंफेतील त्रिविधस्वरूपा वैष्णोदेवींचं दर्शन घेत होतो. पाण्याच्या प्रवाहाच्या लयबद्धतेत वैष्णोदेवींना मनोभावे वंदन केलं आणि वळलो.

''साब देखो भैरवजीका दर्शन करो, नही तो यां आनेका कोई लाभ नही! जाओ आपका कल्याण हो!'' असं म्हणत त्या व्यवस्थेतील पुजाऱ्यानं श्री वैष्णोदेवींवरचं फुल प्रसाद म्हणून माझ्या हातात दिलं. मला जणू त्यानं आदेशच केला होता. याही वेळी आम्ही पायीच वैष्णोदेवीच्या गुंफेपर्यंत आलो होतो.

मंदिरातून बाहेर आलो तो ''भैरवनाथजीकी यात्रा करोगे, घोडसवारी!''

एकजण बहुधा घोडसवारीवाला असावा त्यानं विचारलं. मागच्यासारखी यावेळी दमणूक वगैरे झाली नव्हती. मी साभिप्राय उषाकडं पाहिलं. उषानं ''चला!'' मानेनंच होकार दिला. ''चलो!'' मी त्या घोडसवारीवाल्याला म्हणालो. त्याच्याबरोबर घोड्यापर्यंत पोचलो. यावेळेपर्यंत अंधार झाला होता. आमचा निर्णय योग्य होता. अंधारात आम्ही पायी जाणं टाळलं. घोडसवारीवर पुढे-मागे झुकत भैरवनाथांपर्यंत पोचलो. रस्ता अरुंद, गारवा, अंधार यांतून घोडसवारीमुळेच तिथवर जाणं झालं.

आम्ही श्री भैरवनाथांच्या मंदिरात प्रवेश केला आणि अवघं अंग अंग धुपवावं तसं धुपवलं गेलं. चंदनधूप, कापूर यांचा एकत्रित गंध अवघ्या गाभाऱ्यात भरून होता. भैरवनाथ त्या धुरकटपांढुरक्या धुपांत अधिकच तेजस्वी आणि प्रसन्न होते. त्या पुजाऱ्यानं दिलेल्या आदेशानं आम्ही आलो होतो. मनोमनी गत यात्रेत दर्शन न घेताच गेल्यामुळेच भैरवजींनी पुन्हा यात्रा घडवली असं वाटत होतं. अंग मध्येच मस्तकापर्यंत शहारत होतं. धुप अंतर्बाह्य व्यापून होता. मनोमनी भैरवनाथांची क्षमा मागितली. दर्शन घेतांना एकदम मला मी काढलेल्या काळभैरवांच्या चित्राची आठवण झाली. 'काशिकापुराधीनाथ काळभैरवं भजेत्' ही प्रार्थना आठवली. आपण त्याच काळभैरवांचं दर्शन घेत आहोत असं वाटलं. त्याक्षणी येथून पुढच्या कोणत्याही यात्रेत काळभैरवाचं दर्शन घेतल्याशिवाय राहायचं नाही; असा संकल्प केला. तेव्हा हात जोडलेल्या स्थितीतच मी भैरवनाथांच्या संरक्षणकवचात सुखरूप होतोय असं वाटलं.

''तुझं कल्याण होईल!'' कानात शब्द घुमले. हे धीरगंभीर आवाजात उमटलेले शब्द नेमके माझ्या मनात स्फुरले की भैरवनाथकृपा झाली असा भारावून विचार आला. ''भैरवनाथच! अगदी लहानपणापासून घरात, दारात, पंचक्रोशीत, ठायी ठायी भेटणारे भैरवनाथच!'' मनानं निक्षून सांगितलं. मनात भैरव जागला.

पुढे काशीला खास भैरवनाथांचं दर्शन घेतलं आणि मगच विश्वेश्वरांचं दर्शन घेतलं. तेव्हा काशीविश्वेश्वर साक्षात प्रसन्न मुद्रेनं मला आशीर्वाद देताहेत असं वाटलं. महर्षि अगस्त्यांचं दर्शन घेतांनाही भैरवनाथच मला बोटाला धरून, यात्रा घडवत आहेत असं वाटलं. उज्जैनलाही भैरवनाथांचं दर्शन झालं.

यात्रेहून परतल्या दिवसापासून सर्वसांगाती संरक्षणार्थ सिद्ध असलेल्या भैरवनाथांचं दर्शन घ्यायचा संकल्प मोडला नाही. नगरच्या वास्तव्यात

आगडगावच्या अतिजागृत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भैरवनाथांचं दर्शन घेतांना पुन्हा जन्मगावीच्या बहिरोबा टेकडीवरील भैरवनाथांची आठवण झाली. अकोल्याच्या प्रवासात महालक्ष्मींच्या बरोबरच भैरवनाथांचं मनोमनी दर्शन घेतलं.

अष्टदिशांचं दिग्बंधन करून अहोरात्र सर्वांचं रक्षण करणाऱ्या शिवस्वरूप भैरवनाथांचं अस्तित्व सर्वांना सर्वत्र शिवस्पर्शानं पावन करीत आहेत अशी भावना सतत जागतच राहिली. पुण्यप्रकाशाचा भैरवराग मनोमनी निनादत राहिला.

*

१७. परशुराम राम क्षेत्राचे अंकुर

इतिहास पुराणांच्या पानांत, चिरंजीव भगवान परशुराम आणि श्रीराम यांचा संबंध जो चित्रित केला असेल तो असेल. आम्ही सहस्रबुद्धे कुटुंबीय श्रीराम आणि परशुराम यांचा आपल्याशा अनादि काळापासूनचा संबंध आहे अशी संवेदना जपत जगत आलो आहोत. कोकणस्थ ब्राह्मण आपला मूळ पुरुष भगवान परशुरामांना मानतात. खरं तर मातंगांपासून ते ब्रह्मक्षत्रीय समाजापर्यंत, एवढंच नव्हे तर भटके आदिवासी असे ज्यांना आपण समजतो, त्यातल्या अनेकांना परशुराम आपले मूळ पुरुष वाटतात. वैष्णव आणि शाक्तांचं श्रद्धास्थान म्हणूनही भगवान परशुरामांना भजले जाते. ब्राह्मण संघटना तर भगवान परशुरामांना आपले आदर्श मूळ पुरुष मानतात. या सर्व संदर्भांपलिकडे सहस्रबुद्धे म्हणून माझा अगदीच वेगळ्या तऱ्हेनं, भगवान परशुराम, श्रीराम या दैवतांशी अनुबंध जोडला आहे, असं मला जाणवत होतं. त्याचं कारणही तसंच होतं.

नगर जिल्ह्यातल्या अकोले या तालुक्याच्या ठिकाणी माझा जन्म १९४७ साली प्रभु रामचंद्रांच्या पुढ्यातच झाला. मी लडिवाळपणे खेळलो, बागडलो, भगवद्गीता रामरक्षेचे पाठ घेतले, ते टाकळकर वाड्यासमोरच्या, चिरेबंदी त्र्यौकातील प्रभु रामचंद्रांच्या मंदिरात. अतिशय विलोभनीय असं या प्रभु रामचंद्रांचं दर्शन हे साक्षात्कारी दर्शन आहे असं प्रकांड पुरोहित गुरुवर्य वासुदेवशास्त्री धर्माधिकारी म्हणायचे याची मला सतत प्रचिती येत राहिली. प्रभु राम, लक्ष्मण, सीता आणि हनुमान यांच्या मूर्तींमध्ये मी कधी कधी तासन्तास हरवून जाई. अकोले नगरीत प्रभु रामचंद्रांचं तीन वेळा, महर्षि अगस्त्यांच्या भेटीच्या निमित्तानं, वास्तव्य घडलं! त्यामुळे तर प्रभु रामचंद्रांचा आणि आपला घनिष्ट संबंध आहे असं वाटे. महर्षि अगस्त्यांनी त्यांचे चरित्र अर्थात महात्म्य

स्वतः साक्षात प्रकट होऊन; आज्ञा देऊन लिहावयास सांगितलं तेव्हापासून तर ही भावना अधिकच बळावली. श्री सिद्धेश्वरांच्या सान्निध्यात वनवासी राम मंदिरात मी माझ्या अभ्यासाचं स्थान बनवलं होतं.

आपण अकोल्यात नेमकं प्रभु रामचंद्रांच्या सान्निध्यातच का आलो याचा संदर्भ मला खूप कालावधीनंतर लागला. एक म्हणजे सहस्रबुद्धे कुटुंब सातारा जिल्ह्यातील फलटणला, कोकणातून स्थलांतरित होऊन आले. ते संस्थानचे खाजगी कारभारी म्हणून तालेवारपणे जगले. राजवाड्याच्या शेजारी प्रभु रामचंद्रांचं मंदिर तर आजही सहस्रबुद्ध्यांचं श्रीराम मंदिर म्हणून ओळखलं जातं. आजही फलटणच्या प्रभु रामचंद्रांच्या मंदिराच्या सगळ्या व्यवस्था, सहस्रबुद्धे वंशाकडेच आहेत. आम्ही मूळचे कोकणातले. पण आता फलटणचे म्हणूनच मागच्या पिढ्यांपर्यंत सांगत होतो. प्रभु रामांच्या सान्निध्यातील सहस्रबुद्ध्यांचे वंशज म्हणजे आमचे वडील १९३५-३६ मध्ये अकोल्यात आले तेही प्रभु रामचंद्रांच्या सान्निध्यातच. दुसरा संदर्भ तर आणखी गमतीचा. माझं आजोळ, चिपळूण तालुक्यातलं ऐनी मेट. ऐनी गाव कान्हेऱ्यांचं. कान्हेऱ्यांचं प्रभु राममंदिर सांभाळतात काणे. म्हणजे माझे आजोळचे वंशज. एकूण माझे मायबाप दोन्ही प्रभु रामचंद्रांशी जोडलेले. हे प्रभु रामचंद्रांशी असलेलं अनुबंधपण बहुधा भगवान परशुराम यांची; प्रभु रामचंद्रांशी भेट होऊन; प्रभु रामचंद्रांकडे विष्णूभगवंतांचा अंशावतार म्हणून प्रकटण्याचा वारसा आल्याचे मान्य झाले; तेव्हांपासून चिरंजीव परशुरामांनी प्रभु रामचंद्रांकडे म्हणजे पुन्हा क्षत्रियांकडे समाज आणि राज्यव्यवस्था सुपूर्द केली; तेव्हांपासूनचा कोकणस्थांचा संबंध भगवान श्रीरामचंद्रांशी आला असावा, अशी माझी भाबडी श्रद्धा आहे. उभय रक्त प्रवाहांकडून, भगवान परशुराम आणि प्रभु रामचंद्रांचा अनुबंध सहस्रबुद्ध्यांशी जोडला गेला हे नक्की!

कोकण दर्शन करावे या हेतूने मी, सौ. उषा, श्री. महेश नातू आणि सौ. स्वाती नातू असे भटकंती करीत होतो. कोकणस्थांचा भगवान परशुरामांशी असलेला अनुबंध, कोकण दर्शनात, कोकणातील चिपळूण स्थित श्रीक्षेत्र परशुराम या क्षेत्राकडे खेचूनच नेतो. मुळात कोकण ही भगवान परशुराम निर्मित पश्चिमकिनारपट्टीची भूमी आहे. श्रीक्षेत्र परशुराम या क्षेत्रात आम्ही पोचलो तेव्हा सकाळचे अकरा वाजले होते. निवांत होतो. क्षेत्रातील मंदिराच्या गाभाऱ्यासमोर, मी थक्क होऊन पाहात राहिलो. येथे परशुरामांच्या तीन मूर्ती होत्या. अशा तीन

मूर्ती मी पूर्वी पाहिल्या होत्या. उदा. नालासोपाराच्या परशुराम मंदिरात काळाराम, भृगुराम आणि परशुराम अशा तीन मूर्ती होत्या. पण येथे काळ, काम आणि परशुराम अशा तीन मूर्ती होत्या. काळ्या पाषाणातील अत्यंत सुबक अशा मूर्तींनी माझे लक्ष चांगलेच वेधून घेतले. भृगुवंशीय, जमदग्नीपुत्र भगवान परशुरामांना काळ, काम यांच्यासोबत का मांडले असावे याचाच विचार करीत होतो. दर्शन घेतले. प्रदक्षिणा झाली. जरा निवांत समोरच्या बाकड्यावर बसलो. मनातलं कुतुहल काही केल्या शमेना. शेवटी न राहून तेथील पुजाऱ्यांना विचारलं. बहुधा पुजाऱ्यांना हा प्रश्न अनेकजण विचारत असावेत. त्यानं आमच्याकडं पाहिलं. नावगाव विचारलं.

''सर, काळ आणि काम आज्ञेत ठेवणाऱ्या महाविष्णूंचे अवतार भगवान परशुराम होत. काळ आणि काम ही दोन्ही भगवंताचीच रुपं. या दोहोंचं कल्याणकारी नियोजन भगवान परशुराम सतत करीत असतात. त्यासाठीच त्यांना चिरंजीवपद आहे. कालाय तस्मै नमः। असं आपण म्हणतो म्हणजे काळात काय घडेल हे सांगता येत नाही. काळाला मृत्यू असं म्हणतात. काळातला प्रत्येक क्षण मृत्यू पावतो तो पुन्हा आणता येत नाही. म्हणजे काळ स्वेच्छा, स्वैर गमनी आहे. काम हे स्वरूप इच्छा, कार्य आणि प्रजनन या तीनही गोष्टींसाठी प्रसिद्ध आहे. म्हणून तर सृष्टीचे चलनवलन कामस्वरूपाने घडते. यातही स्वेच्छाचार आणि स्वैरव्यवहार घडतो. भगवान महाविष्णूंना अवघ्या सृष्टीची धारणा करायची असते म्हणूनच भगवान काळ आणि काम या आपल्याच स्वरूपांना संयमित, नियंत्रित, नियोजित करतात. त्यासाठीच तर महाविष्णूंनी भगवान परशुरामांचा अवतार धारण केला आणि काळ व काम या दोन्ही स्वरूपांना आपल्यात सामावून सृष्टीव्यवस्थापन केलं. या क्षेत्रात हे कार्य प्रदर्शित करण्यासाठीच या त्रिविध रामांच्या मूर्ती आहेत हे तीनही रामच!'' पुजारी पुरोहितांना या मूर्तींमागचं तत्त्वज्ञानच ऐकवलं.

तरी मी कितीतरी वेळ काळ, काम आणि परशुराम या संकल्पनांविषयी विचार करीत राहिलो. सृष्टीउत्पत्तीच्या आणि सृष्टीव्यवस्थापनाच्या मुळाशी शिव, विष्णू आणि ब्रह्म यांचा संबंध असला तरी व्यवस्थापनाकरिता भगवान विष्णूंनी प्रचलित दशावतारांसह अनेक अवतार घेतले; तर अनेकप्रकारे शिवस्वरूप अवतारही प्रकट झाले. या सर्व अवतारांचा ऐतिहासिक म्हणता येईल असा

प्रवास पाहिला तर दुष्टांचे निर्दालन आणि सुष्टांचे पालन, याकरिता काम आणि काळ यासंदर्भात घडलेल्या व्यवस्थापनात बाधा आणणाऱ्या गोष्टींचा निरोध साधून सृष्टीव्यवस्थापन करावे असाच प्रवास आहे. मी पुन्हा पुजाऱ्यांना शंका विचारली, ''गुरुजी, या क्षेत्राचं नेमकं महत्त्व काय? परशुरामांची मंदिरं तर भारतात अनेक ठिकाणी आहेत असं सांगितलं जातं?''

''हा जो पर्वत दिसतो आहे त्याला महेंद्रगिरी असं नाव आहे. या पर्वतावर भगवान परशुरामांचा नित्य वास आहे, अशी श्रद्धा आहे.'' पुजारी म्हणाले.

परशुरामांच्या अनेक कथा मला माहीत होत्या. जमदग्नीपुत्र परशुरामांनी पित्याची आज्ञा म्हणून मातेचा वध केला. पुन्हा कृपा प्राप्त करून मातेला जिवंत केले तीच रेणुकामाता किंवा मातंगी म्हणून प्रसिद्ध आहे. 'मातंगी' कादंबरीचे लेखन करताना मी ही कथा मुळातून वाचली होती. सहस्त्रार्जुनांचे गर्वहरण करण्याचे धाडस कोणातही नव्हते. त्यांच्या योगाने क्षत्रीय राजे अहंकारी बनले होते. म्हणूनच भगवान परशुरामांचा आवेशावतार झाला. त्यांनी क्षत्रियांचा अहंकार नष्ट करण्यासाठी निःक्षत्रीय पृथ्वी करण्याची घोषणा केली आणि दुष्ट अहंकारी, दुराचारी क्षत्रियांना नष्ट केले. जनसामान्यांतील अन्य सर्व वर्णांचे, जाती-जमातींचे सन्मानपूर्वक व्यवस्थापन केले. संपूर्ण पृथ्वी स्वबळावर जिंकून घेतली आणि वामन अवतारातील दान स्वरूपात मिळविलेले त्रैलोक्य, महाविष्णूंचेच व्यवस्थापन आहे हे प्रत्यक्ष आवेशप्रदर्शनातून दाखवून दिले. मिळविलेली सर्व भूमी भगवान कश्यपांना दान केली. स्वतः कोंकण भूमी कृपाप्रसादातून मिळालेल्या आज्ञेने निर्माण केली. केरळपर्यंतचा पश्चिम किनारा अवघा परशुरामभूमी म्हणून मानला जातो. या कथा मला ज्ञात होत्या. पुजाऱ्यांनी दिलेली माहिती मला सुसंगत वाटली.

माहूरगड, यवतमाळ, गुंजकाठी, नालासोपारा, देवाचे गोठणे, दापोली, अमरावती, महालक्ष्मी मंदिरातील परशुरामांची मूर्ती वाई, अशा अनेक ठिकाणची परशुराम मंदिरे मी पाहिली होती. परशुराम क्षेत्र म्हणून चिपळूणचे मंदिर मला विशेष वाटले. मी बराच वेळ मंदिरातच घोटाळत होतो.

मी चित्तपावन कोकणस्थ ब्राह्मण असल्याने, चित्तपावन कोकणस्थ ब्राह्मणांच्या उत्पत्ती कथा ऐकून होतो. भगवान परशुरामांनी आपली विद्या शक्तिपातपूर्वक देऊन चित्तपावन केलेल्या ऋषीवर्गाला चित्तपावन म्हणतात.

चिपळूणच्या गुरुकुलातून हा ऋषीवर्ग कोकणात साधना करीत वंशविस्तार करीत होता म्हणून चित्पावन कोकणस्थ असे म्हणू लागले हे मी माझ्या आईकडून ऐकले होते. क्षात्रतेज आणि ब्रह्मतेज एकत्रित असणारा हा वंश परशुरामवंश म्हणून मान्यता पावला असे आई म्हणे. आई क्रांतिकारकांच्या चमूत लहानपणी निरोप पोचविण्याचे काम करी. अनंत कान्हेऱ्यांच्या टोळीशी तिचा संबंध कसा आला हे तिने 'काटे आणि गरे' या तिच्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. ते पुस्तक आईच्या मूळ गावी म्हणजे ऐनी मेटे येथे द्यावे हा खरंतर आमच्या भ्रमंतीतील मुख्य उद्देश होता. आईनं भगवान परशुरामांचा संबंध मोठ्या अभिनिवेशानं क्रांतिकारकांशी जोडला होता. मला आईच्या या दृष्टीचे कौतुक वाटले. मी नकळत 'काटे आणि गरे'ची एक प्रत पुजाऱ्यांना दिली. पुजारी चकित झाले. ऐनी मेटे हे माझे आजोळ आहे असे समजल्यावर पुजारी म्हणाले, ''माझ्या सांगण्यात काही त्रुटी राहिली असेल तर क्षमस्व.'' भगवान परशुराम क्षेत्रात काळ, काम, परशुरामांचे दर्शन घेतले तेव्हा कृतार्थतेचा भाव मनात प्रकटला. त्याचवेळी जमदग्नींची पत्नी रेणुका आणि मातंगी यांच्याशी आपला वंशात्मक संबंध आहे हे जाणवले आणि जीवन सफल झाल्यासारखे वाटले.

अगदी अलिकडील गंधर्व-वेद प्रकाशनानं सप्तचिरंजीव असा प्रकल्प घेतला. या प्रकल्पात डॉ. सच्चिदानंद शेवडे यांनी 'भगवान परशुराम चरित्र' लिहून सादर केले. त्या प्रकल्पांतर्गत 'हनुमान चरित्र' मी सादर केल्यामुळे स्वाभाविकपणे डॉ. शेवडे यांच्याशी परिचय झाला. अभ्यासपूर्वक लिहिलेल्या या चरित्रातील भगवान परशुरामांच्या अफाट आवेशावताराची माहिती मिळाली तेव्हा आपला भगवान परशुराम आणि श्रीराम यांच्याशी थेट संबंध आहे या जाणिवेने शरीर आणि मन पुलकित झाले, तेजाळले! कार्याला एक सनातन आयाम मिळाले.

*

१८. देवाचा हुकूम !

घराला दारच नसतात. चोरी करील तर डोळे जातील. हजारो वर्षांपासूनची गावात दारच नसण्याची परंपरा. लोक गुण्यागोविंदानं नांदताहेत. सगळी श्री शनिदेवांची कृपा! ऐकत होतो. अगदी बालवयापासून. नगरमध्ये १९८५ मध्ये आलो. हे गाव नगरपासून जवळ म्हणजे अगदी तासाभराच्या अंतरावर, असं डॉ. सु. प्र. कुलकर्णींनी सांगितलं. मग तर उत्सुकता खूपच वाढली. गावाचं नावच मुळी शनिशिंगणापूर. डॉ. लीला गोविलकरांनाही गाव पाहण्याची उत्सुकता होती. योग आला. भटकण्याची हौस असलेल्या प्रा.डॉ. रानड्यांनी प्रस्तावच मांडला. ''डॉ. यायचं का शनिशिंगणापूरला, तुमचं फारच शनिशिंगणापूर चाललंय!'' एक आख्खं गावच बिनदाराचं असू शकतं यावर माझा विश्वासच नव्हता! देवदत्त रानड्यांनी त्यांची मारुती व्हॅन काढली आणि निघालो. सौ. स्नेहा रानडे, सौ. उषा सहस्रबुद्धे याही आमच्याबरोबर निघाल्या.

चारच्या सुमारास शनिशिंगणापूरला पोचलो. छोटसं खेडं पण तरी शेदोनशे उंबरा असेल. शाळा, बँक सारं होतं. पाहातो तर काय कोणत्याही घराला, दालनाला, बँकेला, शाळेला दारं नाहीच! थक्क झालो. ऐकलं होतं; तसं प्रत्यक्षातच पाहायला मिळालं. आम्ही इकडेतिकडे फिरून कोणा घराला दार आहे का; हे मुद्दामच पाहात होतो. पण, छे कोणत्याही घराला दार नाही. दार नाहीच म्हटल्यावर गाव पाहातानाची उत्सुकता संपली आणि प्रापंचिक संदर्भातील, व्यवहार, व्यापार, प्रवास, दिवस, रात्र अशा संदर्भातून अनेक प्रश्न आम्हा सर्वांच्याच मनात उसळून आले.

त्यात मी लोकसाहित्याचा अभ्यासक. क्षेत्रिय चौकशांची सुरुवात. गावातले लोक सराईत वाटले. त्यांना बहुधा येणाऱ्या-जाणाऱ्यांनी यासंदर्भात अनेकदा

विचारले असावे.

‘‘काय, सांगता यायचं नाही. पण आमच्या अनेक पिढ्यांपासून हीच प्रथा आहे. इथं श्री शनिमहाराजांचं देऊळ नाही आणि घराला दारं नाही. असंच आम्ही पाहात आलोय.’’ एकानं सांगितलं.

एक अगदी जख्खड म्हातारा उगा घराच्या ओट्यावर बसला होता. आम्हाला पाच जणांना पाहून त्याचे डोळे चमकले. ‘‘राम राम, कुठलं पाव्हणं!’’ त्यानं विचारलं.

‘‘नगरचेच!’’ रानडेंनी सांगितलं.

‘‘असं, असं, काय देवाला काय?’’ त्यानं पुन्हा विचारलं.

आम्ही काही उत्तर देण्याच्या आतच म्हातारा पुन्हा म्हणाला, ‘‘पाणीबिणी?’’

‘‘नाही नको’’ गोविलकर म्हणाल्या.

त्यांना थांबवित मी म्हणालो, ‘‘हां हां चालेल ना!’’ म्हणतच त्या ओट्यालाच टेकलो. तसंही आम्ही जाऊन चहापाणी घ्यावं असं हॉटेल गावात दिसत नव्हतं. पाणी पिण्याच्या निमित्तानं काही विचारता येईल असा विचार होता.

म्हाताऱ्यानं खाकरून फर्मान सोडलं, ‘‘अरं पाणी आन रं.’’

आतून एक बाई बाहेर आली, चरवी तांब्या घेऊन. बहुधा म्हाताऱ्याची सून असावी.

‘‘कुठन आलात!’’ बाईनं विचारलं.

‘‘इतून नगरहून!’’ उषा म्हणाली.

‘‘काय देवाला काय?’’

‘‘हो’’ पुन्हा उषानं उत्तर दिलं.

‘‘काय नवस व्हता काय?’’ त्या बाईनंच पुढं चौकशी सुरू केली.

पाणी पिता पिता, मग मीच बोलू लागलो. ‘‘बाबा या गावाला, घरांना दारं का नाहीत?’’ मग मात्र बाबा जरा सावरून बसत बोलू लागला. त्याचा चेहरा उत्तेजित झाला होता.

‘‘लई मागची गोष्ट हाये. हा नाला दिसतो काय, हां हांगी हाच. या नाल्याला लय मोठा पूर आलता. आनं त्या पुरात एक चिमित्कार घडला. यका

झाडाच्या फांदी संग एक चांगला कापीव काळा जरद, एक चिरायबी वाहात आला. आता दगुड, आन त्यात बी एवढा मोठा चिरा वहात तरंगत येतु काय?'' म्हाताऱ्यांनी आमची उत्सुकता वाढवित प्रश्न केला.

''छे छे असा कसा दगड तरंगत येईल?'' मी म्हाताऱ्याला खुलवलं.

''आन पाह्य बरं! रामाचा दगड समुद्रात तरांगला व्हता. पुन्हा दगड तरांगल्याचं ऐकीवातबी नाही!'' म्हाताऱ्यानं विचारलं.

''खरंच दगड होता?'' मी मुद्दामच प्रश्न विचारला.

''तर मंग कसं? त्योच तर शनिदेव! त्योच उभा क्येलायना!'' म्हाताऱ्यानं सांगितलं.

''ते झालं, पण हे शनिदेवच आहेत असं कोणी सांगितलं?'' मी आणखी मुळात जाण्याचा प्रयत्न केला.

''अहो, पावणं असं काय करत्या; आमच्या माणसानं ह्यो वहात आलेला दगुड बाह्येर काढलां आन, तीठंच कडावर ठुला! समदे लोक पाह्या जमले. ह्यो चिमित्कारच ना! त्येचं काहीतरी असन! ज्याना काहाडला त्येला रातचं स्वप्नात शनिदेव आलं!'' म्हातारा मोठ्या आत्मियतेनं सांगत होता.

''शनिदेव स्वप्नात आले?'' मी पुन्हा विचारलं.

''त मंग कसं, त्या खडबडून जागा झाला, पहाटची येळ आन शनिवारच. तवा त्येला खूण पटली, का बुवा, ह्ये शनिदेवच असत्याल.'' म्हातारा ठामपणे म्हणाला.

''शनिदेवांनी त्याला स्वप्नात काय सांगितलं?'' मी आणखी खोलात गेलो. तसा म्हातारा खुलला.

''शनिदेव म्हणालं, या नदीच्या तीरावर मजी प्रतिष्ठापना करं. मी इथूनच पृथ्वीवरल्या माणसांसाठी वावरणार हे. माझी तेलवात, तेल अभिषेक कर. मात्र मंदिर बांधू नको!'' म्हाताऱ्यानं सांगितलं.

''का बरं. मंदिर का नाही बांधायचं?'' मी विचारलं. तसा म्हातारा गडबडला.

''त्ये काय माहीत नाही. पण शनिदेव म्हणाले मंदिरात कोंडू नको. माझा दहादिशा संचार असतो!'' म्हातारा म्हणाला.

''त्यानं गावात सांगातलं का असं असं हाये. तवा गावातलं म्हणाले

का आसन. खोटं कशाला बोलंन? मंग गावकऱ्यांनी तिथं चवथरा बांधून या देवाची स्थापना केली. त्ये वक्ताला चिमित्कारच झाला ना!'' म्हाताऱ्यानं खुलून सांगितलं.

''असं, काय झालं?'' मी विचारलं.

''अवो, येकल्यानं, तरंगणारा दगुड धरून बाह्येर काहाडला आन त्यो दगुड उजुक उखलाया लागल्यावं लई जड झाला. दहाला उखलंना. तवा तं समद्यांची खात्रीच पटली का गोठ खरी असन.'' म्हाताऱ्यानं सांगितलं.

''अरेच्या अशी कथा आहे तर? पण मग घरांना दारं नाही आणि चोरी केली तर डोळे फुटतील असं काय झालं?''

''अवो, त्याला उजुक सपान पडलं. शनिदेव म्हनं मी तुह्यावं परसन हाये. वर माग. तुझी इच्छा पूर्ण होईन. त मंग त्यो म्हनला का माही तं काय बी इच्छा नाही. हां पर देवा, तुम्ही इठ आलाय आन ऱ्हानार हाये तं मग मह्या गावाचं आन पंचक्रोशीचं रक्षण करा.''

तवा शनिदेव म्हणाले, ''हा तू गावासाठी मागतोस त्यामुळं मला आनंद वाटला. तू समद्यांचा इचार करतोस. तवा तू म्हणतोस तसं मी गावाचं रक्षण करील पण माझी एक अट हाये!'' असं म्हनल्याव त्यो आमचा माणूस म्हणाला, ''अट काय हे ते तं पाहू! काय अट हाये त्यांना विचारलं.''

तवा देव म्हणालं, ''मला जसं मंदिर नको तसं तुमची बी घरंदारं कायम उघडीच ठिवा!'' तवा हा म्हनला, ''म्हंजी।'' त देव म्हनले का, ''घराला दारं ठिवू नका तरच माझा संचार ऱ्हाईन आन तुमचं रक्षण होईल.'' म्हाताऱ्यानं मोठ्या श्रद्धेनं सांगितलं.

''मग तुमच्या पूर्वजानं कबूल केलं का?'' मी पुन्हा विचारलं.

''नाही. त्यो म्हनला मी गावकीला इचारतो आन मंग सांगतो.'' तवा देव म्हनं, ''ये विचारून तवर मी थांबतो.'' यानं विचारलं. गावकीतले लोक म्हणाले, ''चालन पण चोऱ्यामाऱ्याचं काय? त्येची जबाबदारी शनिदेवांनी घेतली पाहिजे.'' तसा ह्यो माघारी आला. शनिदेवांना म्हटला, ''महाराज, लोक तयार आहेत पण त्यांना चोराचिलटाची भीती वाटते.'' शनिदेव म्हणाले, ''घाबरू नका, या गावात कोणी चोऱ्यामाऱ्या केल्या तर त्याचे डोळे जातील!'' तेव्हा त्या आमच्या माणसांना आनंद झाला. देवा तुम्ही इथंच ऱ्हावून गावाचं रक्षण

करा त्यानं सांगितलं. देव 'तथास्तु' म्हणून निघून गेले. ''तवापून गावात घराला दारं नाहीत. तुम्ही गावात कुठयबी जा दार नाहीच गावणार! या गावात तवापून चोऱ्यामाऱ्या काहीच झाल्या नाहीत.'' म्हाताऱ्यानं छातीठोकपणे सांगितलं.

''बाबा तुम्ही छान गोष्ट सांगितली. आता शनिदेवाचं दर्शन घेतो.'' मी म्हणालो. एखाद्या कथेकऱ्यानं पुराणकथा रंगवून सांगावी तशी म्हाताऱ्यानं आख्यायिका मोठ्या तन्मयतेनं सांगितली.

आम्ही शनिदेवांच्या चौथऱ्यापाशी आलो. एक बाई, दोन बाया, एक दुकानदार तेल, उदबत्ती, दीप, नारळ, रुईच्या पानांचे हार घेऊन विकत होते. गर्दी नव्हती त्यामुळे त्यांनीच आग्रह करून आम्हाला पूजेचं सगळं साहित्य दिलं. आम्ही त्यांच्या समाधानासाठी तीन ठिकाणांहून तीन तबकं घेतली. तबकं घेता घेता मी त्या प्रौढशा बाईंना विचारलं, ''इथं, घराला दारं का नाहीत?'' त्या बाईंनी माझ्याकडं जरा विचित्र नजरेनं पाहिलं. मला एवढंही माहीत नाही, तर मग हा इथं आला तरी कशाला? असा भाव दिसत होता.

''अहो, इथं चोराचिलटाचं भय नाही, देवांचा तसा हुकूमच आहे. घरांना दारं करायची नाहीत. चोरी केली तर डोळंच जातील!'' बाईंनी सांगितलं.

''असं? अरे बापरे!'' मी उद्गारलो.

''पण असं कधी झालंय तुमच्या पाहाण्यात?'' डॉ. रानड्यांनी विचारलं.

''मंजी देखता देखता चोट्टे घरातून चोरी करून बाहेर पडाय लागले. घरातल्यांनी मोठ्ठा आरडा केला, पण चोरतं पळू शकलं नाहीत. तिथं बाहेरच पडलंय अहो डोळंच गेलं त्यांचं!'' बाईंनी मोठ्या आविर्भावानं सांगितलं.

''खरं?'' रानड्यांनी पुन्हा विचारल्यावर बाई खवळल्याच.

''खरं तं मंग काय उगा सांगतोय का आम्ही. घराला दारं न ठुवायला काय येडं वाटलो का काय?'' बाईंनी जरा रागानेच सांगितलं.

''तरी पण समजा एखाद्यानं केलंच दार तर मग?'' रानड्यांनी पुन्हा विचारलं.

एवढा वेळ लांबून आमचा संवाद ऐकणारा दुकानदार बाहेर आला. ''अहो, हे काय घेऊन बसलात. आमच्याच पंज्यानं दारं करून आणली अन् सुतार आता बसवणार त पंजा अर्धांगानं खाली पडला आन् सुताराला फेपरं आलं. मंग गावानं उजुक असं क्येलं नाही.'' दुकानदारानं सांगितलं.

तसा रानडे वरमला. त्यानं उगा गालांवर थप्पड मारत चुकलंमाकलं केलं आणि आम्ही चौथऱ्यापाशी आलो. पायऱ्या चढून वर जाऊ लागलो तोच समोर बसलेला तरुण ओरडला, ''ओ, बायामाणसांनी वर नाही जायचं!''

स्वाभाविकपणे डॉ. गोविलकरांनी प्रश्न केला, ''का?''

तसा तो तरुण भडकलाच, ''नाही जायचं, तसा देवाचा हुकूम आहे!''

''देवाचा हुकूम? हे कसं काय?'' डॉ. गोविलकर पुन्हा म्हणाल्या. तशी मघाची ती बाई तरातरा उठून आमच्या जवळ आली. तिनं डॉ. गोविलकर आणि सौ. उषा आणि स्नेहाला जरा बाजूला बोलावलं. ''अहो, बायाचं काय सवळ्याववळ्याचं खरं नसतंय. तवा देव लई सवळ्याववळ्याला कडक हाये. तवा या गावात बाया चौथऱ्यावं जात नाहीत. लांबूनच दर्शन घेतात. गावानं तसा ठरावच केलाय!''

त्या बाईनं समजूत घातल्यावर गोविलकरांनीही मग विषय वाढवला नाही. आमचं दर्शन झालं. परतीच्या प्रवासात घरापर्यंत तोच विषय पुरला.

क्षेत्रविकासाच्या आणि अंनिसच्या झपाट्यात सारंच बदललंय. हे क्षेत्रही हायफाय झालंय. कमर्शिअल तऱ्हेनं मार्केटिंग आणि आंदोलनं होताहेत. पाहुण्यांबरोबर अनेकवेळा जाणं झालं, पण त्यावेळच्या दर्शनाची दिव्यता पुन्हा अनुभवता आली नाही. चांगल्या प्रथा आपण कशा संपवतो?

✻

१९. जीवनाचा आधारवड

शाळेच्या सहलीत, शिक्षक म्हणून मोठ्या जबाबदारीने वावरत होतो. शिवनेरी-पुणे, सज्जनगड-सातारा आणि पन्हाळगड-कोल्हापूर अशी सहल. मीच आयोजित केली होती. सहल घेऊन सज्जनगडाच्या पायथ्याशी आलो. मुलं भराभर गड चढू लागली. माझ्यात नि मुलांमध्ये वयाचे फारसे अंतरच नव्हते. मी जेमतेम अठरा वर्षे पूर्ण करून लगेच माझ्याच शाळेत मास्तर म्हणून रुजू झालो होतो. १९६५ साली. आता दोनच वर्षांनी मी ही जबाबदारी घेऊन निघालो होतो. मी ही मुलांबरोबरच धूमपणानं गडाच्या प्रवेशद्वाराशी पोहोचलो. सज्जनगडाचे प्रवेशद्वार ओलांडतांना कसं कोण जाणे, मी एकदम थांबलो. गंभीर झालो. अंतर्मनात वादळ उठलं. स्मरण झालं. मी सातवीत असतानाची गोष्ट. अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी मी घरातूनच सारे सोडून बाहेर पडायचं ठरवलं. घरात चिठ्ठी लिहून ठेवली. ''मी पूर्वजन्मीचा रामदास आहे... माझा शोध घेऊ नका...'' त्यावेळी मी अवघा बारा-तेरा वर्षांचा होतो आणि आत्ता ऐन विशीत मास्तर म्हणून सहल घेऊन सज्जनगडावर पोहोचलो. 'मला त्यावेळी, घराबाहेर पडतांना संत समर्थ रामदासांचंच स्मरण का झालं?' मनात प्रश्नानं काहूर केलं. ''खरंच मला पूर्वजन्मीचं स्मरण झालं? की...? मनात आलं.'' ''मग आपण परत का आलो?'' पुन्हा प्रपंचाच्याच गोतावळ्यात का गुंतलो? मुलं पुढं जात होती. मी मात्र गंभीरपणे माझ्याच विचारतंद्रीत, एक-एक पाऊल पुढं टाकीत जात होतो. मधूनच मुलांपैकी कोणी, नाहीतर सहकाऱ्यांपैकी कोणी ''सर, अरे चला!'' म्हणून हाक मारीत होतं. तेवढ्यापुरता मी पाय उचली नि पुन्हा माझ्याच तंद्रीत चाले.

शैशवावस्थेतच घरात परवचा म्हणायला आई-वडिलांनी आग्रह धरलेला असे. त्यात संत समर्थ रामदासांचं 'सदा सर्वदा योग तुझा घडावा । तुझे कारणी देह माझा पडावा ।।' हे परंपरेत नित्य म्हटलं जायचं. याच वयात अगदी पहिली-

दुसरीत असतांना, सर्वोदय योजनेअंतर्गत, सत्यनिकेतनच्या कोळी बोर्डिंगचे अधीक्षक श्री. नानिवडेकर गुरुजींचा लळा लागला. ते अकोलेसारख्या लहानशा पण तालुक्याच्या गावात. सेवावृत्तीने काही उपक्रम अनुसरत. त्यात लहान मुलांना घेऊन प्रभातफेरी काढणं आणि त्याला जोडूनच व्यायामशाळेच्या मैदानात सूर्यनमस्कार घालून घेणं असा त्यांचा उपक्रम. प्रभातफेरीत अन्य गीतांपूर्वी मनाचे श्लोक म्हणण्याचा प्रघात त्यांनी ठेवला होता. आमचा बाळ चमू मोठ्या आत्मियतेनं त्यात सहभागी व्हायचा. अतिशय प्रेमळ, वक्तशीर आणि उपक्रमशील गुरुजींच्या त्या संस्कारातून मला संत समर्थ रामदासांची, घरातून निघून जातांना आठवण झाली असेल का? मी त्याच तंद्रीत पुढेपुढे जात होतो. एका दालनात समर्थांच्या सर्व वस्तूंची संस्मरणीय मांडणी केली होती. त्या वस्तूंकडे मी भान हरवून पाहात राहिलो. एका व्रती, सिद्ध योग्याच्या त्या वस्तू मला उगाचच त्या वस्तू काही प्रश्न विचारीत आहेत असं वाटत होतं.

''देव, देश आणि धर्मासाठी तू काय करणार आहेस?'' असा प्रश्न त्या वस्तूंमधून गंभीर स्वरात घुमत माझ्या कानातून मनापर्यंत मला व्यापत होता. मी खरंच काहीच करीत नव्हतो. आई-वडिलांचा प्रपंचाचा गाडा नकळत, अनावश्यकपणे मी खांद्यावर घेऊन; प्रपंचात गुंतलो होतो. मास्तर झालो होतो. ''प्रसंगी अखंडित वाचित जावे । प्रसंगी अखंडित लिहित जावे ।'' हे तर संत समर्थ रामदासांच्या प्रेरणेतून आपल्याला करता येईल, असा विचार, त्या संस्मरणीय दालनात मनात आला. संत समर्थांनी लोकशिक्षकाचीच तर वृत्ती स्वीकारली होती. मीही वेतनवशतेने का होईना, मास्तरच झालो होतो.

''बस्स, हेच आपण करू शकतो!'' मनात निश्चय झाला. ''सतत अभ्यास करायचा, विद्यार्थ्यांशी ज्ञानदानात्मक सेवा संवाद करीत राहायचं!'' मग मात्र माझं मन हलकं झालं. ''पूर्वजन्मीचं कोणी पाहिलंय? तरी हे शिक्षक म्हणून व्रत करायला काही हरकत नाही!'' मनाची समजूत पटली. मी उत्साहानं विद्यार्थ्यांत रमत समर्थांच्या सर्व स्थानांवर विनम्र आणि समर्पित भावानं शरण जात, संत समर्थ रामदासांना मनात साठवत, सज्जनगडावरून परतू लागलो. प्रवेशद्वारातून बाहेर पडतांना पुन्हा प्रश्न पडला या गडाला 'सज्जनगड' असं नाव का दिलं असावं? या गडावर रामदासप्रेरणेनं माणसात सज्जनपण प्रकटतं का? गंगेत स्नान केल्यावर पावन व्हावं तसं? असेल कदाचित आपल्या वृत्तीत नाही का समर्थ

प्रेरणा प्रकटली?

शिवथरघळला पोहोचलो. दासबोधांचे जन्मस्थानी पायथ्याशी जातो तो; भला धोधाणा घाटमाथ्यावरून एकदम दरीत झेपावून रुद्रभयाण संगीताचे प्रसारण करीत; अवघा अरण्य परिसर धीरगांभीर्याने भरून टाकीत, आवेगाने कोसळताना, मनामनात स्तिमितता, गंभीरता प्रेरित करीत; सद्‌गुरु महादेवांचे स्मरण घडवीत होता. पाठ्यपुस्तकातील समर्थ विरचित कविता ओठावर आली, ''गिरीचे मस्तकी गंगा । तेथूनी चालली बळे । धबाबा चालल्या धारा । धबाबा तोय आदळे ।।'' दुरून या धबाब्याचे दर्शन घेण्यात किती वेळ निघून गेला कळलंच नाही.

''अहो, गड चढून वर दर्शनाला जायचंय नं। वरूनही हा धबधबा पाहाता येईल! उलट आणखी छान!'' सौ. उषानं मला भानावर आणलं. गडाच्या पायऱ्या चढून वर जातांना रामभक्त हनुमानांचे सवंगडी, सेवेकरी म्हणून; स्वागतास उत्सुक होते. समर्थांनी या रामदासांच्या गोतावळ्यात गिरीकंदरातील गुंफात आपले अध्यात्मिक साम्राज्य उभे केले. हे रामदास जणू त्या साम्राज्याचेही रक्षक म्हणून कार्यरत होते.

दासबोध गुंफेजवळ पोहोचलो. गुंफेत जातांना नम्र व्हावेच लागते. कपाळमोक्ष टाळण्यासाठी असो की समर्थांविषयीचा पूज्य आणि कृतज्ञता भाव असो. लवावे लागते एवढे खरे! आत गुंफा विस्तीर्ण! थेट त्या धबधब्या सान्निध्यात! इकडून धबाबा स्फटिक विमल तोय फेसाळत, तुषारांची बरसात करीत दरीत झेपावत रामदासांना वंदन करीत असते! गुंफेतील रामदासांच्या वास्तव्याने, चिंतन, मनन आणि ज्ञान व प्रतिभा आविष्काराची सात्विक गभीरता गुंफेत कोंदाटहून भारावून टाकणारी आणि गभीरतेला तेवढेच रामस्वरूप प्रदान करणारं धबाबास्रावचं मन शांतविणारं संगीत, जणू एका लयीत श्रीरामांचा जप करीत होतं. गुंफेत एक पैस व्यासपीठ गुंफेनं समर्थांना बहाल केलेलं. यावर बसून समर्थांनी दासबोधाचं लेखन केलं. दासबोधाचं लेखन करीत असलेल्या समर्थांची प्रतिमा समोर होती. आम्ही उभयतांनी प्रथम त्या व्यासपीठाला डोकं टेकवून वंदन केलं. मग प्रतिमेसमोर हात जोडले. डोळे मिटून समर्थांचं चिंतन करतांना पुन्हा मला माझ्या बालवयातील, घरातून पळून जातांना लिहिलेल्या चिठ्ठीची आठवण झाली. डोळ्यात पाणी तराळले. रक्तातून 'जय जय रघुवीर समर्थ'चा उद्‌घोष झाला. गात्र पुलकित झाली. समर्थांचा दासबोध हा ग्रंथ केवळ अलौकिक, प्रापंचिकांच्या अस्तित्वाला

बोधनपूर्वक सत्‌-जन करणारा, प्रपंचाचं, समाजाचं, राष्ट्राचं, स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचं, निसर्ग आणि मनाचं अध्यात्मगामी व्यवस्थापन समर्थांनी प्रबोधित केलं. चालणे, बोलणे, उठणे, बसणे, व्यवहार करणे, संबंध राखणे सारंसारं संस्कारित करतांना; समर्थांनी विश्वात्मक मानवी कल्याणाचा ध्यास घेतला होता. हिंदवी स्वराज्याचा राजा मनानं आणि आत्म्यानं जाणता व्हावा यासाठी, व्रतस्थपणानं, डोंगरी राहाणं पसंत केलं. भिक्षाटन स्वीकारलं, स्वतःच्या सिद्धतेबरोबर, देव, देश आणि धर्म सिद्ध, अर्थात सर्वात्मक मानवी संवेदनेनं सिद्ध करण्यासाठी लेखणी सिद्ध केली. 'खरंच समर्थांच्या अंशात्मक अस्तित्वाची उजळणी जरी आपण करू शकलो तरी जीवन सार्थकी लागेल' असं मनी आलं. मी समर्थांच्या अस्तित्वात हरवलो होतो.

माझी गंभीर, डबडबलेल्या डोळेभरल्या मुद्रेची जाणीव होताच; सौ. उषानं हात हाती घेत विचारलं, ''काय झालं?''

''काही नाही!'' डोळ्यातले अश्रू आवरीत मी उत्तर दिले.

माऊलीच्या ममतेनं उषानं माझी समजूत काढीत म्हटलं, ''आपण जमेल तेवढा समर्थांचा अनुसार करायचा हे तर आपल्या हाती आहे?''

एकोणीसशे ऐंशीव्या दशकातली गोष्ट. महाराष्ट्रातील एका तथाकथित पुरोगामी विचारवंत म्हणविणाऱ्या प्राध्यापक महोदयांनी 'प्रतिगामी संत रामदास' असा लेख लिहून स्वतःचा पुरोगामी विचारवंत म्हणून डंका वाजवला. हेतुतः केलेल्या लेखनाला खरं तर उत्तर न देणं योग्य. तथापि एवढा विवेक त्यावेळी माझ्याजवळ नव्हता. मी संतापलो. संत समर्थ रामदास हेच तर खरे पुरोगामी! असे माझे बुद्धिनिष्ठ मत होते. मी उपरोधिकपणाने, 'प्रतिगाम्यांच्या तावडीत संत समर्थ रामदास' असा लेख लिहिला. तत्कालीन संपादक श्री. रामदासजी कळसकर यांनी त्यांच्या एकता मासिकात छापला. एवढेच नव्हे तो लेख त्यांनी त्या तथाकथित विचारवंतांपर्यंत पोहोचविला. अनेकांनी फोन करून व पत्राद्वारे लेखाविषयीच्या प्रतिक्रिया नोंदवून माझे अभिनंदन केले. 'आपण समर्थ विचारांना न्याय दिला' असा अभिप्रायही नोंदवला. जगाला न्याय व्यवस्थेचे प्रबोधन करून विश्वकल्याण आणि आदर्श राष्ट्रनिर्मितीचा पाया घालणाऱ्या समर्थ विचारांचा मी काय न्याय करणार? मी तर त्यांचा पायिक!

गुरुवर्य डॉ. भीमराव कुलकर्णी यांनी मात्र माझी कानउघाडणी करून

''प्रतिक्रियात्मक लेख लिहून त्याला का उगाच मोठं करतोस? अशा लोकांची उपेक्षा हेच उत्तर असते. त्यांच्या लेखनाने संत समर्थ रामदासांच्या उत्तुंगतेला ओरखडाही उठला नाही. उठणार नाही!'' मी वरमलो. माझ्या लेखाला प्रत्युत्तर न देऊन त्या प्राध्यापकांनी मात्र मलाच धडा शिकवला.

भक्तिवाङ्मय म्हटले की महाराष्ट्रातील भागवत किंवा वारकरी संप्रदायाचाच सहज उहापोह केला जातो. वास्तविक कलियुगात आणि त्यातही मध्ययुगात भक्तिसाधना, त्यातही नारदीय भक्तिसूत्रानुसार भक्तिसाधना हा सर्वच संप्रदायांचा परवल झाला. गाणपत्य, शाक्त, शैव, वैष्णव, महानुभाव, रामदासी, सुफी आदि सर्वच संप्रदायात भक्ती व नामसाधनेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मी डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर यांना एक प्रकल्प हाती घेण्यास सांगितले. 'भक्तिसाहित्याचे स्त्रोत' या प्रकल्पांतर्गत विविध संप्रदायांवर परिसंवाद, लेखन इ. गोष्टी घडवून त्यांचे ग्रंथात रूपांतर करायचे होते. विद्यापीठ अनुदान मंडळ आणि पुणे विद्यापीठाने प्रकल्पाला अनुदान दिले होते. त्यातील पहिला संप्रदाय निवडला तो 'रामदासी संप्रदाय'. त्याचे कारणही तसेच होते. वैष्णव किंवा भागवत संप्रदायात समर्थ रामदास स्पष्टतः वैष्णव असूनही, त्यांचा समावेश सरसहा वैष्णव सांप्रदायिक करीत नसत. हा प्रकल्प करतांना स्वाभाविकपणे रामदासी सांप्रदायिक सरसावले. मात्र आम्ही योजनापूर्वक भागवतादि संप्रदायाच्या अभ्यासकांना त्यावर विचार मांडण्यास निमंत्रित केले. प्रयोग चांगलाच यशस्वी झाला. ग्रंथही प्रसिद्ध झाला.

जमेल तसे, जमेल तेवढे संत समर्थांच्या साहित्याचे चिंतन करायचे. माझ्यापरीने ते लोकांपर्यंत, समावेशक स्वरूपात न्यायचे असा प्रघात ठेवला. 'संत प्रबोधित मनोस्वरूप विचार' हा ग्रंथ मांडतांना संत समर्थ रामदासांनी सत्-जन मन या आशयाच्या स्वीकारासाठी मांडलेला मनोविचार स्पष्ट करण्याचा विचार केला. मांडला. याचा अभ्यास व चिंतन प्रसंगी मनात सतत येत राहिले की समर्थांचा 'दासबोध' हा मानवी समग्र जीवनसारणीसाठीचा, 'योगिक मानसशास्त्रीय आणि मानसोपचारशास्त्रीय' असा ग्रंथ आहे, असा विचार करून त्या ग्रंथाचा अभ्यास झाला पाहिजे; तरच संत समर्थ रामदासांना अभिप्रेत असलेला 'शिव-समर्थयोग' सिद्ध होऊ शकेल. बघूया जमेल तेव्हा आणि असेलच रामदासांशी जन्मोजन्मीचा अनुबंध तर घडेलही! संत समर्थ रामदास हा जीवनाचा आधारवड आहे एवढे मात्र खरे!

*

२०. राष्ट्रमाता आई तुळजा भवानी

महाराष्ट्राची कुलस्वामिनी श्री आई तुळजा भवानींच्या पुढ्यात उभा होतो. आज काही मी पहिल्यांदाच येत होतो, असं नाही. पंढरपूर, तुळजापूर, अक्कलकोट, गाणगापूर अशी यात्रा करण्याची माझी ही जवळपास चवथी-पाचवी वेळ असावी. या वेळचे वैशिष्ट्य म्हणजे, आमची कन्या सौ. स्फूर्ती कौस्तुभ देशपांडे यांच्या कुळधर्म कुळाचार पार पाडण्याच्या निमित्ताने, त्यांच्या आग्रहाने, त्यांच्या बरोबरच येणं घडलं होतं. आपणही माता भवानीची साडीचोळी ओटी पूजा बांधावी असा विचार करून; सौ. उषा आणि मी, आई भवानीसमोर उभे होतो. सौ. उषानं पुरोहिताच्या हाती पूजा साहित्य सोपविलं. पुरोहितांनी साडी आई भवानीच्या अंगावर चढवली. सौ. उषाच्या हातानं ओटी भरवून घेऊन तबकात, प्रसाद देईपर्यंत पाचसात मिनिटे मी अनिमिष नेत्रांनी आई भवानीकडे पाहात होतो. आई भवानींची मुद्रा प्रसन्न झाली. डोळे चमकले. भवानींच्या डोळ्यातील ती तेजस्वी चमक थेट माझ्या डोळ्यातून पार होत अंतर्मनात प्रकटली. मी शहारलो. मन कुहरात आई तुळजा भवानींचा उदोकार घुमला आणि पाठोपाठ हर हर महादेव! चा जयकार घुमला.

निमिषात मी छत्रपती शिवरायांच्या मावळ्यांपैकी एक आहे असं वाटू लागलं. मनात घोषणा दुमदुमली ''जय भवानी! जय शिवाजी!'' जणू आई भवानी मला काही सांगत होती. मनात उन्मेषांनी गर्दी केली. ही केवळ पार्वतीचं स्वरूप कुलदेवता तुळजाभवानी नाहीच! ही तर हिंदवी स्वराज्याची राष्ट्रमाता आहे. नव्हे-नव्हे महामाता आहे. मातृभूमीची जननी आहे. देव, देश आणि धर्माचे रक्षण करण्यासाठी हाती खड्ग सज्ज-रणरागिणी आहे. ही राष्ट्रमाता, माझ्यातील हरवलेले मावळेपण अर्थात राष्ट्रस्वयंसैनिकपण जागवित होती. मन अंतर्मुख झाले.

प्रश्न विचारू लागले. कुठे आहे ते हिंदी स्वराज्य, धर्मराष्ट्र? कुठे आहे ती भगव्या राष्ट्रध्वजाची अस्मिता? कुठे आहे ते स्वराज्याचं जागरण? स्वत्वशून्यतेनं स्वतंत्र भारताचे नागरिक म्हणून मिरवितांना विश्वाच्या बंदिखान्यात स्वत्व ढकलून आपण जगत आहोत! दांभिकपणानं मानवी स्वातंत्र्याचा जप करीत. धमन्यातील स्वत्वाचं स्वाभिमानाचं, सनातनत्वाचं, राष्ट्रीयत्वाचं रक्त गोठलंय असं वाटत होतं.

''अहो, चला, कसली तंद्री लागली?'' सौ. उषानं प्रश्न विचारला तेव्हा मी भानावर आलो. मी माझ्याच तंद्रीत उभा असण्याची जाणीव, सौ. स्फूर्ती, कौस्तुभ, श्रेया, वैशाली यांना तर झालीच होती; पण मागे आणि भोवती उभ्या असलेल्या आईभवानीच्या भक्तांनाही झाली होती. मी ओशाळलो! तरी मनातील आई भवानींनी स्मृतीपटलावर प्रकटविलेलं स्वराष्ट्राचं, स्वधर्माचं, स्वत्वाचं अग्निकुंड मनात धगधगतच होतं.

मंदिराच्या बाहेर पडता-पडता मनात प्रश्न प्रकटला. छत्रपती शिवरायांचा जन्म शिवनेरीवर राज्याभिषेक रायगडावर, मालोजीराजे आणि शहाजीराजे निजामशाहीत, जिजाऊसाहेब मराठवाड्यातल्या तरी शिवरायांची कार्यसिद्धी मात्र पश्चिम महाराष्ट्रातल्या श्री आई भवानी तुळजाभवानींच्या कृपाप्रसादाने. आई भवानी छत्रपतींची आणि त्यांच्या शिलेदारांची पाठराखण करीत हर गड कोट किल्ल्यांवर, नगरा-नगरात, ठाण्या-ठाण्यांवर विविध नामरूपाने नव्हे भवानी नावानं प्रकटली. केवढी शिवाई आई भवानींची माया! वास्तविक छत्रपतींच्या गाद्या सातारा, कोल्हापूर, नागपूर, तंजावर या ठिकाणी कोल्हापुरात आई लक्ष्मीस्वरूप शक्तींचा चिरंतन वास तरी छत्रपतींचे लालनपालन आई भवानींच्या कृपेने. आई भवानींनी आपले दिव्यशस्त्रच हिंदवी स्वराज्याच्या उभारणीसाठी शिवरायांच्या हातात सोपविले. शिवरायांना आईभवानींचं प्रत्यक्ष दर्शन, त्यांशी प्रत्यक्ष संवाद, त्यांच्या ठायी आईभवानींचा संचार ही शिवशिवा लीला केवल अलौकिकच. मल्हारराव रामराव चिटणविसांचे छत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र अभ्यासले होते. शिवरायांच्या आजोबांना घृष्णेश्वर ज्योतिर्लिंगस्वरूप प्रत्यक्ष शिवांनी स्वप्नात साक्षात्कार घडविला.

''मी तुझ्या घरात अंशावतार घेणार आहे!'' या स्वप्नाचे अलौकिक सत्यत्व श्री छत्रपती शिवरायांच्या अवताराने साक्षात झाले. या अंशावतारांची राष्ट्रनिर्मितीची मोहीम सिद्धीस नेण्यासाठी, तुळजापुरात प्रकटलेल्या पार्वतीमाता,

आईभवानींनी शिवरायांना साक्षात्कारित केले. आऊसाहेबांनी ज्या वात्सल्याने आणि स्वत्वभावाने शिवरायांना सांभाळले त्याच भावनेने आईभवानींनी या अंशावताराला सांभाळले असावे. आई तुळजाभवानींच्या या कार्यसिद्धी पाठराखणीची खूण म्हणून छत्रपतींनी आईभवानींच्या चिरंतन शक्तिमत्तेचे प्रतीक म्हणून गळ्यात कवड्यांची माळ परिधान करून, आईचा उदोकार करण्याचे गोंधळ्याचे असिधारा व्रत त्याच शिवशक्तिसंवेदनेने सांभाळले. मनात विचार सुरू असतांनाच, प्रांगणात पारावर आई भवानींचा 'गोंधळ' कुळधर्म करून देणाऱ्या गोंधळी पुरोहितांजवळ पोचलो.

गोंधळ्यांनी देशपांडे कुटुंबियांचा ताबा घेतला. गोंधळाचा मांड चौक मांडला. सौ. स्फूर्ती आणि आमचे जामात श्री. कौस्तुभ पूजेला बसले. कौस्तुभरावांच्या मातोश्री, भगिनी वैशाली, सौ. स्फूर्तीची कन्या कु. श्रेया, मी आणि सौ. उषा मोठ्या भक्तिभावाने भोवती बसलो. गोंधळ हे विधिनाट्य रात्रीचा जागर करून, रात्रभर पोत उजळत, दीप उजळत. गोंधळी पुरोहितांच्या हलगी, डफ, संबळ, तुणतुणे, झांज आदि वाद्यांच्या साथीने सोळा गोंधळ्यांच्या चमूने नृत्यनाट्यासह आईभवानींचे आख्यान लावून, भक्तिभावाने आख्याने ऐकत साजरे करण्याचे विधिनाट्य! आईभवानींचा चौक भरायचा, विडे मांडायचे, टाकाची पूजा करायची, पुरणावरणाचा नैवेद्य करायचा, चौकात आहार बांधायचा असा केवढा सोहळा. परंपरेने हा कुळधर्म करावा, पण आमच्या भौतिक प्रगतीत कुळधर्म कुळाचाराचा संकोच झाला आणि साधारणतः अर्धा तास-तासात गोंधळ प्रांगणात उरकायचा. अशा संक्षेपात कुळधर्म केला तर आई भवानी कृपाप्रसादात संक्षेप करील का? असाही विचार गोंधळमग्न होता होता मनात आला. अवघे विश्व त्या आदिशक्तीचेच प्रकटरूप, आपण सारी तिचीच अपत्यरूपे. मग कृपेचा संकोच कसा होईल? आई कधी सापेक्ष वात्सल्य करते का? अशी समजूत, मनोमनी घालून आलेला विचार झटकून टाकला. पोत उजळण्यासाठी तेल प्रदान करण्यास सांगितल्यावर श्री. कौस्तुभरावांसोबत आम्हीही पुढे होऊन पळीपळी तेल घालून पोत उजळला. पोत उजळण्याचा विधी म्हणजे प्रत्यक्ष चैतन्यशक्तीच्या चिरंतन जागरणाचा साक्षात्कार. जवळपास तासभर गोंधळनाट्य रंगले. आईचं लेणं गोंधळ्यांनी कपाळी पुरेपूर फासलं. कलश कपाळी लावून संसाराचं ओझं उतरल्याचे त्रिवार घोषित करून; कुळधर्माची सांगता झाली. सौ. स्फूर्ती आणि

कौस्तुभरावांच्या चेहऱ्यावर कृतकृत्यतेची प्रसन्नता पसरली होती. आईंचा म्हणजे स्फूर्तीच्या सासूबाईंचा जीव भांड्यात पडला होता. त्यांच्या चेहऱ्यावरची प्रसन्नता पाहून समाधान वाटले.

आमचे कुलदैवत करवीर निवासिनी आमच्या घराण्यात गोंधळ, बोडण आदि कुळधर्मात्मक विधिनाट्ये व विधिविधाने आहेत. परंतु आम्ही असे काही करणे टाळून महालक्ष्मीन्यासात या सर्व गोष्टींसाठी देणगी पावती करणेच अधिक पसंत केले. नाही म्हणता चिरंजीवांच्या विवाहानंतर त्यांनी हौसेने कोल्हापुरात येऊन कुळधर्म केला. त्यातही आम्ही सहभागी झालो. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादातून पुढे आलेल्या या परंपरा आवश्यकच आहेत असे मनात आले. मनाला जागवते. मनाला अध्यात्मिक आणि वैश्विक आधार मिळाल्यासारखे वाटते हे मात्र जाणवते आहे. माणसाचे नैराश्य नाहिसे होऊन माणूस स्वत्वाने प्रकटावा यासाठीच तर हा देवदेवतांचा जागर. आई तुळजाभवानीच्या प्रांगणात मानवी जीवनातील देवाधर्माचे स्थान म्हणजे अंधश्रद्धा नव्हे. तो त्याचे मन प्रसन्न करण्यासाठीचा मानसोपचार असतो. महाराष्ट्रात आई तुळजाभवानीच्या प्रेरणेने अध्यात्मिक सामाजिक आणि राष्ट्रीय जागरण केले हे खरेच. डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी महाराष्ट्राच्या या लोक कुलदैवताचा साद्यंत इतिहास आणि स्थानादिपरंपरांसह इतिहास व संस्कृती जागरण करणारा ग्रंथ लिहून या राष्ट्रमातेचा गोंधळच साजरा केला.

सिद्ध संप्रदायाचा प्रवाह प्रकट झाला तो आईभवानी गिरिजा, महाकाली मातेच्या योगानेच; हे अनेक प्रसंगातून स्पष्ट झाले. सद्‌गुरु शिवांनाही सद्‌गुरुत्वपदी विराजमान करण्याचं सामर्थ्य या महामायेत आहे. असा विचार मनात आला तेव्हा काया पुलकित झाल्यासारखे वाटले. पर्यटनाबरोबर देवस्थान पाहाणे आणि अशा भक्तिभावात्मक प्रसंगाने देवस्थानी येणे हे किती वेगळे आहे!

आई तुळजाभवानींच्या साक्षात्कारी सामर्थ्याचा प्रत्यय मला श्री स्वामी समर्थ राजयोगी श्री त्र्यंबकरायकृत 'बाळबोध' (बालावबोध) हा ग्रंथ भावानुवादासह संपादित करतांना आला. श्री स्वामी त्र्यंबकराय हे राजयोगी आणि सिद्धसंप्रदायाचे प्रवर्तक कसे झाले; ही कथा मला मोठीच दिव्य वाटली. संपादकीय प्रस्तावनेत मी ती लिहिली आहे.

*

२१. ब्रह्मचित्कलेच्या अंकावर

ह.भ.प. भागवताचार्य अशोकानंद महाराज, श्री. बाळासाहेब गाडे आणि मी प्रवरा परिक्रमा संदर्भात गप्पा मारत होतो. पैसाच्या खांबाचा विषय निघाला. जगातलं आश्चर्य वगैरे आम्ही बोलत असतांनाच बाळासाहेब गाडे म्हणाले, ''असाच एक खांब ब्राह्मणीला आहे. त्या खांबाला टेकून माऊली ज्ञानेश्वरांनी, संत मुक्ताबाईंना ज्ञान दिलं!''

''असं?'' मी आणि अशोकानंद महाराज एकदमच म्हणालो, ''मी हे प्रथमच ऐकतो आहे!'' महाराज म्हणाले. मी दुजोरा दिला. शनिशिंगणापूर जवळ सोनाई आणि सोनाईजवळ ब्राह्मणी गाव. शनिशिंगणापूर हे शनिदेवांचे तीर्थक्षेत्र म्हणून जगात प्रसिद्ध; तर सोनाई गाव नगर जिल्ह्याचे धुरीण कर्ते नेते यशवंतरावजी गडाख साहेब यांची कर्मभूमी म्हणून दिल्लीपर्यंत प्रसिद्ध. पण ब्राह्मणी हे गाव खेटून असूनही या प्रसिद्ध स्थानांच्या सान्निध्यात अगदीच प्रसिद्धीपराङ्मुख! ब्राह्मणी गाव माहीत नव्हतं असं नाही, पण तिथं असं काही सांस्कृतिक संचित दडलंय; हे आजवरच्या संतवाङ्मयाच्या अभ्यास प्रवासात, गुलदस्त्यातच होतं. बाळासाहेब म्हणाले आणि आम्ही उडालोच. कान टवकारले.

''अहो सर, नेवाशाला ज्ञानेश्वरांनी निवृत्तीनाथांच्या आज्ञेनं भगवद्गीतेवर प्रवचन केलं. ज्ञानेश्वरी प्रकटली. नंतर या भावंडांचा प्रवास आळंदीच्या दिशेनं सुरू झाला. मुक्ताई लहान, ती सोबतच्या रेड्यावर बसून प्रवास करीत होती. निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान आणि रेड्यावर बसलेल्या मुक्ताई सोनाईजवळच्या वस्तीवजा गावात आल्या. इथं तलाव, महादेवाचं मंदिर, शक्तीपीठ आणि वनराई पाहून विसावले. समोरच दीपमाळेचा खांब होता. त्या खांबाजवळ ही भावंडे आणि रेडा विश्रांती घेत होते. त्या रम्य स्थानी चारसहा दिवस राहावं असं ठरलं.

निवृत्तीनाथ श्री ज्ञानेश्वरांना म्हणाले, ''ज्ञाना, त्वा भगवद्गीतेवर टीका सांगितली पण ते ज्ञान भगवद्गीतेतलं. तुझं तुझ्या स्वतःच्या चिंतनातलं ब्रह्मज्ञान

आम्हाला सांग. म्हणजे या मुक्ताईला आणि सोपानाला ज्ञान प्राप्त होईल.

माऊली ज्ञानेश्वरांनी या दीपमाळेला टेकून आसन केले. श्री निवृत्तीनाथांच्या आज्ञेप्रमाणे येथे 'अमृतानुभव' सांगितला. मुक्ताईला ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले. मुक्ताई ब्राह्मणी झाली. त्यापासून मुक्ताईच्या ब्रह्मज्ञानी अवस्थेचे स्मरण म्हणून या गावाला ब्राह्मणी म्हणू लागले. भाविकांनी मुक्ताईंच्या प्रवासाचे साधन रेडा येथे मूर्तीरूपाने स्थापन करून त्यावर मुक्ताईंच्या पादुका स्थापन केल्या. शक्तिपीठाच्या सान्निध्यात हे सगळे घडले म्हणून शक्तीच्या सान्निध्यात मुक्ताईची स्थापना केली. मुक्ताई ब्रह्मज्ञ होऊन माऊलींच्या ज्ञानस्वरूपाची चित्कला झाली. सर, लोकांची मुक्ताईवर अपार श्रद्धा आहे. माऊलींच्या तनमनवाणीचा स्पर्श या स्थानाला आहे.''

बाळासाहेब गाड्यांनी हकिकत सांगितली. आम्ही ब्राह्मणीला जाऊन प्रत्यक्ष स्थानदर्शन करण्याचा संकल्प केला. मी 'प्रवरा परिक्रमा' प्रकल्पासाठी लेखन करीत होतो. बाळासाहेब गाड्यांनी सांगितलेली कथा आणि स्थानमहात्म्य पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटले. गाडे स्थानिक ग्रामस्थ. ग्रामइतिहास परंपरेने सांगणारे. मी अस्वस्थ झालो. मी अधिक माहिती मिळविण्याचे ठरविले.

द्वाराचार्य, महामंडलेश्वर रामकृष्णदास लहवितकर नगर जिल्ह्याचे जाणकार अभ्यासक. त्यांना फोन केला. ''अहो हो हो खरं आहे गाडे म्हणतात ते. मी पाहिलंय, माझं कीर्तन त्या ठिकाणी झालंय आणि ह.भ.प. वक्तेमहाराजांचं 'ब्रह्मचित्कला' नावाचं पुस्तकच त्यावरचं आहे. फारच छान स्थान आहे!'' लहवितकर महाराजांनी सांगितलं. मी लगेचच माझ्या लेखनात ह.भ.प. वक्तेमहाराजांच्या पुस्तकाचा संदर्भ दिला. अमृतानुभव प्राकट्याची ही रोमांचकारी ऐतिहासिक कथा लिहिली. तरी अद्याप स्वतः ते स्थान पाहिले नव्हते. ह.भ.प. अशोकानंद महाराज, श्री. बाळासाहेब गाडे आणि मी तेथे जाण्याचा संकल्प केला होता, पण एकत्र जाणे घडलेच नाही. ह.भ.प. अशोकानंद महाराज सोनई परिसरात एका विवाह सोहळ्याच्या निमित्तानं गेले तसेच ब्राह्मणीला जाऊन आले. मला चक्क व्हिडिओच टाकला. आता तर माझी उत्कंठा शिगेला पोचली. या ना त्या कारणाने जाणे सारखे लांबणीवर पडत होते.

कोरोनाचा काळ. सगळेच बाहेर फिरायला आसुसलेले. जाता येईना. ब्राह्मणीला जाणे लांबणीवर पडले. एक दिवस अचानक डॉ. शेकड्यांचा फोन आला. ''सर लईच कटाळा आलाय. आपण कुठेतरी जाऊच. तुम्ही, आई,

मी आणि मिसेस चौघंच. मी येतोच गाडी घेऊन. मस्त गोरक्षनाथगडावर जाऊ. डबा घेऊन येतो. तिकडेच भोजन करू. जाऊया ना!'' डॉ. शेकड्यांच्या मनात आतुरता होती.

''जरूर जाऊ, पण मी काय म्हणतो, आपण गोरक्ष गडावर अनेकदा गेलोत. नव्या ठिकाणी जाऊया!'' मी प्रस्ताव मांडला.

''चालेल ना सर! तुम्ही म्हणशाल तिथं, कुठं जायचं?'' शेकडे प्रतिप्रश्न करीत तयार झाले.

''ते सरप्राईज आहे!'' मी त्यांची उत्कंठा जरा ताणली.

''चालल ना सर मी येतोच!'' ''ठीक आहे, पण जरा लवकर निघा. डबा करीत बसू नका. बाहेर पाहूया. गोरक्षनाथगडापेक्षा थोडं लांब आहे! नाहीतर तुम्ही येईपर्यंत सौ. उषा डबा करून ठेवील.''

''नको नको तसं नको. सुनबाई लवकर करीन ना! नाहीतर तुम्ही म्हणता तसं बाहेरच पाहू!'' डॉ. शेकडे हटायला तयार नव्हते.

झाले. डॉ. शेकडे गाडी घेऊन त्या रविवारी सकाळी साडेआठ-नऊलाच दारात हजर.

''सर कुठे जायचं?'' डॉ. शेकड्यांनी विचारलं. त्यांना मी मुक्ताईचे ब्रह्मचित्कला आख्यान सांगितले तेव्हा ते अगदीच थक्क झाले. ''सर, असं नवं पाहायला खरी मजा आहे!'' म्हणाले. ''खरं तर हे तसं सातशे वर्षांपूर्वीचं पण नव्यानं आम्हाला ज्ञात झालं हे खरं!''

आम्ही ब्राह्मणीला पोहोचलो. विकासाच्या झपाट्यात हे ब्राह्मणी स्थान पुन्हा गावाबाहेर उपेक्षित असल्यासारखं झालं होतं. या स्थानाचे ग्रह उच्चीचे होते. ते आषाढीच्या निमित्तानं. पालखी दिंडीसोहळा येथूनही पंढरपूरला जातो. बाकी वर्षभर कोण-कोण दर्शनाला येतील तेवढेच. एकतर संत मुक्ताईंचं समाधीस्थान थेट खानदेश विदर्भाच्या सीमेवर त्यातच येथील ऐतिहासिक क्षण हा तत्त्वज्ञान प्राकट्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा, उत्सवाच्या दृष्टीने नव्हे! त्यातही सद्गुरु माऊली ज्ञानेश्वरांचा अमृतानुभव कितीही मौलिक असला; तरी श्री ज्ञानेश्वरीच्या तुलनेत उपेक्षितच! मग त्या ग्रंथाच्या प्राकट्याचं ऐतिहासिक स्थल कसं उजेडात येणार? विचारात गेलो. पोचलो तोवर चांगलं उन्हं तापलं होतं. फरशीवरून चालतांना पाय पोळत होते.

रेड्याची मूर्ती अगदी जिवंत रेड्यासारखी वाटत होती. पाठीवर ब्रह्मज्ञ, चित्कला, मुक्ताईंच्या पादुका दिमाखदारपणे मिरवीत होती. पादुकांना स्पर्श केला तो सूर्योष्ण चटका बसला. मुक्ताईंच्या विद्युततेजोराशींनी संवेदना दिपून गेली. दीपमाळेशी अमृतानुभव निरुपणाचा उल्लेख होता. मनोभावे त्या स्तंभाला आलिंगन दिले. माऊलींच्या हृदयाकाशात स्थान मिळाल्यासारखे वाटले. स्तंभाशी निवांत बसण्याची सोय नव्हती. उन चटकत होते. माऊलींच्या ज्ञानराशीच्या तेजस्वितेला सहज कवटाळणे खरंच शक्य आहे? उन्हाच्या चटक्याने माऊलींशी, अभ्यासाने अनुसंधान करण्यासंबंधातील, अहंकार नाहिसा झाला. अमृतानुभव असा सहजी कसा लाभावा. ऐहिक जीवनात द्वैतभावाने अहंकारासह जगतांना 'प्रियुचि प्राणेश्वरी' एवढे अद्वैत कसे साधावे? सावलीत उभे राहून कितीतरी वेळ अमृतानुभव निरुपण प्रसंग कसा घडला असेल; याचे कल्पनाचित्र अंतःपटलावर साकार करण्याचा प्रयत्न करीत होतो. माऊलींचा दिव्यवाणीविलास, 'या हृदीचे त्या हृदी घालण्याचे लाघव श्री निवृत्तीनाथांच्या कृपेची साऊली आणि मुक्ताई व सोपानकाकांची ज्ञानग्रहण समधात अवस्था; यांच्या कल्पनाचित्राने देखील भावसमाधी भोगण्याचा अनुभव लाभत होता. त्या अद्भूत दिव्य प्रसंगाला मनोमनी त्रिवार वंदन केले. डॉ. शेकडे मोठ्याच उत्साहात होते. त्या चरकत्या उन्हातही मोठ्या ऊर्जावानपणे त्यांनी फोटोसेशन केले. त्यात सहभागी होतांना माऊलींच्या लडिवाळ प्रसंगात मुक्ताई आणि सोपानकाकांसोबत निवृत्तीनाथांच्या कृपाप्रसादपूर्ण नजरेतून, भर उन्हात पौर्णिमेच्या शितल पिठूर चांदण्याची अनुभूती घडत होती.

मंदिरात गेलो. गार सावलीत थोडे विसावलो. दर्शन घेऊन, जमिनीवर अर्थात दगडी फरशीवर टेकलो. मंदिराचा गारवा सुखावत असतांनाच, मंदिरातील सेवेकरी म्हातारी विचारपूस करू लागली. पाहता-पाहता तिने पुन्हा एकदा ब्रह्मचित्कला आख्यान ऐकवले. आम्हीही ते तेवढ्याच मनोभावे ऐकले. तिच्या हातावर दक्षिणा ठेऊन बाहेर पडलो. तलाव शिवालय आणि परिसराचे दर्शन घेतांना येथे ब्रह्माद्वैत प्रसंग का घडला असावा; याची जाणीव झाली. शिवशक्तींच्या अद्वैतसिद्धी योगाच्या प्रसंगनिरुपणाच्या अमृतयोगात माऊलींच्या सान्निध्यात मुक्ताईच्या अंकावर विश्रांत झाल्यासारखे वाटले.

परतीच्या प्रवासात त्या भावविश्वातून माघारी येता येत नव्हते. आम्ही चौघेही मुग्ध झालो होतो. प्रवास केवळ व्यावहारिक उपचार राहिला होता. ❊

२२. अमृतधारा

भल्या वाशांची मोळी कपारीत, खोबणीत करकचून खोवलेली. हा रत्नगडावर जाण्यासाठीचा जिना. वेलींनी आवळलेल्या मोळीला वेलीच्या विळख्यांच्या पायऱ्या. खाली खोल दरी. थेट खालच्या टप्प्यापर्यंत. पायऱ्यांवर पाय ठेवून कपारीच्या खोबणीचा, प्रसंगी मोळीचाच आधार घेऊन; थेट वरती, दोन्ही हात रोवून; स्वतःलाच वर खेचलं. घामाघूम झालो. बरोबर संपत चव्हाण, दशरथ पटेकर आणि वाट दाखवायला रतनवाडीतला झडे, माझ्या मोळीवरून चढण्याविषयी साशंक होते. वर चढलो तेव्हा अकरा वाजून गेले असावेत. तहानलो होतो. झडेनं वरच्या टप्प्याच्या सपाटीवरून पायवाटेनं म्हणजे गुरुवाटेनं वरच्या टप्प्याच्या कपारीपर्यंत नेलं. कपारीला वरच्या खडकाला शेंदूर फासलेला होता. ही परिसरातल्या महादेव कोळी, ठाकर, तलवार कानडे, हेटकर कानडे अशा आदिवासी जमातींच्या श्रद्धेची खूण होती. खरंतर कीर्रर झाडीतून येऊनही त्या मोळीच्या चढणीनं घाम काढला होता. कपारीत उगा टाकं असावं तसा खड्डा दिसला. कपारीचा वरचा खडक संपूर्ण ओलेता. कपारीपाशी बसलो. खड्ड्यातल्या पाण्यात पाणी घेण्यासाठी ओंजळ ओडवली. पाण्याच्या गारव्यानं सुखावलो. हवाहवासा गारवा. ओंजळ भरून ओठाशी नेली. पाणी तोंडात घेतलं. ''अहाहा! मधुर पाणी, अगदी गोड!'' एवढं आणि असं गोड पाणी मी प्रथमच प्यालो. ते साखर घालून गोड व्हावं तसंही नव्हतं नि निरशा दुधाच्या गोडव्यासारखंही नव्हतं. त्याहीपेक्षा मधुर, पण मधासारखंही गोड नव्हे. हा गोडवा अलौकिक होता.

''वा! काय गोड पाणी आहे!'' मी दोन-दोनदा म्हणालो. घेऊन तोंडावरही मारलं. थकवा कुठल्याकुठं पळून गेला. अगदी प्रसन्न वाटलं. माझं पाणी पिणं, उद्गारणं, याकडं झडेचं बारकाईनं लक्ष होतं. तो बोलता झाला-

''सर, ह्या अमृतवाहिनी पेहेराचा उगम हाये! तसं गंज, मंग, त्या आजुबापून

इठवर जीठं म्हून पानी निंघताय तेली पेहराचा उगमच सांगित्यात, पर इठं खरा उगम हाये, म्हून खाली अम्रितेश्वराचा मंदिर बाहांदलाय!'' झडेनं अजुबा पर्वताकडं बोट दाखवून प्रवरेच्या उगमाची जणू कक्षा दाखवली. पण हाच खरा उगम हे अमृतेश्वराच्या मंदिराचा पुराव्यासह सांगायलाही तो विसरला नाही.

मला खूप आनंद झाला. ज्या प्रवरेत आपण डुंबतो, पोहतो, उड्या घेतो, बारा महिने जिचं पाणी पितो त्या अमृतवाहिनीच्या, प्रवरेच्या, क्षीरवाहिनीच्या, पेहेरेच्या उगमाशी मी बसलो होतो. एवढंच नव्हे त्या ओलेत्या खडकातून थेंबाथेंबानं पाझरणाऱ्या अमृताच्या कपारीतल्या खड्ड्यातल्या आशयातून ओंजळीनं अमृत प्यालो. अमृताची चव नेमकी कशी असेल; याचा माझ्या रसनेनं आस्वाद घेतला. उगमाजवळ अशी स्फटिक विमल, लखाखत्या थेंबाथेंबानं स्रवणाऱ्या अमृतधारेचं, दुथडी ओसंडून वाहणाऱ्या नदीत रूपांतर झालं. त्यात आपण उन्मादपूर्वक, औधत्यानं प्रसंगी महापुराला आव्हान देत, उड्या मारून, नदी पार करून गेलो. याचं माझं मलाच अप्रुप वाटलं. मी अमृतवाहिनीला हात जोडले. ''गंगेच यमुने चैव, कृष्णे गोदे सरस्वती नर्मदा सिंधु कावेरी'' या पवित्र नद्यांचं स्मरण त्या धारेकडं पाहात केलं. हीच पुढे गोदा म्हणून वाहते. असं मनाशी म्हणत पुन्हा वंदन केलं. अंगात उत्साह भरला. थेंबानं ठिबकणाऱ्या अमृताला ओंजळीत घेऊ लागलो. पंधरा मिनिट गेली. ओंजळीत पिण्यासारखं घोटाचं अमृत जमा झालं. प्यालो. भिजलेली बोटं नेत्रांना लावली. हात डोक्यावरून फिरवले. दुर्लभ अमृताचं पान घडलं. गात्रगात्र पुलकित झाली.

''सर चालायचं का? वर टाक्यावर भाकरी खाऊ.'' तहानलेल्यांना, खाडेनं भुकेची आठवण करून दिली. तसे आम्ही पुन्हा उठलो. माथ्यावर होतो. टेहळणी बुरुज पाहिला. पडझड झालेल्या गडकोट दरवाजांचे अवशेष, भग्नउद्ध्वस्त गडाचं उसासे टाकणारं अस्तित्व समोर उभं करीत होते.

मी पीएच.डी.च्या प्रबंधासाठी ''चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'' असा विषय घेऊन काम करीत होतो. स्वाभाविकपणे रतनगडावर येण्यापूर्वी अहमदनगर जिल्ह्याच्या गॅझेटमधून इतिहास वाचला होता. अतिप्राचीन काळापासून ते थेट ब्रिटिशकालापर्यंतच्या इतिहासाचे रसरसते संदर्भ रतनगडाशी जोडलेले होते. समुद्रमंथन प्रसंगात, रत्नाकरानं अर्थात सागरानं प्रकट केलेल्या रत्नांची पूजा या डोंगरावर केली. म्हणून हा रत्नगड अर्थात

रतनगड. हलाहल प्राशन करून शिवांनी अमृतोत्सवाचा मार्ग मोकळा केला. देव–दानव अमृतासाठी उतावीळ झाले. महर्षि अगस्त्य आणि ब्रह्मर्षी नारद हे पाहात होते. त्यांनी भगवान विष्णूंना पुन्हा प्रार्थना केली. दुसरा उपायच नव्हता. विष्णूंचा एक अवतार कच्छरूपानं मेरूची रवी पाठीवर तोलून समुद्रमंथनाला सहाय्य करीत होताच. भगवंतांनी लीला केली. आपसात तंडणाऱ्या देव–दानवांसमोर मोहिनी रूपात ते प्रकट झाले. मोहिनीच्या संमोहनात मोहित झालेल्या दानवांनी, अर्थात देवांनीही मोहिनींचा सर्वरत्नांच्या पूजन व नंतर अमृत कलशातून अमृताचे स्वहस्ते, देव–दानवांना वितरण करण्याचा प्रस्ताव सहज मान्य केला.

नारद आणि अगस्त्य यांच्या साक्षीनं हे घडत होतं. अगस्त्यांच्या सहाय्याशिवाय समुद्रमंथनाची आगळिक सागरानं मान्य केली नसती आणि नारदांच्या परामर्शाशिवाय देव–दानवांनी रत्नवितरणाचा न्याय्य प्रसंग होऊ दिला नसता. रत्नपूजन झाले. अमृत वितरणार्थ मोहिनी तयार झाल्या. महर्षि अगस्त्य आणि नारदांनी लोककल्याणाच्या हेतूनं मानवांसाठीही अमृत द्यावं अशी विनवणी शिव आणि विष्णूंना केली. शिवांनी मोहिनी स्वरूपातील विष्णूंना अनुमती दिली. विष्णूंनी आपल्या उजव्या पायाच्या अंगठ्यानं अमृतकलशाला स्पर्श केला. नारायणाच्या दक्षिण पदकमलाच्या अंगुष्ठातून नीर स्रवणाच्या परंपरेचे पालन करीत मोहिनींनी ही लीला केला आणि रत्नगडावरून अमृतधारा मानवांसाठी स्रवू लागली. हीच ती अमृतवाहिनी, हरिहर अद्वैतातून मिळालेला अमरत्वाचा प्रसाद देणारी ही घटना ज्या गडावर घडली त्या गडावर आम्ही फिरत होतो. मला मात्र रत्नपूजन अमृत वितरण प्रसंग अंतःचक्षूंसमोर साक्ष होत होता.

मोहिनीस्वरूपा भगवंतांनी ही धारा थेट गोदावरीला मिळेपर्यंत धारेची पाठराखण केली. संरक्षणासाठी प्रसंगी सुदर्शन धारण केले आणि मोहिनीचे अर्धनारीवैष्णवरूप मोहिनीराज म्हणून प्रसिद्ध झाले. या सर्व रत्नांचा निधी अमृतवाहिनी तीरी करविला. तेथे स्वतः मोहिनीराजांच्या स्वरूपात नित्य सिद्ध झाले आणि महर्षि अगस्त्यांना या अमृतवाहिनी तीरी नित्यवास करण्याची आज्ञा दिली. तर महर्षि अगस्त्यांनी नारायणांचे निस्सीम भक्त अमृतवाहिनी प्रकटविण्यात सर्वतोपरी कारणीभूत झालेल्या ब्रह्मर्षि नारदांनाही नारदेश्वर स्वरूपात अमृतवाहिनीच्या दुसऱ्या तीरी स्थापित केले. अतिशय पवित्र, संजीवक इतिहास माझ्या मनात उजळला गेला. गडदींचे, गुंफांचे निरीक्षण करतांना मी मधूनच त्या

अलौकिक प्रसंगात डूब घेई.

रत्नगडावरच्या ऐतिहासिक म्हणता येतील अशा वास्तु, गडदी गुंफा, तटबंदी, दरवाजे पाहात गडाच्या पश्चिमेकडील सुळक्याच्या नेढ्याने अर्थात आरपार असलेल्या विस्तृत कमानीवजा भगदाडानं आणि चिरेबंदी वाटावे अशा कातळातील खोदकामातून आकारलेल्या कल्याण दरवाजानं त्यातून थेट खालपर्यंत उतरत जाणाऱ्या पायऱ्यांनी अवघा इतिहास जागृत केला. अहमदनगरच्या गॅझेटियरमधील कोळ्यांचा पहिला उठाव अर्थात शिवशाहीच्या, पेशवे आणि सरदार होळकर यांच्या राजवटीतील महालकरी गोविंद खाडे आणि किल्लेदार आणि विद्रोह करून पेटलेला रामजी भांगरे यांचा ब्रिटिश सरकारविरुद्धचा एल्गार आठवला. याच डोंगराच्या नेढ्यावरील एका तोफेच्या बळावर आणि हजारपंधराशे, सवंगडी मावळे, छत्रपतींचे शिलेदार यांच्या सहाय्याने पंधरा दिवस कॅप्टन माकिनटोशशी आणि त्यानं पुणे, ठाणे, नाशिक, नगर जिल्ह्यातून आणलेल्या पावसात हजार शिपायांशी त्यांच्या शस्त्रांशी निकराचा लढा दिला. शिवशाहीच्या अस्तासमयी ब्रिटिशांविरुद्धचा पहिला भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम मनात स्फुरला आणि बाहू फुरफुरले. सोबतच्या विद्यार्थ्यांनी हा इतिहास ऐकला तेव्हा त्यांचे डोळे लकाकले. येथेच अमृतवाहिनीच्या, कळसाईच्या, हरिश्चंद्र, रत्नगड, आजुबा, पट्टापठाराच्या लेकरांनी पौरुष प्रकटविले. मन भरून गेले. अमृतवाहिनीचा हा उगम अमृतमंथन प्रसंगापासून स्वातंत्र्यलढ्यापर्यंतच्या स्थितीगतीचा साक्षी आहे.

खाली उतरून कधी अमृतेश्वराचं दर्शन घेतो असं झालं. अमृतकलशाची मानवांसाठीची सिद्धता या स्थळी महर्षि अगस्त्य आणि नारदांनी शिवपार्वती, भगवान विष्णूलक्ष्मी यांच्या कृपेने केली. या स्थानाचा महिमा अपरंपार! म्हणूनच, कालौघातील शास्त्यांनी या प्रसंगाचं आणि अमृतसिद्धीयोगाचं सतत स्मरण राहावं यासाठी, अलौकिक शिल्पवास्तू स्वरूपात, स्थापत्यशास्त्राच्या अतिप्राचीन शैलींसह अगदी हजारपंधराशे वर्षातल्या शैलींचा संगम घडवीत, अमृतेश्वर अर्थात रत्नेश्वर मंदिर उभारलं. सोबत भारतीय संस्कृतीचा सनातन वारसा अमृत करण्यासाठी पुष्करणी थाटली. अमृतवाहिनी, क्षीरवाहिनी, पेहेरा, प्रवरा प्रवाहाच्या महादेवकोळी, ठाकर, कानडे, हेटकर कानडे, कोकणी, मराठी संतांनांनी अर्थात कळसाईमातेनं अर्थात पार्वतीनं, लक्ष्मीनं हरिहराच्या साक्षीनं आपल्या या लेकरांकडून सनातन संस्कृतीचं अमृत जीवनात भारून टाकलं.

मंदिराचं शिल्प कितीतरी वेळ पाहात होते. अवघं शिल्प जिवंत होऊन सांस्कृतिक इतिहासाची साक्ष देत होते. अमृतसिद्धी कुंभ पाहण्यासाठी आम्ही थेट नंदिकेश्वराच्या पुढ्यातल्या अमृतेश्वराच्या शिवलिंगाशी, खोल गाभाऱ्यात उतरलो. भूमीत स्थापित अमृतकुंभात अमृताचा संतत स्राव. येथे कुंभ पाझरत नाही कुंभात अमृत प्रकटून ओसंडून वाहतं. त्या कुंभावर कुंभउतरणीसारखं शिवलिंग. यात्रेला गेल्यावर दगडावर दगड रचून शिवलिंग स्थापन करावं तसं. हीच शाळुंका ती कुंभमस्तकी लावण्यासाठीच जणू सिद्ध! उतरणीवरचा एक-एक कुंभ उचलून कपाळी लावून बाजूला ठेवायचा. अखेरचा गोपुराच्या आकाराचं झाकण असावं तसा, शीलाकुंभ कपाळी लावून बाजूला ठेवला की आत अमृतकुंभ दिसू लागतो. स्रवणारं नितळ, शीतल, मधुर अमृत बोटांना स्पर्श करून घ्यायचं, डोळ्यात अंजना सारखं लावायचं, मस्तकावरून हात फिरवायचा. हे करतांना खरोखरी अमृत स्पर्शानं दिव्यदृष्टी प्राप्त होऊन; अवघ्या विश्वंभराचं कारुण्य यात साठविल्याचं जाणवलं. धन्य झालो. झडे परंपरा सांगत होता. अलिकडे भंडारदरा तलाव अर्थात विल्सन डॅम ऑर्थरलेक झाल्यापासून पाणी एवढं साठतं की अर्धमंदिर पाण्यात जातं, घरांना पाणी लागतं. म्हणूनच घरं आता थोडी लांब आणि उंचीवर केली आहेत. पूर्वी असं नसे. नितळ खडकातून पेहेरेचा झरा बारा महिने निदान करंगळीच्या धारेनांका होईना वाहात राही. हे स्थान महर्षि अगस्त्यांनी अमृतेश्वर म्हणून सिद्ध केले. या खडकावर पुढे त्याचं मंदिर झालं. ब्रह्मर्षी नारदांनी या विष्णू अंगुष्ठ स्पर्शातून लाभलेल्या अमृतधारेचं मानवासाठी दान दिलेल्या नारायणाचं जपगान केलं. याच अमृतवाहिनी, प्रवरेच्या तीरावर महर्षि अगस्त्यांनी आश्रम उभारला. अमृतवाहिनीच्या तेजस्वितेचे वर्णन प्रवरा, पर्वरा असे करून अमृतमंथन पर्वाची साक्ष दिली.

सनातनचा साक्षी अमृतेश्वर, कळसाई आणि अमृतवाहिनीच्या लेकरांच्या श्रद्धापूर्ण, महादेवप्रणित संस्कृतीची साक्ष देते. या डोंगरदऱ्यात कड्याकपारीत कष्टानं, प्रयासानं यायचं आणि मानव्याच्या सायुज्यतेचे अमृतकलश, अमृतपानासह घेऊन तृप्त व्हायचं, हे या अमृतवाहिनीचं सामर्थ्य! मी पुन्हा पुन्हा अमृतधारेला साष्टांग दंडवत घातला. आकाशाच्या रूपानं श्याम-शिव जलमय झालेले अनिमिश नेत्रांनी पाहात राहिलो तेव्हा नेत्रातूनही अमृतधारा बरसू लागल्या!

*

२३. आखाडी

महिषासूर मर्दन प्रसंग झाला. भवाड्याची अर्थात आखाडीतली रात्रभर एकामागोमाग, अवघा पुराण इतिहास जागविणारी सोंग, उरकली. खरंतर कितीतरी सोंगांना म्हणजे मुखवटा किंवा प्रभावळ घेऊन, आखाड्यात उतरणाऱ्या सोंगधारकांना, नाराजी पत्करावी लागली होती. पारंपरिक मानाची सोंग वगळता, अन्य सोंगांना चिठ्ठ्या टाकून निवडून, पंचमंडळी परवानगी देत. तिसऱ्या-चवथ्या यत्तेतला मी अगदी पाचव्या वर्षापासून आखाडी पाहायला गणपती, सरस्वतीच्या सोंगांपासून उपस्थित असायचो. एवढंच नाही त्या सोंगांसोबतच असायचो. अगदी रिंगणात पुढं, वाजंत्रीवाल्यांच्या जवळ. तिथंच तर खरी गंमत असायची. वाजंत्रीवालेच खरं सोंग नाचवायचे, त्यांच्या तालावर सोंगांचं संग्रामनृत्य सुरू असायचं. सोंगाचा गाडीवान अर्थात सूत्रधार कधी माहिती सांगायचा आणि मग सोंगाचं नाट्य सुरू व्हायचं. मला मात्र हे उलट्या क्रमानं अनुभूत व्हायचं. ती सोंगं आहेत असं मला कधी वाटलंच नाही. प्रत्यक्ष देवता प्रकट झाली आहे. आखाड्यात त्या देवतेचं शौर्य प्रकट होत आहे. त्याला प्रतिसाद हे सूत्रधार आणि वाजंत्रीवाले देत आहेत असं वाटायचं. त्या सोगाचं ते नृत्य प्रतिवर्षी पाहून, कोणत्या ठिकाणी ते सोंग कशाप्रकारे नृत्य करील, लिंबू कापून पंचमंडळी त्या सोंगाची दृष्ट कुठे काढतील, हे मला पाठ झालं होतं. प्रत्येक सोंगाशी मी असा समरसून गेलेला असे.

सोंगांची गर्दी संपली आणि 'चतुश्रुंग अंबामाताकी जय!' असा उदेकार मंडपात घुमला. मी चतुश्रुंग अंबामातेच्या दिशेनं धावत गेलो. आखाडी बसण्यापूर्वी सात किंवा नऊ दिवस देवीला एका पैस दालनात, जवळच्याच चावडीवजा जागेत, हलवलं जायचं. तिथे देवीची क्षमायाचना करून; आखाडी उत्सवासाठी

रंगकाम करण्याची अनुमती घेतली जायची. देवी रंगविणाराही परंपरेने हक्कदार असायचा. रंगवणार तोच! पंचमंडळी आणि देवीचा गादीवर अर्थात पीठावर असलेला 'भगत' अर्थात देवीचा संचार होणारा भक्त निर्णय घेत असे. मी अगदी पहिल्या दिवसापासून डोळे भरून रंगात येणाऱ्या चतुश्रृंगीचं ध्यान पाहायचो. रंगक्रम आणि रंगसंगती मला पाठ झाली होती. आदल्या वर्षीचे डोळे अखेर पुन्हा रंगवून रेखले जात आणि देवी पुन्हा प्रकट झाल्यासारखे वाटे. त्या दिवसाची भगताची संचार हजेरी तिथंच असे.

साक्षात देवी त्याच्या अंगात संचारून बोलते याचे मला नेहमीच आश्चर्यपूर्वक अप्रुप वाटत आले होते. मी धावलो. देवी घेण्यासाठी भगत सोवळे नेसून कंबर आवळून तयार होता. क्षणात संचार झाला. मी ठरवलं होतं, यावेळी तरी आपणच प्रथम दर्शन घ्यायचं. त्यासाठीच तर मी धावलो होतो. देवी संचारली आणि मी भगताच्या म्हणजे देवीच्या चरणाकडे झेपावलो. मी जिंकलो. दर्शन घेणारा मी पहिला होतो.

''बोल, बालऽका, काय हवंय!'' देवीनं डोक्यावर हात ठेवून विचारलं. असं काही देवी विचारील, याचा विचार मी केला नव्हता.

''दर्शन हवंय!'' मी म्हणालो आणि पुन्हा पायांना स्पर्श केला. ''बालका तुझं कल्याण होईल!'' देवी बोलली. त्या लहानग्या वयात कल्याण म्हणजे नेमकं काय यातलं काहीच कळत नव्हतं. तरी देवी आपल्याविषयी प्रसन्न होऊन काही बोलते आहे या भावनेनेच अंग रोमांचित झालं. अंगात काहीतरी हालचाल झाल्यासारखं झालं. तेवढ्यात पंचांपैकी एकानं बखोट धरून मागे ओढलं.

''हं चल! झालं का दर्शन? पोरांचं ही काय! मधीच लुडबुड!'' तो म्हणाला. मी थोडा हिरमुसलो. तरी मनात देवीचं प्रथम दर्शन घेतलं आणि देवी आपल्याशी बोलली, याचा आनंद गगनात मावत नव्हता.

चतुश्रृंगी माता ग्रामप्रदर्शनार्थ निघाली. मोजक्या वाहकांनी देवी आपल्या हातांवर पेलली. संचार असलेल्या भगतानं देवीच्या मूर्तीत आपली संचारमुद्रा घातली. देवीच्या कमरेला हातांनी मिठी मारून ओणवेपणे वाहकांबरोबर चालू लागला. देवीची मूर्ती आता केवळ मूर्ती नव्हतीच, प्रत्यक्ष चालती-बोलती देवी, ग्रामप्रदक्षिणेला निघाली होती. घरोघरी, गल्लीगल्लीतून आईची स्वारी वाजंत्री आणि 'चतुश्रृंग अंबामाता की जय!' च्या घोषात पुढे-पुढे जात होती. गृहिणी पंचारती

घेऊन येत होत्या. औक्षण, ओटीभरण, शिधापाउड घेत देवी प्रसन्नपणे गावाला आश्वासित करीत पुढे-पुढे जात होती. काही ठिकाणी लोक प्रश्न विचारीत. ते प्रश्न आणि त्यांची उत्तरं ऐकण्यात मला विशेष कुतुहल वाटे. मीही देवीबरोबर ग्रामप्रदक्षिणा करीत होतो. चार-सहा वेळी मी उगा त्यांच्यात घोटाळतोय म्हणत आरडाही खाल्ला, पण मी थोडाच ऐकणार.

प्राश्निकांचे प्रश्न गाडीवान सूत्रधार देवीला सांगे, ''आईऽ मुलाला नोकरी कधी लागेल?'' त्यावर आई आतून बोलली, ''समाजले, गाडीवान तुझे म्हणणे. चढती तेलवात करायला सांगा. नवरात्रानंतर मुलाला काम मिळेल.!'' हा गाडीवान खूपच महत्त्वाचा होता.

''माझ्याशीतर सकाळी देवी बोलली होती त्यावेळी गाडीवान नव्हता. आता का बरं देवी सरळ प्रश्न विचारणाराशी बोलत नाही?'' मला प्रश्न पडला. काही वेळा प्रश्न विचारणाराला देवी गाडीवानाकडून निरोप देई, ''गाडीवान, झाडाला दरबारात बोलवा. त्याचे गाऱ्हाणं तिथं मांडा.'' मग गाडीवान म्हणून काम करणारा माणूस, त्या झाडाला म्हणजे प्राश्निकाला दरबारात यायला सांगे. माणसाला झाडे का म्हणतात आणि मंडपाला दरबार का म्हणतात मला कळले नाही. तसंच केवळ इकडचं तिकडं सांगणाऱ्या माणसाला गाडीवान का म्हणतात, मला कळायचे नाही.

मी देवीबरोबरच थेट दरबारात गेलो. घुसून उभं राहायला जागा मिळवली. देवी दरबारात आली. मांडवात दरबार सुरू झाला. प्रश्न विचारणारे बहुधा सहकुटुंब वा परिवारासह असत. प्रश्न मांडला जाई. प्रश्नालाच कोडं म्हणतात हे मला कळलं होतं. गाडीवान प्रश्न देवीला उलगडून सांगे. मग देवी त्या प्रश्नाला कधी बोलून तर कधी गाडीवानाच्या हातात हात देऊन, बोटांच्या खुणेने जे काही सांगे ते गाडीवान पुन्हा प्रश्न विचारणाऱ्याला उलगडून सांगे. कोडं सुटण्यासाठी काय-काय करायला सांगे. शिर द्यावं लागेल, कान द्यावा लागेल, सात खेट्या कराव्या लागतील नि काय काय सांगे. ते करण्याचं कबूल केले जाई. एकदोन महिलांच्यातर भूत अंगात आलं होतं. त्या किंचाळत होत्या, लोळत होत्या. काय-काय करीत होत्या. त्यांना छडीमार म्हणजे लिंबाच्या डगळ्यांचा मार दिला. त्या किंचाळून किंचाळून जाते करून ओरडू लागल्या. मला फारसं काही कळत नव्हतं. अनेक गूढ शंका मात्र मनाला सतावत होत्या. एक मात्र खरं की

देवीचा अधिकार मोठा आहे. देवी भक्ताचं कोणतंही काम करू शकते. असं ज्ञान माझ्या मनात दृढ झालं.

तेवढ्यात देवीचा भगत ओरडला, ''बजाव!'' आणि आज्ञा गाडीवानानं दिली. पिपाणी, डफडं कडाडलं. 'चतुश्रुंग माता की जय!' गर्जना झाली आणि क्षणात भगतानं देवीत गुंतविलेलं शरीर काढलं. बाजूला लोक सावधच होते. बहुधा काय होणार हे त्यांना माहीत होतं. प्रदक्षिणेला निघाल्यापासून डोकं खुपसून ओणव्यात देवी घेऊन मिरविलेला भगत, एकदम शरीर ताठ करून एखादा ओंडका धाडकन कोसळावा तसा कोसळला. त्या मागच्या माणसांनी त्याला झेलला, झोपवला. घोळक्याला पांगायला सांगितलं. ''हवा येऊंद्या! हवा येऊंद्या!'' ओरडले. मला जरा भीती वाटली. मरून पडलेल्या माणसासारखा भगत पडला होता. त्याच्या अंगात त्राण नव्हते.

''हा मेला की काय?''अशी शंका आली.

''पण देवी कशी मरेल?'' माझं मीच उत्तर दिलं. कमरेवर हात ठेऊन मी एकटक त्याच्याकडे बघत होतो. थोड्याच वेळात त्याची हालचाल दिसली.

तेवढ्यात माझं बखोट धरून मला ओढलं. तो आईचा हात होता. ''काट्यांं रात्रीपासून आखाडीत आलास. काही आहे की नाही, राहा देवीजवळच!'' आई ओढतांना बोलत होती. आपण खरंच गुंगारा देऊन इकडंच थांबलो! मला जाणवलं.

''नाही नं, नाही नं!'' म्हणत मी आईबरोबर घरापर्यंत जवळजवळ फरफटतच आलो. वाटेत ''काहो काकू?'' आयाबाया विचारीत होत्या.

''अहो जेवणखाण नाही. रात्रीपासून हा आपला त्या आखाडीतच! आत्ता येईल, मग येईल तर हा इथंच! शेवटी घेऊन आले!''

देवी आणि देवीची आखाडी माझ्या तनमनाला व्यापून होती. नदीजवळची पोयट्याची चिकणमाती घेऊन आलो. अडगळीच्या खोलीत कोंडून घेतलं. दोन-तीन तास मी त्या अडगळीच्या खोलीत. अगदी गप्प.

''काय रे अनिल, अरे जेवायचं नाही का? आ, आणि हे काय? तू केलीयेस?'' आईने एकदम खोलीत घुसून विचारले. तिचा राग मावळला होता. कौतुकानं ती मातीतून आकारलेल्या मूर्तीकडे पाहात होती.

''खूप छान झालीये देवी!'' आई म्हणाली.

मी सुखावलो. तीन वर्षांचा असल्यापासून तात्यांचं पाहून म्हणजे वडिलांचं पाहून मी गणपती करीत असे. मनावर घेतलं आणि सुरू केलं. देवीनं माझ्या मनातून थेट मूर्तीच्या रूपात अवतरण केलं होतं. चतुश्रृंगी अंबामाता! प्रत्यक्ष माझ्या बोटांनी, डोळ्यांनी आणि मनानं साकारली होती. आईनी वाड्यातल्या सगळ्यांना ''आमच्या अनिलनं काय केलंय पाहा!'' म्हणून सांगितलं. माझी वाहवा झाली. मी चांगलाच फुगलो.

''पण चतुश्रृंगी केलीस कशासाठी?'' मामींनी न राहून विचारलं.

''आम्ही मुलं-मुलं आखाडी करणार आहोत!'' मी सांगितलं.

वाड्यात चर्चेचा विषय झाला. आम्ही बालगोपाळ जमलो. कोनाड्यात चतुश्रृंगी मांडली. आखाडीची सोंग कशी? मोठेच प्रश्न! पण नुसतीच सोंग नाचवायचं ठरलं. कसं नाचायचं, कसं वाजवायचं हे सारं मी प्रात्यक्षिकासह प्रत्येक सवंगड्याला सांगितलं. मुला-मुलींची अंगणात आखाडी बसली. चतुश्रृंगी अंबाबाईंना मिरवायचं वाडाभर. पण भगत? भगत कोण? आई आमची भातुकलीसारखी आखाडी पाहात होती. मीच भगत व्हायचं ठरवलं आणि नाटक करून दाखवू लागलो. तशी आई खेकसली ''अन्या बंद कर ती आखाडी! असले उद्योग नाही करायचे!'' मग मामी, मामा, सारेच ओरडले. हे सगळं तात्या दहा वाजता पोस्टात गेल्यावर चालायचं.

''देवाची अशी चेष्टा नसते करायची!'' मामांनी समजावलं. मला आपण चेष्टा करतोय असं खरंच वाटत नव्हतं. माझ्याशी देवी बोलली होती. ''कल्याण होईल!'' म्हणाली होती. मग मी चेष्टा कशी करेन? सगळ्यांचाच ओरडा सुरू झाल्यावर मात्र आमची आखाडी थांबली. तात्यांनी तर चतुश्रृंगी नदीत विसर्जित करून यायला सांगितलं, तेव्हा मला रडू कोसळलं. पण इलाज नव्हता. आई नदीवर कपडे धुवायला जातच असे. तिच्याबरोबर जाऊन चतुश्रृंगीला बोळवलं. एकांतात खूप रडलो. तेव्हा कुठूनसा आवाज कानात घुमला, ''बालका काय हवंय? रडू नकोस, कल्याण होईल!'' तसा मी आणखीच रडू लागलो. आईला समजूत घालता नाकीनऊ आले. माझ्या मनातली आखाडी मात्र आजतागायत अंतर्धान पावली नाही.

वर्गात सवंगड्यांनी गुरुजींना सांगून दिलं ''अनिलला आखाडी येती!'' मग काय गुरुजींना गंमत वाटली. मी ही न घाबरता, न संकोचता आखाडीतलं सोंग

नाचून दाखवलं. तोंडानं डफडं सुरू होतं. ''डांग चिंग चिंगाक् डांग चिंग चिंग... ड डंगऽ डंग डंग अंग डं... डांग चिंग चिंगाक!'' मुलांनी टाळ्या वाजवल्या. माझ्या मनातली आघाडी सुखावली.

पुढे लोकसाहित्याचा अभ्यासक झालो. संशोधक झालो. 'बोहाडा' नावाचा अभ्यासपूर्ण लेख लिहिला. गाजला. पेमराज सारडा महाविद्यालयात प्राचार्य आणि मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत होतो. 'लोकसाहित्य जीवनकला' अशी थीम घेऊन तीन दिवसीय राष्ट्रीय लोकसाहित्य परिषद भरवली. उद्घाटन कार्यक्रम प्रसंगी गोंधळ, जागरण, आखाडी, पारंपरिक मल्लखांब आदींची प्रात्यक्षिके ठेवली. कोंबड नाचही ठेवला. साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष मधु मंगेश कर्णिक प्रमुख अतिथी होते. डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. मधुकर वाकोडे, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, मधुकर नेराळे, तारा भवाळकर, ताराबाई परांजपे आदि लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे दिग्गज मंचावर उपस्थित होते.

आखाडीच्या प्रात्यक्षिकासाठी अकोल्याचे उपसरपंच, आखाडीचे पंच, माझे अकोल्यातले विद्यार्थी रमेश कुंभार, स्वतः खास गाडी करून आले होते. सोबत रावणासह दैत्यादी पंधरासोळा मुखवटे, दोन प्रभावळी, सोंग घेणारे आणि डफडं पिपाणी वादक यांना त्यांनी बरोबर आणलं होतं. मंचासमोरच्या प्रांगणातील प्रात्यक्षिकांसाठीच्या जागेत त्या मुखवट्यांचं प्रदर्शन सर्वांच लक्ष खेचून घेत होतं. आखाडीचे प्रात्यक्षिक सुरू झालं. वाजंत्री वाजू लागली. दैत्यांचे मुखवटे घालून पेहरावासह स्वतः रमेश कुंभारही नाचू लागले. नाच रंगात आला. माझ्यात आखाडी संचारली! कोणाला काही समजण्याच्या आत, प्राचार्य, मी दाणकन मंचावरून प्रांगणात उडी मारून त्या दैत्यांबरोबर नाचू लागलो. मलाही भान नव्हते. टाळ्यांचा कडकडाट होत राहिला. दुसऱ्या दिवशी वर्तमानपत्रात फोटोसह खास चौकट आली. माझ्या या कृतीचे खूप कौतुक झालं पण मी मात्र आखाडीतच रमून होतो.

आसाममध्ये माजुळी बेटावर जाणं झालं. अशाच उत्सवाची सोंगं अर्थात मुखवटे दिसले. रावणाचा मुखवटा दशाननी घेऊन नाचायचं मनात होतं. विचारलं. मुखोटा घातला, पेलला आणि वयाच्या अडुसष्ट-एकोणसत्तराव्या वर्षीही माजुली बेटावर पुन्हा आखाडी संचारली. चतुश्रुंगीची इच्छा दुसरं काय?

*

२४. हवेतून प्रसाद !

मी, विश्वनाथ मुंदडा आणि बाबा, वणीचा गड चढत होतो. अचानक बाबा थबकले. त्यांनी डाव्या हाताची बाही वर सारली.

''हे पाहा!'' बाबा म्हणाले.

''काय?'' मला त्यांच्या मनगटावर बांगडीसारखं एक वनस्पतीचं, एखाद्या वेलीचं बहुधा, कडं दिसलं. मला काही समजेना.

''कोणीतरी बाहेरचं, अस्पर्श, विटाळाचं बाईमाणूस खेटून गेलं!'' बाबा म्हणाले. तरी मला काहीच समजेना.

''मग?'' मी विचारलं. तेवढ्यात विश्वनाथनं डोळ्यांनी खुणावत, विचारू नकोस म्हणून सांगितलं.

तरी मी म्हणालो, ''बाबा, काय झालं?''

''अहो हे मंतरलेलं, सिद्ध केलेलं कडं आहे. ते माझ्या डाव्या दंडात घट्ट रुतलेलं असतं. असं काही, विटाळांचा स्पर्श त्याला चालत नाही. स्पर्श झाला की आम्हाला लगेच कळतं. कडं खालीच येतं!'' बाबांनी सांगितलं.

''मग आता?'' मी विचारलंच.

विश्वनाथ डोळे वटारत होता. जणू त्याच्या या गुरुंचा उपमर्द झालाय असं त्याला वाटत होतं. खरंतर मी नको नको म्हणत असतांना त्यांनी मला 'बाबांची प्रचिती तर बघा!'' म्हणत बरोबर घेतलं होतं. सुरुवातीला त्या बाबांना हे पटलं नसावं, असं वाटत होतं. पण बसमध्ये, प्रवासात असतांना बाबा आपल्या साधनेविषयी, ताकदीविषयी बोलत होते. त्यांच्या अंगात अनेक देवी-देवतांचा संचार आहे. त्या देवतांकडून आपण कसं काम करून घेतो असं बरंच काही सांगत होते. मी मध्येच प्रश्न विचारी. ते जणू त्यांना आव्हानच वाटत होतं.

विश्वनाथ माझा वर्गस्नेही. तसा माझ्यापेक्षा एखाद्दोन वर्षांनी मोठा. मुंदडा कुटुंबाशी आमचा संबंध. तो मॅट्रिक झाला नि लगेच पारंपरिक किराणा माल विक्रेता वाणी झाला. मी मास्तर झालो. अजून केवळ दोनच वर्ष झाली होती. मी टीडी होऊन माझ्याच शाळेत शिक्षक झालेलो, पण मैत्री होती. त्याच्या कुटुंबावर अनेक संकटं आल्याचं तो सांगत होता. कोणीतरी करणी करतंय, त्यामुळे नुकसान होतंय, पैशाला पैसा लागत नाही असं काय काय विश्वनाथ सांगे. म्हणूनच गावातल्याच या परिचित अशा, मोठी विद्या आत्मसात केलेल्या, बाबांना त्याने जवळ केलं. नव्हे तो त्यांच्या आहारी जातोय असं मला वाटत होतं. त्याला या विळख्यातून सोडवलं पाहिजे, असं मला मित्रकर्तव्य म्हणून वाटत होतं. मी तसं त्याला सांगूनही पाहिलं. विश्वनाथ मात्र मीच बाबांची ताकद पाहावी आणि मग बोलावं; म्हणून आग्रही होता. त्याच्याच आग्रहानं मी निघालो होतो. बाबांचं प्रवासात ऐकतही होतो. बाबांनी मध्येच थांबून जेव्हा हा चमत्कार सांगितला तेव्हा त्या कड्याविषयीचे अनेक प्रश्न माझ्या मनात निर्माण झाले म्हणूनच मी विचारत होतो.

बाबा क्षणभर एकदम ताठ उभे राहिले. ''हे कसं परतवायचं आम्हाला चांगलं माहीत आहे!'' बाबा म्हणाले. ''म्हणजे कोणा विटाळाचंडाळाने त्यांच्यावर आक्रमण केलं आहे असं बाबा बोलत होते. त्यांनी मानेला एक झटका दिला. डोळे मिटले. 'सप्तशृंग माता की जय!' आरोळी ठोकली. पुन्हा मानेला झटका देऊन ते उजव्या हातांनी, डाव्या हातातलं ते कडं वर सरकवू लागले. महत्प्रयासानं ते कडं थेट दंडापर्यंत घेऊन गेले, असं पाहतांना वाटलं. ते कडं दंडात करकचून बसवलं. पुन्हा 'सप्तशृंग माता की जय!' आरोळी ठोकली. मानेला झटका दिला. डोळे उघडले. ''यात्रेत विटाळ घेऊन येताहेत! आता भोगा!'' असं ते स्वतःशीच म्हणाले.

मग मला म्हणाले, ''काय सर, परतवलं ना संकट?'' मी काय बोलणार. कोणतं संकट नि काय. खाली आलेलं कडं पुन्हा दंडात सरकरवलं एवढंच मला दिसलं. हां, त्यावेळचे त्यांचे अंगविक्षेप विचित्र वाटले, खरं. पुन्हा आम्ही गड चढू लागलो. कोजागिरी पौर्णिमेची यात्रा जत्रा असल्यानं गर्दी होती. बाबांच्या या अंगविक्षेपाकडं लोकांनी मोठ्या आदरानं पाहिलं होतं. विश्वनाथनं मनोभावे नमस्कार केला तेव्हा मीही नमस्कार केला. पाहणाऱ्या लोकांपैकी काहींनी हात

जोडल्याचं माझ्या नजरेतून सुटलं नाही.

बाबा पुढं पुढं, जवळपास पळतच गडावर चढू लागले. आम्ही त्यांच्या बरोबर गतीनं जाऊ लागलो. यात्रेच्या गर्दीतून वाट काढत आम्ही पुढं पुढं जात होतो. यात्रेच्या निमित्तानं जवळपास पंधरा दिवस बाजार भरलेला असतो. त्यात वैशिष्ट्यपूर्णतेनं अद्‌भूत जडीबुटी, वनस्पतींची दुकानं खूपच होती. मी कुतुहलानं तेवढ्या गर्दीत, चारदोन लोकांना विचारलं. ती दुकानं कोकणी विद्येला किंवा करणीकवटाळ, मंत्रतंत्र इ.ना लागणाऱ्या वस्तूंची दुकानं होती. विशेषतः आदिवासीबहुल अशा या प्रदेशात आदिवासी लोकांना हा एक दुय्यम व्यवसाय असल्याचं कळलं. खेकडी, मुंगूस, घोरपडी, नाग इ. देखील इथं उपलब्ध होतात असं कळलं. अघोरी विद्या करणारे तांत्रिक यांना, ही, कोजागिरी पौर्णिमेच्या निमित्तानं, या शक्तिस्थलावर आवश्यक गोष्टींची, विधिविधानांनी सिद्ध केलेल्या गोष्टींची, हमखास उपलब्धी होते. हे ऐकून मी काहीसा धास्तावलो. ही परंपराही अतिप्राचीन आहे, हे ऐकून, वाचून होतो. येथे प्रत्यक्ष पाहतांना थक्क झालो!

एकाएकी रस्त्याच्या कडेला एका झाडाच्या बुंध्याशी बाबा थांबले. मला वाटले दमले असावेत, पण तसं चिन्ह दिसत नव्हतं. आम्ही त्यांच्या जवळ उभे होतो. बाबांनी मानेला झटका देत तोंडांनी संचार झाल्यासारखा आवाज केला. 'सप्तशृंग अंबामाताकी जय!' आरोळी ठोकली, तसे गर्दीतले लोक स्वाभाविकपणे कुतुहलानं भोवती जमा झाले. जणू खेळ पाहायला गर्दी व्हावी. बाबांनी डोळे मिटले होते. तोंडानं शूऽऽशू असा आवाज होत होता. त्यांना भोवती भक्त जमा झाल्याची जाणीव झाली असावी. 'सप्तशृंग माता की जय!' आरोळी ठोकली. बाबा गडावरील स्थानाच्या दिशेनं हुकमी आवाजात ओरडले ''आईऽ भक्तांना तुझं लेणं दे!'' बाबा उद्‌गारले. आणि जमिनीशी खाली वाकून तळहात एकमेकांवर घासू लागले. जाणकारातलं कोणीतरी म्हणाले, ''हवा घेतलीया, आता लेणं मिळनं!'' मी त्या दिशेनं पाहिलं. एक प्रौढ, मुंडासं, अंगरखा धोतरातली व्यक्ती एकटक बाबांकडं पाहात, बोलत होती. मीही बाबांच्या या विधिविधानात्मक कृतीकडे पाहू लागलो. बाबा पुन्हा दीर्घ घोष करीत 'सप्तशृंग माता की जय!' म्हणाले आणि मी पाहातच राहिलो. चोळल्या जाणाऱ्या तळव्यांतून कुंकू स्रवू लागलं. पाहाता पाहता त्या कुंकवाची रास झाली. भाविक धावले. बाबांना नमस्कार करून कुंकू घेऊ लागले. एक, दोन नव्हे पन्नाससाठ माणसांनी कागदात, पानावर

बटव्यात कुंकू भरून घेतलं. रास तशीच दिसत होती. बाबांनी 'सप्तशृंगी माता की जय!' आरोळी ठोकली. हा प्रकार बहुधा विश्वनाथला नवा नव्हता. आरोळी ठोकताच बाबांचा संचार थांबला आणि कुंकू आणि कुंकू भरून घेणारेही थांबले. विश्वनाथने लिंबू चिरून ओवाळून दोन दिशांना टाकलं. बाबा भानावर आले. विश्वनाथनं माझ्या कपाळी कुंकू लावलेलं पाहून प्रसन्न झाले.

''बाबा, हे कुंकू आलं कुठून? एवढी रास! मी आश्चर्याने थक्क झालो!'' मी म्हणालो.

बाबांनी उत्तर नाही दिलं. नुसतेच देवीच्या दिशेनं हात उंचावले नमस्कार केला! मी उमगलो. मनात या अद्भूत चमत्काराविषयी अनेक प्रश्न निर्माण झाले. मी माझ्या डोळ्यांनी हा प्रकार पाहात होतो. तळव्यांतून एवढं कुंकू आलंच कसं? मला आता या बाबांची काहीशी भीती वाटू लागली. विश्वनाथनं नमस्कार केला तसा मीही नमस्कार केला. बाबांनी माझ्या मस्तकावर हात ठेवला. अंग शहारलं!

''सर हे आमचं असं आहे! देवीची कृपा!'' बाबा मला, प्रचिती दिली या अभिनिवेशानं बोलत होते.

''खरंच!'' मी उद्‌गारलो. बाबा पुन्हा सप्तशृंगस्थानाच्या दिशेनं निघाले. आम्ही बरोबर गतीनं धावतोय. अक्षरशः पळतच बाबा गडाच्या पायऱ्या चढत होते. आमची दमछाक होत होती, पण पर्याय नव्हता. काही मिनिटातच आम्ही थेट गडावर पोचलो. बाबांनी हातवारे करीत पुन्हा आरोळी ठोकली. 'सप्तशृंग माता की जय!' आता त्यांच्याबरोबर केवळ आम्हीच नव्हतो. गुळाला मुंग्या लागाव्यात तसे अनेक यात्रेकरू त्यांच्याभोवती घोळका करीत होते.

मी, बाबा आणि विश्वनाथ सप्तशृंग देवीच्या अष्टदशभूजा उग्ररूपा, रूपासमोर उभे होतो. बहुधा तेथील पुजारी बाबांना ओळखतही असावा. त्या पुजाऱ्यानं गर्दी थोपवली आणि बाबांना मोकळी जागा करून दिली. बाबा त्राटक नजरेनं मातेकडे पाहात होते. एकाएकी त्यांच्या ठायी संचार झाला. 'सप्तशृंग अंबेमाते की जय!' बाबांनी आरोळी ठोकली आणि दोन्ही हात एकत्र गुंफून ते अंगविक्षेप करीत ''जवळपास नाचू लागले!'' हवा आली, हवा आली ये, बाजूला व्हा!'' पुजारी ओरडला. आजूबाजूचे लोक थोडं आणखी मागं सरकले. बाबांचं हे नाचणं जवळपास पाचएक मिनिटं सुरू होतं. सगळे त्यांच्याकडे नजर रोखून स्तब्ध उभे

होते. 'सप्तशृंगी माता की जय!' पुन्हा आरोळी ठोकून ते नाचणं थांबवीत हवेत घुमू लागले. पुजाऱ्यानं त्यांच्या कपाळी मातेच्या पायाचं लेणं कुंकू लावलं. त्यांच्या हाती चौकी लिंबू दिलं.

''आई, बोल. लेकराचं काही चुकलं असल त माफ कर!'' पुजारी बोलला.

''लेकरां मी प्रसन्न आहे! मात्र...'' आई म्हणजे हवा घेतलेले बाबा बोलत होते.

''काय आई?'' पुजाऱ्यानं विचारलं.

''दरबारात विटाळचंडाळाला जपा!'' बाबांनी सांगितलं. ''व्हय आई आम्ही काटेकोर जपू!'' बाबांनी हातातली चौकी पुजाऱ्याच्या हाती दिली.

''सर, बालका, असा समोर ये!'' बाबा म्हणाले. लोक ''सर बालका!'' या संबोधनाने थोडे चमकले. मी पुढे झालो.

''बालका माझ्या दरबारात आलास, ओंजळ पुढे कर!'' बाबांनी घुमत मला फर्मावलं. मी ओंजळ पुढे करताच बाबांनी त्यांच्या बोटं गुंफून जोडलेल्या हातांना जोराचा झटका दिला. हात वर जाऊन खाली आले ते थेट माझ्या ओंजळीवर. मी आणि भोवतीचे सगळेच श्वास रोखून पाहात होते. त्यांच्या हातातून एक चांगला बोराएवढा रुद्राक्ष टाकला गेला.

''बालका पंचमुखा रुद्राक्ष प्रसाद आहे. पंचमुखी सदासुखी! जपून ठेव. गळ्यात घाल. अभक्षभक्षण करू नको!'' बाबांनी दरडावलं आणि एकदम त्यांनी पुन्हा 'सप्तशृंगी माता की जय!' आरोळी ठोकली. माझ्यासह भोवतीच्या सर्वांनीच मोठा जयकार केला. बाबांचं घुमणं थांबलं. यावेळी त्यांना अजिबात सांभाळावं लागलं नाही. पुजाऱ्यानी मग माझ्याही कपाळी आईचं लेणं लावलं. मी सप्तशृंग मातेपुढे डोकं टेकलं. हातातला रुद्राक्ष खिशात टाकला. तशी गर्दी उसळली. सप्तशृंग मातेबरोबरच लोक बाबांच्याही पायाला स्पर्श करून दर्शन घेऊ लागले. तसा मीही पायाला स्पर्श करून बाबांचं दर्शन घेऊ लागलो. आता बाबांनी माझ्या मस्तकावर हात ठेवला.

''सर, तुमचं कल्याण होईल! प्रत्यक्ष देवीनं तुम्हाला पंचमुखी रुद्राक्षाचा प्रसाद दिलाय. असा प्रसाद कोणालाही सहजासहजी मिळत नाही. सांभाळा!'' एवढ्या गर्दीत बाबा मला म्हणाले. मघाशी संचारात त्यांनी मला अभक्षभक्षण

करू नकोस म्हणून असं दरडावलं होतं; की जणू मी नित्य मांसाहारी आहे. मी अंतर्मुख झालो.

परतीच्या प्रवासात मी अबोल झालो. या रुद्राक्षाचं खरंच काय करायचं? मनात प्रश्न होते. बाबा सारखे बोलत होते. त्यांच्या निरनिराळ्या भक्तांचे अनुभव सांगत होते. त्यात दिलेला प्रसाद टाकून दिल्यानं घरादाराचं कसं वाटोळं झालं याचे अनुभवच जास्त होते. जणू ते मला घाबरवीत होते, पण मनात उलटच प्रतिक्रिया उमटत होती. हा रुद्राक्ष आपल्या जवळ नकोच असं मला वाटत होतं. काय करावं मला सुचत नव्हतं. आम्ही थेट अकोल्याला पोचलो. परस्परांचा निरोप घेऊ लागलो. बाबा माझ्याकडं बारकाईनं पाहात होते. माझ्या मनातला संभ्रम बहुधा त्यांना जाणवत होता. ते साशंक होते.

आता त्या बाबांची पर्वा न करता मी विश्वनाथला म्हणालो, ''विश्वनाथ, मला देवीनं प्रसाद दिला खरा, पण मी अभक्षभक्षण करणारा, कुठंही हिंडणारा, व्रतवैकल्य आदि न करणारा, रुद्राक्षाचं खूप कडक असतं. तेव्हा मला वाटतं हा रुद्राक्ष तुझ्याजवळच ठेव.''

मी रुद्राक्ष त्याच्याकडं देऊ लागलो. विश्वनाथनं हातभर जीभ बाहेर काढत, ''अरे, अरे नको बाबा, तो तुला प्रसाद दिला आहे. ते तुलाच देवीची आज्ञा म्हणून सांभाळावं लागेल.'' विश्वनाथ म्हणाला.

''सर घाबरू नका! अहो हे काही करणीकवटाळ नाही! देवीचा प्रसाद आहे. हवेतून तुम्हाला मिळालाय. तुम्ही भाग्यवान आहात. गळ्यात घालणं जमलं नाही तर तुमच्या देवघरात वाटीत ठेवा. म्हणजे प्रश्न नाही!'' बाबांनी माझी नस ओळखून मुद्यालाच हात घातला होता.

आता मला नाही म्हणता येणं त्यांच्यापुढे शक्यच नव्हतं. ''ठीक आहे, मी आईला सांगतो!'' मी आईचं नाव घेत घरी आलो. हा रुद्राक्ष आपल्याजवळ ठेवायचाच नाही असा माझा निश्चयच झाला. घरी आईला विचारलं तसं आईनं नदीत सोडून द्यायला सांगितलं, पुन्हा असल्या फंदात न पडण्यासाठी बजावलं. कालांतरानं विश्वनाथलाही प्रचिती आली. त्यावेळी खूप उशीर झाला होता. बाबांनी त्याला खूप लुटलं होतं. विश्वनाथ वाचला!

*

२५. बाप्पाजी

श्रावण सुरू होता. बाजारचा दिवस. शाळा सकाळची. शाळेचं कामकाज आटोपून मी घरी आलो. साडेअकराचा सुमार. मी भोजनाच्च्याच तयारीत होतो. वाड्यात कोणीतरी तोडक्यामोडक्या मराठीत माझी चौकशी करीत होता. कोपऱ्यावरूनच माझ्या खोल्या दाखवल्या गेल्या आणि ती व्यक्ती झपझप पावलं टाकीत माझ्या घराच्या दिशेनं आली. मी बाहेर ओट्यावर उभा राहून; चौकशी करीत, कोण आलंय म्हणून कुतुहलानं पाहात होतो.

गांधी टोपी, खादीचा अंगरखा, तसलंच पण गुजराती पद्धतीचं धोतर, खांद्याला अगदी साधी, बाजारात दहापंधरा रुपयाला मिळणारी नायलॉनची पिशवी. त्यात काही असावं! बारीक डोळे, पांढूर भिवया, तसेच दाढीचे खुंट वाढलेले, मुद्रा मात्र तेजस्वी, करारी आणि कारुण्याची, गोल चेहरा. पायात अक्षरशः रबरी स्लीपर, त्याही झिजलेल्या. पावलं थेट माझ्यापाशी येऊन थांबली. माझ्याकडे भेदक नजरेनं पाहात, ''सस्रबुद्धी?'' त्यांनी प्रश्न केला. त्यांची मुद्रा पाहतांना मला का कोण जाणे पण शास्त्रीजींची आठवण झाली.

''हो!'' मी म्हणालो, ''या, या''. मी त्यांना आदरानं घरात आणलं. कॉटवर बसवलं. ''उषा, पाणी आण''. मी सौंना हाक मारली. कोणीतरी आलं असावं हे तिनं ताडलं. पाण्याचं भांडं हातात घेत त्यानं प्रश्न केला, ''बेन, पत्नी?''

''हो'' मी म्हणालो.

''नमस्ते बेन.'' त्यांनी अभिवादन केलं.

गुरुवार होता. जेवायला बसणारच होतो. अवधूत दारी आला असं वाटलं. ''आपण हातपाय धुवा, आपण जेवण करूया!'' मी प्रस्ताव मांडला. आश्चर्य

म्हणजे, हो, नको, म्हणण्याच्या आत, ते उठले, ''कहां?'' त्यांनी प्रश्न केला. मग मी त्यांना ओटग्यावर कोपऱ्यावर ठेवलेल्या पाण्यापाशी नेलं. तांब्या भरून देऊ लागलो. ''ना ना घेतो!'' त्यांनी मला पाणी देऊ दिलं नाही. हातपाय धुवेपर्यंत मी टॉवेल घेऊन आलो. तोवर त्यांनी अंगरख्याच्या खिशातून खादीचा नॅपकीन काढून हात-पाय पुसले होते. ''आईये'' मी म्हणालो. त्यांच्या या हालचालीचं मला नवल वाटलं. मनात साशंकता निर्माण झाली, पण आदरही वाटला. आत सौ. उषानं दोघांची ताटं वाढली होती. साधंच रोजचं वरण, भात, भाजी, पोळी आणि चटणी. विशेष काही करण्याचा प्रश्नही नव्हता. तरी उषानं घरातला गुळंबा पानाला लावला. ''बैठिये!'' मी म्हणालो. त्यांनी सहज मांडी घालीत बसकण मारली. मीही बसलो. त्यानं पानाला नमस्कार केला. मला बरं वाटलं. पुन्हा पाण्याचा घोट घेतला आणि ''बेन डोंगली हे?'' उषाला विचारलं.

''डोंगली?'' उषाला कळेना. तिनं प्रश्नार्थक नजरेनं पाहिलं.

''हां, हां कांदा?'' ते मोठ्याने हसत म्हणाले.

''हो आहेनं'' उषा म्हणाली. खरंतर आम्ही श्रावणात कांदा खात नव्हतो, पण अगदीच घराची लाज गेली नाही. कांद्याच्या चार फोडी करून त्यांच्या पानात वाढल्यावर त्यांनी जेवायला सुरुवात केली. तेव्हाच बोलायला सुरुवात केली, ''आमी रोज डोंगली खातो!'' ते म्हणाले.

''आम्ही श्रावणात नाही खात!'' मी माहिती दिली.

''ना ना कांदा नेहमी खावा, सरस छे!'' त्यानं मला सांगितलं. जेवण झाल्यावर कोण, काय विचारावं, या विचारात मी होतो. मनातलं प्रश्नचिन्ह झाकलं नव्हतं.

''सस्त्रबुद्धे, आमी बाप्पाजी; लोक मला बाप्पाजी म्हणतात. समाजाच्या कार्यासाठी आमी आमच्या कच्छी भानुशाली समाजाच्यावतीनं देशभर फिरतो. सेवाकार्याला समाजाच्यावतीनं मदत करतो. आपल्या वनवासी आश्रमचा कळलं, आपल्याला भेटायला आलो.'' त्यानं माझ्या मनातल्या प्रश्नाचं उत्तर दिलं, पण त्यांचा अवतार पाहून ते कोणी याचक असावेत असं वाटत होतं. श्रद्धेनं गुरुवारचं, अवधूत मानून जेवायला बसवलं. 'वनवासी आश्रम पाहू?' त्यांनी प्रश्नार्थक विचारलं. 'जरूर पाहू. जेवण झाल्यावर!'

बाप्पाजी एवढ्या भराभर जेवत होते की मला संकोचल्यासारखं झालं.

''मी हात धुतो? आपलं होऊ द्या!'' त्यांनी मला सांगितलं आणि उठलेही. बाहेर जाऊन हात धुवून पुन्हा कॉटवर येऊन बसलेसुद्धा. मग मीही जरा घाई केली. बाहेर येऊन बसताना सौ. उषानं बडीशेप दिली. बडीशेप तोंडात टाकतच बाप्पाजी म्हणाले, ''चलो, चलेंगे!'' ''हां हा. चलेंगे. बाप्पाजी आपण पायी येऊ शकाल. माझ्याकडे गाडी नाही.'' मी नियोजन करण्याच्या दृष्टीनं विचारलं.

''ना ना इसी गावमें है ना?'' त्यांनी विचारलं.

''हो, दीड किलोमीटर, नदीच्या पलिकडं!'' मी सांगितलं.

''तो चलो हम हमेशा पैदल चलते है!'' त्यांनी सांगितलं. एवढ्या वेळात त्या माणसातली सेवाकार्याची तळमळ आणि व्रतस्थता जाणवली.

बाप्पाजींच्या गतीने मला, पावले टाकीत त्यांच्या बरोबर जावे लागले. गुरुवारच असल्यामुळे गुहक विद्यार्थी वसतिगृहातील, विद्यार्थी आश्रमातच होते. वसतिगृहाचे अधीक्षक अर्थात पालक श्री. कौतिक टेक्यांनी मुलांना मुख्य हॉलमध्ये बसविले. हा हॉल सध्यातरी निवास, भोजन आणि कार्यक्रम यासाठी ऑल इन वन होता. बाप्पाजी मुलांमध्ये शिरले. जमेल तसा संवाद साधत ते मुलांचेच झाले. आमच्यापेक्षाही अधिक संवेदनशीलतेने बाप्पाजी संवाद करीत होते. त्यांच्या अगदी साध्या वेशामुळे मुले बुजण्याचा प्रश्नच नव्हता. त्यांचा संवाद संपल्यावर मुलांनी नित्याचा पाठ म्हणून दाखवला. बाप्पाजींनी स्वयंपाकगृहासह सारे काही पाहिले. हं, हं, हं करीत वनवासी कल्याण आश्रम पाहून होतो तोवर रा. स्व. संघाचे संगमनेर-अकोले तालुका प्रचारक अण्णा चोरघडे पोचले. अण्णांची आणि बाप्पांची भेट संगमनेरलाच झाली होती. संगमनेरात बाप्पांनी संगमनेर महाविद्यालयासह काही संस्थांना भेटी दिल्या होत्या. या सगळ्या प्रवासात बाप्पा मुंबईहून आलेत एवढंच कळलं होतं. का? केव्हा? कसं? कशासाठी? अशा अनेक प्रश्नांनी गूढता वाढली होती. बाप्पांची पाहणी झाल्यानंतर त्यांनी तेथेच बसून; त्यांच्या कळकट्ट कव्हराच्या छोट्याशा डायरीत आश्रमाचा, माझा पत्ता लिहून घेतला. 'चलो, चलेंगे!' म्हणत ते पुन्हा झपाझप चालत आश्रमाबाहेर पोचलेही. अण्णा त्यांच्या मागे मोटारसायकल घेऊन पळाले. मीही पळतच पोचलो. त्यांना पुन्हा संगमनेरमार्गे नाशिकला जायचे होते. तडक स्टँडकडे निघाले. मोठ्या मिनतवारीने ते मोटारसायकलवर बसायला तयार झाले. मी घरी गेलो. त्यांना गाडीत बसवून अण्णा परतले. गप्पा झाल्या.

‘‘हा माणूस आहे की वादळ की सागराची वादळी लाट!’’ मी म्हणालो. अण्णा म्हणाले, संगमनेरलाही अशीच पळापळ झाली. एवढ्या सहवासात एकच गोष्ट आणखी कळली की, कच्छमध्ये पाचसातशे कॉटस्‌चे एक मोठे हॉस्पिटल सर्व विभागांसह, अगदी अद्ययावत उभे होत आहे, ते उभं करण्यासाठीही बाप्पा धडपडत आहेत.

बाप्पाजी निघून गेले. मी त्यांची भेट कामाच्या रगाड्यात विसरून गेलो. साधारण आठदहा दिवस गेले असतील. आमच्या गावच्या बसस्टँडवरच्या गंगाला माळवे कंट्रोलसाहेबांनी थेट माझ्याकडे पाठविलं होतं, पावती घेऊन. तीन भली पार्सलं माझ्या नावानं वसतिगृहासाठी आली होती. कोणाकडून पत्ता नव्हता, पण बहुधा बाप्पांकडूनच आली असावीत असं वाटलं. त्यांनी नुकतेच पत्ते नेले होते. ‘‘गंगा, ती पार्सलं गाड्यावर टाकून थेट नदीपलीकडील वनवासी कल्याण आश्रमात ने’’ मी गंगाला सांगितलं.

पार्सल उघडली. एकात स्टीलचे भोजनसेट होते चाळीस, एक पार्सल उंची ड्रायफ्रुटनं गच्च भरलेलं होतं, तिसऱ्या पार्सलमध्ये रेक्झीनच्या भल्याभल्या पन्नाससाठ बॅगस्‌ होत्या. त्या बॅग्जवर गृहउद्योगाचा पत्ता होता. अशा उद्योगांना बाप्पा प्रोत्साहन देतात हे नंतर कळलं. मी थक्क झालो. आदिवासी मुलांना ताट, वाट्या, तांब्या, पेला असे भोजनसेट भरभक्कम जाडसर मिळाले होते. खजूर, बदाम, काजू, मनुका, आक्रोड अशी ड्रायफ्रुट मुलांना सात दिवस खुराक म्हणून पुरतील एवढ्या प्रमाणात होती. पण तिसऱ्याच दिवशी पुन्हा पार्सल आलं. त्यात सतरंज्या आणि चादरी होत्या. बाप्पांनी विद्यार्थ्यांची सगळीच सोय केली होती. मी थक्क झालो.

पुढे पुन्हा बरेच दिवस बाप्पांची भेटच झाली नाही. पंचाऐंशी सालात मी नुकताच नगरमध्ये आलो होतो. शुभ अपार्टमेंटमध्ये राहात होतो. एक दिवस असेच दुपारी बाप्पाजी दारात दत्त म्हणून हजर. साडेतीन चारची वेळ. ‘‘सस्रबुद्धी, नगरला केव्हां आलात?’’ बाप्पाजींनी विचारलं. ‘‘अनाथ विद्यार्थीगृह आहे?’’ विचारलं ‘‘हो!’’ म्हणालो ‘‘चला!’’ ते लगेच निघाले.

मी म्हणालो, ‘‘आपण आमच्या मानद सचिव नानासाहेबांना भेटू!’’

‘‘चला!’’ नानासाहेबांकडे आलो. नानासाहेब गांधीवादी; वेश तसाच. बाप्पा म्हणाले, ‘‘आपले अनाथ विद्यार्थीगृह पाहायचे!’’ ‘‘जरूर, सुतार

कारखानाही पाहा.'' नानासाहेबांनी स्वतः चप्पल सरकली नि निघाले. क्षणात बाप्पा आणि नानासाहेबांचे जमले. बाप्पांची भेट झाली आणि मदतीचा ओघ सुरू झाला! अब्जाधीशांचा आर्तांसाठी कारुण्याचा ओघ!

१९८३ च्या एप्रिल-मे च्या सुमारास बाप्पाजी पुन्हा आले. मुंबईला सामूहिक विवाहाचं आयोजन होतं. दहा बाय दहाच्या मंडपात एक विवाह याप्रमाणे अवघ्या शंभर रुपयात शंभर कोट्याधीशच काय अब्जाधीशांच्या घरातले विवाह सामूहिक होत होते. बाप्पाजींनी मला आणि संगमनेर महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांना प्रमुख अतिथी म्हणून बोलावले होते. मी तर अतिफाटका भिक्षाधीशच! मामासाहेब कौंडिण्य त्यात विशेष ठीकठाक आणि अनुभवी. मदन चोरघडे तथा अण्णा आमच्या बरोबर होते. स्वतंत्र आलिशान कारने आम्ही पोचलो. मी तर प्रथमच हे अनुभवत होतो. आमच्या राहण्याची व्यवस्था बाप्पांजींनी अशा फ्लॅटमध्ये केली होती आणि अशी रूबाबदार तरुण माणसं आमच्या दिमतीला ठेवली होती की तो आमच्यासाठी स्वर्गीयच अनुभव होता.

दुसऱ्या दिवशी खूप मोठ्या प्रांगणात आम्ही पोचलो. भोवती कच्छीभानुशाली समाजातल्या सामान्यांच्या वस्त्यांच्या चाळीसारख्या इमारती होत्या. भव्य मंडप आणि स्टेज लावले होते, पण समोर दहा बाय दहाचे छोटे-छोटे मंडप होते. विवाह संपन्न झाले. पंचवीस जोडपी एकावेळी मंचावर उभी राहण्याची व्यवस्था होती. आम्हाला आशीर्वादपर भाषणे करायला सांगितली. मी चक्क हिंदीत भाषण ठोकले. मामासाहेब कौंडिण्यांनी ''वा! सहस्रबुद्धे चक्क हिंदीत भाषण ठोकलेत!'' म्हणून कॉमेंटही केली. आशीर्वादानंतर ओवाळणी सुरू झाली. संबंधित येऊन ओवाळणी म्हणून भली रक्कम झोळीत टाकीत. कार्यक्रम संपला. परततांना बाप्पांनी माझ्या हाती तीन लाख एक्कावन्न हजार तर मामासाहेबांच्या हाती सात लाख एक्कावन्न हजार. एवढा ओवाळणीचा वाटा ठेवला. प्रत्येक जोडपे त्या साध्या साधू अवतारातील बाप्पांच्या पायावर डोकं ठेवून जात होता हे आम्ही पाहिले. निघतांना मी आणि अण्णांनीही त्यांच्या पायावर डोकं ठेवलं. अब्जाधीशांचा आर्तांसाठी आत्मियतेचा झरा थेट आमच्या आश्रमापर्यंत आला होता.

*

२६. संतकवी दासगणू

माझे वास्तव्य नगरमध्ये झाल्यापासून मला भेटेल त्याने एकच प्रश्न विचारून भंडावून सोडले. ''काय हो संत दासगणू सहस्रबुद्धे, तुमच्याच घराण्यातले ना?'' खरेतर संत दासगणूंचा आणि माझ्या घराण्याचा नातं म्हणून काहीही संबंध नाही. मात्र संत चरित्रकार हेच घराणे मानले तर मी त्यांच्याच घराण्यातला असे म्हणता येईल. नगर जिल्ह्याचा काव्य-आनंदमेळा, असा कार्यक्रम घेतला तेव्हा 'आनंदोत्सव'च्या वतीने झालेल्या या कार्यक्रमाच्या स्थळाला मी आवर्जून 'दासगणू नगर' असे नाव दिले.

ह.भ.प. मामासाहेब तथा शं. वा. दांडेकर यांनी 'आधुनिक महिपति' म्हणून आणि दत्तो वामन पोतदार यांनी 'संतकवि' म्हणून गौरविलेल्या गणेश उपाख्य दासगणू दत्तात्रेय सहस्रबुद्धे यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी नगर जिल्हा ही होय. गोदाकृष्णा खोऱ्यांचा हा समन्वय विभाग म्हणजे पावन भू भाग होय. नगर जिल्ह्यातील, नगरजवळील 'अकोळनेर' हे दासगणूंचे आजोळ. अप्पाजी रामचंद्र दाभोळकर हे दासगणूंच्या मातुळ आजोबांचे नाव. आज दासगणूंचे जन्मस्थान एक पावन तीर्थक्षेत्र झाले आहे. नगर शहरात पटवर्धन वाड्याजवळील पटवर्धन चौकापासून कोर्टाकडे जाणाऱ्या रस्त्याला 'दासगणू पथ' असे नाव दिले आहे. शिर्डीच्या साईबाबांनी दासगणूंना पंढरपूरच्या विठोबास्वरूपात दर्शन देऊन शक्तिपात केला; या अर्थाने साईनाथ महाराज हे त्यांचे सद्गुरू ठरतात. दासगणूंनी म्हणूनच 'शिर्डी माझे पंढरपूर' अशी घोषणा केली. सहस्रबुद्धे, दाभोळकर आणि पटवर्धन ही सर्व शिवशाहीतील तालेवार घराणी. सुरुवातीच्या तरुणपणाच्या काळात अनंतफंदी, प्रभाकर, रामजोशी, सगनभाऊ, होनाजी बाळा आदि शाहिरांचा गणेस सहस्रबुद्ध्यांवर प्रभाव होता. या प्रभावाने त्यांनी लावणी,

पोवाडा या स्वरूपाची रचना केली. त्यांचा छंदफंद संतसहवासात नाहिसा झाला. प्रामुख्याने साईकृपेने 'संतकवि दासगणू' यांचे प्राकट्य झाले. लौकिकअर्थाने श्री वामनशास्त्री इस्लामपूरकर हे त्यांचे सद्‌गुरू होते. श्रीगोंदे येथे दासगणूंना त्यांनी उपदेश करून कृतार्थ केले.

'संत हेच भूमिवर चालते बोलते परमेश्वर!' ही दासगणूंनी केलेली उद्‌घोषणा आधुनिक महाराष्ट्राच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाची आहे. दासगणूंनी संत गौरव, संतसेवा हे आपले जीवन दृष्टीध्येय ठेवले आणि अखेरपर्यंत संतकीर्तनात ते रंगून गेले.

दासगणूंचा उल्लेख 'कीर्तन विद्यापीठ' असाच करावा लागेल. त्यांनी कीर्तनकारांसाठी, भाविकांसाठी कीर्तन वाङ्‌मयसामग्री आणि उपासना साधने आपल्या वाङ्‌मय सेवेतून महाराष्ट्रातील भक्तिपरंपरेला दिली. ही अखंड साधना; अध्यात्म साधना, भक्तिसाधना प्रबोधक म्हणून केली. गुलामगिरी अवस्थेतील महाराष्ट्र समाजाला इंग्रज काळात समर्थपणे उभे करण याचे प्रबोधनकार्य दासगणूंनी केले. नारदीय कीर्तनपरंपरेला, त्याचबरोबर भजनी कीर्तन, रामदासी कीर्तन या परंपरांनाही उपयुक्त सामग्री देऊन त्यांनी हे 'कीर्तन विद्यापीठ' आकारले आहे. एकप्रकारे महिपतींचे कार्य कळसाला नेण्याचे कार्य केले. विशेष म्हणजे महिपती आणि दासगणू दोघेही नगर जिल्ह्यातलेच. नगर जिल्हा ही संतांची कर्मभूमी आहेच. परंतु या दोन सद्‌गुरुंच्या रूपाने संतगौरवभूमीही ठरली; हे महत्त्वाचे होय. ज्ञानोत्तरी भक्ती करतांना समाजात राहून समाजप्रबोधन करावयाचे हा नामदेव, ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकोबा या संतपरंपरेचा मार्ग मोठ्या श्रद्धेने आणि अनन्यभावाने दासगणूंनी शेवटपर्यंत जपला. स्वतः कीर्तनात रंगून जाऊन समाधी अवस्थेपर्यंत ते पोहोचत. अष्टसात्विकभाव अवघ्या श्रोतृसमुदायात जागृत व्हावेत; अशी त्यांची साधना होती. त्यांनी केलेल्या विपुल लेखनातून आधुनिक मराठी वाङ्‌मयाच्या कालखंडात मध्ययुगीन संतसाहित्याला आणि संतचरित्रांना त्यांच्यामुळे उजाळा मिळाला.

दासगणूंनी लिहिलेला 'श्री गजानन विजय' ग्रंथ आज महाराष्ट्रातील गजानन भक्तांचा त्राता ठरला आहे. याच प्रकाराने त्यांनी सर्व संतांपर्यंत भाविकांना पोहोचविले. 'श्री दासगणू महाराज प्रतिष्ठान, गोरटे' जिल्हा नांदेड ही त्यांनी कर्मभूमी म्हणून स्वीकारली. तेथून श्री दासगणूंनी छोटीमोठी कार्ये केली. आता

हे संस्थान नोंदणीकृत असून, साधना केंद्रस्वरूपात तेथून कार्य सुरू आहे. नगर जिल्ह्यातील 'अकोळनेर' या गावीही आता संस्थान उभारणीतून अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत. शके १७८९, दि. ६ जानेवारी १८६८ मध्ये प्रकटलेले दासगणू कार्तिक वद्य त्रयोदशी शके १८८४, दि. २६ नोव्हेंबर १९६२ मध्ये महायात्रेला गेले. या कालावधीत त्यांनी प्रदीर्घ वाङ्मयसेवा केली. 'श्री दासगणू महाराज चरित्र आणि काव्यविवेचन' या अनंत दामोदर आठवले यांच्या प्रतिष्ठानने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात त्यांच्या वाङ्मयाची सूची पाहावयास मिळते. यात कीर्तनोपयोगी आख्याने खंड १२ व २, खंड ३ मध्ये अष्टके-स्तोत्रे-प्रार्थना-पदे, खंड ४ मध्ये अप्रकाशित वाङ्मय आहे. ही एकूण रचना २५,९६५ पद्यरचना एवढी आहे तर खंड ५ मध्ये 'भक्तिलीलामृत' हा ४५ अध्यायांचा ५७०१ ओव्यांचा ग्रंथ, खंड ६ मध्ये 'संतकथामृत' हा ६१ अध्यायांचा ६४०१ ओव्यांचा ग्रंथ, 'भक्तिसारामृत' हा ६३ अध्यायांचा १२,८३६ ओव्यांचा ग्रंथ, खंड ८ मध्ये 'महाकाव्ये' यांत मांगीस महात्म्य, शंकराचार्य चरित्र, ज्ञानेश्वर चरित्र, मध्वविजय, नागझरी महात्म्य अशी अनुक्रमे १६, ३९, ११, २१ आणि ५ अध्यायांची १३,८३९ ओत्रयांची रचना आहे. खंड ९ मध्ये अमृतानुभव, पासष्टीभावदीपिका, नारदभक्तिसूत्रे, शांडिल्यसूत्रे, भक्तिरसायन अशी एकूण ९,४२५ ओवीसंख्येचा 'टीकाग्रंथ' आहे. १०व्या पुरवणी खंडात ३०९ पद्यरचना आहेत. एवढे विपुल लेखन दासगणूंनी केले आहे. एवढे लिहून नम्रपणे मुकुंद चरणी अर्पण करतांना दासगणू लिहितात-

ना काव्यवैभव जया कविता-प्रबंधा ।
साधेसुधे मदिय कात्रय असे मुकुंदा ।।

आणि नम्रपणे आपली सेवा संतचरणी समर्पित करतात.

*

२७. श्री संत शेख महंमद महाराज, श्रीगोंदा

पू. संत श्री शेख महंमद महाराजांचा नि माझा काय ऋणानुबंध आहेत नकळे! श्री. भीमा मोदळे माझ्याकडे आले. म्हणाले, ''सर, शेख महंमद महाराजांवर मला पीएच.डी. करावीशी वाटते. हा काय विषय होऊ शकतो; तेवढा ऐवज नाही या विषयाचा असं डॉ. गं. ना. जोगळेकर म्हणाले.

''का नाही होऊ शकत?'' मी पटकन म्हणालो. नेटाने कामाला लागलो. श्री. भीमा मोदळे, डॉ. भीमा मोदळे झाले! पुढे संत शेख महंमदबाबा उत्सव कमिटी ट्रस्टचे श्री. बापू लोखंडे माझ्याकडे आले. ''सर योगसंग्राम - सार्थ करून प्रसिद्ध करावा अशी ट्रस्टची इच्छा आहे!'' त्यांनी प्रस्ताव मांडला. मी होकार दिला. 'योगसंग्राम' सार्थ संपादन माझ्याकडून घडले. संत शेख महंमद महाराज यांचे समग्र वाङ्मय प्रसिद्ध करायचे ट्रस्टने ठरवले. डॉ. यु. म. पठाण यांचे महाराजांच्या अभंगावरील निरुपणाचे सदर सुरू होते. त्यांना जाऊन भेटलो. त्यांनी निरुपित केलेले अभंग घेतले. उर्वरित अभंग मी उलगडले आणि अभंगांचे सुंदर पुस्तक झाले. उर्वरित निष्कलंक प्रबोध आदि प्रकरणे केवळ संपादित करून ठेवावीत असे ट्रस्टने ठरविले. तेही काम डॉ. यू. म. पठाणांकडून करवून घेतले. पुढे 'गंधर्व-वेद' प्रकाशनाने संतदर्शन प्रकल्प करायचे ठरविले. डॉ. सदानंद मोरे यांनी प्रकाशक खाडिलकर यांना माझ्याकडे पाठवले. 'संत शेख महंमद महाराज' यांचे चरित्र संतदर्शन प्रकल्पात गाजले. चरित्र लिहितांना मी भागवत सांप्रदायिक महत्त्व समकालीन संतातील महाराजांचे महत्त्व, सामाजिक आणि राजकीय कंगोऱ्यासह चरित्र लिहिले. त्यातून संत शेख महंमद महाराज यांचे समकालीन सर्व पंथोपंथांचे 'महासमन्वय' असे विभूतिमत्त्व प्रकटले.

ऐसे केले या गोपाळे । नाही सोवळे ओवळे ।।
फणसाअंगी करडकाटे । आत साखरेचे गोटे ।।
मधमाशाची घोंगणी । आत साखरेची खाणी ।।
शेख महंमद विलासी । झाला हरीभक्तीचा रहिवासी ।।

गोपाळकृष्ण भक्तीने अवघे सोवळे ओवळे नाहिसे झाले. केवळ मांगल्य प्रकटले. असा भाव व्यक्त करणारे हे 'अभंग' गीत, श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या मनातील परतत्त्वस्पर्शाचा प्रत्यय घडविते. नामदेव ज्ञानदेवांप्रमाणे दृष्टांत मालिकांच्या सहायाने श्री शेख महंमद महाराज हरिभक्तीचे सत्त्व आणि परमतत्त्वातील सत्य उघड करतात. प्रवृत्तीपर विलासीपण आणि मुस्लिमपण हरिभक्तीच्या आड येऊ शकत नाही हा भगवद्‌भक्तीचा महिमा गात; जीवनभर 'भक्तीयोगाची' आणि श्री ज्ञानेश्वरांपासून भागवतांत वहिवाटीत आलेला राजयोग यांची साधना आणि प्रचार करीत होते. स्वतःबरोबर सर्व भक्त आणि आसमंत पावन करीत होते.

श्रीगोंदा हे अहमदनगर जिल्ह्यातील तालुक्याचे गाव. सरस्वतीच्या काठावरचं हे गाव अतिप्राचीन सांस्कृतिक महत्त्वाचं. मंदिरांचंच गाव म्हणाना! श्रीमंत महादजी शिंदे यांचा गौरवशाली इतिहास ऐकवणारं गाव; येणाऱ्या माणसांना भारून टाकतं ते टाळमृदुंगांच्या गजरानं. ऋषी, मुनी, तपस्वी, साधूसंतांची ही श्रीपूर भूमी प्रामुख्याने ओळखली जाते श्री संत शेख महंमद महाराजांच्या, 'शेख महंमद अविंद त्याचे हृदयी गोविंद' या भगवद्‌भक्तीच्या हाकेनं. धर्माधर्माच्या भिंती कोसळतात आणि आसमंतात सत्‌चिदानंद दरवळतो! श्री संत शेख महंमद महाराज, हे अलिकडच्या श्री प्रल्हाद महाराज, श्री राऊळ बुवा, श्री गोधड बुवा, श्री केणे महाराज आणि श्री तात्या महाराज यांच्या प्रभावळीसह गावकऱ्यांच्या हृदय सिंहासनावर आरुढ झालेलं ग्रामदैवत!

'श्रीपूर महात्म्य' या स्थलपुराणातील आठव्या अध्यायात 'श्रीपूर'चे श्रीगोंदे कसे झाले हा परिवर्तन क्रम मोठ्या मनोरंजकतेने येतो –

भैम्युत्तरे चतुःक्रोशे देशे पुण य प्रदेशकं ।
सरस्वती नदी यत्र करवीर समानतः ।।२।।
श्रीपूर नामं तत्रास्ति विश्रुंते सुऽपुजितम् ।
आद्यकल्पे द्वापरान्ते पांडू शर्मा भवेत् द्विज ।।३।।

श्रीपूरं प्रथमं नाम श्रीगोंदेच द्वितीयकम् ।
सर्व क्षेत्रोषुत्तमंच चर्मगोंदे भविष्यंती ।।४।।

गोविंद चांभार या भक्ताची पांडुरंग नामभक्ती फळाला आली आणि श्रीपूर नगरी चांभारगोंदे म्हणून ओळखली जाऊ लागली. श्री मालोजीराजे यांनी आपले गुरू श्री शेख महंमद यांना श्रीपुरात अध्यात्म साधनेसाठी मठ बांधून देईपर्यंत, हे गाव चांभारगोंदे म्हणूनच ओळखले जाई. परंतु श्री शेख महंमदांच्या हृदयीचा गोविंद सुगंध दरवळला आणि चांभारगोंद्याचे पुन्हा श्रीगोंदे झाले. या नगरीत श्री शेख महंमदांची आरती ऐकू येऊ लागली.

जय देव जय देव शेख महंमदा...
आरती ओवाळितो तुजवरी अहमदा... जयदेव जयदेव ।।धृ।।

या गावकऱ्यांच्या मुखातून गायल्या जाणाऱ्या आरतीने श्रीसंत शेख महंमद महाराजांच्या पूजेची सांगता होते. समर्थ रामदासांनी देखील शेख महंमदांची आरती रचना केली आहे-

जय जय आरती जय महंमद शेख ।।
तुज ब्रह्मादी वर्णिती तुज अनंत गज विवेकातन ।।धृ।।

श्री संत शेख महंमदांच्या 'भागवत संप्रदायात' आणि 'अद्वैत' निरुपणात अधिकार मोठा. संपूर्ण जीवनभर हरिकीर्तन, प्रवचन, नामस्मरण करीत एकात्म मानवतेचे त्यांनी जागरण केले. अलिकडे १९९१ पासून ग्रामस्थांनी श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान स्थापन करून प्रतिवर्षी फाल्गुन शु. एकादशीपासून श्री ग्रंथराज ज्ञानेश्वरी पारायण व अखंड हरिनाम सप्ताहाच्या माध्यमातून सद्गुरू श्रीसंत शेख महंमद महाराजांची सेवा सुरू केली.

जनार्दन स्वामी आणि शेख महंमद असे गुरू बंध झाले. स्वाभाविकपणे सुफी तत्त्वज्ञान आणि 'वेदान्त' यांचा अनोखा संगम संत शेख महंमदांच्या ठिकाणी झाला. श्री छत्रपती शिवरायांचे आजोबा मालोजीराजे श्रीसंत शेख महंमदांच्या या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झाले. त्यांनी श्री संत शेख महंमदांचे शिष्यत्व स्वीकारले. श्री मालोजाराजांना श्री घृष्णेश्वर भगवंतांनी, भोसले घराण्यात जन्मास येण्याचे वचन दिले. शिवसेवा, भगवंत सेवा आणि भागवत सेवा करून महाराष्ट्राचा सात्विक धर्म उत्थापित करण्यासाठी मालोजींनी सद्गुरू संत शेख महंमदांसाठी श्रीपूर गावात अर्थात श्रीगोंद्यात सरस्वतीच्या तीरी आणून मठ स्थापना करविली.

इनाम जमीन देऊन संप्रदाय संपादणीची व्यवस्था केली.

संत, तत्त्वज्ञ आणि कवी या त्रिविध व्यक्तिमत्त्वातून संत शेख महंम दांकडून योगसंग्राम, पवन विजय, निष्कलंक प्रबोध, गायका, मदालसा, अभंग व स्फुटरचना, हिंदुस्थानी कविता, साठी संवत्सर आणि ज्ञानसागर अशी वाङ्मय निर्मिती घडली आहे. शेख महंमद महाराज अद्वैत पुरस्कर्ते तर आहेतच, परंतु संचित, पूर्वजन्म आणि पुनर्जन्म यांचे अध्यात्मविद्येतील ज्ञानही त्यांना आहे; तसेच ते स्वीकार्य आहे हे वैशिष्ट्यपूर्ण होय. मुस्लिम परंपरेतील अध्यात्ममार्गातील काही उल्लेख उल्लेखित करून त्यांनी भारतीय अध्यात्मातील संकल्पनांशी त्यांचे असलेले साम्य स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे; हे स्पष्ट जाणवते.

'सांडूनिया द्वैत तद्रुप जाहला' असा भक्त 'भलतिये जातीचा' असला तरी तो वंद्यच होय. 'ब्रह्म जाणे तोचि सोवळा ब्राह्मण' अशी त्यांनी ब्राह्मणाची व्याख्या केली आहे. ज्यांचा जन्म गर्भाच्या मुसेत झाला ते सर्वच मुसलमान होत अशी मुसलमानपणाची मानवस्वरूप व्याख्या केली आणि 'अज्ञान अविंध, ज्ञान हो ब्राह्मण' अशी स्पष्ट व्यवस्था सांगितली. अशा सुटसुटीत व्याख्या करून शेख महंमदांना लोकमानसातील भेद भ्रांती घालवायची होती. सर्वाठायी परतत्त्व हे ज्ञान प्रस्थापित करून, लोकांना निष्काम कर्म तत्परतेसह अद्वैत अनुभूतीपर्यंत पोहचवायचे होते. ते तत्कालीन समाजव्यवस्थेत कठीण असूनही त्यांनी करून दाखविले. कवी अनिल म्हणतात,

अविंद महंमद । दंगला अभंगी ।
गोविंदाचा ठाव । सर्वांठायी ।।

गोविंद ज्ञानाने अविंध गोविंदस्वरूप होतो; 'शेख महंमद अविंध त्याचे हृदयी गोविंद' असे म्हणून त्यांनी स्पष्ट केले आणि अनन्यभक्तीतील 'डोळसपणा' प्रबोधित केला आहे. म्हणूनच भागवत संप्रदायात संत शेख महंमद महाराजांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

संत शेख महंमद महाराज उत्सव कमिटी ट्रस्टने सेवेकरी श्री. बापू लोखंडे सर यांच्या स्मरणार्थ श्री संत शेख महंमद महाराज संत सेवा पुरस्कार द्यायचा निर्णय घेतला. सर्वांच्या आग्रहाने त्या पुरस्काराचा मी प्रथम मानकरी झालो.

*

२८. देवगड – अमृतवाहिनीतीरीचे सिद्धपीठ : श्री सिद्ध किसनगिरी महाराज

नात्यागोत्यातल्या माणसांनी, 'पहाण्यासारखे, नगरला काय आहे?' असे विचारले की जवळपासच्या स्थानांबरोबर 'देवगड'चा नक्कीच उल्लेख होतो. स्वच्छंद सुंदर, आखीवरेखीव असं सात्त्विकतेनं भारून टाकणारं हे स्थान. अनेकदा तर केवळ पाहुण्यासवे आमचेही जाणे होतेच.

औदुंबर तरुखाली । अवधूत साक्षात्कार झाला ।
करू निया शक्तिपात । गौरविली तुझी काया ।।२।।

औदुंबराच्या वृक्षा तळवटी किसनगिरी महाराजांना प्रत्यक्ष अवधूतांचा साक्षात्कार झाला आणि सद्‌गुरू अवधूतांनी त्यांना शक्तीपात घडविला; अशी किसनगिरी महाराजांच्या सत्‌शिष्यांची श्रद्धा असल्याचे आरतीत वर्णन केले आहे. किसनगिरी महाराजांनी देवगड येथे गुरुदत्तात्रयांची मूर्ती स्थापन केली आणि गुरू परंपरेने त्यांचे उत्तराधिकारी श्री. भास्करगिरी महाराज यांनी अत्यंत देखणे असे देवस्थान निर्माण केले आहे. लाखो भाविक, वारकरी, यात्रेकरी, पर्यटक प्रवरातीरी असलेल्या 'देवगड'ला मोठ्या श्रद्धेने येतात. स्वच्छता, शिस्त, टापटीप, श्री संत सिद्धमुनी किसनगिरी हे अगदी अलिकडचे संत होत. शालिवाहन शके १९०४ दुंदुभीनाम संवत्सरे इ.स. १९८३ साली 'गेले दिगंबर ईश्वर विभूती । राहिल्या त्या कीर्ती जगामाजी ।' श्री तुकारामांनी म्हटल्याप्रमाणे 'आम्ही वैकुंठवासी । आलो याच कारणासी ।।' श्री किसनगिरी महाराजांचे अवतार कार्य घडले.

''सातवे अवतारी रघुनंदन । शबरीच्या आश्रमी जाऊन ।
अलोट तियेची भक्ती पाहुन । बोरे उच्छिष्ट भक्षिले ।।७।।

तियेचेचि कुळी जाण । किसन नामे अवतार घेऊन ।
जग उद्धराया कारण । रामभक्ती सांगतसे ।।८।।
गोधेगाव पवित्र ग्राम । तेथे प्रगटला तपोधन ।
राहिबाईच्या उदरातून । अवतार घेतला योग्याने ।।९।।''

राहिबाई मातेच्या उदरी भिल्ल जमातीत गोधेगाव या नेवासे तालुक्यातील प्रवरेच्या तीरावरील गावी किसनगिरींचा जन्म झाला असा उल्लेख 'श्री किसनगिरी विजय' या ग्रंथात, नासिकेत यादव कोरेकर या ग्रंथकर्त्या भक्तांनी केला आहे. शैशवावस्थेपासूनच श्री किसनगिरी महाराजांमध्ये योग्याची लक्षणे दिसू लागली. वयाच्या पाचव्या वर्षापासून चार गावांचे गोधन वळण्यास किसन आपल्या बंधूंबरोबर जात असे. आईच्या हातचेच अथ खाण्याचा नेम तेव्हापासूनचा. बंधू प्रवरेत मासे पकडत; तर किसन पकडलेले मासे पुन्हा प्रवाहात सोडीत अशी भूतदया! जणू त्यांना कविनारायणांचा मच्छिंद्रनाथ अवतार, त्या माशांमध्ये दिसे. वयाच्या आठव्या वर्षीपासून त्यांचे मन शिवभक्तीत रमले. दिवसभर शेतात काम करून थकल्यानंतर, रात्ररात्र प्रवरेच्या पाण्यात ध्यानस्त बसावे. वाळूची पिंड करून; ओंजळीने जलसिंचन करीत आत्मचिंतनात मग्न असावे. वाळल्या काडीची उदबत्ती करावी तर तीतून सुगंधित धूर निघत असे आणि चंदनाचा सुगंध पसरे; असे भाविक सांगतात. किसनगिरींनी अशी बारा वर्षे तपःश्चर्या केली.

प्रवरा अमृतवाहिनी । वाहे राहुच्या कंठातूनी ।
महातेजस्वी अगस्तीमुनी । तेज तयांचे झळकतसे ।।
असे हे पवित्र ठिकाण । बाबांचे घेई मन लक्षून ।
तये ठायी सद्गुरूंनी । आश्रम तयार केलासे ।।
बहिरवाडी पवित्र क्षेत्र । काळभैरवाचे स्थान पवित्र ।
मध्यधारात असे जागृत । संजीवनी नाथ हे ।।
किसनगिरी महामुनी नित्य येती तये स्थानी ।
भैरवाची भेट घेऊनी । गोधेगावी जातसे ।।
तेथे अगस्तीची वसती । तया ठायी जाऊनी गभस्ती ।
भेटुनी त्या समाधीप्रती । गडावरी येतसे ।।

प्रवरेच्या तीरावर किसनगिरींनी अगस्ती ऋषींच्या सान्निध्यात आश्रम स्थापन केला. किसनगिरींना अगस्तींचा साक्षात्कार झाला. त्यांच्या गोधेगावातील

समाधीस्थानासमोर हा आश्रम करावा आणि गुरू दत्तात्रयांच्या पंथाने प्रवास करावा असा मनोदय झाला. त्याप्रमाणे श्री किसनगिरी नित्य बहिरवाडी येथील प्रवरेच्या मध्य धारेत असलेल्या काळभैरवाचे अर्थात सिद्धशिवांचे दर्शन घेऊन समाधिस्त अगस्त्यांची गोधेगावी भेट घेऊन; मगच गडावर नित्य कर्मांसाठी जात. हे स्थान प्रवरामाईंच्या प्रवाहातील आहे. अमृतवाहिनी प्रवरा अमृतमंथन प्रसंगातून; शिवांच्या लीलेने आणि भगवान विष्णूंच्या मोहिनीरूपाच्या पदसंकेताने, नारदमुनी आणि अगस्ती यांच्या विनंतीनुसार, प्रवाहित झाली खरी, परंतु अमृत वाटपात राहु दैत्याने आगळिक करून देव-आवलीत प्रविष्ट होऊन; कपटाने अमृत प्राशन केले. तेव्हा त्यांचा शिरच्छेद केला. राहुरी गाव त्याची साक्ष होय. तसेच देवळाली-प्रवरा हे गाव या कथेची साक्ष देते. म्हणूनच अमृतवाहिनी राहुंच्या कंठातून वाहते असा उल्लेख प्राचीन दंतकथेत होतो. पाचेगावजवळ मुळा व प्रवरा संगम होऊन गोधेगावाकडे प्रवरा येते आणि पुढे ती गोधेगावाजवळच कायगाव टोका येथे गोदावरी गंगेला मिळते. त्यामुळे आजचे देवगड हे तीर्थ त्रिवेणी संगमतीर्थ म्हणून ओळखले जाते. अकोले येथे अमृतवाहिनीच्या उगमाजवळ अगस्तींचा आश्रम आहे. तर गोधेगावी अगस्त्यांनी बारा हजार वर्षे समाधिस्त अवस्थेत तप केले. नित्य समाधीस्थान म्हणून ते ओळखले जाते. ह्या संपूर्ण पौराणिक व ऐतिहासिक घटनांचे प्रत्यक्ष सिद्ध किसनगिरी यांच्या साक्षात्कारपूर्वक तपःश्चर्येने पुनरुज्जीवन झाले. एकूण किसनगिरी महाराज बालयोगी म्हणूनच प्रकटले हे उघड आहे.

नेवासे गावीच्या नाथबाबांच्या आश्रमात जाऊन किसनगिरींनी अनुग्रह घेतला. ते नाथबाबाही सिद्धपुरुष होते. कोणी काय मागेल ते खिशातून काढून देत असत. एकूण नाथबाबांचा अनुग्रह, शंकरपुरी महाराजांचा आशीर्वाद आणि गंगागिरी महाराजांची कृपा अशी त्रिमूर्ती किसनगिरींनी दत्तमूर्ती मानून अगस्त्य संकेतानुसार दत्तात्रयांना गुरू मानून, दत्त संप्रदायाप्रमाणे काखेत झोळी घेऊन योगी किसनगिरी गावोगाव भिक्षान्न करू लागले. अशा तऱ्हेने त्यांना परिपूर्ण दशा प्राप्त होईपर्यंत किसनगिरी महाराजांचे अनेक चमत्कार घडलेले लोक सांगतात.

वठल्या औदुंबरास गंगेचे पाणी शिंपडून पुन्हा सजीव करणे, वृक्षावर बसून निंबपाला खाऊन महिना-महिना तपःश्चर्या करणे, महिना-महिना उपाशी राहणे, अवघ्या अर्ध्या तासात पथास मैलांचा प्रवास करून पाटलाचा झोडेगावी निरोप पाठवून सोयऱ्याचे लेखी उत्तर आणणे, मनमाडजवळच्या अनकाई डोंगरावरील

अगस्ती बाबांचे क्षणात दर्शन घेऊन येणे; काशीयात्रा, चारधाम यात्रा करून; मनोवेगाने परतणे व प्रवासाच्या खुणा दाखवणे, उदी देऊन आजार घालविणे, भूतपिशाच्च घालविणे असे कितीतरी चमत्कार किसनगिरींचे घडले. आता निर्जन टेकडीवर, प्रवरेच्या तीरावरील शनैश्वर, मार्कंडेय, राजपीर, दत्तकिशोर, नवनाथ, सिद्धेश्वर या सर्वांच्या सान्निध्यात सिद्ध किसनगिरी विराजमान झाले आहेत. त्यांनी दत्तमंदिराची कल्पना सांगितली तेव्हा अवचट मामलेदारांनी खूप मदत केली. बाबांचा संचार ज्या ज्या घरी होई तेथे सुबत्ता येई. विहिरीला पाणी लागे, अमाप पीक येई, कर्ज फिटून जाई, बागायत तयार होई, परंतु कोणाच्याही घरी रमत नसत. मनात आले की तेथून निघत. निराहारी राहत. बाबांच्या भोवती भक्तांचा मोठा मेळा जमू लागला. गोधेगावीचे मोहन पाटील, भागोजी सुतार, गंगाधर शेळके, भालगावचे नानाभाऊ, मुक्ताबाई भागवत, बाबुराव तनपुरे यांचेकडे किसनगिरींचे वास्तव्य असे. किसनगिरी महाराज वास्तव्य असेल तेथे भक्तांना, प्रापंचिकांना प्रबोधित करीत. बहिरवाडीतही अनेक भक्त बोध ऐकण्यासाठी जमत.

सत्य, सद्वर्तन, निरहंकारिता, भूतदया, भक्ती, प्रामाणिकपणा, सामंजस्य, सलोखा, एकजूट, न्याय वर्तन, व्यसनमुक्ती, याबरोबरच करणीकवटाळ, भूत लागीर, मंत्रतंत्र, जादुटोणे यांचा निषेध असे. निस्सीम भक्ती, अखंड जनसेवा, प्राणीमात्रांची सेवा, सतत श्रमनिष्ठा, मातीवर, पाण्यावर व फळाफुलांवर, झाडावेलींवर माणसांसारखे प्रेम असे किसनगिरी महाराजांचे प्रबोधाचे सूत्र होते.

सर्वत्र चैतन्य भरून आहे. त्याचा अनुभव निस्सीम भक्ती व सत्यनिष्ठेने येतो असे ते म्हणत. विश्वाच्या चलनाविषयी वेदोक्त शास्त्र ते सहज सांगत.

“**दादा! आकाशाचे लिंग । पृथ्वीची असे पिंड ।**
अवघे हे ब्रह्मांड । एका आत्म्यावरी असे ।।
त्याचि अथावर । सकल जीव पोसती साचार ।
म्हणऊनी बीजाचे माहेर । आकाशी लिंग असे ।।
पृथ्वी माता अथ देई । ते सकळ जीव खाई ।
तयाचेचि रुधिर होई । तयापासूनी मूळ बीजी ।।
म्हणूनी आकाशाचे लिंग । पृथ्वीची असे पिऊ ।
हेचि उघड ब्रह्मांड । आणिक काही नसेची ।।”

श्रीसंत सिद्ध किसनगिरी महाराजांनी आपल्या हयातीतच श्री भास्करगिरींना आपले उत्तराधिकारी नेमले.

''भास्करगिरी म्हणाल कोण । हे दत्तकपुत्र जाण ।
दत्तकविधान सोहळा करू न । उत्तराधिकारी नेमले ।।
सन एकोणिसशे पंचाहत्तर । ज्येष्ठ शुद्ध बीज बुधवार ।
दत्तदेवगडावर । अपार सोहळा झाला असे ।
बहु जमली भक्त मंडळी । शिंपले सडे घातली रांगोळी ।
तेथ किसनगिरी तपोबळी । संतमंडळीत शोभतसे ।
सेवा करिता थकले शरीर । परी नियम चालावा साचार ।
म्हणून पुढील कारभार । भास्करगिरीस दिधला ।
गुरू –शिष्य दोघेजण । झाले पहा चतुर्थ नयन ।
शोभविले नंदनवन । प्रवराकाठी तयांनी ।''

असे उत्तराधिकारी स्थापित करण्याच्या सोहोळ्याचे वर्णन 'श्री किसनगिरी विजय' ग्रंथात वर्णिले आहे. श्री किसनगिरींच्या सांक्षिप्रमाणे,

''दुष्ट वृत्तीचा नाश होवो । सदा समत्वास जागा हो ।
सदा विश्वाचे कल्याण होवो । अखेर आशीर्वाद संतांचा ।।
ऐसे रीती गुरुदासाने । श्री किसनगिरी कृपेने ।
तयांच्या इच्छेप्रमाणे । पुण्यक्षेत्र वाढविले ।।''

श्री किसनगिरी महाराजांच्या समवेत श्री भास्करगिरींनी भरपूर यात्रा केल्या. श्री किसनगिरींच्या मुखीचा प्रबोध, ह्रदयावर नोंदवून घेतला आणि आता ते किसनगिरींनी दिलेला उपदेश स्वमुखे कीर्तनातून ठिकठिकाणी, त्याच अधिकाराने, प्रसारित करीत आहेत. प्रवरेच्या प्रवाहात जवळच टेकडीवर बहिरवाडी क्षेत्र प्रवरेच्या मध्यधारेत असल्यासारखे आहे. तेथे भैरवनाथांचे स्थान आहे. आता देवगड क्षेत्र म्हणून विख्यात झाले आहे. ऐलतिरावर अगस्तींचे स्थान आहे. तर तेथून पुढे टोके गावी प्रवरी गंगामाईस मिळाली आहे. किसनगिरींमुळे नव्याने उदयास आलेल्या देवगड तीर्थाचे महात्म्य आता महाराष्ट्राबाहेरही प्रसिद्ध झाले आहे. श्री किसनगिरी महाराज भिल्ल आदिवासी जमातीतले असल्याने ''आदिवासी जन दंग होऊनी । किसनगिरींच्या ओव्या गाऊनी । ढमढम ढोलक वाजवुनी । नृत्य करीती आनंदे ।।''

श्री किसनगिरी महाराज साधकांना सहज उपदेश करीत; ध्यानयोग, समाधीसाधना, हटयोग, निर्गुणोपासना करावी. नारदांनी सांगितलेली नवविधाभक्ती हे साधन सोपे आहे ते अवलंबावे. महाराज म्हणत,

''शांती क्षमा असू देणे । ल्यावे वैराग्याचे लेणे ।
मग काय भक्तीसी उणे । आणिक साधन नलगे ।।
भजनी कीर्तनी आदर । हे क्षेत्र संतांचे माहेर ।
जगत्पालक सर्वेश्वर । याचि देही नांदतसे ।।''

*

२९. संकेत ग्रामगणेशांचा!

लोकबंध विष्णूंच्या विश्वव्यवस्थापक विघ्नहर महागणपती स्वरूपासमोर ध्यानमग्न झालो होतो. गणेशांच्या अलौकिक, सिद्धिपती महागणेशांच्या महाकाय स्वरूपात भान हरपलो. नगरच्या माळीवाड्यातल्या या श्री गणेशांसमोर मी प्रथमच उभा होतो. स्वयंभू आणि वर्धिष्णू असं हे ध्यान सिद्धिविनायक रूपात, खास नगरच्या पंचक्रोशीचं नेटकं व्यवस्थापन करण्यासाठी, सदरेवर बसावं तसं बसलेलं! भेदक, संमोहक आणि प्रसन्न! एवढा महाकाय गणेश अशा स्वरूपात मी प्रथमच पाहात होतो. सिन्नरला महाकाय ध्यान बघितलं होतं, पण ते उत्सवासाठी घडवावं तसं! हरिश्चंद्र गडावर एक ध्यान पाहिलं होतं, पण ते उभे राहून संघर्ष आणि सिद्धींच्यासाठी सिद्ध. हे ध्यान चतुर्भुज तरी शिवस्वरूप, योग सिद्ध, यंत्र, तंत्र, मंत्रांनी सिद्धी प्रकटविणारं, अगदीच वेगळं! शेंदूरलेपनाच्या अगणित लेपांनी अनगड आणि स्वयंप्रकाशी पोवळ्यासारखं. काही क्षणात या ध्यानानं माझ्या तनमनावर गारूड केलं. जेव्हां मी भानावर आलो, तेव्हां परीक्षेचा पेपर सुरू व्हायला अवघी वीस मिनिटं राहिली होती. मला माळीवाड्यातून नगर कॉलेजमध्ये पोचायचं होतं. मी या विश्वव्यवस्थापक विघ्नहराला मनोमनी प्रार्थना केली. रात्रभर जागून अभ्यास केला होता. नुकतेच दोन घास पोटात ढकलून, लॉजमधून मार्गस्थ झालो होतो. ते या महागणपतींनी खेचून घेतलं. प्रदक्षिणा केली. तीर्थ घेतलं. खडीसाखर आणि नारळखोबरं प्रसाद पुजाऱ्यानं हातावर ठेवला. मनोभावे तोंडात टाकला. मग मात्र घाईनं निघालो. तांगा केला. कॉलेज गाठलं. हॉल शोधण्यात तीन-चार मिनिटं गेली. हॉल सापडला. प्रवेश केला तो उत्तरपत्रिका वाटायला सुरुवात झाली होती. पेपर उत्तम गेला. मग परीक्षा संपेपर्यंत चार दिवस गजाननाला प्रार्थना करूनच पेपरला जाण्याचा नेम ठेवला.

परीक्षा संपली. प्रसन्न मनानं श्री महागणपतींसमोर उभा राहिलो. प्रार्थना केली. तीर्थप्रसाद घेऊनच निघालो. बसस्टँड गाठलं. अकोल्याच्या गाडीत बसलो. अकोल्याला पोहोचेपर्यंत महागणपतींच ध्यान डोळ्यासमोरून हालत नव्हतं. हे ध्यान मला त्यांच्या पायाशी सेवेसाठी बोलावतंय असं मध्येच वाटायचं. मनाशीच हसायचो. नगरशी माझा संबंध फक्त, 'हिंद सेवा मंडळ, नगर' या संस्थेच्या मॉडर्न हायस्कूल अकोलेमध्ये मी शिकलो आणि नंतर माझ्याच शाळेत मॅट्रिक टीडी होऊन; शिक्षक झालो एवढाच. तोवर माझा कधी नगरशी संबंधच आला नव्हता. एवढंच काय, संस्थाचालकांची नावं माहीत होती, तरी त्यांच्याशी कधी संबंधच आला नव्हता. शाळेत नगरहूनच शिक्षक म्हणून आलेल्या माझ्या शिक्षकांशी आणि नंतर सहकाऱ्यांशी परिचय झालेला तेवढाच. एक्सटर्नलला परीक्षा देत होतो. नगर कॉलेज सेंटर मिळालेलं. मोकळेपणानं आपला आपला अभ्यास करता यावा म्हणून; सहकारी शिक्षकांनी आग्रह करूनही त्यांच्या नगरच्या घरी उतरलो नाही. योगायोगानं स्टँडजवळ, माळीवाड्यात, 'पूनम लॉज'मध्ये खोली मिळाली हे लॉज कोणा पंजाब्याचं, पण अगदी या माळीवाडा महागणपती मंदिराच्या जवळच. अनायासेच परीक्षेला जाण्यापूर्वी गणेशांचं दर्शन घेतलं. परीक्षा संपेपर्यंत घेत राहिलो एवढंच! पण उगा मनात हे गणेश मला नगरमध्ये बोलावताहेत असं मनात आलं. कदाचित त्यांच्या अलौकिक ध्यानाचा हा परिणाम असेल. शाळेत गेल्यावर नगरहून आलेल्या सहकाऱ्यांना दर्शनाचा अनुभव सांगितला. मग या मंडळींनी या गणेशांचं कथात्मक महात्म्य परोपरीनं ऐकवलं. तुम्हाला चांगलं यश मिळणार, असं भाकितही केलं. खरोखरीच मी बी.ए. ऑनर्स झालो गणेशांची कृपा!

१९७७ सालची गोष्ट. आता मी ज्युनिअर कॉलेजमध्ये शिकवत होतो. पीएच.डी. करण्याचा प्रयत्न करीत होतो. सगळे शिक्षण एक्सटर्नल म्हणून झालेले. मोठ्या प्रयत्नांनी पीएच.डी.ला प्रवेश मिळाला. गाईड नेमल्याचे पत्र हातात पडले. डॉ. भीमराव कुलकर्णी हेच माझे गाईड असणार; हे जवळपास निश्चितच होते. फक्त विद्यापीठाच्या पत्राची वाट पाहात होतो. पत्र उघडले आणि दचकलोच. गाईड म्हणून वेगळंच नाव होतं. डॉ. गंगाधर मोरजे, अहमदनगर कॉलेज, अहमदनगर. असा नगरशी परत संबंध येईल असं वाटलंच नव्हतं. ओळखदेख नसलेले गाईड. इलाज नव्हता. डॉ. भीमराव यांनी मला समजावलं.

डॉ. मोरज्यांकडं वाऱ्या सुरू झाल्या. नगरमध्ये लॉजवर राहायचं आणि डॉ. मोरज्यांना भेटायचं. अर्थातच माळीवाड्यातल्या महागणपतींचीच योजना असावी. मी प्रत्येक वारीला त्यांचं दर्शन घेण्याचा नियमच ठेवला. पुढे डॉ. मोरजेंशी जवळीक झाली. मला त्यांच्याचकडे उतरावे लागे. त्यांचं घर कोर्टगल्लीत, म्हणजे माळीवाडा गणपतींच्या जवळ दहा मिनिटांचंही अंतर नाही. १९७९ मध्ये मी पीएच.डी. झालो. गणेशांची कृपा! ''चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'' असा विषय. आदिवासी महादेव कोळी, ठाकर यांचा क्षेत्रिय अभ्यास. यांतूनच नंतर आदिवासींच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी झोकून काम करायचं ठरवलं. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा भक्कम पाठिंबा मिळाला. मी माझ्या घरातच तीन विद्यार्थी घेऊन. ''वनवासी कल्याण आश्रमाचे गुहक विद्यार्थी वसतिगृह'' सुरू केले. १९८३ सालापर्यंत पन्नास विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह उत्तम प्रकारे चालू झालेले होते. मी पीएच.डी. होऊनही अन्य कुठेही तर सोडाच; पण आमच्याच संस्थेच्या, नगर येथील 'पेमराज सारडा' महाविद्यालयात येण्याचे नाकारले. एकदा नव्हे तीन तीन वेळा. १९८१-८२ च्या दरम्यान सौ. उषाच्या नेत्रचिकित्सेचा भीषण प्रश्न निर्माण झाला. मी वसतिगृह आणि वनवासी कल्याण आश्रमापासून काहीसा दूर झालो. तरी अकोल्याहून अन्यत्र हलायचं नाही हे पक्कच केलं होतं.

१९८५ सालची कथा. नगरच्या माळीवाडा गणपतींच्या मनात माझी काही वेगळीच योजना करायचं होतं. मी अकोल्याच्या 'ज्युनिअर कॉलेज ऑफ सायन्स' मध्ये स्टाफ फिक्सेशनच्या वेळी अतिरिक्त ठरलो. महाराष्ट्रात कुठेही अथवा संस्था सामावून घेईल तिथं जाणं क्रमप्राप्त होतं. येथवरचा प्रवास संस्थेनेच सांभाळला होता. असं असूनही मी नगरचं बोलावणं त्रिवार नाकारलं होतं. आता माझं समावेशन नगरला सारडा महाविद्यालयातच करावं लागलं. झालं. १९८५ च्या ऑक्टोबरपासून मी माळीवाडा महागणपतींच्या पायाशी आलो आणि नगरमध्येच, कर्मभूमी म्हणून काम करू लागलो ते आजतागायत. गणेशांची कृपा!

नगरमध्ये वास्तव्य झालं तेही अगदी महागणपतींच्या सान्निध्यात. वेशीच्या आत. भाड्याच्या घरातून स्वतःच्या फ्लॅटमध्ये राहायला गेलो. एम.फिल., पीएच. डी. गाईड झालो. कथा, कादंबरी, नाटक, स्फुटलेखन, कविता, संशोधनात्मक आणि वैचारिक लेखन घडलं. वर्तमानपत्रातून लिहित गेलो. 'स्फूर्ती प्रकाशन मंच'

उभारला, राष्ट्र सेवा मंडळ स्थापन केलं, साहित्य परिषदेचं काम केलं. साहित्यिक, वक्ता, संस्थात्मक कार्यकर्ता, विचारवंत अशी बिरुदं चिकटली. संसार विकसित झाला. मुलांची शिक्षणं झाली. अकोलेसारख्या दुर्लक्षित आदिवासी भागातला मी नगर जिल्ह्यात आणि पुणे विद्यापीठाच्या कार्यकक्षेतला सुप्रतिष्ठित, धुरीण म्हणून ओळखला जाऊ लागलो. सामूहिक ग्रंथयाग घडविले. विद्यार्थ्यांचं मोहोळ भोवती जमलं. राज्यस्तरीय पुरस्कारांचा मानकरी झालो. हे सारं त्या गणेशानं दिल्लीगेट वेशीच्या आत सन्मानानं घडवलं. मित्रपरिवार, पाव्हणारावळा आला गेला सर्वांना त्या माळीवाडा महागणपतीचं दर्शन घडवत राहिलो. नगर वेशीबाहेर विस्तारलं. थेट केडगाव, भिंगार, मिलीटरी कॅम्प, बोल्हेगाव, एमआयडीसी, नागापूर, शेंडीपर्यंत चहू बाजूनं विस्तारलं. वेशीतला महागणपती पंचक्रोशीला कवेत घेत वर्धिष्णूपणाने नगर महापालिकेचं ग्राम दैवत झालं. त्याचबरोबर अकोल्याहून बोलावून घेतलेल्या मला त्या गणेशानं आणखी मोठं, विस्तारित करायचं ठरवलं. फ्लॅटमधून स्वतःच्या बिल्डिंगमध्ये आलो. मुलांची लग्न झाली. मीही सिनिअर प्रोफेसर झालो. ज्या संस्थेनं संस्थेतला, पहिला पीएच.डी. झालेला, अभ्यासू शिक्षक म्हणून सांभाळलं, अतिरिक्त झाल्यावर सामावून घेतलं, त्या संस्थेच्या शैक्षणिक संकुलात सर्वोच्च स्थानी विराजमान करण्याची संधी त्या महागणपतींनी दिली.

संस्थेची पेमराज सारडा महाविद्यालयाची प्राचार्यपदाची जाहिरात झाली. मला आवर्जून अर्ज करायला सहकारी, सवंगडी आणि संस्थाचालकांनी भाग पाडलं. माळीवाड्यात गेलो. महागणपतींसमोर उभा राहिलो. अवघा घडला प्रपंच मांडला. ''आगळीक करीत गेलो तरी निर्विघ्नपणे, लडिवाळपणे प्रांगणात सांभाळलेस, कर्ताकरविता तूच म्हणून, अर्ज आपल्या पुढ्यात मांडतोय!'' प्रार्थना केली. कामाला लागलो. अक्षरशः मोदकांचा सुग्रास प्रसाद मिळावा तसं सन्मानानं प्राचार्यपदी विराजमान झालो. महागणपतींना महाभिषेक केला. श्रीफळांचं महातोरण चढवलं. आशीर्वाद घेतले. सरसावलो. पाहाता-पाहाता महाविद्यालयाचा व्यवस्थापकीय कायापालट घडला. जेथे गणेशांचेच हात सरसावले, तिथं विघ्न येणार कसं? नॅक ॲक्रिडेशनची मोहीम, अगदी नियुक्ती पाठोपाठच आली. निवडक धुरिणांना सोबत घेऊन माळीवाड्यात विद्यादेवता श्रीगणेशांना साकडं घातलं. भिन्न-भिन्न विचारांचे, स्वभावाचे हे धुरीण

विघ्नहराच्या आशीर्वादानं एकवटले. नॅक ॲक्रिडेशन मिळालं. पेमराज सारडा महाविद्यालयाला 'ए' ग्रेड मिळाल्याचं ऐकून, पाहून, जिल्ह्यातली महाविद्यालय दिपून गेली. नगरमधल्या स्पर्धक महाविद्यालयांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. संस्थाचालकांना भरून पावल्याचा आनंद मिळाला.

महागणपतीसमोर सहकाऱ्यांसह उभा राहिलो. आम्हापेक्षाही महागणपतींच्या मुद्रेवर आनंदमग्नता प्रसन्नता दिसत होती. ध्यानमग्न झालो. सहकाऱ्यांनी पाचशे श्रीफळांचे महातोरण चढवले. महाआरती करतांना, त्यांच्या कृपाप्रसादाने भारावलेला मी आभाळ भरून बरसलो. सहकाऱ्यांनाही भरून आलं. त्यांच्या अंगणी मला बोलावून त्यांच्या रिंगणी मला नाचवलं! मीही मुराद बागडलो. या लोकबंधाच्या लोककलेचा खेळ सेवेच्या सांगता पर्वात मांडला. चौदा विद्या चौसष्ट कलांच्या लोकपरंपरांचा उत्सव मांडला. अवघ्या महाराष्ट्राला निमंत्रित केलं. नर्तन, वादन, गायन, क्रीडा, खेळ, वादसंवाद घडविले, दिव्यत्वानं, पेमराज सारडाचं कला क्रीडा विद्या संकुल लखाकलं. संस्थाचालक, लोकधुरीण, नागरिक, विद्यार्थी, पालक सारे सारे या लोकोत्सवात चार दिवस रंगून गेले. जणू माळीवाड्यात सदरेवर व्यवस्थापनासाठी भारदस्तपणे, गांभीर्याने न्यायासनी, प्रसादपूर्वक पहुडलेले महागणपती त्या लोकोत्सवात स्वतःच भक्तांच्या मेळाव्यात नृत्य करीत होते! ते अलौकिक लोकदर्शन केवळ माझ्याच नेत्रनिरांजनांना दीपवित नव्हते. सगळी प्रसारमाध्यमेही हा ज्ञानोत्सव पाहून दीपून गेली होती. लोकबंधाची लोककलात्मक समाधी सिद्ध झाली होती! अलौकिक, अविस्मरणीय!

सेवापूर्तीनंतर आता संन्यासाश्रमाकडे वाटचाल करतांनाही माळीवाडा महागणपती, सिद्धीयोगाने, माझ्याकडून ज्ञान विज्ञान संस्कृती कलाक्षेत्रात लेखन, वाक्प्रकटन आणि लोकप्रबोधन सेवा अखंड करवून घेत आहेत. देवघरात त्या महागणपतींचे नित्य दर्शन घडते आहे. देवच आपणात नांदतो म्हणतात; तसे! आता पाईपलाईन रोडवरून माळीवाड्यात क्वचितच जाणे घडते. त्यांचं वास्तव्य मात्र देवघरात नित्य आहे. एवढंच नव्हे मनच गणेशमय झालंय!

*

३०. गजाननाची लीला !

वर्ध्याहून वाचनालयाचं पत्र आलं. एकशे बावीस वर्षांची परंपरा असलेल्या वाचनालयात, प्रतिवर्षी संत साहित्यावर, जाणकार अभ्यासक संशोधक व्यक्तीच्या दोन व्याख्यानांची परंपरा होती. यावर्षी मी ही दोन व्याख्याने द्यावीत अशी विनंती होती. मला व्याख्यानांसाठी महाराष्ट्रात फिरणे काही नवीन किंवा अपूर्व नव्हते. फेब्रुवारी वीस मधील तारखा हव्या होत्या. शुक्रवार-शनिवार असे दोन दिवस त्यांना हवे होते. व्याख्यानांना जाण्यापेक्षा जाता-जाता श्री गजानन महाराजांचे दर्शन घेता येईल असा विचार केला. उषाशी चर्चा झाली. कॅलेंडर पाहिले.

''अहो, गजाननाचा प्रकट दिन आहे!'' कॅलेंडर पाहात उषा म्हणाली.

''जाऊया का त्याच दिवशी? पण मला वाटतं त्यावेळी खूप गर्दी असते. काय करूया?'' मी म्हणालो.

सारासार विचार करता आधल्या दिवशी मुक्कामाला जावं. संध्याकाळी आणि दुसऱ्या दिवशी पहाटे दर्शन घेऊन वर्ध्याला जाता येईल असे ठरवले. विचार केला. वाचनालयाच्या शिरस्त्याप्रमाणे ते दोन दिवस निवास, भोजन आदि सोय करणार होते. रेल्वेप्रवासाचे वा ट्रॅव्हलसारख्या गाडीचे भाडे आणि मानधनही मिळणार होते. श्री गजाननांनीच बोलावले अशी धारणा मनात झाली. संमतीपत्र पाठवले. तोवर श्रीराम कॉरिडॉरची बातमी वाचनात आली. प्रधानमंत्री, ना. नितीन गडकरी, ना. प्रकाश जावडेकर, खा. विनय सहस्रबुद्धे आणि मा. शामजी जाजू यांना अकोल्याच्या अगस्ति आश्रमाचे कॉरिडॉरमध्ये समावेशनासाठीचे पत्र प्रेषित केले. वर्ध्याला जायचे ठरल्यावर सहज मनात विचार केला. वर्ध्याहून नागपूर जवळ आहे आणि महर्षि अगस्त्यांचे रामटेक स्थानही जवळ आहे. दोन्ही पाहून घेता येईल. त्यात ना. श्री. नितीन गडकरींना भेटून राम कॉरिडॉरविषयी सांगता येईल

का? आणि आठवण झाली. पुतण्या श्री. कपिल सहस्रबुद्धे पर्यावरण समितीत आहे. त्याचे ना. गडकरींना भेटणे घडते. व्याख्यानाची तारीख जवळ आली. मी कपिलशी संपर्क केला. कपिलने दोन-तीन दिवसातच ''आपली शनिवारी सकाळी नऊ वाजता गडकरी साहेबांशी भेट होईल'' असा निरोप दिला. मग मी थांबलो नाही. हे सर्व घडवून आणण्याची महाराजांचीच योजना आहे या श्रद्धेने तयारी केली. अगस्ति ट्रस्टच्या लोकांना नेमक्या वेळी नागपुरात पोहोचायला सांगितले. मी वाचनालयाच्या व्यवस्थापकांना 'मी गुरुवारी शेगाव येथे मुक्कामास येत असून, शुक्रवारी बारा-साडेबारापर्यंत वर्ध्यास पोहोचेल, शनिवारी सकाळी मला नागपूर, रामटेक आणि वर्धा पर्यटन करायचे आहे त्यासाठी कारची व्यवस्था करावी, मी कारचा खर्च देईन'' असे माझ्या प्रवासाचे नियोजन सांगितले. दूरध्वनीवरील संपर्कात ते नियोजन पक्के केले. गाडीची चौकशी केली.

सगळा प्रवास आता व्यवस्थित आखून झाला होता. बाकी सारे श्री गजाननांवर सोपवून आम्ही निवांत झालो. निघण्याच्या आधल्या दिवशी एसटी ऑफिसवर आणि ट्रॅव्हलकडे चौकशीसाठी गेलो. आम्ही रात्रीचा प्रवास टाळणार होतो आणि आधल्या दिवशी शेगावात मुक्काम करायचा मानस होता. ट्रॅव्हल सोयीची नव्हती. बस सोयीची वाटली. पुणे-खामगाव बस सायंकाळी चारपर्यंत खामगावला पोहोचेल, तेथून तासाभराचा प्रवास. सारख्या गाड्या असतात अशी माहिती मिळाली. ठरले.

खामगाव गाडीचे आरक्षण नव्हते. गर्दी. आमच्याकडे दोन बॅगा. ''गजानन महाराज की जय!'' म्हणून गाडीत चढलो. जागा नव्हती. औरंगाबादपर्यंत होईल म्हणाले, पण अलिकडे नेवासा फाट्यावर जागा व्यवस्थित मिळाली. तोवर उभे राहिलो.

''आपण आधल्या रात्रीच ट्रॅव्हलने गेलो असतो तर एव्हाना दर्शनही झाले असते!'' मी उषाला म्हणालो.

''होय हो, पण रात्रभर प्रवास झाला असता.'' उषानं समाधान केलं. जागा मिळाल्यावर हुश्य केलं! दोन दिवस राहायचे होते, त्यात नागपुरात मंत्रीमहोदयांना भेटायचे होते. त्या दृष्टीने कपडे सामान, कागदपत्रे, भेट पुस्तके असे सगळे घेणे भागच होते. त्यामुळे बॅगा चांगल्याच जड झाल्या होत्या. गाडीत चढतांना बॅगा वर घ्यायला मदत मिळाली म्हणून ठीक झाले. आता बॅगा वर सरकवून ठेवतांनाही

तारांबळ उडाली होती. या बॅगा आता प्रवासात वागवायच्या आहेत याचाच धाक वाटला, पण जागा मिळाल्याने आता खामगाव येईपर्यंत घोर नव्हता.

शेगावच्या श्री गजानन महाराजांच्या दर्शनाला आम्ही काही प्रथमच निघालो नव्हतो. माझ्या वयाची त्र्याहत्तर वर्षे पूर्ण होईतो पन्नास वर्षे महाराजांनी माझी आणि विवाहोत्तर आम्हा उभयतांची पाठराखण केली होती. माझे शिक्षण होण्यातल्या अडचणी, नोकरी, नोकरीतील कायम होणं, आमच्या संसाराला निर्विघ्न स्थिरावणं, आजारपणात धीर देणं, उषाच्या नोकरीतील अडचणींचे निवारण, माझं नगरमध्ये स्थिरावणं या अशा प्रापंचिक सर्व प्रसंगामध्ये गजानन महाराज, साईनाथ महाराज आणि पुढे अक्कलकोट स्वामी आमची पाठराखण करीत होते. गजानन महाराज तर जसे काही आमच्या प्रपंचाचे आधारवड झाले होते. घरातल्या सदस्यांशीही विचारविनिमय होत नसेल एवढी सलगी महाराजांशी होती. जणू गजानन महाराजांनी मी आणि माझे कुटुंब दत्तकच घेतले होते. कोणताही विषय, प्रसंग असो, थोडे अस्वस्थ वाटले की महाराजांसमोर बसावं, गाऱ्हाणं घालावं, सोपवावं आणि निवांत होऊन प्रयत्नांना लागावं. असा प्रपंच चाललेला. सबंध दिवसभराच्या प्रवासात कितीतरी आठवणी उभयतांत पुन्हा स्फुट झाल्या. जेंव्हा जेंव्हा जावसं वाटलं, संधी मिळाली, तेव्हां तेव्हां थेट शेगाव गाठलं. पिठलं-भाकरीचं प्रसादअमृत मुराद खाल्लं. माऊलीच्या मांडीवर मनस्वी असावं तसं श्री गजाननाच्या मांडीवर खेळत संसाराचा गाडा वेगवान होत राहिला. गेल्या पन्नास वर्षात पन्नासवेळा गजाननाला गेलो असू. तहान तृप्त होत नाही. कृपेचा वर्षाव कधी थांबत नाही. गाडी पुढं पुढं जातांना मधेमधे रस्ता चांगला नव्हता. डकाव डकाव चालली होती. पण पुढं जात होती. श्री गजाननांच्या दिशेनं प्रवास सुरू होता. बसून बसून कंटाळल्यासारखं झालं होतं, पण गजाननाकडे जाणं घडणार होतं. खराब रस्त्यानं ड्रायव्हरही कंटाळला होता. साडेतीन-चारला खामगावात जाणारी गाडी साडेपाचला खामगाव स्टँडला पोहोचली. पुन्हा बॅगा घेऊन उतरण्याची तारांबळ. प्रवासानं अंग आंबलं होतं. आम्हीत भरलेल्या बॅग्ज लळलोंबा करीत खाली उतरवल्या. खामगावात शेगावला गाडी लगेच मिळेल अशी अपेक्षा होती. आम्ही खाली उतरतांनाच गाडी दिसलीही, पण आम्ही बॅगा घेऊन जाईतो ती गाडी डोळ्यादेखत गेली. त्यामुळे अधिकच शीण वाटला. चौकशी केली. ''लगेच गाडी लागेल'' म्हणाले. म्हणून घाईतच जरा फ्रेश

होऊन आलो, पण कुठली गाडी नी काय? ताटकळत वाट पाहण्यात सव्वासहा साडेसहा झाले. तेव्हा कुठं एक बस लागली. ही झुंबड! त्यात आम्ही स्वतःला सांभाळत बॅगा ओढत, खेचत, लोंबकळत कसे तरी चढलो. जागा नव्हतीच. आता मिळणंही शक्य नव्हतं, पण इलाज नव्हता. दिवसाचा प्रवास करायचा, ठरवलं होतं. त्यामुळं रात्रीची ट्रॅव्हल टाळली होती. आता खडा पहारा देणं भाग होतं. बॅगा कशा तरी सरकवून ठेवल्या आणि आधाराला वर दांडीला किंवा सीटला धरत तोल सांभाळत उभे राहिलो. गाडीही लवकर निघेना. अंधार पडणार. आता शेगावला गेल्यावरची चिंताही सतावू लागली होती. दहा-बारा मिनिटांनी गाडी निघाली. प्रत्येक स्टेशनवर थांबत कशी तरी आठच्या सुमाराला शेगावला पोहोचली. बॅगांसह खाली सुरक्षित उतरण्याची सर्कस केली. रिक्षा गाठली. भक्तनिवासाकडे घ्यायला सांगितली. ''साहेब, अहो गर्दी लई हे!'' त्यानं सांगितलं. आम्ही दोघांनी एकमेकांकडं पाहिलं. सामान सोडून लगेच दर्शनाला जाणं आवश्यक होतं, ''घे तर खरं!'' मी म्हणालो.

भक्तनिवासाशी रिक्षा सोडली. सामान घेऊन आत लळालोंबा करीत गेलो. काऊंटरला गेलो. विचारलं, ''अहो तुमचं सगळं ठीक आहे. समोर हे एवढे वेटींगला आहेत. जशा खोल्या खाली होतील तशी मिळेल. रांगेला बसा.'' काऊंटर क्लार्कनं सांगितलं.

''पण आम्हाला आत्ता दर्शन घ्यायचंय!'' मी शंका विचारीत म्हणालो.

''मग जा ना दर्शनाला!'' तो थोडा खेकसलाच.

''अहो पण सामान!'' मी म्हणालो. मला वाटलं काही मार्ग निघेल.

''साहेब पहिल्यांदाच आल्यासारखं काय करताय? सामान लॉकरला ठेवा, दर्शन भोजन आटोपल्यावर रांगेला या, खोली मिळाल्यावर सामान आणा!'' त्यानं सांगितलं.

''तोवर खोली मिळेल ना?'' मी खात्री करीत विचारलं.

''अहो साहेब खोलीची गॅरंटी नाही. सगळं फुल आहे. तुम्ही असं करा. आता लॉकरकडे जा! प्रांगणातल्या भक्तनिवासात काही झालं तर पहा.''

सामान घेऊन मंदिर प्रांगणातल्या भक्तनिवासाकडे जायचं म्हणजे जवळपास फर्लांगावर चालत जावं लागणार होतं. ''हे बघ उषा, आता आपण लॉकरकडे जाऊ. सामान लॉकरमध्ये टाकू. फ्रेश होऊ, दर्शन घेऊ, प्रसाद भोजन करू आणि

मगच येऊन सामान घेऊ. जवळचा खाजगी लॉज पाहू. तेच योग्य होईल!'' मी निर्णय घेतला.

जय गजानन! म्हणत सामान, उसनं अवसान आणून उचललं. चालायला लागल्यावर अवसान गळून पडलं. तसंच ओढतच लॉकरला आलो. पहिल्यांदा ठरल्याप्रमाणे लॉकरला सामान जमा केलं आणि निघालो. शेजारीच भक्तनिवासाचा काऊंटर होता.

''चौकशी करूया का?'' उषा म्हणाली.

''आता नकोच!'' मी निश्चयानं म्हणालो.

''बघू तर खरी एक मिनिट!'' उषानं हिय्या केला.

वेळ जाण्याची भीती होती. काऊंटरला गेलो. बाजूला लोक भरपूर वेटींगला बसलेले होते, पण काऊंटरशी रांग नव्हती. काऊंटरला गेलो. ''खोलीची सोय होईल का?'' मी आळाशभूतप्रमाणे विचारलं.

''फुल आहे!'' तो तुटकच बोलला.

''एक मिनिट, साहेब आम्ही दोघं आहोत. आत्ता गाडी पोचली. दर्शन घेऊन कशीतरी रात्र काढायचीये. उद्या वर्ध्याला जायचं.'' मी केविलवाणे होऊन याचना केली.

त्यानं आम्हा उभयतांकडे पाहिलं. त्याला कणव आली असावी. ''तुम्हाला चवथ्या मजल्यावर चालेल, एक रुम आहे, जाता येईल?'' बहुधा आम्ही नाही म्हणू म्हणूनच त्यानं सकारात्मक उत्तर दिलं.

मागचापुढचा विचार न करता ''हो चालेल, जाऊ कसे तरी! एक रात्र काढायची!'' मी म्हणालो.

''ठीक आहे'' असे म्हणत त्यानं पावती केली. तोवर सव्वाआठ झाले होते.

''उषा मी सामान घेऊन येतो!'' मी खोलीची चावी पावती घेऊन पुन्हा लॉकरला आलो. ''खोलीची सोय झाली!'' उगा अति उत्साहाने त्या लॉकरवाल्याला सांगितलं. पावती टोकन दिलं. सामान घेतलं. त्याच उत्साहात सामान वरती काऊंटरशी घेऊन आलो.

''चल चटकन खोलीत सामान टाकू आणि दर्शनाला निघू.'' मला उत्साह संचारला होता. ''श्री गजाननांनी आम्हाला जागा दिली. आता दर्शनही होणारच!''

मी उत्साहानं उषाला म्हणालो. सामान घेऊन पहिला जिना चढून जातांनाच धाप लागली. एकेक पायरी चढता नाकीनऊ येऊ लागले.

''गजानना बळ दे रे बाबा!'' मी म्हणत होतो. उषाला तर थोडा बीपीचा त्रास होता. तिला धाप लागली होती. दर्शनाची आतूर ओढ होती. तसेच ओढत वर जाण्याचा प्रयत्न करीत होतो. जिन्यात अन्य कोणी नव्हते. सगळे कदाचित दर्शनाला आणि प्रसाद भोजनाला गेले असतील. मोकळा जिना असल्याने लळालोंबा झाला, तरी, कसंतरी एकमेकाला आणि जिन्याच्या कठड्याच्या आधाराने वर जात होतो. तेवढ्यात आमच्या पाठीमागून आवाज आला–

''काका, वर जायचंय का? मावशी दमल्यात, कितव्या मजल्यावर?'' त्यानं विचारलं. मध्यम वयाचा शेलाटा उंचेला तरुण आम्हाला विचारत होता.

''चवथ्या मजल्यावर!'' मी म्हणालो.

''काका, द्या इकडं बॅगा, मला चवथ्या मजल्यावरच जायचंय!'' त्यानं आम्ही हो नाही म्हणायच्या आत आमच्या बॅगा लीलया उचलल्या. तो भराभर पुढं निघाला. मोकळे असूनही आम्हाला चढवत नव्हते तरी उत्साह आला होता.

''मावशी सावकाश या, मी आहे!'' तो म्हणाला. आम्हाला गती देत, त्याची गती काहीशी कमी करीत, तो आमची कावड जणू त्याच्या खांद्यावर घेऊन निघाला. खरोखरीच पाहाता पाहता आम्ही चवथ्या मजल्यावर आलो. त्यानं हातातली चावी घेऊन दार उघडलं. दिवे लावले.

''हं काका, मावशी आता चटकन आवरून लवकर दर्शनाला जा, नऊनंतर दर्शन रांग बंद होते.'' तो म्हणाला.

''तुम्हाला गजाननानंच पाठवलं!'' मी त्याच्याकडे पाहात म्हणालो. ऐकायलाही तो थांबला नाही. आम्ही वेळ न चालवता हातपाय धुतले. फ्रेश वाटलं. आता अगदी मोकळे झालो होतो. खोली बंद करून बाहेर आलो. इकडं-तिकडं तो दिसतो का; पाहिलं. कुठंच नाही. आम्ही मग सशाच्या गतीनं निघालो. केवढे भराभर, अगदी तुरुतुरु, आम्ही चालत होतो. पळतच होतो म्हणानात. रांगेला गेलो. जवळपास मोकळंच, भराभरा पुढे सरकत गेलो. पंधरावीस मिनिटात श्री गजानन महाराजांच्या पुढ्यात होतो.

''अनंत कोटी ब्रह्मांड नायक, राजाधिराज योगीराज, सच्चिदानंद सद्‌गुरु

श्री गजानन महाराज की जय!'' गजर केला. डोकं टेकलं. भरून आलं. श्री गजाननांनीच दर्शन घडवलं. अवघा शीणभाग गेला. दर्शन घेऊन बाहेर आलो. अन्यत्र दर्शन घेत फिरतांना नजर भिरभिरत होती. त्या तरुणाचा शोध घेत होती. आम्ही कुपन घेऊन भोजन कक्षात गेलो. बहुधा इथं तो नक्की दिसेल; म्हणून पाहात होतो. जेवण झाले. भक्तनिवासाच्या दिशेनं जातांना गजाननांना पुन्हा हात जोडले. आलो. आता अगदीच निवांत झालो होतो. दर्शन आणि पोटपूजाही झाली होती. जडावलो असलो तरी आनंद मावत नव्हता. जिने सहज नाही; तरी काहीही त्रास न होता चढलो. पुन्हा पाहिले. अगदी चवथ्या मजल्यावर, दोन जोडपी गॅलरीतून संस्थानाचे दर्शन घेत होती, पण त्यात तो नव्हता. 'गजाननाची लीला!' असे म्हणत, खोलीत आलो. पडलो. पहाटे उठून शक्य झाल्यास दर्शन घेऊन; किमान मुखदर्शन घेऊन बाहेर पडायचे असा मनसुबा होता. निद्रादेवीची आराधना करीत होतो. दोघांनाही झोप लागत नव्हती. आज जागा मिळाली नसती आणि तो भेटला नसता तर दर्शन होणे शक्य नव्हते. मनाशी म्हणत होतो, काउंटरवाला आणि बॅगा उचलून नेणारा तरुण यांच्या मुद्रा डोळ्यासमोरून हालत नव्हत्या. ''होय, त्यांनीच आजची ठरविलेली यात्रा पूर्ण करून घेतली. गजाननाची लीला अगाध आहे!'' या चिंतनातच निद्रावश झालो.

पहाटे हाक मारून उठवावे तशी जाग आली. आटोपायला घेतले. गरमपाणी, चहा सगळे मिळाले. कपडे बदलून दर्शनाला गेलो. दर्शनही सहज अगदी सुलभतेने झालं. एवढे होता साडेसात झाले होते.

''आता निघायला हरकत नाही, नव्हे निघायलाच हवे!'' मनाशी म्हणालो.

सामान घेऊन खाली आलो. उतरतीला सामानाचा त्रास झाला नाही. रुम जमा केली आणि प्रांगणाबाहेर रिक्षासाठी आलो. लवकर रिक्षा मिळेना. स्टँड जवळ आहे. रिक्षा पुढे जाणाऱ्या प्रत्येक रिक्षेला हटकत होतो. हटकणे भागच होते. जवळ असले तरी आम्हा उभयतांना सामान घेऊन जाणे शक्य नव्हते. तेवढ्यात एका पाठोपाठ रिक्षा आल्या. विचारलं, ''लवकर बसा, इथं थांबू देत नाही. कुठं?'' चालकानं विचारलं. सामान ठेवलं. बसलो.

तेवढ्यात ''थांब थांब भाऊ, कुठं स्टँड का? मला स्टेशनला सोड!'' एक पन्नास-पंचावन्नची माऊली म्हणाली. रिक्षावाल्यानं थांबवलं. बाई आत येऊन

बसल्या. ''रोजच्या हेत!'' रिक्षाचालकानं उगा सांगितलं. रिक्षा निघाली तसे नेटके बसलो.

''काय दर्शनाला का?'' त्या माऊलींनी विचारलं.

''हो!'' आम्ही एकदमच म्हणालो.

''आपण?'' मी विचारलं.

''सेवा घेतलीये महिनाभराची, प्रकटदिन उत्सव आहे ना? आपण कुठून?'' तिनं पुढं चौकशी केली.

''नगरहून'' उषा म्हणाली. ''आपण सेवा घेतलीये म्हणजे? मी नाही समजलो.''

''रोज पहाटे येतो, संस्थानची पूजाप्रसाद सेवेत मिळेल ते काम सेवा म्हणून करतो आणि आत्ताच्या गाडीनं परत जातो!'' मावशी श्रद्धेनं सांगत होत्या.

''फारच लवकर निघावं लागत असेल?'' मी म्हणालो.

''तीनला गाडी असते. चारला पोचतो. आता ८.३० ला गाडी असते, दहाला घरी! अकोला-शेगाव तास-सव्वातास लागतो!'' माऊलींनी सविस्तर सांगितलं. शेगावला सर्व सेवेकऱ्यांना माऊली म्हणण्याची परंपरा झाली आहे.

''अरे वा! खूप छान!'' मी म्हणालो.

''आपल्याला कुठं जायचंय?'' तिनं विचारलं.

''वर्ध्याला'' मी सांगितलं.

''मग याच गाडीनं चला.'' माऊली पटकन म्हणाली.

''नको आम्ही एस.टी.नं जाऊ!'' मी म्हणालो.

''अहो एस.टी. स्टँड समोरच आहे. गाडी नाही मिळाली तर जा.'' तिनं सांगितलं.

''अहो पण आत्ता गाडी येईल. तिकीटं घेणे, सामान, जागा मिळणं! कसं जमेल?'' मी काहीसं भेदरून विचारलं.

''अहो तिकीट मिळेल. नाही मिळालं तर चढा तसेच!'' तिनं सांगितलं.

''तसंच?'' मी घाबरून विचारलं.

''अहो आलाच टी.सी., तर वेळ झाला होता, तिकीट नाही काढता आलं, आता घेतो म्हणायचं! तो सांगेल तसं करायचं!'' माऊलीनं परत सांगितलं. आम्ही गाडीनंच जावं असा तिचा आग्रह होता. एवढा संवाद होईतो गाडीचा

आगमनाचा सायरन झाला. आम्ही स्टेशनला पोचलो होतो.

''नका विचार करू, चला!'' म्हणत तिनं आमच्या सामानाला हात घातला. मग आम्ही भारल्यासारखे सामान घेऊन भराभरा चालू लागलो. एक बॅग तिनं आणि उषानं धरली, एक मी. माऊली गाडीला सराईत होती. ''चला चला या'' म्हणत ती पुढं झाली. आम्ही तिच्या बरोबर भराभरा निघालो. ''हं चढायचं''. ती चढली. सामान घेतलं. उषाला हात दिला. मीही चढलो. आमच्याबरोबर फारसे प्रवासी चढले नाहीत. स्लिपरच्या कोचमध्ये चढलो होतो. दिवस असल्यानं प्रश्न नव्हता. जागाही चांगली मिळाली. गाडी निघाली.

''तुम्ही आता बारापर्यंत वर्ध्यात पोचाल!'' ती म्हणाली.

''तुमच्यामुळं आम्ही निघालो!''उषानं तिची कृतज्ञता व्यक्त करीत म्हटले.

''अहो एस.टी.नं तुम्ही दोन वाजेपर्यंतही पोचला नसतात. येथून वर्ध्याला फारशा गाड्या नाहीत!'' तिने आमची समजूत घालीत आग्रहाचं कारण सांगितलं. तवर तिच्या ओळखीच्या दोन स्त्रिया जवळ बसल्याचे लक्षात आले. त्यांच्या गप्पा सुरू झाल्या. बोलता बोलता अकोल्याच्या जवळ गाडी आली. त्याच सुमारास टी.सी. आला. थेट आमच्याच जवळ.

''तिकीट''? त्यानं विचारलं.

''नाही काढता आलं'' मी सांगितलं.

''शेगावहून?'' त्यानं विचारलं.

''कुठं जायचंय?'' पुन्हा प्रश्न.

''वर्ध्याला!'' मी म्हणालो.

''चला पैसे द्या हे घ्या!'' त्यानं पावती पुढं करीत म्हटलं. मी निमूट पैसे देत सुटकेचा श्वास सोडला. फारसं काही न घडता अगदी सुखरूप वर्ध्याला पोचलो.

''त्या सेवेकरी माऊलीनं प्रवासाच्या मार्गदर्शनासह सामानही उचलून गाडीत चढवून बरोबर का घेतले असावे? सेवेकरी म्हणून?'' माऊली अकोल्याला उतरल्यापासून, आम्ही वर्ध्याला पोचेपर्यंत श्री गजाननांच्या लीलेचा विचार करीत होतो. माऊली श्री गजाननांनी संस्थानात पोचल्यापासून वर्ध्याला निघेपर्यंत लडिवाळपणे सांभाळीत कृपादर्शन दिले होते.

वर्ध्याला वाचनालयाची व्यवस्था चोख होती. व्याख्यान रंगले. दुसऱ्या

दिवशी ठरल्याप्रमाणे नागपूरला गेलो. अगस्ति ट्रस्टची मंडळी नियोजनाप्रमाणे पोचली होती. कपिलही फ्लाईटनं पोचला. आम्ही ना. गडकरींच्या कार्यालयात प्रतीक्षा करीत होतो. खूप वेळ झाला. नऊ वाजताचे साडेअकरा वाजून गेले. आम्हाला केबीनमध्ये बसवूनही उठावे लागले. बरेच व्हिजिटर्स होते. अचानक तब्येत बिघडल्याने साहेब कार्यालयात येणार नाहीत असे कळाले. आता एवढा घाट घालून भेट होणार नाही म्हणून मी नाराज झालो. सगळे व्हिजिटर्स निघून गेले. कपिल दिसत नव्हता. तो आतून आला.

''नाना, आपल्याला घरी बोलावलंय! गुपचूप सांगा आणि निघा.'' कपिल म्हणाला. घरी पोचलो. ना. गडकरी भेटले. त्यांनी समजून घेतले. विचारपूस केली. भेट पुस्तके स्वीकारली. जमेल ते सगळे करतो म्हणाले. संकट आले निवारण झाले. सगळी त्या श्री गजाननाची लीला. रामटेक टाळले. वर्ध्याला विनोबाजींचा आश्रम पाहिला. सायंकाळी व्याख्यानाने सगळे खूष झाले. परतीचा प्रवासही सुखरूप झाला. केला संकल्प श्री गजाननांनी सिद्धीस नेला.

✻

३१. पाठराखण !

ऑप्शनल पेपर, स्पेशल ऑथर, प्राचीन आणि अर्वाचीन, पैकी प्राचीन ऑथर, मुक्तेश्वर घेऊन बसलो! मध्ययुगीन तथा प्राचीन मराठी वाङ्मयावर प्रेम होते. मुक्तेश्वरांविषयी वि. ल. भाव्यांच्या महाराष्ट्र सारस्वतात वाचले होते. संगमनेर महाविद्यालयात, एम.ए. मराठीचे वर्ग सुरू करण्याच्या प्रयत्नात, डॉ. सु. रा. चुणेकर यांनी एक मिटींगही घेतली होती. तोपर्यंत संगमनेरातही एम.ए. सुरू नव्हते. डॉ. सु. रा. चुणेकरांनी एम.ए.विषयी माहिती दिली. एम.ए.चे चार पेपर्स प्रथम वर्ष व चार पेपर्स द्वितीय वर्ष असे द्यावे लागत. ते सांगत होते. तसे खरोखरीच एम.ए. करणे दिव्यच होते.

''सर, आठही पेपर्स एकदम देण्याची सोय आहे ना?'' मी विचारले.

डॉ. चुणेकर मिश्कीलपणे हसले. ''अहो, एका वर्षात चार पेपर देणेही महामुश्कील. तुम्ही आठ पेपर्सचा विचार करताय? बी.ए. नंतर गॅप झाली असेल तर तशी सवलत आहे, पण ते कसं शक्य आहे? आम्ही यावर्षी प्रथम वर्ष सुरू करत आहोत. सेंटर मिळालं आहे.''

डॉ. चुणेकरांनी माझे म्हणणे खोडून काढले. आम्ही पंधरा-वीस लोक होतो. काही त्या महाविद्यालयातले नुकतेच बी.ए. झालेले होते. काही माझ्यासारखे शाळेतले शिक्षक होते. माझ्या या विचारण्याकडे सगळेच विचित्र नजरेने पाहू लागले. मी एक्सटर्नलचा फॉर्म भरणार, तोच डॉ. चुणेकरांचा शाळेत निरोप आला म्हणून गेलो. डॉ. चुणेकर शनिवार-रविवार एम.ए.चे क्लासेस महाविद्यालयात घेणार होते. म्हणजे दर आठवड्याला जाणे आले. क्लासेस करणे, लायब्ररीचा उपयोग करणे असे सगळे आलेच. असे दोन वर्ष करावे लागणार होते.

''सर, मी एक्सटर्नल करायचे ठरवले आहे. एम.ए. होल म्हणजे आठही

पेपर्स एकदम द्यायचा विचार करतोय, आपण मार्गदर्शन कराल ना?'' मी एकदमच बाकीच्यांकडे दुर्लक्ष करून विचारलं.

पुन्हा मिश्कीलपणे हसत, जवळपास मला वेड्यात काढत, सर म्हणाले, ''अहो सहस्रबुद्धे, तुम्ही शिक्षक आहात ना? आता मी सांगितलय. तुमचा हट्टच असेल, तर करा! मी काय म्हणणार? हां, काही अडचण आली तर मदत करणं माझं कामच आहे!'' सर सर्वांकडे हसत पाहात म्हणाले. सगळे मोठ्या चमत्कारिकपणे हसले. एकूण मी वेडा ठरलो होतो.

मी सत्तर साली बी.ए. एक्सटर्नल झालो. एक्काहत्तर-बहात्तर साली बी.एड. करिता पूर्णपगारी डेप्युटेशन मिळाले. बी.एड. झालो. तसे मी टी.डी. नंतर सगळेच एक्सटर्नल केले होते. बी.एड. झाल्यावर लग्न झाले आणि दोन वर्ष तसे भरकटलेच! आता बस झालं शिक्षण असं वाटत होतं तोच ज्युनिअर कॉलेज अकरावी-बारावी पॅटर्न आला. त्यात नोकरी करायची तर एम.ए. बी.एड. असणे आवश्यक होते. शाळेला जोडूनच ते होणार असल्याने नोकरी बदलण्याचा प्रश्न नव्हता. हुरावलो. त्यात अकोल्यात महाविद्यालय सुरू करण्याच्या खटपटीत गुरुवर्य श्री. देशपांडे सर होते.

ते सहज म्हणाले, ''आपल्या शिक्षकांनी आता पटापट एम.ए. करून टाकावं, म्हणजे कॉलेजसाठी उपयोग होईल.''

गुरुवर्य अनंतराव देशपांडे सर, म्हणजे एक्सटर्नल बहाद्दर! त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून आमची वाटचाल. मी एम.ए. व्हायला उतावीळ झालो. त्यांनीच डॉ. चुणेकरांना भेटायला सांगितलं होतं. त्यांना, झालेल्या मिटींगचा वृत्तांत सांगितला. त्यांनीही एम.ए. डॉ. चुणेकर म्हणतात तसेच करावे, असा पोक्त सल्ला दिला. हुरावल्या उतावीळ मनाला काही पटेना. मला, येणारी संधी सोडायची नव्हती. अखेर मी एम.ए. होल अर्थात आठही पेपर एकाचवेळी देण्याचे ठरवून फॉर्म भरला.

ग्रंथालयातून आणि काही पुण्यातून पुस्तके मिळवली. एकेका पेपरसाठी पंचवीस-तीस पुस्तके संदर्भग्रंथ म्हणून लावलेली होती. अकोल्यासारख्या ठिकाणी ती सर्व पुस्तके मिळणे तर दूरच, संग्रहीच नव्हती. तरी कशीबशी पाच-पाच सहा-सहा संदर्भग्रंथ मिळवले, पण प्रयत्न करूनही मुक्तेश्वरांच्या संदर्भात एकही पुस्तक मिळाले नाही. 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप', साहित्य परिषदेचे

वाङ्मयेतिहासाचे खंड आणि महाराष्ट्र सारस्वत यांत जी माहिती मिळाली तेवढीच. अन्य सर्व पेपर्सची पुस्तके होती. पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांवरून प्रश्नांचे स्वरूप समजले. स्वतःच प्रश्न सेट करून स्वतःच त्याचे ससंदर्भ पाच-पाच सात-सात तासांत उत्तरे लिहिण्याचा क्रम ठेवला, पण हे सारं मुक्तेश्वरांच्या संदर्भात कसं शक्य होतं? प्रश्न काढले, पण हाताशी असलेल्या वाङ्मयेतिहासावरून समाधानकारक उत्तरे लिहिणे जमत नव्हते. समाधान होत नव्हतं. भरपूर प्रयत्न केला. कोणत्याही कॉलेजशी, त्यातही विद्यापीठाशी किंवा त्यातील मराठी विभाग आणि ग्रंथालयांशी कधी संपर्क झाला नव्हता. संघाच्या माध्यमातून झालेल्या संपर्कातूनही, मुक्तेश्वर काही हाती लागेनात. शेवटपर्यंत प्रयत्न सोडलाच नाही. सात पेपर्सचा अभ्यास करतांना मी पराकाष्ठा केली होती. समाधानही होत होतं, पण मुक्तेश्वर काही केल्या मिळेनात. रिसीट आली. परीक्षेच्या तारखा, वेळापत्रक एक्स्टर्नल असल्याने घरपोच मिळाले. मुक्तेश्वरांचा परिणाम अन्य पेपरच्या अभ्यासावरही होत होता.

परीक्षा सुरू झाली. आता लागो भागो टोला, काय होईल ते होईल. एकत्रित गुणांवर पासिंग असले तरी कमीत कमी प्रत्येक पेपर्सला पंचवीस गुण मिळणे आवश्यक होते अन्यथा सर्व पेपरमध्ये अगदी उत्तम उत्तीर्ण होऊनही उपयोग नव्हता. प्रथम आणि द्वितीय वर्षाचे पेपर्स स्वतंत्र होते. सेंटर संगमनेर मिळाले होते. अन्य विषयांचेही पेपर्स त्याचवेळी असल्याने एम.ए.चा वर्ग भरल्यासारखा वाटे, पण मराठी एम.ए. संगमनेरने याच वेळी सुरू केले होते. आठही पेपर एकाचवेळी घेणारा मी एकटाच होतो. अन्य ठिकाणाहून एक्स्टर्नल करणाऱ्या दोघा-तिघांनी सोय म्हणून संगमनेर सेंटर घेतले होते. काही पेपर्सच्या बाबतीत वर्गखोली बदलत होती. त्याचाही परिणाम लेखनावर होई.

दुसऱ्या वर्षाचा ऑप्शनल पेपर असल्याने शेवटचाच पेपर होता, मुक्तेश्वर! हॉल नं. तीन मध्ये बैठक व्यवस्था होती. गेलो बसलो. पुढच्याच बेंचवर नंबर होता. हातात प्रश्नपत्रिका पडली. मी एकटाच होतो. प्रश्नपत्रिका वाचताना घाम फुटला. काय लिहिणार? वाङ्मयेतिहासात लिहिलेले कसेतरी मारूनमुटकून का होईना लिहिता येईल याची शंकाच होती. कोणता प्रश्न लिहावा? विचार सुरू असतांनाच 'आडातच नाही तर पोहोऱ्यात कुठून येणार?' या विचारानं मन पोखरायला सुरुवात केली. गेलेले सात पेपर्स, वर्षभराची मेहनत नक्कीच फुकट जाणार; या विचारानी खचलो. 'अतिशहाणा त्याचा बैल रिकामा' तशी आपली

अवस्था झाल्याचे वाटू लागले. मन निराश झाले.

डॉ. सु. रा. चुणेकर, गुरुवर्य देशपांडे सर मनात विचारू लागले, ''अरे, आम्ही सांगितले होते ना? नाही ऐकलं. आता अशीही दोन वर्ष जाणारच ना? त्यात रिपीटरचा शिक्का बसणार!'' मी हादरलो. घाम पुसू लागलो. ''जाऊ द्या पेपर देऊन निघून जावे!'' असा विचार केला आणि नाव टाकून पेपर देण्याची तयारी केली. सुपरवायझर समोर टेबलाशी येण्याची वाट वाहू लागलो. अर्ध्या तासानंतरच पेपर देता येणार होता. कावराबावरा होऊन अन्य परीक्षार्थींकडे पाहू लागलो. ते पेपर लिहिण्यात मग्न होते. मी आता वेड्यासारखा हॉलच्या भिंतीकडे पाहू लागलो.

समोरच्याच भिंतीवर 'श्री साईबाबा सभागृह' असे लिहिले होते. खाली साईबाबांची रेखलेली अर्धप्रतिमा होती. आपण साईबाबा हॉलमध्ये आहोत याची जाणीव होत. चौसष्ट-पासष्ट साली शिर्डीजवळच्या गावचा, माझा मित्र यशवंत रघुनाथ देशमुख यांचेबरोबर शिर्डीला जाणे झाले होते. तो माझा टी.डी.चा वर्गमित्र. सहज जाता-जाता शिर्डी पाहून होईल म्हणून आम्ही दोघे श्रीरामपूरहून सायकलवर डबलसीट आलो होतो. तेव्हा श्री साईबाबांचे दर्शन घेतले होते. त्यांच्या समाधीसमोर आणि माई मशिदीत भारावलो होतो. सतरा-अठरा वर्षांच्या त्या वयात आईच्या संस्कारामुळे मनोभावे दर्शन घेतले तेव्हापासून शिर्डीला जात होतो. किमान पाच-सात वेळा तरी गेलो असेल.

मी मनोमनी हात जोडले. पेपर घेऊन उभा राहिलो. पेपर देऊन निघून जायचे होते. पेपर सुपरवायझरच्या हाती देणार, तो पुन्हा साईनाथ महाराजांकडे पाहिले. विचार फिरला. काय व्हायचं ते होईल पेपर द्यायला काय हरकत आहे? बसलो. पेपर पुढ्यात ठेवला. मनोमनी साईनाथांना प्रार्थना केली. ''अभ्यास नाही झाला. जे वाचले ते लिहिणार बाकी सारा भार तुमच्यावर. प्रार्थना केली!'' सरसावलो काहीही विचार न करता. प्रश्न वाचून साधारणतः अंदाजाने वाचलेल्याच्या संदर्भाने 'ठोकून देतो ऐसा जे की' म्हणत लिहित गेलो, लिहित गेलो. फार काही लिहिणे कसे शक्य होते? परंतु दोन-अडीच पानात पाचही प्रश्न लिहिले. पाच-पाच गुण मिळाले तरी साईकृपेने पंचवीस होतील अशी मनाची समजूत घातली. पेपर लिहून झाला. अर्धा तासभर आधीच पेपर झाला. सुपरवायझरकडे पेपर सुपूर्द करून निघतांना पुन्हा साईनाथांकडे पाहिले. ''आता तूच!'' असे मनात म्हणालो

आणि बाहेर पडलो.

घरी आल्यावर उषानं विचारलं, ''काहो, कसा होता पेपर?'' खरेतर आता कोणी काही विचारू नये असं वाटत होतं. रोज उत्साहानं ''उत्तम!'' असं उत्तर देणारा मी; तिला चिंतामग्न दिसत होतो.

''ठीक! साईनाथ काय करतील ते करतील!'' मी सुस्कारा टाकीत म्हणालो.

''म्हणजे?'' तिने खोदून विचारलेच.

तिला हॉलमधील कथा ऐकवली.

''साईनाथ महाराज चांगलंच करतील!'' ती म्हणाली. मलाही बरं वाटलं. चहा झाला. हळूहळू ताण कमी झाला.

खरं तर नाहीच सुटलो तर असं काय होणार होतं? या वर्षीचं पुढल्या वर्षीवर जाणार होतं इतकंच, पण मन मानायला तयार नव्हतं. बाकीचे पेपर्स चांगले गेले होते. आठ पेपर्स देणं सोपं नव्हतं. रात्रीचा दिवस केला होता. शक्य संधीसाठी पणाला लावलं होतं, पण मुक्तेश्वरांनी साथ दिली नव्हती. काही ग्रह वक्री असतात, म्हणतात! तसं काहीसं झालं होतं. मन नकळत भयग्रस्त होतं. डॉ. सु. रा. चुणेकर, गुरुवर्य देशपांडे सर, त्या दिवशीच्या मिटींगमधले, अन्य इच्छुक आणि मी वर्षभर मित्रांजवळ उगा मारलेल्या फुशारक्या मला, हिणवत होत्या. त्या-त्यावेळी साईनाथांना मनोमनी साकडे घालत होतो. माझ्या महत्त्वाकांक्षेसाठी मी साईनाथांना वेठीला धरलं होतं. काय करणार? आशाळभूत झालो होतो.

रोजच्या रुटीनमध्ये परीक्षा हळूहळू मनातून पसार होत होती. तरी मध्येच डोकं वर काढून डोक्याला खुराक देई. जून उजाडला. ज्युनिअर कॉलेजच्या हालचाली सुरू झाल्या. आपल्याला संधी मिळालीच पाहिजे असं वाटत होतं. 'मॅन प्रपोजेस गॉड डिस्पोजेस' असं तर होणार नाही? असे वाटे. 'साईनाथांना काळजी!' असं मनात म्हणे.

शाळेत होतो. बारा-साडेबाराची वेळ. शाळेच्या ऑफिसमध्ये फोन खणाणला. गुरुवर्य देशपांडे सरांनी घेतला. समोरून प्राचार्य कौंडिण्य सर बोलत होते. ''अहो देशपांडे, तुमच्याकडे सहस्रबुद्धे म्हणून शिक्षक आहेत का?''

''हो हो आहेत ना? का?'' देशपांडे सरांनी विचारले.

''अहो, ते आमच्या मराठी एम.ए.ला प्रथम आलेत. त्यांना सेकंडक्लास

मिळालाय, त्यांना येऊन भेटायला सांगा!'' प्राचार्य कौंडिण्यांनी सांगितले.

गुरुवर्य देशपांडे सरांना आभाळभर आनंद झाला होता. ''आनंदा, जा त्या अनिलला बोलाव, ताबडतोब!'' सरांनी आनंदा मंडलिक शिपायांना सांगितले. मी आलो.

''अहो सहस्रबुद्धे, तुम्ही हे काय उपद्व्याप करून ठेवलेत?'' सरांनी दरडावून विचारलो. मी गडबडलो, मी तर काहीच केलं नव्हतं, मला संदर्भ लागेना.

''काही चुकलं का सर...'' मी भीतभीतच विचारलं.

''अरे तू एम.ए. सेकंडक्लासमध्ये आलास, शाब्बास!'' त्यांनी एकदम सांगितलं. मला रडू कोसळलं.

''सर साईनाथांची कृपा!'' मी म्हणालो. सरांच्या पायावर डोकं ठेवलं.

''प्राचार्य कौंडिण्यांना भेट!'' सरांनी सांगितलं.

''हो सर, पोस्टानं रिझल्ट आला की भेटतो!'' मी म्हणालो.

साईनाथकृपेनं मला मुक्तेश्वरांसाठी पंचवीस नव्हे, अडोतीस गुण दिले होते. पण एम.ए. सेकंडक्लास मिळाला होता. मी कौंडिण्य सरांना भेटलो. डॉ. चुणेकरांनाही कौंडिण्य सरांनी बोलावले. दोघांनीही माझं कौतुक केलं. पुष्पगुच्छ दिला. पुढं काय करणार म्हणून विचारलं. मला आभाळ ठेंगणं झालं. मी शिर्डीला जाऊन श्री साईनाथांच्या पायावर मार्कशीट ठेवलं.

श्री साईनाथांनी माझ्या शिक्षकी पेशाला दिव्य दिशा दिली. मी मॉडर्न हायस्कूल अकोलेच्या ज्युनिअर कॉलेज ऑफ सायन्समध्ये मराठीचा प्राध्यापक झालो. साईश्रद्धा वाढली तशी महत्त्वाकांक्षा वाढली. पीएच.डी. करायचं ठरविलं. प्राचार्य राम अत्रे यांचे स्नेही प्रा.डॉ. भीमराव कुलकर्णी यांनी लगोलग पीएच. डी. साठीच्या मुलाखतीत प्रवेश मिळवून दिला तर तिथंही नेमके मुक्तेश्वर हजर. डॉ. वा. के. लेले हे मुक्तेश्वरांचे अभ्यासकच मुलाखत घ्यायला होते. मी प्राचीन वाङ्मयाची आवड असे असे म्हणताच, स्पेशल ऑथर कोणता? असं विचारलं. 'मुक्तेश्वर' असं उत्तर देताच त्यांनी मुक्तेश्वरांवरच प्रश्न विचारायला सुरुवात केली. कदाचित याचा अंदाज डॉ. भीमराव कुलकर्णींना होता. त्यांनी मला मुलाखत सुरू होण्यापूर्वी 'मुक्तेश्वरांचे संक्षेप रामायण' हे डॉ. लेल्यांचेच पुस्तक माझ्या हाती दिले होते. चाळून ठेवायला सांगितले. प्रश्नाची उत्तरे देताना मला डॉ. भीमरावांच्या

रूपानं श्री साईनाथ मुलाखत मंडळात आहेत असं वाटलं.

'मुक्तेश्वरांचं संक्षेप रामायण आणि एकनाथांचं भावार्थ रामायण : तुलनात्मक अभ्यास' या विषयावर शोधनिबंध लिहायला सांगितला. शोधनिबंध प्रकारच मला माहीत नव्हता. त्यासाठीचा पाच मुद्यांचा आराखडा मला डॉ. भीमरावांनीच पाठवला. माझा शोधनिबंध पारित झाला. पीएच.डी.ला प्रवेश मिळाला. 'साईबाबा हॉल'मध्ये सुरू केलेली पाठराखण माझे पीएच.डी. होऊन कालांतराने नगरच्या पेमराज सारडा महाविद्यालयाचे प्राचार्यपदी आरूढ करीपर्यंतच नव्हे; तर आजही सुरूच आहे, याची भावसंवेदना मनाला सतत स्पर्श होत आहे. श्री साईनाथांची कृपा हे खरं! माझ्याजवळ सबुरी नव्हती, तरी माझ्या श्रद्धेला मात्र श्री साईनाथांनी भरभरून दाद दिली.

*

३२. भिऊ नकोस...!

रेखी मठात श्री अक्कलकोट स्वामींच्या समोर उभा होतो. प्रथमच येण्याची वेळ! रामकृष्ण तथा रा. वा. जोगळेकरांचं अनुकरण करीत दर्शन घेत होतो. 'भिऊ नको, मी तुझ्या पाठीशी आहे!' हे स्वामींचे वचन माहीत होते. मात्र अद्याप अक्कलकोटला तर सोडाच, परंतु अन्य कुठेच अक्कलकोट स्वामींच्या देवळात जाण्याचा प्रसंग आला नव्हता. स्वामींचे चित्र मात्र शिर्डी आणि शेगावला अनेकदा पाहिले होते. डोळे मिटून नतमस्तक होऊन नमस्कार केला. प्रदक्षिणा केली. बाजूला पलंगी पहुडलेल्या स्वामींचं दर्शन घेतलं. पादुकांवर डोकं ठेवलं. स्वामींसमोरच्या, स्वामींच्या नाविन्यपूर्ण मुद्रेतील फोटोशीही स्वामींना वंदन केलं. दोन क्षण स्वामींसमोर मांडी घालून ध्यानस्थ बसलो. स्वामींच्या प्रसाद खांबाला वंदन केलं. स्वामींच्या गाभाऱ्याबाहेर खांबाला टांगलेल्या स्टीलच्या झारीतून तीर्थ घेतलं. रेखींनी हातावर खडीसाखरेचा प्रसाद देत रा.वां.ना विचारलं,

''पाहुणे का?''

''नाही आपलेच शिक्षक आहेत. डॉ. सहस्रबुद्धे, अकोल्याहून बहुधा नगरमध्ये येताहेत.'' रा.वां.नी सांगितलं. नमस्कार, परिचय झाला. अंगारा घेऊन, एकदा स्वामींकडं आणि मग माझ्याकडं पाहात रा.वा. म्हणाले, ''अपवादात्मक केस करतोय, आता काय करायचं ते स्वामीच करतील!'' मीही अंगारा घेऊन कपाळी लावतांना डोळे मिटून स्वामींना आणि रा.वां.नाही वंदन केलं. 'स्वामी सांभाळून घ्या!' मनात स्वामींना साकडं घातलं.

वास्तविक मी स्वामींपुढं प्रथमच याचक म्हणून उभा होतो. श्री गजाननांच्या आणि साईनाथांच्या कितीतरी वाऱ्या झाल्या होत्या. पूजेच्या वेळी नित्य 'अवधूत चिंतन श्री गुरुदेव दत्त! श्री गजानन महाराज की जय! श्री साईनाथ महाराज की

जय!' असा स्मरणघोषही करीत असे. त्यांना साकडं घालूनच, मी आल्या संकटांवर मात करीत आलो होतो. आज नकळत मनोमनी स्वामींना, रा.वां. चे अनुकरण करीत साकडं घातलं. भीक्षाटन करणाऱ्या भिक्षेकऱ्यानं हरेक दातृत्ववानाला परमेश्वर मानावं असा संस्कार होता. त्यातूनच हे घडलं असावं! मंदिरातून बाहेर पडून हिंद सेवा मंडळाच्या ऑनररी जनरल सेक्रेटरींच्या घरी आलो. घरी पोहोचेपर्यंत रेखी मठ हाच विषय होता. मानद सचिव श्री. नानासाहेब निसळ म्हणजे हिंद सेवा मंडळाच्या सर्व शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांचे पालक. रा. वा. जोगळेकर संस्थेचे कार्यालयीन कामकाज पाहणारे नानासाहेबांचे उजवे हात.

''काय आणली का ऑफिस ऑर्डर तयार करून?'' नानासाहेबांनी विचारलं.

''हो आणली. सात प्रती केल्या आहेत. पुरेत ना?''

''हां ठीक आहे, एक डॉक्टरसाहेबांना द्या, एक मॉडर्न हायस्कूल अकोलेकरिता, एक पेमराज सारडा महाविद्यालयाकरिता, एक नाईटसाठी, एक डेप्युटी डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशनना, दोन ऑफिससाठी. खूप झाल्या. लागल्या तर परत काढू. पाहू आणा...''

नानासाहेबांनी हिशेब केला. रा.वां.नी ऑर्डरच्या प्रती पुढे केल्या. नानासाहेबांनी त्यावर सह्या केल्या.

''आता डॉक्टरांची आणि मॉडर्न हायस्कूलची प्रत डॉक्टरांकडेच द्या.'' नानासाहेब म्हणाले.

रा.वां.नी पाकिटे तयारच ठेवली होती. ऑर्डर पाकिटात घालून नानासाहेबांकडे दिली. ''हं हे घ्या सहस्रबुद्धे आणि आता एक तारखेला जॉईन व्हा!'' मी ऑर्डर घेतल्या. त्यांच्या पायावर डोके ठेवले.

''आम्ही म्हणत होतो तेव्हा आला नाहीत. आता करा!'' नानासाहेबांनी पाठीवर हात ठेवत म्हटलं. बाकी चौकशी केली. आम्ही निघालो.

''आता लगेच जाणार का?'' जोगळेकरांनी विचारलं.

''हो!'' मी म्हणालो.

''आणि जेवण?'' त्यांनी पुन्हा विचारलं.

''बघू आता काहीतरी'' मी सांगितलं.

''असं करा, मी जेवायलाच जाणार आहे. तुम्ही माझ्याच बरोबर चला. जेवण करून मग जा!'' रा. वा. म्हणाले.

मला मानभावीपणा करणे शक्य नव्हते. 'चालेल!' मी म्हणालो. त्यांच्याबरोबर जेवण झालं. जेवण करतांना, प्रस्ताव पाठवणे, मान्यता देणे, पगार काढणे इ. गोष्टी त्यांनी मला समजावून सांगितल्या. मी अकोल्याच्या गाडीत बसलो.

खरोखरीच संस्थेनं अपवादात्मक काम करायचं ठरवलं होतं. मी अकोल्याच्या 'मॉडर्न हायस्कूल'शी संलग्न 'ज्युनिअर कॉलेज ऑफ सायन्स'मध्ये मराठी शिकवित होतो. स्टाफ फिक्सेशन प्रक्रियेत सरप्लस अर्थात अतिरिक्त ठरलो होतो. नोकरीवर गदा नव्हती, पण महाराष्ट्रात टाकतील तिथं जाणं भाग होतं. माझ्यासाठी तेच मोठं संकट होतं. माझी पत्नी सौ. उषा नुकतीच मॉडर्न हायस्कूलमध्ये शिक्षिका म्हणून लागली होती. तिची दोन वर्षे पूर्ण होऊन ती कायम होण्याच्या मार्गावर होती. मी कर्जामध्ये आकंठ बुडालो होतो. सोसायटीच्या कर्जाचा बोजा होता. त्याचे हप्ते सुरू होते. त्यामुळे मला दुसरीकडे जाणं शक्य नव्हतं. शासनाने दोन पर्याय ठेवले होते. एक म्हणजे शासन पाठविल तिथं ज्युनिअर किंवा सेकंडरीवर जाणं, दुसरा पर्याय म्हणजे संस्थेनं संस्थेत सामावून घेणं. मी संस्थेतल्या शिक्षकांत पहिला पीएच.डी. होतो. मला पेमराज सारडात तीन वेळा संस्थेने बोलावलं होतं. मी आदिवासी सेवाकार्यात गुंतल्याने कॉलेजमध्ये जाणे नाकारून 'वनवासी कल्याण आश्रमा'त रमलो होतो. संस्थेला हे खटकले होते.

आता मीच अडचणीत आलो होतो. संस्थेने मला केवळ मॅट्रिक टी.डी. या पात्रतेपासून सांभाळले होते. माझे न येणे ठीकही नव्हते. आता समावेशनाचा आग्रह मी धरणे नैतिकतेला धरूनही नव्हते आणि आता जागाही नव्हती. अक्षरशः पेमराज सारडा महाविद्यालयात ग्रँटेबल वर्कलोड कोरून काढता केवळ ४५ मिनिटांच्या नऊ तासिकांचे होते. दोन वर्ग नॉन ग्रँटवर होते. ते ग्रँटच्या प्रतीक्षेत होते. आणखी किमान ४५ मिनिटांच्या नऊ तासिका आणायच्या कुठून? नाईट ज्युनिअर कॉलेज ग्रँटेबल होते, पण नाईट ज्युनिअर कॉलेज हेच पार्टटाईम आणि टेंपररी मानले जाई. त्याचे डे शी समावेशन शक्य नव्हते. संस्थेने डेप्युटी डायरेक्टरच्या ऑफिसमध्ये प्रश्न मांडून आम्ही समावेशन करतो, आपण मान्यता द्यावी, अशी बोलणी केली होती. अगोदर ऑर्डर तर काढा मग मान्यतेचं पाहू

म्हणून सांगितलं होतं. संस्थेनं रा.वां.च्या माध्यमातून आणि नाईटच्या शिक्षकांना समजावून मार्ग काढला. ३० मिनिटांच्या सहा-सहा तासिकांचे वर्कलोड मोकळे करून घेतले. त्यासाठी संबंधित शिक्षकांना, मी नुकसान भरपाई भरून देण्याच्या अटीवर राजीनामा द्यायला राजी केले. त्यातून ४५ मिनिटांच्या अठरा तासिका दाखवून 'नाईट ज्यु. कॉलेज' आणि 'पेमराज सारडा' अशी संयुक्त ऑर्डर काढली. पगार थांबवता येणार नव्हता म्हणून पगार पेमराज सारडामधून काढण्याचे निर्देश दिले. महाराष्ट्रात प्रथमच असे समावेशन करण्याचा प्रयत्न होता. कारणही गंभीर होते. नाईटच्या संबंधात अनेक प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता होती. धाडस केले. त्याचबरोबर नॉनग्रँट दोन वर्गांना ग्रँट मंजूर करून आणण्यासाठी काम करण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकली. हातात ऑर्डर घेऊन मी प्रवास करीत होतो. समावेशन होईल की नाही? हा अधांतरी प्रश्न घेऊन मी निघालो होतो. त्यातच आता नगरला येणे भाग होते.

अकोल्याला आलो. घरात आणि शाळेत सांगितले. घरात देवापुढे ऑर्डर ठेवली. 'अवधूत चिंतन श्री गुरुदेव दत्त! श्री गजानन महाराज की जय! श्री साईनाथ महाराज की जय! श्री समर्थ अक्कलकोट स्वामी महाराज की जय!' अशी स्मरण गर्जना केली. या गर्जनेत समर्थांचे नामस्मरण आई, उषा आणि सर्वांनाच नवीन होते. मग त्यांना घडला वृत्तांत सांगितला. त्या क्षणापासून स्मरण गर्जनेत स्वामींचे नाव गोवले ते आजतागायत आहे.

नगरमध्ये आलो. जॉईन झालो. राहायला परवडणारे घर मिळवले. नानासाहेबांकडे जाणे सुरू झाले. त्याचबरोबर अध्यक्ष तात्यासाहेब, कार्याध्यक्ष झुंबरशेठजी सारडा यांच्याशीही भेटीगाठी सुरूच होत्या. त्याचबरोबर नित्याने रेखी मठात जात होतो. जणू रोजचं वृत्त त्यांच्यापुढे सादर करीत होतो. 'भिऊ नकोस मी तुझ्या पाठीशी आहे!' या आश्वासनानं आश्वासित होत होतो. डेप्युटी डायरेक्टरकडून मान्यता येण्यास दोन महिने लागले. तोवर नानासाहेबांनी माझा उपयोग अनेक गोष्टींसाठी केला. सौ. उषाची कायमस्वरूपी मान्यता व्हायची होती. माझे स्नेही श्री. सदाशिव शिंगे यांच्या सहाय्याने होऊ शकते म्हणताच; सगळ्याच तुंबलेल्या मान्यतांचे प्रस्ताव माझ्याकडे सोपवले. श्री. सदाशिव शिंग्यांच्या रूपाने श्री स्वामी समर्थच धावून आले. मान्यता मिळाल्या. दोन वर्गांना ग्रँट मिळविण्यासाठी ना. मधुकर पिचड यांच्या माध्यमातून प्रयत्न करतो

म्हणताच, संस्थेची तुंबलेली सहा प्रकरणे घेऊन मी ना. पिचडांना गाठले. श्री स्वामी समर्थांनी त्यांनाही माझे काम पूर्ण करण्याची बुद्धी दिली. त्यांनी काम पूर्ण करून पत्र देऊनच पाठवले. माझ्या वर्कलोडचा प्रश्न मिटला आणि मी पूर्णतः पेमराज सारडा महाविद्यालयात ज्युनिअरला प्राध्यापक झालो. या सर्व गोष्टी होता करता मला शनिवार-रविवार अकोल्याला जावे लागे. तेवढे सोडता मी रेखी मठ आणि माळीवाडा गणपती दर्शन चुकवलं नाही. मठात गेल्यावर पलंगी पहुडलेल्या महाराजांचे दर्शन घेतांना त्यांचा हात माझ्या डोक्यावरून आणि पाठीवरून मोरपिसासारखा फिरे. मी उत्साह, आत्मविश्वास घेऊनच कामाला लागे.

एकटाच राहात होतो. कामं होत होती. अक्कलकोटला दर्शनाला जाऊन यावं असं रा.वां.जवळ बोलून झालं. ''अहो हेच अक्कलकोट आहे!'' रा.वां.नी ठासून सांगावं.

एकदा रेखी मठात रेखी गुरुजींशी बोलतांना अक्कलकोटला जाण्याचा विचार सांगितला. ''जरूर, सहकुटुंब सहपरिवार जाऊन या!'' म्हणाले.

मला वेगळाच संकेत वाटला. सौ. उषा अकोल्याला आणि मी इथं नगरमध्ये. खूप त्रास होई. जेवणापासून सगळ्या गोष्टीला अडचणी. मी स्वामी समर्थांना गाऱ्हाणं घातलं. सहज नानासाहेबांकडे विषय काढला. रा.वां.नाही सांगून ठेवले. ''नानासाहेब म्हणतील तसं खूप वेटींग आहे. बदली होणं कठीण आहे.'' रा.वां. नी सांगितलं. मी स्वामींवर भार टाकला. नानासाहेबांनी स्वतः होऊनच सौ. उषाच्या बदलीचे मनावर घेतले. सौ. उषाची अवघ्या आठ महिन्यांनी नगरला बदली झाली. अनेकांच्या भिवया उंचावल्या. स्वामींची कृपादृष्टी मात्र प्रेमपान्हा घालीत होती.

आई-वडिलांना अकोल्यात ठेवावे लागले. उषा, मुलगा स्वप्निल आणि मुलगी स्फूर्ती असा आमचा चौघांचा संसार नगरमध्ये सुरू झाला. आम्ही चौघेही मठात जायचो. अर्थात आपापल्या सोयीनं. मठात स्वामींचं दर्शन आणि माळीवाड्यातल्या गणपतीचं दर्शन हा आता आमच्या दैनंदिनीचा कार्यक्रम झाला.

आता जवळपास सगळे प्रश्न स्वामींनी सोडवल्यासारखं वाटत होतं. रोज पूजा करतांना स्वामींचा जयघोषही होत असे. आता अक्कलकोटला

दर्शनाला जायचंच असा निश्चय केला. तरी निश्चय सिद्धीस जायला एक महिना लागला. अखेर ठरलं. निघालो. अक्कलकोटला पोचलो. रुमही मिळाली. चौघे वटवृक्षस्थानावरच्या मंदिरी गेलो. भारलेलं क्षेत्र. पाय ठेवताच भारावल्यासारखं झालं. पोचलो ते आरतीची वेळ झाली होती. आरतीत सहभागी झालो. 'अनंत कोटी ब्रह्मांडनायक, राजाधीराज, योगीराज परब्रह्म श्री स्वामी महाराज प्रत्यक्ष प्रकट झाले असावेत' अशी आभा पसरली. आरती गजरात भक्त देहभान विसरले. आरतीचे सोपस्कार होईपर्यंत ब्रह्मानंदे टाळी लागलीये असं वाटलं. उषा आणि मुलंही त्या वातावरणात गुंग झाली होती. दर्शनाची घाई सुरू झाली. स्वामींसमोर आलो. डोकं टेकलं. ''स्वामी आपणच सारं काही घडवलं. उद्ध्वस्त होणारं, वादळात सापडलेलं घरटं आपण पुन्हा सुस्थिर केलंत.'' मनातील भाव स्वामींच्या पादुकांवर वाहिले. स्वामींच्या प्रसन्न चेहऱ्यातील हास्य माझ्यासाठीच आहे असं वाटलं. प्रसाद घेत पुढं निघालो. चौघंही अगदी खुशीत होतो. रुमवर जायला निघालो. जातांना रिक्षा गावातील समर्थ मंदिराशी थांबवली. दर्शन घेतलं. एकाच गावातली समर्थांची दोन्ही स्थानं भक्तांना भारावणारी आहेतसं वाटलं. दर्शन घेऊन बाहेर पडतांना दुकानातल्या त्या चित्राकडं लक्ष गेलं. औदुंबरातून प्रकटलेल्या त्रिगुणात्मक त्रयमूर्ती दत्त महाराजांच्या विभूतिमत्त्वातून स्वामी प्रकटले होते. अर्धपद्मासनातलं प्रसन्न प्रासादिक ध्यान! महाराजांच्या उजव्या हाताला थेट शिर्डी मंदिरातील आसनस्थ मुद्रेतील श्री साईनाथ महाराज, डाव्या हाताला चिलीम ओढत ब्रह्मस्वरूप अनुभवणारे ब्रह्मव्यापक श्री गजानन महाराज. समोर दत्तमहाराजांच्या पादुका, चित्र पाहतांनाच ''अवधूत चिंतन श्री गुरुदेव दत्त! श्री गजानन महाराज की जय! श्री साईनाथ महाराज की जय! श्री समर्थ अक्कलकोट महाराज की जय!'' नामगजर घोषित झाला. मी, उषा आणि मुलांचे लक्ष त्या चित्राकडे वेधले. सर्वांनाच ते चित्र खूपच आवडले. दुकानाशी गेल्यावर, ''ते चित्र हवं आहे. मिळेल? पाचसात कॉपीज मिळतील?'' विचारलं. ''हो हो, मिळतील ना!'' दुकानदार म्हणाला. चित्र घेतली. रुमवर आलो. दर्शन उत्तम झालं होतं. समाधान झालं.

परतीच्या प्रवासात होतो. कृतार्थता वाटत होती. त्रिमूर्तींचे ते चित्र मनातही तसंच कोरलं गेलं होतं. त्याच चित्राचा विचार करता करता डोळा लागला. औदुंबराच्या पुढ्यात मी त्रिमूर्तींचं दर्शन घ्यायला उत्सुक. औदुंबर प्रकाशमान

झाला. श्री दत्तगुरु प्रकट झाले. मी श्री दत्तगुरुंना मनोभावे शरण गेलो. श्री दत्तगुरु आशीर्वाद देत म्हणाले, ''वत्सा, अरे, ही तीनही माझीच रूपं. संसारप्रपंचात भोग भोगणाऱ्या सर्वांना भोगकर्मातूनही परमार्थाचं तीर्थ पाजण्याचा प्रयत्न करून सन्मार्गाला लावण्यासाठी, अशा सिद्धयोग्यांच्या स्वरूपात अवतरण होते. प्रापंचिक त्यांना अनन्यपणे शरण जाऊन आपले प्राप्त कर्म प्रामाणिकपणे करून पारमार्थिक साफल्याचा अनुभव घेतात. प्रापंचिकाच्या माऊली स्वरूपात हे सिद्धयोगी कार्य करीत असतात.'' श्री दत्तगुरुंच्या कृपाप्रसादाने मी प्रसन्न झालो. मनातील द्वैत, अनेकरूपता सगळे नाहीसे झाले. मी खडबडून जागा झालो. आपण गाडीत आहोत याचे भान आले.

घरी आल्यावर त्या चित्राचं तसबिरीत रूपांतर केलं. देवाजवळ त्रिमूर्तींची एकत्र पूजा करू लागलो. मठात दर्शनाला जाणं कधी शक्यतो चुकवलं नाही. नगरमध्ये स्थिरावलो. प्रश्न मार्गी लागले. झालेच प्रश्न निर्माण तर त्रिमूर्तीला मोठ्या आत्मविश्वासानं गाऱ्हाणं घातलं जातं. मग प्रयत्नांना सुरुवात करतो. प्रश्न सुटतात. मी सिनिअर कॉलेजमध्ये गेलो. दिवस जात होते. स्वतंत्र घर नगरमध्ये बांधायचं ठरवलं. असला फ्लॅट विकून पैसे उभे करायचे पण भाड्यानं राहावं लागणार. त्यावरही मार्ग निघाला. पैसे तात्काळ देऊन घर बांधून होईपर्यंत राहण्याची मनमोकळी मुभा देणारं, लेखीपढी न करता विश्वासून पैसे देणारं ग्राहक मिळालं. घर पूर्ण झालं. वास्तुशांत करतांना, घरात या त्रिदेवांची भली स्थापना करायचं ठरवलं. सौ. उषाच्या शाळेत ताकपेरे नावाचे ड्रॉईंग टिचर होते. त्यांना त्रिदेवांचं ते चित्र दाखविलं. पेंटींग स्वरूपातील, चार बाय अडीच फुटाचं पेंटींग करून तसबीर करायची विनंती केली. ताकपेरे सरांनी मोठ्या भक्तिभावाने पेंटींग तयार केलं. नव्या घरात ते पेंटींग नव्हे, ते त्रिमूर्ती नित्य वास्तव्याला घरात आले. घराचं मंदिर झालं. एकदा सहज पितळ्याच्या मूर्ती करून देणारे फिरस्ते दारावर आले. मोड देऊन श्री गजानन, श्री साईनाथ, श्री समर्थ स्वामी यांच्या मूर्ती करवून घेतल्या. देवघरात नित्य पूजेत आहेत! घराचं मंदिर होतांना मनातली मोड श्रद्धेनं वितळवून मन स्वरूप व्हावं लागतं. प्रयत्नांचं परमेश्वर प्राकट्य होतच होतं! शिर्डी, शेगावप्रमाणे अक्कलकोटलाही जमेल तेव्हां वाऱ्या घडताहेत.

*

३३. अवधूत चिंतन...

नित्याप्रमाणे, जेवण आटोपून, मी साडेदहालाच शाळेत निघालो. वाड्याच्या दारातून बाहेर पडलो. शाळा अकराची असे तरी मी किमान पंधरा मिनिटे अगोदरच पोहोचण्याचा शिरस्ता ठेवला होता. अन्य काही शिक्षक मला टोमणेही मारीत. 'राष्ट्रपती पदक मिळणार!' म्हणत. मी त्याकडे दुर्लक्ष करी. पू. हरिभाऊ फडके सरांचे आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे संस्कार, मला, अशा शिस्तीत, वागायला भाग पाडीत. मी गेले अनेक दिवस सौ. उषाला येऊ घातलेल्या अंधत्वाशी झगडत होतो. निकराचे उपचार सुरू होते. अहमदाबादच्या फेऱ्या सुरू झाल्या होत्या. त्यात आर्थिक परिस्थिती खूपच बेताची होती. याचा ताण मनावर होता. त्याचा परिणाम मात्र मी माझ्या शाळेतल्या सेवावृत्तीवर, कटाक्षाने होऊ दिला नव्हता. काही शिक्षकांना, शेजारापाजाऱ्यांना याचे कौतुक आणि काळजीही वाटे.

समोरून समुद्रदादा येत होते. ते वाड्यातल्या सुमंतकाका निष्णात ज्योतिषी, यांच्याकडे, साधारणतः याच सुमारास फेरी मारीत नमस्कार होई. पण त्यापलिकडे आम्ही बोलण्यात वेळ घालवित नसू.

''सर, थोडं बोलू का?'' समुद्रदादा मला हटकत म्हणाले. मी आदराने थांबलो. ''बोलाना दादा, त्यात काय विचारायचं.'' मी म्हणालो.

''तसं नाही सर, तुमची शाळेत जाण्याची घाई...'' त्यांनीही आदराने म्हटले. ''असू द्या हो दादा, अजून वेळ आहे. बोलाना!'' मी थोड्या अधिरतेने बोललो. ''काय बोलायचे असेल दादांना? त्यांच्या शाळकरी मुलांविषयी?'' मी मनात विचार करीत होतो.

''सर तुमच्या पत्नीच्या डोळ्यांचे समजले. तुमची खूपच धडपड सुरू आहे. सुमंतकाका म्हणाले ना! मी पाहातोच आहे.'' दादा मोठ्या आपुलकीने आणि काळजीने बोलत होते.

''सर, मला काही कळत नाही, पण एक सुचवू?'' पुन्हा दादांनी

विचारलं.

''दादा, अहो सुचवाना!'' मला आता विषय लक्षात आला होता. अनेक लोक अनेक उपाय मोठ्या आपुलकीने सुचवित होते.

''सर, आमची श्रद्धा आहे. तुम्ही गुरुचरित्राची तीन पारायणं करा. उपयोग होईल.'' दादांनी मग एकदम सांगून टाकलं.

''अहो दादा, आमचीपण श्रद्धा आहे. मी गजाननांच्या पोथीचे पारायण करतोच ना!'' मी म्हणालो.

''ते असू द्या पण हे करून पहा!'' त्यांनी जरा आग्रहाने निक्षून सांगितले.

''पोथी नसेल तर मी देतो.'' त्यांनी पुढे आग्रहपूर्वक सोडवणूक केली.

''हो हो दादा, जरूर करेन, संध्याकाळी पोथी घेऊन जाईन...'' मी ही लगेच सांगितले. ''ठीक आहे, मी वाट पाहातो!'' दादा म्हणाले. आणि आम्ही परस्परांचा निरोप घेतला.

समुद्रदादांविषयी एक दिव्य कथा एव्हाना सर्वश्रुत होती. दादांनी गाणगापुरात व्रतस्थतेने एक्कावन्न दिवसात एक्कावन्न पारायणे श्रीगुरुचरित्राची केली होती. त्यांना दत्तमहाराजांचे साक्षात दर्शन झाले. त्यांच्यावरील अति दुर्धर संकट हरण झाले. त्यांनाही भविष्याचे ज्ञान होते. त्यांची बैठक सुमंतकाकांकडे आमच्या वाड्यात असे. तसे ते विम्याचे काम करीत, विम्याचे मोठे अधिकारी झाले होते. आमच्या वाड्याजवळच मोठ्या वाड्यात ते राहात. शाळेत जातांना आणि नंतरही त्यांचेच विचार आणि त्यांची सूचना मनात घोळत होती.

शाळा सुटल्यावर मी थेट मोठ्या वाड्यात समुद्रदादांच्या घरी गेलो. दादांनी श्रीगुरुचरित्र पोथी माझ्या हाती दिली. 'कसं करणार?' त्यांनी माझा अंदाज घेत विचारलं.

''दादा, आपणच सांगा. मी अजून कधी केलं नाही. मला यातलं काही माहीतही नाही. आपण सांगा, तसं करू.'' मी स्पष्टपणे सांगितलं.

''हे पहा साधारणतः वाचक पारायण सात दिवसांचं करतात. प्रस्तावनेत सात दिवसांचं पारायण कसं करावं ते व्यवस्थित दिलं आहे. अगदी कोष्टकच मांडले आहे. पारायणाची सुरुवात कशी करावी, व्रतस्थता कशी, पारायणाची सांगता उद्यापन कसे करावे; या सगळ्या गोष्टी दिल्या आहेत. तुम्ही वाचा. मग काही शंका असेल तर मी आहेच.'' दादांनी सांगितलं.

‘‘ठीक आहे.’’ मी म्हणालो.

मग चहा वगैरे घेताना त्यांनी केलेल्या एक्कावन्न पारायणाविषयी गप्पा झाल्या. काही लोक तीन दिवसातही पारायण करतात. पण बहुधा नेहमी करणारे तसे करतात. ते खूपच अवघड जाते. सात दिवसांचे पारायण सुलभ. नियम खूपच कडक असतात. लोक पाळू शकत नाहीत. सोवळेओवळे तर दूरच. गप्पांच्या ओघात दादा बरेच काही बोलत होते.

‘‘मी प्रस्तावना वाचतो, ठरवतो. आपण सांगता तसा संकल्प करण्याचाही विचार करतो.’’ मी दादांचे समाधान होईल असे म्हणालो. पोथी घेऊन घरी आलो. आई, तात्या, सौ. उषा यांच्याशी विचारविनिमय केला. आमच्या इंजेक्शनसाठीच्या फेऱ्या. घरातील काही अडचणी. सारा विचार केला आणि मी तीन दिवसात एक पारायण करण्याचा निश्चय केला.

दुसऱ्या दिवशी दादांना गाठलं. माझा निश्चय सांगितला. दादा म्हणाले, ‘‘कठीण आहे, पण आपण निश्चय केलाय तर ठीक आहे. आता असं करा तीनही पारायणांचं उद्यापन एकदमच करा. मात्र पारायण झालं की उद्यापन करण्यासाठी भाग बाजूला काढून ठेवा. म्हणजे एक रुपया बाजूला देवाजवळ ठेवा. तिन्ही पारायणं झाली की एक चांगला दिवस पाहून तीन पारायणांची तीन मेहुणे म्हणजे पतीपत्नींच्या तीन जोड्या आणि एक स्वतंत्र ब्राह्मण बोलवा आणि भोजन, दक्षिणा, वस्त्र आदी देऊन त्यांचा सन्मान करा. दर्शन घ्या. बस्स!’’

दादांनी मला सावधान करीत सांगितले, ‘‘हे पाहा तीन दिवसात पारायण करायचं म्हणजे एकेका दिवशी सहासहा-सातसात तास लागतील. उपवास करावे लागतील. शक्यतो रजाच घेत जा.’’ दादांनी सुचविले.

अद्याप मी त्यांना सलग नऊ दिवसात तीन पारायणे पूर्ण करणार आहे हे सांगितलेच नव्हते. आता झाल्यावरच सांगू असा विचार केला. आपल्या पारायणाचा शाळेत खंड नको कारण ट्रिटमेंटसाठी जातांना रजा लागेल म्हणून मी वेळेचं समायोजन करायचं ठरवलं.

झालं. सुरुवात केली. पोथीचा आवाका पाहिला. पहिल्या दिवशी मध्यरात्री दीड वाजता उठलो. आवरले. पावणेतीनच्या सुमारास पारायणाचा कलश स्थापन केला. ग्रंथपूजन केले. समई तेवती केली. वाचायला बसलो. भाषा संस्कृतप्रचूर, रोजच्या प्रचारात नसणारे शब्द, थोडी क्लिष्टता यांशी अक्षरशः झुंज देत नेटाने

वाचीत गेलो.

पहिल्या दिवशी सकाळी साडेदहा वाजून गेले. रजा घेतली नव्हती. उठलो. तयार होऊन अक्षरशः पळतच शाळा गाठली. वेळेवर पोचलो. शाळा सुटली. सायंकाळी थोडे ताणल्यासारखे झाले. थोटे पोटात ढकलले. रात्री आठ–साडेआठला झोपलो. झोप कसली ताणल्यामुळे काय लागली ती. दचक दिवा! उठायचंय. आटोपायचंय. उठलो. आवरलं. सुरू केलं. पहिल्या दिवशीपेक्षा थोडं सुलभही वाटलं. प्रत्येक ओवी, अध्याय माझ्यासाठी नवीन होता. त्या दिवशी दहा वाजता आटोपले. आत्मविश्वास बळावला. तिसऱ्या दिवशी तो अधिक वाढला. आणखी पंधरा मिनिटं वाचन लवकर संपलं. सांस्कृतिक ज्ञानात खूपच नाविन्यपूर्ण भर पडली होती. सोवळं, शिस्त, कर्मठपणा, शारीरिक आरोग्य यांचं महत्त्व लक्षात आलं. गुरुपदाविषयीचा पूज्यभाव वृद्धिंगत झाला. एक पारायण आपण पूर्ण केलं याचा आनंद झाला. सांगितल्याप्रमाणे भाग काढून ठेवला. संध्याकाळी दादांकडे गेलो. अनवाणी फिरण्याची सवय झाली होती.

समुद्रदादा म्हणाले, ''भले शाब्बास! आता होईल. आता नाही अवघड! दुसरे कधी करता?''

''उद्यापासून!'' मी सांगितले.

दादा चमकले. ''तब्येत सांभाळून करा हं!'' काळजी व्यक्त केली.

मी त्यांना वंदन करून, पुढच्या पारायणांच्या निश्चयाने काहीसा झपझप चालतच घरी आलो.

मनात ठरविल्याप्रमाणे आणि लाभलेल्या वेळात तीन पारायणे पूर्ण झाली. पोथीचे पूजन करून ती देवघराशी ठेवली. आता सोयीप्रमाणे उद्यापन करता येईल असा विचार करीत आवरले. आता सवयीप्रमाणे सव्वादहाला मी तयार झालो होतो.

''काय तात्या येऊ का?'' वडिलांना तात्या म्हणत असत. मी पाहिले तर, माझी धाकटी बहीण विद्या तथा नंदा, तिचे यजमान श्री. रवींद्रराव, त्यांचे पिताश्री दादा आणि मातोश्री माई, दादांचे बंधू भाऊ आणि त्यांची पत्नी जोशी वहिनी असा व्याहीमंडळींचा जोशी परिवार आलेला. मी पुढं होऊन स्वागत केलं. ही मंडळी अचानक कशी? असा प्रश्न मनात होताच. 'शिष्टागमने अनध्यायः' असे म्हणतात.

‘‘आई, मी रजेचा निरोप देऊन येतो’’ आईला म्हणालो.

बाहेर जाऊन रजेचा निरोप दिला. गप्पा सुरू झाल्या. चहा घेता घेता, ‘‘काय उषा कसं आहे आता?’’ दादांनी चौकशी केली.

‘‘फारसा फरक नाही!’’ उषा म्हणाली.

‘‘घाबरू नको, वाटेल बरं!’’ दादा जोशी म्हणाले.

‘‘अहो दत्तकृपेनं सारं ठीक होईल!’’ भाऊ जोशींनी उगा पुस्ती जोडली.

ही जोशी मंडळी मुळात संगमनेरजवळील जोर्व्याची. वंशपरंपरेने त्यांचे एकमुखी दत्ताचे देवस्थान जोर्व्यात. जागृत! सध्या केवळ भाऊ आणि वहिनी यांचे कुटुंब जोर्व्यात. नंदा वगैरे सगळे विक्रोळी मुंबईत. नंदाचे लग्न झाल्यास, त्यांचे जोर्व्यात येणे झाले नव्हते. नंदाला सवड होती. रजा मिळाली होती म्हणून त्या चौघांनी घराण्याच्या दत्तदेवस्थानचे दर्शन घेऊन यायचे ठरवले होते. गाडी करून ते परवा रात्रीच जोर्व्याला दाखल झाले होते. श्री दत्तात्रयांना पूजा-अभिषेकादी पारंपरिक गोष्टी कालच पार पडल्या होत्या. आता येथवर आलोच आहोत तर तात्या, काकू, नाना, उषा यांना भेटूनच जाऊ असा विचार नंदाने मांडला. दादांनी आग्रह धरला. मग भाऊही निघाले. ही जोर्वे देवस्थानातली तीन जोडपी थेट अकोल्यात घरी प्रकट झाली. आम्हाला ते येणार वगैरे काहीच माहीत नव्हते. आजसारखा मोबाईल संपर्क नव्हता. तसे या मंडळींचे अकोल्याला आमच्या घरी येणे झाले नव्हते. नंदाचे लग्न ठरवणे, होणे असे सगळे समारंभ कल्याणला, थोरल्या बहिणीकडे म्हणजे नलिनी आणि बाळासाहेब शाळिग्राम यांच्याकडेच पार पडले होते. त्यांच्या या पहिल्याच आणि अचानक येण्याने आम्हाला आनंद झाला होता. जोरदार पाहुणचार करावा असे मनी आले.

तेवढ्यात आईने मला बाजूला बोलावले, म्हणाली, ‘‘अनिल, अनायसा अगदी महत्त्वाची, तीन मेहुणं चालून घरी आली आहेत. आजच आपण पारायणाचं उद्यापन करू. ब्राह्मण बोलावला म्हणजे झालं.’’

आईचा विचार आवडला. ‘पण आई...’

मी काही म्हणणार तर ती म्हणाली, ‘‘दोन तासात सगळा स्वयंपाक करते बघ, मी त्यांना आग्रह करते.’’ मग मी होकार भरला.

‘‘हे बघा, आज आम्हाला अवचित लाभ झाला आहे. आजच अनिलची श्री गुरुचरित्राची तीन पारायणं पार पडली आहेत. आपण आला आहात तर

उद्यापन करू! घाई करू नका!''

आई म्हणतेना म्हणते तोच, ''वा वा अहो असा योग येणार नाही!'' भाऊकाका जोशींनी दुजोरा दिला.

आई कामाला लागली. मी बाहेर जाऊन काही बाजार करण्यासाठी तयार झालो.

''सहस्रबुद्धे सर इथंच राहतात ना?'' एक उंच गोरापान, शिडशिडीत तेजस्वी तरी दाढीचे खुंट वाढलेला आणि प्रवासातूनच आल्याने ओवळा वाटणारा साधारणतः माझ्याच वयाचा, अठ्ठावीस तिशीतला तरुण विचारीत होता. हातात एक ॲटॅचीवजा सूटकेस आणि खांद्याला शबनम होती. कमरेला पँट असली तरी अंगावर झब्बा होता. मी समोरच होतो.

''मीच सहस्रबुद्धे सर! आपण?'' मी सामोरा जात विचारलं.

''मी वैद्य संघप्रचारक होतो. नुकताच थांबलो. बाळासाहेब दीक्षितांनी, वनवासी कल्याण आश्रम केंद्र पाहून या म्हणून सुचवलं म्हणून आलो. डोंबिवलीला असतो.'' श्री. वैद्यांनी एकाच दमात सांगितले. संघप्रचारक म्हणताच मी अतीव आदराने त्यांचे स्वागत केले. चौकशी करता अद्याप लग्नकार्य काहीच केले नव्हते. परिवाराच्या कामाकरिता विचार करीत होतो. माझा आदर दुणावला. 'पाहुणे आलेत. आपण सायंकाळी आश्रमावर जाऊ. आपण फ्रेश व्हा मी आलोच!' त्यांना सुचविले. पुढची सूत्रे उषानं घेतली.

मी बाहेरून बाजार करून येईतो सर्वांचा नाष्टा झाला होता. माझे उपवास सुरू असल्याने घरात उपवासाचा चिवडा केलेला होता तोच उषानं पुढे केला. पुन्हा सर्वांचा चहा झाला. मंडळी तात्यांशी गप्पात रंगली. वैद्यांना स्नान उरकायचे होते. तोवर तेही सर्वांत सहज मिसळले होते. मी आईकडे बाजार सोपवला. हवंनको विचारलं आणि बाहेर गप्पांत मिसळलो. थोड्याच वेळात वैद्य स्नान करून आले. आड करायला उषानं घरातलेच कपडे दिले होते. वैद्य बॅग उघडू लागले तो किल्ली सापडेना. शेवटी भाऊकाका जोशींच्या पुढाकाराने, बॅगचे कुलूप तोडले तेव्हा वैद्यांचा संकोच पळाला. तेही अगदी घरातल्यासारखे वावरू लागले. मुले लहान होती. शाळेतून परतली. शाळा सकाळची असे. चकितच झाली. एकदम एवढे पाहुणे आणि तेही घरातलेच. त्यात आत्या आलेली. पाहुणे मंडळींनाही वेळ घालवायला साधन मिळाले. जोर्व्याचे दत्तदेवस्थान, त्याचा

इतिहास, जोशी घराण्याची परंपरा इ. विषयांवर चर्चा सुरू होत्याच. वैद्यही प्रश्न विचारून जोशीमंडळींना बोलतं करीत होते. मी मध्येच समुद्रदादांकडे जाऊन वृत्त सांगून आलो. ते जेवायला येणार नव्हतेच. इकडे आई, उषा आणि नंदा स्वयंपाकाला जुंपली होती. माई आणि वहिनीही त्यांना मदत करीत होत्या.

पुरणावरणाचा चारीठाव, साग्रसंगीत स्वयंपाक होताकरता दोन वाजायला आले होते. तात्या पाहुण्यांच्या गप्पांमध्ये रंगले होते. उषानं आणि नंदानं पानांची तयारी केली. आईनं तीनही मेहुणांना जोडीनं बसायला लावलं. अवचित आलेला अतिथी अवधूत श्री. वैद्यही त्यांच्या पंगतीला बसले. तात्या आणि मी बसावं असा त्यांचा आग्रह होता, पण मुलांना बसवलं. मेहुण व ब्राह्मण पूजन करून जेवायला बसली. पुरणाचा बेत सर्वांच्याच आवडता, त्यात आईच्या हातचा. आग्रहपूर्वक जेवणं झाली. सर्वांना विडा, दक्षिणा, वस्त्रे दिली. आम्ही उभयतांनी मनोभावे नमस्कार केला. आम्हा सर्वांनाच अवचित तीन मेहुणे आणि एक अवधूत यांचा लाभ पारायणाच्या सांगतेला झाला याचा आनंद तर झालाच, पण दैवीयोजनेतील नाट्यमयताही जाणवली.

आमची जेवणं आटोपली तशी जोशी मंडळी परतीच्या प्रवासाला निघाली. त्यांना निरोप दिल्यावर वैद्य आणि मी वनवासी कल्याण आश्रम केंद्रावर आलो. वैद्य तेथेच मुक्काम करणार होते. केंद्रचालक श्री. टेके सरांनी त्यांचे आगतस्वागत केलं.

मी सायंकाळी समुद्रदादांना गाठले. प्रसाद दिला. ''अहो, संकल्प सिद्ध झाला. गुरु कृपा झाली! आता अरिष्ट टळलंच म्हणून समजा! कल्याण होईल!'' दादांचे हे उद्‌गार मला आकाशवाणी व्हावे तसे वाटले.

उपचारांचा आणि दैवी कृपेचा योग जुळला. पुढे उषा बी.एड. झाली. शिक्षिका झाली. आता सेवानिवृत्तही झाली. संघर्ष आणि संक्रमण काळातील ही दिव्यानुभूती मात्र आजही जगण्याला बळ देते आहे. आयुष्याच्या प्रवासात आमचे गिरनारजवळचे गुरुशिखर गाठून झाले. तीन पारायणे एकदम करावीत तेवढेच गुरुशिखर दमछाक करणारे तरी आनंदमग्न करणारे वाटले. नरसोबाची वाडी, औदुंबर, गाणगापूर, अक्कलकोट, कुरवपूर, कर्दळीबन, पीठापूर, कारंजे अशी श्री गुरुदत्त महाराजांची सर्व स्थानी आम्हाला यात्रा घडली! गुरुकृपा खरी!

*

३४. क्षेत्र निर्मळ । भाव निर्मळ ।

मुंबईच्या चौपाटीचं विचित्र रूप, मनात साठवून, पाँडेचरीच्या सी शोअर वर पोचलो आणि आश्चर्याचा सुखद धक्का बसला. हा सीशोअर अक्षरशः आरशासारखा लख्ख होता. लोक नव्हते असं नाही. सी शोअरचं सौंदर्य आणि स्वच्छता राखण्याची दक्षता प्रत्येकजण घेत होता. येथेही दुकानं होती. पण प्लॅस्टिकच्या पिशव्यांच्या बोळ्यांचा खच नव्हता की वाटेल तेथे फेकलेली रिकामी शहाळी नव्हती. आकाश आणि सागर येथे निळाई पांघरून एकात्म झाले होते. लाटा येथेही उसळत होत्या. दूरवर दृष्टी जाईल तिथपर्यंत सागर उसळत होता. वारा पिंगा घालत होता तर कधी आगळिक करायलाही धजावत होता, पण त्या प्रत्येक विभ्रमांत सूर्यतेजानं झळाळणाऱ्या रत्नांच्या राशींचा भास होत होता. मधूनच अथांग सरोवरात आकाश सामावून; लाटातून आपल्या अस्तित्वाचं चैतन्यत्व पृथ्वीपर्यंत पोचवित होतं. विष्णूभगवंतांचा क्षीरसागर तो हाच असावा, असं मनात पुन्हा पुन्हा येत होतं. सागर म्हणजे सर्वतीर्थांचं आलय! ते पावित्र्य काय असतं याचं दर्शन घेत किती तरी वेळ आम्ही उभयता हरखून त्या सागराचं अवकाशव्यापी रूप न्याहाळतांना अवकाशव्यापी होत होतो.

याच सागरानं योगी अरविंदांना येथे वास्तव्य करण्याच्या मोहात पाडलं असावं. सागराचं अथांगत्व नीरव प्रगाढ शांततेत समाधीमग्न कसं होत असावं त्याचा अनुभव योगी अरविंदांच्या प्रांगणात येताच येऊ लागला. आम्ही दोघंही शांततेचा मुग्धतेनं आनंद घेऊ लागलो. चित्तवृत्ती त्या प्रगाढतेत अवघी ऐहिकतेची त्रितापात्मक पुटे फेडून दंग झाली. अनेक भक्त, साधक, चिंतक, अभ्यासक याच ओढीनं योगी अरविंदांच्या या निगुढ मठात खेचले गेले होते. सारं अस्तित्व निशब्दतेनं, शांततेच्या अनुभूतीनं निवांत होत होतं. मला अनिलांच्या

तळ्याकाठीची आठवण झाली.

'अशा एखाद्या तळ्याकाठी बसून राहावे मला वाटते ।
जेथे शांतता स्वतःच निवारा शोधत थकून आलेली असते ।'

मला ते तळं पाँडेचरीत सापडलं. व्यवहारात जीवन कंठीत असतांना; त्याच जीवनप्रवाहात देखील चित्तवृत्ती शांत होतील असं सच्चिदानंदस्वरूप स्थान आपल्या साधनेनं निर्माण करू शकतो, याची साक्ष योगी अरविंदांच्या या मठात मला मिळाली.

योगी अरविंदांच्या ग्रंथालयात फिरतांना सहजच नजर योगीजींच्या मातोश्रींनी लिहिलेल्या पत्ररूप संवाद पुस्तकावर गेली. पुस्तक हातात घेऊन उघडलं. चालू लागलो आणि आईपणाचा वाणवसा प्रपंचातच जपावा लागतो. तो नेटकेपणे जपतांनासुद्धा प्रपंचातील परमार्थरूपाचं बाळकडू आईच सद्‌गुरुवात्सल्यानं मुलाला देऊन चराचरातील चैतन्य अनुभवण्याची शक्ती बालकात निर्माण करू शकते. खरं तर आई हेच अध्यात्माची भौतिकाची सत्‌चिदानंदस्वरूप क्रीडा असते. ही माता म्हणजेच महत्‌तत्त्वाची महाशक्ती! मी ते पुस्तक तात्काळ व्यवहार पूर्ण करून आपलसं केलं. या ग्रंथ प्रदक्षिणेत मी आणि उषा अबोल झालो होतो. नव्हे तसे आपसुकच घडते. त्यामुळे पुस्तकाविषयी अभिप्रायात्मक चर्चा करण्याचा प्रश्नच नव्हता. त्या शांततेत हरवून जाणंच श्रेयकारक; म्हणून मी हारीने ध्यानासाठी बसलेल्या ध्यानस्थांच्या अनुकरणाचा स्वीकार करून; ध्यानस्थ होण्यासाठी बसलो. न बोलताच उषानंही तेच केलं. ध्यानधारणा सुरू केली तेव्हा त्या प्रगाढ शांततेनं आमच्याही तनमनाचा ताबा घेतला. किती वेळ गेला कळलंच नाही. निळ्या ज्योतींनी मला अवकाशभर केलं. मी माझ्यात अनंताचा अनुभव घेऊ लागलो. चराचराची सहअनुभूती घडू लागली. काही क्षणात ऐहिक, भौतिक, व्यावहारिक जगतातील माणसाला बुभूक्षित करणारे क्षणक्षण त्या प्रगाढ ध्यानात विरून गेले. उरली फक्त विश्वात्मक आपलेपणाची जाणीव. हेच विश्वाविषयीचं निरपेक्ष प्रेम! ध्यानस्थ होणं म्हणजे स्वतःला आई बनविणं हे तिथं अनुभवलं. आमच्या महाराष्ट्रात, पावन मनाचा योगी, ज्ञानोबारायांना आणि त्यांच्या वाटेने जाणाऱ्या सर्वांनाच माऊली का म्हणतात, याचा उलगडा झाला. रोम रोम प्रेमानं पावन होत होता.

योगी अरविंदांचं विभूतिमत्त्व यापूर्वी ग्रंथांतून आकलित करण्याचा प्रयत्न

केला होता. एका प्रखर ज्ञानमार्गी आणि भौतिकात प्रखर विज्ञाननिष्ठ विभूतिमत्त्व मनात आक्रमण करून होतं. योगी अरविंदांची ही प्रखरता म्हणजे तेवढेच प्रेममय माऊलीपण आहे; हे मात्र त्या ध्यानमग्नतेमध्ये जाणवत होते. 'आपणा सारिखे करिती तात्काळ' हे सद्गुरुंच्या बाबतीत नेहमी म्हटले जाते. काही क्षणात सद्गुरुच्या सान्निध्यात मनःपूर्वक झोकून दिले की हे घडत असावे असे त्यावेळी, त्या निगूढ मठात अनुभूत होत होते.

मी डोळे उघडले तेव्हा डोळ्यातून आसवे ठिबकली. मन उन्मत्त झाले. ही अनुभूती क्षणात नाहीसे होणाऱ्या दिव्यभासाप्रमाणे असू नये, असं मनोमनी वाटलं. उषा अद्यापही ध्यानमग्न होती. तिचीपण अशीच भावसमाधी लागली असेल का? सहज मनात प्रश्न उमटला. मी उषाच्या मुद्रेकडे पाहिले. ती प्रसन्नमुद्रेनं ध्यानमग्न होती. त्या मुद्रेभोवती एक प्रकारे चैतन्य आभा असल्याची जाणीवही मला झाली.

योगी अरविंदांच्या मठात मन स्वरूप झालं होतं. पाय निघत नव्हता. पवनलिंगमनं ते ओळखलं. त्यानं जवळ येऊन आम्हाला जाणीव करून दिली. होय! भौतिकाच्या भानावर यावच लागतं. आलो. ''सर, विनायक मंदिर देखना है। यहाँ का अतिसुंदर मंदिर वही है।'' पवनलिंगमनं सांगितलं.

''हो हो जरूर! आपण त्याच मंदिरापासून सुरुवात करायला हवी होती.'' मी म्हणालो,

''आप वहाँही ठहर जाते!'' पवनलिंगम म्हणाला. मंदिर पाहण्याची उत्सुकता वाढली.

मंदिराची भव्यता आणि पावित्र्य स्वच्छतेनं अधिकच वाढवलं होतं. कमळाची फुलं घेऊन विकायला काही महिला बसल्या होत्या. रक्त आणि धवल कमलपुष्पांची भली माळ घेऊन आम्ही विनायकांच्या, दक्षिणेतील भव्यतेची साक्ष देणाऱ्या प्रवेशद्वारातून आत गेलो. समोरच श्री गजानन स्वागतास सज्ज होते. सोंडेने वंदन करीत विनायकांशी असलेलं नातं सर्वसाक्ष करीत होतं. आम्ही जवळ गेलो. कमलपुष्पमाला गजाननांच्या स्वाधीन केली. त्यांनी ती विनायकांच्या पुढ्यात उभ्या असलेल्या पुजाऱ्याच्या हातात दिली. पुजाऱ्याने ती माला रिवाजाप्रमाणे विनायकांना अर्पण केली. ही वंदनक्रीडा एवढी विलोभनीय होती की साक्षात विनायक आमची वंदना प्रसन्नमुद्रेनं स्वीकारत आहेत असं वाटलं. विनायकांची

मूर्ती पाँडेचरीत कैलासाची भव्यता नि पावित्र्य प्रदर्शिक करीत होती. हातातलं पूजेचं तबक आम्ही पुजाऱ्याच्या हातात सुपूर्द करीत असतांनाच पुजाऱ्याने तबकातलं श्रीफळ उचलून विनायकांच्या चरणाशी अर्पण करून श्री गजाननांना इशारा केला. ते श्रीफल गजाननांनी लीलया आपल्या पदस्पर्शानं वाढवून त्याचा अर्धा भाग तेवढ्याच लीलया पुजाऱ्याच्या हाती दिला. पुजाऱ्यानं आम्हाला प्रसाद म्हणून दिला. विनायकांनीच स्वहस्ते प्रसाद दिलाय असं वाटलं. दक्षिणेत मंदिरांच्या पुढ्यात गजांतलक्ष्मी झुलत असते. शिल्प, श्रद्धा आणि समर्पणाची उत्तुंगता, उत्कटता आणि प्रसादमयता सारंच या गजांतलक्ष्मीमुळे, मनाला तेवढंच उन्मन करीत, प्रसन्न करते. गर्दी होती तरी फार अगदी ढकलाढकली, चेंगराचेंगरी करणारी नव्हती हा अनुभव मला अधिक आनंददायी होता.

पूजा समर्पण झाल्यावर आम्हीही जरा विसावलो. विनायक दर्शन झाल्यावर आम्ही निघणार होतो. म्हणूनच चक्क मांडी घालून बसलो. सौ. उषानं चक्क श्री गणपती अथर्वशीर्ष म्हणायला सुरुवात केली. मीही इकडे-तिकडे पाहात तिला सामील झालो. पाठ करून; पुन्हा दर्शन घेतलं आणि निघालो. परततांना एक-दोन भक्तांनी चक्क त्यांच्या हातातला प्रसाद आमच्या हातावर ठेवला. मनोभावे स्वीकारीत आम्ही बाहेर पडलो. आम्हीही आमच्या तबकातला प्रसाद एक-दोन जणांना देण्याचा प्रयत्न केला. तबक विक्रेत्याकडे सुपूर्द करून; त्यानं बांधून दिलेला प्रसाद उषाच्या पर्सच्या हवाली केला. पुन्हा एकदा मागे वळून त्या श्री गजाननाचा निरोप घेतला. त्यानं सोंड उंचावली होती. जणू आम्हाला निरोप देण्यासाठी त्यानं सोंड उचलली असावी. तेवढ्यात समोरच्या भक्ताच्या हातातली माळ त्यानं उचलली; तेव्हा आमच्या लक्षात आले की गजाननांची ती नित्याची स्वीकृत सेवा आहे. ते पाहुणचार करायला नव्हे तर सेवेसाठी सज्ज आहेत. मन पाँडेचरीतल्या सीशोअर, योगी अरविंदांचा मठ आणि श्री विनायकांचं ध्यान यांच्या जवळील निर्मलतेसारखंच निर्मल झालं. कारमधून पुढील प्रवास करतांना आम्ही त्याच भावविश्वात मग्न होतो. निशब्द होतो!

*

३५. सत्‌शिष्या सति गोदावरी – कन्याकुमारी

श्री उपासनी महाराजांचा मठ, आता भव्य प्रतिष्ठान स्वरूपात शिर्डीपासून पाच किलोमीटर दूर राहाता गावाजवळ, साकुरी गावी स्थित आहे. काशिनाथ गोविंदराव उपासनी शास्त्री हे त्यांचे पूर्ण नाव. नाशिक जिल्ह्यातील सटाणा या छोट्या गावात १५ मे १८७० मध्ये त्यांचा जन्म झाला आणि २४ डिसेंबर १९४१ मध्ये वयाच्या एक्काहत्तराव्या वर्षी ते महायात्रेस गेले.

आयुर्वेदाचार्य झाल्यानंतर त्यांचा विवाह झाला. परंतु पत्नी लगेचच निवर्तली. हा अनुभव एका पाठोपाठ तीन वेळा आल्यानंतर त्यांना एकप्रकारे दिव्य गान ध्वनी ऐकू येऊ लागला. त्याचे विश्लेषण त्यांना करता येईना. इतर अनेक समस्यांना त्यांना जन्मगावी सामोरे जावे लागतच होते. या परिस्थितीत त्यांना गोदातीरीच्या साईनाथांची ओढ लागली. ते शिर्डीला आले. वयाच्या ४२व्या वर्षी श्री साईनाथांनी त्यांना ईश्वरसाक्षात्कार घडवून शक्तिपात केला. जणू श्री साईनाथच त्यांच्या अंतर्मनाला साद घालीत होते.

'अहिंसा' अर्थात आपल्यापासून कोणालाही कोणताही त्रास होऊ नये असे वर्तन करावे. 'सेवा' – स्वतःच्या शरीर आणि मन यांचा झोकून देऊन, सेवा कार्यासाठी विनियोग करावा. सदैव 'समाधानी' राहून एखाद्या मधमाशीप्रमाणे गुणग्राहकतेने जीवन व्यतीत करावे ही त्यांच्या उपदेशाची सर्वोत्तम तीन तत्त्वे होती. अद्वैत वेदान्त हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया होता.

श्री उपासनी महाराजांच्या सान्निध्यात अवतार मेहेरबाबा यांना ईश्वरत्त्वाची आणि स्वतःच्या अवतारित्वाची स्पष्ट जाणीव झाली. पुढील सर्व सेवाकार्य व ज्ञान प्रस्तृती कार्य आपण मेहेरबाबा यांच्यावरच सोपविले आहे. मेहेरबाबा ही 'ज्ञाना'ची किल्ली आहे, असे सद्‌गुरू उपासनी महाराज म्हणत.

साधी राहाणी, सेवाकार्य, स्त्री-पुरुष समानतेची आग्रही भूमिका आणि आत्मज्ञान मार्गदर्शन यामुळे त्यांच्याकडे भक्तांचा समुदाय जमू लागला.

कन्याकुमारी स्थान, शेवग्यात प्रकटलेले श्री गणेश हे साकुरी येथील मठाचे वैशिष्ट्य होय. स्त्रियांना वेदांनी नाकारले तर नव्हतेच, परंतु ऋषीपरंपरेत स्त्री ऋषीही होत्या. लोपामुद्रा, अरुंधती ही त्यांची उदाहरणे होत. स्त्रियांना वेदपठण, यज्ञविधी, पौरोहित्य करण्याचा अधिकार आहे याची प्रत्यक्ष पुनर्स्थापना, हे या मठाचे महनीय कार्य होय. श्री सति गोदावरी माताजी या शिष्येच्या सहायाने कन्याकुमारींना वेदोपनिषदांचे ज्ञान देणे, होमहवनादी करवून घेणे यांची परंपरा येथे सुरू झाली. भारतीय परंपरेतील स्त्रीशिक्षण, स्त्रीसन्मान यांचा जणू वस्तुपाठ येथे सुरू झाला.

आजही या अध्यात्मिक केंद्रातून ह्या परंपरा समृद्धपणे सुरू आहेत. हे सर्व भक्त पर्यटकांना पाहाता येते. महाराजांचे व सति गोदावरी मातांचे सेवेकरी ही परंपरा पुढे नेत आहेत. शिर्डीला येणारी व मेहेराबादला येणारी भक्त मंडळी मोठ्या श्रद्धेने येथे येतात. वैदिक परंपरा आणि स्त्रीसन्मान परंपरा, या गोष्टी उपासनी महाराज यांच्या मठात सुरू आहेत ही भूषणावह गोष्ट होय. उपासनी महाराजांनी 'या युगाचे सद्गुरू' म्हणून, आपले शिष्य अवतार मेहेरबाबा यांचा केलेला गौरव उपासनी महाराजांचे सद्गुरुत्व सिद्ध करणारा आहे.

*

३६. प्रेमावतार मेहेरबाबा

''मी अवतार आहे, आदिपुरुष आहे. त्याव्यतिरिक्त अन्य कोणी नाही. आता अवतार समजून त्या भावनावेगात कोणी मला डोक्यावर घेतले, अथवा मला सामान्य समजले किंवा ढोंगी म्हणून निंदा केली तरी माझ्यावर त्याचा मुळीच परिणाम होणार नाही. मी जो आहे तो आहे. मी मेहेरबाबा होतो, आहे व पुढेही राहीन. मी जे आहे ते नाही कसे म्हणू? संत, साधू, महात्मा, वली, पीर, यातला मी कोणी नाही.'' हे बोल आहेत अवतार मेहेरबाबा यांचे; ज्यांनी १० जुलै १९२५ रोजी मौन स्वीकारले ते कायमचे. बोटांच्या खुणांची वेगळीच भाषा निर्माण केली. निकटवर्तीयांना ती भाषा कळे. या भाषेच्या आधारे, 'गॉड स्पीक्स' सारखे अध्यात्म उलगडणारे पुस्तक त्यांनी लिहून घेतले, संदेश प्रवचने दिली. जगाच्या इतिहासात केवळ अद्वितीय आहे. अवतार मेहेरबाबांची समाधी अर्थात चिरंतन विश्रांतीस्थान अहमदनगरजवळ श्रीगोंदा रस्त्यावर मेहेराबाद येथे आहे. शेरीयार आणि शिरीन या युगुलाच्या पोटी मेहेरबाबा अवतारीत झाले. संन्यासी वृत्तीचे शेरीयार आणि तशच सश्रद्ध मातेपोटी जन्मलेली शिरीन; यांचे वाडवडिलांच्या इराण ते भारत भटकंतीमधून योगायोगाने, नव्याने आश्चर्यकारकपणे, पुण्यात निर्माण झालेले एक कुटुंब! मिळालेल्या कामधंद्यावर या अनासक्त कुटुंबाचा निर्वाह चाले. सूर्योपासक पारशी कुटुंबात 'मेहर' महिन्यात म्हणजे २५ फेब्रुवारी १८९४ मध्ये मेहेर अर्थात सूर्योदयावेळी मुलगा जन्मला म्हणूनच त्याचे 'मेहरवान' नाव ठेवले. शैशवावस्थेत रांगत तिसऱ्या खोलीत पोचलेला मुलगा चक्क नागराजाशी खेळण्यात दंग झालेला पाहून; आईचा जीव दडपला. त्या प्रसंगातूनच 'मेहर'च्या ईश्वरी अवतारित्वाची चाहुल लागली. 'पदमजी गुजराथी स्कूल' नंतर पुणे कॅम्प गव्हर्नमेंट इंग्लिश स्कूल, पुणे सेंट व्हिन्सेंट नंतर डेक्कन कॉलेजमध्ये काही काळ अशा क्रमाने गुजराथी, इंग्रजी, हिंदी, फारसी, उर्दु व मराठी भाषांच्या पर्यावरणात बाबांचे शिक्षण झाले. खोडकर तसाच चाणाक्ष आणि कुशाग्र असा 'मेहर'

दिसामासा तेजस्वी होऊ लागला.

पेशावराहून आलेल्या, पूर्वाश्रमीच्या गुलरुखने 'अनलहक्' (अहंब्रह्माऽस्मि) अशी घोषणा केल्यामुळे मुल्ला मौलवींकडून पुरुन टाकण्याची शिक्षा मिळाली होती, त्यातून बाहेर पडून; त्यांनी पुण्यापर्यंत प्रवास केला. कॅम्पातल्या मालकम टँकजवळ, झाडाखाली गुलरुख बाबाजान म्हणून राहू लागल्या. भोवती बलुची, मुस्लिम, पारशी व अन्य लोकांचा गराडा असे. बाबाजान या पुरुषी नावाने प्रसिद्ध अशा त्या दैवी सद्गुरूने १९१४ मध्ये मेहरला स्वतःहून जवळ बोलावले. पुढे त्याच्या भिवयांच्या मध्यावर चुंबन घेऊन शक्तीपात केला आणि मेहर बदलून गेले. मेहेरबाबा झाले. कदाचित मेहरना अवतारित्वाची जाणीव करून देण्यासाठीच बाबाजानची योजना असावी. मेहेर यांनी लिहिले आहे, ''पीरो मुर्शद मुझपे तेरा जावे दां अहसान हे लाख होवे जान मुझको तुझपे सब कुर्बान है, बहरे-वहदतमे डुबाकर खुदसा दरिया कर दिया, एकही पलमें किया बंदेसे फिर यझ दान है ।''

मेहेरवान यांची केडगाव बेटावर सद्गुरू नारायण महाराज यांच्याशी भेट झाली. पुढे ताजुज्जीन बाबा या साक्षात्कारी सद्गुरूंशी मेहरवान यांची भेट झाली. शिरडीचे साईबाबा हे चवथे तर उपासनी महाराज हे त्यांचे पाचवे गुरू होते. साईबाबांनी 'परवरदिगार' संबोधले तर उपासनी महाराजांनी मातीतून दगड घेऊन बरोबर भिवयांच्या मध्यावर फेकून मारला आणि शक्तिपात केला. पुढे मेहरवान उपासनी महाराजांच्या सहवासात सेवा करीत असताना एका निवांत एकांत रात्री महाराजांनी हात जोडून म्हटले, ''मानव देहाने अवतरलेला तू साक्षात ईश्वर आहेस. माझे तुला त्रिवार प्रणाम!'' त्या क्षणापासून म्हणजे २७व्या वर्षापासून मेहेरवान पूर्णज्ञानी, सद्गुरूंचा सद्गुरू म्हणजे मेहेरबाबा झाले. उपासनी महाराजांच्या वाढदिवशी, ''आता माझ्या अध्यात्मिक खजिन्याची किल्ली मेहेरवानच्याच हाती आहे. आतापर्यंत तुम्ही माझ्या आज्ञा जशा पाळत होता तशाच यापुढे मेहेरवानच्या आज्ञा पाळा'' असे जाहीर केले. मेहेरप्रेमीयांच्या मेळाव्यात मेहेरबाबा म्हणाला, ''मी पुराणपुरुषोत्तम आहे, होतो व पुढेही राहीन. या युगाचा मी अवतार आहे.'' ''बाबाजान यांनी मला दैवी आनंद दिला, तर साईबाबा यांनी मला दैवी शक्ती प्रदान केली. उपासनी महाराजांनी मला दैवी ज्ञान दिले.'' आणि अवतारकार्य सुरू झाले. ऐहिक जीवनात वावरणाऱ्या प्रापंचिकांना अगदी सहज सोप्या शब्दातून बोध घडवून मेहेरबाबा जीवाला अध्यात्मज्ञानापर्यंत पोचविण्याचा प्रयास

करतात. 'जन्मोजन्मीच्या चांगल्या वाईट कर्मातून संस्कारांची चांगली वाईट साखळी तयार झालेली असते. संस्कारांचे पूर्ण निर्मूलन होऊन बऱ्या-वाईट संस्कारांचे उच्चाटन होऊन संस्कारांची 'पाटी' कोरी झाली; तरच मोक्षाचा दरवाजा कोरा होतो. अनुग्रहाशिवाय पाटी कोरी होत नाही. सद्‌गुरूच कृपापूर्वक पाटी कोरी करू शकतात.' 'माणूस स्वतःच स्वतःची दुःखे निर्माण करतो. दुःखे काल्पनिक असतात. त्यांचे परिणामही काल्पनिकच ठरतात. सुख आणि दुःख दोन्हीही चंचलच. त्यापलिकडे सत्य असते. सुखदुःखाच्या पलिकडे जाऊनच सत्य आनंदमयात राहावे, आहे त्या अवस्थेचा आनंदाने स्वीकार करावा.'

सद्‌गुरू आत्मसाक्षात्कार घडवू शकतो म्हणजेच सत्यापर्यंत नेऊ शकतो.

मुंबईच्या मंजिलमध्ये साधकांची अध्यात्मिक बैठक तयार झाली. १९२२ मध्ये उपासनी महाराजांनी बाबांना साकोरीत बोलावले. बाबा गेले व दीड दिवसात परतले. मेहेरबाबा काही निवडक शिष्यांसह नगरला आले. सरोष यांच्याकडील विवाह प्रसंगातून काही कारणाने निघून शिष्यांसह अरणगाव रस्त्यावर आले. एका विहिरीजवळ झाडाखाली थांबले. काही पडझड झालेली घरे जवळच दिसली. त्या आदीच्या मालकीच्या इमारती होत्या. आदींचे वडील खानबहादुर यांनी रुस्तुमचे लग्न आटोपल्यावर अरणगावजवळच्या लष्करी इमारती टेकडीवरची टँकची जागा सारे बाबांना दान केले. तेथे श्रमदानातून मेहेराबाद उभे राहिले. परंतु सापाच्या भीतीने ७ जून १९२३ ला बलुचिस्तानातील क्वेट्टाला जायचे ठरलेप्रमाणे पोचले. केवळ काही दिवसांनी पुन्हा हिंदुस्थानला आले. भ्रमंती करीत साधकांबरोबर ९ जुलै १९२३ रोजी शिष्यमंडळींसह नगर स्टेशनवर आले. मेहेराबाद पुन्हा फुलले. परंतु काहीच दिवस. पुन्हा भ्रमंती मुंबई, आणखी कोठे कोठे व इराण असे करीत भारत भ्रमणानंतर पुन्हा साकोरी आणि अखेर पुन्हा अरणगाव प्रवास घडला.

अरणगावला 'घमेला-योग'. श्रमदानपूर्वक बाबांसाठी दगडी खोली व खोल्या बांधणे सुरू झाले. मेहेरमंडळी स्थापन झाली. सर्वधमार्त्तपेक्षा ईश्वर मोठा म्हणून सर्व प्रकारची धर्मचिन्हे व ध्वज बाद करून; अध्यात्म मार्गातील सात तत्त्वे, सात भूमिका यांनी सूचक सप्तरंगी इंद्रधनूचा ध्वज निश्चित झाला. मुंबईत मंझिलमध्ये आणि नंतरच्या प्रवासात बाबांनी साधकांना कडक नियमावली लिखित स्वरूपात घालून दिली. जणू जाहीरनामाच. 'परमात्मा, सद्‌गरू व प्रेम हे एकरूप आहेत. प्रेम म्हणजेच परमेश्वर!' हेच मुख्य सूत्र होते. अवतार म्हणून बाबा

म्हणत ''माझ्या जीवनकाळात साऱ्या जगासाठी, मानवतेच्या हितासाठी मला करता येईल तेवढे कार्य करायचे आहे. मात्र ते प्रत्यक्ष दिसणारे नाही.'' बाबांचे अवतार कार्य असे सुरू झाले. सारे श्रमदानातून. मेहेराबाद उभे राहू लागले. 'मेहेर चॅरिटेबल हॉस्पिटल' व दवाखाना. त्यानंतर लगेच हजरत बाबाजान मोफत शिक्षण देणारी प्राथमिक शाळा सुरू झाली. कार्य आणि साधक वाढत गेले. सर्वधर्मातील लोक आकृष्ट झाले. अनेकजण कुतुहलाने तर काही अध्यात्मिक ओढीने आले. बाबांनी महिला आणि पुरुष सर्वांना सेवाकार्याचे महत्त्व सांगितले आणि सेवेतूनच अध्यात्मिक स्वामीत्व कसे सिद्ध होते ते सांगितले. आणि १० जुलै १९२५ पासून महामौन आणि महान संदेश कार्य सुरू झाले. १९२५ च्या दुष्काळात बाबांनी धुनी पेटविली. धुनीवर एक गोड कवन रचले. त्यात अग्नीी महिमा वर्णन करू न वरुणराजाला आवाहन केले–

करू तारी सिफत क्यां थी कलम मां ते न थी ताकत ।
सलगता मेहेर बरसावी, अजब तारी छे ये बरकत ।।
ते तारा शोला तेजस्वी ने करवा शांत खुद यजदां ।
कला को मेघने द्वारे, तने आपी तारी इज्जत ।।
तू है गुरुका साचा बंदा, मेरे ठंडे हाथका गरम डंडा ।
सद्‌गुरू तू है साचा दास, हमेशा रहना उनके पास ।।

या कवनाचा थोडक्यात भावार्थ 'संभवामी युगे युगे' या चरित्र ग्रंथाचे लेखक का. ना. सोमण देतात– ''हे वरणराजा मी तुझी स्तुती कशी करू शकणार बरे? माझ्या लेखणीत तेवढे सामर्थ्य कोठले? हे दयाघना, तुझा प्रेमरूपी पाऊस पडू दे, हे मेहेरबाबांच्या धुने, तुझ्या कृपेविना नगर शहर वैराण होऊन गेले आहे. शेतकऱ्यांची मेहनत वाया गेली आहे तेव्हा ही वेळ ओळखून पावसाच्या रूपाने तुझ्या कृपेची बरसात कर.'' बाबांच्या या आवाहनाने आभाळ भरून दाटून आले. मुसळधार पाऊस सुरू झाला. तबल १५ तास पाऊस पडत राहिला. मेहेरबाबा आपल्या 'परमेशरत्व'पदाविषयी असे म्हणत; झरतृष्ट, महंमद, मन्सूर, येशू हे सर्वच अद्वैत भोक्ते भगवानच होत. त्यांच्यात आणि माझ्यात अंतर नाही. ते आणि मी एकच. 'आत्मजागृती हेच आपले कार्य होय.' त्यामुळे इतर व्यवस्था जे काम करतात ते काम आपण करू नये. सुफी संत कवी हाफीज म्हणतो, 'हे विश्व म्हणजे शून्यात शून्य मिळविणे होय.' मौनातील मेहेर संदेश अ इ उ ऊ

अल्फावरच्या संकेतातून होत. १९५४ पर्यंत हेच सुरू होते. १९३१ साली म. गांधींशी सुद्धा ते याच तऱ्हेने बोलले.

मदिरा मदिरक्षी, कामिनी आणि कांचन यांपासून दूर रहा, लग्न, सणोत्सव, जत्रायात्रा इ. मध्ये गरजेपेक्षा वायफळ खर्च करू नका, साधेपणाने राहा, अहंकार, मोठेपणा बरा नव्हे. परमेश्वरच केवळ सत्य त्याची जाणीव ठेवून जीवन हे एक स्वप्न आहे यादृष्टीने जीवन व्यतीत करा. रुग्णसेवा, शिक्षणसेवा हीच ईश्वरसेवा. सर्व धर्म एकाच परमेश्वराचे स्मरण ठेवण्यास सांगतात. बोरकरांनी बाबांना या कलीयुगातले 'समर्थ रामदास' संबोधले. लेक नावाच्या रशियन साधूला मेहेरबाबांच्या सहवासात; प्रभु राम, कृष्ण, बुद्ध, ख्रिस्त यांच्या सान्निध्यात असल्याचा अनुभव आला, असा दावा लेक यांनी केला आहे. त्यांनी नगरलाच देह ठेवला आहे.

मेहेरबाबा म्हणतात, ''तत्त्ववेत्ते, निरीश्वरवादी व त्यांचे सहविचारी ईश्वराचे अस्तित्व मान्य करोत वा ना करोत, पण जोवर ते स्वतःचे अस्तित्व नाकबूल करीत नाहीत तोपयक्तत त्यांनी आपली ईश्वरावरील विश्वास प्रकट केल्यासारखाच आहे.'' ''प्रेम हीच अध्यात्ममार्गाची सुरुवात व अखेर आहे. जीवन व प्रेम ही एकमेकांपासून अलग नाहीत. ती अविभाज्य आहेत. द्वंदात्मक जगातील ईश्वराच्या एकतेचे प्रेम हे प्रतिबिंब होय. पूर्ण-पुरुषाच्या कृपेने जागृत झालेले विमल प्रेम हे साधकाचे सर्वात मोलाचे साधन होय.

अवतार मेहेरबाबांच्या चरित्राचे आकलन करून घेताना परमेश्वराचे प्रेमस्वरूपत्व मनात ठसत जाते. त्रिविधताप नाहीसे करीत प्रेममय मन निर्माण होत जाते. प्रेम आहे मानवी संस्कृती आणि अस्तित्व, यांचा सारांश; हेच सत्य, तेच चैतन्य आणि प्रेम म्हणजेच आनंद होय. अवतार मिमांसा कोणाला मान्य होवो वा न होवो आणि रामकृष्ण, येशू, महंमद, झरतृष्ट आदि अवतार वा प्रेषित म्हणून जगद्वंद्य असलेल्यांच्या जीवनाशी मेहेरबाबांची तुलना करता येवो न येवो. प्रत्यही ढासळत चाललेल्या जीवनमूल्यांच्या भोगावस्थेत, भौतिक साधनांच्या गर्दीत, आलेल्या अपंगत्वाच्या अवस्थेत आणि स्वार्थांध, वासनांध जीवनाला आवर घालण्याचे, सामर्थ्यवान अस्त्र केवळ प्रेम हेच आहे. ते अस्त्र हृदयी प्रकटवून; मेहेरबाबांची मेहरनजर मनुष्यमात्रांवर पडते आहे, हे मात्र नक्की.

*

३७. 'पैसा'चा प्रसाद

म्हाळसापूर, महालया किंवा निधीनिवास म्हणजेच नेवासे हे अहमदनगर जिल्ह्यातील विश्वविख्यात तीर्थक्षेत्र. माय मराठीचा वैश्विक लोकबंध येथे महालया अर्थात मोहिनीराजाच्या पुढ्यात शिवशासनासह प्रकट झाला. हा 'लोकबंध' म्हणजे, माऊलींचा, ग्रंथराज श्री ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ होय. शिवमंदिराच्या ज्या पावन खांबाला टेकून, श्री ज्ञानेश्वरांनी, ह्या अद्वैतामृताचा श्रोत्यांवर वर्षाव केला; तो परमात्मरूप 'पैस' खांब, येथे आदिनाथांसारखा जगद्वंद्य ठरला! विश्वातील मंदिरामधील एकमेव आणि विस्मयकारक असे या पैसाच्या खांबाचे मंदिर होय. येथे हा पैसाचा खांब साक्षात स्थाणू म्हणजे सद्गुरू शिवशंकर होय.

श्रीमद् भगवत्गीतेवरील, निरुपणात्मकतेने, माऊलींची देववाणी येथे प्रकटली. माऊलींचे ज्ञान कर्मवान झाले आणि सत्संगात सहभागी झालेल्या, गुरू माऊली श्री निवृत्तीनाथ, लेखकु श्री सच्चिदानंद बाबा आणि अवघा प्रवरातीर यांचे कर्म ज्ञानवान झाले.

येथील शंकराच्या मंदिरात श्री निवृत्ती, श्री ज्ञानदेव, श्री सोपान आणि श्री मुक्ताबाई ही भावंडे निवासास होती. ते हे नेवासे. श्री गोरक्षनाथ यांचे शिष्य गहिनीनाथ, त्यांचे शिष्य श्री निवृत्तीनाथ आणि निवृत्तीनाथ शिष्य श्री ज्ञाननाथ यांना; आदिनाथांपासून चालत आलेली; वेदांत संज्ञा, अद्वैत विवरण करून; निरोपित करण्याची आज्ञा श्री निवृत्तीनाथांनी केली. श्री ज्ञानेश्वरांनी ती शिरोधार्य मानून, शिवशासनात्मक, राजयोग प्रणित, वेदप्रामाण्यात्मक, श्री कृष्णार्जुन संवाद रूपिणी, भगवद्गीता निरुपणार्थ स्वीकारली. यापूर्वी गीता व भागवतावर श्री ज्ञानेश्वरांनी प्राकृतात प्रवचने करून; लोकभाषेचे महत्त्व लोकमान्यतेच्या कसोटीवर उतरविले होते. नेवासे येथे पैस खांबाच्या पाठराखणीने श्रीसंत शिरोमणी ज्ञानेश्वर

माऊलींनी, माय मराठीत निरुपण करीत; मायमराठी या लोकभाषेला ज्ञानभाषेचे स्थान मिळवून दिले. ते प्रतिज्ञापूर्वक म्हणतात–

माझा मराठाचि बोलू कौतुकें । परि अमृतातेंही पद्मजासी जिंके ।
ऐसी अक्षरें रसिकें । मेळवीन ।।१।।
जिये कोंवळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रंग थोडे ।
वेधें परिमळाचें बीक मोडे । जयाचेनी ।।२।।

अद्वैतामृतवर्षिणी, श्रीमद्भगवद्गीतेतील, अद्वैत तत्त्वामृतावरील विवेचनावर विजय मिळवून, मराठी भाषेत त्यापेक्षाही गोडवा निर्माण करून, 'अद्वैत' दर्शन प्रसिद्ध करण्याची ही; लोकप्रेमातून, श्री संत ज्ञानेश्वरांनी केलेली, लोकविलक्षण; तेवढीच बंडखोर प्रतिज्ञा होय. साध्य सिद्धतेस नेऊन त्यांनी प्रतिज्ञा तर सिद्ध केलीच; त्याचबरोबर

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषी लोकी इयें ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवें जी ।।

अशी हट्टाग्रही प्रसादाची मागणीही श्री सद्गुरूंकडे केली.

महाराष्ट्राच्या लोकसागरातून सूर्यतेजस्वी प्रकाशमान होऊन प्रगटलेली, लोकछंद ओवी, ज्ञानेश्वरांनी महाराष्ट्रसारस्वताला 'आदिबंध' स्वरूपात प्रेमपूर्वक अर्पण केली. ''ओवी ज्ञानेशाची'' ही माऊलींची प्रतिमा होऊन प्रकटली. आणि

हे शदेविण संवादिजे । इंद्रिया नेणतां भोगिजे ।
बोलाआदि झोंबिजे । प्रेमयासी ।।

अशी शदापलिकडील सारसर्वस्व शदातून शदांपूर्वी संवेदित करण्याची किमया श्री ज्ञानेश्वरांनी करून दाखविली. हा एक साहित्य चमत्कार! फादर स्टिफनसनलाच काय विश्वाला वेड लावणारा! दिपवून टाकीत, दित्रयज्ञानानं उजळविणारा! कथेची महती आणि तत्त्वज्ञानाची महती ओवी छंदाला प्राप्त करून देणारी; ही सहजयोग चमत्कृती होय. या चमत्कृतीचे वर्णन काय करावे. श्री ज्ञानेश्वर लिहितात–

जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती ।
जैसी लावण्यगुण कुळवती । आणि पतिव्रता ।।

ओवीछंदाच्या रसाळ प्रकटीकरणाविषयी श्री ज्ञानेश्वर सांगतात–

ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणींचि होति जिभा ।
बोलें इंद्रिया लागे कळंभा । एकमेका ।।
सहजे शदु तरी विषो श्रवणाचा ।
परि रसना म्हणे हा रसु आमुचा ।
घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हां तोचि होईल ।।
नवल बोलतीये रेखेचा वाहणी ।
देखतां डोयांही पुरो लागे धणी ।
ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे ।।
जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि धावे बाहिरें ।
बोलु भुजाही आविष्कारे । आलिंगावयां ।।
ऐशीं इंद्रिये आपुलालिया भावीं ।
झोंबती परि ती सरिसेपणेचि बुझावी ।
जैसा एकला जग चेववी । सहस्रकर ।।

असे ओवीबंधातून ''अतिंद्रिय परी भोगवान इंद्रिया करवी''चे सामर्थ्य आपल्या त्रयक्तिमत्त्वातून, लोकबंध ओवीछंदात ओतले. सूर्याचे सामर्थ्य सारस्वतात प्रकटविले!

श्री ज्ञानेश्वरांनी श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेच्या सातशे श्लोकांवर नऊ हजार ओव्यांचे निरुपण केले आणि महाराष्ट्राला अर्जुनाच्या पंगतीचा अमृतपानाचा लाभ घडविला.

*

३८. विपाशाच्या तीरी

मनालीला रोहटांगपासपर्यंत मनसोक्त बर्फात हुंदडलो. याकवर फिरलो. स्केईंग करण्याचा प्रयत्न केला. रोप-वेनं आणखी वर बर्फाच्छादित डोंगरात अगदी लहान मुलांचं अनुकरण करीत अक्षरशः धिंगाणा केला! पाहावं तिकडं बर्फच बर्फ. थेट रोहटांगपासपर्यंत तर ओलांडून जाताही येत नव्हतं. सवितासूक्तातील वर्णनाप्रमाणे, मागे, पुढे, खाली, वर बर्फाची लखाखती शुभ्र चादर. बर्फाचे खोपे केले. मी आणि सौ. उषानं स्वतंत्र. मग पुन्हा दोघांनी मिळून त्या दोन्ही खोप्यांतून एकच भला खोपा, अगदी त्या चिमुरड्या मुलांसारखा केला! सृष्टीचं हे आकाशाच्या तेजस्वितेशी स्पर्धा करणाऱ्या, तेजस्वी मनस्वी रूपात अगदी हरवून गेलो. दिवसभर आम्ही हिमवानपणे आनंदमग्न होतो. पर्यटकांची मौज पाहण्यात आणि त्यांचं पाहून, शिंग मोडून वासरांत बागडण्यासारखं बागडत होतो. काय करावं नि काय नको एवढं. आनंदून, वाटेल तशी प्रतिष्ठावस्त्रापासून, विवस्त्र होऊन; कधी मौज केली नव्हती. सिमला, कुलु, मनाली! म्हणजे साक्षात स्वर्ग. हिमांचलात हरवून जायचं! गावाकडचं अस्तित्व विसरून! कधी दिवस गेला कळलंच नाही. कार ड्रायव्हरनंच आम्हाला भानावर आणलं. मला वाटतं येथे त्यांची ड्यूटीच ती असावी अन्यथा कोणी निघणारच नाही. गारठासुद्धा बर्फात स्वतःला हरवून बसला होता. जणू बर्फाच्या उबेत तोही आनंदविभोर झाला होता.

परत निघालो तेव्हा गारठा जाणवू लागला. मनालीतल्या हॉटेलमध्ये तर तो अधिकच आक्रमक झाला. ''कल साईटसीन देखेंगे'' ड्रायव्हरनं सांगितलं आणि गारव्याच्या उबेतून मौज लुटून आलेलो आम्ही रात्रभर बर्फगार गारठ्याच्या कुशीत उब शोधू लागलो.

सकाळी साईटसीन करण्यासाठी निघालो. मनालीत आणखी कोणते साईटसीन पाहाण्यासारखे असतील याविषयी मी आणि उषा अनभिज्ञ होतो. ''यहां क्या क्या देखेंगे?'' मी विचारलं. माझ्या या प्रश्नानं ड्रायव्हर थोडा चमकलाच. येणारे पर्यटक बहुधा सर्च करून माहिती घेऊन येत असावेत. हे दाखव, ते दाखव असं करीत असावेत, पण आमची ही ट्रिप म्हणजे गंमतच होती. सहज म्हणून पुतण्या नगरला, आम्हाला जाता-जाता, भेटायला आला. तो कॉम्प्युटरवर कामच करीत होता.

''यावर्षी कुठे जाऊन आलात?'' त्यानं विचारलं.

''नाही ना. यावर्षी जाणंच झालं नाही कुठं!'' मी म्हणालो.

'सिमला कुलुला गेला होता?'' त्यानं का विचारलं कळलं नाही.

''मग येताका जाऊन. खूप छान आहे. आवडेल तुम्हाला!'' तो म्हणाला.

सिमला-कुलुमनालीला नवविवाहित जोडपी हनिमुनला जातात हे ऐकलं होतं. ''आम्ही जाऊन काय करणार?'' मी हसत हसत म्हणालो.

''असं काही नाही. पुष्कळ ज्येष्ठ नागरिक बर्फाच्छादित निसर्गसौंदर्य पाहायला जातात. आनंद घेतात.'' त्यानं समजावून सांगितलं.

''पण...''

मी काही म्हणणार तोच तो म्हणाला, ''करू का ऑनलाईन बुकिंग?''

मी त्याचाच काका. बिनधास्त म्हणालो, ''कर!'' उषा पाहातच राहिली. त्यानं ऑनलाईन बुकिंग हॉटेल, कार सारं सारं ठरवलं. एवढंच नव्हे तर नगरपासून चंदीगढ, कालकापर्यंतचं बुकिंग केलं. त्याच्या प्रिंटआऊट काढूनच हातात दिल्या. पैसे ऑनलाईन पेड होते. फक्त हॉटेलचं बिल आम्ही प्रत्यक्ष तिथं थांबल्यावर द्यायचं होतं. ड्रायव्हर आम्हाला उतरून घ्यायलाच कालकाला आला होता. त्यामुळे मनालीत फक्त बर्फात खेळायला जायचंय, एवढंच डोक्यात!

ड्रायव्हरनं आमच्याकडं पाहात वयाचा अंदाज घेत सांगितलं, ''विपाशा नदी यानेकी आजकी वियास नदी साईट, हिडिंबा टेंपल और वशिष्ठ ग्राम देख सकेंगे। जाते जाते कुलुमे चारधाम यात्रा करनेवाला बडे मंदिरका काम शुरू है वह भी देखेंगे।''

''क्या महर्षि वशिष्ठ के नाम पर यहां ग्राम है?'' मी कुतुहलानं विचारलं.

मी महर्षि अगस्तिपुरात म्हणजे अमृतवाहिनी प्रवरातीरी अकोले गावात राहणारा, महर्षि अगस्त्यांच्या प्रांगणात खेळणारा अगस्त्य भक्त! उत्तराखंडात गढवालमध्ये अगस्त्य मुनीग्राम मी पाहिलं होतं. महर्षि अगस्त्यांचे महर्षि वशिष्ठ हे जुळे भाऊ मात्र महर्षि अगस्त्य ज्येष्ठ. मैत्रावरुणी ऋषी आणि उर्वशी यांचे कुंभोद्भव पुत्र. खरंतर ब्रह्ममानसपुत्र. महर्षि वशिष्ठांच्या नावाचं गाव आहे म्हणतांना; मी भलताच रोमांचित झालो.

''हां वही महर्षि वशिष्ठजी!'' ड्रायव्हर म्हणाला.

''फिर तो हम जरूर देखेंगे।'' आता मनालीतल्या अन्य सर्व गोष्टींचा मला विसर पडला आणि मी महर्षि अगस्त्य बंधू सप्तर्षीमान्य ब्रह्ममानसपुत्र महर्षि वशिष्ठांच्या गावात जायला उतावीळ झालो.

''चलो!'' ड्रायव्हर म्हणाला. त्यानं प्रथम गाडी एका प्राचीन बांधणीच्या, बऱ्यापैकी काष्ठउपयोजित मंदिराकडं नेली. आम्ही उतरत्या छप्परवजा कळसाचे ते अतिवसुंदर मंदिर पाहून थक्क झालो. इथंही हिमस्वारीचं सर्वत्र आक्रमण होतं. 'हिडींबादेवी मंदिर'! हिडींबा ही राक्षसकन्या होती, परंतु सात्त्विक आणि कृष्णभक्त होती असं वाचलं होतं. तरी होती ती मायावी राक्षसीणच! तिनं भीमसेनांना वश करून त्यांच्याशी विवाह केला. घटोत्कच नावाचा बलाढ्य राक्षसवीर भीमसेनांचा पुत्र म्हणून विख्यात होता. इथे हिडींबेचं अरण्य! हे सगळं पाहातांना महाभारतात मालिकेत पाहिलेले प्रसंग डोळ्यासमोर आले. हिडींबेने भीमसेनाला वरले. भीमसेन हे मरुतपुत्र अर्थात शिवस्वरूप म्हणजे अर्थातच हिडींबा ही पार्वतीस्वरूपिणी. या महाभारत आणि पुराणातल्या कथांचं स्मरण करीत, हिडींबा देवींना वंदन केलं. परिसर चिंब बर्फगार, पानापानावरही बर्फ! प्रसन्न वातावरण! आम्हीही मंदिर पाहून प्रसन्न झालो!

आमची गाडी विपाशा ओलांडून थेट महर्षि वशिष्ठ ग्रामात आली. विपाशा म्हणजेच सर्वसंगपरित्याग करून आत्मरूपमग्नतेनं जगणं. सर्व पाशांपासून दूर. महर्षि वशिष्ठांनी हे ग्राम का बरं वसविलं असेल? गाव म्हटलं की पाश आलेच! नदीच्या आश्रयाने पाशबद्ध गावांची उभारणी अनादि आणि सतत चालत आलेली आहे. विपाशा स्वतः मात्र या कशातही न गुंतता सर्वांना जीवन प्रदान करीत स्वतः जीवनमुक्तपणाने अद्वैताचा प्रवास करते. मनात विचार येत होते. आम्ही महर्षि वशिष्ठांच्या मंदिराजवळ पोचलो. गावापासून विपाशा होऊन उभं असलेलं

महर्षींचं मंदिर, गर्द वनराजीतही, वनराजीसह हिमआक्रमणात, धवल होऊन; आकाशाशी मिळून गेलेलं. मंदिरावर, झाडांवर सर्वत्र शुभ्रतेच्या नितळपणानं जणू ध्यानमग्नता आलेली.

विपाशाच्या काठावर वशिष्ठांच्या आगमनाविषयी एक कथा सांगितली जाते. ब्रह्मराजर्षी विश्वामित्र यांनी वशिष्ठांच्या पुत्रांना नाहिसं केलं! प्रभु रामचंद्रांच्या रघु अर्थात इश्वाकु वंशाचे कुलगुरु. राजा दशरथांच्या निर्वाण समयीही अयोध्येला आणि रघुकुलाला मार्गदर्शन करून; उभे करणारे महर्षि वशिष्ठ, विश्वामित्रांच्या या करणीनं निराश, हताश होऊन आश्रमत्याग करून; विपाश होऊन; विपाशात विरून जाण्याचा विचार करू लागले. विपाशानं त्यांना या निवृत्तीपासून थांबवलं. पुन्हा आश्रमवासी केलं. ही दंतकथा पुराणांचा दाखला देऊन ड्रायव्हर सांगत होता. मला मात्र ही दंतकथा खुळचट वाटली!

ज्या वशिष्ठांच्या शक्तिमान पुत्रानं, गालव, सारस्वत, पाराशर यांसारख्या महर्षींना, अर्थात महर्षींच्या पौत्रांना, सामर्थ्यवान महर्षिपदी नेलं. महर्षि विश्वामित्रांशी तात्त्विक संघर्ष करीत, गोत्र प्रस्थापित करणाऱ्या महर्षींची फळी उभी केली. त्यांचे कुलगुरु पितामह महर्षि वशिष्ठ कधी हताश झाले असतील हे मनाला पटत नव्हतं. एक मात्र खरं की मेघालय, नेपाळ, अयोध्या, हरिद्वार, चित्रकूट इ. ठिकाणची नित्य संचाराची स्थाने सोडून महर्षि हिमांचलात आले, असे दिसते! तथापि सप्तर्षींचा प्रवास वा स्थाने जगभर आहेत. त्यात महर्षि अगस्त्यांचे बंधू वशिष्ठ यांच्यावर महत्त्वाच्या मनुवंशाच्या अर्थात इक्ष्वाकू वंशाच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी कृतयुगाच्या प्रारंभापासूनच महर्षि अगस्त्यांनी अर्थात आदिऋषी ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांनी सोपविली होती. कैलास मानसापासून महर्षि अगस्त्य आणि महर्षि वशिष्ठ यांचा संचार आणि कार्य विश्वात व्यवस्थापन करीत होतं. सप्तसिंधूंच्या जंबुद्वीपात असंख्य महाजलौघांना महत्त्व प्रदान करून; मानवी जीवन व्यवस्थापन करण्याचं उदात्त कार्य महर्षि करीत होते. अशा कार्यमग्नतेत, महर्षि वशिष्ठ हताश होऊन; विपाशाजवळ विपाशा व्हायला आलेत हे मनाला पटत नव्हतं. पण दंतकथा कालौघात आकार घेत स्रवतच असतात. त्यात बीजात्मक सत्यताही असते.

मनात विचारांचं द्वंद्व सुरू असतांनाच मंदिराचं दर्शन ड्रायव्हर मोठ्या गाईडच्या भूमिकेतून करू लागला. काष्ठ शिल्पाचा अजोड नमुना म्हणूनच महर्षि

मंदिराचे दर्शन घडते. आत काळ्या पाषाणातील महर्षींची मूर्ती. मंदिर चार हजार वर्षापूर्वीचं. अजूनही दिमाखदारपणानं नाविन्यपूर्ण रूप घेऊन उभं. काष्ठशिल्पाचं असं दर्शन आम्हाला पूर्वी झालं नव्हतं. मंदिराच्या समोरच उष्ण पाण्याचे झरे व कुंड होती. मग स्नान करण्याचा मोह आवरला नाही. हिमाच्छादित मंदिर प्रांगणातील उष्णजलात मी डुंबू लागलो. चांगले पंधरावीस मिनिटं डुंबलो. उषानं थांबवलं तेव्हा थांबलो. उषानं उगा डुबकी मारून कपडे बदलले होते. स्नान करून पुन्हा महर्षि वशिष्ठांसमोर आलो. खाली पद्मासनात बसलो. मनोमनी प्रार्थना केली.

''हे महर्षि ह्या महर्षि अगस्त्यांच्या प्रांगणातून आलेल्या बालकांचा प्रणाम स्वीकार करा.'' आमची प्रार्थना स्वीकारून महर्षि आम्हाला आशीर्वाद देत आहेत असं वाटलं. मागे हरिद्वार-ऋषिकेशमधील सप्तर्षी आश्रमात हारीने मांडलेल्या मंदिरातील सप्तर्षींचं दर्शन घेतलं होतं. पण हे दर्शन काही वेगळं होतं. मिटिंगला बसलेल्या सप्तऋषींची व्यवस्थापनाविषयीची चर्चा सुरू असावी, असं ते स्थान आणि इथं प्रसन्न मुद्रेनं आपल्या अनुयायांना, अनुचरांना आश्वासित करणारं ध्यान. महर्षींचा आशीर्वाद घेऊन आम्ही जवळच्याच श्रीराम मंदिरात आलो. प्रभु रामचंद्र, लक्ष्मण, सीतामाता, हनुमान यांचं दर्शन घेतांना पुन्हा महर्षि वशिष्ठांच्या मानवी जीवनाचा आदर्श उभा करणाऱ्या कार्याची आठवण झाली. 'प्राण जायी पर वचन न जायी।' असा मानव्याचा आदर्श संस्कार करणारे महर्षि वशिष्ठ विपाशापणानं अर्थात निरपेक्ष भावनेनं, मानवी कल्याणाचा संदेश प्रसारित करीत आहेत. मोठ्या कल्पकतेने येथे राममंदिर उभं केलं. कालौघातील राजधर्म आचरणाऱ्या, महामनांच्या कल्पकतेला वंदन केलं. महर्षि वशिष्ठग्राम म्हणजे विपाशाच्या तीरावर विपाशापणानं, पुरुषार्थ संपादन करण्याचा आदर्श उभा करणारं योगपीठ आहे असं मला वाटलं!

हनिमूनला येणाऱ्या जोडप्यांच्या समोर, जीवनाच्या आरंभाला असा आदर्श उभा करणाऱ्या योजकतेला मनोमनी वंदन करून आम्ही महर्षि वशिष्ठ ग्रामातून बाहेर पडलो.

*

३९. मांधात्यातील शिवस्वरूप

सौ. उषा आणि मी मांधाताला पोहोचलो. ओंकारेश्वराचं दर्शन घडणार होतं. मोठी गंमतच झाली. आम्ही उषाच्या नेत्रचिकित्सेअंतर्गत इंजेक्शन घेण्यासाठी शिर्डीला, संस्थानच्या हॉस्पिटलात आलो होतो. शिर्डीला जात आहोत हे बाबा टू बाबा यात्रा करण्याचा संकल्प केला होता. संकल्प केला पण प्रवासाचे नियोजन शून्य! हॉस्पिटलात बराच वेळ गेला. मग श्री साईनाथ महाराजांच्या दर्शनाला गेलो. समाधी, माईमशीद, चावडी इ. सगळीकडे दर्शन घेतां, संध्याकाळ होऊन गेली होती. तसं निघायचं नाही म्हणून पोटात प्रसाद ढकलला. बस स्टँडला आलो. थेट शेगावची गाडी मिळाली तर बरं; म्हणून चौकशी केली. अशी गाडी सकाळी अकरा-बाराला असते, ती सायंकाळी शेगावला पोचते अशी माहिती मिळाल्यावर मी विचार केला.

''उषा, आपण मनमाडला गेलो तर तिथून कोणती ना कोणती मेल, एक्सप्रेस मिळेल. कशाला इथंच थांबायचं'' मी म्हणालो.

उषालाही ते पटलं. मनमाड बसनं मनमाड गाठलं. स्टेशनवर आलो तर एक गाडी नुकतीच गेलेली. दुसरी पहाटे आणि तिसरी सकाळी नऊ-साडेनवाच्या सुमाराला.

''शिर्डीतच राहिलो असतो तर बरं झालं असतं!'' मी पुटपुटलो.

''पण आता काय करणार?'' उषा म्हणाली. पहाटच्या गाडीपर्यंत स्टेशनवर थांबणं भाग होतं. रात्रीचे साडेनऊ झाले होते. सबंध रात्र काढायची होती. उषाची ट्रिटमेंट चालू होती. प्रशस्त वाटेना.

''आपण इथंच लॉजवर मुक्काम करूया आणि गाडीच्या वेळी उठवायला सांगूया. गाडी चार वाजता आहे. चार तास विश्रांती होईल.'' मी म्हणालो.

उषालाही ते पटलं. स्टेशनबाहेरच लॉज होतं. फारशी घासाघीस न करता एक छोटी खोली घेतली. थांबलो. उठवायला सांगितलं. पण त्यानं लवकर उठवलं नाही म्हणा की आम्हाला झोप लागली म्हणा; गाडी निघाल्याचीच शिट्टी ऐकू आली. काही उपाय नव्हता. झोप लागणं शक्यही नव्हतं. मग उठलोच. कसंबसं आवरलं. स्नानाला फाटा दिला. स्टेशनवर आलो. पहिला चहा पोटात गेल्यावर हुशारी आली. मग पुन्हा गाड्यांची चौकशी करू लागलो. गाड्या लेट चालू होत्या. मुंबईहून येतांनाच उशीर होत होता. तरी कसेबसे आठ वाजेपर्यंत वेळ घालवला. पुन्हा वेळापत्रकाशी आलो. तोच मांधाता पॅसेंजरची अनाऊन्समेंट झाली. गाडी वेळेवर होती. आठपंचेचाळीसला निघणार होती. आमचं लक्ष जाण्याचं खरंतर काहीच कारण नव्हतं, पण बोर्डावर मांधाता ओम्कारेश्वरसाठी असं लिहिलं होतं.

ओंकारेश्वर वाचताच श्री गजानन विजय ग्रंथातला श्री गजाननांचा ओंकारेश्वर प्रवास प्रसंग आठवला. ओम्कार कोळ्याच्या कन्येनं यांची नौका काठावर आणली. मनोमनी ओम्कारांना आणि अशुभ नाशीनी ओम्कार कोळ्याच्या कन्येला, रेवा-नर्मदेला वंदन केलं.

सहज म्हणालो, ''उषा, जाऊयाका मांधाता पॅसेंजरने, ओंकारेश्वरला?''

''अहो, पण तिथून गजाननाला जाता येईल का?'' उषानं शंका उपस्थित केली. फारशी गर्दी नव्हती. तिकीट खिडकीशी आलो.

''मांधाताहून शेगावला जाता येतं काहो'' त्याच मास्तरला विचारलं. त्यानं विचित्र नजरेनं माझ्याकडं पाहिलं.

''अहो, ओंकारेश्वराहून हव्या तेवढ्या गाड्या मिळतात, बस वगैरे सारं, आपण प्रथमच जाताय का? शेगावला जायचंय? अगदी सहज जाऊ शकाल.'' त्यानं सहानुभूतीनं सांगितलं.

''बरं, मग द्या दोन मांधाता!'' मी म्हणालो.

तिकिटं घेतली. गाडी वेळेवर आली. बसलो. प्रवास डकावडकाव झाला. पण फारसा त्रास न होता; आम्ही मांधाता ओंकारेश्वरला पोचलो. बहुधा स्टेशनमास्तरही श्री गजानन भक्त असावा. त्याच्या नजरेतून श्रद्धा पाझरत होती. असे आम्ही मांधाताला पोचलो. तेव्हा सायंकाळचे चार वाजले होते.

मांधाता हे रेवा नदीत अर्थात नर्मदा नदीत, विंध्यपर्वताचा भाग म्हणून तयार

झालेले बेट आहे. या बेटाचा आकार ॐ असा आहे असे गुरुजींनी सांगितले तेव्हा मी थक्क झालो. या ॐ बेटावर प्रकटलेले शिवरूप, म्हणून हे ओंकारेश्वर! पण दक्षिण तीरावर आम्ही स्नानासाठी उतरलेलो. दक्षिण तीरावर, मोक्षदायी अमर्त्येश्वर अशी ख्याती असलेले ममलेश्वर लिंग. त्यांचे दर्शन घ्यायचे आणि ओंकारेश्वरांच्या दर्शनाला जायचे. विंध्य पर्वतातून वाहणाऱ्या नर्मदेत हे मांधाता या इक्ष्वाकू वंशातील राजाच्या नावाचे बेट दक्षिण तीरावरून पाहतांना; विंध्य अहंकार दमनाची महर्षि अगस्त्यांची कथा आठवली. महर्षींची आज्ञा पालन करताना, वाकून झुकून वंदन करणाऱ्या विंध्यांच्या या लीलेप्रसंगी शिवस्वरूप महर्षि अगस्त्यांच्या आशीर्वादाने, घोर तपस्वी विंध्यांच्या उदरातून हे बेट तयार झाले असेल का? असा विचार; मी महर्षि अगस्त्य आश्रमासमिप, अकोले अगस्त्यपुरात राहणारा असल्याने मनात आला.

गुरुजींनी सांगितल्याप्रमाणे आम्ही उभयतांनी श्री गजानन महाराजांचे चिंतन करीत श्री रेवा, नर्मदेला अर्घ्य दिली. मावळतीच्या सहस्त्ररश्मींना अर्घ्य दिली. बाहेर येऊन श्री नर्मदामातांचे पूजन केले. गुरुजींना गाठून हे सर्व करण्याचा उदंड उपयोग झाला. मुक्कामाची सोय झाली. इथून श्री गजाननांना कसं आणि केव्हां जायचं हे निश्चित झालं. पूजनोत्तर ममलेश्वरांच्या दर्शनाला गेलो. सती अहिल्यादेवींच्या वतीनं सहस्त्रलिंगांचं पूजन येथे घडतं. ते पाहून तर शिवस्पर्शानं पावन झालेल्या अहिल्यादेवींविषयी पूज्यभाव दुणावला. तुघलगाने उद्ध्वस्त केलेलं हे क्षेत्र अहिल्यादेवींनी पुन्हा उभारलं. आम्हाला आमची दैवत सांभाळता आली नाहीत याचं प्रायश्चित्तच कदाचित सहस्त्रलिंगपूजनाच्या रूपात देवी करीत असाव्यात असं मनी आलं.

धर्मशाळेतली खोली ताब्यात घेतली. जवळच दोन पिशव्यांचं मोजकं हलकं सामान, ओले कपडे खोलीत ठेवले. मग गुरुजींनी सांगितल्याप्रमाणे ओंकारेश्वरांच्या दर्शनाला गेलो. ओंकारेश्वर-मांधाताला शिवपुरी म्हणतात; हे ऐकून तर विशेष कुतुहल वाटलं. आद्यशंकराचार्यांना गुरु गोविंद भगवद्पाद याच क्षेत्रात भेटले. गुरुजी, एकेक अलौकिक वाटावी, अशी माहिती सांगत होते. सेतूवरून ओंकारेश्वराला जाता येत होते. श्री गजानन होडीतून गेले होते. आजही नौकाविहार होता, पण आता तशी गरजच नव्हती. धर्मशाळेपासून सेतूपर्यंत गुरुजींनी मार्गदर्शन केलं. ''दर्शन घेऊन या!'' म्हणाले. आम्ही निघालो.

कुतुहलानं भोवती पाहात होतो. मांधाता आयलँड विषयीच्या माहितीचा बोर्ड पाहिला. थांबलो. ज्या बेटावर ओंकारेश्वर वसले आहे ते हे बेट नर्मदा आणि कावेरीच्या कवेत आहे हे वाचून तर धक्काच बसला. ही कावेरी खरी; की कुर्ग-ब्रह्मगिरी येथे उगम पावणारी बालकावेरी खरी? कदाचित येथूनच कावेरी दक्षिणेत महर्षि अगस्त्यांबरोबर गेली असेल का? येथेही कावेरी आहे एवढं खरं. आम्ही बोर्ड वाचून पुढे निघालो. ''रेंगाळत जाण्यापेक्षा आपण अगोदर ओंकारेश्वराचं दर्शन घेऊन येऊ मग येता-येता पाहूया.'' उषा म्हणाली. पटलं. मग मात्र आम्ही गतीनं ओंकारेश्वराकडे निघालो. शिल्पकृतीचा उत्तम नमुना येथे उभा आहे. ओंकारेश्वर महालच म्हणावा असे वैभव! ममलेश्वर आणि ओंकारेश्वर दोन्ही शिवालये शिल्पशैलीने नटलेली.

रांग होती पण गर्दी नव्हती. साधारण अर्ध्या तासातच आम्ही ओंकारेश्वरासमोर पोहोचलो. ममलेश्वर ज्योतिर्लिंगाच्या दर्शनानंतर ओंकारेश्वर दर्शनाने भारावल्यासारखे झाले. ॐकार बेटातून प्रक्षेपित झालेले हे ओंकारस्वरूप शिव बेट ॐकाराचे! येथे दक्षिण तीरी शिव, उत्तर तीरीही शिव आणि मध्यभागीही शिवसृष्टीस्वरूप ओंकारेश्वर! दर्शन घेता-घेता सहज मनात आलं. उत्पत्ती, स्थिती आणि लय एकाचे शिवतत्त्वात हे प्रदर्शित करणारं हे स्थान! विंध्याद्रीच्या कुशीत नर्मदेच्या साक्षीनं, उत्पत्ती, स्थिती आणि लय असं सारं जीवन शिवास्पद करण्याचं सामर्थ्य येथे भौत्तिकतः प्रकट आहे. आपण श्री गजाननाला जाता-जाता या जीवनरहस्य, शिवस्वरूपातून प्रकट करणाऱ्या स्थानी, यायचं ठरवलं ही त्या गजाननांचीच कृपा. अवघा आसमंत शिवस्वरूप म्हणूनच ही शिवपुरी!

छोटी-मोठी अनेक देवालये या परिसरात आपापल्या पुराणकथांसह प्रसिद्ध. या सगळ्यात लक्ष वेधून घेतात ती शिवपिंडी आणि शाळुंकांची दुकाने. दुकानात आणि दुकानाबाहेर पाट्या, हारे भरभरून शिवशाळुंका. अगदी अंगठीतल्या खड्यांपासून ते महाकाय लिंगापर्यंत. विनोदाने किंवा कधी उपहासानेही 'नर्मदेतले गोटे' म्हणून प्रसिद्ध असलेले हे गोटे, विंध्याच्या खडकातून, नर्मदेच्या प्रवाहात पावन होत, आकार घेतात शिवलिंगाचा! म्हणजे नर्मदेतले गोटे, खडकांना विकार होऊन निर्विकार अवस्थेत पोचतात आणि मंदिरात शिवस्वरूप विराजमान होण्याची वाट पाहतात! मनात विचार आला माणसांचे तरी काय वेगळे असते? प्रपंच प्रवाहात टक्केटोणपे खात-खात, शहाणपण येते; तरी सायुज्यमुक्तीसाठी,

अर्थात स्वतःतील शिवत्व ओळखण्यासाठी वाट पाहात, प्रचलिताकडे निर्विकार होण्याचा प्रयत्न करीत थांबायचं. हेच जीवनातलं शिवरहस्य! भरभरून विक्रीसाठी सिद्ध असलेल्या शाळुंकाकडे पाहात-पाहात आम्ही परतलो. झोपेत ओंकारेश्वराचा चलत चित्रपट सरकत होता. नर्मदेच्या प्रवाहाच्या ध्वनी, त्या चित्रपटाला संगीत देत होता. श्री गजानन महाराज नर्मदेच्या तीरावर उभे राहून अशुभनाशिनीतील शिवास्पद प्राकट्याची अनुभूती घडवत होते.

पुढे चैतन्य ट्रॅव्हलबरोबर भ्रमंतीची सुरुवातच ओंकारेश्वरापासून झाली. तेव्हा माझ्या पहिल्या वारीनंतर वीस वर्षे उलटली होती. पर्यटनासंबंधी खूप सुविधा झाल्या होत्याच. गर्दीही वाढली होती. असे असूनही ओंकार ममलेश्वराचे पावित्र्य माझ्या मनात अधिक वाढले होते. पुढे नर्मदा परिक्रमा करायचे ठरविले. परिक्रमेची सुरुवातही ओंकारेश्वरांपासून झाली. नर्मदेतून प्रकटलेले मांधाता त्यावरील ओंकारेश्वर आणि शिवपुरीतील शिवशासन पुन्हा अनुभूत झाले.

२००८ मध्ये महर्षि अगस्त्यांवर कादंबरीलेखन घडले. 'अगस्त्य महात्म्य' पोथीलेखन घडले. त्यानिमित्ताने पुन्हा मनोमनी शिवपुरीतील ओंकारममलेश्वरांचे स्मरण झाले!

*

४०. महांकालांचा संचार

उज्जैनला पोहोचलो तेंव्हा रात्रीचे ९.३० झाले होते. दोघेच होतो. अगोदर राहाण्याची सोय करणं आवश्यक होतं. रिक्षाचालकानं आम्हाला अगदी क्षिप्रा नदी आणि महांकालेश्वर मंदिर जवळ पडेल, अशा एका लॉजसारख्या धर्मशाळेत जागा मिळवून दिली; तेव्हा त्या रिक्षावाल्याचं कौतुक वाटलं. धर्मशाळेच्या व्यवस्थापकानं जेवणाची व्यवस्था केली आणि उज्जैनला काय काय आणि कुठून कसं पाहायचं सांगितलं. काही सूचना दिल्या. एवढंच नव्हे तर एका गुरुजींवर आमच्या यात्रेचं काम सोपवलं. निवांत झालो. सकाळीच सातसाडेसातला क्षिप्रेवर स्नानाला जायचं होतं. तिथूनच गुरुजी आमच्याबरोबर असणार होते.

१९८२ मधली गोष्ट. सौ. उषाच्या नेत्रचिकित्सेच्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू होते. पाहाता येईल तेवढं पाहायचं ठरवलं होतं. याच हेतूनं सप्त महा पवित्र नगरीतील अवंतिका नगरीत अर्थात आजच्या उज्जैनमध्ये आम्ही पोहोचलो होतो. या क्षेत्रात आधी व्याधी महाव्याधी, भूतप्रेतपिशाश्च बाधा आदि सर्व दुरितांचा नाश होतो असे महात्म्य ऐकून होतो. निवांत असल्यामुळे झोप उत्तम झाली.

क्षिप्रेवर पोहोचलो. क्षिप्रेचा ओघ, दुथडी पात्र, अतिशय विलोभनीय घाटाची बांधणी मनात पावित्र्य निर्माण करीत होती. हे शक्तिपीठाचे तीर्थक्षेत्र. सतीच्या ओठातून तयार झालेले. या तीर्थाला सर्वपावनतेचे वरदान. गुरुजींनी तीर्थाची माहिती सांगितली. स्नान, प्रार्थना, अर्घ्य, संकल्प, पूजा सारे सारे गुरुजींनी करवून घेतले. सकाळच्या स्वर्णमयी सूर्यप्रकाशात क्षिप्रा लखाखत होती आणि आपल्या लखाखण्याने अवघी अवंतिका शिवपार्वतीच्या मंदिरांसह प्रकाशमान करीत होती. क्षीप्रेची पूजा करून; धर्मशाळेजवळून महांकालेश्वर दर्शनाला निघतांना ओली वस्त्रे धर्मशाळेत ठेवून निघालो.

''महांकालेश्वराचं दर्शन पहाटे घ्यावं तेव्हां चिताभस्मचर्चन झालेलं असतं. चिताभस्मचर्चनाचं खूप महत्त्व आहे.'' गुरुजी चक्क मराठीत आमच्याशी बोलत

होते. ''का का बरं?'' मी खरंतर पुराणकथा वाचल्या होत्या, परंतु स्थानिक दंतकथा जाणून घेण्याचे कुतुहल होतं.''

सतीपार्वतींच्या कलेवरातील मुखावशेष येथे पडला आणि कालीस्वरूप प्रकट झाले. या कालीस्वरूपाच्या जगत्कल्याणार्थ विनियोग करण्यासाठी येथे दक्षिणमुखी शिव प्रकटले. दक्षिणमुखी ज्योतिर्लिंग असं हे जगातलं एकमेव स्वयंभू स्थान आहे. आता अनेक ठिकाणी लोकांनी श्रद्धेनं अशी लिंगस्थापना केलीये, पण हे स्थान एकमेवाद्वितीय स्थान! मृत्युंजयस्वरूप असे महांकालेश्वर म्हणून तर चिताभस्मलेपन करतात!'' गुरुजी सांगत होते.

''पहाटे केव्हां?'' मी विचारलं.

''साडेचारच्या सुमारास यावं! नंतर पुन्हा स्नानादि सुरू होतं.'' गुरुजींनी पुढं सांगितलं. मी विचार करू लागलो. ''आत्ता तर दर्शन घेऊ!''

गुरुजींनी जाता-जाता बेलफुलं घेतली. हातातील लहानशी घागर भरून घेतली. जाता-जाता गुरुजी क्षेत्रांची माहिती सांगत होते. राजा चंद्रसेन आणि श्रीखर या शिवभक्तांची कहाणी ऐकवली. आम्ही चौफेर पाहात ''हं, हं'' करीत होतो. नंतर राजा भर्तृहरीची कथा सुरू झाली. तेव्हां मात्र आम्ही कान टवकारले. कल्पवृक्षाची कहाणी खूपच रोमांचक वाटली. राजा भर्तृहरी आणि राणी पिंगला यांचे आख्यान नाथसंप्रदायाच्या संदर्भातील लोकगीतांतून मी ऐकले होते. संसारी आणि संन्यासी याविषयीचा गाजलेल्या चर्चेचा वृत्तांत गुरुजींनी सांगितला. तोपर्यंत आम्ही मंदिरात प्रवेश करण्याच्या तयारीत होतो. मंदिराची भव्यता आणि आकाशवेधक शिखर पाहतांना आम्ही दिपून गेलो. मंदिरात जातांना पितळ्याच्या दिव्याची आरास पाहतांनाच एका गूढ अनुभूतीनं आम्ही भारावलो.

''उषा, इथून जातांना वेगळाच गंध येतोय. बहुधा कापुरानं तसा गंध येत असावा'' मी म्हणालो.

''हो मलाही जाणवतंय.'' उषा म्हणाली. आम्ही सिद्धिविनायक, कार्तिकेय, शक्तिमाता काली यांचं दर्शन घेऊन मंदिरात पोचलो. गुरुजींमुळं सहज गाभाऱ्यात जाता आलं. लांबूनच बेलफूल आणि उदक यांनी गुरुजींनी पूजा करवून घेतली. आमचं लक्ष महांकालेश्वरांच्या भव्य शिवलिंगावर खिळलं होतं. हात जोडले, डोळे मिटले. ''दक्षिणेगजाननो यस्य। वामेतु गिरिजात्मजा। पुरतो वृषभो यस्यं। तं वंदे गिरिजा पतिम्।'' अशी प्रार्थना केली. चमकलोच. कुठूनसा दीर्घ शंखरव

कानी आला. जवळे गुरुजी उभे होते.

''ऐकला का शंकरव! तुम्ही नित्यप्रार्थना केलीत. म्हणूनच शंखरव तुम्हाला ऐकू आला. भगवान महांकालांनी तुमचं लक्ष येथल्या स्वयंभू, सिद्ध, तंत्रप्रधान स्थानाकडे वेधलं. महांकाल दक्षिणमुखी आहेत!'' गुरुजींनी सांगितलं आणि मला एकदम माझ्या नित्यप्रार्थनेतील स्थानांमध्ये येथे तंत्रशास्त्रीय भेद असल्याचं जाणवलं.

''हर हर हर महादेव!'' गुरुजींबरोबर आम्हीही आरोळी ठोकली. गुरुजींनी सकल अशुभनिवारणार्थ भस्म आमच्या कपाळी लावलं. तीर्थ दिलं. आम्ही पुन्हा डोळे भरून लिंग दर्शन घेतलं. तेव्हां महांकाल दिव्य तेजानं प्रकटले आहेत. ते आम्हा उभयतांकडे प्रसन्न मुद्रेनं पाहात आहेत असं वाटलं. गुरुजींनी महांकालावरील एक बिल्वपत्र उचलून प्रसाद म्हणून आम्हा उभयतांच्या ओंजळीत टाकलं. यात्रा सफल झाल्याची ग्वाही दिली. तरी मी मात्र वेगळ्याच विचारात होतो. बाहेर आलो.

गुरुजी म्हणाले, ''भैरवनाथ आणि नाथपंथाचं क्षेत्र वरच आहे, गुंफा आहेत पाहून या!''

''गुरुजी दक्षिणा?'' हा येथेच दक्षिणा समर्पित करा, मला दुसरे यजमान आहेत.'' दक्षिणासमर्पण झालं.

''गुरुजी एक विचारू?'' मी म्हणालो.

''विचाराना!'' गुरुजी म्हणाले.

''उद्या पहाटे आम्हाला महांकालेश्वरांचे भस्मचर्चित ध्यान पाहायला मिळेल!'' मी विचारले.

''हो हो अवश्य. आपण मुक्काम करणार असाल तर शक्य आहे. पण पहाटे ४.३० वाजता शुचिर्भूत होऊन तयार राहावे लागेल!'' गुरुजींनी अट घातली.

''हो हो, आमची तयारी आहे.'' मी म्हणालो.

दिवसभरात भैरवनाथ, भर्तृहरी पिंगळा, अगस्त्येश्वर अशी अनेकानेक मंदिरे भटकलो. अवंतिका अर्थात उज्जैन हे क्षेत्र मंदिरांचंच शहर आहे. या भटकंतीत मनात सतत कवी कालिदास भरून होता. मेघदूतकर्ता कालिदासाच्या अनेक कथा रिक्षाचालक आणि मंदिर पुजाऱ्यांकडून ऐकायला मिळाल्या. महाकवी कालिदासाला मनोमनी अभिवादन करीत दिवस मावळला.

पहाटे ४.३० ला गुरुजींनी सांगितल्याप्रमाणे तयार झालो होतो. गुरुजी महांकालेश्वरापुढे घेऊन गेले. महांकालेश्वराचं भस्मचर्चित रूप अतिगूढ वाटलं. मस्तकावरील त्रिपुंड्रातून महांकालाचा तिसरा नेत्र प्रकाशमान होत होता. त्यामुळे भस्मचर्चित महांकाल नावाप्रमाणे रुद्रभयाण वाटत होते. विश्वातील अवघ्या पापांचा आणि पापयोनींचा नाश करण्यासाठी प्रलयंकर प्रकटलेत असं वाटत होतं. दर्शन घेतांना मनोमनी महाकालांना आमच्या जीवनातील अशुभांचा नाश करण्याची प्रार्थना करीत होतो. त्यांच्या तृतीय नेत्रांनं उषाचा दृष्टिदोषही भस्म होईल असं मनात आलं. मनोमनी महाकाली आणि महांकालेश्वर युगुलाचे ध्यान लागले. मी क्षणात भान हरपलो. रुद्ररूप झालो. विश्वातील दुरिते, पापयोनी या सर्वांच्या राशींवर महांकालानं महाकालीसह शिवतांडव मांडलं आहे असं वाटू लागलं. त्या महाभयंकर प्रलयंकर नृत्यात अवघी दुरिते, अवघी पापयोनी अस्तित्वे प्रलयी जात आहेत; असं वाटू लागलं. अंग शहारलं. थरारू लागलं. आपल्याही शरीरातून काहीतरी त्या प्रलयात भस्मसात होतंय असं वाटू लागलं. मी भानावर आलो. उषा अद्यापही डोळे मिटून महांकालेश्वराचं ध्यान करीत होती. गुरुजींनी प्रत्यक्ष शिवचर्चित भस्म आमच्या कपाळी लावलं. खरोखरीच शरीरात वीज सळसळावी तसं झालं. उषाचा ध्यानभंग झाला!

''अहो केवढं भयानक रूप हे, यांत सारंच भस्म होतंय असं वाटत होतं!'' उषा म्हणाली. मी आश्चर्यानं थक्क झालो. तिलाही ध्यानमग्न अवस्थेत माझ्याप्रमाणेच अनुभव आला. भस्मचर्चित महांकालेश्वरांसमोर कोणतेही अशुभ, पापकारक, कृष्णविद्यात्मक राहणार नाही याची खात्री पटली.

''गुरुजी आम्ही राहण्याचा निर्णय घेतला. भरून पावलो. महांकालेश्वराचं अशुभसंहार तांडव आम्हाला पाहता आलं.'' गुरुजींनी भस्म पुडीत दिले.

''हे पाहा हे भस्म अतिशय गुणकारी आहे. कोणत्याही रोगव्याधी आणि भूतप्रेत पिशाच्च बाधा या भस्माच्या योगानं नाहिशा होतात. हाच तर महांकालाचा खरा प्रसाद.'' गुरुजी बोलले.

''हे पहा, आपल्या निवासस्थानी जातांना पुन्हा क्षिप्रेचं दर्शन घ्या. हातपाय धुवा आणि मग जा!'' गुरुजींनी सांगितलं.

बाहेर गुरुजींना दक्षिणा प्रदान करतांना सहज म्हणून विचारलं, ''गुरुजी महांकालेश्वराचं हे मूळ लिंग नाही असं ऐकतो, खरं का?''

''होय, सुलतान शमसुद्दिनानं तेराव्या शतकात उज्जैनवर स्वारी केली होती. तेव्हांच्या अवंतिका नगरीतील महांकाल मंदिरातील शिवलिंग मंदिराजवळच्या आपण पाहिलेल्या कोटीतीर्थात फेकून दिलं. भंग करून टाकलेलं शिवलिंग कोटीतीर्थातच गाडलं गेलं. मंदिरही नको असं उद्ध्वस्त केलं होतं. आपल्या श्रद्धेला तडा देऊन भयग्रस्त करण्याचा त्याचा इरादा सफल झाला नाही.'' गुरुजी इतिहास सांगत होते.

''पण...'' मला बोलू न देता गुरुजी म्हणाले, ''सर, हे स्थान स्वयंभू आहे. त्या स्थानी शिवशक्ती सूक्ष्मरूपात शक्तिस्वरूप वास करताहेत; हे शमसुद्दिनला कसं कळणार? त्या स्थानावरील लिंग आणि मंदिरं माणसांना शिवपार्वतीची सेवा थेट घडावी म्हणून मांडलेली असतात; हे यवनाला कसं कळणार?''

लोकांच्या मनातील श्रद्धा तसूभरही कमी झाली नाही. अठराव्या शतकाच्या पहिल्या बाजीरावांनी राणोजी शिंदे सरदारांना राज्य सोपविले. श्रद्धावंत राणोजी शिंद्यांनी पहिले काम, महांकालेश्वर जीर्णोद्धाराचे हाती घेतले. त्यांनी रामचंद्रबाबा शेनपी सुखटणकर यांच्यावर ही जबाबदारी सोपविली. रामचंद्रबाबाही तेवढेच श्रद्धावंत. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात स्वखर्चाने समर्पण भावनेने हे मंदिर पुन्हा भव्य स्वरूपात उभे करून; येथील प्रथापरंपरांना उजाळा दिला. स्वातंत्र्यकाळात आता ट्रस्ट कारभार पाहातो. ''अहो आपली देवस्थाने उद्ध्वस्त केली म्हणजे युगांच्या श्रद्धा थोड्याच उद्ध्वस्त होणार?'' गुरुजी म्हणाले.

सर्व इतिहास सांगतांना गुरुजींचा चेहरा खंतींवर मात करीत सतेज झाला होता. आम्ही गुरुजींना वंदन केले. अवघ्या अर्धा-पाऊण तासात, आमच्या अस्तित्वाला शिवस्पर्श पावन करीत होता. आपण मुक्काम करून भस्मचर्चित महांकालांचं दर्शन घेण्याचं ठरवलं याची धन्यता वाटली. हा अपूर्व अनुभव जपतच आम्ही परतीच्या प्रवासाला निघालो.

पुन्हा कधी योग येईलसे वाटले नव्हते. पण नर्मदा परिक्रमेच्या निमित्ताने आणि चैतन्य ट्रॅव्हलबरोबरच्या प्रवासात पुन्हा उज्जैनला येणे घडले. तेव्हा क्षेत्रविकासाच्या नावाखाली पर्यटकांना सुखावह होतील अशा सुविधा वाढल्या होत्या आणि पाटबंधाऱ्यांच्या प्रकल्पांनी क्षिप्रेलाही वाहतेपणात क्षीण केले होते. लोकमानसातील श्रद्धा आणि कालिदासांचे वाङ्मय मात्र अजरामरच आहे!

*

४१. मॉडेल कैलास भीमाशंकर !

श्रीराम दीक्षितांनी पूर्वांचलाची पर्यटनयात्रा आयोजित करण्याच्या उद्देशानं; पूर्वांचलाची पहिली सर्वेक्षण यात्रा करायचं ठरविलं. 'हिमसेतू' या नावानं ते पर्यटन स्थळ चालवत होते. केवळ व्यावहारिक असा आमचा संबंध नव्हता. नर्मदा परिक्रमेसाठी त्यांच्याबरोबर जाणार होतो.

''अनिलराव येणार का पूर्वांचलात?'' श्रीराम म्हणाले. मी थोडा विचार करीत होकार दिला. पंधरा दिवसांच्या नर्मदा परिक्रमेनंतर जोडूनच हा प्रवास करायचा होता. हा प्रवासही पंधरा-वीस दिवसांचा होणार होता. ठरलं. गेलो. गुवाहाटीला प्लेननं उतरलो. आमची पूर्वांचल यात्रा सुरू झाली. गुवाहाटीच्या एका बऱ्या हॉटेलमध्ये आम्ही थांबलो. व्यवस्था करण्यात श्रीराम पटाईत. त्यासाठीच दोन दिवस गुवाहाटीतच वास होता. ब्रह्मपुत्र नदीचं रूप पाहूनच हबकलो.

''कसं राहात असतील लोक या दोन-दोन वेळा पूर येणाऱ्या नदीच्या किनाऱ्यावर?'' मनात कल्पना केली. आम्ही महाराष्ट्रात अहमदनगरमध्ये अगदी भोपळ्यात बी खुशाल होतो.

गुवाहाटीच्या प्रसिद्ध आणि तंत्रशास्त्राच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाच्या कामाख्या देवीच्या मंदिरात गेलो. तंत्रविद्येचा केवढा प्रभाव अजून होता. एका सुंदर तळ्याच्या काठावर उंच टेकडीवर कामाख्या देवींचं मंदिर. इथं बळीप्रथेला विशेष महत्त्व. ठिकठिकाणी रोवलेली स्थंडीलं पाहून तर बळींना येथपर्यंत येतांना काय वाटत असेल या विचारानं भेदरलो.

''खरंच त्या अजापुत्रांना आपल्याला आता बळी जायचंय हे कळत असेल का?'' मनात विचार आला. अंगावर काटा आला. मागे एकदा मी असाच महाराष्ट्रातल्या लोणी-प्रवरानगरच्या म्हसोबाच्या जत्रेत बळी जातांनाच्या

अजापुत्रांना अर्थात बोकड, मेंढ्यांना पाहिलं होतं. तडफड आणि रक्ताचे पाट पाहून गरगरलं, उलट्या झाल्या, आजारी पडलो. पीएच.डी.साठी क्षेत्रीय अभ्यास करतांनाही मी रेडा, बकरा, कोंबडा यांच्या बळीप्रथा पाहिल्या होत्या. नरबळीविषयीही ऐकलं होतं. पण रक्ताचा पाट वाहेपर्यंतच्या प्रचंड संख्येनं जित्रापांना नैवेद्य म्हणून बळी देणं आणि मग प्रसाद म्हणून ते मिटक्या मारीत खाणं, याला मी कधीच सराईत होऊ शकलो नाही.

कामाख्या देवीच्या प्रांगणात नवसकरी बळी घेऊन तयार होते. त्यांचा मोठ्या उत्सव सुरू होता. मांसाहाराला प्रसादाचं आयाम देऊन; श्रद्धेनं स्वीकारण्यात, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी शहाणपण दडलं आहे; हे व्यवहारतः मान्यच करणं माणसाला भाग असलं तरी; माणसाच्या मनातली भूतदया या प्रथेला राक्षसीच मानते हे खरं!

भंडारा हळदीचा उदंड होता. अवघे प्रांगण माखले होते. देवीच्या पुढ्यात नवग्रहांचं मंदिर होतं. भैरवांसह दिक्पालही साक्ष देत होते. कामाक्षा महाकाली स्वरूपात नशिबाच्या, जन्म-मृत्यूच्या, सुख-दुःखाच्या फेऱ्यात माणसांना या तांत्रिक परंपरेसह सांभाळीत होती. कामाख्या देवीचं रूप उग्र नव्हतं, प्रसन्न मुद्रेनं कामाख्या विधिविधानांना स्वीकारीत होती. दर्शन घेतांना, ''हे जगन्माते तूच कर्तीकरविती आणि तूच दुरीत विनाशक तुझीच सृष्टी. पुन्हा-पुन्हा घडविणारी, प्रलय घडवून पुन्हा प्रजनन करणारीही तूच! आम्ही तुला शरण आलो आहोत.'' 'सर्व मंगल मांगल्ये। शिवे सर्वार्थ साधिके। शरण्य त्र्यंबके गौरी। नारायणी नमोस्तुते।।' प्रार्थना केली तेव्हां, कामाख्या, कारुण्यमूर्ती होऊन; साश्रुनयनांनी आपल्याला हृदयाशी धरते आहे असं क्षणभर वाटलं. कामाख्या दर्शनानं सनातन सांस्कृतिक चिंतनात गढून गेलो. 'कैलास मानस' यात्रा केव्हांच करून आलेल्या आम्हाला सृष्टीच्या वास्तविक स्थितीगतीचं भान आणून देणारं हे दर्शन!

गुवाहाटीतील छोटीमोठी मंदिरं पाहून आम्ही परतलो. मनातली कामाख्या परोपरीनं, मानवी कामनांच्या विचारमंथन घडणीतच होती!

''डॉक्टरसाहेब, गुवाहाटीत 'डाकिन्या भीमशंकरम्' दर्शन घ्यायचं का?'' श्रीराम दीक्षितांनी विचारलं आणि मी उडालोच. दक्षिणापथात भीमाचंद्रभागा क्षेत्र निर्माणकर्त्या, भीमेच्या उगमस्थानी असलेल्या, स्वयंभू भीमाशंकरांचं ज्योतिर्लिंग दर्शन अनेकदा घेतलेल्या मला, आश्चर्य वाटलं. हिमाचलमध्ये वैज/वैद्यनाथ

आणि नागेश्वर द्वारकेत अशी आणखी वेगळी ज्योतिर्लिंग सांगतात हे माहीत होतं. तशी अनेक स्वयंभूस्थाने ज्योतिर्लिंग म्हणून सांगितली जातात, परंतु भीमाशंकर एकच! हा समजच दीक्षितांनी क्षणात खोटा ठरवला.

''अरे, व्वा! जाऊयाना'' मी म्हणालो.

निघालो, आमच्या हॉटेलपासून दहा-पंधरा किलोमीटरवरून आमची जीप एकदम डावीकडे वळली. दोन किलोमीटर गेलो असेल, नसेल, तोच गर्दवनराई सुरू झाली. त्यातून रस्ता काढत गुवाहाटीचे नवे डेव्हलपमेंट सुरू होते. आणखी चार किलोमीटरवर जंगलातला चढ लागला. कच्चा रस्ता सुरू झाला. तांबूस माती, ठिसूळ खडकाळ टेकड्यांवर घनदाट जंगल. एकप्रकारचा ओलसरपणा जाणवत होता. थोडे पुढे जाताच एक भव्य नवं बांधलेलं मंदिर लागलं, पण हे भीमाशंकरांचं मंदिर नव्हतं. सिद्धिविनायकांची सुंदर मूर्ती विराजमान होती.

''ये अभी अभी खुला हुआ है।'' पुजाऱ्यानं सांगितलं. मंदिराजवळ बऱ्यापैकी पार्किंगची जागा केली होती. गाडी लावली. निघालो. रस्ता थोडा अरुंद होत गेला. दाट झाडांच्या गर्द सावलीनं आणि बहुधा पाझरांनी रस्ताही ओलागच्च होता. नशीब, चिखल मात्र नव्हता! आम्ही आमच्या पदवेशासह चालू शकत होतो. एकदम आणखी चढ लागला. वाटले या माथ्यावर भीमाशंकरांचं स्थान असावं. माथ्यावरून एकदम खोल उतारानं जावं लागणार होतं, पायवाट भक्कम होती. अजून पायऱ्यांची सोय नव्हती. तळात एक भगवा ध्वज लावलेला होता. पक्क्या खडकात खळाळत्या प्रवाहाचा आवाज येत होता. थोडं खाली उतरल्यावर लक्षात आलं. मंदिर वगैरे नव्हतंच. खडकात आणखी पक्क्या कातळात, प्रवाह सतत खळाळून कोसळत होता. धबधबा नव्हे. एकदम उताराचा खळाळ. एक छोटेखानी मंदिर कोनाड्यासारखं बांधलेलं होतं. बाजूला शेंदराचे पट्टे ओढलेले होते. काही ठिकाणी रंगांचे पट्टे दिसत होते. खालपर्यंत पोचलो आणि त्या दर्शनानं थक्क झालो. भोवती उंच वृक्ष उभे होते. जणू संरक्षण फळीसारखे. सतेज पुष्पमाला घातलेली असावी असा खळाळत्या लखाखत्या स्फटिक विमल प्रवाहाचा हार सतत नवतेजानं त्या स्वयंभू स्थानाला आभेसारखा प्रभा प्रदान करीत होता. वर्तुळाकार कातळीची जणू पिंडी तयार झाली होती. मधोमध त्याच कातळातून स्वयंभू लिंग तयार झालेले होते. अतिशय देखणे. सतत गंगाप्रवाह माथ्यावर झेलीत अनंतपणे अभिषिक्त होत होते. त्यामुळे त्या लिंगाला बाह्य त्रिपुंड्ररेखन

वगैरे करायची आवश्यकता नव्हती. पिंडीकार कातळांभोवती प्रवाहाचा तेजस्वी हार, प्रतिक्षणी लखाखणारा! कातळांचा घेरा आणि मध्ये अक्षय अविनाशी जीवनप्रवाह पावन करून सृष्टीला जीवन प्रदान करणारे शिव! पाठीमागे त्या छोट्या मंदिर कोनाड्यात लिंगस्वरूपात शिवाचं स्वयंभू ध्यान. सृष्टीनिर्मितीसाठी शिवस्पर्शानं सिद्ध होत अनंत सृजनाचा योग साधणारी योगिनी. अवघं शिवशिवा ध्यान स्वयंभू! झाडातून सतत झुळकणारा मरुत, रुद्रांना जणू विंझण घालणारा, आकाश नितळपणानं शिवतेज विश्वंभर करणारं, जल शिवस्पर्श करीत भूलोकीला जीवन प्रदान करणारं. या स्वयंभू लिंगाला आपल्या हृदयावर धारण करणारी भूमाता भाग्यानं आणि शिवकारुण्यानं सतत ओलेती, नवोढासारखी. शिवस्पर्शातून प्रकटलेल्या पंचमहाभूतांनी अवकाशात अशी शिवपूजा मांडलेली.

''देखो ये स्वयंभू महादेव है। भीमा महादेवजीको नहलाते बहती है। इसलिये भीमाशंकर कहलाते हैं। यह साक्षात ज्योतिर्लंग है।'' तिथे असलेला सेवाधारी म्हणवणारा साधू सांगत होता. पलिकडे एक मैदान दिसत होते. आटोपशीर. मैदानात कडेने दगडांचे ओटे घातले असावेत असे दिसत होते.

''यहां शिवरात्रीके समय मेला लगता है। बहुत भीड होती है।'' साधूनं मेळ्याचं स्थान दाखवून शंकेचं निरसन केलं. तरी मी विचारलंच, ''हमारे महाराष्ट्रमे भीमाशंकर ज्योतिर्लिंग है। वहांसे भीमानदी बहती है। नदीका उगमही वहां होता है। 'डाखिन्याम् भीम शंकरम्' ये तो आपलो मालूम होगा। फिर यह भीमाशंकर कैसा?''

''देखो, महाराष्ट्रका भीमाशंकर ज्योतिर्लिंग कहलाते होंगे। लेकिन यही असली ज्योतिर्लिंग है। ज्यो की यह पर्वतही डाकिनी पर्वत कहलाता है। इसलिये ज्योतिर्लिंग मे ज्यो डाकिन्या भीमाशंकर बोलते है, वो यही है। यह गुप्त था। लेकिन पाचसो सालोंसे यह फिर प्रकट हुआ। अब सरकार भी यहां क्षेत्रविकास की बात करती है।'' साधूनं माझं सगळंच बोलणं खोडून काढलं.

आमचा संवाद दीक्षित मिश्कीलपणे हसत ऐकत होते. मी मनात विचार करीत होतो. ''खरंतर अवघीसृष्टीच त्या शिवशिवाची लीला आहे. आपण त्यांचा साक्षात्कार होणाऱ्या स्थानांना अभिनिवेशानं नावं देतो इतकंच! पहा ना खरेतर ज्योतिर्लिंगाचा संस्कृतमधला श्लोक 'डाखिन्या भीमशंकरम्' असं म्हणतांना दक्षिणेमध्ये भीमाशंकर स्थान उल्लेखितो. त्याप्रमाणे महाराष्ट्रातलं भीमाशंकर हेच

ज्योतिर्लिंग स्थान आद्य शंकराचार्यांना उल्लेखित करायचे आहे. पण येथे संस्कृत श्लोकाचे सोयीस्कर अपभ्रष्ट रूप 'डाकिनी' असे घेऊन डाकिनी या पर्वतात वसलेल्या या स्थानाला थेट भीमाशंकर संबोधिले. खळाळता ओघ भीमा म्हणून उल्लेखिला. सांस्कृतिक अभिनिवेशानं आपली नाळ सनातनाशी तोडण्यासाठीचा हा केवढा आटापिटा!''

वादाचा मुद्दा मनातच कुरवाळीत त्या अतिविलोभनीय, चित्ताकर्षक स्वयंभू तीर्थस्थळाचं मनोभावे दर्शन घेतलं; तेव्हा अवचित 'कैलास राणा शिवचंद्र मौळी। फणींद्रमाथा मुगुटी झळाळी। कारुण्यसिंधो भवदुःख हारी। तुजवीण शंभो मजकोण तारी।'' प्रार्थना ओठात स्फुरली.

कारणही तसंच होतं. आम्ही कैलास मानसाची यात्रा केली होती. कैलास पर्वताची ठेवण अशीच! डोंगरशिखरांचा कैलास पर्वताला गराडा होऊन, शिवपिंडी तयार झालेली. मध्ये कैलास पर्वत स्वयंभू शाळुंकेसारखा उभा. अवघी सृष्टी कैलासाची अशी नित्य पूजा बांधीत असते. येथील स्वयंभू स्थानाचं चित्र मला थेट पुन्हा कैलास दर्शन घडवित होतं. जणू कैलास स्वरूप स्वयंभू शिवलिंगाचं छोटसं मॉडेल सारखं, प्रतिरूप येथे कातळात प्रकटलेलं! छोटसं, शोकेसमध्ये ठेवल्यासारखं. मनात ते रूप साठवतच बाहेर पडलो. आजही ते तथाकथित भीमाशंकराचं स्थान मला मात्र शोकेसमधल्या कैलास प्रतिरूपच वाटतं! पुन्हा पुन्हा माझं मन व्यापून टाकतं.

*

४२. अबुच्या अनंतात !

अबू रोड स्टेशनवरूनही जवळपास तीस-पस्तीस किलोमीटरचा प्रवास बसने करून माऊंटअबू हिलस्टेशनला पोचलो; तेव्हां संध्याकाळ झाली होती. १९८२-८३ तली गोष्ट. माऊंटअबू आजच्यासारखं अतिविकसित हिलस्टेशन झालेलं नव्हतं. तरी शासकीय आणि खाजगी स्वरूपात राहाण्याची सोय होती. आमच्या अत्यल्प बजेटमधली खोली मिळाली आणि आम्ही सुखावलो. सौ. उषाच्या डोळ्यांच्या ट्रिटमेंटला आलो की तेथून आम्ही जमेल तसे पर्यटनाला निघायचो. ना बजेट, ना प्लॅन, तिथंच चौकशी करायची. खिशाचा ताळेमेळ पाहायचा. मिळालेल्या रजेच्या मुदतीत आटोपेल अशा ठिकाणी जायचं.

सकाळी गारठा जाणवत होता. झोपूनच राहावंसं वाटत होतं. हनिमुन कपल्स माऊंटअबूला का येत असावेत याचं मर्म मनाला मोहवित होतं. आम्ही हनिमुन कपल नव्हतो. जेवढं बघता येईल तेवढं याचि डोळा पाहायचं असं आमचं भ्रमंतीचं ध्येय होतं. लॉजमालकाला 'इथं काय काय पाहण्यासारखं आहे?' असं विचारलं, तेव्हा तो अगदीच विचित्र नजरेनं पाहू लागला. जणू आम्ही कोणी वेडे आहोत! त्याला समजावून सांगितलं तेव्हा त्यानं खूपच चांगलं सहकार्य केलं.

''आप, न्हाधोकर तय्यार होकर निचे आईये, नास्टा, चायपानी करके पहले सामने का 'नक्की लेक' का आनंद लिजिये, नजदिक ही टॉड रॉक है वह देखिये। जबतक सवारी आ जाएगी, मै कहुंगा। उसमे जाकर महर्षि वशिष्ठाश्रम गुरुमुख और देलवाडा जैन टेंपल देखकर शामको यहां आइये, सुबक अबूरोडकी गाडी मिलेगी!'' त्यानं आमच्या माऊंटअबू टूरची आखणीच करून दिली.

मला वशिष्ठ आश्रम आहे असं कळल्यावर राहावेना. मी महर्षि अगस्तिम ुनींच्या कुशीत लहानचा मोठा झालेलो. महर्षि वशिष्ठ हे महर्षि अगस्त्यांचे

कनिष्ठ बंधू; सप्तर्षींत स्थान असलेले आणि प्रभु रामचंद्रांचे गुरु! मला उगाचच माऊंटअबूवरही घरी आल्यासारखं वाटलं. मी अधीर झालो, पण गाडी यायला चांगला तास दीडतास होता.

टॉड रॉक जवळच होता तेथे गेलो. अरवली पर्वत जणू सह्याद्रीचा छोटा भाऊ आहे असं वाटत होतं. टॉड रॉक म्हणजे बेडकाच्या आकाराचा एक महाकाय पाषाण. चहूबाजूंनी लांबून पाहतांना मोठा बेडुक बसलाय असं वाटत होतं. जवळ गेल्यावर, नैसर्गिकपणानं हा पाषाण बेडुक म्हणूनच पर्वतातून प्रकट झाला असे वाटले. हा अब्जावधी वर्षांच्या पृथ्वीच्या प्रवासातला महाकाय जीवाश्म असावा का? उत्क्रांती सिद्धांतानुसार जलचरांतून, भूचर निर्माण होतांना उभयचर निर्माण झाले असावेत असा तर्क होता, पण मग डायनासोरशी याचा काय संबंध असावा? टॉड पाहतांना वेद प्रकटविणाऱ्या ऋषींचा ध्यानस्थ द्विज येथे आपले प्रथम स्फुरलेल्या गानाचे पेटंट, जणू सांभाळतो आहे, असं वाटत होतं. त्या टॉडच्या निमित्तानं भारतीय प्राचीनतम परंपरेचा अभिमान मनात प्रकटला! मी सह्याद्रीच्या कुशीतला. सह्याद्रीत असे कितीतरी महाकाय आकार मी पाहिले होते. हरिश्चंद्र, तारामती आणि रोहिदास हे ऋषीकुटुंब मी हरिश्चंद्र पर्वतावर पाहिलेलं. महर्षि वाल्मिकींना अर्थात लवकुशांच्या तातोबांना अजुबा पर्वताच्या रूपात अनुभवलं होतं. जटायूच्या रूपात रावणाचा अंगठा तोडून स्वतःचे पंख रावणाने उपटल्याने, पंख पसरून गतप्राण रूपात अखेरचा पाण्याचा थेंब मिळविण्यासाठी रामाचा धावा करीत निपचित पडलेला जटायू पट्टागड रूपात पाह्यला होता. समोरच तुटून पडलेला, उभा असलेल्या सुळक्याच्या स्वरूपातला रावणाचा अंगठा पाह्यला होता. टॉड पाहताना सापडलेल्या आकारात आपल्या अनुभूतींचे आकार पाहणाऱ्या मानवी मनाचं कौतुक वाटलं!

बराच वेळ आम्ही 'नक्की लेक'च्या काठावर फिरत होतो. निळाई आणि वनराई आपल्यात सामावत, मंदलाटांनी सूर्यप्रकाशात आपली जीवनदायी तेजस्विता रत्नप्रभेने झळकवित आमच्या मनाला त्याच्या मनात सामावण्याचा प्रयत्न ते सरोवर करीत होते. जीवनाला प्रवृत्त करणारं, राजस्थानच्या वाळवंटी प्रदेशातलं हे आश्चर्य आरवलीतून, कसं निर्माण झालं असावं? मुळात विस्तीर्ण वाळवंटातून प्रकटलेला आरवली आणि त्यात स्रवणारं, गभीरपणे अंतःकरण मारून टाकणारं हे सरोवर, म्हणजे आरवलीचं काळीजच जणू! वाळवंटातल्या रणरणत्या,

सूर्योष्णतेला स्वतःत सामावून जीवमात्रांच्या काळजीनं, बाहू पसरून जवळ घेणारं साक्षात कैवल्याचं रूप वाटत होतं. महर्षि वशिष्ठ या सद्गुरु शिव प्राकट्याचा करुणापूर्ण भावसोहळा, अनुभवण्यासाठी, येथे आश्रम उभारून वास्तव्यास येत असावेत! महर्षींची आठवण होते आहे तोच लॉज मालकानं सांगितलेला सवारी टेंपो आला. महर्षींच्या ओढीनं आम्ही गाडीकडे आलो. लॉज मालकानं गाडीच्या चालकाला बोलावून आमच्याविषयी काही सांगितलं असावं.

गाडीचालक अदबीनं आमच्या जवळ येऊन आम्हाला म्हणाला, ''चलो, म्हे थाने सब दिखावू! पाछे आठे लावू! चलो!'' आम्ही गाडीत बसलो. गाडी प्रथम देळवाडा जैन टेंपलच्या दिशेनं धावू लागली.

तेव्हां मी न राहून विचारलं, ''वशिष्ठ ऋषी आश्रम जाना है ना?'' त्या गाडीचालकाला आमची ओढ लक्षात आली असावी.

''हां हां महर्षि वशिष्ठ गुरु के पास तो जानाही है लेकीन, यहा मंदिर बंद हो जायेगाना इसलिये पहले यहां जाएंगे!'' गाडीवाला म्हणाला. मग मात्र आम्ही शांतपणे प्रवास करू लागलो. त्याचं वनराईतून पर्वतीय मार्गावरून साधारणतः तासभराचा किंवा थोडा अधिक प्रवास करून आम्ही देळवाडा जैन टेंपलला पोचलो.

पाहातच राहिलो! अवर्णनीय अशा सौंदर्याकृतीत भौमित्तिक प्रमाणबद्धतेसह कुसरीच्या नक्षीतून साकारलेलं ते शिल्प प्रदर्शन थक्क होऊन पाहात होतो. महिरपी, वर्तुळात गुंग फिरणारे जणू भोवरे, वेलबुट्ट्यांचे भौमित्तिक आकार, भारतीय सनातन संस्कृतीच्या, शंख, स्वस्तिक, कमळ अशा चिरंतनाच्या साक्ष खुणा, दीपमालिकांचे लक्ष आकार तेही त्या रम्य नृत्यकर कुसरीतून प्रकटणारे! गोमुख, गोमाय आणि तीर्थंकरांच्या तेजस्वी आणि निरामय, लास्य प्रकटविणाऱ्या प्रतिमा. नेत्र गुंतत होते, हरखून पाहात होते. सौंदर्याकृतींची दिव्य गुंफण, वृषभदेवांच्या विश्वातील सृष्टीएकात्मतेच्या गुंफणीसारखी! सौंदर्याकृतींची प्रमाणबद्धता एवढी काटेकोर आणि अचूक जिनेंद्रांच्या, अरिहंतत्वातून ऋषीत्व प्रकटावे! 'योग कर्मसु कौशलम्!'चा साक्षात्कार घडविणारी प्रमाणबद्धता. गुंफणीतील चपखलता आणि सहजता एवढी की कैवल्याच्या दृष्टीतून सृष्टी निर्माण व्हावी. पाहात होतो. पाहातच होतो. थक्क, निःशब्दपणाने. माणसाच्या सौंदर्य कवेत घेऊन नाविन्य निर्मितीने मनात 'अहं ब्रह्मः अस्मी'चा उद्गार घडला. खिळून पाहात होतो. जवळपास दोन

वाजले. व्यवस्थापकांनी परतायला सांगितले. प्रमाणबद्ध सौंदर्याकृतीच्या शिस्तीचे मर्म उमगले. आलो. निघालो. देळवाडा जैन टेंपलमध्ये, वशिष्ठाश्रमात जायचंय हेही विसरून गेलो! मानव निर्मित कृत्रिम सौंदर्यातून, अकृत्रिम चिन्मयी सौंदर्याचा आस्वाद घेण्यातच हरवलो.

''चलो अब कुछ खानावाना खाना है?'' गाडीवाल्यानं विचारलं तेव्हा पोट आणि भूक असल्याची जाणीव झाली. विनाअट मिळेल ते पोटात ढकललं. गाडी निघाली. गोमुख आणि गुरु वशिष्ठांच्या दिशेने जातांना रस्ता हळू हळू निगूढ, गर्द वनराईचा, डोंगराळ झाला. ही निगुढता वाढतच गेली आणि महर्षि वशिष्ठांच्या आश्रमात आलो. गोमुखातून सनातनपणे स्त्रवणारं अमृत प्राशन करतांना जीवनाच्या अमर्त्यतेची संवेदना प्रकटली. कुंडामधील पवित्र जलात पावन झालो. वशिष्ठांचे दर्शन झाले. रघुकुलाच्या व्रतस्थ वंशाचे कुलगुरु सप्तर्षींतील महर्षि, महर्षि अगस्त्यबंधच्या अस्तित्वाचा काळ कोणता असेल? ज्ञानमयतेला काळ असतो का? ज्ञान तर अनंत अनादि स्वसंवेद्य असतं. वैदिकपूर्व काळापासूनच प्रजापति ऋषींचा संचार मनात स्फुरला. आश्रमाची बांधणी पाहाता हा आश्रम लाखो वर्षांपूर्वीचा सत्ययुगातला किंवा सत्ययुगाचंच रूपांतरित रूप कृतयुगातला असणं शक्यतेच्या पलिकडचं वाटलं. राजस्थानी शैलीची ओळख येथेही होतीच, परंतु वशिष्ठ, गालव शैलीही डोकावत होती. आश्रमाने खेचून प्रागऐतिहासिक काळापर्यंतच प्रवास घडविला. ऋषींनी कृषीसंस्कृती निर्माण केली. कृषीसंस्कृतीचा उगमच या ऋषी आश्रम संस्कृतीत झाला. ऋषींनी ज्ञानविज्ञानाचे दर्शन घडवून मानवी आणि सृष्टीतील चराचराचे व्यवस्थापन मानवकेंद्रिततेने केले, पण आज शोधायला, आज हाताशी, केवळ संहिता आहेत! हे ऋषी खरोखरी चिरंतन अस्तित्व राखत आहेत की गुरुकुलांच्या परंपरांतून, गोत्रांच्या परंपरांतून, पिढ्यानुपिढ्यांची ऋषीपरंपरा गुरुकुलाच्या कुलगुरुस्वरूपात परंपरागत होऊन; पीठासीन कुलगुरु त्याच मूळ ऋषीनामाने ओळखले जाऊ लागले? पण आज तर ती गुरुकुलेच नष्ट झाली आहेत.

भारतीय सत्तांतरांच्या संक्रमणात सत्य, त्रेता, द्वापाराच्या अस्तित्व खुणा विरळ होत जाऊन केवळ वर्तमानाचा इतिहास, जवळपासच्या काळात धुंडाळण्याची अहमहमिका धर्म, पंथ, सत्ता यांच्या अनुषंगाने निर्माण झाली आहे. आता इतिहासाची मांडणी इ.स.पूर्व आणि इ.स. एवढीच मर्यादित

होऊन अवघा अब्जावधी वर्षांचा पृथ्वीचा आणि पृथ्वीवरील संस्कृतीचा प्रवास जास्तीत जास्त दहा हजार वर्षात मांडण्याची संशोधनाची संकुचितता प्रदर्शित होत आहे. महर्षि वशिष्ठांच्या आश्रमात ब्रह्मदेवांच्या मानसपुत्रांच्या दर्शनाने, इतिहास अवलोकनावरच सत्यता आणि मानवी व्यावहारिकता यांच्यासंदर्भात अनेक प्रश्न उपस्थित झाले. 'वष्ट' मुद्रा वठवून गो व्यवस्थापन करणाऱ्या महर्षि वशिष्ठांचं आजचं अस्तित्व कोणतं? याचा विचार करीत संतांनाच मावळतीचे रंग उमटले. गाडीवाल्याने हाकारले. मनात ज्ञान, विज्ञान, कला यांचा संघर्ष सुरू होता. परतणे भाग होते. आलो. आता नक्कीलेकचे पाणी कृष्णरूपात आपल्या तरंगांची रासक्रीडा करीत होते. अवघे अवकाश मनातल्या आणि अस्तित्वातल्या तेजोराशी त्या कृष्णलाटांशी रास रचत होत्या. अनादिअनंताचे प्रश्न गूढानुभूतीतून स्वसंवेद्य स्फुरकतेने ठायीच स्वतःचे चिरंतनत्व प्रकटवित होते. मनोमनी पुन्हा पुन्हा सृष्टी, ऋषी आणि ज्ञान, विज्ञान कलांविषयीचे चिंतन घडत होते. न संपणारं नवोन्मेष हेच तर मानवी अस्तित्वाचं सौंदर्य आहे!

*

४३. सार्थकतेची संवेदना !

कोलकत्त्याच्या महाराष्ट्र मंडळात थांबलो होतो. पूर्ण दिवस गंगासागर अनुभवण्यात गेला. विष्णुभगवंतांचं पूर्ण विभूतिमत्त्व जेथे कपिलमुनींमध्ये अनुभवावं, त्या गंगासागरात स्नान केलं. स्वर्गातून अवतरलेली, महाशक्तीस्वरूपिणी गंगा, जेथे धरा पेलणाऱ्या सागरात अद्वैत होते; ते गंगासागर तीर्थ! 'सब तीरथ बार बार, गंगासागर एक बार!' असं ज्या तीर्थाचं महात्म्य; तेथे सागरात कपिलमुनींचा आश्रम! सांख्यदर्शन मांडून अखिल विश्वाला, अस्तित्वातल्या परिपूर्ण पुरुषत्वाची जाणीव करून देऊन; ज्ञानवान कर्माने मुक्त होण्याचं रहस्य सांगणारे कपिलमुनी येथे भेटतात. भरतीओहोटीचं भान ठेवून त्यांचं दर्शन घ्यायचं! हे भान सुटून केवळ सोयीस्कर व्यवस्थापन करीत; माणसानं कपिलमुनींना, सागरकिनारी स्थापित केलं. 'गंगासागर बार बार' करण्यावाचून गत्यंतरच राहिलं नाही! आपल्यातील परिपूर्णत्व ओळखलं तर जन्ममरणातील जीवन जगण्यातच, दुर्लभ विष्णूपदी, अर्थात सार्थकपदी जाता येतं; हे वास्तविक सत्य सांख्यातून प्रकटलं. पूर्णपुरुष कर्मात लोपतो आणि अवघे अस्तित्व प्रकटते. त्या अस्तित्वातील पूर्णत्व कर्मातून ज्ञानस्वरूप प्रकटते आणि जीवनातच जीवनमुक्त होता येते. असं पावन होण्याचं ठिकाण, म्हणजे गंगासागर. कपिलमुनींचं दर्शन घेतलं; नि जन्म-मृत्यूतील कर्ममयी परिपूर्णतेचं चिंतन घडत राहिलं. रात्र याच चिंतनात हरपली. रात्रीचा अंधार आणि शारीर निद्रा जाणवलीच नाही.

दुसऱ्या दिवशी गयेला जायचं नियोजन होतं. रात्रीचा प्रवास करावयाचा होता. दिवसभर कोलकत्ता दर्शनात घालवून; रात्री प्रवासाला निघालो; ते कपिलमुनींना बरोबर घेऊनच! विष्णूगया आणि बुद्धगयेचा अनुभव घेण्यासाठी! जीवनाचं चिंतन करीतच पहाटे गयेला पोहोचलो. उजाडेपर्यंत, स्टेशनवरच वेळ

घालवला. उजाडल्यावर विष्णूगयेला निघालो. गयेला मराठे गुरुजींना भेटायचं ठरवलं होतं. मराठे गुरुजींच्या कार्यालयात गेलो. कार्यालयात विचारपूस झाली. श्राद्धकर्म करण्याविषयी चर्चा झाली. कार्यालयात पोहोचेपर्यंतच, चारदोन गुरुजींनी आम्हाला याविषयी विचारले होते. मराठे गुरुजींच्या कार्यालयात विचारणा झाल्यावर क्षणभर विचार आला 'करावे कां श्राद्ध कर्म?' येथे श्राद्ध-कर्म केले की सर्व पिढ्यांचा उद्धार होतो. श्राद्ध करण्याची मग आवश्यकताच राहात नाही. श्राद्ध मरणोत्तर जीवन. सत्‌गती, मुक्ती याविषयी महर्षि अगस्तिमुनींच्या निमित्ताने मी अभ्यास करीतच होतो. आता तर मी विष्णूपद अर्थात अगस्त्यपद, तीर्थाचा अनुभव घेत होतो. थोडा विचार केला.

''अहो, आम्ही तसं वेळेचं नियोजन करून आलो नाही. अगस्त्यपद अर्थात विष्णुपदाचं आणि बोधीवृक्षाचं दर्शन घेण्यासाठी आलो. विष्णूगया दर्शनानंतर बुद्धगयेला जाण्याचा मानस आहे. काय करावं?'' मी गुरुजींनाच विचारलं.

''हे बघा, संकल्प करून, पुरोहितावर सोपविता येईल! तसं करा. आपण प्रवासात मर्यादित पैसे आणले असतील तर श्राद्ध दक्षिणेच्या आणि श्राद्धकर्म सामानासाठी भाग काढून ठेवा आणि अन्य रक्कम नंतर पाठवा.'' गुरुजींनी सगळीच सोडवणूक केली होती. मी हा पर्याय निवडला. श्राद्धकार्यासाठीचा ५०० रुपये भाग त्यांच्याकडे सुपूर्द केला आणि २५०० रु.च्या उर्वरित रकमेचे चेकद्वारा प्रदान करून; पुरोहितांवर सोपवले. त्यांनीच आमची शासकीय भक्तनिवासात खोलीची व्यवस्था केली. स्नानादि आटोपून विष्णूपदावर या, मी तिथं आहेच. संकल्प इ. पार पाडू आणि मग आपण जाऊन या. रात्री गाडी आहे. सायंकाळी श्राद्धप्रसाद तीर्थ देतो. गुरुजींनी सगळीच जबाबदारी घेतली.

निवासस्थानी स्नानादि उरकून आम्ही रिक्षानं विष्णूपदी आलो. गुरुजी भेटले. संकल्प झाला. ''गुरुजी विष्णूपद कोणते?'' मी विचारले.

मंदिरातील स्वयंभूखंडकार उमटलेले पाऊल दाखवित ''हे विष्णूपद, प्रत्यक्ष भगवान विष्णूंनी येथे पदकमल सिद्ध केले. याला स्पर्श म्हणजे वैकुंठगमन! प्रत्यक्ष मोक्ष!'' गुरुजींनी विष्णूगयेचे महत्त्व सांगितले.

''पण गुरुजी, मग अगस्त्यपद कोणते?'' मी पुन्हा प्रश्न विचारला. मी अगस्त्यपद पाहण्यासाठी तर आलो होतो.

''अहो महर्षि अगस्त्यांनी अतिप्राचीन काळी, मरणोत्तर आत्म्यांना सत्यगती

प्राप्त व्हावी यासाठी पिंडदानादि उत्तरक्रियांचे मार्गदर्शन केले. जन्ममृत्यूच्या जीवनफेऱ्याचे चालक आणि उद्धारकर्ते म्हणजे मोक्षदात्रे भगवान विष्णूच होत. म्हणून भगवान विष्णूंना आवाहन केले. भगवान विष्णू प्रकट झाले. महर्षींना, पिंडदान तंत्र आणि उत्तरक्रिया विधी येथे परिपूर्ण होतील आणि मृतांच्या आत्म्यांना विष्णूपद म्हणजे वैकुंठ प्राप्त होईल; वैकुंठप्राप्ती म्हणजे ज्ञानप्राप्ती होईल, असे वरदान दिले. या पदाला अगस्त्यपद म्हणून ओळखले जाईल असे सांगितले. विष्णूपदी जाणे म्हणजे जीवन सफल होणे. पुनर्जन्म विष्णूआज्ञेशिवाय नाही. सत्कर्मासाठी आणि लोकोद्धारांसाठी विष्णुपदीच्या आत्म्यांना भगवान विष्णू पुन्हा इहलोकी पाठवितात.'' गुरुजींनी सविस्तर सांगितलेली माहिती ऐकून मी थक्क झालो.

मी आणि उषानं गुरुजींच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे तुळशी आणि बेलादी पत्रपुष्प वाहून तीर्थ नेत्रांना लावले. ''फाल्गुनी नदीवर श्राद्धकर्म पिंडदानादि झाले की विष्णूपदाला स्पर्श करून दर्शन घ्यायचे, तीर्थ घ्यायचे. काही लोक जमिनीला स्पर्श करूनही दर्शन घेतात. विष्णूपद दर्शनाला गर्दी असेल तर त्यावेळी हा पर्याय आहे.'' गुरुजींनी सांगितलं.

गुरुजींच्या बरोबर 'मम' म्हणण्याचा पारंपरिक संस्कार होता. ''गुरुजी फाल्गुनी नदीवर पिंडदान करायचं, पण आपण फाल्गुनी नदी म्हणता तिथं तर पाणीच नाही!'' मी शंका विचारली.

सर्वांना हाच प्रश्न पडतो. ''सरस्वती जशी काही ठिकाणी गुप्तपणे वाहाते तशी फाल्गुनी नदी पालथी वाहाते. हे जे वाळवंट दिसतंय तिथं कुठंही थोडं उकरून कुंड केलं की पाणी लागतं. त्यातच फाल्गुनीचं दर्शन घ्यायचं. पिंडदानादि विधी तिथंच करायचे. विधी आटोपल्यावर पुन्हा वाळू सारून, बुजवायचं. हेच येथील पिंडदानाचं महत्त्व आहे.'' गुरुजींनी शंकेचं निरसन केलं.

''म्हणजे मी नाही समजलो?'' मी पुन्हा विचारलं.

''विष्णुभगवंतांच्या अंगुष्ठातून सर्व नद्यांचा उगम आहे. त्यांना पुन्हा सागरात समाविष्ट व्हावं लागतं. येथे फाल्गुनी भगवंताच्या पायाशीच स्थिरावली आहे. तीच विष्णुपदीचे द्वार झाली आहे. येथे सर्व पिढ्यांचं श्राद्ध करून सर्वांना विष्णुपदी मुक्ती मिळते असं वरदान फाल्गुनींना मिळालं आहे.'' गुरुजींनी दंतकथा सांगत यात्रा घडविली. फाल्गुनीतील पिंडदानाचं दृश्य प्रत्यक्ष पाहून, आम्ही

बुद्धगयेला निघालो.

माणूस म्हणून जन्म लाभलेल्यांनाच मुक्तीचा विचार असेल, की सर्व प्राण्यांना? उत्तरक्रिया विधीविधान, ऋषीमुनींनी का केली असावीत? गरुड पुराणाची रचना तर त्यासाठीच झाली आहे! जन्माला आलेल्या माणसांना जीवनात सत्यगती प्राप्त करता येत नसेल तर पर्याय म्हणून हे तंत्र विकसित झालं असावं काय? माणसानं स्वानुभवातून मनःपूतपणे विकसित केलेलं हे तंत्र अतिप्राचीन काळापासून, सर्वकल्याणाचा ध्यास घेऊन; अवलंबिलं जातं आहे! ही पुरोहित मंडळी अनादिकाळापासून या विधिविधानांचे वाहक आहेत. तत्त्वज्ञानांच्या द्वंद्वांमध्येही ही तंत्रे श्रद्धेने पारंपरित आहेत. यातून पुरुषार्थपूर्ण सिद्धतेने मुक्त होता येण्यासाठीच तर सांख्ययोगाची मांडणी कपिलमुनींनी केली असेल ना! एक मात्र खरं मृत्यू तात्कालिक, जीवनचिरंतन! असा संदेश मात्र विष्णूपदांतून प्राप्त झाला होता. मृत्यू अटळ असला तरी ती केवळ एक तात्कालिक क्रिया आहे. हा विचारच केवढे काव्य आहे! याच मृत्यूचे भय माणसाला जन्मक्षणापासून असते. हेच सर्वात मोठे दुःख होय. जरा व्याधी आणि जीवनातील संघर्ष दुःखकारण असेल; तर त्यांचा अंत म्हणजे मृत्यू! 'देवाच्या द्वारी विसावा पुनर्जन्म नसावा!' यासाठीच का भगवंतांनी अगस्त्यांना आणि फाल्गुनी सरितेला आश्वासित केले? दहाबारा किलोमीटर प्रवासत बुद्धगयेपर्यंत जाताना, मृत्यू मृत्योत्तर जीवन आणि मानवी जीवनाचे सार्थक यांविषयीच्या विचारांनी मनाचा पूर्ण ताबाच घेतला होता.

अडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या चक्रवर्ती सम्राट अशोकाने बांधलेल्या बौद्ध मंदिरासमोर उभा होतो. आपल्या कर्तृत्वाने आणि महत्त्वाकांक्षेने चक्रवर्ती सम्राटझालेल्या अशोकांच्या आठवणी जागृत करणाऱ्या उत्तुंग शिल्पस्थापत्याच्या दर्शनाने अभिमानाने ऊर भरून आला होता. अशोकस्तंभावरील चतुर्मुख सिंहदर्शन, चतुर्दिशांना स्वयंकर्तृत्वाने स्वतःच्या अधिपत्याखाली आणण्याच्या शौर्यगाथेची आठवण करून देत होती.

''ना! राजा पृथ्वी पति!'' ''ना! राजा विष्णूः!'' या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक उद्घोषणांचा गजर करीत होती. विश्वधारक, विश्वविजेता, विश्वसंचालक भगवान विष्णूंच्या, कारुण्यमूर्ती, शांतीदूत, सम्यकमनस्क, स्वयंशासित, मृत्यूंजय भगवान गौतम बुद्ध स्वरूपाला शरण जाणाऱ्या, विनम्र अशोकाचे स्मरण जागवित

होती. भगवान विष्णूंच्या बुद्धस्वरूपाला चक्रवर्ती सम्राट अशोक का शरण गेले असावेत? धम्मचक्र हाती घेणे, चक्रवर्ती सम्राट होण्यापेक्षा का महत्त्वाचे वाटले असावे? अखंडपृथ्वीच्या साम्राज्याचा भोग घेण्याच्या प्रसंगी हे असीम वैराग्य का प्राप्त झाले असावे? मन स्वाभिमानाने आणि तेवढ्याच प्रश्नमालिकेने ताठर तरी संभ्रमित झाले. प्रपंचाच्या दालनात पदार्पण करतांनाच, सकल ऐश्वर्याची नश्वरता आणि वैराग्याची शाश्वतता, मनात जागलेला सिद्धार्थ, वैराग्याची धवल आणि विरागी पताका खांद्यावर घेऊन विश्वविजेता होण्यासाठी निघाला, आणि सर्वाभूती करुणेच्या प्रेमशस्त्राने पाहाता-पाहाता विश्वविजेता झाला! अहंकार, महत्त्वाकांक्षा, सत्तासंपत्ती, दर्पोद्दामता यांची शस्त्रे परजून चक्रवर्ती विश्वविजेता ठरणाऱ्या सम्राट अशोकाचा त्यानेच केलेल्या प्रलयंकारी संहाराने पराभव केला. खळांची व्यंकटी सांडली आणि प्रेतांच्या पर्वतातून शांतीच्या सागराकडे मन झेपावले. सम्राट अशोक प्रबुद्ध झाला! ऐहिकतेच्या दर्पोद्दाम वैभवातील निरर्थकता, अर्थशून्यता, महाशून्याच्या स्वाभाविक स्वसंवेद्य विश्वसंचालनात विरघळून गेली! हे बुद्धमंदिर या मनातील ऐहिकावर मनातील पारलौकिकाच्या विजयाची साक्ष देते. पारलौकिकाच्या महाशून्यतेतून स्फुरलेली त्यातच सामावलेली, लौकिकाची नश्वर ऐहिकता, या मंदिराच्या रूपाने वज्रलिपित वस्तुपाठ झाली! कितीतरी वेळ सम्राट अशोकांच्या मनात माजलेल्या, अज्ञानपूर्ण विज्ञानाच्या उपयोजनाने, ज्ञानपूर्ण परिपूर्ण शाश्वत अस्तित्वाशी, मांडलेल्या द्वंद्वात मी आणि उषा हरवलो होतो. त्या वास्तुशिल्पाला स्पर्श करतांना नकळत माऊली ज्ञानेश्वरांचे पसायदान आठवले! प्रबुद्ध होण्याची उर्मी दाटली!

आम्ही उभयता बोधीवृक्षाच्या तळवटी आलो. प्रबुद्ध होण्याची आस मनात बाळगणारे अनेक साधक तेथे ध्यानमग्न होते. आम्हीही त्यांच्या रांगेत जाऊन सुखासनात बसलो. श्री विष्णूंचे अवतार भगवान बुद्धांना ज्या वृक्षाच्या तळवटी महाशून्यतेत सामावलेल्या स्वतःतील न्याय परिपूर्णतेचे प्रेमस्वरूपतेचे ज्ञान झाले त्या वृक्षाचा, वंशस्वरूपात बोधीवृक्ष, गत हजारो वर्षांपासून महाशून्याचे प्रचलन प्रसारीत करीत होता. आम्ही एकवार त्या वृक्षाकडे भक्तिभावाने पाहिले. डोळे मिटले. ध्यानमग्न झालो. माझ्या मनात बोधीवृक्ष प्रकाशला आणि परिपूर्ण सामर्थ्यसंपन्न अस्तित्वाच्या प्रेमपूर्वक सम्यक समावेशक लौकिक जीवनसारणीचे, संवेदन स्फुरले! कर्मज्ञानवान झाले तर ठायीच महाशून्याची समावेशकता आणि

करुणा प्रकटते. हे ब्रह्मसूत्र प्रकटले. सांख्ययोग, विष्णूपद आणि प्रबुद्धयोग यांची लौकिक जीवनाला व्यापून टाकणारी, अविनाशी प्रेममूलकता स्वसंवेद्यतेने मनाठायी प्रकटली. मन आत्मस्वरूप झाले!

गेला अर्धातास मी आणि कदाचित उषाही याच भावसमाधीत, हरवलो होतो. डोळे उघडले तेंव्हा त्या बोधीवृक्षाच्या तुकतुकीत स्वयंप्रकाशी पानांची सळसळ जाणवली. बोधीवृक्षाला वंदन केले. निघालो.

अगदी अल्प काळात आपल्या प्रेममूलक संवेद्यतेने जग स्वहृदयात साम ावूनही गौतमबुद्ध ध्यानमग्नतेने भूतमात्रांना आपल्यात सामावून प्रबुद्ध करीत होते. जगत् जेतेपणाची अनेक स्मारके देशोदेशीच्या पारंपरिक सांस्कृतिक परिचयासह बुद्ध मंदिरांच्या रूपाने अर्थात मॉन्स्टरीच्या स्वरूपात उभी होती. प्रबुद्ध होण्याची जागतिक स्पर्धाच जणू! भगवान बुद्धांनी अवघे विश्व प्रबुद्ध होण्यासाठी मांडलेली तपश्चर्या या मंदिरांच्या रूपाने प्रत्यक्ष झाली होती. देशोदेशीच्या व्यवस्थापनांच्या पलिकडे, महाशून्य व्यापक, जेतेपणाचे, ठायीच दर्शन घडविण्यासाठी, मंदिराच्या बाहेर स्वतंत्रपणे, अवकाश व्यापित्व प्रदर्शित करणारी भगवान बुद्धांची प्रेमलास्य मुद्रा, ध्यानस्थपणे स्वतःत प्रकटलेले निखळ प्रेममूलक ज्ञान विश्वंभर करीत होती. भगवान विष्णूंच्या विराटरूप दर्शनासारखी, सांख्यांच्या ठायीच परिपूर्णपणे ज्ञानवान कर्मपरतेने अस्तित्वातील अद्वैत प्रकटविणारी! गंगासागर, विष्णूपद आणि बुद्धगयेतील ज्ञानप्रकाश आपल्याला सांभाळता येईल का? प्रयत्न तर करूया! या भावभरलेपणाने प्रवास संपवून कोलकत्त्याला परतलो.

*

४४. अवतार बर्फगणेश

सेलापास महाघाटातून जायचे होते. तवांगहून परत निघाल्यापासून, स्नोफॉल सुरू झाला. सुरुवातीला आल्हाददायक वाटले. तसा फार जोराचा स्नोफॉल नव्हताच. थंडी वाढली होती. सेलापासच्या अलिकडे घळीपर्यंत येईतो, थंडी असह्य झाली. त्यात लघुशंकेने जोर धरला.

''कुठंतरी थांबव बाबा!'' ड्रायव्हरला विनवत होतो.

''देखके ठहरेंगे! उधर थोडा अच्छा है। चायपानीका इन्तजाम हो जाएगा।'' ड्रायव्हरने दिलासा देत म्हटले. त्यावर अर्धापाऊण तास गेला. आमच्या पुढं आणि मागं गाड्यांची परतीची रांग लागली होती. तवांगकडं जाणाऱ्या गाड्या मात्र दिसत नव्हत्या. कधी एकदा ड्रायव्हर म्हणतो, तशी जागा येणार? एवढ्या वेळात अवघ्या प्रदेशात स्नोफॉलने आक्रमण केले होते. सुदैवाने रस्ता अजून साफ होता. बराच मोठा उतार तोही वळणावळणाचा पार करून आम्ही उतरलो. तेव्हा ड्रायव्हर म्हणत होता तसं एक मोठ्या बंपरवजा घर दिसू लागलं. काही जीप्स, एक मोठी ट्रक थांबली होती. पुढे रस्ता मोकळा, पण पांढुरका दिसत होता. पुढच्या गाड्या फारसं न थांबता पुढे जात होत्या.

ड्रायव्हरनं जीप थांबवली. तसा मी तर उडी मारूनच बाहेर पळालो. जाऊन येईपर्यंत, 'हिमसेतु' टूर्सचे संचालक श्रीराम दीक्षित, सौ. दीक्षित वहिनी, गाडगीळबाई आणि सौ. उषा खाली उतरली होती. त्याही जाऊन आल्या. आम्ही काकडलो होतो. दात वाजावेत एवढी थंडी! त्यात स्नोफॉल सुरूच होता. आम्ही त्या चहापाण्याच्या हॉटेलमध्ये घुसलो. कशीबशी बाकडी होती. टेकण्याची इच्छाच नव्हती. ड्रायव्हर तिथल्या आदिवासी भाषेत काही बोलला.

''चाय पिओगे, नाष्टा करोगे?'' त्यानं विचारलं. प्रथम चहा हवा होता.

थंडीनं भूकही लागली होती.

''अहो, नाष्टा नको, आज संकष्टी आहे.'' त्याही परिस्थितीत उषानं आठवण करून दिली. श्रीराम दीक्षित असं काही पाळत नसत. त्यांनी तेथे तयार वड्यासारखा काही प्रकार घेतला. ड्रायव्हरनं तर अगोदरच सुरुवात केली होती. आम्ही तिघं मात्र चहावरच भागवणार होतो. चहा पोटात गेल्यावर जरा बरं वाटलं. पुन्हा चहा तयार करायला सांगितला.

तोवर ''साहेबजी आगे चलकर सेलापासमे बहुत बर्फबारी हुयी है। हां हां, कल सुबहसे ही बर्फबारी शुरू है। अभी आज सुबहसे इधर भी शुरू हुयी है।'' ड्रायव्हरनं, त्या चहावाल्यानं सांगितलेला वृत्तांत सांगितला.

खरंतर आम्ही याच रस्त्यानं तवांगला दोन दिवस आधी गेलो होतो. त्यावेळी काही नव्हते. उन्हातल्या प्रवासाने घामाघूम व्हायला झालं होतं. त्याच रस्त्यावर आत्ता मात्र काकडलो होतो.

''आज सुबहसे उपरसे एकभी गाडी तवांग के लिये नही गयी!'' त्या हॉटेलवाल्यानं सांगितलं.

''काय हो दीक्षित आता इकडं तर सारं निर्जन आहे, त्यात जंगल आणि बर्फबारी. कसं करायचं?'' मी विचारलं. सेलापासनंतर आम्हाला दुसरीकडे जायचं होतं.

''अहो काळजी करू नका. येथून थोडा घाट चढून गेल्यावर सैन्याचे ठाणे आहे. इकडं असं वातावरण नेहमीच असतं. सैन्य रस्ता मोकळा करतं. आपण तिथं जाऊनच थांबणार आहोत.'' दीक्षितांनी आम्हाला समजावलं. तोवर आमच्या मागून येणाऱ्या गाड्या पुढे निघून जात होत्या.

पूर्वांचलाच्या सप्तटेकड्यांच्या प्रदेशात मी आणि उषा हिमसेतुच्या श्रीराम दीक्षितांबरोबर भटकत होतो. 'हिमसेतु'चा हा ट्रिप्स आयोजित करण्यासाठीचा सर्वेक्षण दौरा होता. श्रीराम दीक्षित स्नेही असल्याने त्यांच्या सोबत मुराद हिंडता येईल; म्हणून आम्ही निघालो होतो. मोजकी पाचच माणसं होतो. विमानाने राजधानी शहरात जायचे. तेथून स्वतंत्र जीप वा तत्सम वाहन करून हिंडायचे. श्रीराम दीक्षितांचा भटकण्यापूर्वीचा लॅपटॉपवर गृहपाठ झालेला असे. शिवाय त्यांचा टूर्स ॲरेंज करणं हाच व्यवसाय असल्यानं ते सराईतासारखं कुठंही वावरू शकत.

त्यांच्या सोबत आम्ही इटानगरला म्हणजे उगवत्या सूर्याच्या प्रदेशातील राजधानीला अर्थात अरुणाचलमध्ये पोचलो. इटानगरला परशुरामकुंड इ. पाहून आम्ही लगेचच तवांगला निघणार होतो. ठरल्याप्रमाणे तवांगला पोचलो. राहण्याची व्यवस्था चोख होती. मध्येच पाऊस, मध्येच स्नोफॉल, मध्येच कडक ऊन अशा वातावरणात आम्ही होतो. उगवत्याचा प्रदेश असल्यानं लवकर उजाडे आणि लवकर मावळे. सकाळी लवरकच तयार होऊन साईट सीनसाठी निघालो.

सोंगसेसर सरोवर अर्थात शनैश्वर सरोवर, ज्याला अलिकडे भारताच्या लाडक्या नायिका माधुरी दीक्षित यांचे नाव मिळाले होते; ते माधुरी लेक पाहण्याची उत्सुकता होती. तो भाग खूपच उंचावर होता. तेथे बहुधा बर्फच असे. त्यासाठीच तर लेकवर जाण्याची उत्सुकता होती. हे लेक मिलिटरीच्या ताब्यात होते. मिलिटरी कॅम्प ओलांडून जावे लागे. परवाना लागे. नेमकी तिकडे बरीच बर्फबारी झालेली असल्याने जायला परवानगी मिळणे कठीण होते, पण ते दीक्षितांना कठीण नव्हते. सकाळच्या वेळात आम्ही मॉन्स्टरी बघून आलो. तवांग दर्शन घडले. तोवर परवाने मिळाले होते.

बर्फात मनसोक्त मौज करायला मिळणार म्हणून आम्ही चांगलेच तरुण झालो होतो. सुरुवातीलाच वर जातांना मिलिटरी कॅम्प होता. समोरच शिवछत्रपतींचा अर्धपुतळा होता. हा कॅम्प मराठा रेजिमेंटसाठी प्रसिद्ध होता. शिवरायांना पाहाताच आमच्यातील तरुणाई उसळली. 'छत्रपती शिवाजी महाराज की जय!' मी जोरात आरोळी ठोकली. पाठोपाठ दीक्षितांनी 'जय भवानी, जय शिवाजी!' गर्जना केली. एक जवान अक्षरशः वीसएक वर्षाचा असेल, कदाचित. वासरानं आईकडं चौखुर उधळत यावं तसा धावत आला.

''आपण महाराष्ट्रातले?'' त्यानं अधिरतेनं विचारलं.

''पुणे आणि मुंबई'' मी म्हणालो.

तो मोठ्या भाऊबीनं पाहात म्हणाला, ''मी साताऱ्याचा!'' त्याचा आविर्भाव पाहून माझ्यातला प्राचार्य जागृत झाला. मी त्याला मिठी मारली. त्यालाही आपल्या घरच्या मंडळींना भेटल्याचा आनंद झाला. डोळे भरून आले.

''फिरायला आलात?'' त्यानं विचारलं.

''हो ना.'' दीक्षित म्हणाले. मुद्दाम सेलापासने आलो.

''बरोबर, खूप लोक हा मिलिटरीचा कॅम्प व्हीजिट करतात. १९६२ च्या

युद्धात मराठी रेजिमेंटनं येथे शौर्य दाखवलं.'' तो अभिमानाने सांगत होता. त्याच्या हातावर खाऊ देता येईल का; असा विचार करीत होतो. तोच, उषाच्या पर्समध्ये चॉकलेटस् असल्याचे तिला आठवले. तिने लगोलग चॉकलेटस् त्याच्या हातावर ठेवले. हातात घेताना तर जवान गहिवरलाच. मग अगदी उषा, दीक्षित वहिनी आणि गाडगीळ बाई यांनी त्याची पाठ थोपटली.

''या जाऊन, रात्री तिकडे खूपच बर्फबारी झाली आहे, जपून जा.'' त्यानं सांगितलं. आमची जीप सोंगसेसरच्या दिशेनं निघाली. तो आम्ही दिसेनासे होईपर्यंत हात हलवित होता.

जीप लेकपर्यंत जाऊ शकली, पण लेकही बर्फात दिसेनासं झालं होतं. धुकंही दाटून आलं होतं. त्यात लेक हरवलं होतं. पाहावं तिकडं बर्फ होता. उन्हाची तीव्रता भासतच नव्हती. लेकच्या बोर्डजवळच आम्ही अक्षरशः पोराटोरांप्रमाणे बर्फात खेळू लागलो. बर्फाचे गोळे करून एकमेकांना मारले. बर्फाचे डोंगर तयार करून डोक्यावर ठेऊन फोटो काढले, नि काय काय केलं. तेवढ्यात बंकर दिसले. आम्ही त्या बंकरमध्ये जाऊन पाहून आलो. एका सेंट्रीनं आम्हाला तिथल्या वातावरणाची माहिती दिली. 'लवकर निघा' त्यानं सूचना केली.

चीनची सीमा दाखवली. उगाचच बाहु फुरफुरले. १९६२ च्या युद्धाच्या बातम्या आठवल्या. हा उगवत्या सूर्याचा प्रदेश भारतात राहिला याचं श्रेय, लढावू आणि धारातीर्थी पडलेल्या जवानांना दिलं. परतीच्या वाटेवर मग, सेलापास आणि तवांग बॉर्डर या विषयीच दीक्षित बोलत होते. मलाही काही माहीत होते. दीक्षितांनी टूर आयोजनाच्या दृष्टीने अभ्यास केला होता. पुन्हा हॉटेलवर पोचेपर्यंत दीक्षितांनी १९६२ च्या युद्धातली सेलाविषयीची लोककथा ऐकवली. प्रेम आणि राष्ट्राभिमान यांनी अंगावर रोमांच उभे राहिले. दीक्षित सांगत होते – १९६२ च्या चीन–भारत युद्धात भारतीय सैन्यातला जसवंतसिंग रावत नावाचा एक जवान चीनच्या शिपायांशी मोठ्या शिताफीने एकाकी लढत होता. त्याच्या शौर्याकडे या घाटातली सेला नावाची आदिवासी तरुणी मोठ्या अभिमानाने पाहात होती. त्याला डबा पोचविण्याचे काम करीत होती. मनोमनी सेला जसवंतसिंगावर असीम प्रेम करत होती. मोठ्या कौशल्याने ती सर्वांचा डोळा चुकवून त्याच्यापर्यंत जाऊन त्याला जेवण देई. जसवंतसिंगाला तिच्या प्रेमाने लढण्यासाठी स्फुरण चढे. दोघांचेही राष्ट्रप्रेम शिगेला होते. त्या दिवशी ती डबा घेऊन त्याला जेवण द्यायला

गेली, तो तिला त्याचे प्रेत पाहावे लागले. त्या धक्क्यानं ती कोसळली. तिने स्वतःलाही मृत्यूच्या हवाली केले. त्या जसवंतसिंगाला त्याच्या धाडस आणि समर्पण यासाठी महावीरचक्र देऊन सन्मानित करण्यात आले आणि तेव्हापासून तवांग-कामंग घाट रस्त्याला 'सेलापास' असे लोक म्हणू लागले. पुढे सरकारने कागदोपत्रीही 'सेलापास' असे या घाटरस्त्याचे नामकरण केले.

याच 'सेलापास' घाटात आम्ही चहाचं हॉटेल सोडून चढणीला लागलो होतो. वर चढत गेलो तसा मिलिटरीचा कॅम्प दिसू लागला. आमच्या मागेही बऱ्याच गाड्या येत होत्या. मध्ये थांबणे शक्य नव्हते. जवळपास दोन किलोमीटर पुढे कॅम्पजवळ जावेतो गाडी बर्फावरून स्लिप होऊ लागली होती. आता वर स्नोफॉल थांबला होता.

मिलिटरीच्या बरॅक्स, गाड्या, इमारती, झाडेझुडपे, डोंगरउतरणी, काहीशी आजूबाजूची जमीन, रस्ता, रस्त्यावर उभ्या गाड्या सारंसारं बर्फाच्छादित स्नोचा चांगला जाडजूड स्तर. काही ठिकाणी चांगला तीन फुटापेक्षा जास्त. रस्त्यावरचा थर बाजूला करण्याचे काम सतत चालू असल्याने रस्ते स्नोने झाकले होते एवढेच. नजर जाईल तिकडे बर्फच बर्फ. बर्फाने आकाशाशी स्पर्धा करीत सगळंच झाकून टाकलं होतं. अवघ्या धरतीनं प्रखर सूर्यप्रकाशापासून बर्फाच्या पांघरुणात स्वतःला लपेटून घेतलं होतं. आश्चर्य म्हणजे तरीसुद्धा थंडी वाटत नव्हती.

आम्ही गाडी थांबवली होती. यापुढे आमची नजर ज्या वळणापर्यंत जात होती तेथपर्यंत गाड्यांचा जाम लागला होता. ट्रक्स, टेम्पो, कार्स सारे श्वास रोखून स्तब्ध. गाड्यांमधले लोक आता गाडीत बसून कंटाळलेले. खाली उतरून आपापला जीव रमवत होते. उगा ट्रॅफिक सुरू होईल का म्हणून वळणावरच्या उभ्या गाड्यांकडे पाहात होते. मुलांना या वातावरणात मुराद हुंदडायला मिळाले होते. मुलांचा खेळतांनाचा कल्ला बर्फालाही प्रतिध्वनीचे उधाण आणीत होता. काहीजण उगा थेटपासून येथपर्यंत फेऱ्या मारीत होते. कॅम्पवर पाळलेली किंवा असलेली काळी केसाळ कुत्री सगळ्या गाड्यांना गस्त घालत होती. वाराही थांबल्यानं अवघं जंगल शिखेपासून मुळापर्यंत बर्फपेलीत स्तब्ध उभे होते. उत्तरध्रुवाच्या वाचलेल्या वर्णनांचा अनुभव प्रत्यक्ष घेत होतो.

गाडीतून उतरलेल्या लोकांत जामविषयी उलटसुलट गप्पा सुरू होत्या. मधूनच मिलिटरी गाड्यांची हालचाल आणि शिपायांचे जाणे-येणे जामविषयी

ब्रेकिंग न्यूज पसरवी, ''तिकडे बर्फ हटवण्याचं काम जोरात सुरू आहे, आणखी तासाभरात ट्रॅफिक जाम निघेल!'' आशादायक रुमर.

''कालपरवापासून बर्फबारी सुरू होती, एवढ्यात थांबली. काही ठिकाणी सात-सात, आठ-आठ फुटाचे थर साचलेत. आज जाम हटणं शक्य नाही.'' तोंडचं पाणी पळविणारी ब्रेकिंग न्यूज. खरं काय खोटं काय? न्यूज येतात कुठून काही कळत नव्हतं. जवळपास तासभर आम्हीही जाम एन्जॉय करीत होतो. फेरफटका दूरवर मारून झाला. काहीच सुगावा लागेना. मिलिटरी कॅम्पवर असलेल्यांना जाऊन विचारून झालं. ''काम जोरसे शुरू है। कह नही सकते। दो-तीन घंटोमे हो जायेगा।'' एवढ्या वेळात आमच्या मागेही कदाचित शे-सव्वाशे गाडी येऊन खोळंबली होती. जॅमची लांबी जाहीर करण्याची स्पर्धा थांबत नव्हती. आम्ही उभयतां हा अनुभव प्रथमच घेत होतो. कदाचित कॅम्पमधून चहाची व्यवस्था होते की काय? म्हणून लोक आशाळभूतपणे पाहात होते. ज्यांच्याजवळ खाद्यपदार्थ होते ते स्वतः खाऊन कुत्र्यांनाही भुलविण्याचा खेळ खेळत होते. बराचवेळ हे सगळं पाहात, आता ताटकाळलेलो आम्ही गाडीत बसलो. आरामात बसता तरी येत होते. काल सायंकाळी पोराटोरांसारखे हुंदडणारे आम्ही बर्फाच्छादित सृष्टीत जखडलो होतो. आमच्या ठरलेल्या प्रवासाच्या नियोजनात चांगलाच अडथळा होता. तशात संकष्टी होती. अर्थात इथंतर खाणंपिणं मिळण्याचेही संकटच पडलं होतं. थेट पलिकडील वळणावरील, दृष्टीटप्प्यातली शेवटची गाडी हलल्याचा भास होई.

''निघाला वाटतं जाम!'' उगा आशा पल्लवीत होई. आम्ही जाण्याच्या रांगेत होतो. समोरून येणाऱ्या गाड्याच दिसत नव्हत्या. त्यांचा जाम कुठं आणि किती लांब असेल। हे मनात येऊन भयशंकेने व्यापले जात होते. कंटाळलो! ''आता करा कथा!'' म्हणतात ना, तशी कथाही सुचत नव्हती. मी भोवती आक्रमण करणाऱ्या विक्राळ बर्फाच्छादनाकडे पाहात होतो. मधूनच समोरच्या एका बर्फाच्छादित टेकाडाकडे लक्ष गेले. गणेशाचे ध्यान समोर असल्यासारखे होते. मला एकदम सुचले.

''आपण बर्फाचा श्री गणेश करूया!'' मी मनात विचार केला. लहानपणापासूनची मातीच्या मूर्ती करण्याची उर्मी उफाळून आली. आमच्याकडे घरीच गणपती करून बसवण्याची परंपरा. वडील करीत, मी आणि आता मुलगा

आणि नातूही गणपती करण्याची परंपरा चालवत होतो.

''उषा, मी बर्फाचा गणपती करतो!'' मी उषाला म्हणालो.

''अरे वा, तुम्हाला गणपती करता येतो?'' दीक्षित वहिनींनी कुतुहलानं विचारलं.

''हो हो, मी दरवर्षी करतो!'' मी म्हणालो. आणि मग आम्हा पाचही जणांत उत्साहाचे उधाण आले. संकष्टीची बर्फ पर्वणी वाटली. मी रस्त्याच्या कडेला गणपती करायला सुरुवात केली. अनेक लोक मी काय करतो याकडे पाहात आहेत हे लक्षात आल्यावर माझा उत्साह शतगुणीत झाला. मी भला ह्युमनफिगरचा आसनस्थ गणपती करण्याचा घाट घातला. बर्फाचे भलेभले गोळे रचू लागलो. अक्षरशः वीस-पंचवीस मिनिटात चांगला भलामोठा संकटमोचक मंगलमूर्ती प्रकट झाला. मी शेवटचा डोळ्यांचा भाग दाबून तयार केला आणि 'मंगल मूर्ती मोरया!' आरोळी ठोकली. बरेच लोक गोळा झाले. मग दीक्षित वहिनी, गाडगीळबाई आणि उषानं पूजा करायची ठरवली. साहित्य पुन्हा बर्फच होता. बर्फाचेच मोदक झाले. दीक्षितांजवळच्या टॉर्चने निरांजनाचे काम केले. आम्ही दणदणीत आरती सुरू केली. 'सुखकर्ता दुःखहर्ता...'' बघता बघता आपापल्या गाडीजवळून अनेकजण महाआरतीत सामील झाले. 'गणपती बाप्पा मोरया!' पुन्हा पुन्हा आरोळ्या उठवीत होतो. त्यातल्या त्यात या झपाट्यात सापडलेले चारदोन महाराष्ट्रीयन येऊन दर्शन घेऊन गेले. खेळणाऱ्या मुलांनाही मोठी गंमत वाटली. हे करता चांगला तास निघून गेला होता. कसे दीक्षितांना उत्साह संचारला. म्हणाले अथर्वशीर्षाची आवर्तन करू. आम्ही गाडीत बसून आवर्तनं सुरू केली. अनेक लोक कुतुहलाने, कोणी चमत्कारिकपणे आमच्याकडे पाहात होते. फोटो काढण्याचाही सपाटा सुरू झाला. स्नोफॉल थांबलेला असल्याने जाम सुटण्याची आशा पल्लवीत झाली होती. आमची आवर्तने झाली. पुन्हा एकवार 'गणपती बाप्पा मोरया!'ची घोषणा आमच्या मुखाने गरजली. मग मोरयाचा गजर करण्यात आम्ही दंग झालो.

''जाम निघाला, जाम निघाला'' कोणीतरी ओरडले. आम्ही गजर थांबवून पाहिले. खरंच जाम निघाला होता. आम्ही खरोखरी दोन-अडीच तासांत पुन्हा प्रवासाला सुरुवात केली. दीक्षित वहिनी म्हणाल्या, ''विघ्नहर्त्याने प्रकट होऊन विघ्नहरण केले!'' आम्ही पुन्हा मनोभावे विघ्नहर्त्याला वंदन केले. पुन्हा

जाता-जाता शिवकवच स्वरूप बर्फमयतेच्या उदरातून प्रत्यक्ष आत्मसंवेदनेने प्रकटलेल्या मोरयाचे फोटो घेऊन मोरयाला आमच्या स्मृतीपटलावर कैद केले. प्रवासातील विघ्नहरणासाठी आता थांबणे शक्यच नव्हते. सगळ्याच वाहनांची घरघर सुरू झाली होती. पाहाता पाहाता आम्ही जवळपास चार किलोमीटरचा जाम ओलांडून समोर लागलेल्या जामपर्यंत पोचलो. रस्ता एकेरी असल्याने एकाबाजूने एकाचवेळी जाणाऱ्या वाहनांना सोडता येत होते. विघ्नहर्त्याने आमच्या बाजूकडील वाहनांना अगोदर सोडण्याची व्यवस्था केली होती. जवानांचा निकराचा राष्ट्रायस्वः भावनेने केलेला लढा, सेलाने जवानाचे जीवन सार्थ करून मिळविलेले अमरप्रेम, वज्रलिपित नाव, सेलापास आणि या भावना जागवित आम्हाला संकटमुक्त करीत पुढील प्रवासासाठी अभय देणाऱ्या श्री गणेशांचा वरदहस्त घेऊन आम्ही पुढे जात होतो. आजही सेलापासमधील बर्फगणेशाचे ध्यान मनात प्रकटते. सृष्टीच्या विलोभनीय, मंगलमय त्याचबरोबर रुद्रभयाण अवतरणाची साक्ष पटते. सगळे त्याचेच विभ्रम!

*

४५. धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र

धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्रात आम्ही पोहोचलो आणि मन थेट महाभारतीय युद्धात पोहोचलं. 'वसुधैव कुटुंबकम्', 'कृण्वंतो विश्वं आर्यमं!' अशा घोषणा करणाऱ्या, आणि मर्यादापुरुषोत्तम प्रभू रामचंद्रांच्या व्रतस्थ, विश्वात्मक वात्सल्याचा, आदर्श असलेल्या विशाल जंबुद्विपात, भाऊबंदकीतून विश्वविनाशाच्या उंबरठ्यावर नेऊन ठेवणाऱ्या, महाभारतातील घटना, प्रसंग मनाला विद्ध करू लागले. तत्त्वज्ञान आणि वास्तव व्यवहार यात असलेलं अंतर नाहीसं करण्याचा मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी, कुरुकुलाच्या असो की यादवकुळाच्या असो किंवा अन्य कोणत्याही कुळांतील असो आपल्याच माणसांत निर्माण झालेल्या माणुसकीशून्य विद्वेशातच वावरतांना, तटस्थ आणि न्याय किंवा सत्याची बाजू घेऊन विश्वाला, विनाशाचा परिणाम प्रदर्शित करीत, पुन्हा सत्यनिष्ठेकडे नेणाऱ्या महापुरुषाला, पूर्णावताराला केवढा खटाटोप करावा लागला? एवढ्या भीषण, भ्रष्ट आणि विद्वेषात्मक अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठी हाताशी असलेल्या मोजक्या माणसांमधील सत्यनिष्ठा आणि भौतिक विश्वासाठीची कर्मनिष्ठा जागविण्यासाठी, उपनिषदांचे सार युद्धभूमीवर उद्‌घटित करावे लागले. तेव्हां एक अर्जुन नैराश्य आणि हतबलता टाकून उभा राहिला! कुरुक्षेत्र भूमीत पावला-पावलावर श्रीकृष्ण भगवंतांना वंदन करतांना, भीषणता, बंबाळता, आत्मघात, पथभ्रष्टता, स्वार्थांधता या व अशा दुरितांना, तत्त्वज्ञानाच्या मुशीत घालून राजरोस अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार करणाऱ्या तथाकथित सत्तापिपासूंची कीव आली!

याच कुरुक्षेत्रात भगवद्‌गीता कथाप्रसंग उभा करून श्रीमद्‌भगवद् गीतेचे, स्मरण करून देण्याचा प्रयत्न, व्यवस्थेतून केला आहे! अर्जुन आणि भगवंत यांचा कुरुक्षेत्रातील संवाद म्हणजे वास्तव आणि तत्त्व यातील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न खरंच सफल झाला का? असा प्रश्न मनाला अंतर्मुख करीत आणखी विक्राळ काळोख्या गुंफेत घेऊन जात होता. या तिमिरपूर्ण गुंफेत प्रकाशकिरणांचा

प्रवेशच होणार नाही; एवढी गडद अंधःकारता निर्माण झाली आहे; असे वाटू लागले. या गुंफेच्या बाहेर हताश, निराश, लाचार, परवश अवस्थेत जगण्याचा प्रयत्न जीजीविशेने करीत; देवाधिनतेने 'त्राही माम्'च्या आरोळ्या विवश माणसे देत होती. त्या आरोळ्यांचे पडसाद तर सोडाच पण, साधी कुणकुण सुद्धा या कुट्ट भीषण गुंफेत पोहचत नव्हती. हां, त्या गुंफेच्या टोकाला, दूरवरच्या शीळाबंद दारातून, भगवद्‌गीतेचा प्रकाश डोकावण्याचा, शिरण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत होता. मात्र कुट्ट विक्राळ गुंफेतील अंधःकाराची गर्दता, मदांध विक्राळ शोषणभूते नंगानाच घालून, वाढवत होते.

गर्दीने, सिमेंटच्या जंगलात, वसलेल्या कुरुक्षेत्र शहराकडे पाहाताना, महाप्रलयानंतर पुन्हा युगचौकडीची सुरुवात झाली असे मनात येतांनाच, त्या विचाराचे विच्छेदन करणारा; कलियुगाच्या करामतींचा विचार मनात आला. एका बाजूला अर्जुनाला कर्तव्यकर्मतत्पर, सत्यनिष्ठ करून; खलविनाशासाठी सिद्ध केलेले असतांनाच; त्याच श्रीकृष्ण भगवंतांना, साक्षात यमधर्म अवतार धर्मराजांना 'नरो वा कुंजरोवा!' असे अश्वत्थाम्याविषयी अर्धसत्य सांगण्यासाठी प्रवृत्त करण्याची वेळ यावी आणि कलीचा मार्ग प्रशस्त करावा लागावा? केवढा हा अंतरविरोध! त्याच प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण भगवंतांना, स्वतःची अवतार समाप्ती, व्याधाला दिलेल्या वचनाची पूर्ती करण्यासाठी करावी लागून; द्वापाराची समाप्ती साधून कलीचा मार्ग मोकळा करावा लागला. मग कुरुक्षेत्रावर सत्य केविलवाणे, हताश, निःसहाय झाले तर काय नवल?

मी, सौ. उषाबरोबर कुरुक्षेत्रधाम पाहात होतो खरा! नदीचा प्रवाह मात्र मला इतिहासाची पाने उलगडण्यास भाग पाडत होता. मनोसागरावर चक्रीवादळे उमटत होती. एकदोनदा सौ. उषानं, 'कसली तंद्री लागलीये?' म्हणून मला भानावर आणण्याचा प्रयत्नही केला. महाभारत कथाप्रसंग पर्यटकांसाठी अनुभूत व्हावा म्हणून महाभारत सृष्टी निर्माण केली होती. पण या सृष्टीने मी मात्र अवघी संघर्षलीला अनुभवत होतो. कैवल्याने स्वतःचा लोप सृष्टीस्वरूपात करवून संघर्ष आणि दुःखलीला अनुभवच सत्‌चिदआनंदस्वरूपाची परीक्षा घ्यायचे ठरवूनच; चौदा चौकड्या युगप्रवाहाची सत्य/कृत, त्रेता, द्वापार आणि कली यांची रचना केली असेल का? सच्चिदानंदरूपाला या संघर्षमय आणि तापकारक अस्तित्व क्रीडेत सच्चिदानंदमूल्यशोध घ्यायचा आहे का? की अशी माणसा-माणसाला

मरणकळा सोसविण्याची लीला स्वरूपतः करून, स्वतःचंच स्वानंदमग्नतेचं रूप न्याहाळण्याची उर्मी त्याच्या ठायी निर्माण झाली असेल? म्हणूनच का सच्चिदानंदस्वरूप ऋषी, मुनी, तपस्वी, सिद्ध, साधू, संत, सेवक अशा स्वरूपाची योजना केली असेल? मी अस्वस्थपणे विचार करीत होतो. विशाल वटवृक्षाच्या, पाराभोवती, तेवढेच विस्तीर्ण उद्यान होते. त्या उद्यानाभोवती शांत सावळा जीवनाशयाचा फेर होता. त्यात हंस सम पक्षी विहरत होते. कमलिनी स्पर्धा करीत फुलत होत्या. दुपारच्या करकरीत उन्हातही, कारंजी जलाला जणू गुदगुल्या करीत होती. क्षणभर या सृष्टीच्या मानवी रचनेचे कौतुक वाटले. रक्तबंबाळ झालेल्या भूमीतही अशी आनंदविभोर रचना करण्याची माणसाची वृत्ती आणि कौशल्य; त्या कैवल्याच्या, संघर्षमयी लीलेतील दुःखात होरपळत असतांनाही, सच्चिदानंदमग्न राहण्याच्या स्वभावाचा प्रत्यय येत होता. 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', 'सोऽहम्' या महानुभूतींचा ठायीच प्रत्यय घडविण्याची शक्ती मानवाच्या ठायी सृष्ट करून, माणसालाच स्वरूपसिद्ध केले असावे. म्हणूनच महाभारतीय युद्ध जेवढे वास्तव तेवढेच लीलात्मक भ्रामक आहे असा विचार आला.

विद्धमन, ठायीच शांत झाले! 'आपलाच वाद आपणाशी' करीत 'आपुली आपण करा सोडवण' हे सामर्थ्य अनंत श्रीकृष्णांनी मानवाला प्रदान केले. त्यामुळे मर्त्य, द्वैत अवस्थेत, भोगणाऱ्या माणसाला सच्चिदानंदस्वरूपाची अनुभूती ठायीच घेता येते, नव्हे का? 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' हा लीलाविग्रह त्या लीलाविश्वंभराने याच अनुभूतीसाठी घडविला असा निर्णय मनात करीत मी तटस्थपणाने त्या महाभारत सृष्टीचा आनंद घेऊ लागलो. कौरव-पांडवांचे सैन्य, चक्रव्यूह, प्रत्यक्ष युद्धप्रसंग, शरपंजरी पडलेले भीष्म, महारथी अर्जुनाचे सारथ्य करीत जाणारे भगवान श्रीकृष्ण, भगवद्‌गीता निरुपण प्रसंग, द्रौपदी चिरहरण आणि द्यूत प्रसंग असे महाभारतातले अनेक लक्षणीय प्रसंग संपूर्ण महाभारत, पर्यटकांच्या स्मृतीपटलावर साक्षीभूत करीत होते.

कितीतरी वेळ त्या व्यासमहर्षींच्या अलौकिक इतिहास ग्रंथाच्या, चित्रदर्शनात गढून होतो, पण पुढच्या प्रवासाला जायचे होते. व्यवस्थापनांनी हाकारल्यावर हळूहळू आम्ही त्या चित्रनगरीतून बाहेर पडत होतो. भोवतीच्या नि पायाखालच्या सिमेंट आवरणाने कुरुक्षेत्रभूमी वर्तमानातल्या घटनांची साक्षी होत, वर्तमानातील घडणाऱ्या महाभारतात, ऐतिहासिक महाभारताचा पुनःप्रत्यय

घेत होती. पण कुरुक्षेत्र शहराच्या बाहेर नदीकाठाने गाडी धावू लागली तशी अठराअक्षौहिणी सैन्याच्या धुमश्चक्रीची साक्ष देणारी, रक्तानं न्हालेली आणि त्या रक्तातील मानुष अमानुष वृत्ती-प्रवृत्तींना प्रदर्शित करणारी रक्तरंजित, रक्तबंबाळ, तांबड भूमी नव्हे रक्तभूमी पुन्हा दिसू लागली. द्वापारातील रक्तन्हाणं अद्यापही ताजं होतं!

उत्खनन सुरू असलेल्या स्थळी गेलो तेव्हा महाभारतकालीन म्हणजे युगाब्दापूर्वीच्या छिन्न अवशेषांनी मला महाभारतातील प्रलयंकारी महायुद्धात नेलं. आपल्याच संतानांचा हा मानवी महायुद्धाचा इतिहास साद्यंत लिहित असतांना, महाभारतकार महर्षि वेदोव्यासांना काय वाटले असेल? हा इतिहास त्यांनी पांडव राज्यगादीवर विराजमान झाल्यावर लिहिला असावा; की युद्ध सुरू असतांना, दृष्ट होईल तसा लिहिला होता? भगवान श्रीकृष्ण, महारथी अर्जुन, सम्राट धृतराष्ट्रांना महायुद्ध साक्षात करणारे संजय यांच्याप्रमाणे भगवान श्री व्यासांना दिव्यदृष्टी असणारच! भगवद्‌गीता प्रसंग तर; युद्धभूमीवर तत्त्वमीमांसा निरोपित करणारं प्रकरण आहे, त्यातील संवादात्मकता भगवान व्यासांच्या दिव्यदृष्टीची साक्ष देते. आपल्याच संतानांचा इतिहास अतिशय ताटस्थ्याने न्यायबुद्धीने लिहिण्याचे धाडस, खरंच कोणा इतिहास लेखकाच्या ठायी खचितच असेल! असले पाहिजे हे खरं! जीवनाचे सगळे रंग, माणसाच्या सर्व सुष्टदुष्ट प्रवृत्ती, वासना, भावना आणि परिणामतः त्यातून प्रकटलेले सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय स्थितीगतीचे नवरसासह शांतरसात्मक प्रसंगांचे प्रत्ययकारी, चित्रशैलीत शब्दलाघवाने दर्शन महर्षींकडून घडले.

कुरुक्षेत्राच्या रक्तरंजित तरी; भगवान श्रीकृष्णांच्या प्रत्यक्ष पदस्पर्शाने आणि वाणीआविष्काराने पावन झालेल्या या भूमीला तीर्थक्षेत्रत्व प्राप्त झाले आहे. कुरुक्षेत्राला व्यासांनी धर्मक्षेत्र असं म्हटलं आहे; याचा विचार मनात आला आणि धर्म हा शब्द प्रत्येक भूमिकेचा कर्तव्यधर्म आणि स्वभावधर्म यासाठी आला आहे. त्याचबरोबर भगवद्‌गीतेने अवघ्या मानवी धर्माच्या लौकिक आणि अलौकिक अवस्थांतरांची चर्चा केली आहे. धर्म शब्द यासाठी लिहिला असावा. उत्खनन पाहातांना महर्षि व्यासांच्या या प्रतिभेला वंदन करीत पुढे जात होतो.

*

४६. रामलल्ला चरणी

भल्या भक्कम लोखंडी आणि काटेरी तारांच्या गुंफणीने बांधलेला कुंपण मार्ग आक्रमित, एक-एक पाऊल त्या बंदरस्त्यातून आम्ही पुढे पुढे जात होतो. चैतन्य ट्रॅव्हल सोबतच्या सहलीत आम्ही अयोध्येला पोचलो होतो. त्या काटेरी कुंपणातून पुढे-पुढे जातांना कुंपणाचा प्रत्येक काटा मनातल्या अस्मितेला बोचत होता. एकावेळी एकच उभा राहू शकेल अशा एकामागोमागच्या रांगेतून आम्ही पुढे-पुढे सरकत होतो. मार्ग असा नागमोडी विळख्याचा की जणू महाअजस्त्र सर्पाच्या मुखातून आत जात, त्याच्या उदरातून पुन्हा प्रकट व्हायचं. म्हणजे आजही प्रभु रामलल्ला बंदिखान्यातच होते. भगवान श्रीकृष्णांना बंदिखान्यात जन्म घेऊन; बंदिखान्यातून निसटण्याचं कौशल्य, त्या पूर्णावतारात होतं. मर्यादापुरुषोत्म प्रभु रामचंद्रांना ते करणं शक्य असलं तरी, त्यांच्या मर्यादाबद्धतेला ते शक्य नव्हतं. त्यासाठी वानरसेनाच सज्ज व्हावी लागणार होती.

या सर्पाकृती काटेरी कुंपण मार्गावरही अशीच प्रत्यक्ष वानरसेना भक्तांचे स्वागत करून; भक्तांशी स्वाभाविक लडिवाळ खट्याळपणा करीत होती. त्या कुंपणातूनही जमेल तसे हात, पाय, तोंड आत खुपसून प्रिय भक्तांशी लगट करीत होती. उषाच्या खांद्याला भली पिशवीवजा पर्स होती. त्यात खरं तर काहीच नव्हतं. प्रसाद पदार्थ खास या रामसेनेसाठी काय तो होता. कारण कुंपणात शिरण्यापूर्वीच झाडाझडती झाली होती. एका रामसैनिकाने बरोबर ती पर्स खेचली. सौ. उषा भितीनं किंचाळली तरी, बरोबर त्यातली प्रसादपुडी खेचून मोठ्या मिश्कीलपणे उषाकडे पाहात रामसैनिकाने पर्स फेकली. त्या दोन क्षणांत आम्हा दोघांची जी त्रेधातिरपीट झाली; त्यावेळी मात्र ते कुंपण म्हणजे संरक्षण भिंत वाटली. पण दुसऱ्या क्षणी मनातली खंत उफाळून आली. रामलल्लाच्या दर्शनाला अशा काटेरी

कुंपणातून आपल्याच सार्वभौम राज्यात प्रवास करावा लागावा?

आम्ही रामलल्लांच्या समोर पोहोचलो. एका राहुटीवजा मंदिरात विस्थापितांसारखे रामलल्ला विराजमान होते. मनात आले आज रामलल्ला विस्थापित वाटतात खरे, पण यापूर्वी तर रामलल्ला मंदिरासकट बंदिवान होते. एवढं नव्हे तर त्या बंदिखान्यावरही जगत्ज्तेपणाच्या गर्वोद्धतेने, आक्रमकांनी, मंदिराचं पावित्र्यही नष्ट होईल; अशा आक्रमकपणे मशिदीचा ढाचा बांधून, प्रत्यक्ष कैवल्याला, स्वतंत्रतेला, मोक्षमुक्ती स्वरूपाला पूर्ण बद्ध करून टाकले होते. सीतामाईंना सहा महिनेच बद्धतेत राहावे लागले. रामलल्लांना मुक्त करण्यासाठी सहाशे वर्षे लागली. रामजन्मभूमी मुक्ति आंदोलनात, लंकादहन प्रसंगासारखाच प्रसंग कारसेवकांनी रामसेना बनून अपवित्र ढाचाच्या इमारतीतून बंदिवान प्रभूंना मुक्त करून या तंबूत का होईना विराजमान केले. आता प्रत्यक्ष मंदिरात राज्याभिषेक होण्याची शक्यता निर्माण झालीये! त्यांच्या या मुक्तीसाठी अनेक कारसेवकांना जीवनमुक्त व्हावं लागलं. किंबहुना उद्दाम सत्ताधिशांनी, निधर्मी आणि कायदाबद्ध दांभिकतेनं कारसेवकांना बंदुकीच्या गोळीनं ठार केलं. रामलल्लांचं दर्शन घेतांना या सर्व रामसेवकांना मनोमनी वंदन केलं.

कारसेवकांचे जथ्थे गावा-गावातून, नगरा-नगरातून अयोध्येकडे कूच करीत होते. नगरही त्यात मागे नव्हते. आम्ही त्यावेळी कोर्टगल्ली गंगा चेंबर्समध्ये राहात होतो. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे निष्ठावान जीवनव्रती श्री. शरदरावजी कटककर त्या जथ्थ्यात जाणार होते. मन हुरावले होते तरी मला अनेक कारणांनी जाणे शक्य नव्हते. आम्ही शरदरावांना घरी बोलावलं. सौ. उषानं औक्षण करून; रामजन्मभूमी आंदोलनाच्या युद्धावर जाण्यासाठी निरोप दिला. मोठ्या श्रद्धेनं आम्ही सर्वांनी त्यांना वंदन केलं. ॲड. राजाभाऊ झरकरही त्या जथ्थ्यात होते.

सहा डिसेंबरला टीव्हीच्या पडद्यावर त्या प्रभु रामांना मंदिरासह बंदिस्त करणाऱ्या ढाच्याला जमीनदोस्त होतांना आम्ही पाहात होतो. कारसेवक रामसेवकांनी शतकांचे सूतक फेडण्याची ओजवी कार्यवाही केली होती. आम्ही अक्षरशः टाळ्या वाजवून आनंदाने उड्या मारत होतो. या दृश्यांबरोबर उद्दाम सत्ताधिशांच्या निर्लज्ज कारवाईचा, खंतीभरल्या अंतःकरणानं निषेध करीत होतो.

माझे मानसपुत्र 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' हेही 'कारसेवक सत्यनारायण'

म्हणून रामसेनेत मोठ्या आवेशाने व त्वेषाने सामील झाले. ते तत्कालीन मा. मुख्यमंत्री मुलायमसिंग यादव यांना 'मुल्लासिंग' संबोधत चक्क, त्यांचा समाचार घेण्यासाठी त्यांच्या कार्यालयात त्वेषाने धडकले. मोरया प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेल्या 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' या मी लिहिलेल्या विनोदी कथात्मक कादंबरीला 'सत्यनारायण थापाड्यां'नी त्यावेळी सर्वाधिक खपाचा मान मिळवून दिला. 'सत्यनारायण थापाडे पाटलां'च्या 'कारसेवक' भूमिकेचा गौरवाने उल्लेख करीत कादंबरीच्या प्रकाशनप्रसंगी द. मा. मिरासदार आणि डॉ. आनंद यादव यांनी सर्वाधिक खपाचे भाकीत केले होते. रामलल्लांच्या स्मरणाचे हे महात्म्य!

रामलल्लांच्या विराजमान रूपाचे दर्शन घेतांना, आपल्याच प्राचीनतम श्रेष्ठ सांस्कृतिक राष्ट्रामध्ये, आपण केवढ्या भीषण गुलामगिरीत खितपत पडलो आहोत, असा विचार मनात आला. या रामलल्लांनी सांस्कृतिक राष्ट्राच्या पुनरुथ्थानाला प्रेरणा, बळ आणि आदेश द्यावा. विश्वसंचार करणाऱ्या भारतीय सांस्कृतिक राष्ट्राचे पुनरुथ्थान झाल्याशिवाय राहणार नाही! मनात विचार गर्दी करून येतांनाच, अंतर्मनात प्रश्न उसळला, ''तू काय करणार?'' खरंच मी यासाठी काय केले होते आणि करणार होतो. दृढ श्रद्धापूर्वक इच्छा बाळगणे आणि यथाशक्ती या आंदोलनाला मदत करणं एवढंच आपल्या हाती. सांस्कृतिक हिंदू राष्ट्राचे पुनरुथ्थानाचा विचार जागृतीसाठी सदैव प्रयत्नशील असणाऱ्या, विश्व हिंदू परिषदेला जमेल तेवढी तनमनधनाने मदत करणं माझ्या हाती आहे; अशी मनाची समजूत घालून रामलल्लांना पुन्हा वंदन करून परतलो. प्रभु श्रीराम म्हणजे भारतीय सांस्कृतिक राष्ट्राचे राष्ट्रपुरुष त्यांचे दिव्यत्व आपल्यामध्ये प्रकाशमान होत असल्याचा अनुभव होत होता.

श्री रामलल्लांचे दर्शन घ्यायला जायचे आहे या कल्पनेनेच आम्ही उभयता रोमांचित झालो होतो. ज्या श्री शरयुमातेमध्ये प्रभु रामचंद्रांनी स्नान केले, त्या शरयू नदीत स्नान करतांनाच, माता शरयूने आमच्या तनमनात श्री रामलल्लांच्या लल्लास्वरूपाचे दर्शन घेण्याची वत्सलभावपूर्ण ओढ निर्माण केली होती. आता प्रत्यक्ष दर्शनाने वेगळीच उर्मी मनात प्रकटली. सप्तसिंधूंचा नव्हे नव्हे सहस्त्रावधी पावन प्रवाहांचा, जलाशयांचा, वरुणालयाने वेष्टित असा देश पुन्हा श्रीरामतेजानं उभा राहील!

श्री रामलल्लांच्या अस्तित्वाविषयी आणि मंदिराविषयी अतिशय हिडीसपणाने

प्रश्नांची सरबत्ती रावणवृत्तीने, काही तथाकथित घटनातज्ज्ञ हिरीरीने मांडणी करीत होते. सांस्कृतिक राष्ट्रवाद विचाराचे जनक, भारताचे भूतपूर्व उपपंतप्रधान श्री. लालकृष्ण अडवाणी यांनी आंदोलन करीत; श्री रामलल्लांसाठी स्वतःही बंदिवास पत्करला. कोट्यावधी रामभक्तांच्या मनःसंकल्पाची एक-एक विट प्रभुच्या म्हणजे राष्ट्रमंदिराच्या उभारणीसाठी पुन्हा एकदा राष्ट्रसेतूचे निर्माण प्रभु रामचंद्रांचा जप करीत, योगदान देत होती! तरीही विस्थापित विराजमान स्थितीतील रामलल्ला न्यायासनासमोर मर्यादापुरुषोत्तमपणाने स्थितप्रज्ञपणाने न्यायाच्या प्रतिक्षेत होते. न्याय अंध असतो; याची जाणीव रामभक्तांना होती म्हणून शासनच श्रीराममय व्हावं असा संकल्प भारतमातेच्या स्वत्वजागृत संतानांनी केला आणि २०१४ मध्ये रामस्वरूप, सिद्ध, तपस्वी, पुरुषाला अर्थात विद्यमान प्रधानमंत्री श्रीमान नरेंद्र मोदींना, शासनाची धुरा दिली. पण व्यर्थ! तेही प्रभुरामाप्रमाणे मर्यादापुरुषोत्तम स्थितप्रज्ञ! तेही न्यायासनासमोर हात जोडून राष्ट्राच्या भावना मांडत होते. अखेर नियतीला सांस्कृतिक सनातन भारतीय राष्ट्रपुरुषाची अर्थात प्रभूरामचंद्रांची साधना सिद्ध करावी लागली. रामलल्ला विराजमान, यांना मंदिराभिषिक्त करण्याचे सर्व मार्ग खुले झाले. नव्हे नव्हे सांस्कृतिक सनातन राष्ट्राच्या पुनरुथ्थानाचे सर्व मार्ग प्रशस्त झाले. भारताचे पंतप्रधान श्रीमान नरेंद्र मोदींना, तेवढ्याच मर्यादा सिद्धतेने, शरणागत भावाने, राष्ट्रनिर्माणासाठीच्या तेजस्वितेने, प्रभू श्रीराम मंदिराचा शीलान्यास करतांना राष्ट्राने अनुभवले. त्याप्रसंगी श्री रामलल्लांचे राष्ट्रपुरुषतेज दशदिशांना उजळीत होते. रामसेवकांचे, कारसेवकांचे डोळे पाणावले होते. तनमनधनाने राष्ट्रउभारणीच्या कार्यात प्रधान सेवकासोबत सहभागी होण्याचा संकल्प पुन्हा पुन्हा प्रकट होत होता.

टी.व्ही.वर शीलान्यास प्रसंगी रामलल्लांसमवेत, नरेंद्रभाईंचे दर्शन घेतांना आम्हा उभयतांचे हात नकळत जोडले गेले. ऊर भरून आला, डोळ्यांना आनंदधारा लागल्या. काटेरी कुंपणाचे काटे रामसेवकांनी केव्हांच उपटून, फेकून, जाळून टाकले होते!

*

४७. कन्याकुमारींचा अभेद संदेश

मोटरलाँच सागरावर स्वार होऊन; विवेकानंद शीळेकडे जात होती; कधीकाळी साध्या होडीने या शीळाबेटावर जावे लागत असावे. विवेकानंद रॉक आणि शीळा स्मारक अगदी स्पष्ट नजरेच्या टप्प्यात होते. स्वामींना जेथे विश्वकुटुंबियत्वाचा, पूर्णपुरुषाचा, भेदाभेदातीत सृष्टीलाघवाचा साक्षात्कार झाला; तो हा रॉक! स्वामींनी सनातन भारतीय सांस्कृतिक विचार आपल्या समाधीमग्न अवस्थेने अचल स्थाणुवत, वज्रलिपित केला तो हा रॉक! जणू स्वयंभू शिवाचा साक्षात्कार! मनात स्वामींच्या विश्वव्यापक प्रतिभेचे, चराचरात सामावलेल्या एकात्मभावाचे, महातत्त्व आणि महाशक्तीच्या अद्वैतानुभूतीचे चिंतन सुरू असतांनाच, लाँच किनाऱ्याला लाँच झाली. विवेकानंद रॉकवर पाऊल ठेवतांना नकळत नम्रतेने हाताने रॉकला स्पर्श करून; धूळ मस्तकी घेतली.

खरंतर हा रॉक पृथ्वीच्या अस्तित्वाएवढा प्रागऐतिहासिक सनातन! पृथ्वीचाच एक भाग! लहानसं बेट! पण सूक्ष्मतेत विराट सामावण्याचा साक्षात्कार, स्वामींना घडविणारा हा रॉक! स्वामींची पाऊले येथे उमटली, स्वामींची संजीवक समाधी येथे सिद्ध झाली. कैवल्याचं सृष्टीरूपात प्राकट्य येथे झालं, तो हा रॉक! स्वामींच्या नावानं अनादि अनंत झाला. विश्वाला कवेत घेऊन शाश्वत प्रेमाचा संदेश देण्यासाठी सिद्ध झाला! या रॉकवरून प्रकटलेल्या स्वामींनी थेट शिकागो सर्वधर्म परिषदेत सर्वात्मक एकात्मभावाचा संदेश, सर्वांना ''बंधू आणि भगिनींनो!'' असे म्हणत दिला. अवघी जीवसृष्टी या भूमातेचीच संताने होत एवढा आत्मभाव सर्वांना संवेदित करण्याची शक्ती स्वामींच्या विभूतिमत्त्वातून प्रकटली. सहस्त्र सूर्यांचे तेज प्रकटावे तशी! स्वामींना आणि रॉकस्वरूप स्वयंभू स्थाणूला त्रिवार वंदन करून निघालो.

कन्याकुमारीची पुराणकथा ज्ञात होती, परंतु कन्येतील मातृत्वभाव स्नेहाळ, गंभीर दृष्टीतून प्रेरित करणारी कन्याकुमारी माता पाहतांना, सृष्टीसतीचा अवघा गहिवर त्या नजरेतून स्रवतो आहे असं वाटत होतं. कितीतरी वेळ, ते आपल्यातच, समस्त जीवांना वात्सल्यानं सामावणारं ध्यान पाहात राहिलो. कलकत्त्याची कालीमाता आणि कन्याकुमारी, खरंतर एकाच शक्तीची रूपे. तेजकला मात्र किती भिन्न. सतीची अनेक रूपे भारतभर प्रकटली आहेत. त्यातील बहुतांशी रूपे युद्धदेवता स्वरूपातील आहेत तर काही रूपे प्रापंचिकांना सांभाळणारी, उर्जा देणारी आहेत. मात्र असं अतीव स्नेहाळ कन्यारूप केवळ कन्याकुमारीलाच अनुभवता येतं! कन्याकुमारीचं यथासांग दर्शन घेऊन; पुन्हा विवेकानंद केंद्रावर आलो. तेव्हा संध्याकाळची दिवेलागण झाली होती. जेवणं उरकली आणि निद्राधिन होण्याचा प्रयत्न करीत होतो. तोच चक्क महाराष्ट्रातील अभंग, टाळ मृदुंग ध्वनी कानावर आले. उठून जाऊन पाहून आलो. महाराष्ट्रातून वारकऱ्यांची एक मोठी सहल कन्याकुमारीत दाखल झाली होती. जेवणं उरकून त्यांनी भजन मांडलं होतं. पण थोड्याच वेळात आसाम, ओडिसा, राजस्थान, गुजरातमधूनही काही सहली आल्या असल्याचं लक्षात आलं. स्वामी विवेकानंद केंद्रानंही भाषा आणि प्रांतभेट ओलांडून स्वामींच्या राष्ट्रीय आणि वैश्विक एकात्मतेचा वस्तुपाठ येथे गिरवला होता. मन प्रसन्न झालं. मनोमनी स्वामींना वंदन करून परतलो आणि निद्राधिन झालो. सूर्योदयाचं दर्शन घ्यायचं होतं.

अंधाराचं आवरणं अद्याप हटलेलं नसतांनाच लोकांची लगबग सुरू झाली होती. सगळे सागरकिनाऱ्याकडे निघाले होते. येथे पूर्वपश्चिम भेदच सागरानं नाहिसा केला होता. भारतमातेची पदकमलंही दिशाभेद विसरून वरुणालयाच्या महाअवकाशात विश्वाला आपल्यापर्यंत घेऊन येण्यासाठी अनादिपणे तिथं तिष्ठत होती. जातांना स्वामींचा सुमारे पंचवीसएक फुटी भव्य पुतळा दिसला राहवलं नाही. स्वामींचं दर्शन घेऊनच पुढे जाऊ असं मनात आलं. थबकलो मनोमनी आणि दृष्टीत, दिवसाचा साक्षात्कार घडविणारं ध्यान सामावून घेतलं.

सनराईज पाहण्यासाठी लोकांची ही गर्दी झालेली. ही विविध वस्तु विक्रेत्यांना पर्वणी. 'लंकेत सोन्याच्या विटा' अशी म्हण आहे. श्रीलंकेतून येथे सहज, चोरटा म्हणावा की काय, व्यापार सुरू असतो. दबक्या आवाजात बोलत, सोन्याच्या चेन, अंगठ्या, सोन्याची बिस्किटे विकणारे पर्यटकांना सहज

भुलवितात. कॅमेरा आदि वस्तू तर विचारूच नका! त्यांच्या या लक्ष विचलित करणाऱ्या गोष्टींमुळे, सनराईजकडचं लक्षही विचलित होतं. ही गोष्ट स्वामींना आणि साक्षात सूर्यनारायणाला केवढी लांच्छनास्पद. येथे सनराईज वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. सागरातून अंगारलाल गोल हळूहळू वर येत, स्वर्णगोल होतो आणि काही वेळातच किनाऱ्यावरच्या लोकांकडे डोळे वटारून पाहू लागतो.

सनराईजच्या या वैशिष्ट्याच्या अगदी उलट येथील सनसेट. त्याही वेळी पर्यटकांची गर्दी, विक्रेत्यांचा संधीसाधूपणा या गोष्टी असतात. पाहाता पाहाता सूर्य स्नेहाळ होतो, आपली माया पसरत मावळतीच्या सप्तरंगांच्या उधळणीतून स्वतः स्वर्णगोल होत अखेर शांत होत जाणारा, रक्त गोल होत; माणसा-माणसांतील रक्ताचं नातं हळूवार अंगाई गात सर्वांना संवेदित करीत; संध्यादेवींची कृष्णतेजस्वी बुट्ट्यांची शाल, भूलोकांवर पांघरवित, स्वतः अंतर्धान पावतो. येथील हे वैशिष्ट्य, पूर्व आणि पश्चिमेचं अद्वैत! सूर्य आपल्या उगवतीच्या आणि मावळतीच्या रंगात रंगवित दिशा, दिनरजनी, वेळ काळ सारंच अनंतात अनंत होऊन जातं हे अधोरेखित करतो. जेथून उगवती तेथेच मावळती हे कैवल्याच्या सृष्ट होण्याच्या क्रीडेचं गुह्य, सूर्यसाक्षीनं प्रसारित होतं! बहुधा हे पाहूनच स्वामींना विश्वकुटुंबियत्वाचा जीवांच्या एकात्मभावाचा साक्षात्कार झाला असावा. ते विलोभनीय चिरंतन सत्य, शाश्वत आनंदमय दृश्य; मनात आणि संवेदनावकाशात साठवून; सायंकाळी पुन्हा निवासी आलो.

त्या दिवशी सनराईज आणि सनसेटच्या मधल्या वेळात केरळची निसर्गरम्य स्थळे आणि सांस्कृतिक सौष्ठव पूर्ण होईल तसा देऊळे पाहण्यात वेळ घालविला होता. तोच तर वेळ खरा आपल्या हातात कर्मतत्पर होण्यासाठीचा असतो!

एवढ्या चिंतनमंथनात देखील मन आसक्त होऊन; कॅमेरा विकत घेण्याचा मोह आवरू शकले नाही. कॅमेरा अवघ्या तीनशे रुपयात मिळाला, तोही रोलचा. झालं. रोल संपल्यावर दुसरा रोल टाकण्यासाठी दुकानात गेलो; तेव्हां त्या दुकानदारानं, मी फसलो असल्याची अशी काही जाणीव करून दिली की; स्वतः ला मूर्खात जमा करण्यापलिकडे दुसरा पर्यायच राहिला नाही.

निवासी परतल्यावर भोजनादि उरकण्याच्या दृष्टीने बाहेर पडलो. विवेकानंद केंद्राच्या कार्यालयात जाऊन प्रथम आजीव सभासदत्वाची फी भरून, केल्या पापाचे परिमार्जन करण्याचा उगा प्रयत्न केला. मला अद्याप तमिळनाडू भटकायचे

होते. त्यासाठी गाडी आणि दुभाषिकाची आवश्यकता होती. मी रा. स्व. संघाचा स्वयंसेवक आहे; हे लक्षात येताच, तेथील कार्यकर्त्यांनी फोन करून कोणाला बोलावले. तो कार घेऊन केंद्राकडेच येत होता. भेटलो. पवनलिंगम असं त्याचं नाव. तो काही दिवस मुंबईतच वास्तव्याला होता. त्याला हिंदी, इंग्रजी येत होते. मराठी बोललेले समजत होते. एका तमिळ माणसाला हिंदी आणि मराठीचे वावडे नाही; हे पाहून खूपच बरे वाटले. भारतातील मोठे नेते, अधिकारी यांचा दौरा त्यानं यशस्वी केला होता. मी दक्षिण प्रदेश पाहायला तर आलो होतोच, पण त्याचबरोबर माझी महर्षि अगस्त्य शोधयात्रा सुरू होती. माझे कामच झाले.

पवनलिंगम हाच आमचा गाईड, दुभाषिक गाडीचालक झाला. मग त्याने केंद्र फिरून दाखवत काय-काय माहिती दिली. केंद्रउभारणीचा इतिहास-भूगोलच त्यानं आमच्यासमोर उभा केला. त्याच्याच सोबत रात्रीच्या भोजनासाठी हॉटेलवर गेलो, तेव्हा त्यानं हॉटेलमालकाला सांगून खास तमिळी भोजन आमच्यासाठी मागवलं. केळीच्या ऐसपैस पानावर मांडलेले पदार्थ पाहून खूपच भूक लागली. मग मागचापुढचा विचार न करता ताव मारत, दुसऱ्या दिवशीचा प्रोग्राम पवनलिंगमने आखून दिला. तेव्हा रात्रीचे दहा वाजले होते. सकाळी सहा-साडेसहाला निघायचे होते. रात्री अंथरुणावर पडलो पण विवेकानंद रॉक, विवेकानंदांचा भव्य स्टॅच्यू आणि निसर्गानं विश्वात्मक एकात्मतेचा दिलेला वस्तुपाठ, सनसेट आणि सनराईज यांचा विचार मनातून हालत नव्हता. चिंतन करता सहज मनात विचार आला हा बंगाली तरुण थेट भारताच्या सेतूप्रदेशात, माता कन्याकुमारीच्या सान्निध्यात चिंतनमग्न का झाला असावा? या सनसेट आणि सनराईजनींच त्याला शिकागोतील सर्वधर्म परिषदेतील भाषणाचे स्फुरण घडविलं असेल का? बहुधा तसंच असावं असं मनाला जाणवू लागलं. हे सारं घडत असतांनाही तीनशे रुपये रोख देऊन घेतलेला जपानमेड कॅमेरा घेऊन आपण कसे गंडविलो गेलो ते मात्र मनाला बोचतच होतं!

*

४८. तेजस्विनी अंबाजी

शक्तिस्थल अंबाजींच्या पायथ्याशी पोचलो. तेव्हा चांगले अकरा वाजले होते. गड चढून जायचं होतं. थोडा उशीरच झाला होता. पण सह्याद्रीच्या शिखरांशी नेहमीची सलगी असल्यानं, गड चढून जाणं फारसं कठीण वाटत नव्हतं. गुजरात-राजस्थानच्या वाळवंटी प्रदेशाला एकत्र सांभाळणारा हा अरवली पर्वतातला गड. अंबाजींवर दोन्ही बाजूंनी नितांत श्रद्धा, परंपरेनं अंबाजी हे स्थान महाराष्ट्रातल्या शक्तिपीठांसारखं जाज्वल्य आणि कुलदैवत म्हणून उपास्य. नित्य लोकांची ये-जा होतीच. खालीच फुटाणे, लाह्या, शेंगा विकणारे आम्हाला हाकारत होते.

''साबजी मुंगफली लो, बीचमे वानरसेना को खिलाना पडता है।'' असाच हाकारा प्रत्येक विक्रेता आमच्याकडं पाहून करीत होता. शेवटी फुटाणे आणि शेंगा घेण्यासाठी गेलो.

''देखो साब बंदरसे डरना नही। वो कुछ करते नही। खाली उनको खिलाना पडता है। आपके साथ वो अंबाजी तक आंते है। अंबाजीके रक्षक है ना!'' माहिती मिळाली.

शेंगा आणि फुटाणे घेतले. फारसं महागडं नव्हतं. आम्हाला तोंडात टाकणं होणार होतं. चढण बऱ्यापैकी होती. आम्ही चढून जेमतेम एक टप्पा गेलो असू की खोबणीतल्या पायऱ्यांसारखा मार्ग लागला. दोन्ही बाजूला अंतरा-अंतराने वानरसेना आणि माकडसेना येणाऱ्या-जाणाऱ्यांकडून हात ओडवून, खाद्य मिळवून खाण्यात गुंग होती. अनेकांचे तोबरे भरलेले होते. गालात राजगिऱ्याचा लाडू घट्ट पकडून ठेवावा तसे त्यांचे गाल त्यांच्या मेवा साठविण्याची साक्ष देत होते. तशी उषा आणि मी दोघंही घाबरलो होतो. भाग नवीन. माकडं कशी येतील याचा

अंदाज नव्हता. म्हणून एकमेकांना जपून चढण्याच्या सूचना करीत निघालो होतो आणि वानरांची माकडांची रांग दुतर्फा आम्हाकडून अन्नदान स्वीकारण्यासाठी सरसावली.

आमच्या हातातल्या भल्या कागदी पिशव्याच पळवण्याचा त्यांचा बेत स्पष्ट दिसत होता. पण कोणी पळवायची यात स्पर्धा असल्यामुळं आम्ही टाकू, फेकू ते निमिषार्धात स्वतःला मिळविण्यात सेना दंग होती. आम्ही फेकत होतो. शेंगावाल्यांनी आम्हाला सावधगिरीची सूचना देऊन एकदम सगळं फेकू नका म्हणून बजावलं होतं. त्या वानरसेनेला ते अगदीच नित्याचं होतं. अंबाजीपर्यंतच्या वाटेचे बहुधा त्यांनी आपसात मोठ्या सामंजस्यांनी भाऊहिस्से केले होते. विशिष्ट मर्यादेपर्यंत आले की पुढच्या टोळ्यांसाठी पहिली टोळी माघारी फिरे. जणू त्या-त्या वाटणीची त्यांची वहिवाट झाली होती. मला मोठी गंमत वाटली. चढण चढतोय हे आम्ही विसरून गेलो. गड चढतांना भक्त शिणून थकून जाऊ नयेत म्हणूनही खट्याळ योजना माता अंबाजींनी आपल्या लडिवाळ लेकरांसाठी केली असेल का? वर पोहोचेपर्यंत माकडांच्या सहवासात चांगले दोन तास निघून गेले. आम्ही डोंगरमाथ्यावर पोचलो.

बऱ्यापैकी मैदान होते. मंदिर तसे छोटेखानीच होते. हळूहळू देवस्थान विकासाची कामे सुरू असल्याची चिन्हं होती. येथे प्रसाद, ओटी, साडीचोळी चुडा, कुंकू इ.ची चांगली दहाबारा दुकानं होती. विशेष म्हणजे या दुकानदारांपर्यंत या वानरांचा, माकडांचा वावर असूनही त्यांना मात्र मैत्रीपूर्ण वर्तनाने, उपद्रव देण्याचे या सैन्याने टाळले होते.

शेरावाली अंबाजीचं ध्यान डोळ्यात सामावताना; तेजस्वितेने डोळे दिपून जात होते. उषानं ओटी भरली आणि उभयतांनी मनोभावे वंदन केले. डोळे मिटून वंदन करतांना महाराष्ट्रातली साडेतीन शक्तिपीठे तिच्यात आळीपाळीने प्रकट होऊन शक्तिविलासाचे दर्शन घडवू लागली. मी भारावलो. एखाद्या चित्रपटातल्या ट्रिक सीनसारखी, आई तुळजाभवानी, करवीरनिवासिनी कुलस्वामिनी अंबाबाई, महातेजस्विनी रेणुकामाता, शस्त्रसज्य, आसूरमर्दिनी सप्तशृंगी, जोगवा जागविणारी मातृरूपा अंबाजोगाई पुन्हा-पुन्हा प्रकट होत होत्या. तरी या शक्तिस्थळाचे वेगळेपण अंबाजींच्या आभेतून मोहरून टाकीत होते. जीजीविशेने जगणाऱ्या चराचराला लढण्याचे बळ देत होते. राजस्थानी, गुजराती, सुवासिनी मोठ्या

लगबगीने, दिमाखदारपणे अंबाजींना आपापल्या इच्छेनुसार शृंगारित होत्या. राजस्थानी महिलांच्या एका जथ्थ्याने तर प्रांगणात फेरनृत्य सुरू केले होते. त्या अंबाजींची विजय लोकगीते आविष्कृत करीत होत्या. पुरुषमंडळी मोठ्या उर्जास्वल अशा आविर्भावाने अंबाजींपुढे नतमस्तक होत होती. मन प्रसन्न झालं. माता अंबेला शरण गेलं. मा अंबेकडे संकटांवर मात करण्याचं बळ मागितलं. अंबेचे डोळे प्रकाशमान होत आम्हा उभयतांना संकटमोचकतेचे आश्वासन देत होते. आम्ही उभयतांनी अंबाजींपुढे लोटांगण घातले. पुन्हा ध्यान डोळे भरून पाहू लागलो. गहिवरलो. पुजारी सेवेकरी बहुधा पाहात होता. त्यांनी अंबाजींच्या चरणावरलं लाल फुल सौ. उषाच्या पदरात टाकलं, श्रीफळ दिलं. ''ये आज ही पुरा खाना है। देखो भूलना नही!'' पुजारी म्हणाला. आम्हाला प्रत्यक्ष अंबामातेनं प्रसाद शुभसंकेत दिल्यासारखं वाटलं.

दुपार झाली होती. भुकावलो होतो. वर फराळाचं फारसं नव्हतं. श्रीफळाच्या रूपानं अंबाजींनी आमची खाण्यापिण्याची सोय केली. आम्ही एका बाजूला जाऊन श्रीफळ वाढविण्याचा खटाटोप सुरू केला. श्रीफळ उत्तम जाडसर खोबरं आणि अमृततुल्य पाणी यांनी भारंभार होतं. आईची भारंभार कृपा झाल्यासारखं वाटलं. इकडेतिकडे भक्तांची लगबग, दुकानदारांच्या हालचाली आणि नकळत कुठून सेना येते का याची टेहळणी करीत खोबऱ्यावर ताव मारला. तेवढ्यात एका उंच्यापुऱ्या, राजस्थानी पगडीधारी, गोऱ्यापान तेजस्वी पुरुषानं, आम्हाला पेढ्यांचा प्रसाद दिला. त्या तेजस्वी पुरुषाकडे आम्ही आदरानं पाहात होतो; तोच तो एकदोन ठिकाणी जाऊन पुढे दिसेनासाच झाला. पेढ्याचा खोबऱ्याबरोबर स्वाद घेतांना; अंबाजी अन्नपूर्णा वाटल्या. ''अन्नपूर्णे, सदापूर्णे शिवायै सतत नमः।'' असे नमन सहजच मुखर झाले. आमचं खोबरं पूर्ण खाऊन होतय तोच वानरसेनेचा प्रतिनिधी आमच्या पुढ्यात धापकन येऊन बसला. त्यानं थेट करवंट्या हातात घेऊन पारखून लगेच दूर फेकून दिल्या. आमच्याकडं पाहात शेपूट उंचावून तो तावातावानं दुसरीकडं निघून गेला.

''उषा, परत जातानाचा बंदोबस्त केला पाहिजे!'' मी म्हणालो.

''हो बाई!'' उषानं होकार भरला. आम्ही उठलो. दर्शन, खाणंपिणं झाल्यानं प्रसन्न होतो. दुकानापाशी येऊन खजुराच्या रेवड्या, भरुची शेंगदाणे आणि फुटाणे घेतले आणि परतीच्या उतरणीला लागलो. त्याच वाटेवरून अंबाजींकडे

जाणाऱ्यांचा ओघ होता.

आता आश्चर्यानं थक्क होण्याची वेळ आमच्यावर आली होती. दुतर्फाची वानर आणि माकडसेना आमच्याकडं ढुंकूनही पाहात नव्हती. अंबाजींकडे जाणाऱ्यांवरच, चेकपोस्टवर तपासणी करावी तशी ती तपासणी करीत होती. उतरतांना वेग होता. भराभर खाली उतरत होतो, पण ईगो दुखावला होता. एवढे आम्ही त्या सैन्यासाठी खायला घेऊन निघालो होतो आणि ते आमच्याकडं लक्षही देत नव्हते. एखाद्या तीर्थक्षेत्रातून योजकतेनं बाहेर पडण्याचा दरवाजा असावा त्यातून बाहेर पडतांना, कोणीही, प्रवेशाच्या रांगेतील चढाओढीप्रमाणे गर्दी, धक्काबुक्की, आरडाओरडा करू नये, हे बोचणारे असते. तसेच काहीसे घडत होते. आमच्याकडे लक्षच नाही म्हणजे काय? वर जातांना घाबरणारे आम्ही आता वानर माकडसेनेला पाचारण करू लागलो. खालच्या टप्प्यापर्यंत आलो तेव्हा कुठं एका माकडांच्या टोळक्याला आमची कीव आली. त्यांनी आमच्याकडे पाहिलं. आम्ही क्षणाचाही विलंब न करता, आणलेले त्यांच्याकडे फेकू लागलो. तेही आम्ही टाकलेले वेचून, झेलून घेऊ लागले. पण आम्ही वर जातांना आलेल्या सेनेचा जा आवेग होता तो आम्हाला जाणवला नाही. निदान आमच्याकडे त्यांचे लक्ष गेले हेही नसे थोडके. खाली उतरलो. अंबाजींच्या ध्यानाचं दर्शन स्मृतिपटलावर पुन्हा प्रकटलं. सुखावलो. अंबाजींच्या आशीर्वादापेक्षा आम्हाला अधिक काय हवं होतं.

आता अंबाजी आमूलाग्र बदलल्या आहेत. क्षेत्रविकासाच्या नावाखाली पर्यटन क्षेत्र बनल्या आहेत. शहर वसले आहे. रोप-वे झाला आहे. मंदिराचा जीर्णोद्धार होऊन राजस्थानी शिल्पशैलीचा हायफाय आविष्कार घडला आहे. अर्थात हेही अंबाजींच्या कृपेनेच घडते आहे, अशी श्रद्धा मात्र अढळ आहे. या गर्दीत वानर माकडसेना मात्र जवळपास नाहिशी झाली आहे. अंबाजींनी त्यांची वेगळी सोय केली असावी!

✻

४९. गोधामातील कृष्णलीला

लहान, अगदी तिसरी-चवथीच्या वर्गांत असल्यापासून कीर्तन आणि तमाशा ऐकण्या-पाहण्याचा छंद जडला होता. यांतील कृष्णलीला आणि कृष्णकथांनी लक्ष नेहमीच वेधून घेतले. बालवयात सवंगड्यांसंगे बालकृष्णलीलांचे मुराद अनुकरण घडले. सपाटून मार खाल्ला तसे उदंड कौतुकही झाले. प्रत्यही बालगोपाळकृष्णांचे खट्याळ, खोडकर, निरागस, प्रेमस्वरूप, करुणापूर्ण तेवढेच प्रसंगी विक्राळ रूप मनात ठसतच राहिले.

संतवाङ्मयाचा अभ्यासक म्हणून रत झालो तेव्हां श्रीकृष्णांच्या या बालरूपाचे आकर्षण, अपरूप, माऊलीमनाने कौतुक आणि खेळगडीपणाचा स्नेह संतांच्या गौळणीतून ओतप्रोतपणे प्रकटल्याचा अनुभव घेत होतो.

सौ. उषाच्या नेत्रचिकित्सेच्या निमित्ताने अहमदाबादला फेऱ्या सुरू असतांना प्रत्येक फेरीगणिक कुठेतरी, लक्षणीय काही पाहायला जाण्याचा शिरस्ताच जणू ठेवला. ठरवलं. मथुरा, वृंदावन, गोकुळ, गोवर्धन पाहायचं.

मथुरेतून यमुना ओलांडून; अर्थात पुलावरून वसुदेव-देवकींच्या गोकुळात यमुनातीरी आलो. ऐकलेल्या वाचलेल्या गोष्टींची स्मरणपटलावर गर्दी झाली. यमुनेचं काळंनिळं पाणी कदाचित श्रीकृष्णांच्या रंगातच रंगलेलं असावं असा विचार आला. गोपींचा पाणवठा आणि भल्या वृक्षांची आवळी आजही भगवंतानं राखून ठेवण्याची बुद्धी दिलेली आहे. बालकृष्णांनी गोपींच्या केलेल्या खोड्या; प्रत्येक गोपीच्या वाट्याला याव्यात; म्हणून झाडाच्या बुंध्यापासून फांद्यांपर्यंत श्रद्धावंत गोपींनी, राधागौळणीच्या नावानं मोठ्या भक्तिभावानं बांधलेली वस्त्र; गोपींच्या मनातील मातृत्वानं भारलेल्या कृष्णकन्हय्याच्या भेटीची आस प्रकटवितात.

आपला लाल श्रीकृष्णस्वरूप असावा ही केवढी मंगलमय आस. यशोदेचा हेवा या रूपानं आजही श्रीकृष्ण भक्तांच्या मनातून प्रकटतो. राधेचा मत्सर राधेच्या भक्तीनंच वृक्षावर सूरपारंब्या खेळू लागतो. फांद्या-फांद्यांवरून यमुनेच्या पाण्यानं भरलेल्या माठांना मारलेल्या खड्यांमुळे, कृष्णप्रेमानं, राधामय झालेल्या ललनांना सुस्नात केले जाते. त्या कल्पनेनं आम्ही उभयतांनीही जवळच विकायला असलेली वस्त्र घेऊन त्या झाडांना बांधलेल्या वस्त्रांत समाविष्ट केली. तेव्हा गोपीरूप झाल्यासारखं वाटलं! यमुनेच्या पाण्यातली निळाई, काळाई, अथांग खोलाई पाहतांना; यमुनेच्या डोहात पडलेला चेंडू, कालीयाचं पारिपत्य करून; बागडणाऱ्या श्रीकृष्णांचं स्मरण झालं. बंबाळ कालीयाचं रक्तच जणू, चमकत्या लाटांतून, सूर्यतेजानं प्रत्येकाच्या मनापर्यंत पोहोचवीत, दुष्टांच्या निर्दालनासाठी कारुण्यमूर्तीनं धारण केलेला, विक्राळ पुरुषार्थ अनुभूत करीत होतं. त्याचवेळी यमुनेच्या पाण्यात लक्ष वेधून घेणारी, तुकतुकीत हिरव्या रंगावर ठिपक्यांची लहानगी कासवं, कृष्णसख्याच्या अवतारकथा जागवत होती.

खरंतर नंदराजाच्या राजवाड्यात जाऊन प्रत्यक्ष आनंदाचं दर्शन घ्यावं अशी अपेक्षा होती, पण पाच हजार वर्षांत गोकुळाचं चित्रंही बदललं होतं. होत्या फक्त खुणा. असं असलं तरी दूध, दही, लोणी यांची रेलचेल आजही या माखनचोराच्या गोकुळात आहे. गोधामच म्हणावं असं! आम्ही उभयतां बालकृष्ण कन्हय्याच्या मंदिराकडं निघालो होतो. रस्ता अरुंद. खेड्याचा. दुतर्फा दुधादह्याची दुकानं थाटलेली होती. दूध, दही, ताक, लोणी, तूप, खवा, मावा, पेढे असं दुधाचं म्हणून सारंकाही. प्रत्येक दुकानामध्ये बालकृष्ण माखनचोराचं भुलविणारं चित्र, भक्तांना आकर्षित करीत होतं. गोकुळातलं डेरा, मटका, माठ, गाडगं आदि सगळ्या कृष्णसख्यांचं प्रतिनिधित्व मात्र प्रत्येक दुकानात आवर्जून होतं. इथं मातीची अशी छोटी-मोठी मटकी, भक्तांना कृष्णलल्लांचा प्रसाद देण्यासाठी सज्ज होत. ''यारे लुटारे अमृतांचे कुंभ!'' असं वैभव मनातल्या कृष्णसवंगड्याला खुणावत होतं. गोपी लचकत, मुरडत, ठसकत, खट्याळ कृष्णाचं, कौतुकभरल्या नजरेनं दर्शन घेण्यासाठी, रवी, डेरा, मटका यांच्यातील घुसळणाच्या रूपानं उचंबळून, आतुर होऊन सरसावत होत्या. गौळणींच्या गराड्यात कृष्णसख्यांचं खवा आणि लोण्याच्या रूपात दर्शन घडत होतं. राहवत नव्हतं पण बाळकृष्णाचं दर्शन घडल्याशिवाय या सगळ्याच्या मोहात पडणं योग्य नव्हतं!

आम्ही कन्हय्यालालांच्या दर्शनाला मंदिराजवळ पोहोचलो. नैवेद्याच्या स्वरूपात अवघं गोकुळ मटक्यात सामावून आम्ही सरसावलो. दर्शनाची एक कृष्णलल्लांसारखीच खट्याळ, खोडकर अट होती. आनंदविभोर करणारी. प्रवेशद्वारापासून रांगत रांगत कृष्णलल्लांजवळ जायचं. केवढं काव्य! मनातली तथाकथित प्रतिष्ठा, मीपण अवस्था सारं गळून पडलं. मन निःसंग झालं. निरागस झालं. बाळकृष्ण होऊनच बाळकृष्णाचं दर्शन घ्यायचं असतं, या अद्वैताचा आनंद यशोदा, राधा, पेंद्या होऊनच भोगायचा. याचि देही याचि डोळा सच्चिदानंदाचा अनुभव अशा निरागसतेतच असतो.

असे आम्ही रांगते बाळ होऊन; कृष्णलल्लांपर्यंत गेलो तेव्हां, आमच्या हातातला नैवेद्य कुठं सांडला हे लक्षातच येईना! तो नैवेद्य जणू पुढ्यातील कन्हय्यानं पळवला असेल का? आनंदाचे बांध फुटले. डोळे जीवनतत्त्वाने भरून गेले. गुडघ्यावर बसलो. कन्हय्याला हृदय समर्पून नमस्कार केला. 'हां, आपका प्रसाद!' आमच्या हातातला प्रसाद आमच्या हातात देत मंदिराच्या व्यवस्थेतील गोप म्हणाला. आम्ही चकीत झालो.

''कन्हय्याको भोग चढाओ!'' त्यानं सांगितलं तसं आम्ही आमच्या हातातील मटकी लल्लांच्या पुढ्यात मांडली. तेथील पुजाऱ्यानं ती लल्लांना यथासारणी समर्पित करून आमच्या हातात दिली ''प्रसाद लेलो!'' आम्ही हातात प्रसाद घेतला तेव्हां अलौकिकाच्या भावसमाधीतून लौकिकात आलो!

''दक्षिणा चढावो!'' पुजारी म्हणाला. नकळत हात खिशात गेला. हाताला आलेली व्यावहारिक लक्ष्मी तबकात टाकली. पुन्हा मनोभावे लल्लांना दृष्टीतून थेट मनात घेऊन गेलो. मंदिरातून बाहेर पडल्यावर लल्लांच्या वैभवराशींचा उपभोग घेण्यासाठी दुकानापुढं उभं राहिलो. ''मलईमारके मधूर दूध मटक्यातून, मुखात शेकत शेकत घेतलं तेव्हा साक्षात नंदराज पाहुणचार करताहेत'' असं वाटलं. प्रसाद घेतला. ''माखनचोर नंदकिशोर!'' मागून येतोय असं वाटलं. त्याच मनस्वी, अलवार नंदलालांच्या दुनियेत नंदलाल झाल्याच्या मस्तीत निघालो.

अद्वैतनगरी वृंदावनात प्रवेश करताच 'राधाकृष्ण' जप सुरू झाला. 'राधाकृष्ण' मंदिरात आम्ही सन्मुख उपस्थित झालो आणि भोगसमर्पणाचा अवधी झाला. भोग चढवितांना पुजाऱ्यांनी पडदा सारला आणि राधाकृष्णांना निवांत भोजनावकाश करविला. आता भोग चढविण्याचा विधी संपेपर्यंत बाहेर

'राधाकृष्ण' भजन मांडले. अद्वैतासाठी संसार-प्रपंचातून पसार व्हावं लागतं. अद्वैत समाधीनंतर पुन्हा द्वैतातच प्रपंच करावा लागतो. येथे राधेचं भजन श्रीकृष्ण होण्यासाठी सुरू होतं. श्रीकृष्णस्वरूप होण्यासाठी राधास्वरूप व्हावं लागतं. म्हणजेच मन भक्तिस्वरूप झालं की, आप्तस्वरूप होण्याची दिव्यानुभूती घेता येते. हे सनातन सत्य पुजाऱ्यानं भोग चढवितांना सन्मुख बसलेल्या भक्तांच्या मनात प्रेरित केलं.

पडदा उघडताच 'राधेश्याम!' घोष झाला. राधेश्याम युगुलाचं दर्शन घेतांना मन कधी राधारूप होत होतं तर कधी कृष्णरूप. कृष्णरूप होण्यासाठी सती तुलसीदेवींनी राधाभावाने श्रीकृष्ण राधेला गळामिठी मारली होती. तुळसीच्या या राधाभावाचा गंध, राधाकृष्ण युगुलाच्या अद्वैताची परिणती असावी; तसा आसमंत भारून टाकत होता. तुलसी वृंदावन पाहण्याची आंतरिक ओढ तीव्र झाली. वृंदावनात या तुलसीगंधात राधाकृष्णांची रासलीला आजही चालते; हे ऐकून तर चैतन्याचं अविनाशित्व अद्वैताने भोगता येतं; याची खात्रीच पटली. ती रासलीला आपण पाहू शकू? असा प्रश्न मनात येताच 'राधे राधे' गजर घुमला. उत्तर मिळालं. मन राधास्वरूप झालं की रासलीला सहजच कोणाही माणसाला भोगता येईल. संसारप्रपंचाच्या अर्थात द्वैतांच्या या ऐहिक बाजारात राधाभावे रास संपन्न करणं खरोखरीच किती अवघड असतं!

भगवान श्रीकृष्णांचा लौकिक प्रपंच महालक्ष्मी रुक्मिणीदेवी सत्यभामा आदि अष्टराज्ञींबरोबर सुरू असतांनाही; भगवान श्रीकृष्ण तेथे शरीराने असूनही नसल्यासारखे असत. श्रीकृष्ण मग अंतर्धान पावत. रात्री उलटून जाई. या नित्य अनुभवानं राणीवशात द्वेष, असुया आणि प्रामुख्यानं मत्सर या दुष्ट शक्तींचा कहर झाला. संशयात्माविनश्यती तसेच संशय पिशाच्य प्रत्येक राणीच्या मनात थैमान घालू लागले. असे असूनही मंचावर समीप भासमान होणाऱ्या भगवंतांना विचारण्याचे धाडस कोणी करीना. मत्सरी राणीवशात श्री महालक्ष्मींनी हे भगवंतांना विचारावं यावर मात्र एकमत झालं.

''नाथ, आपण नित्य रात्री कोठे बरं जातां?'' श्री रुक्मिणीलक्ष्मी देवींनी विचारलं.

''प्रिये, मी तर आपल्याच जवळ असतो!'' श्रीकृष्ण म्हणाले.

''मी आपली लीला आज का जाणते?'' रुक्मिणींनी छद्मीपणाने म्हटलं.

‘‘देवी मी जेव्हां या प्रपंचात नसतो तेव्हां माझ्या भक्ताच्या ठायी असतो; हे तर आपण जाणता, मग शंका का बरं?’’

‘‘हो, हो! पण अर्धांगिनीला विसंबून अशा कोणत्या भक्ताकडे आपण मध्यरात्र व्यतित करता? हा भक्त, नक्की, आणखी कोणी स्त्री आहे का? आमच्या प्रेमाचा वाटेकरी?’’ रुक्मिणी देवींनी जरा फुरंगटून विचारलं.

‘‘भक्ताच्या ठायी कोण स्त्री आणि कोण पुरुष? असा भेद असतो का?’’ श्रीकृष्ण भगवंतांनी उलट प्रश्न केला.

‘‘मग त्या भक्ताला एकदा महाली तरी घेऊन यावं म्हणजे आम्हालाही पाहता येईल. आम्हा अर्धांगिनींपेक्षा कोण असं भाग्यवान आहे?’’ रुक्मिणी म्हणाल्या.

‘‘खरंच तुमची अशी इच्छा आहे? ठीक आहे! योग्य वेळी बोलावतो!’’ भगवंत म्हणाले. रुक्मिणीदेवी आणखीच अस्वस्थ झाल्या. त्यांनी अन्य राण्यांनाही हा वृत्तांत सांगितला. त्याही खूपच अस्वस्थ झाल्या. ‘‘रुक्मिणीदेवी आपणच काहीतरी करावं!’’ सगळ्या अधीर होऊन म्हणाल्या.

रुक्मिणीदेवींनी याचा छडा लावायचा निश्चयच केला. रात्री नित्याप्रमाणे श्रीकृष्ण भगवंत निघाले. देवी लपत छपत त्यांच्या मागे निघाल्या. श्रीकृष्ण भगवंत थेट वृंदावनात आले. राधाराणी वाटेकडे डोळे लावून होत्या. भोवती गोपींचं कन्हय्याचं भजन सुरू होतं. श्रीकृष्ण भगवंत प्रकटले. आवेगानं रासलीला सुरू झाली. रुक्मिणीदेवी पोहोचल्या. चांदण्या रात्रीच्या शुभ्र प्रकाशात त्यांना रासक्रीडेचं विलोभनीय दृश्य दिसू लागलं. राधेभोवती गोपींनी रासनृत्यासाठी फेर धरला होता. सर्व गोपींच्या बरोबर श्रीकृष्ण रास फेरनृत्य करीत होते. जेवढ्या गोपी तेवढे श्रीकृष्ण पाहून रुक्मिणीदेवी संभ्रमात पडल्या. त्यांनी अंतःचक्षूंनी श्रीकृष्णध्यान पाहाण्यास सुरुवात केली. तो गोपी अंतर्धान पावल्या. राधाकृष्ण युगल अद्वैत दिसू लागले. शामसुंदर तर दिसेनातच.

‘‘हे शाम आहेत? शामकृष्ण तर शामवर्ण आहेत, मग हे पांडुवर्ण कोण? पांडुरंग!’’ त्यांच्या ओठातून उद्‌गार निघाले. राधेच्या गौरप्रभेने शामही गौरप्रभांकित झाले होते. त्यांचा शामवर्ण पांडुरगौर वर्णात मिसळून गेला. पूर्णचंद्राच्या पांडुररंगाचा हा प्रभाव असावा असे क्षणभर रुक्मिणीदेवींना वाटले. तेवढ्यात मेघशामाने चंद्र झाकोळला. तरी वृंदावनात राधाकृष्णांची पांडुर आभा

तेजस्वीपणे लकाकत होती. श्रीकृष्ण राधारंगी रंगून गेले होते. राधेला लाभलेले भाग्य श्री रुक्मिणीदेवींना अंतर्मुख करू लागले. आपल्या रंगात श्रीकृष्ण रंगून जावेत अशी सिद्धता करायची असे त्यांनी मनोमनी ठरविले. पण मत्सर जाईना आणि राधाभाव प्रकटेना. श्रीकृष्ण असे राधाभावात रंगून पांडुरंग झाले ते हे वृंदावन! तेनालीरामनांनी नोंदविलेली ही भक्तिकथा मनात स्मरली. हसू आले. त्यावेळीही तुलसीवृंदावनातील तुलसीगंध अवघं अवकाश भारून टाकत होता. त्या गंधातून राधाभाव रुक्मिणींनी स्पर्श झाला असावा असे मनी आले. राधेची अनन्यता ही अद्वैताची गुरुकिल्ली वृंदावनातूनच गवसते. म्हणे आजही रासक्रीडा रंगते. राधाकृष्ण रासलीलीचे दर्शन घडते. त्यासाठी मध्यरात्र जागवावी लागते. राधाभाव निर्माण व्हावा लागतो. रात्र जागविली की अंधार नाहिसा होतो आणि राधाभावाने श्रीकृष्णांचे दर्शन घडते.

गोवर्धनाची कथा पूर्णपुरुषाच्या संघशक्ती जागविण्यासाठीची कथा. आत्ता ते अलौकिक छत्रचित्र, दिसणे शक्यही नव्हते. मात्र गोवर्धन गोमातांच्या संवर्धानाची आवश्यकता आणि त्यासाठीची योजना नक्कीच प्रबोधित करतो. श्रीकृष्णांचे गोपरूपातील हे अद्वितीय कार्य मनोभावे स्मृतिपटलावर जागृत व्हावे या उद्देशाने गोवर्धनास पोहोचलो. गोपागणिक श्रीकृष्णस्वरूप असावेत तशी गोपागणिक गोपालकृष्णांची स्थाने, मंदिरे घरोघरी; गोपालन संवर्धानाची समृद्ध परंपरा आजही सुरू आहे. दर्शने घेत फिरतांना गोपघुंगुरकाठी घेतलेल्या मुरलीधर बाळकृष्णांचं ध्यान, डोळ्यापुढं सतत उभं राहात होतं. हेच ध्यान संत आणि भक्तांना आकर्षित करणारं! गोपालन करणारे कृष्णभगवंत, गोधन आणि मानवी जीवनाचा अन्योन्य संबंध प्रदर्शित करतात. दर्शने घेत घेत भरपूर रपेट झाली तरी मुरलीधराचे मंजुळ सूर, गोधनाला कसे मंत्रमुग्ध करीत असतील याचे कल्पनाचित्र उभे करीत होते.

गोपालनातील दूध वर्धिष्णू होण्यासाठीची ही बासरी सूर लहरींची संगीत थिअरपी असावी काय? असा विचार मनात आला. अलिकडे या थिअरपीला विशेष महत्त्व आले आहे. लोकगीतातही गोपगीते उदंड सापडतात. याचा अर्थ ऋषीकुलांपासून गोधन हे विनिमयाचे साधन असल्याने, ही संगीत प्रभाव उपयोगिता ऋषींनी अवलंबिली असावी. द्वापारयुगातले या संगीत प्रभाव उपयोगितेचे हे लोकसाहित्यिक स्वरूप गोप आणि गोपालन परंपरा यातून प्रकटले असावे असाही

विचार आला. गोपालकृष्ण मुरलीधराचं ध्यान गायांच्या कळपात रमलेले आणि गायाही मंत्रमुग्ध झाल्याची अनेक कल्पनाचित्र ठिकठिकाणी पाहायला मिळाली आणि भगवंताची ज्ञानविज्ञान लीला मनाला स्पर्श झाली. मी आणि उषा कितीतरी वेळ याच विचारात गढून गेलो होतो. गोकुळ, गोवर्धन, वृंदावन, यमुनाकाठ हाच गोलोक असावा काय? अशीही कल्पना मनाला स्पर्श करीत होती.

भगवान श्रीकृष्णांनी देवकी आणि यशोदा यांच्या बरोबरीने गोमाता यांना आपल्या अलौकिक लडिवाळपणाने सृजनाचा उत्सव घडविला एवढे खरे. राधाकृष्ण, गोपाळकृष्ण, कृष्णलल्ला, कन्हय्या अशी भगवान श्रीकृष्णांची भावविश्वाला व्यापून टाकणारी, रसरंजक, भावमधुर रूपे मनात साठवत आमचा प्रवास सुरू होता.

श्रीकृष्ण भगवंतांच्या मातुलगृही, कंसमामांच्या मथुरा नगरीत आलो. मथुरानगरी आजही चक्रवर्तींची राजधानी वाटावी एवढी वैभवसंपन्न आहे. यमुनेनं उदंड ऐश्वर्य या नगरीला बहाल केलेलं आहे. या ऐश्वर्यापेक्षा मथुरानगरीचं भाग्य केवढं थोर! प्रत्यक्ष चैतन्य, कैवल्य, परमात्मस्वरूप विष्णूभगवंतांनी द्वापारयुगात येथे पूर्णावतार धारण केला. तोही एका नवजाताच्या रूपात. कन्हय्यांच्या तान्हुल नवजात रूपाचा स्पर्श या धरणीला झाला. यमुनेनं त्या स्पर्शासाठी अट्टाहास मांडला. हे अर्भक जेथे प्रकटलं ते स्थान, ते दालन आजही कृष्णजन्माची कथा प्रत्यक्ष करतं. आम्ही उभयतां थेट श्रीकृष्णलल्लांचे प्राकट्य ज्या बंदिखान्याच्या दालनात झाले तेथे उभे होतो. चौकोनी घडीव चिऱ्यांचे प्राचीनतम शैलीतील बांधकाम बंदिखान्याचा भक्कमपणा जाणीवपूर्वक दाखवित होतं. एक चौथरा अनेक प्रश्न मनात उपस्थित करीत होता.

भगवंतांचे देवकी उदरी प्राकट्य नेमके या चौथऱ्यावर की खाली भूमीवर झाले असावे? विविध चित्रपटांत दाखविल्या जाणाऱ्या ट्रिक सीनसारखे खरंच काही घडलं असंल का? देवकीच्या अन्य बालकांना कंसानं हस्तगत करून कुठे मारलं असेल? वसुदेव-देवकीच्या समोर की बाहेर? श्रीकृष्ण भगवंतांना वसुदेव यमुना पार करून घेऊन गेले तो प्रसंग भगवान श्रीकृष्णांनी कसा घडविला असेल? एक ना अनेक प्रश्न! एक मात्र खरे की श्रीकृष्णांचा जन्म याच बंदिखान्यात झाला. याच बंदिखान्यात मुक्त चैतन्यस्वरूप श्री विष्णूभगवंत अभिवचनपूर्तीसाठी जगत् व्यवस्थापनासाठी देवकीच्या कुशीत अर्थात गर्भवास पत्करून बंदिवान झाले,

तेही बंदिखान्यात. पारलौकिक अस्तित्वाला लौकिकात बंदिवान झाल्याशिवाय लौकिकातील व्यवहार करता येत नाही. ज्ञानाला अज्ञानाचा नाश करण्यासाठी अगोदर अज्ञानाचाच आश्रय घ्यावा लागतो. परब्रह्म सगुण, साकार, सविकार होताना, परब्रह्माला त्या सगुण रूपात बंदिवान व्हावेच लागते. पूर्णावतारी भगवान विष्णूंनाही ते पत्करावे लागले.

ज्या बंदिखान्यात, भगवंत बंदिवान झाले त्या बंदिखान्यालाही परआक्रमकांनी बंदिवान आणि भ्रष्ट केले. या बंदिखान्याच्या चार भिंतीतली एक भिंत आक्रमकांनी स्वतःचा राजदंड वज्रलिपित करण्यासाठी आपल्या प्रार्थनास्थळाची भिंत बनविली. ज्या नगरीत विश्वविजेता होऊ पाहणाऱ्या कंसमामाला विश्वचालकाने, अहंकार दमनार्थ, कंठस्थान घातले, त्या नगरीत विश्वचालकाला आणि त्याच्या भक्तांना न जुमानता आक्रमकांनी उद्ध्वस्त केले. 'यहा यदाही...'चे ब्रीद का हरपले असावे? की धर्म कोणताही असो, त्यातील तत्त्व तर तेच असते ना? अनंताला अल्लाह म्हणून प्रतिष्ठापित व्हायचे होते का? की आपल्या भक्तांना त्यांची पुरुषार्थशून्यता कळावी म्हणून ही अहंकार आणि अभिवचन दमनलीला भगवंतांनी घडविली? की जगत्चालकाला एका राष्ट्रातील विशिष्ट भूमीचा विचारच करता येत नाही? तो तर विश्वंभर असतो. मग दशावतार तरी का? त्यातील पूर्णावतार तरी कशासाठी?

प्रश्नांचे काहूर माजले होते. तेवढेच भारतीय सनातन राष्ट्राभिमानी माझ्यासारख्याच्या मनात खंतीही तेवढ्याच भारल्या होत्या. 'धर्मो रक्षति रक्षिता।' हे आम्ही विचारात घेतलं नाही की परआक्रमणापुढे आम्ही दुर्बल होतो? श्रीकृष्ण भगवंतांच्या सुदर्शन चक्राला आम्ही आवाहन करण्याएवढे सिद्ध भक्त नव्हतो? काहीही असले तरी भारतीय सांस्कृतिक इतिहासाचा चेंदामेंदा करणाऱ्या आक्रमणाविषयी विषाद मात्र बंदिखाना आणि आक्रमणकारी प्रार्थनास्थळाच्या भव्यता आणि प्राचीनतेपेक्षा मोठा होता. मन विषण्ण झाले. इतिहास ब्रह्मदेवालाही बदलता येत नाही, परंतु पुनरुज्जीवन तर युगानुयुगे होत असतेच. अतिभव्य श्रीकृष्ण मंदिर उभारणी हा त्याचाच भाग होय. मनोमनी भगवंतांना आणि त्यांच्या सुदर्शन चक्राला वंदन आणि आवाहन केले. तेव्हा गोकुळातला आनंद पुन्हा नव्याने सरसावला. बंदिखान्याच्या पार्श्वभूमीवर त्याने भाव आणि मनही आक्रमिले. त्याच भावविश्वात मथुरेच्या बाजारात आम्ही भरपूर फिरत होतो. ✲

५०. हाक ज्योतिर्लिंगाची

भीमाशंकरचा घाट चढत होतो. मेटाडोअर होती. आई, तात्या, स्वप्निल, स्फूर्ती, उषा आणि मी असे गाडीत होतो. ड्रायव्हरला घाटाने गाडी नेणं थोडं अवघड होतं. आम्ही पाच वाजताच अकोल्याहून निघालो होतो. रस्ताही फारसा ठीक नव्हता. नावालाच डांबरी सडक. घनदाट अरण्य. आठच्या सुमारास आम्ही घाट चढायला सुरुवात केली. सुदैवाने गाडीचा त्रास होऊ नये म्हणून अगोदरच काळजी घेतली होती. तात्या आणि आई यांना घेऊन भीमाशंकरला जाण्याचे धाडस करीत होतो. ही गोष्ट पंचाऐंशीमधली.

उन्हाचा चटकाही, उन्हाळ्याचेच दिवस असल्याने मधूनच जाणवत होता. भीमाशंकरच्या घाटमाथ्यावर पोचलो. गाडीतून प्रवास करूनही अंग चांगलंच खिळखिळीत झालं होतं. आमची ही अवस्था, तर आई–तात्या यांची काय झाली असेल? मुलं मात्र भलतीच उत्साहात होती. आई–तात्या थकल्याचं दाखवत नव्हते. उलट त्यांचे चेहरे उत्साहाने उजळले होते. कारणही तसंच होतं. तात्यांना आणि आईला पायी प्रवास, डोंगरदऱ्यातून भटकंती यांचा छंद होता. कळसुबाई, हरिश्चंद्र, रतनगड, पट्टागड अशी सह्यशिखरे त्यांनी केव्हाच सर केली होती. स्फूर्ती दोनअडीच वर्षांची असतांनातर, हरिश्चंद्राच्या परतीच्या प्रवासात, उतरणीवर तात्या स्फूर्तीला घेऊन उतरत होते. भीमाशंकरला जायचे मनात होते. महाराष्ट्रातली घृष्णेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, अवंढ्या नागनाथ, परळी वैजनाथ ही ज्योतिर्लिंगे पोस्टातल्या सहकाऱ्यांच्या सोबतीनं त्यांची केव्हाच पाहून झाली होती. आईनं तर, अकोले, आदिवासी भागात, समाजकल्याण योजनेची स्थानिक मंडळ सदस्य म्हणून, डोंगरदऱ्यातून कितीतरी भ्रमंती केली होती. गेली पाचएक वर्ष होऊन गेली असतील, तात्यांना दिसणे जवळपास बंद झाले होते. पित्ताच्या योगाने फिटस्

येण्यासारखा प्रकार सुरू झाला होता. त्यामुळं तात्यांचं फिरणंच बंद झालं होतं. त्यांच्याबरोबर आईचंही.

''भीमाशंकरला जाऊया का?'' मी विचारलं तेव्हा ''जाऊना! केव्हा निघायचं?'' असं तात्या पटकन म्हणाले.

आम्हाला सगळ्यांनाच उत्साह आला होता. अर्थात तात्यांना विस्मरणाचाही त्रास होत होता. आत्ता सांगितलेलं, थोड्याशा वेळात ते विसरून जात. पुन्हा सांगू लागलो तर नव्यानं ऐकावं तसं ऐकत. असं असलं तरी त्यांना घेऊन कल्पनाच्या म्हणजे तात्यांच्या थोरल्या मुलीच्या अर्थात नातीच्या लग्नाला म्हणजे भाचीच्या लग्नाला जायचं होतं. स्वतंत्र गाडीचं नियोजन करावंच लागणार होतं. सायंकाळपर्यंत कार्यालयात सीमांतपूजनाला पोचायचं होतं. कल्पनाच्या वडिलांच्या पश्चात लग्न होत होतं. त्यामुळे जाणं आवश्यकच होतं. रमेश, धाकटा भाऊ यानं पुण्यातली सगळी जबाबदारी उचलली होती त्यामुळे आम्ही निवांत होतो. याच संधीचा उपयोग करायचं ठरवून आम्ही तात्या-आईला भीमाशंकर घडवायचं ठरवलं होतं. काशीयात्रेला नेणं जमलंच नव्हतं आणि आता अशक्य वाटत होतं. त्या इच्छेवरचा हा उतारा म्हणजे दुधाची तहान ताकावर भागवण्याचा प्रकार होता. पण मनाला तेवढंच समाधान, निदान महाराष्ट्रातल्या सगळ्या ज्योतिर्लिंगांची यात्रा घडली. म्हणूनच मोठ्या धाडसानं नियोजन केलं.

२०२० सालात मी आणि उषा पुन्हा भीमाशंकरला गेलो. जुन्नर येथील महाविद्यालयात विशेष कार्यक्रमानिमित्ताने उपस्थित राहायचे होते. संधी साधून भीमाशंकरला जायचे ठरविले. १९८५ च्या आमच्या यात्रेत आणि आत्ताच्या आमच्या टूरमध्ये जमीन अस्मानाचा फरक झाला होता. आता भीमाशंकर पर्यटनस्थळ म्हणून विकसित झालं. निसर्गरम्य अशा गिरीराजीत उत्तम पर्यटकांसाठीच्या सर्व सोयी झाल्यात. हौसे, नौसे आणि गौसे यांची उदंड गर्दी तेथे आता असते. भीमाशंकरांचं दर्शन हा भागच आता दुय्यम ठरलाय की काय; असे वाटावे एवढा हा बदल. जसा पर्यटक तशा सुविधा. यात्रेकरूंनाही अतिशय सहज सुखद असे सारे काही आता प्रवेशद्वार माथ्यावर थाटले आहे. तेथून भीमाशंकरांच्या मंदिरापर्यंत सुलभ पायऱ्यांचा दुहेरी रस्ता. दुतर्फा हारीनं प्रसादादिंची दुकानं. त्या दुकानांच्या आरोळ्याच कल्ला करतात. 'हर हर महादेव' फक्त मंदिरातच. सारे काही पैशांच्या मोबदल्यात सहज आणि हवे तेवढे.

तात्या-आईंला घेऊन गेलो तेव्हा या सगळ्याचा मागमूसही तेथे नव्हत्या. माथ्यावरून मंदिरापर्यंत वेड्यावाकड्या का होईना पायऱ्या मात्र होत्या. ना शेड ना शेल्टर, ना दुकानं ना व्यापार. फक्त श्रद्धाळू शिवभक्तांचा वावर. तोही अशा उन्हाच्या वेळी अगदी विरळ. एकटदुकटंच म्हणानात. यात्रेच्या वेळी आणि श्रावणातल्या सोमवारी मात्र भली गर्दी असते. आम्ही सहाजण होतो. उन चांगलंच जाणवत होतं. हजारएक पायऱ्या उतरून जायचं आणि दर्शन घेऊन तेवढंच चढून यायचं म्हणजे दिव्यच होतं. वाटेत ना लिंबूसरबत ना काही. त्यात तात्यांना कसं नेणार. आम्ही उभयतांनी तात्यांच्या दंडाला धरलं. त्यांचा भार अंगावर घेऊन चालू लागलो. आई अद्याप तुटतुटीत. तिच्या बरोबर स्वप्निल, स्फूर्ती मुले कधी आजीचा हात धरत तर कधी मोकाट पळत सुटत. अरे, अरे म्हणावे लागे. आम्ही उतरत निघालो. उतरायचे असल्याने फारसे त्रासदायक नव्हते तरी चार ठिकाणी बसलो. विशेष म्हणजे तात्या आणि आईचा उत्साह शिगेला होता. थांबलो की तात्याच पुढे निघायला सांगायचे.

मंदिराच्या प्रवेशद्वाराशी आल्यावर 'हर हर महादेव'ची आरोळी ठोकली. आत प्रवेश केला. गर्दी नव्हतीच. दुपारी बारासाडेबाराची वेळ झाली होती. मंदिरातील पुजाऱ्याने विचारपूस केली. त्याला हेतू स्पष्ट केला. पुजारी गुरुजी खूपच आनंदाने आमची यात्रा सफल करण्यासाठी सरसावले. त्यांनी आम्हाला आत गाभाऱ्यात नेले. स्वयंभू पिंडीच्या भोवती आम्ही बसलो. त्यानं तात्या-आईकडून पूजा करवून घेतली. नंतर आम्ही सर्वांनीच गुरुजींबरोबर 'कैलासराणा शिवचंद्रमौळी...' प्रार्थना चढ्या आवाजात म्हणालो, गाभारा घुमला. पिंडीतील पाण्याचे गुरुजींनी आम्हा सर्वांच्या मस्तकावर प्रोक्षण केले. उन्हामुळे आलेला शीण नाहीसा झाला. ''आजोबा, मुलांबरोबर सहकुटुंब आलात. तुम्हा उभयतांची यात्रा सफल झाली.'' गुरुजींच्या या उद्‌गाराने आम्हाला सार्थक झाल्यासारखे वाटले. आम्ही मनोभावे पुन्हा पुन्हा दर्शन घेतले. मला काशीविश्वेश्वरांच्या दर्शनाची आठवण झाली. येथील दर्शन तर निवांत आणि प्रसन्न. ''भीमाशंकरापासून भीमेचा उगम. हीच भीमा पंढरपुरात चंद्रभागा होते. प्रत्यक्ष हरी तेथे 'युगेअठ्ठावीस' उभे आहेत. एक प्रकारे हर हरींना भेटण्यासाठी भीमेबरोबर प्रस्थान करतात. म्हणूनच कदाचित भीमा हरींना हरभेटीस आल्याची खूण म्हणून चंद्रभागा होते. भीमा आणि चंद्रभागा या येथे हरिहर भेटीच्या जणू प्रितीकला होतात. ही विधात्याची लीला

आठवते आणि भीमाशंकरमध्येच हरिहरांची भेट अनुभूत होते.'' पुजाऱ्यांच्या या अद्‌भुत घटनेच्या निवेदनाने आम्हाला हरिहरांची भेट घडली.

मंदिरात दहा मिनिटे निवांत बसलो. तात्यांना आवडणाऱ्या पेपरमिंटच्या गोळ्या बरोबर होत्या. प्रसादाचे खडीसाखरेचे खडे तोंडात लगेचच विरघळले होते. पेपरमिंटच्या गोळ्यांनी अधिक प्रसन्न आणि थंड वाटले.

''निघायला हवं'' मी म्हणालो.

''आता कुठं?'' तात्यांनी विचारलं.

आपण कुठं जात आहोत हे तात्या विसरले होते. भीमाशंकरांना हाताने स्पर्श करून, शाळुंकेवर गडवाभर पाणी घालून दर्शन मिळाल्यामुळे तात्या भलतेच खूष होते. 'ज्योतिर्लिंगाचं दर्शन झालं' तात्या समाधानाने म्हणाले.

''तात्या आपण काशीचं गंगाजल तीर्थ आणून त्यानं तुम्ही स्नान केलतना; तेव्हापासून, पाहायचं राहिलेलं हे ज्योतिर्लिंग पाहण्यासाठी तुम्हाला घेऊन यावं असं मनात होतं, ते आता घडलं.''

मी आठवण करून देण्याचा व्यर्थ प्रयत्न केला.

''असं का?'' तात्या नवीनच काही ऐकत आहोत असं आश्चर्यानं म्हणाले.

''चला आता चढायचंय बरका!'' मी जरा काळजीनं म्हणालो.

''असू द्या, काही फार नाही, आत्ता जाऊ!'' तात्या आत्मविश्वासाने उत्साहाने म्हणाले.

मी थक्क झालो. एवढा उत्साह कुठून, मी मनाशी म्हणालो. आश्चर्य म्हणजे तात्या केवळ हातात हात घेऊन चढूही लागले. दिसायला अंधुक झाले होते म्हणून काळजी वाटत होती, पण तात्या मात्र तडफेने निघाले होते. मी मधूनच तात्यांना 'इथं पायरी, इथं दगड, इथं खड्डा' सांगत होतो. आता त्यांनी उषालाही धरू दिलं नव्हतं. मुलं जोरात पळत त्या उन्हातही भराभर पुढे चढत होती. तात्या त्यांना सूचना देऊ लागले होते.

''धावू नका, धडपडाल! हळू'' इ. मी, उषा, आई सगळेच थक्क होऊन तात्यांच्या उत्साहाकडे पाहात होतो.

''भीमाशंकरांनीच तात्यांना बळ दिलं असावं! महादेवांनीच या नागेशांची यात्रा घडवून आणलेली दिसते.'' मी माझ्या मनातला विचार बोलून दाखवला.

तशी आई कौतुकानं म्हणाली,

''एरवी अंथरुणातून उठायला बळ नसतं. आता पहा अगदी स्वप्निल-स्फूर्तीशी बरोबरी करताहेत.'' खरोखरीच 'पंगुम् लंघयते गिरीम्'चा अनुभव आम्ही साक्षात घेत होतो. उतरायलाच बहुधा आम्हाला खूप त्रास झाला होता. भीमाशंकरांच्या चरणाशी आलो आणि ज्योतिर्लिंगातील चैतन्य तात्यांमध्ये संचारले. अगदी लीलया आम्ही माथ्यावर आलो. दीड वाजून गेला होता. चढ-उतार करायचाय, या जाणिवेने जेवण दर्शन घेऊन आल्यावर करायचं ठरवलं होतं. माथ्यावर नाही म्हणून एक हॉटेलवजा दुकान होतं. थांबलो. मिळेल ते घेतलं. आणलेल्या दशम्या चहात बुडवून नव्हे कुसकरून तात्यांना दिल्या. तात्यांनाही चांगली भूक लागली होती. आमची दृष्ट लागेल, असं जेवण त्यांनी घेतलं. कधी नव्हे ते स्वप्निल, स्फूर्तीला जेवणाचा आग्रहही करीत होते. 'दमले का?' विचारत होते. 'दमण्यासारखं नव्हतंच!' असा अभिप्राय जेव्हा त्यांच्या मुखातून बाहेर पडला तेव्हा तर आमच्या आश्चर्याला पारावारच राहिला नाही. आम्ही सुखावलो.

ड्रायव्हरचं जेवण उरकून विश्रांतीही झाली होती. मी त्याला इशारा केला. ''चला निघूया, मी तयार आहे. त्या मानानं बाबांना घेऊन तुम्ही खूपच लवकर आले. मला वाटलं तीन वाजतील!'' ड्रायव्हर म्हणाला.

त्याचं बोलणं रास्तच होतं. गाडीत बसलो. घाटउतार होता त्यामुळे अगदी अलगद गाडी घाट उतरत थेट संगमनेर-पुणे रोडला लागली. तोवर तात्या 'चांगलं झालं दर्शन' इ. बोलत होते. मुलं त्यांचा हात हातात घेऊन लाडंलाडं काही बोलत होते. बोलता-बोलता त्यांना झोप लागली. त्यांच्या प्रसन्न मुद्रेनं आम्ही सुखावलो. ''ठरवलं अन् निर्विघ्न पार पडलं. आता लग्न निर्विघ्न पार पडावं'' आईनं पुन्हा भीमाशंकरांच्या दिशेनं हात जोडीत म्हटलं.

कार्यालयात पोहचता करता सात वाजले. तोवर कुणालाही आम्ही भीमाशंकरला जाऊन मग पुण्यात येणार याची कल्पना नव्हती. तात्या-आईला पाहून सर्वांनाच बरे वाटले. भीमाशंकरचा वृत्तांत ऐकून मात्र सगळेच थक्क झाले! तात्यांच्या या उत्साहानं माझ्या मनातली काशीयात्रेला घेऊन जाण्याची इच्छा अंशात्मकतेनं का होईना फलद्रुप झाल्यासारखं वाटलं!

*

५१. काशीशी जावे...!

श्रीमान नरेंद्र दामोदरदास मोदी, वाराणसी अर्थात काशी, अर्थात बनारस लोकसभा मतदार संघातून निवडून आले आणि भारतवर्षाचे प्रधानमंत्री झाले. या सश्रद्ध योगी पुरुषाने, काशीविश्वेश्वरांच्या या प्राचीनतम अलौकिक नगरीचे, अलौकिकत्व पुनर्स्थापित करण्याचा विडा उचलला. आज या पवित्र नगरीचे सनातन पावित्र्य उजळून निघत असतांनाच; अवघी नगरी 'स्मार्ट सिटी' झाली आहे. हजारो वर्षांच्या गुलामीचे साखळदंड गळून पडताहेत. काशीविश्वेश्वरांचे पावित्र्य अबाधित करण्यासाठी, अन्य आक्षेपार्ह बांधकामे आणि त्यांच्या परंपरा दूर होत आहेत. काशीनगरी पुन्हा सनातनधर्माची, विश्वेश्वरांची राजधानी प्रकट होत आहे. हे वैभव प्राप्त व्हावे यासाठी कोट्यावधी भक्तगण अनेक पिढ्या प्रयत्नशील होते.

''मां गंगेने मुझे बुलाया है।'' असे प्रांजळपणे घोषित करून; या सत्कार्यरत सद्भक्ताने खरोखरीच विश्वेश्वरांचे वैभव पुन्हा विख्यात करण्याचे व्रतच घेतले. पण यापूर्वी ही नगरी आर्तपणाने पुनर्उत्थापनासाठी आवाहन करीत होती. त्याही स्थितीगतीमध्ये श्रद्धावंतांची श्रद्धा तीळभरही कमी झाली नव्हती.'काशीशी जावे नित्य वदावे' ही पिढ्यान्पिढ्यांची सांगी अबाधितपणे पुढच्या पिढीपर्यंत जात होती. काशीयात्रा घडली; की त्रिविधतापांचे हरण झाले, अवघे पाप नाहिसे झाले, जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्तता मिळाली; अशी धर्मधारणा भारतीयांच्या मनात, आत्म्याइतकीच, चैतन्यमयतेने वास करते आहे.

एकोणीसशे साठ सालातली गोष्ट. बारा-तेरा वर्षाचा होतो. मी घराबाहेर निघून गेलो होतो. निघून जातांना घरातल्यांसाठी चिठ्ठी लिहून ठेवली होती. त्यात- 'मी गतजन्माचा रामदास असून, रामदास होण्यासाठी जात आहे. माझा

शोध घेऊ नका' हे जसे लिहून ठेवले होते, तसेच एक अभिवचन दिले होते, 'मी मोठा होऊन परत येईन आणि तात्या-आईला काशीयात्रेला घेऊन जाईन.' हे अभिवचन कारणा-कारणाने, आजही पूर्ण होऊ शकले नाही. कारण, शक्यच नाही! आता आईवडीलच कैलासवासी झाले! असे शल्य मनात कायम बोचत असलं; तरी त्या शल्याला मी प्रसंगाने स्नेहलेप लावण्याचाही प्रयत्न केला. याचे काहीसे समाधान आहे.

वाराणसी स्टेशनवर उतरलो. फारसं सामान नव्हतंच. काहीच माहिती नव्हतं. स्टेशनबाहेर आल्यावर भांबावलो. थोडा विचार केला. पैसेही आमच्याजवळ बेताचेच होते. सायंकाळ झाली होती. मुक्कामाची सोय होणे आवश्यक होते. नजर शोधत होती. कपाळी गंध असलेला वयस्कर असा, ग्राहकाची वाट पाहणारा, रिक्षाचालक दिसला. क्षेत्राच्या ठिकाणी हौसे, नवसे, गवसे असतात. सावध असावे लागते. या रिक्षावाल्याला विचारावं असं मनात आलं. त्याच्या जवळ गेलो.

''बालीसाब दर्शन के लिये जाना है?'' त्यानं विचारलं.

''अभी दर्शन हो सकता है?'' मी उलट प्रश्न केला. उगाचच!

''हां हां क्यों नही? मै ले चलता!'' तो ग्राहक मिळविण्याच्या आशेनं म्हणाला. तिथी, वार, नक्षत्र या दृष्टीने भाकड दिवस होते. त्यामुळे पर्वणीला असते तशी गर्दी नव्हती. त्यामुळेच कदाचित त्याला ग्राहकाची गरज असावी.

''क्या, सुबह स्नान करके दर्शन करना ठीक रहेगा ना?'' मी भीतभीतच अंदाज घेत प्रश्न केला. त्यानं आमचा अंदाज घेतला.

''हां साब, वह तो और भी अच्छा रहेगा!'' त्यानं सांगितलं.

''ठहरनेका...?'' मी विचारणार तोच ''साब आपको धरमशाला दिलवाता हूं ना साब. अच्छी और सस्ते मे। साथ में अच्छा पंडत भी मिलेगा. वो सब यात्राका इंतजाम करेगा! मै दिलवाता हूं ना। बिलकुल अच्छा और पहेचान वाला। वोही धरमशालाका काम देखता है। चलो, घबडावो नही!'' त्यानं वडिलकीनं समजूत घालावी तशी समजूत घातली. मीही थोड्या धिटाईने त्याला कबूल होत रिक्षात बसलो. भाडं विचारायचं लक्षातच आलं नाही. निघाल्यावर विचारलं.

''साब जादा नही लुंगा, घबडावो मत, आप अच्छे लोग है।'' त्यानं पुन्हा मागे वळून आमच्याकडं पाहात म्हटलं. मग मात्र फार काही न बोलणंच

बरं असं ठरवून निघालो. रिक्षा अगदीच गल्लीबोळीतून जाऊ लागली तेव्हा शंकित झालो.

''यहां कहां धरमशाला?'' मी न राहून विचारलंच. आता अंधार झाला होता. दिवे लागण झाली होती. त्या गल्लीबोळीत दिव्यांचीही नीटशी सोय दिसत नव्हती. थोडे घाबरलोच. पंचवीसएक मिनिटांनी एका दुमजली घराजवळ रिक्षा थांबली.

''काशीनाथ धरमशाला''. आवो साब, आम्ही पिशव्या घेऊन उतरलो. एका खोलीत समारोसमोर दोन बाकडे होते आणि समोर टेबलखुर्ची होती. खुर्चीतले गृहस्थ आम्हाला पाहून उभे राहिले.

''महाराष्ट्र? मराठी?'' त्यानं नमस्कार करत विचारलं. मला घरी आल्यासारखं वाटलं.

''देखिये, रुम देख लो बादमें बोलेंगे!'' गृहस्थ हिंदीत बोलला.

''पंडतजी, साबको कल दर्शन वगैरा...'' रिक्षाचालक सांगू लागला.

''देखो मै सब देखता, हमारे महाराष्ट्र के है! या साहेब!'' आता त्यानं रिक्षाचालकाला पुढे न बोलू देता सांगितलं. तो मराठीत 'या साहेब' म्हटल्याने आपलेपणा वाटला. रिक्षाचालकाला पैसे विचारले. जवळपास अर्धातास लागला होता, पण त्यानं पैसे सांगितल्यावर मला आश्चर्य वाटलं. अपेक्षेपेक्षा खूप कमी बिल त्यानं सांगितलं. मी बिल दिलं. बाकीचे पैसे राहू दे म्हटल्यावरही त्यानं ते नाकारले. मला त्याचा आदर वाटला. आपल्याला बहुधा काशीविश्वेश्वरांनीच बोलावलंय, तेच सांभाळतील असं मनात आलं. सुखावलो.

खोली छोटीच होती. दोन सिंगल कॉटस् होत्या, संडासची सोय कॉमन होती. अत्यल्पदरात खोलीची व्यवस्था झाली. पंडित महोदयांनी मग सगळी यात्रा घडविण्याचेच मनावर घेतले. तो स्थानिकच होता. मात्र महाराष्ट्रातून यात्रेकरू त्याच्याकडं नेहमी उतरत असत. त्याने सूचना दिल्या आणि सकाळी नऊसाडेनऊच्या सुमारास तयार राहावयास सांगितलं.

आम्ही सकाळीच गंगेवर गेलो. घाटावर गर्दी होतीच. आपापल्या परीने लोक पूजा, अर्घ्य आदि करीत होते. आम्ही गंगेवर जाऊन आंघोळ करून आल्याचे जेव्हा पंडितजींना सांगितले तेव्हा त्यांना कौतुक वाटले. गंगापूजन, अर्घ्य, गंगाआरती इ. केलेत का; विचारले. आम्ही नुसतीच डुबकी मारून आलो

होतो. पंडितजींनी आमचा ताबा घेतला. आम्हाला घेऊन पुन्हा गंगाघाटावर गेले. पाण्यात उभे करून अर्घ्यादि पूजाकर्मे करून घेतली. आमच्याकडून गंगेची आरती करवून घेतली. तेथून चांगले घागरभर गंगाजल आमच्या हाती देऊन; ते पुढे निघाले. जाता-जाता एका ठिकाणीहून त्यांनी पंचामृत आणि दूध घेतले. तबकात फुलेबेल होते. आम्हाला घेऊन ते अक्षरशः बोळी-बोळीतून जात होते. फार चालावे लागले नाही. पण जवळपास मंदिर वस्तीत झाकोळलेले होते. मंदिराचा कळस दिसला. तसं पंडितजींनी कळसाचे दर्शन घ्यायला सांगितले. आम्ही मंदिराच्या दाराशी आलो. पंडितजींमुळे सहजच आम्हाला गर्दीतून पुढे जाता आले. त्या पंडितजींचा अधिकार बराच मोठा असल्याचे लक्षात आले. आम्ही थेट मंदिरात आलो. संगमरवरी चौरसाकार वापीमध्ये विश्वेश्वराची पिंडी होती. हातातील पूजासाहित्य खाली ठेवून त्यांनी आम्हाला हातानेच बसण्याची खूण केली. पंडितजी सरसावले. त्यांनी पिंडीवरचा बेलपुष्पभार बाजूला केला.

''हां शिवजीको गंगाजलसे नहलाओ!'' मी पिंडीवर घागरीतील जल ओतू लागलो. उषानं माझ्या हाताला हात लावला होता.

''हां, ठहरो, बाकी जल बादमे!'' घागरीतील एकतृतीयांश पाणी संपले होते. पंडितजींनी दुधाचा गडवा आमच्या हाती दिला. ''दूधसे नहलावो!'' त्यांनी सांगितलं. यावेळी मात्र संपूर्ण गडवा रिकामा करून दिला. मग पंचामृत घालायला सांगितले आणि नंतर पुन्हा शुद्धोदकाने आमच्या घागरीतील उर्वरित पाण्याने विश्वेश्वरांना स्नान घातले. प्रत्यक्ष काशीविश्वेश्वरांना असे स्नान घालतांना आम्ही हरखून गेलो होतो. जेथे जाण्याचा जप करूनही जीवनात कधी संधी मिळणे दुरापास्त तेथे आम्ही चक्क शिवांना स्नान घालत होतो. आनंद मावत नव्हता. पंडितजींनी स्वतःच मग शाळुंकेला त्रिपुंड्र रेखले. आमच्या हातात बेलफुले देऊन वाहण्यास सांगितले. दुधाचा नैवेद्यही पंडितजींनी अर्पण केला. आम्ही विश्वेश्वरांना हात जोडले. डोळे मिटले. पंडितजींनी प्रार्थना म्हटली. माझ्या डोळ्यासमोर विश्वेश्वर मूर्त झाले. त्याचवेळी आईवडिलांना दिलेले अभिवचन आठवले. डोळे पाणावले. मी अगदीच वेगळ्या परिस्थितीत काशीला येण्याचा निर्णय घेतला होता. आईवडिलांना काशीयात्रा घडविणार होतो? पंडितजींच्या बरोबर बाहेर आलो.

मनात वादळ घोंगावत होतं. पंडितजींना म्हणावे का? मनात आले नि जे

घडले ते सांगितले. वडील प्रवास करू शकत नव्हते. पंडितजींनी मागचापुढचा विचार केला नाही. धर्मशाळेकडे जातांना ते म्हणाले, ''आपको कल जाना है ना? आप अब भोजन करके आराम करो, मै आपसे बात करूंगा!'' एवढे सांगून ते दुसऱ्या यजमानाकरिता निघून गेले.

सायंकाळी पाचच्या सुमारास पंडितजींनी आम्हाला बोलावले. अन्य यजमानही जमले होते. संध्याकाळी गंगाघाटावर आरतीसाठी आम्ही जाणार होतो. सूर्यास्ताच्या सुमारास आम्ही गंगाघाटावर होतो. ''आपकी इच्छा पूरी करनेका काम करते है। चलो मेरे साथ'' पंडितजी म्हणाले. मी त्यांच्याबरोबर गेलो. यजमानांना देण्यासाठी त्यांनी त्या दुकानातून गंगा घेतल्या.

''देखो आप ये प्लास्टिक के बडे ड्रम ले लो!'' त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे मी दोन मोठे ड्रम खरेदी केले. ड्रम म्हणजे झाकण असलेले प्लास्टिकचे कॅन. चांगल्या दहा-दहा लिटरचे! गंगेवर गेलो. त्यांनी यजमानांना गंगा दिल्या. गंगाघाटावर त्या तांब्याच्या कलशाच्या आकाराच्या किंवा घागरीच्या आकाराच्या गंगा समोर मांडल्या. पंडितजींनी आमच्याकडून गंगापूजन करून घेतले.

''देखो, आपके मातापिताके स्नानादिके लिये यहा संकल्पसहित पूजन करते है।'' असे म्हणत जवळचे दोन्ही ड्रम गंगेतून भरून आणायला सांगितले. आमच्याकडून 'गंगास्नानार्थ जल' असे म्हणत त्या ड्रममधील पाण्याची पूजा केली. ''अब ये जल घर ले जाईये और माताजी और पिताजी को स्नान करवाईये, आपकी मनोकामना पुरी हो जाएगी।'' पंडितजींनी सांगितलं.

माझं मन प्रसन्न झालं. मोठ्या भक्तिभावाने ते कॅन घेऊन परतलो. या सगळ्या पवित्र कार्यात पंडितजींनी मागितलेली बिदागीही अगदी अल्प होती. मोठ्या प्रसन्नतेने आम्ही पंडितजींना वंदन केले.

प्रवासात ते गंगाजल भरलेले दोन्ही कॅन आम्ही उभयतांनी जीवापाड जपत अकोल्याला आणले. आईला सांगितले. आईला विलक्षण आनंद झाला. ''अरे कशाला एवढं लळालोंबा करीत हे घेऊन यायचं. आणलंस हे चांगलंच झालं! पण अकोल्याचा सिद्धेश्वर हीच आमची काशी! ह्यांचं दुखणं आणि परिस्थिती आता या जन्मात तरी काशी होणार नाही.'' तिच्या डोळ्यांना धारा लागल्या.

''बरं झालं!'' तात्यांनी दोन शब्दात भावना व्यक्त केली. आम्हाला भरून आलं. आवरेना.

''अरे, आम्हाला नाही जमलं पण तुम्ही दोघं तर जाऊन आलात. काशीची गंगाच घरात घेऊन आलात. आता सगळं भरून पावलं!'' आईनं आमची समजूत घातली.

गुरुजींना बोलावून घरातल्या घरात गंगापूजन करायचं ठरवलं. शिवरात्रीच्या मुहूर्तावर आई-तात्यांनी गंगाजलाचं स्नान केलं. आम्हा उभयतांकडून गंगापूजन करवलं. आईच्या सांगण्याप्रमाणे श्री सिद्धेश्वरांना रुद्राभिषेक करविला. असं होऊनही; आई-तात्यांना काशीयात्रेला नेऊ शकलो नाही; याचं शल्य मात्र कायमच राहिलं!

*

५२. जीवनधारणा धाम !

श्रीमद् आद्य, जगद्गुरु शंकराचार्यांनी घोषित केलेल्या चतुर धामी प्रवासण्याचा योग निमित्ता-निमित्ताने आला. जीवनधारणेची धाम दर्शन यात्रा घडली.

भूवैकुंठ श्री विशाल बद्रिधामात, श्रीमद् बद्रिनारायण विष्णू भगवानांचं, प्रसन्न, कारुण्यपूर्ण, तेजस्वी आणि धरित्रीला आश्वासित करणारं चतुर्भुज ध्यान डोळ्यातून मनात साठवत होतो. अवघ्या सागराला क्षीरसागरस्वरूप करून, पृथ्वीमातेच्या कुशीतील भूतमात्रांना प्रेमपान्हा घालून जीवविणारं हे ध्यान! नीर अर्थात पाणी अर्थात जीवनधारणा करीत पृथ्वीसतीची धारणा करणारं ध्यान! लक्ष्मीस्वरूपा शक्तिमत्तेनं, अन्न ब्रह्मस्वरूप सर्व भौतिक सुखांची पखरण करणारं हे ध्यान! दुष्टांचं दुष्टत्व नष्ट करून सुष्ट वृत्तीचं पालन करणारं हे ध्यान. हिमवानस्वरूप क्षीरसागरात प्रकटलं. शक्तिस्वरूपिणी लक्ष्मीदेवींच्या लडिवाळ, भूतमात्ररूप लेकरांचा सांभाळ करण्यासाठी, अवघी कैवल्यसुख सृष्टीरूपात उधळण्यासाठी भगवान शिवांची अखंड आराधना करणारं हे सृष्टीचालकाचं ध्यान! हिमालयाच्या शिखरावरून आपली प्रेमदृष्टी अखिल विश्वावर समत्वानं ठेवणारं हे ध्यान!

या ध्यानाचं दर्शन घडावं म्हणून भगवान शिव, कैलासावर सतत ध्यानमग्न! तर सतिपार्वती अंबिका लडिवाळ कठोरतेनं समस्त भूतमात्रांचं रक्षण करण्याचं दायित्व स्वीकारून, सेवेत तत्पर, श्रीमन बद्रिकानारायणांचं सृष्टी साकारण्याचं स्वप्न साकारण्यासाठी ब्रह्म चतुर्मुखानं, मायेसह सतत कार्यरत. श्री गणेशश्री नारायणस्वरूप होऊन, महासती लक्ष्मीस्वरुपिणी ज्ञानमयी श्री सरस्वती मातेसह, अज्ञानाची अवघी दुरिते नाहिशी करण्यात मग्न. या आपल्या स्वयंपूर्ण, स्वयंभू, त्रिविध, चतुर्विध, पंचविध वैभवासह प्रकटलेले भगवंत वैभवात विरागी होऊन;

भक्तिस्वरूपिणी राधारूप भक्तांना आलिंगन देण्यासाठी उत्सुक. अखिल ब्रह्मांडाचे हे सुख अनुभवित ब्रह्मर्षि नारद नारायणस्वरूप होऊन; अवघ्या भूतमात्रांना परम्‌धामाचे दर्शन घडविण्यासाठी नारायण मंत्रमग्न, भगवंतांच्या पदकमलांच्या अंगुष्ठांतून या वैभवाचा प्रत्यक्ष प्रेमपान्हा वैकुंठातून धरेवर सतत सरितारूपाने श्रवत आहे. सरितांची पार्षद अलकनंदा आणि सरस्वती श्रीमन बद्रिनारायणाचे चरण तीर्थ विश्वाला वितरित करण्यासाठी पुनः क्षीरसागरांकडे झेपावत आहेत.

सनक, सनकनंदन, सनत, सनातन हेच चतुर्मुख वेदस्वरूप, ज्ञानपूर्ण कुमार अखंडपणे, कैवल्याच्या या श्री बद्रिनारायण रूपाचे गुह्य वेदघोषित करीत, सृष्टीव्यवस्थापनासाठी, पार्षद बनून वावरणाऱ्या, ऋषी, मुनी, तपस्वी अशा ज्ञानसाधकांना देत आहेत. सृष्टीचा हा व्याप सुव्यवस्थितपणे सांभाळण्यासाठी नवनारायण आणि नर साधना करीत आहेत. ज्ञानमयी निर्गुण, निराकार, निर्विकार, सार्वकालिक, सर्वव्यापक अशा अविनाशी नीजरूपाचा विलास सर्वगत करण्यात भगवान वेदोव्यास तत्पर आहेत. गंधर्व, यक्ष, किन्नर, विद्याधर कलापूर्णतेने, हा विलास आनंदमयतेने भगवतभक्तांना प्रदर्शित करून; सुखवित आहेत. श्रीमन् बद्रिनाथांच्या हे अलौकिक ध्यान आपण याचि डोळा याचि देही अनुभवत आहोत! केवढे भाग्य! श्रीमन् नारायण, नारायण नारायण मंत्रघोष करता-करता मीच विष्णूमय होऊन या वैभवासह विलसत आहे याची संवेदना प्रकटली. मन नितळ विमल झाले. 'आपुली आपण करावी सोडवण' अशी जाणीव प्रकटली. पुरुषार्थपूर्णतेने आणि कैवल्याच्या कारुण्याने कर्म करण्याची, महाशक्ती प्रकटली. ''चला सर, सगळे निघाले!'' पर्यटन व्यवस्थापकांनी भानावर आणले. मी पुन्हा पर्यटक यात्री झालो ते विष्णूमय होऊन वावरण्याचा आनंद लुटण्याचे भागवत संकल्प करूनच! मनात आले ''विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ। कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर। वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे।।'' हेच खरे ज्ञानवानकर्मपरतेचे सूत्र, वैकुंठात वैकुंठस्वरूप झालो!

सौ. उषाच्या डोळ्यांच्या उपचारांसाठी आमच्या अहमदाबादेत डॉ. नागपाल यांच्या 'आशापाल आय हॉस्पिटल व रिसर्च सेंटर' मध्ये फेऱ्या सुरू होत्या. प्रत्येक फेरीबरोबर, जे पाहून घेता येईल ते पाहण्यासाठी आम्ही उभयता जमेल तसे पर्यटन करीत होतो. द्वारकेच्या राणाजींच्या भेटीसाठी द्वारकेत आलो. भगवान कृष्णांच्या दर्शनाला मंदिरात गेलो. विश्वातील दोनच स्वर्णिम नगरींपैकी

अर्थात द्वारका आणि श्रीलंका यांपैकी द्वारिकेत आम्ही होतो. प्रत्यक्ष लक्ष्मीदेवींचे भगवंतांसह वास्तव्य द्वारकेत आहे. स्वाभाविक द्वारिका लक्ष्मीवती असणारच. भगवंतांचं मोहमयी ध्यान पाहतांना भगवंतांशी दृष्टिभेट झाली! त्यांच्या नेत्रातून प्रत्यक्ष भगवान सहस्त्ररश्मी सूर्य प्रकाशमान होऊन; आमची दृष्टी प्रकाशमान होत होती. आमच्या दृष्टीचा त्राटकयोग सुरू झाला. लोभस, करुणामूर्तीनी तन मनाला व्यापले. डोळ्यांना धारा लागल्या. भान हरपले. चैतन्याचा पुतळा, ज्ञानाचा पुतळा, जगाचा नियंता, द्वारकेचा राणा आम्हा उभयतांच्या जीवनाला चैतन्यमयी करीत होता.

भगवंतांचे ते सूर्यतेजस्वी नेत्र नामस्मरणाबरोबरच पुन्हा-पुन्हा प्रकाशमान होतात. क्षीरसागर धामातून विष्णूभगवंत येथे सागरतीरी प्रकटले. द्वारका नगरी सागरात बुडाली म्हणतात. आम्हाला मात्र प्रत्यक्ष चक्रपाणीच्या दर्शनाने अवघे विश्वच द्वारकावती झाल्याचा अनुभव आला. भगवान श्रीकृष्ण म्हणजे आनंद! भगवान श्रीकृष्ण म्हणजे समृद्धी! भगवान श्रीकृष्ण म्हणजे भूतमात्रांचे जीवन संगीत! भगवान श्रीकृष्ण म्हणजे द्यावापृथ्वीचे शामल अद्वैत! भगवान श्रीकृष्ण कैवल्याची रासलीला! भगवान श्रीकृष्ण म्हणजे प्रकृतीचा लक्ष्मीस्वरूप संचार! अवघा रंग श्रीकृष्ण अनुभवत आम्ही पुन्हा पुन्हा भगवंतांचं दर्शन घेत होतो. भगवंतांचे अनन्य भक्त प्रत्यक्ष शिवतत्त्व भगवंतांच्या दर्शनासाठी सौराष्ट्रात सागरतीरी अवतरले. श्री सरस्वती भगवंतांचे चरण प्रक्षालन करण्यासाठी झेपावली. क्षीरसागर झाली.

''श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे। हे नाथ नारायण वासुदेव।।'' चा गजर करीत भक्तिस्वरुक्मिणी राधा या लक्ष्मी क्षेत्रात श्रीकृष्णांच्या हृयदस्थ झाली. भगवान शेषनाग आपले सम्राटपद विसरून सेवाधारी झाले. लौकिकात राहून अलौकिक लीलाविग्रह करण्यासाठी गोकुळातील, निरागसता सांडून येथे राजस झाले. यदुकुल पावन झाले. सूर्यनारायण नारायणाचे पूर्ण स्वरूप अनुभवण्यासाठी, द्वारकेला अर्थात पश्चिम क्षितिजावर, चरण युगुलांना स्पर्श करीत कृष्णस्वरूप होतो. भगवंताच्या या अगाध स्वरूपाचे चिंतन करीतच आम्ही द्वारका बेटावर आलो. द्वापारयुगातील यदुकुलाच्या ऐश्वर्यसंपन्न नगरीची गूढ अद्‌भूतता मनात साठवीत, भगवंतांच्या मसलती येथून कशा होत असतील याच्या रंजक कल्पनाविलासात हरवलो. पश्चिम दिशा सुव्यवस्थित संरक्षित करण्यासाठी येथे प्रकटले. द्वारिका नगरीतील खिल्लारांची, भक्तगणांची भक्तिपूर्ण प्रचलनाचा आनंद घेत अवघा

दिवस द्वारावतीत व्यतीत करूनही निघावेसे वाटेना. भगवंतांच्या मुख्य धाम मंदिरांबरोबरच मनामनात प्रकटलेल्या भगवंत स्वरूपाची अनेक मंदिरं आणि श्रीमद् आद्य शंकराचार्यांच्या पीठाचे दर्शन घेऊन; आम्ही परतीच्या प्रवासाला निघालो. चैतन्याचा पुतळा अनंत श्रीकृष्णांना मनमंदिरात प्रतिष्ठापित करूनच आम्ही परतत होतो. ''श्रीकृष्ण गोविंद हरे मुरारे। हे नाथ नारायण वासुदेव!'' नामस्मरण सुरूच होते.

भगवान जगन्नाथांच्या सान्निध्यात भ्रातृप्रेमाचे उधाण आलेले. सृष्टीसतीच्या सृजनशीलतेचा अलौकिक आणि अजोड नमुना समोर काष्ठमूर्तींच्या रूपात उभा होता. 'त्वमेव बंधु सखा त्वमेव'चा साक्षात्कार भगिनी सुभद्रादेवींच्या दृष्टीत दाटलेला अनुभवतांनाच बलभद्रांची वृद्धत्व विसरून विनम्र स्नेहाळ दृष्टी भगवान जगन्नाथांना विश्वसंचालनासाठी अधिक बळ प्रदान करीत होती. भगवान विष्णू येथे क्षीरसागरातून काष्ठरूपात प्रकट होतात आणि जगन्नाथ झालेले दिसतात. जगन्नाथ म्हणजे जगाचा स्वामी, जगाचा धारक, जगाचा आधारस्तंभ. सृष्टीचालनाच्या मंगलमय सत्कार्याची मुहूर्तमेढ हे सृष्टीचालन भ्रातृभावाने एकवटून करायचे. चराचरातील, कणकण भ्रातृभावाने कर्म करू लागतो म्हणूनच युगांचे संचालन स्वाभाविकपणे सुरू असते. भ्रातृभावात समत्व असते म्हणूनच येथे एकाच वृक्षाच्या काष्ठातून भावंडे प्रकटतात आणि शेष नर नारायण सुभद्रेच्या ममत्वाच्या संवेदनेने जगताचे पालन करण्यास स्वयंसिद्ध होतात. भूतमात्रांना स्वयंसिद्धपणाने कर्म करीत, समत्वाने परस्परांना, आत्मभावाने सहाय्यभूत होण्याचा संदेश देतात.

मी आणि उषा त्या काष्ठ मूर्तींचे दर्शन घेत होतो. श्वेत रक्तपीत रंगछटा एकवटून गौर रंगात आणि शामलछटेसह अवतीर्ण झालेल्या मूर्ती स्वसंवेद्य, सच्चिदानंद संवेदनेने परिधान करविलेल्या आभूषणांना खुलवित होत्या. चराचराला सांभाळण्याचे आश्वासन त्या मुद्रेतून अखंड प्रसारित होत होते. भ्रातृभावाने कारुण्यमूर्ती झालेले ते ध्यान संघशक्तीचे सामर्थ्य भक्तांना केवळ दृष्टीतून, शक्तिपातपूर्वक, प्रदान करीत होते. या काष्ठमूर्ती रथारूढ करून मिरवितांना पृथकत्वाचा अहंकार गळून पडतो आणि संघमनातून विराटपुरुष प्रकटतो. रथ दिमाखात प्रवास करू लागतो.

जगन्नाथाच्या रथाला सर्वांचा हातभार आत्मभावाने, असीम भक्तीने लागतो तेव्हां जगन्नाथाचा रथ ठायीच सर्वात्मक जगन्नाथ होतो. त्या रथातील

मूर्ती, रथ, संचालक, वाहक यांचे अवघे अस्तित्व एकवटून प्रत्यक्ष लोकनाथ जगन्नाथ, चराचराला स्वतःत अनुभूत होतात. मूर्तीचे भाव मनात साठवितांना आम्ही जगन्नाथस्वरूप झालो. प्रपंचाचा भार हरपला. प्रपंच लीलया पेलण्याचे सामर्थ्य मनात प्रकटले. जगन्नाथांचे ध्यान म्हणजे संघमनस्कतेत अहंकारमुक्त सर्व-स्व अनुभूत करणारी ध्यान! ते ध्यान न्याहाळताना वंदन करायचे, पूजन करायचे विसरून जगन्नाथाच्या वीर कथांमध्ये हरवून गेलो. जगन्नाथाच्या रथाचा पायिक होऊन; सेवा आणि समर्पण, यासह स्वत्वात संघत्व पाहण्याचे संवेदन घेऊन निघालो तेव्हा स्वतःत जगन्नाथपण अनुभवत होतो. स्वतःतला पूर्णपुरुषरूप उत्तुंगपणा बरोबर घेऊन बाहेर आलो तेव्हा लौकिक व्यवहारातील क्षुल्लकता, क्षणभंगुरता पराभूत होऊन; अविनाशी सामर्थ्यात सामावल्यासारखे वाटत होते.

महर्षि अगस्त्यांच्या भारतसंचारातील स्थानांचा जमेल तेवढा शोध घेत होतो. तामिळनाडूत महर्षींना 'तामीज' अर्थात तमिळ भाषेचे उद्गाते असं एक नाव आहे. महर्षींच्या प्राचीनतम कार्यकर्तृत्वाची ती साक्ष आहे. स्वाभाविकच तामिळनाडूत महर्षि अगस्त्य स्थानांना भेटी देण्याचा उपक्रम सुरू होता. रामेश्वर हे या प्रवासातील अतिमहत्त्वाचे स्थान. शिवस्वरूप भगवान महर्षि अगस्त्यांच्या सहाय्यानेच रावणांचा पराभव शक्य आहे हे प्रभु रामचंद्रांना अवगत होते.

बंधुवर्य महर्षि वशिष्ठांचे शिष्य प्रभु रामचंद्र या मोहिमेवर निघाले होते. त्यांचा प्रवास ठायी ठायीच्या अगस्ति आश्रमांतून सुरू असतांना प्रवरातीरीच्या अगस्ति आश्रमात महर्षींनी प्रभूंना पूर्ण अनुग्रहित करून; त्यांच्या यशस्वितेसाठी आशीर्वाद प्रदान केले आणि त्यांच्याबरोबर थेट श्रीलंकेपर्यंतचा प्रवास केला पौलस्त्यगोत्री अगस्त्यगोत्रात समाविष्ट झालेले असल्याने रावण अगस्त्यांचे गोत्रज होते. शिवस्वरूप महर्षींनी शिवांचे अनन्य भक्त श्रीराम आणि परमशिवभक्त रावण यांच्या द्वंद्वासमयी न्यायपक्ष असलेल्या प्रभूंची पाठराखण केली. श्रीलंकेवर आक्रमण करण्यापूर्वी महर्षींनी शिवसंकल्प करण्याची आज्ञा केली. त्यासाठी भगवान शिवांची स्थापना, शिवांश हनुमंतांना शिवलिंग हिमालयातून आणण्यास विलंब होत होता अशा प्रसंगी प्रभू श्रीराम अर्थात भगवान श्री विष्णूच शिवस्वरूप होऊन; प्रभु रामचंद्रांच्या शुभहस्ते प्रस्थापित व पूजित झाले. म्हणून हे रामेश्वर! प्रभु रामांचे ईश्वर शिव म्हणून रामेश्वर आणि शिवविष्णू अद्वैताची प्रत्यक्ष खूण म्हणजे प्रभु रामांचे हे शिवस्वरूप प्राकट्य!

भगवान शिवांनीच जणू विष्णूस्वरूपा श्रीरामांना अतिअहंकारी शिवभक्त रावणांचे निर्दालन करण्याचे बळ या संकल्पातून दिले. येथे प्रभु रामचंद्रांसमवेत अनेक योद्ध्यांनी शिवपूजन केले. त्यात हनुमानांचे हनुमंतेश्वरही समाविष्ट आहे. सायंकाळी विस्तृत आणि अतिभव्य मंदिरातील रामेश्वर रूपातील हरिहर अद्वैताचे दर्शन घेतांना, रामायणातील ही शिवलीला स्मरत होती. शिवधनुष्य लीलया पेलणारे शिवभक्त प्रभु रामचंद्र, शिवसंकल्प करून रावणांच्या पारिपत्यास सिद्ध झाले. मुळात सागरतीरी क्षीरसागरस्थित विष्णूंचा मनुजावतार शिवस्वरूप होऊन येथे प्रकटला. त्रेतायुगातील या शिवलिंगावर, आता अगस्त्यतंत्रातील, अतिभव्य असे दाक्षिणात्य शैलीतील मंदिर उभे आहे. प्रभु रामचंद्रांनी या शिवस्वरूपाला भारतातील सर्वतीर्थरूप सरितांच्या जलाने अभिषिक्त केले. त्या सरितांची स्वतंत्र कुंडे येथे स्थित आहेत. त्यांचे स्नान करून श्री रामेश्वरांचे दर्शन घेतले की यात्रा सफल होते. सायंकाळी ते शक्य नव्हते. दुसऱ्या दिवशी पहाटेच समुद्रस्नान आणि सरितास्नान करून रामेश्वरांच्या प्रभुस्थापित शिवांचे आणि शिवांच्या स्फटिक लिंगाचे दर्शन घेण्याचा संकल्प करून लॉजवर परतलो.

पहाटे तीन वाजताच जागृत झालो. फटफटल्या प्रकाशातच समुद्रस्नान केले. ओलेत्याने रामेश्वरांच्या मंदिरात आलो. श्रद्धेने बावीस-तेवीस कुंडातील सरितांचे स्नान पोहऱ्याने पवित्र जल मस्तकावर घेऊन केले. तसेच ओलेत्याने स्फटिकलिंग दर्शनाला गेलो. रामेश्वरांच्या मंदिरातील त्या एक प्रकारच्या शैलीदार गुंफेत स्फटिकलिंग प्रकाशमान झाले होते. प्रखर तेजस्वी, चैतन्याचा प्रकाशस्पर्श झाला. रामेश्वरांच्या दर्शनाला आलो. रामेश्वरांसमोर उभे असतांना, मन शिवस्वरूप झाले. मन निखळ आत्मस्वरूप प्रकटते का? होय प्रकटते. स्वतःतच आत्मलिंगाचे दर्शन घेतांना मानवी लीलेतील शिवास्पदता अनुभूत झाली. पावन झाली! रामसेतूजवळ प्रभु रामांचे दर्शन घेतांना काष्ठशिल्पित महर्षि अगस्त्यांचे दर्शन झाले. शिवलीलामृतात ओलेतेपणानेच शिवचेतना मनात जागवत पुढच्या प्रवासाला निघालो.

*

५३. धरेची जीवनदायिनी सरस्वती

स्वर्गातून धरेवर थेट, प्रकाशवेगाने, धो धो धबाबा झेपावणाऱ्या, सरस्वती सन्मुख उभे होतो. सरस्वतीच्या स्फटिक तेजस्वी, रुद्रभयाण, तरी विलोभनीय रूपाकडे, त्राटक नजरेने पाहात होतो. उभयतां, स्तंभित, अचंबित. प्रत्यक्ष सरस्वती पुढे शब्दब्रह्मही निशब्द! उंचकड्यावरून? नव्हे नव्हे थेट अवकाशातूनच धरेवर झेपावणाऱ्या सरस्वतीला धारण करून प्रवहित करणे धरेलाही अनावर! आम्ही उभयतां साक्षात सरस्वतीच्या त्या अनुलंघ्य, अनावर, महाकाय, धो धबाबा, धारेसमोर उभे राहू शकत होतो; ते केवळ पांडवांच्यातील भीमसेनाच्या कृपेने. स्वर्गारोहणासाठी प्रवासतांना, पांडव द्रौपदीमातेसह सरस्वती तीरी आले. भगवान वेदोव्यासांचं दर्शन घेऊनच, पुढे प्रवासण्याचा मानस होता. भगवती द्रौपदींनाही सरस्वती प्रवाह अनुलंघ्य वाटला. त्यांना पैलतीरी जाणे आवश्यक होते. सरस्वतीच्या पैलतीरी गेल्याशिवाय स्वर्गारोहण यात्रा कशी करता येणार? भीमसेन सरसावले. त्यांनी प्रवाहाच्या उभयतीराला पार करून स्थिरावेल अशी महाकाय शीला, पर्वतातून छेदून आणली आणि सरस्वतींना वंदन करून, उभयतीरावर स्थापित केली. भीमसेतू किंवा भीमपूल तयार झाला. या भीमपुलावरून द्रौपदीसह पांडव सरस्वती उल्लंघून पल्याड गेले. सरस्वती दर्शनाने, प्रत्यक्ष द्रौपदींना, आपल्या भगवतीरूपाचे ज्ञान झाले. त्यांनी सरस्वती अर्थात ज्ञानगंगेच्या तीरावर, लौकिकाची पार्थिवता, विसर्जित केली. महाभारत पर्व संपले! त्याच भीमसेतूवर आम्ही उभे होतो. हे भौतिकातील अतिभौतिक दर्शन कॅमेऱ्यात टिपले याचेही भान नव्हते. सतत कोसळणाऱ्या त्या सरस्वती अवतरणाकडे आम्ही अनिमिष नेत्रांनी पाहातच होतो. अन्य यात्रेकरूंच्या लगबगीने आम्हीही यात्रेकरू आहोत, याचे भान आले. आम्ही त्या भयाण सौंदर्याचे फोटो काढले. सरस्वतीचा असा

उगम भूलोकी केवळ अलौकिकच!

सरस्वतीने मनाला व्यापले होते. ब्रह्ममायेच्या सृष्टीप्राकट्याचा प्रथम आविष्कार आम्ही अनुभवत होतो. कोठवर जातोय हा प्रवाह? म्हणून आम्ही पाठमोरे झालो. सरस्वतीचा प्रवाह अगदी आमच्या दृष्टीच्या टप्प्यातच अदृश्य झाला होता. कदाचित धरेच्या अंतरंगातून ती प्रवासाला निघाली असावी. आम्ही चौकशी करूनही 'ही नदी येथेच संपते' असे उत्तर मिळत होते. सरस्वतीचा शोध घेता 'नासा'ही थकून गेले आहे; हे ध्यानात येताच, आम्ही हा शोध थांबवला. पुन्हा सरस्वतीला सन्मुख झालो. दिव्यत्वाचा साक्षात्कार, तेजस्वी ताऱ्याच्या प्रत्येक लुकलुकण्यासारखाच प्रकाशित होतो का? ज्ञानाचे हे दिव्यभास माणसाला होतात हे माणसाचे केवढे भाग्य! गंगोत्री, यमुनोत्री, केदारनाथ आणि बद्रीनाथ यात्रेला मी जायचे ठरविले तेच मुळी श्री नारदमुनींच्या आकर्षणाने. श्री नारदमुनी या सनातन विभूतिमत्त्वाने मला नेहमीच भुरळ घातली आहे. विश्वाच्या व्यवस्थापनाचा, विवेकपूर्ण विनिमयक म्हणून, श्री नारदमुनींनी मला स्वतःकडे खेचून घेतले होते. साक्षात वैकुंठभूमीचे कर्मयोगी म्हणून मला नारदांना भेटावेसे वाटे. नारदांचा प्रामाणिक पार्षद, गावागावात भेटतो, याची प्रतिती मला, नेहमीच येत राहिली आहे. गावागावाचा सनातन सारणीपूर्ण प्रवास त्यामुळे घडतो, अशी माझी ठाम समजूत आहे. याच अनुभूतीतून 'सत्यनारायण थापाडे पाटील' अशी कथात्मक गमतीशीर कादंबरी माझ्या हातून लिहिली गेली, पण अलिकडेच 'नारद ब्रेकिंग न्यूज' हा कथासंग्रह आणि नारद यांचे विभूमतत्त्वाचं उत्तुंग आणि अनोखं दर्शन घडविणारी 'नारद' ही कादंबरी माझ्याकडून लिहिली गेली.

शिव-शिवा, विष्णू-लक्ष्मी आणि ब्रह्म-माया या त्रिविध प्रकृतिपुरुष युगुलांनी अगणित ब्रह्मांडांचा विस्तार कैवल्याच्या स्वरूपसंबंधपूर्णतेने केला. सूर्यमालेतील भूलोकीचा प्रपंचही या त्रिदेवांनी शिवलोक कैलास, विष्णूलोक बद्रीनाथ आणि ब्रह्मलोक सरस्वती उगम मान्यग्राम या शृंखलेतून केला. कैलासलोकीची स्वसंवेद्य भावसमाधी बद्रीधामात विष्णूभगवंतांच्या अंतःकरणात स्फुरली. त्यांच्या भावसमाधीतून भूतलाची युगमालिका ब्रह्मलोकी साकार होऊन; सरस्वती रूपाने पृथ्वीवर अवतीर्ण झाली. असा साक्षात अध्यात्माचा प्रवास, सरस्वती सान्निध्यात नारदांना अवगत झाला. याची साक्ष नारदकुंड, नारदशीला रूपाने बद्रीधामात मिळते. आम्ही उष्ण कुंडामध्ये स्नान करून;

नारदांचे दर्शन घेतले. केदारनाथांचे दर्शन घेतले आणि साक्षात विष्णुभगवंतांचे अर्थात बद्रीनारायणांचे दर्शन घेतले. या दर्शनप्रसंगी श्री नारदमुनी माझ्या मनात, नारायणमंत्राचा जप करीत होते. ब्रह्म-मायेने केलेल्या सृष्टीविलासाचे रहस्य मला ज्ञात करून देण्यासाठी ब्रह्ममानसपुत्र ब्रह्मर्षी नारद माझी सोबत करीत होते.

अलकनंदा तीरी वैकुंठभूमी प्रस्थापित करतांना ब्रह्म-मायेनं सरस्वतीची प्रेरणा केली होती. ही आद्य स्वसंवेद्य धरा जीवनदायिनी! ब्रह्मकल्पातून निष्पन्न होऊन; पृथ्वीवर झेपावली. सरस्वतीच्या प्रथम ध्वनीचे प्रक्षेपण ॐकार स्वरूपात कैलासावर आले. सरस्वती शब्दब्रह्ममय होऊन भूलोकी विहार करू लागली. गुप्त आणि भेदमूलक सूचकतेने. म्हणून सरस्वती भूतलावर केवळ भारतातच नव्हे तर सर्वत्र भूगर्भातून पुन्हा-पुन्हा प्रकटून पुन्हा भूगर्भात अंतर्धान पावते. पृथ्वीवरील तिचा उद्‌भव आणि प्रवासच मुळी ज्ञानबीजांचे रोपण आणि सिंचन करण्यासाठी, भगवान महर्षि अगस्त्यांनी सरस्वतीच्या ईलास्वरूप अर्थात ज्ञानस्वरूप विलसण्याचे वर्णन सरस्वती स्तोत्रात विस्तृतपणे केले. सरस्वती स्वरूपाने भूलोकी प्रकट झालेले ब्रह्मज्ञान, ब्रह्ममानसपुत्र, अक्षयकुमार रूपाने सनक, सनातन, सनत, सनंदन या ब्रह्म चतुर्मुख कुमारचतुष्ट्यांनी ब्रह्ममानसपुत्र नारदांना आणि ऋषीस्वरूप सप्तऋषी परंपरेला कथन केले. या ब्रह्ममानसपुत्रांचे ज्ञानमय अस्तित्व चिरंजीवी करण्याचे महान कार्य भगवान वेदोव्यास महर्षींनी याच भूमीत सरस्वती तीरी केले. सरस्वती तीरीची व्यासगुंफा या ज्ञानस्फुरण कोषाची साक्ष देते. ब्रह्म-माया निष्पन्न सरस्वती धारण आणि प्रकाशमान करण्याचे कार्य शिव-शिवा मानसपुत्र साक्षात विष्णुस्वरूपा श्री गणेशांनी स्वतः हाती लेखणी घेऊन केले. सरस्वती तीरीची गणेशगुंफा या दिव्य प्रकल्पाची साक्ष देते.

ब्रह्ममानसपुत्रांचे अवघे मुखरित ज्ञान श्री ब्रह्ममहर्षि नारदांच्या साक्षीने, वेद्पुरुष रूपात, ग्रथित करण्याचे कार्य, वेदोव्यासांनी केले खरे. ते वज्रलिपित अर्थात अक्षरब्रह्मस्वरूपात आणण्याचे महत्‌कार्य स्वतः प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूप श्री गणेशांनी केले. कलियुगाच्या पूर्वसंध्येला वेदग्रथनाचे कार्य तर येथे घडले. त्याचबरोबर वैवस्तवाच्या आरंभापासून द्वापाराच्या अंतापर्यंतचा पुराण इतिहास लिहून; व्यासपीठाकडे कलियुगातील पुराण इतिहास मांडण्याची परंपरा सुरू झाली. या कार्याला नारदांच्या विश्वभ्रमंती, विश्वसंपर्क आणि विश्वभर ज्ञान माहितीचा प्रसार-प्रचार यांची साक्ष मिळाली. सरस्वतीच्या तीरी श्रीगणेश-

शारदेच्या सहयोगाने हा सरस्वती विलास वाङ्मयरूपाने प्रकटला. हे सरस्वतीचे लोकगंगेतील प्राकट्य याच व्यास आणि गणेश गुंफांमध्ये झाले. म्हणून सरस्वती उगमस्थान हाच ब्रह्मलोक होय. नारदशीलेपासून सरस्वती उगम आणि तीरीच्या व्यास व गणेश गुंफेपर्यंतच्या प्रवासात जणू नारद मला एखाद्या टूर गाईडप्रमाणे सांगत होते.

व्यासगुंफेत आम्ही उभयता कितीतरी वेळ निवांत बसून होतो. माझे मन मात्र सरस्वती प्राकट्य आणि विलास यातच रमले होते. कलियुगाच्या पूर्वसंध्येवर वेदपुराणांचे ग्रथन करूनही, अस्वस्थ आणि उद्विग्न मनस्क व्यास महर्षींना स्वतः नारदांनी आत्मोद्धाराचा, भक्तिमार्ग प्रबोधित करून; भागवतपुराण, प्रसृत करण्याचा संदेश दिला. महर्षि व्यासांचे 'भागवत महापुराण' म्हणजे सरस्वती ज्ञानगंगेचे कलियुगातले अक्षरब्रह्मस्वरूप रूप होय. ते याच गुंफेत प्रकटले. आम्ही उभयता भगवान वेदोव्यास महर्षि नारदमुनी आणि सरस्वतीला प्रणाम करीत होतो.

गुंफांच्या पायथ्याशी 'माणाग्राम'! खरंतर ते ग्राम ओलांडूनच आम्ही गुंफांकडे आलो होतो. येथील उपजत सुंदर दिसणारी माणसं त्यांच्या कलात्मक हॅन्डक्राफ्ट उद्योगानं आपलं लक्ष वेधून घेतात. हे माणाग्राम आणि परिसरातली अशीच छोटी-छोटी गावं म्हणजे 'गंधर्वलोक' आहे. हे जेव्हां कळले, तेव्हां या माणसांच्या परंपरागत कलासाधनेचे आणि सौंदर्यपूर्णतेचे रहस्य उमगले. सरस्वतीच्या प्राकट्याबरोबरच सरस्वतीच्या कलाविष्काराची साधना करणाऱ्या दिव्य लोकांची मनोमनी खात्री पटली. साहित्य, संगीत, नृत्य, नाट्य हा सरस्वतीचा आविष्कार म्हणजेच गांधर्वकला. या कलेची परंपरेने साधना करणारे स्वर्गलोकीच्या साधकांचा हा लोक. या लोकने अवघे मानवी जग सुंदर केले. केवढी ही अलौकिक भूमी.

सरस्वतीचा कलाविष्कार जसा या भूमीत घडला तसाच ज्ञानसाक्षात्कारही येथेच ब्रह्ममानसपुत्रांच्या साधनेतून झाला. त्याच ज्ञानानुभूतीचा मार्ग भागवताने प्रशस्त केला.

याच सरस्वती तीरावर नर आणि नारायणांनी ज्ञानसाधनेसाठीच तप मांडले. त्रिदेवांनी त्रिविध स्वरूपातील गुरुदत्त स्वरूपात, नर-नारायणांच्या ज्ञानसाधनेची सिद्धता केली. नवनाथ परंपरा सिद्ध झाली! म्हणूनच ही नाथांची गुरुदत्तात्रयांपासूनची जन्मभूमी आणि कर्मभूमीही, साक्षात परमात्म्याच्या निजरूपाचा आविष्कार

सृष्टीरूपाने झाला. त्या आविष्कारात निजरूप लपून बसले. त्या अद्वैतानुभूतीतील निखळ ज्ञानानुभूती देणारे भक्तिमार्ग आणि योगमार्ग भागवत आणि नाथपरंपरा दोन्ही मार्ग सरस्वतीने अनुसरण्याची प्रेरणा याच भूमीत दिली.

भक्ती आणि योग मार्गांनी ज्ञानस्वरूप सरस्वती प्रकट झाली. म्हणूनच ती गुप्तरूपानं पृथ्वीवर प्रवाहित झाली. त्या ज्ञानमयतेचा आविष्कार अपवादात्मकतेने जगभरात ठिकठिकाणी प्रकट अशा सरस्वतीच्या रूपाने घडतो. अशी सरस्वतीची प्रकटस्थाने ही ज्ञानाचा दिव्य आविष्कार घडवितात.

नगर जिल्ह्यातील श्रीगोंद्याच्या, स्वर्गीय एकनाथ जोशी विरचित 'श्रीपूर महात्म्य' डॉ. बाळासाहेब बळे यांनी मला दिले. मी वाचतांना थक्क झालो. स्कंदपुराणाच्या प्राचीनतम अशा हस्तलिखित 'पांडुरंग महात्म्य' कथेचा थेट संदर्भ देऊन; स्वर्गीय एकनाथ जोशींनी 'सरस्वती-चंद्रभागा' महायोगपीठाची पांडुरंग प्राकट्य कथा मांडली होती. 'शोध पांडुरंगाचा' या मी लिहिलेल्या ग्रंथात ही कथा विस्ताराने आली आहे. श्रीगोंद्यात सरस्वती प्रकट प्रवाहित आहे. ती भीमेला मिळते. भीमेला पार करून ती पलिकडे प्रकटते आणि बरोबरीने वाहात दृश्यादृश्यस्वरूपात पंढरपुरात चंद्रभागा म्हणून भीमेतच मिसळून जाते. सरस्वती-चंद्रभागा असे महायोगपीठ योगसिद्धीसाठी अतिमहत्त्वाचे असल्याचा निर्वाळा, श्री गुरु गोरक्षनाथ आणि श्रीमद् आद्य शंकराचार्य देतात. प्रत्यक्ष लक्ष्मीदेवींनी भगवंताशी अद्वैत सिद्धीसाठी सरस्वती तीरी, भगवंताच्या मार्गदर्शनाने श्रीपूर वसविले आणि राधाभावे, नारदीय भक्तिमार्गाने त्यांनी उपासना सुरू केली. राधालक्ष्मी अशी साधना करतांना महर्षि वशिष्टांचे नातू महर्षि गालवांनी, आपले शिष्य पांडुमुनींना, लक्ष्मीदेवींच्या अनुमतीने श्रीपुरात सरस्वती तीरी समाधी साधना करण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे पांडुमुनींनी राधालक्ष्मीदेवींच्या अनुमतीने साधना सुरू केली. अष्टवर्षीय गोपवेशातील गोपालकृष्णांशी अद्वैत सिद्धी पांडुमुनी साधत होते. त्यांची अद्वैत सिद्धी झाली आणि अष्टवर्षीय गोपवेशात प्रकट होऊन शिवभक्त विष्णूभगवंतांनी 'पांडुरंग' हे नाव, पांडुमुनींच्या रंगात रंगले म्हणून, पांडुमुनींच्याच इच्छेनुसार, धारण केले. हेच श्रीगोंद्यातील पांडुरंग क्षेत्रातील पांडुरंग. कुकुरमुनी शिष्य पुंडलिकासाठी पंढरपूरला चंद्रभागेतीरी विटेवरील विठ्ठल झाले आणि सरस्वती-चंद्रभागा क्षेत्रात प्रति वैकुंठ वसले. नारदीय भक्तीची भागवत पेठ फुलली.

*

५४. स्वर्णमयी हरिहर भेट

गौरीकुंडावर आलो. आमच्या दोन बसेस. पैठणच्या चैतन्य ट्रॅव्हल्सच्या हरिद्वारलाच बस सोडून जीप्स ठरवल्या होत्या. सात-सात आठाठ जण. जवळपास स्त्री-पुरुष मिळून शंभर लोक होतो. गौरीकुंडावर एका धर्मशाळेत राहण्याची सोय. सोय कसली. पंढरपूरच्या वारीत हजारोंची पूर्वी होत असे अशी. ही गोष्ट २००८ सालातली. म्हणजे केदारनाथजींचं रूप अजून पालटायचं होतं. तो प्रलयंकर अजून पारंपरिक यात्रा सांभाळत होता. सूचना मिळाल्या होत्या.

''उद्या दोन वाजता दुपारी आपण इथून निघणार आहोत. घोडस्वारी करून तुम्ही रात्री दहापर्यंत मुक्कामी पोचायचं. ज्यांना पायी जायचंय त्यांनी वेळा सांभाळा. वर मुक्कामाच्या सोयी आहेत. आपापल्या जबाबदारीवर मुक्काम करायचा. पहाटं लवकर निघालात तर जेवणाच्या वेळेपर्यंत परत येऊ शकाल. फक्त चवदा-पंधरा किलोमीटर आहे. शक्यतो घोडस्वारी करा. रस्ता चढाचा आहे. पायी आणि घोडस्वारी एकाच रस्त्यानं जाते. मधेमधे सरबत, चहा, नाष्टा देणारी, जेवण देणारी दुकानं आहेत. आपल्या सोयीनी करायचं. वरती गर्दी असते. वाहाणा सांभाळा. हवा विरळ होते. कापूर बरोबर ठेवा. वर दवाखान्यांची सोय आहे. महाराष्ट्र मंडळ आहे. त्यांना विचारू शकता. म्हणजे चांगले मार्गदर्शन होईल. गौरीकुंडात गरम पाण्याची कुंड आहेत. ज्यांना स्नान करायचं त्यांनी करा. घोडस्वारीला जायला तीनचार तास लागतात. यायला तेवढेच. ज्यांना डोली करून जायचंय त्यांची सोय होऊ शकते. आपआपल्या खर्चाने ही यात्रा आपण करायची आहे. ठरवून द्यायला आम्ही मदत करू. उद्या दुपारी दोननंतर आम्ही निघणारच.''

आमच्या व्यवस्थापनांसह पंधरा जीप्स होत्या. जीपमध्येही सात-सात जण कोंबले होते. शिवाय सामान. प्रवास आरामदायी नव्हताच. पण यात्रा आरामदायी

नव्हे भक्तिसंपन्न झाली पाहिजे. सूचना संपल्यावर आमच्या ग्रुपनं (चमूनं) पायी जायचं ठरवलं. त्यात पायी न चालण्यासारख्या तीन व्यक्ती होत्या. माणसं मैत्रीतली, नात्यातली. म्हणून तर त्यांच्या सोबत निघालो. त्यातील एकाच्या ओळखीनंच जायचं ठरवलं होतं. अवघ्या दहा हजार रुपयात जेवणासह नेपाळपर्यंत बराच मोठा प्रवास होणार होता. जवळपास महिन्याचा. ओळखीने निघालो आणि वारकऱ्यांच्याप्रमाणे प्रवासाचा योग आला. आमच्या ग्रुपनं (चमूनं) पायी जायचं ठरवलं. त्या तिघांनी घोड्यावर जावं असं ठरलं होतं. आम्ही उभयतांनी पायीच जाणं पसंत केलं. पायी भटकण्याचा सराव होता. पायी जायचं आणि चढाचा रस्ता म्हणून बरोबर कोणतंही सामान अगदी पिशवीसुद्धा न घेता निघालो. वहाणाही गाडीतच सोडल्या. आमच्या चमूतले सारे त्या तीन घोडस्वारींबरोबर चालले. दोनएक किलोमीटर चढत गेल्यावर घोडेस्वार म्हणाले, आम्ही बरोबर घोडे बांधतात तेथे थांबतो तुम्ही या. काळजी करू नका. मग मात्र ती घोडी पुढे निघाले. खूप यात्रेकरू पायी जात होते. घोड्यांजवळ जाऊन थांबायचं ठरल्यानं सगळे आपापल्या परीनं चालू लागले. चढ चांगलाच उरावरचा, पण उत्साह दांडगा. जवळजवळ बरोबरीने रामवाडीपर्यंत पोचलो. त्या तीन घोडेस्वारांचे नातेवाईक म्हणाले, आम्ही थांबत नाही, पुढे जातो. त्यांनी सरबत घेतलं आणि ते निघालेही. आम्ही उभयता चालायला सराईत होतो. अनवाणी असल्यानं थोडा त्रास होत होता, पण दगडी फरशांचा रस्ता असल्यानं आणि खूप प्रवासी असल्यानं प्रवासात घाबरण्यासारखे काही नव्हतं. आम्ही उभयता आणखी थोडा वेळ तेथे रमलो. आम्ही सर्वांनी वरच मुक्काम करायचा ठरविला असल्यानं घाई करण्याचं कारणच नव्हतं. आमच्या चमूतली बाकी सर्व पुण्याहून आली होती. आम्ही दोघंच नगरहून होतो. त्यामुळे आता आम्हा दोघांचाच प्रवास सुरू झाला. अक्षरशः मजेमजेने आम्ही चालत होतो. घोडस्वाऱ्या, भजन करीत जाणारे, डोल्या यांची गंमत पाहात होतो. मधूनच मुसळधार पावसात भिजत होतो. कपडे बदलणे इ. प्रश्नच नव्हता. केदारनाथजी यात्रेकरूंनी पर्जन्यानेच पवित्र करीत होते. थंडी प्रचंड अगदी गोठविणारी. पण चढाच्या रस्त्याने जाताना थंडी पळाली होती.

आमच्या चमूमध्ये आणि आमच्यात अंतर पडले होते, पण ते पुढे गेले असल्यामुळे त्यांची काळजी करण्याचे कारण नव्हते. चवदा किलोमीटर चढाचा

प्रवास करता आम्हाला सहासाडेसहा झाले होते. जाणाऱ्या-येणाऱ्यांना एकच रस्ता असल्यामुळे अडथळे येत होते. 'बम् बम् भोले'च्या गजरात काहीच कळत नव्हते. घोडतळापाशी आलो. आम्हाला पोचायला थोडा उशीरच झाला होता. एवढा वेळ आमच्यासाठी पुणेरी माणसं थांबून राहणं शक्यच नव्हतं. तरी आम्ही घोडतळाजवळ थोडी चौकशी केली. यात्रेकरू येतील तसे दर्शनार्थ पळत होते. 'बहुधा रांगेत उभेही झाले असतील'. आम्ही विचार केला. जोराचा पाऊस सुरू झाला. प्रांगणात येताच आम्हाला पुन्हा सहस्त्रधारांचे स्नान घडले. आम्ही पावसातच केदारनाथ मंदिराच्या दिशेनं निघालो. जवळ येतो तो दर्शनाची लांबलचक रांग दिसली. आम्ही रांगेला लागलो. आम्ही पन्नासएक पाऊलं पुढे सरकतो तो आमच्या मागेही मोठी रांग लागली. उगाच, पुढे आल्याचा आनंद घेतला. वळसे घालत प्रत्यक्ष दर्शन होईतवर नक्कीच तीन तास जाणार असे वाटले. केदारनाथजींच्या गळ्यातील फणीधरांसारखी वळसे घालून पुढे सरकणारी रांग अगदीच कासवाच्या गतीने पुढे सरकत होती. 'बम् बम् भोले!'च्या निनादाने थोडा वेळ पुन्हा उत्साह संचरे, पण पुन्हा ताटकांळेपणा सहन करावा लागे. आमची नजर आमच्या चमूतील लोकांना शोधतच होती. खरोखरी दोनअडीच तासांनंतर दिव्यांच्या झगझगीत प्रकाशात आम्ही केदारनाथजींच्या दर्शनाच्या टप्प्यात आलो.

''हे बघ उषा आता दर्शन झाल्यावरच त्यांना शोधायचं. महाराष्ट्र मंडळात जाऊ!'' मी म्हणालो. उषा काही बोलणे अपेक्षितच नव्हते.

आम्ही नंदिकेश्वरांचे दर्शन मनोभावे घेतले. आता केदारनाथ महाराजांच्या दर्शनाची आस शिगेला पोचली होती. दुसरा विचार मनात येत नव्हता. 'ॐ नमः शिवाय'चा जप सुरू होता. छोट्या-छोट्या जथ्थ्याने गाभाऱ्यात सोडले जात होते. आम्ही गाभाऱ्याच्या द्वाराशी पोचलो. आतील केदारनाथजींचे दर्शन घडू लागले. मधूनच पुष्पबेलाचा संभार बाजूला केला जाई आणि चकचकीत निळ्याकाळ्या ग्रॅनाईटच्या स्वयंभू त्रिशंकू शाळुंकेचे दर्शन होई. येथील शिव ब्रह्मा विष्णू महेश या त्रिविधतेने एकवटून प्रकटले होते. मनोमनी आणि नेत्रांनी सतत दर्शन थेट मनाच्या अंतर गर्भगृहात साठवले जात होते.

आत प्रवेश मिळाला. उभयतांना अगदी सन्मुख बसून हस्तमस्तक स्पर्शासह दर्शन घेता आले. पिंडीतले पाणी, शंखाच्या सहाय्याने मधूनच प्रोक्षणित होत

होते. तुषार अंगावर पडले. पावन झालो. तेथेच हरवलो. 'चलो आगे!' च्या हाकेने भानावर आलो. बिल्वपत्राचा प्रसाद हातात मिळाला. मनोभावे कपाळी लावीत पुन्हा पुन्हा केदारनाथांना मनात साठवत बाहेर पडलो. बिल्वपत्र शिखात टाकले. भानावर आलो.

''हे तर कुठेच दिसत नाहीत.'' रात्रीचे नऊ वाजून गेले होते. काहीतरी पोटात घालणे आवश्यक होते. कसाबसा चहा मिळाला.

महाराष्ट्र मंडळाचा शोध घेत निघालो. महाराष्ट्र मंडळात चौकशी केली. मंडळ यात्रेकरूंनी पूर्ण भरलेले होते. आम्हाला मुक्कामाला जागा तर नव्हतीच, पण आमच्या ग्रुपमधील कोणीच तेथे नव्हते. दोन-तीन लॉजिंगची नावं सांगितली. जागा मिळणारच नाही म्हणाले. कदाचित आमच्यासाठी बेड बुक केलेली असतील असा विचार करून शोध घेऊ लागलो. एक, दोन, तीन चांगली दहा लॉजेस पालथी घातली. लोकांचा पत्ता नव्हता आणि रुमही नव्हती. पाऊस पडत होता. गारठा मी म्हणत होता. पोटात काही नव्हते. पायपीट सुरू होती. रडकुंडी आलो होतो. कुठे आणि कोणत्या लॉजमध्ये असतील. जवळजवळची भोवतालची लॉजेस पाहाताच रात्रीचे बारा वाजले होते. हुडहुडी भरली होती. आतातर काळजीने तोंडचे पाणी पळाले होते. काहीच सुगावा लागत नव्हता. शोधून थकलो होतो, पण काळजीनं अधिक रडवेले झालो होतो. ते आपल्याला शोधीत असतील असे वाटले, पण एवढ्या वेळात काहीच पत्ता लागेना.

शेवटी पुन्हा महाराष्ट्र मंडळात आलो. आता वाटेल ते करून तेथेच रात्र काढायची असा निश्चय केला होता.

''अहोऽ साहेब!'' हाक मारली. दार उघडेना. ठोठावले. पुन्हा हाक मारली. तेव्हा मघाचेच व्यवस्थापक आले.

''काय हो? जागा नाहीये!'' तुसडेपणाने दरडावत म्हणाले.

''काही करा, आमची माणसंही सापडत नाहीत. खूप फिरलो. बाहेर कुठे थांबावे. मधेच पाऊस येतोय.'' मी रडवेल्या आवाजात सांगितले. त्यांनी एकदा पुन्हा आमच्याकडे पाहिले. त्यांना आमची बहुधा दया आली असावी.

''या आत'' ते म्हणाले.

पडत्या फळाची आज्ञा. आत शिरलो. त्यांचे म्हणणे खरे होते. अगदी मधे मिळेल तिथे लॉजचे कर्मचारी आडवेतिडवे पडले होते. टेबल समोर भिंतीशी

एक लाकडी बाकडा होता. ''महाराष्ट्रातल्या लोकांसाठी असल्यामुळे तुम्हाला आत घेतले! पण अहो साडेतीन चारला वरच्या साहेबांना मंदिरात अभिषेकासाठी जायचंय. त्याच्या आत इथं पडलेल्या सर्वांना उठावं लागेल. तुम्ही त्या बाकड्यावर ॲडजेस्ट करा. पहा कसं. एकेक जणाची तास दोन तास झोप होईल.'' त्यांनी आमची सोडवणूक केली.

आम्ही निमूट बाकड्यावर बसलो. जेमतेम टॉयलेट-बाथरुमला जायला जागा होती. तीही जपून पावलं टाकीत, ओलांडत जावं लागणार होतं. उषा जाऊन आली. मग मी ही कसाबसा जाऊन आलो. थंडीनं इथंच लाकूड होणार असं वाटत होतं.

''काही पांघरायला मिळेल का?'' भटाला दिली ओसरी... तर मी विचारलं.

''अहो काहीच शिल्लक नाही.'' तरी तो आत कुठेसे गेला. एक वाकळ किंवा रजईवजा पांघरुण आणलं. पाहूनही आम्ही सुखावलो. तेही फाटकेच होते.

''आता झोपा आणि तीन साडेतीनला उठून जा.'' त्यानं पुन्हा कठोरपणे सांगितलं. त्या अवस्थेतही इथं साडेतीन-चारपासून वर्दळ सुरू होईल हे ऐकून हायसं वाटलं. तीन-साडेतीन तासांचा प्रश्न. थंडी वाढली होती. बाहेर मधूनच पाऊस कोसळत होता. दार बंद होतं. गर्दीच्या श्वासांनीच काय ती उब आणली होती.

''उषा तू पड.'' उषानं बाकड्यावर मुटकुळा करून अंग टाकलं. ती फाटकी वाकळ अर्धवट तिच्यावर पांघरुन मी अर्धवट ओढली.

''आणि तुम्ही?'' उषानं विचारलं.

''असू दे!'' मी म्हणालो.

ओलेत्याने अवघी रात्र घालवण्याची ही आयुष्यातली पहिलीच वेळ होती. केदारनाथजींच्या सान्निध्यात ही अपरिहार्य तपश्चर्या आम्ही उभयता एखाद्या योद्ध्याप्रमाणे करीत होतो. झोप कसली? पायपीट थांबली होती. उघड्यावर पेक्षा निवाऱ्याला होतो इतकेच. ओलेत्याला थंडीची भर त्यामुळे लघुशंकाही सारखी लागू लागली. तेही दिव्य केलं! कार्यालयातल्या घड्याळाकडे सारखे लक्ष जात होते. मधेच एकमेकांशी कुरकुरत कुजबुजत होतो. केदारनाथजींना

प्रार्थना करत होतो. मधूनच वेळ जावा म्हणून 'ॐ नमः शिवाय' मंत्र जप मनात करीत होतो.

तीन वाजले. हालचाल सुरू झाली. हायसे वाटले. व्यवस्थापक एकेकाला उठवू लागला. हळूहळू कार्यालयात पसरलेली माणसं आवरून पसार झाली. बहुधा ती त्या लॉजमधीलच कर्मचारी होती. वरच्या मजल्यावरून आवाज येत होते. बहुधा अभिषेकाला जाणारे यजमान आवरत असतील. साडेतीन वाजून गेले. तसे आम्ही सूचनेची वाट न पाहता उठलो. वाकळेची घडी करून व्यवस्थापकाला सुपूर्द केली. प्रातःर्विधी उरकण्याची सोय होती. उरकून बाकड्यावर येऊन बसलो. व्यवस्थापकही आवरून निघण्याच्या तयारीत होते. त्यानं आता मात्र थोड्या आस्थेवाईकपणानं चौकशी केली.

यजमान पाटील साहेब अभिषेकासाठी जाणार आहेत. त्यांच्या मागे तुम्ही जा, दर्शन चांगले होईल.'' बाहेर पहाटेची भजनादी रेकॉर्डस्‌चे आवाज घुमू लागले होते. 'हर हर महादेव', 'बम् बम् भोले'चा गजर कानी येऊ लागला. अवघा आसमंत त्या आवाजानं भरून भारून जाऊ लागला. आम्हीही बाहेर जायला अधीर झालो होतो. चार वाजायला आले. लगबगीनं पाटील मंडळी निघाली. व्यवस्थापकही बाहेर पडले. आम्ही आज्ञाधारकांप्रमाणे त्या पाटील मंडळींच्या मागे काही अंतर ठेवून चाललो. बाहेर पडलो तो पाऊस कोसळत होता पण क्षणात थांबला. बहुधा आम्हाला शुचिर्भूत करण्यासाठी ही योजना असावी. आता रांग लागायला सुरुवात झाली होती. तेथील व्यवस्थेमधील काही कर्मचारी येणाऱ्या लोकांना रांगेकडे जाण्यास सांगत होते. आम्ही व्यवस्थापकाने सांगितल्याप्रमाणे थोड्या धिटाईने पाटलांच्या मागे थेट नंदिकेश्वरांपाशी पोचलो. आम्हाला कोणीच टोकले नाही. बहुधा केदारनाथजींचीच आज्ञा असावी. गाभाऱ्याशी उभे राहिलो. आत अभिषेकाला सुरुवात झाली. त्रिविधतेने प्रकटलेल्या केदारनाथजींचे दिव्य दर्शन घडत होते. जल, दुग्ध, पंचामृत, पुन्हा जल यांच्या अभिषेकाने केदारनाथजी प्रसन्न होत होते. वीसपंचवीस मिनिटे आम्ही उषःकालचा हा श्रीमंत रुद्राभिषेक सोहळा अनुभवत होतो. मनोमनी आम्ही पाटलांबरोबर केदारनाथजींना शरण जात होतो. तरीही इथंसुद्धा आमच्या चमूची चिंता बोचतच होती. व्रतस्थतेत तरी व्याप कुठं सुटत होता?

आम्हाला लगेचच दर्शनाला जाता आलं. केदारनाथजींच्या पुढ्यात शरण

जातांना ‘कैलास राणा...’ प्रार्थना मनात प्रकटली. कापुराचा गंध भारून टाकत होता. गुरुजींनीच त्यांच्या जवळील बेलफुले आमच्या हाती दिली आणि वाहायला सांगितली. केदारनाथजींनी आमच्याकडून पूजा करून घेतली. शीण नाहिसा झाला. अभिषेकानंतर होणाऱ्या शंखनिनादाने जणू आम्हीही सिद्ध होत होतो.

दर्शन घेऊन बाहेर आलो. चांगले उजाडले होते. येथे सूर्योदय लवकर होतो. वेळ झाली होती. आम्ही निघालो. आमच्या चमूचा शोध घेणे अपरिहार्य होते. आम्ही काही पावले भिरीभिरी नजर टाकीत चालत गेलो आणि क्षणात लखाकले!

समोरची पंच हिमवान शिखरे सुवर्णमयी लखाकत होती. दिव्य तेजाने केदारनाथजींचे मंदिर उजळून टाकीत होते. त्या पंचशिखरांची तेजस्विता आम्हाला अक्षरशः खिळवून दिपवून टाकीत होती. प्रत्यक्ष भगवान विष्णू सूर्यनारायणाच्या रूपात आपल्या पार्षद शेषनारायणासह केदारनाथजींची प्रातःपूजा भैरव करीत आहेत असे मनी आले. आमचे हात आपसुकच जोडले गेले. भगवान विष्णूंसमवेत शिवदर्शनाचा दिव्य न भूतो न भविष्यती लाभ झाला. मन हरवले होते. कितीतरी वेळ आम्ही हात जोडून ती अलौकिक हरिहर भेट अनुभवत होतो.

हळूहळू परमेश्वराच्या नित्यनेमीचक्राप्रमाणे उजाडले. स्वर्णमयी लख्खदिव्य हरिहर भेट अंतर्धान पावली. आनंदाला पारावार नव्हता. गात्रं गात्रं पुलकित झाली होती. तनामनात केवळ केदारनाथ आणि स्वर्णमयी हरिहर भेट भरून होती. आम्ही अधांतरी अवकाशात हरिहरांच्या चैतन्यात चैतन्यमयी झालो होतो. पाऊले पुढे पडत होती. शरीरधर्म म्हणून आम्ही चालत होतो. मन मात्र केदार झालं होतं. आनंदाश्चैर्याने ऐहिकताच हरपली होती. जीवनमुक्तपणे पुन्हा पुन्हा तेच दर्शन मनात घेत होतो. पुन्हा पुन्हा वळून वळून त्या पंच हिमवान शिखरांकडे पाहात होतो. आता प्रखर तेजाने बर्फशिखरे झळाळत होती. जणू सूर्यच प्रकाशला होता. दृष्टीला असहनीय तेज. पुन्हा केदारनाथांच्या मंदिराकडे लक्ष गेले की, त्याही झगागत्या तेजात ते मंदिर ध्यानस्थ स्थाणू वाटत होते. किती वंदन करावे. किती मनात साठवावे? आम्ही केदारमय झालो होतो. मोक्ष, मुक्ती म्हणतात ती हीच अवस्था असते का? हरवलो होतो एवढे खरे. याच मनस्वितेत घोडतळापाशी केव्हा पोचलो कळलेच नाही. भानावर आलो. अनेक घोडस्वाऱ्या परतीच्या प्रवासाला लागल्या होत्या.

हरवलेला आमचा चमू मात्र आम्हाला दिसत नव्हता.

''माणसं खाली गेली का?'' मी चौकशी म्हणून विचारले.

''कब की शुरुवात हो गयी।'' उत्तर मिळालं. आम्ही उभयतांकडे पाहिलं. काय करावे. आता पोटाचीच पण जाणीव झाली होती. अबोलपणे आम्ही दोघे पोटात काही ढकलण्यासाठी गेलो. खाणेपिणे झाले.

''यांना शोधत बसण्यात काही अर्थ नाही!'' मी उषाला म्हणालो.

''उगा वेळ जायचा! ते कदाचित गेलेही असतील? की रात्रीच परतले असतील?'' उषा म्हणाली.

''रात्री परतणे शक्य नव्हते!'' मी म्हणालो. मोबाईलचा उपयोग नव्हता.

''आपण निघूया, आपल्याला अनवाणी जायचं आहे!'' उषा म्हणाली. मग मात्र विचार न करता आम्ही पदयात्रा सुरू केली. वर्दळ खूप वाढली होती. 'बम् बम् भोले!', 'केदारनाथ महाराज की जय!', 'जय भोले नाथ', 'हर हर महादेव!' आरोळ्यांनी आसमंत भरू लागला होता. जाणारांची गर्दी होती. तासाभराने येणाऱ्यांची खेपही दिसली. दोन्ही बाजूंनी घोडी जात होती. रामवाडीपर्यंत पोचता दहा वाजले असावेत. थोडे विश्रांत झालो. पुन्हा चहा झाला.

''आता रेंगाळायला नको!'' मी म्हणालो.

''हो ना कदाचित ते पोचले असतील तर आपलीच वाट पाहात असतील.'' उषा म्हणाली. निघालो. मधूनच सोबत्यांची आठवण होत होती. प्रवाशांकडे लक्ष जात होते. पण मन मात्र अद्याप स्वर्णमयी हरिहरमयच होते. त्याच धुंदीत, शिवाय उतार यामुळे आम्ही गतिमान झालो होतो. घोड्यांच्या वर्दळीत सांभाळत जायचे होते एवढे खरे!

गौरीकुंडाशी आलो. मुक्कामाचे ठिकाण गाठले. चौकशी केली. आमचे लोक अद्याप आले नव्हते. आता मात्र काळजी वाटू लागली. ''येतील, नका काळजी करू, आमचा माणूस वर गेलाय. तो बरोबर आपली माणसं घेऊन येईल.'' 'चैतन्य'च्या संयोजकानं सांगितलं. मनात काहूर माजलं.

''वरच होते तरी आपल्याला कसे दिसले नाहीत? त्यांनीही आपला शोध घेतला नाही.'' आम्ही उभयतांनी चिंता व्यक्त केली.

जेवणं झाली. परतीची तयारी सुरू झाली. ''ते आल्याशिवाय आमच्या जीप सोडू नका!'' मी संयोजकांना म्हणालो.

''अहो पण वेळेवर या म्हणून म्हणालो होतो.'' संयोजकानं कुरकुर करायला सुरुवात केली.

''ते आल्याशिवाय आम्ही येणार नाही!'' मी निकरानं म्हणालो. संयोजक कुरकुरत राहिला.

आम्ही मनोमनी केदारनाथजींना प्रार्थना केली. ''चुकलं माकलं क्षमा करा, सर्वांना सुखरूप घेऊन या महाराज!'' वाट पाहण्याशिवाय हाती काही नव्हतं.

संयोजक घाईवर आला. बडबड करू लागला. ''दहा मिनिटात आले नाहीत तर तुम्ही तुमची सोय करून या!'' म्हणाला. आम्हीही चिंतीत झालो. पुन्हा-पुन्हा प्रार्थना करू लागलो. हाती दुसरे काय होते. एवढ्यात घोडस्वाऱ्या उतरतांना दिसल्या. सगळेच घोडस्वारी करून आले होते. जीव भांड्यात पडला. परतीचा प्रवास सुरू झाला. आता चर्चा करून उपयोग नव्हता. नेमके आमच्या नातलगांनाच विरळ हवेचा त्रास झाला होता. ॲडमिट करावे लागले होते. सकाळी दर्शन घेऊन, घोडस्वारी करून निघाले. सारे समजले. केवढ्या दिव्यातून ही यात्रा घडली होती.

जीप वेगवान झाल्या. कोंबलेल्या आणि आदळणाऱ्या अवस्थेतही आम्ही पुन्हा केदारमय झालो. स्वर्णमयी हरिहरभेटीची भैरववेळ मनात तशीच लखलखत होती. केदारनाथांनी आम्हा उभयतांना अनवाणी, ओलेती, उपवास-जागरणासह शिवरात्री घडविली होती, पण त्याचे अपूर्व फळही तात्काळ लाभले होते. पावन पावन झालो होतो!

*

५५. साद केदारजींची !

केदारनाथजींच्या दर्शनाला निघालो. एकवेळचा अनुभव जमेस होता. सर्व प्रकारचा त्रास सहन करून व्रतस्थपणे दर्शन घेण्याची मानसिक तयारी आणि निश्चय होता. चौधरी यात्रा कंपनीमुळे प्रवास आरामदायी आणि आखीव पद्धतीने सुरू होता. उजाडताच आम्ही गौरीकुंडाशी पोचलो होतो. तीर्थस्नान, तीर्थपूजन, गौरीपूजन आटोपून मोठ्या उत्साहाने आम्ही पदयात्रा सुरू केली. आपण साडेदहा-अकरापर्यंत सहज वर जाऊ याची खात्री वाटत होती. घोड्यांच्या वर्दळीत, डोळ्यांच्या लपकझपकेच्या पळापळीत आम्ही पायी यात्रेकरू नेटाने चढत होतो. बरोबर एवढ्या प्रवासात ओळख झालेले अनेक होतेच. नगरहून आम्ही दोघंच होतो. त्यामुळे आता कोणासाठी थांबण्याची गरजच नव्हती. गंगोत्री, यमनोत्री, केदारनाथ, बद्रीनाथ आणि पशुपतीनाथ अशी ही चारीधाम यात्रा होती.

रामवाडीत आरामात चहापाणी झाले. काही खाण्याच्या फंदात पडलो नाही. दर्शन झाल्यावरच खाऊया, असं ठरविलं होतं. मागच्या वेळच्या रोमांचकारी, अद्‌भूत आणि दिव्य दर्शनाची उजळणी आम्हा उभयतांत होत होती. यावेळी वर मुक्काम करायचा नव्हता. दर्शन घेऊन संध्याकाळपर्यंत परतायचे होते. घोडस्वारीचा आग्रह संयोजकांनी केलाच होता. आम्ही हट्टानं पदयात्रा निवडली होती. जाणाऱ्या यात्रेकरूंत मिसळून आम्हीही 'बम् बम् भोले!' 'हर हर महादेव!' अशा गर्जनांत अगदी मनस्वीपणे सहभागी झालो होतो. मागच्या वेळेच्या दिव्यानुभूतीने हा संचार आम्हा उभयतांत झाला होता हे जाणवत होते.

मागच्या खेपेस केदारनाथ क्षेत्रातील छोटी-छोटी प्रसिद्ध पवित्र स्थाने पाहायची राहिली होती. यावेळी, ती पाहून मगच खाली उतरण्याचा संकल्प केला होता. त्यासाठी दर्शन लवकर होणे आवश्यक होते. आम्ही मोठ्या

उत्साहाने आणि गतीने केदारनाथजींच्या मंदिराकडे निघालो. जवळ पोचतो तो रांग दिसू लागली. रांग प्रतिक्षणी वाढतच होती. काहीतरी युक्ती केली पाहिजे. केदारनाथजींच्या मनात असेल तर मार्ग निघेल. यावेळी तीन रांगा दिसत होत्या. त्या एका बाजूला हेलिपॅडवरून येणाऱ्या जथ्यांची राग होती. काय करावे? नाईलाज झाला तर रांगेतूनच जावे लागणार हे उघड होते. दुसरी रांग मुळात पहिल्या रांगेचाच तुटक भाग होती. हेलिपॅडवरून येणाऱ्या लोकांमुळे तसं घडलं होतं. आम्ही पूजाभांडारापाशी आलो. चपलादी सोडायचेच होते. भांडारवाले इकडं या इकडं या म्हणून आग्रह करीत होते. शेवटी एका भांडारवाल्याशी आम्ही थांबलो.

''आम्हाला लवकर जायचं आहे. काही ॲडजेस्ट करता येईल?'' मी भीतच विचारलं.

''बहुत भीड है। मुश्कील है।'' त्याने नकारघंटा लावली. तोवर तो पूजेचं तबक भरत होता. तबक हातात देत, पैसे आमच्याकडून घेत, त्याने आम्हा उभयतांकडे पाहिले.

''काकाजी आप हेलिपॅड लाईनके बाजूसे जाईये. हो सके तो हेलिकॉप्टरवाली लाईनमे जावो या वहीसे अलग लाईनमे घुस जाओ।'' त्याने सल्ला दिला.

''कोई रोकेगा तो नही?'' मी पापभिरूपणे विचारलं.

''उस लाईनसेही है। बोल देनेका!'' त्याने युक्ती सांगितली.

आम्ही त्याच्या सूचनेप्रमाणे करायचं ठरवलं. मन भेदरलं होतं. हे अनैतिक वाटत होतं. एवढ्या लांबून दर्शनासाठी आलेल्यानं असं वागणं मनाला पटत नव्हतं. केदारनाथजींची इच्छा असेल तसे होईल; अशी मनाची सोयीस्कर समजूत घालून; आम्ही भक्त असूनही भामटे झालो. पोचलो.

''इकडं तिकडं पाहू नको, चल बिनधास्त!'' मी उषाला बजावलं. खरंतर माझ्याच मनातली अपराधीपणाची भावना हे बोलत होती. मोठ्या कौशल्यानं हेलिकॉप्टर रांगेच्या बाजूने जाऊन; तुटकपणे पुन्हा सुरू झालेल्या रांगेत घुसलो.

''अय कंहा चले?'' एकानं दटावून विचारलंच. जणू हे आपल्यासाठी नाहीच अशा आविर्भावात मी मोठ्या शहाजुकपणानं रांगेत पुढे चालू लागलो. उषा माझ्या मागे होती. तिला मी पुढं व्हायला सांगितलं. तोवर मागे सात-आठ-दहा यात्रेकरू रांगेत आले सुद्धा. आम्ही आता या दुसऱ्या रांगेतले नियमित

यात्रेकरू झालो. ‘ॐ नमः शिवाय’ मंत्र जप सुरू केला. मध्येच ‘बम् बम् भोले!’ ‘केदारनाथ महाराज की जय’ ‘हर हर महादेव! या घोषणांत आपसुकच सामील झालो. क्षण दोन क्षणात आम्ही घुसखोरी केली आहे हे विसरूनही गेलो. रांग पुढे-पुढे सरकत होती. ‘ॐ नमः शिवाय’चा जप मुखानं सुरू होता. अंतर्मनात गतवेळच्या यात्रेचा चित्रपट सुरू होता. बहुधा उषाची मनःस्थितीही तशीच होती. आम्ही रांगेत सरकत पुढे जातच होतो. वीस मिनिटात आम्ही नंदिकेश्वराशी पोचलो देखील.

मागच्या खेपेला रात्री गर्दीत, तर भल्या पहाटे अगदी निवांत दर्शन झालं होतं. आता गर्दीची वेळ होती. क्रमाक्रमाने पाचसात यात्रेकरूंना गाभाऱ्यात सोडत होते. तेथील पुजारीच दर्शनरांगेची व्यवस्था पाहात होते. गाभाऱ्यात आलेल्या लोकांना दर्शन होऊन ते त्वरेने बाहेर कसे जातील याचा प्रयत्न करतांनाच केदारनाथजींच्या स्वयंभू सिद्ध शाळुंकेवरच्या यात्रेकरूंनी समर्पित केलेल्या, पत्र, पुष्प, फल, धन इ. वस्तू यांचा प्रत्यही वर्धिष्णू संभार बाजूला करून; यात्रेकरूंना त्यातीलच प्रसाद म्हणून काही देत, त्या संभाराचे व्यवस्थापन करून; त्रिविध सिद्धस्वरूपातील केदारनाथांच्या शाळुंकेचं दर्शन सर्वांना होईल याची दक्षता घेत होते. हे इतके सहज आणि गतीने सुरू होते की, आतून बाहेर पडणारा, आत गेलेला, पूजादि करणारा आणि आत लवकर कसे जाऊ याची आतुरता असलेला प्रत्येक जथा त्या गुरुजींची आज्ञा आपसूक पाळत, केदारजींचे दर्शन घेऊन तृप्त होई.

आम्हाला आत सोडले. लगबगीने केदारजींच्या सन्मुख गुडघ्यावर बसलो. शाळुंकेला स्पर्श करीत डोके टेकून वंदन करायला सरसावलो. आमच्या जवळचे तबक केव्हाच पुजाऱ्याने घेऊन त्यातील पूजासाहित्य वाहिले होते. आमच्या हाती रिकामे तबक दिले होते. आम्ही भारावलो. आम्ही कितीतरी वेळ केदारनाथांसमोर माथा टेकून होतो. ‘चलो, आगे चलो!’ गुरुजींनी आम्हाला हात लावून हलवून पुढे ढकलले. तेव्हा आम्ही भानावर आलो. तरी पिंडीचे तीर्थ हात ओडवून घेऊन नेत्रांना लावले. रिकामे ताट हातात घेऊन बाहेर पडू लागलो, तरी मन समाधानाने ओसंडून भरले होते.

‘‘ओ मैय्याऽ ओ मैय्याऽ’’ पुजाऱ्यांनी हाक मारली. तो कोणा मैय्याला हाक मारत होता. आम्ही बाहेरच पडणार. ‘‘अरे आप नही वो मैय्या - वो

मैय्या'' असे पुजारी सुचवत होता तेव्हा मात्र आम्ही कोणाला म्हणतोय पाहू लागलो.

''हां हां आपही!'' पुजारी उषालाच हाक मारत होता.

''यहां आईये!'' पुजारी म्हणाला. आम्ही माघारी त्यांच्यापाशी गेलो. पुजारी केदारनाथजींच्या वरील समर्पित पूजासंभारात हात घालत म्हणाला. भली ओंजळ भरून त्याने केदारनाथजींच्या शाळुंकेवरील पूजासंभार उषाच्या ओंजळीत घातला. उषाची ओंजळ ओसंडत होती.

''ये आपके लिये। केदारजींकी आज्ञा है।'' पुजारी मस्तकावर हात ठेवीत म्हणाले. उषानं डोळे मिटून केदारनाथजींना आणि पुजारी गुरुजींना वंदन केले. मी आश्चर्याने थक्क होऊन या प्रसादनाट्याकडे पाहात होतो. डोळे भक्तिभावाने भरून आले. तरी मनात विचार स्पर्श करून गेला. आपण रिकाने तबक घेऊन निघालो म्हणून तर गुरुजींनी परत बोलावले नसेल? गर्दीत तो विचार पसार झाला. बाहेर आलो मी तबक पुढे केले. उषाने तबकात ओंजळ ओतली.

आम्ही थक्क होऊन पाहातच राहिलो. त्या पूजासंभारात चांगले भलेमोठे चांदीचे बिल्वपत्र होते. सणसणीत जाडीचा जडसर साधारण सहा इंच असा चांदीचा त्रिशूळ होता आणि सोबत पंचमुखी रुद्राक्ष होता. आम्हाला भरून आले. आम्ही पुन्हा केदारनाथजींचे दर्शन घेऊ लागलो. परतीच्या द्वारातूनही ओझरतेसे केदारजींचे दर्शन घडत होते. आमचा आनंद गगनात मावत नव्हता. डोळ्यांना धारा लागल्या होत्या. पाय प्रांगणातून हलत नव्हते. पुन्हा-पुन्हा वळून-वळून मंदिरस्वरूप केदारनाथजींचे दर्शन घेत होतो.

''दर्शन अच्छा हुआ ना?'' भांडारवाल्याने तबक परत घेत विचारले. ती पूजासंभार एका पातळ कापडी पिशवीत भरून देतांना त्याचे लक्ष बिल्वपत्र, त्रिशूल आणि पंचमुखी रुद्राक्षाकडे गेले.

''अरे, बाईजी आप बडी भाग्यवान है। ऐसा प्रसाद शायदही किसीको मिलता है।'' त्याने पिशवी कपाळी लावून उषाकडे देत म्हटले. आम्हाला आणखीच भरून आले. मी नकळत खिशात हात घालून शंभराची नोट काढली आणि भांडारवाल्याला देऊ लागलो.

'नही नही काकाजी, हमे पैसे मिल गये। केदारजीकी कृपा। आपके जूते ले लो।'' भांडारवाला भावूक होऊन आम्हाला म्हणाला. आम्ही चपला घेऊन, इतर

पवित्र स्थळी कसं जायचं याची चौकशी केली. त्यानं उत्तम मार्गदर्शन केलं.

आम्ही त्या प्रसादाच्या धुंदीत होतो. परस्परांशी बोलतही नव्हतो. एकमेकांकडे पाहून पुन्हा-पुन्हा डोळे पाणावत होते. चेहरे प्रसन्न झाले होते. वळून-वळून केदारनाथजींना पाहात होतो. मागच्या खेपेचे हरिहर भेटीचे दिव्य दर्शन, यावेळी लाभलेली अपूर्व प्रसाद याची तर्कसंगती लागत नव्हती. दिव्यत्वाची प्रतिती तर्काच्या पलिकडे असते. आपल्यालाच अशी अनुभूती का यावी? या प्रश्नानं आम्ही सारखे भावभारित होत होतो.

भारावल्या अवस्थेतच चांगले पाच-सात किलोमीटर भटकत काही स्थानी जाऊन दर्शन घेतले. एवढ्या वेळात एक वाजून गेला होता. आता पोटात ढकलायला हरकत नव्हती. घोडतळा जवळच्याच एका हॉटेलशी आलो. खाणेपिणे झाले. तेथेच नाशिकचे एक कुटुंब आम्हाला भेटले. खरेतर ते आमच्याच गाडीत होते. पती-पत्नी, मुलगा आणि मुलगी. अतिउत्साही कुटुंब, त्यांनीही आमच्याप्रमाणेच पदयात्रेचा निर्णय घेतला होता. त्यांच्याशी चांगली गट्टी जमली. भली माणसं. परततांना आम्ही बरोबरच खाली उतरत होतो. आभाळ दाटून आले. आम्ही दोन-तीन किलोमीटर खाली उतरलो तोच पाऊस कोसळेल असं वाटलं. आम्ही रस्त्यावरच्या हॉटेलात थांबलो.

मुले भराभरा खाली पळत होती. आम्हाला तसे शक्य नव्हते. त्या चौघांनाही आम्हीही पायी आहोत हे जाणूनच हुरूप आला होता. घोड्यावरील आणि डोलीतील येणारा-जाणारांच्या गंमती पाहात आम्ही उतरत होतो. रामवाडीत पुन्हा चहापाणी झाले. आता अर्धा टप्पा पार झाला होता, पण दिवसभराच्या रपेटीने काहीसे थकल्यासारखे झाले होते. ते कुटुंबही आमची साथ सोडत नव्हते. सहा वाजून गेले होते. अंधारून येऊ लागले. पुन्हा आभाळ दाटून आले. गडगडाट कडगडाट यांनी आसमंत रुद्रभयाणतेने दाटला. त्यात वाऱ्याने भयानक रूप धारण केले. केव्हाही कोसळणार असे वाटत होते. आम्ही चालत होतो. भीती वाटू लागली होती. आमच्याकडे पाहून काही रिकामी घोडस्वारीवाले आम्हाला आणखी भीती घालीत होते, ''घोडस्वारी करो! बारीश होनेवाली है। अंधेरा है। कैसे जावोगे?'' त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष न देता आम्ही चालत होतो.

आणि मुसळधार सुरू झाली. त्यात वाऱ्याने तांडव मांडले. जवळच एक

हॉटेलची जागा होती रिकामी. बहुधा वातावरण पाहून निघून गेले असावेत. आम्ही हॉटेल गाठले. आता पाऊस थांबेपर्यंत वाट पाहणे भाग होते. पावसामुळे नेमके समोरच घोडे थांबत होते. घोड्यावरून जाणारे लोक आता आम्हाला एकप्रकारे हिणवत होते. आता तीनएक किलोमीटर राहिलंय, पण भयानक वातावरण, कसं जाणार?

''करूयाका घोडे?'' विचार बळावला. एक घोडेवाला आला. त्यांनी समजावून सांगितलं. आम्हालाही पटले. पटणे भागच होते. सहा घोड्यांची सोय झाली. केदारनाथजींनी आम्हाला सहस्त्रधारांचे स्नान करवून घोडस्वारींची सोय केली होती. बातम्या भयानक कानी आल्या. आम्ही सुखरूप पोचलो.

*

५६. पंचतरणीपार अमरनाथजी

श्रीनगरहून पेहलगामला मुक्कामासाठी पोहोचलो. गर्द सृष्टीसौंदर्यात हरवलेल्या प्रशस्त हॉटेलमध्ये राहाण्याची सोय होती. अगदी आरामात. लावण्यवती सृष्टीचे ते ध्यान पाहतांनाच्या आनंदप्रतीतीत मग्न झालो होतो. बाबा बर्फानींच्या अर्थात अमरनाथांच्या दर्शनाला जाण्यासाठी तसे दोन मार्ग. एक बालटालमार्गे. थोडा अवघड पण शॉर्टकट. अमरनाथांच्या दर्शनाला शॉर्टकट कसा चालेल? त्यामुळेच कदाचित आम्हाला पेहलगाम चंदनवाडी या मार्गानेच न्यावे लागले. बालाटालमार्ग बंद होता. पेहलगामच्या सान्निध्यात आम्ही अमरनाथला निघालोय हेच विसरलो. रात्रीच्या भोजनप्रसंगी दुसऱ्या दिवशीच्या प्रवासाच्या सूचना मिळाल्या तेव्हां आम्ही भानावर आलो. पहाटेच चंदनवाडीकडे जायचे होते. चंदनवाडीहून पायीपायी किंवा घोडस्वारीने अमरनाथला निघायचं होतं. मनात विचार आला. श्रीनगर अर्थात भगवान विष्णूंच्या अर्धांगिनी श्रीलक्ष्मी यांची नगरी सोडून निघावं लागतं. म्हणजे ऐश्वर्याचा त्याग करायचा. केवढे दिव्य! आम्ही तर श्रीसौंदर्यातच हरवलो होतो. पेहलगामला थांबायचे; पण मनात अमरनाथला जाण्याची 'पेहेल' करायची. निश्चयच करायचा. सोपा असतो का असा अमरनाथ दर्शनाचा निश्चय, भोगमग्न आम्हासारख्यांना. करायचा निश्चय, त्याशिवाय ऐश्वर्याचा त्याग तरी कसा होणार? अशा विचारांतच आम्ही निद्रावश झालो.

पहाटेच उठून आवरलं. चंदनवाडीला पोचताना सहा साडेसहा झाले होते. आम्हाला घोडस्वारी द्यायला घोडी सज्ज होती. चंदनवाडी नावच गंधित करणारं! पण सुगंधाबरोबर परमेश्वराशी एकरूप होण्यासाठी झिजणं आलंच. बहुधा हेच आम्हाकडून अभिप्रेत होतं. यापूर्वी घोडसवारीचा अनुभव केदारनाथला घेतला होता. अंगाचा खुळखुळा करून टाकणारा अनुभव! मनात आले पदयात्राच का

करू नये? पण अंतर जवळपास पस्तीस किलोमीटरचं. रस्ता हिमपहाडी शिखरांचा. विचारांनीच तो नाद सोडला आणि घोड्यावर बसून झिजणं, खिळखिळं होणं पत्करलं. चंदनाला कुठे सुगंध देतांना, झिजावच लागतं, हे कुठं माहीत असतं? वापर करणारे चंदनाला भानावर आणतात हे खरं! पण त्या चंदनाला असे होतांना काय वाटत असेल। झिजणीच्या वेदना आणि सुगंधाचा संतोष! या विचाराने घोडस्वारी स्वीकारली. मी आणि उषा वेगवेगळ्या घोड्यांवर स्वार झालो होतो. घोडेवान लगाम धरून पुढे चालला होता. पुढेमागे झुकत आमचा प्रवास सुरू झाला.

दुपार झाली. भक्तांनी भक्त यात्रेकरूंसाठी सुरू केलेल्या लंगरसेवेचा आस्वाद घेतला. लंगरसेवा कसली; सर्वप्रकारची मिष्टान्ने, पक्वान्ने, ड्रायफ्रुटस्, उत्तम प्रकारचे भोजन या सह घरी आणि पंचतारांकित हॉटेलमध्येही मिळणार नाहीत, अशी सर्व सॉफ्ट ड्रिंक्स, चहा, कॉफी, दूध आणि हवे ते सारे आवडीचे सात्त्विक पदार्थ सेवेत सादर. आदरातिथ्य कमालीचे! अतिथी देवो भव! असे केवळ म्हणायचे नाही. त्या देवाची यथासांग पूजा करायची. एवढे आतिथ्य! स्वच्छतेच्याही उत्तम सोयी. भोवती नंदनवन आणि मध्ये अन्नब्रह्माची आरास! स्वर्गीय म्हणतात ते हेच का? इथं व्यवहार कसा तो नाहीच. सारे तुमच्या सेवेला हात जोडून हजर! एवढी सात्त्विक श्रीमंती आम्ही कधीच अनुभवली नव्हती. आपण कोणती सेवा करतो? काय केलं आपण आयुष्यात माणूस म्हणून? आत्मपरीक्षण सहजच घडलं. स्वार्थाचा बाजार! दुसरे काय? इथंही स्वार्थच होता! आत्म्याने आत्म्याला संतुष्ट करण्याचा! अवघ्या सृष्टीचे हात जणू या सेवेकऱ्यांनी घेतलेले. आम्हाला आमची लाज वाटली. अहं गळाला? मनोमनी त्या सेवाकार्याला नमन केले. शरण गेलो. देतो आणि देतच राहातो तो देव! येथे तर सारेच देव. म्हणूनच याला देवलोक म्हणत असावेत. मनोमनी त्या देवलोकीचे झालो. निश्चय झाला. मन रिक्त झालं!

थोड्या अंतरावर अनंत नाग होते. ते ओलांडून मागे टाकून पुढे पंचतरणीकडे जायचे. घोडस्वारी सुरू होती. हलाहलाचा दाह नाहिसा करणाऱ्या नागराजांना आपण मागे टाकलंय असं क्षणभर मनात आलं. अनंताची पूजा म्हणजे विष्णूची पूजा. अनंतनाग म्हणजे प्रत्यक्ष लोकनाथ. हे लोकनाथ भगवान श्री विष्णू यांनी अवघी धरती सृष्टीसह सांभाळण्याची शिवसेवा स्वीकारली. त्या भगवान

विष्णुस्वरूपा ‘अनंतनागा’ला मागे टाकलं. ऐहिकतेचा विसर झाल्याशिवाय शिवदर्शन कसं होणार? असं सहज चिंतन घडलं.

अगदी सायंकाळी विक्राळ चढउतार, दऱ्या, शिखरे ओलांडून आम्ही पंचतरणीपाशी आलो. ‘‘ही पंचतरणी’’ नदी. खरेतर पात्र विस्तीर्ण पण अगदी उथळ, गुडघेही बुडणार नाहीत असा प्रवाह विस्तीर्ण पात्रात पांगून वाहात जाणारा. येथे काहीसा मैदानी भाग वाटला. पंचतरणी ओलांडूनच पलिकडे मुक्कामाची सोय. राहुट्यांमध्ये केलेली. येथेही उत्तम लंगर सोय. बर्फगार गोठविणाऱ्या थंडीतही अगदी गरम पाण्याचीसुद्धा सोय. शीण कसा तो वाटलाच नाही! भल्या तंबूमध्ये आमची थांबण्या-झोपण्याची सोय होती. पलिकडे थोडं लांब हारीने घोडी बांधण्याची सोय होती. आम्ही पंचतरणी ओलांडून मुक्कामाला पोचलो होतो तर दुसऱ्या बाजूनं भल्या डोंगराच्या उतारावरून बं म् बं म् भोले, जय अमरनाथ, जय जय बाबा बर्फानीचा गजर करीत काही पायी, काही घोडस्वारीने, अमरनाथ दर्शनाने पावन झालेले यात्रेकरू परतीच्या मुक्कामासाठी येत होते.

येथे केंव्हा मुसळधार पाऊस येईल, बर्फ पडेल, केंव्हा पंचतरणीला पूर, महापूर येईल सांगता येत नाही; पण या सगळ्याच गोष्टी क्षणभंगुर अनियमित अशा. अगदी मानवी जीवनातील सुखदुःखांच्या यातायातीसारख्या. घोडप्रवास भिनला होता. काहीसं गरगरत होतं. तरी जेवण उत्तम झालं होतं. अंग आंबलं होतं. धरणीवर टाकलं. पटकन् निद्राधीन होऊ असं वाटलं होतं. पण छे! काही केल्या पंचतरणीचा विचार डोक्यातून जात नव्हता. पंचतरणीच्या काठावर अमरनाथसाठीचा मुक्काम हे काही वेगळंच सांगून जात होतं. ‘पंचतरणी’, नावच सूचक. मानवी देहही पंचमहाभूतांचा आणि देह स्वभावही, पंचतरणीच्या अनियमितपणासारखा, तरी जीवटपणे वाहाता. देहभाव अर्थात पंचभाव सुटता सुटत नाही. जीवन म्हणजे; या पंचमहाभूतांच्या एकवटून प्रकटलेल्या, मानवीच नव्हे समस्त जीवांचा जीवन प्रवास! त्यातून तरुन गेलं तरच अविनाशी अमरत्वाचा प्रवास. या तरण्यासाठी देवस्वरूप व्हायला हवं हे पंचतरणीपर्यंतच्या प्रवासात बिंबलं होतं. आपण खरंच का पंचतरणी तरलो? त्याच चिंतनात हरवलो. डोळा लागला.

धाड धाड धाड कोसळणाऱ्या पावसाने पुन्हा जागे झालो. कुतुहलनाने तंबूबाहेर येऊन पाहिले. अक्षरशः मुसळधार कोसळत होता. त्यातही शुभ्र वाळू

चमकत होती. गारव्याने अंग गोठतेसे वाटत होते. पावसाच्या त्या रुद्रभयाण रूपाने काहीसा घाबरलो. पाण्याचे प्रचंड लोट वाहात होते. 'तंबुत तर येणार नाही?' असा हादरविणारा विचार मनात आला. पुन्हा आत आलो. लपेटून बिछान्यात बसून राहिलो. उषाही जागी होती, माझ्या सोबत. बाहेर धारा कोसळण्याचा आणि वेगवान प्रवाहांचा आवाज कान बधीर करीत होता. पण अर्धापाऊण तासच. जेवढ्या जोरात कोसळत होता; तसाच तो एकदम थांबला. पावसाच्या आदळण्याचा आवाज बंद होतो तोच अवघ्या पाचसात मिनिटात प्रवाहांचाही आवाज येईनासा झाला. पुन्हा कुतुहलाने बाहेर येऊन पाहिले. सारे काही शांत झाले होते. स्वप्नात पाऊस कोसळावा आणि जागे होताच काहीच दिसू नये तसे, अगदी तसेच झाले. शंकांचे काहूर चक्रीवादळासारखे माजावे आणि क्षणात शंकेचे निरसन व्हावे तसे वाटले. अजून दोन तास झोप होणार होती. पडलो. झोप लागता लागत नव्हती. कोसळत्या धारांचा आवाज कानात घुमत होता. इथं हे नित्याचं आहे हे ऐकलं होतं. मनाची समजूत, त्या प्रलयंकारी पावसातही पटली. क्षणात नाहिशा होणाऱ्या भासासारखं झालं होतं. एकमेकाशी बोलत. आमच्याप्रमाणेच जागे झालेल्या प्रवाशांचा झोपण्याचा निकराचा प्रयत्न, डोळे ताणून पाहत होतो, त्यातच झोप लागली.

''चलो चलो जल्दी उठो!'' या हाकांनी जागे झालो. एव्हाना सगळे आवरायला लागले होते. तेवढ्यात संयोजक गाईड आपल्या बरोबरच्या लोकांना शोधत सांगत पोचला. ''घोडस्वारी चाहिये तो बोलो! आप पैदल जा सकते हैं! उस पहाडके पीछे! पांचछे किलोमीटर है! जैसे जाना वैसे जाओ लेकीन शामको कल जैसे समय वापस आना, भूलना नही!'' त्याने एका दमात सगळे सांगून टाकले. मी आणि उषा घोडस्वारीला कंटाळलो होतो आणि परतीच्या प्रवासात पुन्हा घोडस्वारी करणे अनिवार्यच होते. दोघांनाही पायी जाण्याची तशी सवयही होती. आम्ही पायी जाण्याचा निर्णय घेतला.

झोप नीट झालेली नव्हती. सबंध दिवसाच्या घोडस्वारीने अंग दुखरे होत जडावले होते. तरीही बाबा बर्फानी, भोले अमरनाथांच्या दर्शनाचा उत्साह संचारला होता. सांगितले होते पाचसहा किलोमीटर. पोहोचेपर्यंत चांगलेच गळाटलो. बहुधा सातआठ किलोमीटरपेक्षाही जास्त असावे. उरावरचा चढ. धापा टाकीत कसेबसे चढलो. तसाच उतार. जीव सांभाळत उतरलो. त्यात मध्येच बर्फावरून

घसरण्याचे भय. पण मन अमरनाथांकडे झेपावत होते. दर्शन घेऊन परतणारे बोलत होते.

''इस साल बाबा बर्फानी जल्दी खतम हो गये!'' एक.

''नही नही सबसे बडे प्रकट हुए थे। हम देरीसे आ गए।'' दुसरा.

हे बोलणे कानावर येई, मन हुरावे.

''म्हणजे बाबा बर्फानींचे दर्शन होणार की नाही?'' मन मनाची समजूत काढी. पाऊले पुढे पडत. अमरनाथांच्या गुंफेसमोर खाली उतरून येईतो एक वाजला असावा. छोटासा पूल ओलांडून गुंफेपर्यंत चढत जायचे.

उत्साह संचारला. दमणूक नाहिशी झाली. घोडस्वारी करून येणारेही आता आमच्याबरोबर पायीच होते. पंधरावीस मिनिटात वर गुंफेजवळ पोचलो. अगदी लोखंडी कठड्यापर्यंत पोचलो. लांबूनच गुंफेच्या छताला टेकलेले बर्फशाळुंका ध्यानाचे दर्शन होणार अशी आस होती. बाबा बर्फानीच दिसेनात. गुंफेत समोर फूट दोन फूट बर्फाचा ढिगारा दिसला. ''अब यही रहा है। दर्शन लो आगे चलो।'' आवाज दरडावून म्हणत होता. नाईलाज होता. त्या फूट दोन फूट बर्फराशीचे दर्शन महाकाय बाबा बर्फानींना मनात स्मरत मनोभावे घेतले. आशाळभूत होऊन गुंफाभर नजर भिरभिरली. आता बाबा बर्फानी आमच्या अपेक्षेप्रमाणे थोडेच प्रकटणार होते?

''अब अगली साल जल्दी आना। चलो!'' तोच आवाज घुमला.

हिरमुसलो, निदान एवढे का होईना दर्शन झाले. समजूत घालण्याचा निष्फल प्रयत्न करीत होतो.

''क्या फोटू निकलेंगे'' एक इन्स्टंट फोटोग्राफर मोठ्या अपेक्षेने आमच्या जवळ येत म्हणाला.

''नही!'' मी जरा तुसडेपणानेच म्हणालो. थोडे लांब पुन्हा उतरण्याच्या जिन्याच्या कठड्याशी उभे राहिलो. फोटोग्राफर पिच्छा पुरवत म्हणाला, ''बार बार आना नही होता. आप बडे भाग्यवान हो, आपका दर्शन तो हो गया. अभी दो दिन लेट आते तो बर्फानी बाबाका दर्शनही नही होता... चलो फोटो निकालो. आप भी क्या ध्यान रखेंगे, सीर्फ सौ रुपया!''

फोटोग्राफरच्या चिकाटीला दाद देणे भाग होते. मी उषाकडे पाहिले. उषाने नजरेनेच होकार देताच, ''ठीक है निकालो. सौ तो जादा है।'' मी उगा आढेवेढे

घेतले. ''वहीं तो फिफ्टी मे देते है।'' मी माझी हुशारी दाखवत म्हणालो. कामाला आली. ''वहां, यहां भेद है ना। चलो सिक्स्टी दे दे!'' त्याची चिकाटी आणि माझी हुशारी कामाला आली. आम्ही जत्रेत फोटो काढला. फोटोग्राफर 'ओके' म्हणाला. तेवढ्यात, पांढुरके तांबूस ठिपक्याचे लालकडांच्या डोळ्यांचे तेजस्वी दोन कबुतरे झेपावत येऊन कठड्यावर बसली. माना हलवत थेट आमच्याकडे रोखून पाहात होती. त्यांनी आम्हा उभयतांना सर्वांगे न्याहाळण्यासाठीच जणू कठड्यावर झेप घेतली होती.

''अरे अरे, काका, काकी आप तो सच्ची बडे भाग्यशाली हो, बाबा अम रनाथके शिवगण आपकोही दर्शन देने आये!'' फोटोग्राफर काय बोलतो याकडे आमचे लक्ष नव्हते. आम्हीही त्या कबुतरांच्या कृपापूर्ण, स्नेहाळ, ज्योतिर्मय नजरेत हरवलो होतो. किती वेळ गेलाय ते कळले नाही. आता बहुधा सगळेच त्या कबुतरांचे दर्शन घेत होते. ही दोनच कतुबरे येथे हजेरी लावतात. शिवगण आहेत. त्यांच्या दर्शनाने यात्रा सफल होते लोक बोलत होते.

''काका, काकी! यहां खडे रहो! मै साथमे फोटू खिंचता हूं।'' आता अगदी आढेवेढे न घेता आम्ही त्याने सांगितल्याप्रमाणे उभे राहिलो. त्याने फोटो काढला. ती कबुतरे त्या कठड्यावर जणू नृत्य करीत सर्वांना शिवदर्शनाचा नृत्यपूर्ण दर्शनलाभ घडवित होती.

क्षणात ती कबुतरे उडाली आणि गुंफेच्या अगदी वरच्या खोबणीकडे झेपावली आणि नाहिशी झाली. ''काकाजी दोसो रुपये दे दो!'' फोटोग्राफर म्हणाला. ''अरे, फोटो?'' मी विचारले. ''हां, हां... नीचे तो आईये जबतक हो जायेगा'' त्याने सांगितले.

मी पैसे काढले. दीडशेच रुपये त्याच्या हातावर ठेवले. ''काकाजी बस इतनेही!'' त्याने विचारले. ''दो फोटोके सिक्स्टीसे कितने होते है?'' मी टोकले.

त्याने पैसे घेतले आणि तो पसार झाला. आम्ही त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले. आता आमच्याबरोबर दर्शन घेऊन परतणाऱ्या सर्वांच्या मुखी त्या कबुतरांचीच चर्चा होती. दर्शन झाल्याचे समाधान होते. कबुतरं कितीतरी पाहिली होती, पण ही कबुतरं काही वेगळीच होती. त्यांनी आमच्या मनाचा ताबाच घेतला होता. जय बाबा बाबा अमरनाथ, बंम् बंम् बाबा बर्फानी या गर्जनांमध्ये आम्हीही मोठ्या

सार्थकतेने गर्जना करू लागलो. परतीच्या गर्दीत खाली यायला वेळ लागला. आता भूकही लागली होती. आम्ही लंगरमध्ये जाऊन थोडी पोटपूजा केली. फार खाण्याच्या फंदात पडलो नाही कारण पुन्हा पंचतरणीला मुक्कामी परतायचे होते. फोटोग्राफर बरोबर तेथे आमचा शोध घेत आला. त्याने दोन फोटो आमच्या हातात दिले. दोन फोटो होते पण दुसऱ्या फोटोत कबुतरं दिसतच नव्हती!

''अरे यात कबुतरं नाहीत!'' ''क्या मालूम, क्लिक करते समय हिल गये होंगे। फोटु अच्छे आये है।'' त्याने सांगितले आणि निघून गेला. आम्ही मात्र मनाच्या गाभाऱ्यातच त्या दोन्ही कबुतरांचे पुन्हा पुन्हा दर्शन घेऊ लागलो.

संध्याकाळी पंचतरणीला पोचलो. पुन्हा मुक्काम आणि दुसऱ्या दिवशी पुन्हा घोडस्वारी होती. बाबा बर्फानीचे किंचित का होईना, ओझरते म्हणाना दर्शन झाले. पण यात्रा सफल झाल्याची साक्ष त्या शिवगण कबुतरांनी दिली. यात्रेकरूंच्या समूहमनाने या यात्रा साफल्याला दुजोराही दिला होता.

गुंफा, बाबा बर्फानी, अर्थात अमरनाथांचे शिवगण कबुतरांच्या साक्षीने स्पर्शकारी दर्शन घेऊन, आम्ही परतीचा प्रवास केला. मनाच्या गुंफेत, कठड्यावर नव्हे अगदी अंतरंगात ती कबुतरांची जोडी नित्य झेपावत येते एवढे खरे!

*

५७. शिवस्पर्श

घोटीला उतरलो. दिवे लागण केव्हांचीच झालेली. भांबावलो. कुठं थांबायचं? एकटाच. पहिल्यांदाच असा प्रवासाला निघालो. मोजकेच कपडे, एक सतरंजी आणि चादर पिशवीत. खिशात तिकिटाचे पैसे जाऊन एकोणतीस रुपये चार आणे होते. एवढे पैसे कधी हातात घेतले नव्हते. सांभाळण्याचा प्रश्न. नजरा चुकवून इगतपुरी गाडीत बसलो. तरी अकोल्याच्या स्टँडवर गाडीत चढतांनाच, वासुदेवगुरुंनी, ''कुठं चाललास?'' असे एकट्याला पाहून साशंकतेनं विचारलं. ''राजूरला, तांदूळ आणायला!'' असं ठोकून दिलं. त्यांची शंकेखोर नजर चोरीत मी सीटवर बसलोही. सुदैवानं गाडी लगोलग निघाली. सुटलो. घोटीचं तिकीट काढलं. आता कोणालाच पत्ता लागणार नाही; याची खात्री वाटली. पण आत्ता मनात भीती आणि भरकटल्या विचारांनी विक्राळरूप धारण केलं. एका बंद होऊ लागलेल्या किराणा दुकानाशी आलो. कावरा झालेलो. हिय्या करून विचारलं,

''इथं मुक्काम केला तर चालेल, बाहेर बाकड्यावर।''

मालक वयस्कर होता. त्याच्या संशयी तरी वात्सल्यपूर्ण नजरेनं मला व्यापलं.

''कुठून आलास? कुठं जायचं।'' त्यानं विचारलं. ''एकटाच?'' त्यानं खोदून विचारलं.

''गावाहून आलो. नाशिकला जायचंय. एकटाच आहे. पहाटेच्या ट्रेनने जाईन.'' मी पण केविलवाणेपणाने बोललो. त्याला काय वाटलं कोण जाणे.

दुकानदार म्हणाला, ''ह्ये पय, इठं बाकड्यावं नकु झोपू. ह्या शेजारच्या गोडावनात, गडी झोपत्यात, त्येंच्या सोबती झोप. प्हाटंच तुझा तू निघून जाय.'' मी मनातला आनंद, समाधान, तेवढीच भीती लपवित ''हो!'' म्हणालो.

''घाबरू नकू.'' दुकानदार म्हणाला. मी काहीशा अधिरतेने गोडावूनात आलो. एक गडी झोपायची तयारीच करीत होता.

''कारं? कोन? त्यानं थोड्या दरडावूनच विचारलं.

''दुकानदारानं इथं झोपायला सांगितलं. पाहटं नाशिकला जायचं.'' मी एकदमच सांगून टाकलं.

त्यानी मग फारसा विचार न करता, ''व्हय त्या पोत्यांवर झोप. जाताना आम्हाला उठव.'' सांगितलं. मी पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन पोत्यांवर माझी सतरंजी पसरली. चादर पांघरायला घेतली. पिशवी उषागती घेऊन, तोंडावर पांघरुण घेऊन झोपलो. जणू स्वतःला एका बंद गुहेत मी कोंडून घेतलं होतं. झोप कुठली. काहूर माजलेलं. आपण घरातून गुपचूप निघून आलो हे बरं केलं? घरी काय झालं असेल पण वाटेल तो खोटारडेपणा आणि छळ का म्हणून सहन करायचा? माझी सर्व उदाहरणं बरोबर सोडवलेली असून त्यावर अशा फुल्या कोणी नि का मारल्या असतील? गुरुजींच्या घरी अभ्यासाला जाणाऱ्या पोरांचा हा प्रताप? पण गुरुजी त्यांचीच बाजू घेऊन; मला का दरडावतात? काही चूक नसतांना मलाच मार का पडतो? घरी सांगितलं तर तात्यांना माझंच काही चुकलं असेल, असं का वाटतं?

खुशाल, रस्त्यात गुरुजी भेटले तेव्हां, ''त्याला चांगलं हाताखालून काढीत जा पण पोरगा चांगला पास झाला पाहिजे, आम्ही काही म्हणणार नाही?'' असं तात्यांनी का सांगितलं? मी दुसऱ्याचे जुने कपडे, आईनी आणलेले, घालायला सांगितले तर घातले, त्यात मला त्या पोरांनी चिडवायचं काय कारण? आईची काय चूक? माझी मागे थोडीशी फाटलेली चड्डी, अशी मला पाठमोरा उभा करून सगळ्या पोरांना दाखवायचं काय कारण? वर्गखोली सारवून घ्यायला मलाच का सांगायचं?'' आपल्या शाळेची खोली सारवण्यात गैर नाही. ती सेवा आहे! हे आईचं सांगणं चूक कसे असेल? पण मग ती पोरं मला का हसतात? गुरुजी काहीच म्हणत नाहीत? सगळं माझंच चुकतं की काय? मी पेपर बरोबर सोडवलेला असून, बरोबर सोडवलेल्या उदाहरणांवर चक्क फुल्या मारायच्या आणि वरती केवळ तीन मार्क मांडायचे शंभरपैकी? तिमाहीत मला शंभरपैकी शंभर गुण मिळाले तेव्हापासून पुढे माझी काय अधोगतीच होते आहे? का असे सगळे मला छळायला टपले?

आई म्हणते, ''तू हुशार आहेस. अगदी चांगल्या मार्कांनी तू व्हर्न्याक्युलर फायनल सातवी पास होशील!'' आई खोटं कसं सांगेल? त्यांच्यात जाणंच नको. हे दुष्ट नाहिसे केले पाहिजेत म्हणूनच तर आपण गुपचूप निघालो ना? नाही, नाही, आता परत नाही जायचं. रामदास नाही का निघून गेले आणि रामदास झाले. जगाला दासबोध दिला. आपण तसंच करण्यासाठी बाहेर पडलो ना? मग आता आईचा विचार कशाला? आता माघार नाही! घरातून निघतांना, समर्थ रामदासांनी माझ्या भावविश्वाचा ताबा घेतला होता.

''मी पूर्व जन्मीचा समर्थ रामदास आहे. रामदास होण्यासाठी जात आहे. माझा शोध घेऊ नका!'' अशी चिठ्ठी मी, जेथून पैसे घेतले, तेथेच ठेवली होती. माझा निर्णय पक्का होता.

पांघरुणाच्या गुहेत विचारांच्या काहुरात मधूनच कोणी आल्याचा आवाज येई.

''हे कोण रं?'' प्रश्न उमटे.

''पोरगं झोपलंय. मालकानं सांगितलं. प्हाटं जाणार हे, नाशिकला.'' उत्तर मिळायचं आणि मग दमले जीव धरणीला लोटल्याची चाहूल लागायची. एक, दोन, तीन, चार गडी एकामागोमाग आले. माझी भीती मोडली. विचारांच्या चक्रव्यूहात मला शीण आला. झोप लागली असावी. मधेच उंदरांच्या उद्रेकाने जाग आल्यासारखे झाले. एकदा तर ओरडलो, ''काऽय आहे?'' झोपलेल्या कुणीतरी उत्तरले, ''ए झोप गुपचिप उंदीर हेत! लई झालेत काय करीत नाहीत.'' मी पण मग माझी समजूत घाली. तीन साडेतीन झाले असतील. कोंबडं आरवलं.

''उठायला पाहिजे!'' मनाशी म्हणालो. उठलो. अंदाज येत नव्हता.

''जाऊ का स्टेशनवर?'' मी हवेतच प्रश्न विचारला. पण हवेतून उत्तर आले, ''जाय व्हय, झाली तुह्या गाडीची येळ! तुझ्याची पीडा तुझे!'' मी मग वेळ घालवला नाही. सतरंजी चादर पुन्हा पिशवीत भरली. कपडे आहेत ना? पैसे आहेत ना? सातवीचे मार्गदर्शक आहे ना? उगा चाचपून पाहिले. सगळं जागच्या जागी होतं. हायसं वाटलं. या मार्गाने याआधी मामांसोबत, दाजींसोबत कल्याणला गेलो होतो. स्टेशनची माहिती होती. तेवढ्याच आधारावर पिशवी घेऊन निघालो. ''तोंडबिंड धुवू स्टेशनवर'' अशी समजूत घातली. आता घरी नाहीच जायचं. रामदास व्हायचं. मनाला बजावलं. मग उभारी वाढली. धाडस

एकवटलं.

प्रथम मुंबईकडे जाणारी गाडी आली. ''जाऊ या का मुंबईला'' मनात आलं. पण पुन्हा मनाला बजावलं आता नाशिकच! वाट पाहिली. गाडी आली. चढलो. नासिकरोड आलं. उतरलो. रोडवरून नासिक शहराची बस पकडायची आणि सीबीएसला जायचं. हे मामांबरोबर पूर्वी गेल्यानं माहीत होतं. बसस्टँडला आलो. शहरात जायची बस यायची होती. थांबलो. जवळपास अर्धापाऊण तास गेला. भूक लागली होती, पण इथं नको असं मनाला बजावीत, गाडीची वाट पाहात होतो. तोच एक बस गुरगुरत आली. 'त्र्यंबकेश्वर'. काय मनात आलं कोण जाणे 'त्र्यंबकेश्वराचं दर्शन घेऊनच नाशिकला यावं!' त्र्यंबकेश्वरविषयी ऐकलं खूप होतं. ब्रह्मगिरी, गोमुख, कुशावर्त, निवृत्तीनाथ समाधी, साधूंचे आखाडे इ.इ. पण त्र्यंबकेश्वर पाहिलं नव्हतं. कुतुहल, जिज्ञासा वाढली. नक्की कुठं जायचं? काय करायचं? काहीच ठरलेलं नव्हतं. ''पाहू आवडलंच तर राहू तिथेच!'' मनात विचार आला. गाडीत चढलो. गाडी निघाली. त्र्यंबकेश्वरी आली. आजच्यासारखं काही नव्हतं. सहज संचार सर्वत्र असे. ठरवलं आणि एकेक पाऊल टाकलं.

कुशावर्ताशी आलो. लंगोटी लावून कुशावर्तात डुबकी मारली. खूप प्रसन्न वाटलं. मुखाने मारुतीस्तोत्र म्हणत होतो. चड्डीशर्ट घातला. पिळलेली लंगोटी तशीच पिशवीत कोंबली. पिशवी उचलली आणि तडक निघालो. त्र्यंबकेश्वराच्या मंदिरात आलो. विस्तीर्ण आवार पार करून, नंदिकेश्वराला नमस्कार केला. मंदिरात शिरलो. फारशी गर्दी नव्हती. बाहेर काही भटजी तांबड्या चोपड्या, पूजाअभिषेकाचं साहित्य घेऊन बसले होते. भरलेली पिशवी घेऊन दहाबारा वर्षांचा पोरगा एकटाच आलेला पाहून, त्यांनी प्रश्नार्थक मुद्रेने माझ्याकडे रोखून पाहिले. मला थोडे अपराध्यासारखे वाटले.

''दर्शन घ्यायचंय!'' मी म्हणालो.

''हं!'' त्यातील एकानी गाभाऱ्याकडे हात करीत हुंकार भरला. आतासारख्या रांगा नि गर्दी काही नव्हते. मी गाभाऱ्यापर्यंत पोचतो तोच, दुसरा खेकसला, ''अरे कपडे काढून, पिशवी बाहेर ठेवून मग आत जा!''

मला अनेक प्रश्न पडले. बहुधा त्याच्या ते लक्षात आले असावेत.

''फक्त चड्डी राहू दे, सोळं नेसता येत नसेलच!'' तो पुन्हा ओरडला.

''तुझी पिशवी कुठं जात नाही!'' त्यानं पुस्ती जोडली. मी निमूटपणाने शर्ट

काढला. वहाणा बाहेर सोडण्याचा प्रश्न नव्हताच, कारण त्या नव्हत्याच. आतही वस्त्रे नव्हती. मी पिशवीवर शर्ट काय तो ठेवला. आत गेलो.

गाभाऱ्यात दोन भटजी पिंडी स्वच्छ करीत होते. ''दर्शन घ्यायचंय'' मी म्हणालो.

''आरे, मग घे ना!'' त्यातील एकजण दरडावून म्हणाला.

''हे लोक ओरडतात का? माझे काही चुकतेय का? मी तर सांगितल्याप्रमाणे कपडे काढून आलो होतो. काही कळेना.''

शाळुंका दिसत नव्हती. शाळुंका ठेवण्याच्या जागी भला खड्डा होता. मला कळले नाही. मी पिंडीपाशी गुडघ्यावर बसून डोके टेकले. नमस्कार केला आणि निघालो.

''ए पोरा, अरे तुला दर्शन घ्यायचंय ना? ये इकडं इथं असं दर्शन नाही घ्यायचं!'' तो म्हणाला. मी प्रश्नार्थक मुद्रेने पाहिले.

''ये बस असा, त्या खड्ड्यात पाणी आहे बघ त्यात हात घाल आणि घे त्र्यंबकाचं दर्शन!'' त्यानं सांगितलं. मी त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे हात घातला.

''काही लागतंय का हाताला?'' त्यानं विचारलं.

''नाही!'' मी म्हणालो.

''अरे वेड्या, खोल तळाशी हात घाल, बघ तीन मुख हाताला लागतील.'' त्यानं समजावलं. मी हात पुढे खोल घातला. हाताला तीन उंचवटे, मोठ्या खड्यासारखे लागले. पण त्याचवेळी एकदम झटका बसला. झिणझिण्या आल्या. मी चटकन भाजल्यासारखा हात मागे घेतला.

''कारे काय झालं?'' त्यानं विचारलं.

''झटका बसतोय!'' मी म्हणालो.

''आं!'' तो किंचाळलाच.

''चल रे काही झटकाबिटका नाही बसत. हे बघ मी हात घालतो. त्यानं हात घालून चांगला फिरवला. आतलं पाणी माझ्यावर प्रोक्षण केलं.''

''बघ!'' मी वेगळ्याच विचारात हरवलो होतो. त्याच्या 'बघ!' म्हणण्याने भानावर आलो. पुन्हा हात ओडवला त्या त्रिमुखांना स्पर्श केला. पुन्हा तीच संवेदना. पण तसेच मी हात फिरवला. हातात पाणी घेऊन डोळ्याला लावले. फारसे पाणी नव्हतेच. येणाऱ्या भक्तांच्या सोयीसाठी ते पाणी फडक्याने पुसून

काढत होते. मी मात्र त्या झटक्याने चपापलो. झटक्याने हातातून सणक थेट मेंदूपर्यंत भिडविली होती.

त्याचवेळी मनाच्या गाभाऱ्यात शब्द घुमले, ''चल घरी जा!'' दोन्ही वेळा तीच संवेदना.

''झालं का दर्शन, हे त्र्यंबकाचं दर्शन!'' मी हात जोडले. माझ्या डोळ्यात अश्रू मावत नव्हते. मी रडू लागलो. आता त्या भटजींना काही कळेना.

''का रे पोरा, झालं ना दर्शन, मग आता का रडतोस? काही हरवलंय का?'' मी मानेनेच नाही म्हणालो.

''जा सगळं चांगलं होईल!'' ते दोघेही माझी अवस्था पाहून म्हणाले. मला काहीच कळत नव्हतं. कळजावी अशी वेदना का झाली. ''चल घरी जा!'' असे शब्द का उमटले? माझा रामदास होण्याचा निर्णय एका झटक्याने का बदलला? ''चल, घरी जा!'' या शब्दांनी माझा निर्णय मुळातून उन्मळून पडला होता हे खरे!

मी शर्ट घातला. पिशवी घेतली. तरातरा बाहेर पडलो. आता मी पुन्हा घरी जायला अधीर झालो. माझ्या अजाण वयात हे घडत होते. का? मी रामदास होण्याचा निर्णय तर ठामपणे घेतला होता. त्यावेळी आई, घर कोणाकोणाचा विचार केला नव्हता. घाबरलो नव्हतो. मोठ्या हिंमतीने, युक्तीने सगळ्यांना गुंगारा देऊन बाहेर पडलो होतो.

त्र्यंबकेश्वराच्या स्टँडवर आलो. जावंका पुन्हा लगेच अकोल्याला? मन धजावत नव्हतं. मग बाहेर तरी कशाला पडलो? रामदास होण्याचा निर्णय, म्हणजे काय वेडेपणा होता? आता परत फिरणे नाही. पण ''चल, घरी जा!'' हे काय होते. माझ्याच मनाचा अजून ठाम निर्णय झाला नव्हता का? हा आतून येणारा, दरडावणारा आवाज कसा? मन द्विधा झाले. परतणे अपमान वाटू लागले तर आवाज ऐकून न परतणे अपराध वाटू लागले!

नाशिकची गाडी लागली. मी आपसुकच गाडीत चढलो. गाडी नाशिकला पोचेपर्यंत कावरा झालो होतो. उतरलो. पुढे? गंगेवर जायचे ठरवले. पोचलो. गंगेचं दर्शन घेतलं. मग काळाराम, गोराराम, पंचवटी असे हिंडत राहिलो. मनात ''चल घरी जा!'' घुमत होते. डोकं भणभणलं होतं. संध्याकाळ व्हायला आली होती. काय करावं? विचार केला आणि छोटू मावशीच्या घरी जायचं ठरवलं.

जवळ होतं. पण सांगायचं काय? या प्रवासात मी सराईतासारखा खोटं बोलू लागलो होतो. अपराधीपणा वाढत होता. पण नाईलाज होता. मी विचारातच मावशीच्या घरी पोचलो. एकदोन वेळा मावशीकडे गेलो होतो. त्यावेळी मामा बरोबर होते.

''काय रे अनिल, अरे वा! आणि बाबा कुठे? एकटाच?'' मला पाहताच मावशींनी प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली. मामांना मावशी आणि अन्य गावकरी बाबा म्हणत असत.

''आमची सहल आली आहे. आज पंचवटीत मुक्काम आहे. मी गुरुजींना, मावशीकडे जातो. उद्या जेवणाच्या वेळेपर्यंत येईल. मी सगळे पाहिलेलं आहे!'' अक्षरशः एका दमात सगळं सांगितलं. मग मावशीचं समाधान झालं असावं.

''पण मास्तरांनी तुला एकट्याला सोडलं?'' शंका आलीच.

''नाही नाही, चारपाच मुलं गावात गेलीत!'' मी ठणकावून सांगितलं. मग प्रश्न थांबले. मावशीच्या मुलांमध्ये मी रमलो. रात्री झोप लागेना. आता पुढे? तळमळ, तगमग होत होती. ''चल, घरी जा!'' या मंदिरातून थेट मस्तकात घुमलेल्या त्या दरडावण्याने माझा पिच्छा पुरवला होता. माझी उठबस सुरू झाली. मावशीला चाहूल लागली.

''का रे झोप नाही लागत? काही होतंय का?'' मावशीची काळजी, माया थांबली नाही.

''नाही नाही, लागत्येय झोप'' मी म्हणालो. पांघरुण डोक्यावरून घेतलं. पांघरुणात गुरफटतांना, 'घरी जायचं!'' असा निर्णय झाला. पण जाणार कसं? झोप लागलीच नाही. सकाळी सराईतासारखा मुलांबरोबर सारे करू लागलो. मुलं शाळेत गेली. मी नाष्ट्याचे उपीट खाल्ले. जेवायला सहलीबरोबर जायचे सांगून झाले होते. मावशी काय काय विचारीत होती. मीही ठोकून उत्तरे देत होतो.

दहा-साडेदहाचा सुमार. मामा आले. ''अरे अनिल तू इथं कधी आलास?'' मामांनी विचारले.

''अरे त्याची सहल आलीयेना? तो विचारून आला, मावशीकडे.'' मावशीनीच उत्तर दिले. मग मामा स्वयंपाकघरात गेले. त्यांचे काही बोलणे झाले असावे. नूरच पालटला.

''अनिल मी गंगेवर चाललोय येतोस?'' आता माझी प्राज्ञा नव्हती.

''पिशवी राहू दे इथंच!'' मामा माझ्याकडे पाहात म्हणाले. ''बरं!'' मी म्हणालो. मन ससा झालं होतं. घरी कसं जायचं हा प्रश्न मिटला होता. मामा आणि मी गंगेवर गेलो. खिशात उरलेले सत्तावीस रुपये मामांकडे दिले.

''अनिल तू शहाणा मुलगा, असं नाही करायचं. मला सांगायचं.'' मामा बोलत होते. मी ''हं, हं'' करीत होतो. मग काही न बोलता मावशीकडून जेवून आम्ही अकोल्याला आलो.

''चल, घरी जा!'' या आज्ञेनं मी परतलो; की माझ्यात दडलेल्या बालमनातील भयाने मी परतलो; हे सांगणं कठीण आहे. आज मात्र नक्कीच याची जाणीव होते; की जीवनातील खूप काही करून घेण्यासाठी ती शिवाज्ञा होती म्हणूनच तो नूर पालटणारा शिवस्पर्श होता.

*

५८. सर्परूपा?

सोरटी सोमनाथांच्या दर्शनासाठी वेरावळला पोचलो. पर्यटन किंवा तीर्थयात्रा म्हणून आम्ही फिरत नव्हतो. सौ. उषाच्या नेत्रचिकित्सेच्या निमित्ताने डॉ. नागपालांच्या 'आशापालव' नेत्रचिकित्सालयात आमच्या फेऱ्या सुरू होत्या. आम्ही उभयतां अति गंभीर आणि जीवनच उद्ध्वस्त होते की काय; अशा परिस्थितीत या फेऱ्या मारत होतो. नेत्रालयात फेरी झाली की आम्ही फिरायला निघायचो. हेतू असा की पाहाता येतं तोवर, यथाशक्ती पाहाण्याचे भाग्य लुटावे. याच मनःस्थितीत आम्ही वेरावळ स्टेशनवर उतरलो होतो. मीटरगेजने प्रवासतांना कंटाळून गेलो होतो. मनावर प्रचंड ताण होता. स्टेशनवर उतरतांना उजाडले होते. सामान फारसे नव्हते तरी दोन पिशव्या होत्या. सोरटी सोमनाथांच्या मंदिरापर्यंत विचारीत निघालो. मंदिर दिसले. विचार आला स्नानादि करून; शुचिर्भूत होऊन; मगच दर्शनाला यावे.

समुद्रस्नान घडणार होते. सागरकिनारी, अगदी मंदिराजवळच गेलो. लोक स्नान करीत होते. गर्दी होती. एवढ्या गर्दीत पिशव्यांची राखण आणि उभयतांचे स्नान नको. किनाऱ्याकिनाऱ्याने जवळपास निर्जन स्थळी आम्ही पोहोचलो. लोक दिसत होते, पण जवळपास कोणी नव्हते. ''हं, इथं ठीक आहे!'' मी उषाला म्हणालो. तिनंही इकडे तिकडे पाहून मानेनंच होकार दिला. समुद्रकिनारा. अनोळखी. जपूनच वागणे आवश्यक होते.

''फार आत नकोच. जवळच स्नान करू!'' उषा म्हणाली.

''हो हो, अनोळखी ठिकाणी उगा डोक्याला त्रास नको!'' मी पुस्ती जोडली.

पिशव्या ठेवल्या. मी अंडरपँटवर आणि उषाने स्त्रीसुलभ आवश्यक तेवढे

आडोशी करून; आम्ही पाण्यात शिरलो. पाणी गार होते. थोडे थोडे पुढे पुढे सरकत, मांडीपर्यंत पाणी लागले.

''बस, आता आणखी पुढे नको'' उषा म्हणाली.

''थोडं दोन पावलं.'' मी धिटाईनं म्हणालो. आणखी दोन पावलं पुढे पाण्यात शिरलो. अथांग सागर आम्हाला आव्हान देत होता. अथांगतेचा किनाराच आम्ही पसंत केला होता. मला चांगले पोहता येत होते. सागरात शिरण्याची पहिलीच वेळ नव्हती. पण उषाला तितकेसे पोहता येत नव्हते. त्यात किनाराही अनोळखी. तेथेच थबकलो.

''शंभो, हर हर महादेव!'' आरोळी ठोकली. तसा मनावरचा ताण हलका झाला. एका हाताने नाक दाबून धरून; आम्ही उभयतांनी एकमेकांना समोर ठेवून; पाण्यात डुबकी मारली. अगदी डुबकीच! दुसऱ्याच क्षणी आम्ही पुन्हा उभे राहिलो. पुन्हा डुबकी, पुन्हा वर, आता गंमत वाटत होती. भीतीही नाहीशी झाली होती. आणखी एखादी डुबकी घेऊनच बाहेर पडावं असं ठरवलं होतं. आंघोळ म्हटलं की किमान तीन डुबक्या, मग अर्घ्य देणं, सूर्यनारायणाला नमस्कार, आलंच.

डुबकी घेतली. वर आलो. चाहूल लागली. डुबकी घेऊन आम्ही दोघेच उभे राहिलो नव्हतो, तिसरं, भलं, भयाण अस्तित्व आमच्या बरोबरीनं सरळ, ताठ उभं होतं. आम्ही पाहिलं आणि अक्षरशः गर्भगळित झालो. दोघे भयाकूळ नजरेनं एकमेकांकडं आणि चोरट्या नजरेनं त्या अस्तित्वाकडे पाहात होतो. तोंडातून आरडाही उमटला नव्हता. एका परीनं ते ठीकही होतं.

आम्हा दोघांच्या बरोबर मध्यावर पण बाजूला भला मोठा, दांडगा, चांगला, मांडीच्या जाडीचा सर्प उभा होता. जीभ लवलवत होती. नजर आमच्यावर रोखली होती. एवढा अजस्त्र सर्प आम्ही पूर्वी पाहिला नव्हता. गर्द काळ्या रंगावर पांढरे पट्टे होते. उभा राहिल्यानं त्याचा जबड्यापासून पोटाकडचा भाग तांबूस पांढरा दिसत होता. तो आपल्याकडेच रोखून स्तब्ध उभा आहे, कदाचित आपला ग्रास घ्यायला झेपावण्यासाठी असं मनाला स्पर्श झालं आणि डोळे खोल ओढू लागले. अंगाला कापरं भरेलसं वाटू लागलं. वाचवणं भाग होतं! मी आणि उषानं परस्पर नजरेनंच काही ठरवलं. चोरट्या नजरेनं त्या प्रचंड धूडावर नजर ठेवत आम्ही किनाऱ्याकडे सरकत निघालो. आम्ही सरकत होतो पण तो काळसर्प मात्र

स्तब्ध एकटक आमच्याकडं पाहात होता. बहुधा त्याला आपल्यावर झेप घ्यायची नसावी, अशी आशाही पल्लवीत झाली. आम्ही किनाऱ्यावर आल्यावर मात्र अक्षरशः वायूगतीनं आमच्या पिशव्यांकडं झेपावलो. पिशव्यांशी आल्यावर, खरंच घरी सुरक्षित पोचल्यासारखं वाटलं. आम्ही त्या विक्राळ काळाकडे पाहिलं. अजूनही तो महासर्प आमच्याकडेच नजर रोखून होता. अगदी एकटक, स्तब्ध!

आता मनातली भीती पळाली. कारण आम्ही आता धूम ठोकू शकणार होतो. पण पुन्हा त्याच्या नजरेला आमची नजर भिडली. नूरच पालटला. आता आम्हाला त्याच्या नजरेत स्नेहाळ भाव दिसू लागला. मनात आलं आपलं सर्वतीर्थ स्नान यात्रा, सफल झाली. प्रत्यक्ष सोमनाथांनीच दर्शन दिलं. आमच्या मनात सोमनाथ प्रकटले. नकळत त्या महाकाय सर्पाला आमचे हात जोडले गेले. मन सोमनाथभावानं भरून गेलं. डोळे पाणावले. आम्ही हात जोडून नमस्कार केला. मात्र एवढ्यावेळ स्तब्ध असलेल्या त्या कृष्णसर्पानं मान खाली वळवली. शांतपणे तो सर्प पाण्यात शिरत गेला. आम्ही स्तंभित होऊन त्याच्या जाण्याकडे पाहात होतो. काही क्षणात ब्रह्मांडातून ब्रह्मांडाकडे, ब्रह्मांडाच्या पल्याड परब्रह्मापर्यंत प्रवास घडला होता. आम्ही उभयता पावन झालो.

खरंच असं दर्शन सोमनाथांनीच घडवलं? त्या कालसर्पाला मुळी आमच्याकडं यायचंच नव्हतं? त्याच्या नित्याच्या जीवनप्रवासात आमच्या डुबक्यांनी अडथळा आला होता? त्या रुद्रभयानकाची स्नेहाळ नजरच मनात खोलवर प्रविष्ठ होत होती.

''उषा, प्रत्यक्ष सोमनाथांनीच आज दर्शन घडवलं!''

''खरंच, किती घाबरलो होतो आपण, त्यांना दर्शनच द्यायचं होतं.'' उषाच्या श्रद्धापूर्ण मनानं दुजोरा दिला.

''आपण सोमनाथांना अभिषेक करूया?'' मी विचारलं.

''खरंच करूया.'' उषा म्हणाली.

आता अभिषेक करून दर्शन घ्यायचं या उत्साहानं आम्ही पुन्हा सोरटी सोमनाथ मंदिराच्या दिशेनं निघालो. मध्येच उजव्या हाताला एक भव्य मंदिर होतं. बहुतेक शिवालयच असेल. सोमनाथांच्या मंदिराजवळ हे आणखी मंदिर का बांधलं गेलं असेल? असा विचार मनात करीत पुढे जात होतो. तो, एक वयस्कर गुरुजी मध्येच आम्हाला हटकत म्हणाले, ''सोमनाथांना अभिषेक करायचाय?''

''होय'' मी म्हणालो.

''सोरटी सोमनाथ मंदिरात जाऊन अभिषेक करता येत नाही. बाहेरच अभिषेक करावा लागतो!'' गुरुजी म्हणाले.

''का?''

आत कोणालाच सोडत नाहीत. दर्शनही बाहेरूनच घ्यावं लागतं. आरसा लावलाय. खरंतर मी त्र्यंबकेश्वराला थेट गाभाऱ्यातच नव्हे तर पिंडीतील उखळीत प्रकटलेल्या त्र्यंबकांचं दर्शन स्पर्श करून घेतलं होतं. मी एकदा त्या गुरुजींकडं पाहिलं. गुरुजी माझ्याकडे अपेक्षेनं बघत होते. का? कोण जाणे? आपण याच गुरुजींकडून अभिषेक करून घ्यावा असं मनात आलं.

''ठीक आहे, कुठं करायचा अभिषेक?'' मी विचारलं.

''अहो त्या मंदिरात! अहिल्यादेवींनी, हे मंदिर, त्या भग्न मंदिराचे शल्य निवारण्यासाठी बांधले आहे. त्या मंदिरात आपणा उभयतांना पिंडीशी बसून अभिषेक करता येईल!'' गुरुजी म्हणाले.

ज्या मंदिराचा मी विचार करीत होतो ते मंदिर पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींनी बांधलंय हे ऐकल्यावर गुरुजी आणि मंदिर दोन्हीविषयी पूज्यभाव निर्माण झाला. मी प्रश्नार्थक नजरेनं उषाकडं पाहिलं. तिनं ''हं!'' म्हणत रुकार दिला. मग आम्ही उभयतां गुरुजींच्या मागे-मागे थेट त्या मंदिरात गेलो. गुरुजी सतत सोमनाथांची, मंदिर उद्ध्वस्ततेची माहिती सांगत होते. आम्ही हुंकार भरत त्यांच्याबरोबर मंदिरात गेलो.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींनी सोमनाथांची महाकाय पिंडीच्या स्वरूपात पुनर्स्थापना केली होती. सोमनाथांच्या समोर गुरुजींनी, आमची पाट मांडून बसायची व्यवस्था केली होती. विशेष म्हणजे गर्दी अजिबात नव्हती. एखाद्या सिंहासनाधिशांनी तालेवारपणे शिवपूजेला बसावे असा आमचा थाट होता. गुरुजी आमच्याकडून यथासांग पूजा करवून घेत होते. रुद्राभिषेक सुरू झाला. आम्ही हात जोडून डोळे मिटून सोमनाथांना शरण जात होतो. अंतःचक्षूंसमोर पुन्हा त्या रुद्रभयाण तरी शिवास्पद नजरेच्या सर्पमहाराजांचे दर्शन, शाळुंकेच्या ठिकाणी होऊ लागले. डोळे उघडले गेले तर शाळुंकेवर अभिषेक सुरू होता. पुन्हा डोळे मिटले तर पुन्हा तेच सोमनाथ दर्शन, अंतःचक्षूंसमोर प्रकटले. मग मात्र मी मनोभावे तेच दर्शन घेण्यात मग्न झालो. गुरुजींनी हाक मारून पुढची पूजा

करावयास सांगितली तेव्हा भानावर आलो.

रुद्राभिषेक आटोपला. प्रसन्न झालो. सोरटीसोमनाथ ज्योतिर्लिंगाच्या दर्शनाला गेलो. मंदिराच्या एका बाजूला सोमनाथांचा चरणस्पर्श करण्यासाठी, आवेगाने उसळत येऊन; आदळणारा, अथांग सागर आणि दुसऱ्या बाजूला उद्ध्वस्त मंदिराचा अवशेष म्हणून केवळ चौथरा! हे दोन्ही परस्पर विरुद्ध अनुभव! एक आपले सर्वस्व सोमनाथ चरणी अर्पण करणारा सागर; तर दुसरा जगत्नियंत्याला सतरा वेळा आव्हान देऊन; जडभौतिकाची लूट करून विजयी म्हणून मिरविणारा, मग्रूर म्लेंच्छ अल्लाउद्दीन! या दोहोंनाही आपल्या अस्तित्वासह वश न होता; स्थितप्रज्ञपणे, सांभाळणारे शिव! त्यांचं दर्शन घडतांना जडत्वाचं अपूर्णत्व सतत स्पर्श होत; मन अजडाचा ठाव घेत, विश्वंभराशी लीन झालं! तेव्हाही रुद्रभयाण रूपासह, स्नेहाळपणे आमच्याकडे पाहणाऱ्या सर्पमहाराजांचं रूप मनात पुन्हा पुन्हा प्रकट होत राहिलं! सोमनाथांच्या ज्योतिर्मयतेला शरण गेलो. जडत्वाला जडरूपानेच दर्शन द्यावं लागतं! परात्पराचं दर्शन, जडनिवासी, अजडाला जडरूपातच घेता येतं; हे उमगलं. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींनी उभारलेल्या स्थाणूमंदिराला मनोमनी वंदन केलं.

अथांगतेतल्या स्नानप्रसंगी घडलेल्या, त्या रुद्रभयाण दर्शनाचा, प्रसादपूर्ण अनुभव मात्र, साक्षीभूत क्षणापासून, नित्य घेत आहे. विविध रूपात! पुन्हा पुन्हा घेतच आहे! नित्य पूजेप्रसंगी, नित्य महाराजांचे दर्शन घडतेच आहे. ज्योतिर्मय आणि पुण्य!

✻

५९. ‘मला लिहून प्रकट कर!’

रावसाहेब देशमुख आणि मी प्रवरामाईत मुराद डुंबत होतो. आणखी पाच-सात तरुण मुले, दोन-तीन प्रौढही प्रवरेत थेट ‘पायऱ्या’पासून मडक्या डोहापर्यंत डुंबत होती. ‘कमळाडोह’ असे पूर्वी ज्या विस्तीर्ण पात्राला म्हणत असत तेथून उजव्या बाजूला ओढीनं प्रवाह ‘पायऱ्या’पर्यंत यायचा. पायऱ्यांवरून प्रवाहात उड्या मारता यायच्या. ‘पायऱ्या’शी भोवरा निर्माण झाला होता. त्यात आजवर अनेकांनी जीव गमावलेत असे ऐकून होतो. आमच्या समोर मात्र अशी घटना कधीच घडली नव्हती. आम्हीपण अगदी बिनधास्त ‘पायऱ्या’वरून उड्या मारत मडक्या डोहापर्यंत येतो. पलिकडचा तीर म्हणजे अगदी पोयट्याचे टेकाड कापून मातीभरावाचा कडाच झाल्यासारखे कापीव झालेले होते. वळणावर आंब्याची हारीनं तीन-चार झाडी. वरती चांगलं बागायत आणि थेट खालपर्यंत, म्हणजे उताराच्या प्रवाहापर्यंत, म्हणजे कमानवेशीच्या पायऱ्या उतरून पाणवठ्यापर्यंत येईतोचा भाग. या पाणवठ्यावर स्त्रियांची कपडे धुण्यासाठी गर्दी असायची. येथूनच नदीच्या मध्यातून नितळ पाणी प्यायला नेण्याची पद्धत होती. नळ नव्हते तोपर्यंत हा परिपाठ होता. तेथेच पलिकडे गाड्या जातील, नदी उतरून जाता येईल असा उतार होता. तेथपर्यंत पलिकडे जमिनी केलेल्या होत्या. त्यातूनच अगस्ति टाकळी, ढोकरी, गर्दनी अशा पलिकडच्या गावांना जाणारे रस्ते असत. तर त्या पायऱ्यांच्या पासून मडक्या डोहापर्यंत पाणी चांगले परसभर खोल. काही ठिकाणी आणखी खोल. पोहण्यासारखे. नदीचे आवर्तन सुटले की डुंबायला मजा यायची. माझ्या लहानपणी बारमाही नदी वाहाती. निळवंडे धरण आणि लिफ्ट एरिगेशन आल्यापासून पाण्यासाठी भांडणे आणि नियोजित सरकारी आवर्तने सुरू झाली. ‘पाणी सुटलंय का?’ विचारायचं आणि मग डुंबायला जायचं.

आम्ही दोघेही दोन–चार दिवसांच्या सुटीवर आलो होतो. पाणी सुटलेले होते. मग काय आम्ही सकाळीच डुंबायला जायचं ठरवलं. बरेच दिवसांनी आम्ही दोघे बरोबर होतो. उत्साहाला उधाण होतं. थेट वळणावरच्या प्रवाहापासून, पायऱ्यांजवळ, भोवऱ्याची पर्वा न करता, आम्ही उड्या मारल्या. पोहत पायऱ्यांपर्यंत आलो. मग काय पायऱ्यांवरून, कोलांट्या, सूर, मुटकुळा अशा प्रकारे पाण्यात उड्या घेऊन पोहणे सुरू झाले. आम्हा दोघांकडे पोहायला आलेल्या अनेकांच्या नजरा लागल्या होत्या. ''यांना भोवऱ्याचे भय नाही?'' अनेकांच्या मुद्रांवर प्रश्नचिन्ह पाहून आम्हाला आणखी जोर चढला. मनसोक्त उड्या मारून झाल्यावर खाली मडक्या डोहाकडे निघालो. चांगल्या परसभर पाण्यात, पाण्यावर प्रवाहात उताणे तरंगण्यात काही और मौज असते. सरावाने आम्ही अगदी गादीवर झोपल्यासारखे पाण्यावर झोपत होतो. बराचवेळ असा डुंबण्यात गेला. माझ्या मनात सुळकांडी मारण्याचे आले आणि मी पाण्यावर उंचावून हात वर करून एकदम पाण्यात सूर मारून सुळकांडी मारली आणि एकदम तेवढ्याच जोरात वर पाण्यातच उभा झालो. नजरेसमोर प्रवाहाच्या वळणावर कापीव कड्यासारख्या टेकाडावरच्या त्या आंब्याखाली महर्षि अगस्त्य ऋषीवृंदासह उभे होते. ते प्रसन्न मुद्रेने कौतुकाने माझ्याकडेच पाहाताहेत असं वाटलं. एकदम त्यांच्या डोळ्यात आज्ञा चमकली. हाताने मला निर्देश करीत आकाशभेदी गंभीर आवाजात त्यांच्या मुखातून शब्द प्रकटले, ''मला लिहून प्रकट कर!'' मी थक्क झालो. इकडेतिकडे पाहिले. पुन्हा शब्द अवकाशातून माझ्या कर्णकुहरात घुमले, ''अनिल, मला लिहून प्रकट कर!'' होय ही आज्ञा थेट मला प्रत्यक्ष महर्षि अगस्तिमुनी देत होते.

माझी पाण्यातच भावसमाधी लागली असावी. रावसाहेबने मला स्पर्श करून म्हटले, ''ए, काय पाहातोयस तिकडे, काय आहे?''

''रावबा, ते बघ अगस्तिमुनी मला लिहून प्रकट कर म्हणताहेत!'' मी एकटक तिकडेच पाहात म्हणालो.

''ए येड्या, तिथं काही नाही! काहीतरी काय बरळतोयस!'' रावसाहेब म्हणाला.

''नाही नाही, रावबा अरे ते बघ ना अगस्ति मला 'लिहून प्रकट कर' म्हणताहेत!'' मी त्याला पुन्हा ठामपणे सांगून पाहातो तर त्या आंब्यांमध्ये कोणीच

नव्हते.

''अरे येड्या, तुला भास झाला असेल! असं कधी कोणाला अगस्ति ऋषी भेटतात का?'' रावबा मला वेड्यात काढून सांगत होता.

''होय रे महर्षि अगस्तीच होते... आत्ता तिथे, त्या आंब्याखाली त्यांच्या भोवती आणखी ऋषी होते!'' मी पुन्हा ठामपणे म्हणालो.

रावसाहेब हसला, पण गंभीरही झाला. मी या पूर्वीतर त्याला कधीच असे काही म्हणालो नव्हतो. ''चल चल काठावर, आपण अगस्तीला जाऊ.'' मी त्याच्याबरोबर आज्ञाधारकासारखा निघालो. कपडे उचलून तसेच ओलेत्याने निघालो. लहानपणी आम्ही असेच जात असू.

''अरे कपडे करून जाऊ'' मला पुन्हा भानावर आणीत रावसाहेब म्हणाला. कपडे केले. कपडे करता करता रावसाहेब म्हणाला, ''अनिल, तुला नक्कीच भास झाला. अरे, आपण नेहमीच इथं आलो की नदीवरून अगस्तीला जातोच! तुला लहानपणची आठवण झाली असेल! आपण सारखेच तर अगस्तीला असायचो.''

''नाही रे, मला अगस्ति प्रत्यक्ष दिसले. त्यांना मला; 'लिहून प्रकट कर' अशी आज्ञा दिली!'' मी पुन्हा ठामपणे म्हणालो. आम्ही एकमेकांना लहानपणापासून ओळखत होतो. दोघांच्याही घरात श्रद्धापूर्ण संस्कारांचा वारसा होता. 'बरं चल' म्हणत त्याने विषय बदलला.

''किती दिवसांची रजा मिळाली?'' त्यानं विचारलं.

''तू येणार म्हणून चार दिवसांची रजा घेतली. तुझं काय?'' मी विचारलं. गप्पा सुरू झाल्या आणि अगस्तीला पोचेपर्यंत मी जवळपास सगळाच प्रसंग विसरून गेलो.

खाली कुंडाजवळ उगा रेंगाळलो. कुंडाभोवतीच्या आंब्याच्या फांदीवर चढून आम्ही तेथून कुंडात उडी मारायचो. ''काय यायचं का उड्या मारायला? रावसाहेब म्हणाला.

''नको आता डुंबणं भरपूर झालं. महर्षींचं दर्शन घेऊन निघू या'' मी म्हणालो.

मंदिरात दर्शनाला गेलो. दर्शन झालं. पुन्हा इकडच्या तिकडच्या गप्पा करीत आम्ही घरीही परतलो. माझ्या मनाला स्पर्श झालेली अगस्त्य भेट आणि अगस्त्य

आज्ञा आता अगदीच विस्मरणात गेली. मध्येच माझी तंद्री लागून मी मलाच हसे. मलाही आता रावसाहेबचेच बोलणे खरे वाटू लागले. मला बहुतेक भासच झाला होता. पण असा भास मला आजवर का बरं झाला नसावा? मनात पुन्हा संभ्रम निर्माण झाला. पुन्हा मनाची समजूत घातली. तो भासच असावा. मला प्रत्यक्ष अगस्ति भेटून अशी आज्ञा का करतील? मी तर सर्वथा अज्ञ! असं मनातलं द्वंद्व बराच वेळ सुरू होतं. पण पुढच्या दिवसभरात तेही द्वंद्व नाहिसं झालं. दोन-तीन दिवस आम्ही पोहायला गेलो. आश्रमात भटकलो, पण पुन्हा महर्षि मला दिसले नाहीत!

मी नगरला परतलो. रुटीन सुरू झालं. महर्षि अगस्तिमुनी मला प्रत्यक्ष भेटले, त्यांनी मला 'लिहून प्रकट कर!' अशी आज्ञा दिली; हे मी जवळपास पूर्ण विसरलो. कधीतरी उगाच अकोल्याचा आणि महर्षि अगस्तींचा विषय निघे; तेंव्हा नकळत माझ्या मनाच्या गाभाऱ्यात, ते दर्शन घडे, ते शब्द घुमत! पण अगदी क्षणभर. माझ्या दैनंदिन जीवनावर त्याचा काही परिणाम झाला, असं नाही. चांगली चार वर्ष उलटून गेली. मी सुटीत अकोल्याला जातच होतो. प्रवरेत डुंबतच होतो. महर्षि अगस्तींच्या दर्शनाला जात होतो. हळूहळू या अवधीत आपल्याला घडलेलं दर्शन आणि आज्ञा दोन्ही भासच होता; यावर मी ठाम झालो. निःशंक झालो! ते स्वाभाविकही होतं. मी सश्रद्ध असलो तरी तेवढाच बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे. काही वेळा तर बुद्धिप्रामाण्याचा एवढा अतिरेक घडलाय; की लोक मला नास्तिक म्हणू लागले.

चार वर्षांनंतरची गोष्ट, म्हणजे २००३ सालातली. ऑक्टोबर महिना होता. मी १ ऑक्टोबर २००३ रोजी पेमराज सारडा महाविद्यालयाचा प्राचार्य म्हणून नियुक्त झालो होतो. स्वाभाविक जबाबदारीबरोबरच तेवढा आनंदही झाला होता. ज्या संस्थेत मी एक दिवस का होईना शिपाई म्हणून काम केले, ज्या संस्थेचा मी विद्यार्थी, ज्या संस्थेत मी साधा एस.एस.सी.टी.डी. होऊन पू. फडके सरांच्या कृपेने पोटापाण्याला लागलो; त्याच संस्थेच्या सर्वात मोठ्या आणि महत्त्वाच्या शाखेचा मी प्राचार्य झालो होतो. अकोल्याला आलो. नेहमीप्रमाणे महर्षि अगस्तिमुनींच्या आश्रमात गेलो. मोठ्या भक्तिभावाने त्यांच्यापुढे डोके ठेवले आणि... डोके ठेवून शरण्यभावाने अपार कृतज्ञतेने दर्शन घेत होतो. एकदम दोन्ही खांद्यावर अतिशय भक्कम राकट हात आले. त्या हातांनी मला गदागदा

हलवले. झोपेतून तातडीने जागे करावी तसे. ''विसरलास का? मी तुला मला लिहून प्रकट कर! म्हणून आज्ञा केली.'' त्या गंभीर हुकमी, जाब विचारण्याने मी खूप घाबरलो. त्या हातांनी मला एकदम मागे ढकलले. ''जा, मला लिहून प्रकट कर!'' पुन्हा आवाज घुमला.

मला दरदरून घाम फुटला. अंग लटलट कापू लागलं. मी एकटाच होतो. तरीही मी प्राचार्य आहे हा अहंकार उफाळलाच. स्वतःला सावरले. पुन्हा भित्र्या नजरेनं समोरच्या भगवान महर्षि अगस्तिमुनींच्या तांदळ्याकडे आणि मागे उभ्या असलेल्या संगमरवराच्या मूर्तीकडे पाहिले. तांदळा आणि मूर्ती दोहींचे ध्यान नित्याप्रमाणे शांत, स्नेहाळ, प्रसन्न होते. मी धिटावून पुन्हा वंदन केले. डोळ्याला धारा लागल्या होत्या. हात जोडून उभा राहिलो. चुकल्यामाकल्याची क्षमा मागितली. तेव्हा तांदळा आणि मूर्ती यांच्या ठायीही अश्रु प्रकटले आहेत. गहिवर दाटला आहे असे वाटले. पुन्हा वंदन केले. एक शीत वायूलहर सर्वांगाला स्पर्श करून गेली. अंग शहारले. मी माझा राहिलो नाही. महर्षींचा झालो. माझ्या ठायी त्या प्रसंगानं, अद्‌भूत संचार घडला होता. भेदरलो होतो तरी मन आणि आता शरीरही मोहरले होते. हे कसे आणि कुणाला सांगावे, याचा विचार करतांनाच 'शंका घेऊ नकोस' असा संदेश अंतर्मनातून प्रकटला. मी पुन्हा पुन्हा मनोमनी महर्षींना वंदन करीत होतो.

''हे भगवान महर्षे, आपल्या आज्ञेचे पालन करण्याचे धैर्य आणि शक्ती मला द्या'' अशी प्रार्थना करीत होतो. हे कोणालाही सांगता कामा नये असा मनाशी निर्णय केला. मी आर्टस्, कॉमर्स आणि सायन्स कॉलेजचा प्राचार्य होतो. पाच-सात हजार विद्यार्थीसंख्येच्या कॉलेजच्या प्राचार्यांना 'महर्षि अगस्ति भेटतात, आज्ञा करतात' हे अद्‌भूत विज्ञान, तंत्रज्ञान युगात कोणाला पटणे शक्य नव्हते आणि सांगणे त्याहून वेडगळपणाचे ठरणार होते. माझ्या मनाशीच माझा निश्चय ठाम करीत मी नगरला परतलो.

*

६०. शंका सरल्या !

मनातील सगळ्या शंका, प्रवरेतच विसर्जित करून; मी नगरला परतलोय, असे मला वाटत होते. महाविद्यालयाच्या नॅक ॲक्रिडेशनची तारीख, मीच सुचविल्याप्रमाणे, अवघ्या दोन महिन्यांवर येऊन ठेपली होती. नॅकच्या दृष्टीने महाविद्यालयाचा कायापालट; होय कायापालटच! कसा करावा लागेल; याचे संकल्पचित्र मनाशी ठरविण्यात मी गढून गेलो. स्टाफ मिटींग्ज, संस्थाचालकांसोबतच्या मिटींग्ज आयोजित करून; संकल्पचित्र सर्वांसमोर ठेवले. यांत जवळपास आठवडा उलटला आणि अचानक एके रात्री, होय, मध्यरात्र उलटू गेली असेल, कदाचित, मी स्वप्नात थेट भगवान महर्षि अगस्तिमुनींसमोर, अपराध्यासारखा उभा होतो.

महर्षींच्या मुखातून शब्द प्रकट होत होते, ''नॅक ॲक्रिडेशनची चिंता सोड, होईल हवे तसे. माझ्या आज्ञेचे पालन कर; कर लिहायला सुरुवात. प्रभु रामचंद्रांच्या सहाय्याने पुढे चल!'' मी खडबडून जागा झालो. घामाने डबडबलो होतो. घरातले सगळेच, म्हणजे स्फूर्ती, स्वप्निल, सौ. उषा गाढ झोपेत होते. लघुशंकेची भावना झाली. जाऊन आलो. हे, असे स्वप्न? कि खरेच मी थेट आश्रमात जाऊन आलो? प्रभु रामचंद्रांच्या सहाय्याने पुढे चल, म्हणजे नेमके काय? डोके भणभणले. कळत काहीच नव्हते. कोणाला काही सांगायचं नाही असं ठरवलं होतं. झोप लागेना. पांघरुण डोक्यावरून घ्यावे तरी; आत तेच स्वप्नचित्र डोळ्यासमोर येई. कसेबसे चार वाजले. मी उठलो. तोंड धुतले आणि टेबलाशी बसून पुस्तक हातात घेतले. नॅकचे बुकलेट!

सौ. उषाला जाग आली. ''काय हो, झोप लागत नाहीये का? तुम्ही, मला वाटतं नॅकचं फारच टेन्शन घेतलेलं दिसतंय!'' ती म्हणाली. तिचं म्हणणं खोटं

नव्हतं. पण त्यावेळी खरंही नव्हतं. नॅकसाठी कोणकोणती महाविद्यालय काय काय करीत होती. कानावर यायचं. ईर्षा निर्माण व्हायची. पण आत्ता माझ्या डोक्यात नॅकचा विचारही नव्हता. भगवान महर्षि अगस्तिमुनींनी मला व्यापून टाकलं होतं. ''लिहून प्रकट कर!'' शब्द डोक्यात वीज वादळे निर्माण करीत होते. ''पण कसं?'' मी विचार करीत होतो. तंद्री लागली होती. कितीवेळ गेला कळलं नाही. पुढे चहाचा कप धरीत, ''पाणी हवंय?'' उषानं विचारलं तेव्हां मी दचकलोच! सावरून म्हणालो, ''हो चालेल!''

पाणी, चहा पुढे उठून आवरून; सव्वासातला कॉलेजमध्ये जायचं होतं. आवरलं. निघालो. स्कुटर महाविद्यालयात पोचली. थोड्या वेळानं राऊंड संपवून मी केबीनमध्ये आलो. नि काय वाटलं कोणास ठावूक? डॉ. सु. प्र. कुलकर्णींची आठवण झाली. त्यांना ज्योतिर्विज्ञान, अद्‌भूत अतर्क्य गोष्टींची थोडी माहिती आहे असं वाटायचं. त्यांच्याशी गप्पा मारतांना ते पाझरायचं. स्कुटर काढली थेट डॉ. सु. प्र. कुलकर्णींचं घर गाठलं.

''या, या प्राचार्य साहेब! आज अगदी सकाळीच! कॉलेजमधूनच का?'' त्यांनी आश्चर्यानं विचारायला सुरुवात केली. ''बसा, काही प्रॉब्लेम?'' त्यांनी विचारलं. हे सारं सहकारी ज्येष्ठ मित्र म्हणून स्वाभाविकच होतं. मी बसलो. पाणी प्यालो. थोडा निवांत झाल्यावर, मी त्यांच्याशी बोलू लागलो. भगवान महर्षि अगस्तिमुनीं संबंधातली, अगदी आजच्या स्वप्नापर्यंची सगळी हकिगत सांगितली. ते खूपच गंभीर होऊन ऐकत होते.

''काय करावं कळत नाही!'' मी म्हणालो.

''बरं का, असा साक्षात्कार घडतो. अशा अनेक कथा मला माहीत आहेत. हे बघा, ज्याअर्थी तुम्ही एवढे अस्वस्थ झाला आहात त्याअर्थी हे घडलंय हे नक्की! पण...'' डॉ. सु.प्र. एवढं बोलून क्षणभर थांबले. त्यांनी तार्किकतेने मला साक्षात्कार झाला असावा, याची खात्री दिली. पण ते आणखी गंभीर झाले. मी खूपच अस्वस्थ झालो. ते काय सांगणार आहेत; त्याकडे माझे लक्ष वेधले गेले.

''हे पाहा, एखाद्या तत्त्वानं अशी आज्ञा देऊन काही करायला सांगितलं तर; ती गोष्ट ते तत्त्व करून घेणारच हे खरं; त्याशिवाय असं घडतच नाही! पण ज्या व्यक्तीचा साधन म्हणून उपयोग करायचा आहे; त्या व्यक्तीला शारीरिक

आणि मानसिक स्तरावर ते पेललं पाहिजे. तेव्हां ते पेलण्याची तयारी करणं आवश्यक आहे!'' डॉ. सु.प्रं.नी सांगितलं. म्हणजे शारीरिक आणि मानसिक तयारी करणं नक्कीच माझ्या हाती आहे. यामुळे मी थोडा सावरलो.

''पण, तयारी करायची म्हणजे कशी?'' मी विचारले.

''नाही, ते नाही मला सांगता येणार, पण एक नक्की सांगतो, मी लिहिन असा संकल्प तर तुम्ही करू शकता!'' ते म्हणाले.

''संकल्प केला, तरी मला तर अगस्ति ऋषींविषयी काहीच माहिती नाही. फक्त आमचा अगस्ति आश्रम, अगस्तिऋषी जागृत देवस्थान आहे, एवढंच!'' मी म्हणालो.

''असं पहा, मग अभ्यासाला लागा मार्ग सापडेल!'' ते म्हणाले.

''ठीक आहे!'' मला मार्ग तर सापडला. जमेल तसा जीव खाऊन अभ्यास करण्याची मला लहानपणापासूनच सवय होती.

''पण...'' डॉ. सु.प्र. पुन्हा बोलू लागले.

''पण काय?'' मी चमकून विचारलं.

''मी धोका सांगून ठेवतो. सावध करणं माझं काम आहे!'' ते म्हणाले. मी पुन्हा अस्वस्थ झालो.

''म्हणजे?'' मी विचारलं.

''जर का हे पेललं नाही तर माणसाला वेडही लागू शकतं. अशा कितीतरी केसेस मला माहीत आहे!'' डॉ. सु.प्र. म्हणाले.

''काय?'' मी किंचाळलो. म्हणजे मला वाटले होते तेवढे हे प्रकरण सोपे नव्हते. ''काय करायला हवे?''

''उपासना करा, एवढंच मी सांगू शकेन.'' डॉ. म्हणाले.

''कशाची? काय?'' माझे प्रश्न सुरू झाले.

''इष्टदेवतेची, मात्र नेमकी कोणती हे मी नाही सांगू शकणार, मला जेवढं माहीत होतं, तेवढं मी सांगितलं, मात्र जपून; कॉलेजचाही व्याप आहे.'' ते म्हणाले.

कॉलेजचं नाव काढताच मी एकदम भानावर आलो. नॅक अगदी तोंडावर आलं होतं. मी मनात नॅकला अगोदर सामोरं जायचं, असं ठरवलं. तोवर सौ. वहिनींनी नित्याप्रमाणे चहा आणला. त्याही आमच्यासमवेत चहा घ्यायला

बसल्या. डॉ. सु.प्रं.नी माझी हकिगत माझ्यासमोर सौ. वहिनींना सांगितली.

''बाप रे!'' वहिनी उद्‌गारल्या.

''नाही नाही, सहस्रबुद्धे पेलतील. ते काय असे घाबरतात की काय?'' सु.प्र. उगा मला धीर देण्यासाठी म्हणाले खरं. पण मग माझं लक्ष पुन्हा द्विधा झालं. कसाबसा चहा संपवून मी निघालो. जबाबदारी आणि साक्षात्कारित गोष्ट यांच्या कात्रीत माझी द्विधावस्था शिगेला पोचली होती. पण सु.प्र. म्हणतात तसा मी खरंच डगमगलो नव्हतो.

तेवढ्यात कोणसे आले मी पुन्हा प्राचार्य मूडमध्ये आलो. एकापाठोपाठ कामं येत राहिली. जेवायला म्हणून मी घरी गेलो. जेवण करता-करता, पुन्हा भगवान महर्षि अगस्तिमुनींचा विचार मनाल आला. ''काय करावे?'' जेवण त्याच तंद्रीत उरकलं. पुन्हा महाविद्यालयात जायला निघालो. किक मारता-मारता मनात निश्चय झाला, ''कामाला तर सुरुवात करू. संदर्भतर शोधू!'' झाले, वेगाने पुन्हा महाविद्यालयात आलो आणि केबीनमध्ये न जाता थेट ताड ताड ग्रंथालयात जाऊ लागलो. पाहणारा स्टाफ, विद्यार्थी कुतुहलानं माझे वेगाने ग्रंथालयाकडे जाणे पाहू लागले. त्यांना काहीतरी वेगळे घडते आहे असे वाटत असावे.

मी अनपेक्षितपणे, अनपेक्षित वेळी ग्रंथालयात पोचलो; तेंव्हा ग्रंथालयातल्या स्टाफची तारांबळ उडाली. ग्रंथपाल धावले. ''सर...'' ते प्रश्नार्थक नजरेने विचारू लागले. ''जरा संदर्भ शोधायचे आहेत!'' मी म्हणालो नि काही न बोलता थेट संस्कृत वाङ्‌मयाच्या कपाटांकडे गेलो. वेदसंहिता काढली - 'ऋग्वेद' आणि अनुक्रमणिका पाहू लागलो.

''सर, आम्हाला सांगा, आम्ही काढून आणून देतो!'' ग्रंथपाल जणू त्यांचेच काही चुकते आहे अशा थाटात बोलू लागले. मलाही जरा संकोचल्यासारखे झाले. त्यांनी माझ्या हातातली ऋग्वेदसंहिता घेतली आणि त्यांच्या केबीनच्या दिशेनं चालू लागलो. बाकीचे जरा विचित्र नजरेने पाहात होते. नॅकचे काम सुरू झाल्यापासून मी लायब्ररीसंबंधीही भरपूर सूचना केल्या होत्या, पण असे जाऊन, घुसून स्वतःच पुस्तके काढण्याचे टाळले होते. पूर्वी प्राध्यापक असतांना मी असे करीत असे; पण आता गोष्ट थोडी वेगळी होती.

ग्रंथपालांनी मला बसवले. समोर संहिता ठेवली. ''सर, पाणी?'' त्यांनी विचारले.

''हां!'' मी उगा म्हणालो आणि पुन्हा अनुक्रमणिका शोधू लागलो. 'मैत्रावरुणि अगस्त्य! सापडलं!' मी ग्रंथपालांना म्हटलं ''मला तातडीनं मैत्रावरुणि अगस्त्य नावाने असलेली सगळी सूक्ते झेरॉक्स करून द्या!'' मी फर्मावलं.

''यस सर!'' सर, आपण ग्रंथालयात आला आहात, झेरॉक्स काढून आणेपर्यंत चहा घेऊया?'' त्यानं आदरानं आग्रहपूर्वक विचारलं. बहुधा त्याला मी कशाकरता मागतोय, काय करायचंय इ. विचारायचं असावं. ''बरं ठीक आहे!'' त्यानं झेरॉक्स काढायला शिपायाला पाठवलं. नीट समजावून सांगितलं आणि तसंच चहाही पाठवायला सांगितला. दोघेही थोडे रिलॅक्स झालो.

''सर, आज अचानक अगस्ति ऋषींची सूक्ते हवीत, काही लेख लिहायचाय?'' त्यानं खडा टाकला. आता मला काहीतरी कारण सांगणं भाग होतं.

''हां. एक पुस्तक लिहायचंय महर्षि अगस्त्यांवर, त्यासाठी संदर्भ हवेत!'' मी सांगितलं. माझं संशोधन, लेखन नेहमी सुरूच असतं हे त्याला माहीत होतं.

''सर आणखी संदर्भ हवेत? सर एक सुचवू का?'' त्यानं विचारलं.

''हा, सुचवा.'' मी म्हणालो.

''सर, आपल्या प्राचार्य बोपर्डीकर साहेबांनी अगस्ति ऋषींवरच पीएच. डी. केलंय. त्यांच्याकडे भरपूर संदर्भ असतील. त्यांच्या अभ्यासाच्या आधारे 'युगायुगातील अगस्त्य परंपरा' हे पुस्तक आपल्या ग्रंथालयात आहे, देऊ का?''

ग्रंथपालानं माहिती देताच, ''हो हो, दे ना!'' मी अधिरतेनं म्हणालो. त्यानं क्षणाचाही विलंब न करता मला ते पुस्तक दिलं. मी पुस्तक अक्षरशः आधाशासारखं चाळलं. तोवर चहा आला. ''हे पाहा पुराणे, महाभारत, रामायण, यांत जेथे जेथे म्हणून महर्षि अगस्त्यांचा उल्लेख असेल त्या सर्व उल्लेखांच्या आपण झेरॉक्स काढणार आहोत. तसंच वेद, वेदांग, उपवेद यांतूनही आपण झेरॉक्स घेणार आहोत. असं करायचं, रोज एक पुस्तक मला आणून द्यायचं. आज ऋग्वेद मी घेऊन जातो. आणखी काय आढळतंय पाहातो.'' मी ग्रंथपालाला सूचना केल्या. प्राचार्य असण्याचा मी फायदा करून घेत होतो.

आमचे संदर्भ मिळवणे सुरू झाले. हळूहळू संदर्भाचे बाड बऱ्यापैकी वाढले. नॅकचे काम सुरूच होते. वाचायलाही वेळ नव्हता. झेरॉक्स काढून ठेवून देणे. मात्र

रोज एक ग्रंथ चाळायचाच. साधारणतः रोज लंचब्रेकमध्ये हे काम सुरू झालं. ग्रंथपाल महाविद्यालयातील ग्रंथालयातून पुस्तक आणून देई, प्रसंगी स्वतः संदर्भ शोधूनच घेऊन येई. काम सोपे होई. एका बाजूला नॅकचे काम सुरूच होते.

नॅक आले. झेरॉक्सच्या कामाकडे थोडे दुर्लक्ष झाले. पण नॅक यशस्वीरित्या पार पडले. महाविद्यालयाला 'ए' ग्रेड मिळाली. मला स्वप्नात दिलेला दृष्टांतही खरा ठरला. मनासारखी ग्रेड मिळाली. मला हे महर्षि अगस्त्यमुनींनीच घडविले असे वाटले. अन्यथा या महाविद्यालयाला साधी 'सी' ग्रेड तरी मिळते की नाही असा प्रवाद होता. नगर शहरात आश्चर्याचा धक्का बसला. तेवढाच मलाही सुखद धक्का मिळाला. नक्कीच महर्षि त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे माझ्याकडून काम करवून घेतील याची खात्री पटली. मी पुन्हा संदर्भ संपादनाच्या कामाला लागलो. एकीकडे घेतलेले संदर्भ सूक्ष्मपणे वाचणे सुरू झाले. भगवान महर्षि अगस्तिमुनींच्या कार्याने थक्क होत राहिलो!

*

६१. सामर्थ्यसंपन्न आशीर्वाद मिळाला

''सर, आपल्याला, काव्यसंग्रहाला प्रस्तावना घ्यायची इच्छा आहे'', आमच्या महाविद्यालयाचे ट्रस्टी श्रीमान शामसुंदरजी सारडा म्हणाले.

''कोणाची प्रस्तावना घेऊया.'' बहुधा मलाच ते प्रस्तावना लिहायला सांगतात की काय; या शंकेने मी विचारलं. ते जरा संकोचल्यासारखे झाले.

''सर, किशोरजी व्यास, आता त्यांनी गोविंददेव गिरी नाव घेतलंय, त्यांची प्रस्तावना घेण्याची इच्छा आहे. त्याचं काय आहे आमच्या आईची, आमच्याकडं भागवत कथा करण्याची इच्छा होती, तेव्हा त्यांचीच भागवत कथा घ्यायचं ठरलं, तेव्हांपासून आमचे त्यांचे संबंध आहेत. आमची श्रद्धा आहे. जमेल ना?'' शेठजींनी विचारलं.

मला किशोरजी व्यास माहीत होते. त्यांचं भागवत मी साधारणतः एकोणसत्तर साली, अकोल्याला, बूब राममंदिरात, ऐकलं होतं. तेव्हां मी मॉडर्न हायस्कूलमध्ये शिक्षक होतो. किशोरजी व्यास नगर जिल्ह्यातलेच असल्यामुळे, मी दुरून का होईना ओळखत होतो. एवढ्यात मी प्राचार्य झाल्यानंतर, तसा दुरान्वयाने संबंध आला होता. ह.भ.प. मुकुंदमहाराज जाटदेवळेकर यांचा मुलगा, बहुधा गोविंद नाव असावं, माझ्याकडे पीएच.डी. करावं, या उद्देशानं आला होता. त्याच्या नि माझ्यात चर्चा झाली. विषय कोणता असावा याविषयीच्या चर्चेतून; एकदोन विषय आम्ही ठरवले. त्यांना मी प्राथमिक स्वरूपात लिहायला सांगितलं. काही दिवसांनी ते चारदोन पृष्ठ लिहून, माझ्याकडे आले.

आमची चर्चा होत असतांनाच ते म्हणाले, ''सर मी पंधराएक दिवसांनी आलं तर चालेल का? आत्ता थोडं घाईत आहे. किशोरजी व्यास संन्यास घेणार आहेत, त्या कार्यक्रमाला आम्ही हरिद्वारला निघालोय, गाड्या थांबल्यात,

तेवढ्यात मी आलो'' त्यांनी सांगितलं.

''किशोरजी व्यासांशी चर्चा झाली का?'' मी अगदी सहज विचारलं.

''हो हो, झालीना. ते म्हणाले, सहस्रबुद्धे सर आहेत मग काही काळजी नाही!''

''असं? ते मला ओळखतात?'' मी विचारलं.

''हो, हो, ओळखतात ना, त्यांना तुमच्याविषयी माहिती आहे.'' त्यांनी सांगितलं. म्हणजे मी किशोरजी व्यासांना आणि ते मला ओळखताहेत हा विलक्षण योग होता. कदाचित रा.स्व. संघाच्या माध्यमातून कधी चर्चा झाली असावी. अकोल्यातल्या माहेश्वरी मंडळींकडूनही, मी त्यांच्याविषयी ऐकले होते. मी नगरमध्ये आल्यानंतर डोंगरेमहाराज ट्रस्टच्या महाभागवत तथा एकशेआठ भागवत कार्यक्रमाविषयी ऐकले होते. असो.

श्रीमान शामसुंदरजींनी विचारल्यावर, मी त्यांना नको, वगैरे का म्हणावे? मी म्हणालो, ''चालेल, पण त्यांच्याशी संपर्क कसा करायचा?'' मी विचारले.

''सर, ते नगरमध्ये आलेले आहेत. आपले श्रीमान नंदुशेठजी मणियार यांच्या फार्महाऊसवर थांबले आहेत!'' त्यांनी सांगितलं. श्रीमान नंदुशेठजी मणियार तर आमच्या ट्रस्टचे चेअरमनही होते. माझी ट्यूब पेटली. त्यांच्या माध्यमातूनच किशोरजी मला ओळखत असतील असं मनात आलं.

''काहीच हरकत नाही! केव्हा जायचं?'' मी विचारलं.

''दुपारी साडेतीन चारला, मी आपल्यापाशी येतो, मग आपण जाऊ, चालेल ना?'' शेठजी म्हणाले.

''चालेल''. मला काहीच अडचण नव्हती. मी एकोणसत्तर-सत्तर साली पाहिलेले किशोरजी आत्ता संन्यासी म्हणून पू. गोविंददेव गिरिजी महाराज म्हणून प्रकटले आहेत. याचाच मी विचार करीत होतो.

दुपारी श्री. शामशेठजींबरोबर, मी श्रीमान नंदलालजी मणियार यांच्या फार्महाऊसवर गेलो. तेथे तीनसाडेतीनशे लोक प.पू. स्वामींच्या दर्शनाला उपस्थित होते. खुर्च्या मांडलेल्या होत्या. नव्याने येऊन बसणाऱ्यांकडे महाराज कटाक्ष टाकीत. तसे आम्ही बरेच दूर पण स्वामींसमोरच्या खुर्च्यांमध्ये बसलो. पू. स्वामींनी पाहिले. माझी त्यांची नजरानजर झाली. आम्ही खरंच परस्परांना ओळखतोय याची जाणीव झाली. कदाचित आम्ही भेटायला येणार, हे श्री.

नंदलालशेठनी अगोदर सांगितलंही असेल. मी श्री. शामशेठबरोबर असणार हेही माहीत असावं.

''या सर, काय काम काढलंत? आपल्या सारडा कॉलेजचे प्राचार्य, त्यांच्या कामातून वेळ काढून आलेत.'' ते भक्तांकडे पाहात म्हणाले. मी खजिल झालो.

''माझं नाही, श्रीमान शामशुंदर शेठजींचं आपल्याकडे काम आहे. मी त्यांच्यासोबत आलो आहे!'' मी म्हणालो.

''या ना या, असे इकडे या.'' त्यांनी जवळच्या खुर्च्यांकडे निर्देश केला. आम्ही उठून, आणखी पुढे गेलो.

''या शामशेठ, काय म्हणता?'' त्यांनी विचारलं.

''त्यांनी कवितासंग्रह केला आहे!'' मीच शामशेठच्यावतीने बोललो.

''बघू बघू आणा!'' पू. स्वामी म्हणाले. मी शामशेठना पुढे जाऊन बोलायला सांगितले. शामशेठ गेले. त्यांनी तो संग्रह दाखवला. स्वामींनी चाळल्यासारखा केला.

''सरांनी पाहिलाय ना, मग काही हरकत नाही!'' ते पटकन म्हणाले. तेव्हा मी चमकून पाहिले. तोवर माझी तंद्री लागली होती.

मला मिळालेल्या महर्षि अगस्त्यांच्या आदेशाविषयी, प.पू. स्वामींना विचारावे का? ओळखीतले आणि जिल्ह्यातले, मुख्य म्हणजे अध्यात्मिक क्षेत्रात संन्यासदीक्षा घेण्यापर्यंत उन्नत पोचलेले, हजारोंचे श्रद्धास्थान बनलेले, स्वामी! यांनाच विचारलं तर मनातलं शंकांचं काहूर निवळेल? काही मार्ग निघेल? असा मी विचारात हरवलो होतो.

''हो मी पाहिलंय!'' मी म्हणालो. पुढे श्रीमान शामशेठ आणखी बोलत होते. तोवर माझ्या मनातला पू. स्वामींशी बोलण्याचा विचार बळावला.

''स्वामीजी मी काही विचारलं तर चालेल?'' मी भीत भीत विचारलं.

''विचाराना!'' पू. स्वामी म्हणाले.

''मला जरा खाजगी विचारायचं आहे'' मी संकोचून म्हणालो.

अगदी त्यांच्या बाजूच्या खुर्चीकडे निर्देश करीत स्वामीजी म्हणाले, ''या असे या!'' मी उठून त्यांच्या बाजूच्या खुर्चीत बसलो.

''हां बोला!'' पू. स्वामी म्हणाले.

''नाही, मला खूपच खाजगी बोलायचंय!'' मी आणखी संकोचून म्हणालो.

''हां हां बोला, निःसंकोच!'' म्हणत ते थोडे माझ्या बाजूला झुकले. मग मीही अगदी त्यांच्या कानाला लागत म्हणालो, ''मला, महर्षि अगस्त्यांनी, समक्ष, लिहून प्रकट कर, अशी आज्ञा केली आहे. सुचत नाही.'' मी सांगून टाकलं.

प.पू. स्वामी गोविंददेव गिरि महाराजांनी एकदा रोखून पाहिलं. त्यांची नजर थेट माझ्या अंतःस्थाचा वेध घेणारी वाटली. ते आपल्या स्थानावरून ताडकन उठले. काही कळायच्या आत, एका आतल्या दालनात गेले. काही क्षणात परत आले. मी उत्सुकतेने पाहात होतो. बाहेर आले तेव्हां त्यांच्या हातात भला मोठा हार होता. दोन आम्रफलं होती. एक पुस्तक होतं. थेट माझ्याजवळ येत, मला म्हणाले, ''सर, समोर या''. मी त्यांच्या पुढ्यात उभा राहिलो. समोर त्यांच्या दर्शनासाठी आलेल्या भक्तमंडळींकडे पाहात ते म्हणाले, ''सर, हा तुमच्या ज्ञानाचा सत्कार आहे!''

लोक पाहात होते. बहुधा महाराजांच्या दरबारात, असा प्रसंग घडत नसावा. महाराजांनी माझ्या हातात पुस्तक आणि आम्रफले दिली, गळ्यात तो भला हार घातला. आनंद आणि संकोच यामुळे माझ्या डोळ्यात पाणी तराळलं. महाराज स्वतःच मला वंदन करू लागले, मी सावधानतेने पटकन खाली वाकून, त्यांचे हात धरीत, त्यांना पदस्पर्श करीत वंदन केले. उभा राहिलो. पुन्हा स्वामींनी माझ्यावर नजर रोखली.

''सर, अगस्त्यांच्या आज्ञेचं पालन करा. घाबरू नका. ते सांगतील तसंच लिहा!'' महाराजांनी हात उंचावून आशीर्वाद दिला. माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. डोळ्यातले अश्रू गालावर आले.

मी सावरलो, भानावर आलो. मला सांगतांना प.पू. स्वामी एवढे तेजस्वी दिसत होते की मला, महर्षि अगस्तिमुनींच्या आदेशाचा प्रसंग पुन्हा जसाच्या तसा जाणवला.

मी आणि श्रीमान शामसुंदरजी परतलो. वाटेत, घडलेल्या प्रसंगाविषयी शामसुंदरजी मला खोदून खोदून विचारीत होते. मी त्यांना काय सांगणार? ''महर्षि अगस्तिमुनींचं चरित्र लिहायचंय! आता महाराजांचा आशीर्वाद मिळाला. होईल पूर्ण!'' असे त्रोटक सांगून मी त्यांनाच विचारलं, ''काय, महाराज प्रस्तावना

लिहिणार आहेत ना।''

''हो हो, त्यांनी मान्य केलं. लिहितो आणि तारीख देतो म्हणाले. सर, आपल्याला प्रकाशन समारंभ आपल्या महाविद्यालयातच करायचा हां!'' शामसुंदरजींनी सांगितलं. त्यांच्या बोलण्याकडे खरेतर माझे लक्षही नव्हते.

महाराजांनी सांगितले खरे; पण माझी संभ्रमावस्था दूर झाली नाही. लिहायचं खरं पण काय? चरित्र की कादंबरी. चरित्र लिहायला ज्या प्रकारची सामग्री मिळायला हवी तशी मिळत नव्हती. माझे समाधान होत नव्हते. रात्री झोपलो की केव्हांतरी जागा होई. महर्षि अगस्तिमुनींनी मला मिळालेल्या संदर्भापेक्षा वेगळंच काही सांगितलेले असे.

माजी प्राचार्य डॉ. म. ना. बोपर्डीकर यांनी महर्षि अगस्तिमुनींच्या काही रचनांवर पीएच.डी. संपादन केली होती. त्यांचा प्रबंध पाहिला. त्यांचे 'युगा युगातील अगस्त्य' असे एक विश्लेषक तथा चरित्रात्मक माहिती देणारे पुस्तक, पू. क्षीरसागर महाराजांच्या दत्त देवस्थान ट्रस्टने प्रसिद्ध केले होते. ते सरांकडून मिळविले. यात महिना दोन महिने गेले. तोवर श्रीमान शामसुंदरजी सारडा यांना पू. स्वामींनी शुभाशीर्वादपर प्रास्ताविक लिहून पाठवले, तारीख दिली, समारंभ ठरवला.

प.पू. स्वामी गोविंददेवगिरिजी महाराज थेट आमच्या महाविद्यालयात येणार होते. स्वाभाविकपणे विशेषतः माहेश्वरी समाजातले लोक मोठ्या संख्येने उपस्थित राहणार होते. एवढ्या गडबडीत महाराज मला काही विचारतील अशी शक्यता नव्हती.

प.पू. स्वामी गोविंददेव गिरि महाराज आले. मी त्यांच्या स्वागतासाठी बाहेर प्रांगणात उभा होतो. ट्रस्टी मंडळी होती. श्रीमान शामशेठ सारडा आणि त्यांचे कुटुंबीय यांची लगबग तर विचारूच नका! त्या गर्दीत ''काय सर, केली का लिहायला सुरुवात?'' महाराजांनी थेट मला विचारलं. त्यांच्या नजरेत आणि आवाजात पुन्हा त्याच पवित्र आदेशाची जरब होती! त्यांच्या भेदक नजरेला नजर भिडवणं कठीण गेलं पण नाईलाज होता.''

''होय लिहितोय!'' मी उत्तरलो.

''फार वेळ लावू नका!'' स्वामी पुन्हा म्हणाले. मी शहारलो. सगळे ट्रस्टी विचित्र नजरेनं माझ्याकडे पाहात होते. त्याही गडबडीत एकानं न राहून विचारलं,

''काय हो सर?''

''काही नाही, एक चरित्र आहे!'' मी त्यांना उत्तर देऊन टाकलं.

समारंभ पार पडला. महाराजांचं जातांना दर्शन घेतलं. ''शुभम् भवतु!'' असा आशीर्वाद देऊन महाराज महाविद्यालयातून परतले. मी गोंधळलो. आता नक्कीच काही निर्णय घेऊन लिहायला पाहिजे असं ठरवलं. दोन-तीन दिवस विचारात गेले. ए. पी. जोशी सांगितलेलं टाईप करून घेऊन आले होते.

''ए.पी. आपण नव्यानं सुरुवात करू, चालेल ना?'' मी म्हणालो.

त्यांना नाही म्हणणं शक्यच नव्हतं. माझा विचार निर्णयापर्यंत जावा असं वाटत असतांनाही जाईना. दुसऱ्याच दिवशी ए.पी. पुन्हा माझ्याकडे केबीनमध्ये आले. ''सर, करायचंना सुरू?'' ए.पीं.नी विचारलं.

''हो हो करूया!'' मी म्हणालो. ए.पी. पडत्या फळाची आज्ञा म्हणून समोर बसले. ते कार्यालयीन कर्मचारी. सिनियर, पण प्राचार्यांच्या समोर काय बोलणार? मला मात्र क्षणभर महर्षि अगस्तिमुनींनी त्यांचा दूत माझ्या खनपटी बसायला पाठवलाय असं वाटलं.

मी सुरुवात केली कादंबरी. कसं कोण जाणं मी सांगत गेलो, ते लिहित गेले. तास, दोन तास संपले माझे सांगणे आणि त्यांचे शॉर्टहँड स्वरूपात लिहून घेणे सुरूच होते. संध्याकाळ झाली. कार्यालयीन कर्मचारीही ओएस श्री. असेरींना विचारून परतले. अखेर असेरी केबीनमध्ये आले, ''सर, आपण बसणार आहात? चहा सांगू का?'' त्यांच्या या प्रश्नाने मी भानावर आलो. सहा वाजून गेले होते. मोजकेच लोक महाविद्यालयात थांबले होते. प्राचार्य बाहेर पडल्याशिवाय कसं जाणार, या विचारात ते थांबलेले.

''नाही नाही झालंच. थांबतो.'' मी म्हणालो.

''नाही नाही, सर तसं नाही!'' संकोचून असेरी म्हणाला.

''सर, आता आपण चहा घेऊनच निघूया.'' माझं सांगणं आणि ए.पीं.च लिहिणं थांबलेलं पाहून असेरीनं लगोलग चहाची ऑर्डर दिली. आप्पा गवळी चहा आणायला पळालासुद्धा.

''काय लिहिताय सर?'' आता असेरींनी विचारलं.

''अरे अशोक, सरांनी मोठा प्रकल्प हाती घेतलाय. ते महर्षि अगस्तिमुनींवर कादंबरी लिहिताहेत! खूप छान होणार आहे. मला दोन तास कसे गेले कळलंच

नाही.'' ए.पी. म्हणाले.

''सर आम्हाला सांगाना महर्षि अगस्तिमुनींविषयी!'' असेरी म्हणाला. मग चहा येईपर्यंत गप्पा झाल्या. मी सांगत होतो. ते अवाक् होऊन ऐकत होते.

''सर, आपण अकोल्याला जाऊयांना प्रत्यक्ष पाहायला.''

''जरूर जाऊया!'' मी म्हणालो.

''सर, आपण ट्रिपच काढूया ना एकदा, स्टाफ, येतील ते.'' असेरी म्हणाले.

''हो हो. जरूर!'' मी म्हणालो आणि मूडच बदलला.

निघता निघता ट्रिपविषयीच चर्चा सुरू झाली. ए.पी. आणि मी आमच्या बैठका सुरू झाल्या. कादंबरीची प्रकरणं पुढे पुढे जात राहिली. अवघ्या पाच महिन्यात जमेल तसं लिहित राहिलो. कादंबरी 'अगस्त्य' पूर्ण झाली. पद्मगंधा प्रकाशनानं स्वीकारली. मी मात्र तरीही समाधानी नव्हतो. अस्वस्थता तशीच होती. झोपेतून जागे होणे सुरूच होते.

*

६२. सुतिक्ष्ण–अगस्त्य संवाद

सौ. उषानं 'अगस्त्य संहिता' मराठीत सार्थ करण्याचा चंग बांधला. त्याची मोठी गंमतच झाली. सौ. उषानं 'स्तोत्रमंजुषा' आणि 'मैत्रावरुणि अगस्त्य' या स्वरूपात महर्षि अगस्त्य विरचित स्तोत्र तथा ऋषी लोपामुद्रा विरचित स्तोत्र आणि ऋग्वेदातील महर्षि अगस्त्यांची सर्वसूक्ते मराठीत भाषांतरित केली. त्याही अगोदर तिने 'अगस्त्य महात्म्य' या पोथीचे डी.टी.पी.ही केले होते. एकूण ती खऱ्या अर्थाने माझी अनुगामिनी म्हणून महर्षि अगस्ति मुनींच्या सेवेत गढून गेली. अलिकडे 'अगस्त्यसंहिता' या महर्षींच्या नावावरील ग्रंथाकडे अनेकांचे लक्ष वेधले गेले आहे. विज्ञानातील महर्षि उजेडात आणण्याची अहमहमिका लागली आहे. त्यामुळेच आम्ही उभयतां 'अगस्त्य संहिता' पुस्तक कोठे मिळते का; याचा शोध घेत होतो.

पुण्यात काही केल्या ते पुस्तक मिळेना. शेवटी गुगल गुरुने 'अगस्त्य संहिता' हे पं. भवनाथ झा यांचे पुस्तक पीडीएफ स्वरूपात समोर दर्शविले. संस्कृतचेच हिंदी सार्थ रूप अशी ती संहिता आम्ही डाऊनलोड करून घेतली. ती पाहिली. प्रस्तावना वाचता, यात केवळ 'आगमशास्त्रीय रामोपासना' स्वरूपात केवळ तेहेतीस अध्यायच श्री. झा यांनी ग्रथित केले होते. प्रस्तावनेतील उल्लेखावरून ज्याचा शोध अवघे जग घेत आले ते वैज्ञानिक शोध, उदा. विजेचा शोध, विमानाचा शोध इ. उल्लेखित आहेत ते अध्यायच शोधूनही सापडत नाहीत, मात्र सापडलेल्या १३४ व १३५ या अध्यायांवरून आणि विषयव्याप्तीविषयक तर्कावरून किमान दोनअडीचशे अध्यायांचे बाड गुलदस्त्यात असावे असे लक्षात आले. पण जे मिळाले त्याचे मराठीत सार्थ ग्रथन करावे; असा संकल्प सौ. उषानं केला आणि ती कामाला लागली.

संहिता पाहाणी करतांना शिवपार्वतींनी संवादात्मकतेने मांडलेले रामोपासनाशास्त्र महर्षि अगस्त्य महर्षि सुतिक्ष्णांना समजावून सांगत आहेत. संथा देत आहेत. त्यातील रामोपासनेचे योगमंत्र, तंत्र, जप इ. विधीमार्ग प्रत्यक्ष समजावत आहेत असे लक्षात आले.

आम्ही अकोले निवासी महर्षि अगस्ति आश्रमासन्निध राहणारे भगवान महर्षि अगस्तिभक्त, महर्षि अगस्तिमुनींनी 'मला लिहून प्रकट कर' अशी आज्ञा देऊन; सेवेत स्वीकारलेले. त्यातच गुंग. एक दिवस श्री. सुधाकर शाळिग्राम यांनी विचारले, ''सुतिक्ष्णांच्या आश्रमात जाऊन आलात का?''

''नाही!'' मी म्हणालो.

''ते अगस्ति ऋषींचे बंधू, आपण गेला नाहीत?'' त्यांनी पुन्हा विचारले.

''नाही!'' मी पुन्हा सांगितले. माझ्या लेखनात अनेक ऋषींची नावे संदर्भाने उल्लेखित झाली होती. त्यातील हे एक. महर्षि अगस्तिमुनींचे बंधू म्हणून तर मला फक्त आणि फक्त कुंभोद्भव महर्षि वशिष्ठ तेवढेच ज्ञात व मान्य होते. हे सुतिक्ष्ण बंधू कसे? हा प्रश्नही मनात प्रकटला. परंतु अशी नाती जोडण्याचाही परंपरेत प्रघात आहे त्यामुळे मी त्याकडे दुर्लक्ष केले. पुढे ज्ञानोबा-तुकोबा द्वाराचार्य, महामंडलेश्वर डॉ. रामकृष्णदास लहवितकर त्यांच्या, प्रवरेविषयीच्या लेखनातही परिसरात महर्षि सुतिक्ष्णांच्या आश्रमाचा उल्लेख आला. जिज्ञासा वाढली तरी जाणे घडलेच नाही. जवळ असून जाणे घडत नाही ते असे.

सौ. उषाचे 'अगस्त्य संहिता' मराठीत सार्थ करण्याचे काम सुरू होते. आम्ही नगरहून अकोले मुक्कामी आलो होतो. काम सुरू होते. अगस्त्य-सुतिक्ष्ण संवादात, महर्षि सुतिक्ष्णांनी प्रश्न विचारावा आणि महर्षि अगस्तिमुनींनी त्यांचे सविस्तर उत्तर स्वरूपात रामोपासना उलगडून दाखवावी असा उपक्रम सार्थ होत होता.

''उषा, आपण सुतिक्ष्णांचा आश्रम पाहून येऊया का?'' मी विचारले.

''जाऊया की!'' उषानं चांगलाच उत्साह दाखवला. लगोलग ह.भ.प. डॉ. लहवितकर महाराजांशी संपर्क केला. महर्षि सुतिक्ष्णांचा आश्रम, सह्याद्रीच्या सर्वोच्च शिखराच्या अर्थात कळसुबाईच्या पायथ्याशी, सर्वतीर्थ टाकेदच्या जवळ, कोल्हार-घोटी रोडवर, वासाळी आणि खेड या दोन छोट्याशा गावांच्या मध्ये 'शुक्लतीर्थ-राममंदिर' नावाने प्रसिद्ध असल्याचे कळले. या नावाने प्रसिद्ध

असल्यामुळेच कदाचित त्याकडे माझे कल्याण-अकोले प्रवासात किंवा १९७५-७७ सालच्या माझ्या ''चाळीसगाव डांगाण : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'' या प्रबंधासाठीच्या क्षेत्रिय सर्वेक्षणप्रसंगी तिकडे लक्ष गेले नसावे. मी अकोले तालुक्यापुरता मर्यादित अभ्यास करीत होतो. मात्र रामायण संदर्भातील सर्वतीर्थ टाकेद जसे प्रसिद्ध आहे, तसे सुतिक्ष्ण महर्षींचे स्थान प्रसिद्ध नव्हते. या सर्व गोष्टींमुळे राहूनच गेले.

माहिती मिळताच जाण्यासाठी उचल खाल्ली. सौ. उषाच्या आईंना भेटायला कल्याणला जायचे होतेच. रस्त्यावरच महर्षि सुतिक्ष्णांचे स्थान असल्याने वेगळे नियोजन करण्याचे कारण नव्हते. ठरविले. जायचेच! संकल्प झाला आणि सौ. उषाच्या लेखनाला आणखी वेगळे परिमाण मिळाले. जणू महर्षि अगस्तिमुनी आणि महर्षि सुतिक्ष्ण यांचा संवाद समोरच घडतोय असे वाटू लागले. रामायणातील प्रसंगांची आठवण झाली. महर्षि अगस्तिमुनींचे कनिष्ठ बंधू गुरुवर्य महर्षि वशिष्ठ यांच्या परामर्षाप्रमाणे प्रभु रामचंद्र सह्यपर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या महर्षि सुतिक्ष्णांच्या आश्रमापर्यंत पोचले. महर्षि सुतिक्ष्णांचा परिचय करून घेऊन त्यांनी महर्षि अगस्तिमुनींच्या आश्रमात जाण्याचा मनोदय सुतिक्ष्णांना सांगितला. महर्षि सुतिक्ष्णांनी प्रभु रामचंद्रांना अमृतवाहिनी तीरीच्या महर्षि अगस्तिमुनींच्या आश्रम ाची माहिती सांगितली. त्यांच्या परामर्षानुसार, महर्षि सुतिक्ष्णांचे पूजन करून; तसेच महर्षींनी केलेले स्वागत स्वीकारून प्रभु रामचंद्र महर्षि अगस्तिमुनींच्या आश्रमात पोहोचले. महर्षींच्या आश्रमात निवास केला. महर्षि अगस्तिमुनींनी जटायूंच्या साम्राज्यातील त्र्यंबक क्षेत्रातील गोदावरी प्राकट्याची माहिती सांगून प्रभु रामचंद्रांना गोदावरी तीरावर, तपोवनात, पंचवटीकास्थानी अर्थात हल्लीच्या नाशिक क्षेत्री, कुटी उभारून, राहण्याचा परामर्ष दिला. त्यांच्या परामर्षाप्रमाणे प्रभु रामचंद्र पंचवटीत कुटी बांधून राहू लागले. नंतरच्या काळात तपोवनातील सर्व ऋषींनी रामोपासनेची साधना केली. प्रभु रामचंद्र हे कैवल्यस्वरूप रामतत्त्वाचा साक्षात वस्तुपाठ म्हणून मानवस्वरूपात सिद्ध झाले.

रामायणातील सर्वच कथाभाग 'अगस्त्य महात्म्य' आणि 'अगस्त्य' कादंबरी या दोन्हींमध्येही आलेला होता. त्याची यानिमित्ताने उजळणी झाली.

कोल्हार घोटी राज्य महामार्गावर सह्याद्रीच्या कळसुबाई शिखराच्या पायथ्यापासून घोटीच्या दिशेने निघालो. घाट उतरून सुमारे वीस मिनिटांचा

प्रवास करताच, उजव्या बाजूला एक कमान उभारलेली दिसली. शेजारी 'शुक्लतीर्थ राममंदिर' अशी पाटी होती. साधारण आत तीनचार फर्लांग जाताच प्रभु रामचंद्रांचे व अन्य अशी दोन मंदिरे अलिकडेच बांधून उभारलेली आढळली. घनदाट अरण्य, नयनरम्य डोंगररांगात समीपच शुक्लतीर्थाकडे जाण्याची मळलेली पायवाट दिसली. ओलेती, झाडांच्या सावलीतून जाणारी वाट, घळीतल्या, खालच्या खडकाळ पटांगण परिसरात पोचली. समोर चिरेबंदी पुष्करिणीत, गोमुखातून संततधार पडत होती., स्फटिक नितळ जलाने ओतप्रोत पुष्करिणीवर भोवतालच्या वनराजीने छाया धरली होती. राथतेने मन मोहून गेले. पुष्करिणीतील, गोमुखातून पडणाऱ्या अमृतधारेचे पान करण्याचा मोह आवरला नाही. पुष्करिणीत पाय बुडवले. तीर्थाचा नेत्रांना स्पर्श केला. गोमुखाखाली ओंजळ धरली. भरली ओंजळ ओठाला लावली आणि आस्वादाने आनंदून गेलो. मधुरजलाने अमृतवाहिनी प्रवरेतील 'प्रवरा पानम्' उक्तीचा अधिक सरस अनुभव घडवला. प्रसन्न मनाने महर्षि सुतिक्ष्णांचा शोध घेऊ लागलो. महर्षि अगस्त्यांच्या काळात म्हणजे लाखो वर्षांपूर्वीच्या काही खुणा जाणवतात का; याच्या शोधात, ध्यानमग्नतेचे भारावलेपण फक्त जाणवत होते. आधुनिकतेच्या खाणाखुणांमध्ये प्राचीनतेच्या आठवणीसुद्धा विरून गेल्या होत्या. येथे असे काही घडले असावे याची पवित्र प्रचिती ती पुष्करिणी देत होती. पलिकडे आणखी घळीतून एक प्रवाह वाहात होता. बहुधा शुक्लतीर्थ ते हेच. खरोखरीच पाणी शुक्लपक्षातील पांडुर चंद्रतेजासारखे तेजाळलेले होते. शुक्लतीर्थाच्या या प्रदेशात, उपमर्दखोर असा एक बोर्ड 'हेच ते शुक्लतीर्थ आणि हाच सुतिक्ष्णमुनींचा आश्रम' हे दरडावून सांगत होता. आम्ही त्या बोर्डाचाही फोटो काढला आणि त्याच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली. शुक्लतीर्थाच्या वर रामभक्त हनुमानांचे एक छोटेखानी मंदिर होते. बहुधा या मंदिराची उभारणी करणाऱ्या लोकांना रामभक्त हनुमानांचे शक्तिमत्ता प्राकट्याचे आणि सेवासाधनेचे विशेष आकर्षण वाटले असावे. राम-लक्ष्मणांना खांद्यावर वाहून नेणाऱ्या हनुमानांची मूर्ती येथे आहे. कोदंडधारी प्रभु रामचंद्रांचे स्वतंत्र मंदिर रामोपासनेचे महत्त्व विषद करते.

राममंदिराच्या पलिकडे आता क्षेत्रविकासाच्या शासकीय खुणा पाहावयास मिळतात. कुलुपबंद भक्तनिवास, शेजारी गोशाळेच्या खुणांमध्ये एक कामधेनू उभी. पलिकडे महंत साधूबाबांचे निवासस्थान, आश्रमाचे प्राचीनतम अस्तित्व

सूचित करते. शिवांच्या रामोपासनेचे प्रतीक आणि श्रीरामांच्या शिवोपासनेचे प्रतीक म्हणून शिवालय स्थित आहे. या सर्व गोष्टी आता प्रासंगिक स्वरूपात म्हणजे यात्रेच्या निमित्ताने आणि चुकल्यामाकल्या आमच्यासारख्या पर्यटकांच्या निमित्ताने पुन्हा चैतन्यशाली होतात. अन्यवेळी ट्रस्टींनी एकत्र बसून पंचक्रोशीतील गावकऱ्यांच्या मदतीने काय करता येईल याचा विचार करायचा एवढेच!

खरे तर अशा अनेक क्षेत्रांचे केवळ पवित्रतीर्थ क्षेत्र झाले आहे. ज्ञानसाधनेची अतिमहत्त्वाची विज्ञानसाधनेची ही गुरुकुले द्वापाराच्या महाभारतात गडप झाली की आर्य चाणक्यांच्या सुमारास विघटित झाली? कळत नाही. प्राचीन शास्त्रीय ग्रंथांचा धांडोळा करतांना आपले विकसित विज्ञान आपण देशोधडीला लावून पाश्चात्यांच्या भौतिक विज्ञानाधारे पुन्हा विज्ञानात, चाचपडतांना, ज्ञानाला पारखे झालो असे वाटू लागले.

कितीतरी वेळ सुतिक्ष्ण आणि महर्षि अगस्त्य ऋषीद्वय आणि रामतत्त्व तथा प्रभु रामचंद्र यांच्या चिंतनात गढून गेलो. निघतांना कामधेनूला जवळचे खाद्यपदार्थ खाऊ घालण्यात धन्यता मानून निघालो.

'अगस्त्य संहिते'तील रामोपासना आणि याच परिसरातील अमृतवाहिनी तीरावरील 'तातोबाच्या' अर्थात वाल्मिकींच्या आश्रमात लिहिला गेलेला प्रभु रामचंद्रांचा इतिहास अर्थात रामायण यांचा नेमका संबंध जोडण्यात चिंतनमग्न झालो. ज्ञानातून भौतिकतेपलिकडील निखळता, कैवल्यता केवळ ज्ञानमयता प्रकट व्हावी त्याऐवजी कलियुगातील भक्ती, ज्ञान आणि मग निर्गुण, निराकार, निर्विकार परमात्मतत्त्वाशी अद्वैत अर्थात भौतिक प्राकट्याविषयीचे वैराग्य या परिक्रमेला सुरुवात झालीसे वाटू लागले.

कलियुगाच्या आसक्तमनाला आत्मारामाचा विसर पडून, राम मूर्तीचे पूजन करीत, व्यवहाराच्या रगाड्यात मग्न होत, भौतिक विकासात बुभुक्षित होण्यातच धन्यता वाटते का? विश्वावर अध्यात्मिक आणि भौतिक साम्राज्य गाजविणाऱ्या, ज्ञान-विज्ञान साधक ऋषीकुलांची परंपरा रक्तात असतांना असे घडावे याची खंत वाटत होती.

'अगस्त्य संहिता' म्हणजे 'रामतत्त्व' अर्थात आत्मचैतन्य आकलित करून भौतिक व्यवहारात त्याचे वैभवशाली तरी सात्त्विक उपयोजन कसे करावे याचे ज्ञान होय. त्याची चर्चाच नव्हे तर प्रत्यक्ष ज्ञान-विज्ञानाचा पाठ आहे.

विधिविधाने, मांडणीसूत्रे, भाषावैज्ञानिक आणि उच्चारशास्त्रीय विधानांचे पुरश्चरण, कायिक आणि मानसिक धारणा आदि सर्व गोष्टी संहितेत बारकाईने मांडलेल्या. मात्र ऋषींची भाषिक आणि कायिक न्यासात्मक मांडणी समजून सांगणेच परागंधा झालेले. अवशेषांच्या संघटनातून, प्रत्यक्ष अवघेपणाकडे जाऊन ज्ञान आणि विज्ञानाची पुनरुज्जीवित मांडणी करणेच आपल्या हाती. त्यातील उपासना पंथोपंथातील अभिनिवेश दूर सारून, आपण पुनश्च 'हरिॐ' करण्याचा प्रयत्न करायचा. प्रवासात असे चिंतन करीत कधी कल्याणला पोचलो कळलेही नाही. काढलेले फोटो अलिकडच्या प्रथेप्रमाणे व्हॉटस्‌ॲपवर संबंधितांना सेंड केले. 'अगस्त्य संहिते'चा परिचय करून दिला. महर्षि अगस्त्य आणि महर्षि सुतिक्ष्ण संबंध स्पष्ट केला. हे सारं घरबसल्या मोबाईलवर मिळालेले पाहून अनेकजण अक्षरशः थक्क झाले. सौ. उषाला त्यामुळे अधिकच उत्साह संचारला.

*

६३. अभिवचनपूर्ती प्रवास

महर्षि अगस्त्य स्थानांचा शोध घेत असतानाची गोष्ट. आम्ही उभयतां कन्याकुमारीला स्वामी विवेकानंद केंदात दाखल झालो. तामिळनाडूमधील सर्व पर्यटनस्थळे आणि महर्षींची स्थाने अवगत असलेला; दुभाषिक वाटाड्या, असा कार आणि ड्रायव्हर दोन्ही देऊ शकणारा माणूस आम्हाला हवा असल्याचे, व्यवस्थापकांना सांगितले. ओळख काहीच नसली तरी आम्ही विवेकानंद केंद्रात जीवनव्रती म्हणून काम केलेल्या श्री. दिलीप महाजन यांचा संदर्भ देऊन पोहोचलो होतो. आमची सोय झाली. श्री. पवनलिंगम नावाचा उमदा तरुण या सर्व गुणांसह उपलब्ध झाला. तो काही दिवस मुंबईत वास्तव्याला असल्यानं, त्याला हिंदी, मराठी, इंग्रजी याही भाषांचं बऱ्यापैकी ज्ञान होतं. मुळचा तमिळी असल्यानं तमिळ तर त्याला येतच होती, पण मल्याळमही चांगली येत होती. तेलगु आणि कन्नडही तो तोडकीमोडकी जाणवत होता. शिवाय विवेकानंद केंद्रात येणाऱ्या महत्त्वाच्या राजकीय नेत्यांसोबत, मान्यवरांसोबत, पर्यटकांसोबत, तो गेलेला होता.

विवेकानंद केंद्राशी त्याचा कार्यकर्त्याचा असावा तसा संबंध होता. झालं. आमच्या केरळ, तमिळनाडू प्रवासाचं गणित जमलं. शोधयात्रा जवळपास वीसएक दिवस चालली. अखेरीस श्री बालाजीचं दर्शन घेऊन जाण्याचा मनोदय आम्ही त्याला सांगितला. आमची तळमळ भगवान महर्षि अगस्त्यांची भक्ती पाहून तो एवढा भारावला; की अक्षरशः त्यानी आमची एखाद्या मुलापेक्षाही जास्त सेवा केली. अखेरच्या मुक्कामासाठी त्यानं आम्हाला चेन्नईत एका चांगल्या हॉटेलमध्ये उतरवलं. हॉटेल मालक महर्षि अगस्त्यभक्त असल्याचं लक्षात आलं. पवनलिंगमनं त्याला पुढील गोष्टींची कल्पना दिली. सप्त्यातल्या पहारेकऱ्यानं

पहारा दुसऱ्या भक्ताहाती द्यावा असं झालं. आम्ही विकत घेतलेल्या तमिळ भाषेतील महर्षि अगस्त्यांविषयीच्या पुस्तकांचा परिचय त्यांनी हिंदी आणि इंग्रजीतून करून दिला.

विमान प्रवासाचं बुकिंग झालं. एक दिवस त्यानं भगवान गिरीबालाजींच्या दर्शनासाठी राखून ठेवला. सकाळी गिरीबालाजीला पर्यटक भक्तमंडळींना घेऊन जाणारी आरामदायी बस आम्हाला पिकअप करायला दारात आली. हॉटेल मालकानं संबंधित चालक आणि गाईड दोघांना आमच्या संबंधात काही सांगितलं. त्या दोघांनीही आम्हाला नको इतकं जपत श्री बालाजींची यात्रा घडविली.

चेन्नईहून श्री बालाजींना जातांना महर्षि अगस्त्य आश्रमामध्ये श्री बालाजी आणि श्री पद्मावतीदेवींची भेट, श्री लक्ष्मी आणि महर्षि अगस्त्य यांनी या दोघांच्या विवाहासाठी केलेली योजना. महर्षींनी बालाजींना गोविंदा म्हणून मारलेली हाक. बालाजी आणि कुबेर यांचा संबंध. त्रेतायुगातील प्रभु रामचंद्रांच्या अवतारातील भगवती सीतामाईंची पार्षद म्हणून, अशोकवनात सावली बनून राहिलेल्या, श्री अग्नीपुत्री वेदवती अर्थात पद्मावती यांची कथा. त्रेतायुगातील अभिवचनपूर्तीसाठी घेतलेला श्री बालाजी हा कलियुगातील अवतार अशा अनेक कथा स्मरणात गर्दी करून आल्या. श्री बालाजींना निघालेली बसमधील मंडळी मध्येच 'गोऽविंदा' म्हणून जयघोष करीत होती. आम्ही आपसुकच त्यात मिसळलो.

श्री बालाजींचा गिरी घाट जेव्हा गाडी चढू लागली तेव्हा तर पुढच्या-मागच्या आणि आमच्या गाडीतील मंडळी जोरात 'गोऽविंदा' नामघोष करीत होती. गाडीतळावर गाईडनं काही सूचना केल्या आणि आमची दर्शनासाठी सोय करण्यासाठी गेला.

थोड्याच वेळात आम्ही शुचिर्भूत होऊन रांगेला लागलो. विशेष पासधारकांची रांग असल्यानं आम्ही लवकर दर्शन घेऊ शकणार होतो. आम्ही श्री बालाजींच्या नामघोष, जप करीत पुढे सरकत होतो. काही वेळातच आम्ही उभयता श्री बालाजींच्या दर्शनासाठी अगदी पुढ्यात आलो. नकळत भगवान महर्षि अगस्त्यांनीच आपल्याला कलियुगातील या विष्णूंचा अवतार श्री बालाजींच्या दर्शनाला पाठविले. अशी महर्षींची काही योजना असावी असे मनात येताच, मी 'भगवान महर्षि अगस्ति महाराज की जय!' असा घोष केला. रांगेतल्या गर्दीतल्या लोकांना हे अनपेक्षित असावे. अनेकांनी चमकून माझ्याकडे पाहिले.

मी संकोचलो नाही. पुन्हा एकवार 'भगवान महर्षि अगस्ति महाराज की जय!' असा घोष केला, त्यावेळी मात्र काहींनी जयघोषात सहभागी होत, घोष केला. बहुधा त्यांना भगवान महर्षि अगस्त्यांचा श्री बालाजींशी असलेला संबंध ज्ञात असावा. 'करवीर निवासिनी महालक्ष्मी माता की जय', 'श्री पद्मावती माता की जय' असा जयघोष केला.

माझ्या घोषात आते बरेच भक्त सहभागी झाले. आमच्या पुढचा भक्तांचा जथ्था सरकत होता. समोर श्री बालाजींचे ध्यान स्पष्ट दिसू लागले होते. माझ्या घोषणांना उधाण आलं होतं. आमचा जथ्था सोडला तसं माझ्यात आणखीच जोष संचारला. श्री बालाजींशी सेवेत असलेले पुजारी महाराज पाहात होते. काही क्षणातच मी श्री बालाजींच्या समोर होतो. उषाला माझ्याबरोबर खेचले. 'भगवान महर्षि अगस्ति महाराज की जय!' 'गोऽविंदा' मी जोरात घोष केला. भक्त सहभागी होते. मी आणि उषा दोघेच श्री बालाजींच्या पुढ्यात होतो. हात जोडले आणि डोळे भरून दर्शन घेऊ लागलो.

श्री बालाजींचे नेत्र प्रकाशमान झाले. सूर्यतेजस्वी प्रकाश थेट माझ्या नेत्रांतून मनःपटलांकडे गेला. क्षणभर त्या दिव्य प्रकाशात त्राटक झाले. डोळ्यांना धारा लागल्या. देहभान हरपले. मी मला आणि उषालाही विसरलो. माझा आणि श्री बालाजींचा नेत्रसंवाद होत होता भावसमाधी! मला काय होते आहे कळत नव्हते. गात्रातून चेतना उसळून येत होती. 'गोऽविंदा!' घोष स्फुट झाला. मी स्थाणू झालो. सौ. उषानं मला हलवलं! जागं केलं. उषाचेही नेत्र ओघळत होते.

''आगे चलिये, बाकी लोगोंको दर्शन लेना है।'' पुजारी महाराज नम्रपणे सांगत होते. त्यांच्या बोलण्यात आणि मुद्रेवर श्रद्धापूर्ण प्रसन्नता होती. त्यानं त्या झपाट्यातही माझ्या आणि उषाच्या मस्तकावर आशीर्वाद स्पर्श केला. माझ्या मुखातून 'भगवान महर्षि अगस्ति महाराज की जय!' घोष निनादला. पाठोपाठ 'गोऽविंदा'चा जयघोष गरजला. भोवतीच्या पुजाऱ्यांसह सगळ्या भक्तमंडळींतून जयघोष निनादला.

आता आम्ही पुढे निघालो होतो. अनेक भक्तांच्या नजरा माझ्याकडे खिळल्या होत्या. काही तर लांबून बोट दाखवून काहीतरी परस्परांना सांगत होते. माझ्या डोळ्यात, गात्रात आणि मनात चैतन्य मावत नव्हते. उषानं माझा हात धरला होता. तिचे डबडबलेले डोळे थांबत नव्हते. मला मी चैतन्यमयतेने

उर्ध्वगामी तरंगतोय असं वाटत होतं. दर्शन रांगेतून बाहेर पडेपर्यंत मी माझा होतोच कुठं?

श्री गणेश, श्री पद्मावती, श्री कुबेर आदि सगळ्या मंदिरात दर्शन घेत असतांना डोळ्यासमोर फक्त श्री बालाजींचे दिव्य ध्यान आणि त्यांचे प्रकाशमान डोळेच दिसत होते. अवघ्या दोन-तीन तासांमध्ये मी विष्णूमय झालो होतो. श्री बालाजींचे ध्यान डोळ्यापुढून हलत नव्हते. भोजनादि गोष्टी इतरांबरोबर केवळ उपचारवत घडत गेल्या. परतीचा प्रवास करून आम्ही पुन्हा लॉजवर आलो तरी मी अद्याप गिरीबालाजींच्या पुढ्यातच होतो.

''क्या साब कैसा रहा? हो गया दर्शन? कोयी तकलीफ?'' लॉजच्या काऊंटरवरील मालकाने तोडक्यामोडक्या हिंदीत विचारले.

''व्हेरी नाईस! डिव्हाईन प्लेझर!'' मीही त्याला समजेल अशा इंग्रजीत म्हणालो.

''डीनर सर?'' त्यानं वेळ लक्षात घेऊन विचारलं. भुकेची जाणीवही नव्हती.

''सम लाईट?'' मी प्रश्न केला.

''व्हाट डुयु लाईक सर?'' त्यानं विचारलं.

''पोंगल?'' मी सांगितलं.

''अरे, आपलो पोंगल लाईक होता है?''

''हो हो. प्रवासात पवनलिंगमनी पोंगलची चटक लावली होती.''

''ओ.के. रुम मे भेज देता हूं। सुबह ट्वेल्व्ह बजेकी फ्लाईट है तो आपको अेट बजे निकलना बडेगा। मी टॅक्सी बुलाता।'' त्यानं दुसऱ्या दिवशीच्या प्रवासाची जाणीव करून दिली. मला विशेष उत्साहात पाहून हॉटेल मालकही अगदी खूष होता.

पोंगल खातांनाही उषा आणि मी त्या दिव्य दृष्टीदर्शनाविषयीच बोलत होतो. रात्री स्वस्थ झोप लागली नाही. मधूनच आपण श्री बालाजींसमोरच आहोत असे वाटे. त्या दर्शनाने पुरता झपाटल्यासारखा झालो होतो. उषाचीही अवस्था माझ्यापेक्षा फारशी वेगळी नव्हती. ठरल्याप्रमाणे आम्ही विमानाने मुंबईला आलो. दोन-तीन दिवस कल्याणला उषाच्या माहेरी राहिलो. वीस-एकवीस दिवसांच्या प्रवासावर खूप गप्पा झाल्या. श्री बालाजींच्या दर्शनाचा वृत्तांत सांगतांना मला

पुन्हा त्या दिव्य नेत्रकटाक्षप्रकाशाने भारले. मी त्याचे वर्णन करता करताच निःशब्द झालो. घरातली मंडळी भारावून ऐकत होती. 'रोमांच उभे राहिले!' एवढी एकच प्रतिक्रिया सर्वांच्या मुखातून प्रकट झाली. भगवान महर्षि अगस्त्यमुनी स्थानांचा शोध घेतांना खरं तर केरळ आणि विशेषतः तामिळनाडूमधील, अक्षरशः आपल्या भव्यतेनं आणि शिल्पशैलीनं दीपवून टाकणारी अनेकानेक मंदिरं आम्ही पाहिली होती. त्या प्रत्येक मंदिरात आम्हाला भारावलेपण जाणवलेच. प्रसंगी दर्शनानं आम्ही मंत्रमुग्ध झालो. परंतु त्यातील स्वामीनारायण, मीनाक्षी मंदिर, त्रिचनापल्ली, अगस्त्येर फॉल्स, नागरकोयल अशा ठिकाणी अलौकिक स्पर्शकारकता अनुभवता आली. शिवकांची आणि विष्णूकांची इथं तर हरिहर ऐक्याचे द्वंद्वात्मक तरी एकात्मस्वरूप पाहून थक्क झालो. मात्र रामेश्वरम्‌ला आलेली अनुभूती आणि श्री बालाजींना आलेली अनुभूती आम्हाला पूर्ण व्यापून टाकणारी होती.

श्री बालाजींच्या दर्शनानंतर श्री करवीरनिवासिनी महालक्ष्मीला जाऊन दर्शन घेण्याची प्रथा आहे. त्याशिवाय यात्रा सफल आणि परिपूर्ण होत नाही असं म्हणतात. श्री महालक्ष्मी हे तर आमचं कुलदैवत. आम्ही लगोलगच श्री महालक्ष्मींच्या दर्शनाला कोल्हापूरला गेलो. नेहमीप्रमाणेच ओटी, अभिषेक, गोंधळादि सर्व कुळाचार केले. यावेळी श्री महालक्ष्मींनी वेगळीच मनोसंवेदना मनात जागवली. स्वतःच्या आणि पतीच्या व्रतस्थतेला आणि अभिवचनाला जागत, त्याची परिपूर्ती केवढ्या समन्वयाने, सामंजस्याने आणि संयमाने करावी लागते हेच जणू ही जगन्माता चराचरातील पतीपत्नी युगुल परंपरेला स्वतःच्या कथेतून समुपदेशनपूर्वक करीत होती. विश्वाचे व्यवस्थापनगुरू या परिपूर्तीसाठी किती सामंजस्याने आणि योजकतेने कार्यरत असतात याचेही दर्शन घडवित होती.

ही महा अभिवचन पूर्तीसाठीची अवतार कथा मला दिव्यनाट्यानुभूतीपूर्वक अनुभूत करण्यामागे एक महासंकेत होता हे नंतर मला जाणवले. मी 'शोध पांडुरंगाचा' या प्रकल्पांतर्गत संशोधन करीत होतो. शोधयात्रा सुरू होती. कै. एकनाथराव जोशींच्या 'श्रीपूर महात्म्या'तील पांडुरंग महात्म्य या कथेने माझे लक्ष वेधले. अवतार कार्यात अभिवचन देतांना, भविष्यातील युगात त्या अभिवचनपूर्तीसाठी केवढी लीला घडते! हे ध्यानात आणून दिले. 'कानडावू विठ्ठलु कर्नाटकु' हे मूळ परिपूर्ण श्री विष्णूस्वरूप. ह्या विष्णूस्वरूपाचे, कलियुगाच्या प्रारंभकाळात,

म्हणजे आजपासून सुमारे चार-पाच हजार वर्षांपूर्वी, मागील युगातील अभिवचन पूर्तीसाठी कसे प्राकट्य झाले हे ध्यानात आले. वेदवती अर्थात पद्मावतींना सती सीतामाईंसाठी दिलेले विवाहबद्धतेचे अभिवचन पूर्ण करून संसारातील व्रतस्थतेचे दर्शन घडवायचे होते म्हणून श्री बालाजींचे गिरीवर प्राकट्य. त्यातही निष्ठेने महालक्ष्मी भगवतींचा पातिव्रत्यानुसार अनुसार श्री बालाजींच्या रूपानं परिपूर्ती करून या विश्वधारक भगवंतांनी, पूर्णाद्वैताचा संदेश देण्यासाठी, द्वापारयुगात गालवशिष्य पांडू शर्मांना दिलेले अभिवचन. श्री महालक्ष्मींनी श्रीगोंद्यात सरस्वती तीरी श्रीपूर वसवून स्वतः राधाभावे अद्वैत साधनेचा अनुसार करण्याची अनुमती श्री पांडू शर्मा अर्थात पांडुमुनींना देऊन घडविली. अष्टवर्षीय गोपवेषातील भगवंत बालकृष्ण रूपात प्रकटले आणि पांडुमुनीस्वरूप झाले. त्यांनी या अद्वैताची खूण म्हणून पांडुरंग नामधारण केले. तर कुकुरमुनी शिष्य भक्त पुंडलिकाला, तीर्थाटन यात्रा यापेक्षाही आईवडिलांची सेवा हीच खरी परमेश्वराची सेवा आहे याची अनुभूती सर्वांठायी प्रकटविण्यासाठी, याच सरस्वतीचे भीमेच्या योगाने झालेल्या चंद्रभागा तीरी वाळवंटात, विटेवर तटस्थ होऊन भक्तभाव आणि परमेश्वर यांच्या द्वैताचे दर्शन घडविले. श्री गिरीबालाजी ते श्री विठ्ठल हा प्रवास पांडुरंगस्वरूपाला मध्यवर्ती ठेवून म्हणजे पूर्णाद्वैत मध्यवर्ती ठेवून घडला. प्रपंचात अभिवचन, सेवा आणि साधना यांना असलेले अनन्य महत्त्व जगन्नाथ विश्वधारक श्री विष्णूंनी चराचराला या अभिवचनातून दिले ही तीनही रूपे एकच! तीही शिवभक्तीनं प्रेरित शिवपार्वती निर्मित प्रपंचाचे पुरुषार्थपूर्ण संचालन करण्यासाठी भगवान विष्णूलक्ष्मींनी केलेला हा अभिवचनपूर्ती प्रवास!

शैशवावस्थेपासून मातोश्रींच्या मुखाने 'व्यंकटेशस्तोत्र' ऐकत होतो. ते केव्हा मुखोद्गत झाले कळलेच नाही. व्यंकटेशाचे हे यशगान प्रत्यक्षात अनुभूत होण्याचा योग मात्र महर्षि अगस्त्यमुनींच्या शोधयात्रेत आला. कदाचित यासाठीच, तोपर्यंत भगवान श्री बालाजींच्या दर्शनाचा योग आला नव्हता. व्यंकटेशस्तोत्राचा नित्यपाठ मात्र होतच होता. श्री व्यंकटेशांनी प्रकाशदर्शन घडविल्यापासून मन स्वरूप झाले. त्यातूनच मनोस्वरूप विचारापर्यंतचा प्रवास घडला.

*

६४. अगस्त्य दर्शनार्थ भ्रमण

षष्ट्यब्दीपूर्तीचा कार्यक्रम २४ ऑगस्ट २००७ रोजी झाला. पद्मश्री डॉ. यु. म. पठाण, कुलगुरु डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, लोकसाहित्याचे ज्येष्ठ संशोधक डॉ. प्रभाकर मांडे, ज्येष्ठ ग्रामीण तथा ललित साहित्यिक डॉ. आनंद यादव, नगरमधील ज्येष्ठ संशोधक डॉ. ह. कि. तोडमल यांच्यासह जवळपास पन्नासावर ज्येष्ठ साहित्यिक, संशोधक, समीक्षक कार्यक्रमाला आवर्जून उपस्थित होते. माझ्या पीएच.डी.च्या विद्यार्थ्यांनी या कार्यक्रमानिमित्त माझी ग्रंथतुला आणि सर्व ज्येष्ठ साहित्यिक, संशोधक तथा माझे सहकारी मित्र यांचे पूजन करायचे ठरविले होते. त्याबरोबरच माझ्या लेखनाच्या प्रकाशकांनाही निमंत्रित केले होते. त्यामुळे दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनीचे श्री. विश्वासराव दास्ताने, परिमल प्रकाशनाचे श्री. अनंत दाशरथे, मोरया प्रकाशनाचे श्री. दिलीपजी महाजन, 'अगस्त्य' कादंबरीचे प्रकाशक, पद्मगंधा प्रकाशनाचे श्री. अरुण जाखडे आवर्जून या कार्यक्रमाला उपस्थित होते.

कार्यक्रमातील माझ्या मनोगतात मी महर्षि अगस्त्यमुनींविषयीच्या कादंबरीचा उल्लेख विशेषत्वाने केला; तेव्हा सगळेच चमकले. मी एवढ्या प्राचीनतम विभूतिमत्त्वावर पौराणिक कादंबरी लिहीन असे बहुधा कोणालाच वाटले नव्हते. कार्यक्रम संपवून जेवण आदि गोष्टी होऊन, निरोप घेईपर्यंत अनकेजण कुतुहलनाने त्याविषयीच चर्चा करीत होते. श्री. अरुण जाखडेंशी संपर्क करून; विचारीत होते. काहींनी माझ्यावर प्रश्नांचा मारा केला होता. मी जमेल तशी उत्तरे देत होतो. कादंबरी लिहून श्री. अरुण जाखडे यांच्याकडे सुपूर्द केली खरी तरी मी अद्याप चांगलाच अस्वस्थ होतो. मला अजून मी महर्षि अगस्त्यमुनींच्या आज्ञेचे पालन केले वाटत नव्हते. तसेच माझे झोपेतून मध्येच जागे होणेही संपले नव्हते.

कार्यक्रम पार पडला. मी सेवानिवृत्त झालो. आता मला वेळही होता. त्यामुळे तर मी अधिकच अस्वस्थ झालो. मनाशी निश्चय केला, निदान प्राचार्य बोपर्डीकर यांनी त्यांच्या 'युगायुगातील अगस्त्य परंपरा' या पुस्तकातील उल्लेखित भारतातील अठ्ठावीस स्थाने तर पाहून येऊ या! या स्थानांमध्ये विशेषतः तमिळनाडूमध्येच अनेक स्थाने होती. त्यामुळे मी तिकडेच माझा मोर्चा वळवला.

कन्याकुमारीपासून सुरुवात करावी असे ठरविले. कन्याकुमारीच्या स्वामी विवेकानंद शीला स्मारकाच्या कार्यात, मोरया प्रकाशनचे श्री. दिलीपजी महाजन आणि त्यांच्या सौ. सुरेखा वहिनी जीवनव्रती म्हणून अनेक वर्षे सेवारत होत्या. त्यांचे मार्गदर्शन घेतले. कन्याकुमारीला स्वामी विवेकानंद केंद्रात पोचलो. केंद्र पाहून अखंड भारताच्या सांस्कृतिक संपन्नतेचे आणि विश्वात्मक कुटुंबियत्वाचे, सनातन भारतीय संस्कृतीचे पुनर्‌जागरण करून; विश्वात्मक सनातन हिंदूधर्मराष्ट्राचे, अध्यात्मनिष्ठ स्वप्न पाहणाऱ्या महामनाचे मनात पूज्य भावाने स्मरण करतांनाच; हेच कार्य लाखो वर्षांपूर्वी माझ्या महर्षि अगस्तिमुनींनी अर्थात शिवस्वरूप रामभक्ताने केले. याचे स्मरण होऊन अंग शहारत होते. सत्ययुगापासून ते कलियुगापर्यंत हा विश्वात्मक कैवल्यलीलेचा अनुभव तद्रुप होऊन घेण्याचा सनातन खटाटोप. मी त्याच तत्त्वाच्या आज्ञेने, त्याच तत्त्वाच्या शोधनार्थ पू. स्वामी विवेकानंदांसमोर उभा होतो.

केंद्रातील महत्त्वाच्या व्यक्तींना माझा मनोदय सांगितला. श्री. दिलीप महाजनांच्या परिचयाचा चांगला उपयोग झाला. मला हवी तशी माझ्या प्रवासाची सोय झाली. श्री. पवनलिंगम नावाचा मध्यम वयाचा सारथी आम्हाला मिळाला. काही दिवस मुंबईत वास्तव्य केल्याने त्याला मराठी समजत होती, हिंदी कळत होती, इंग्रजीवर प्रभुत्व होते आणि तमीळ तर त्याची मातृभाषाच होती.

त्याच्यासोबत, त्याच्या कारमधून मी आणि उषा निघालो. त्यानं सुरुवात केली तीच आम्हाला आईवडील मानून. त्यामुळे आमचे सर्वच प्रश्न सुटले. अनेक अतिमहत्त्वाच्या, अगदी अटलजी, अडवानी, एकनाथजी यांसारख्यांचे सारथ्य त्याने केले होते. मी त्याला महर्षि अगस्तिमुनींची मला ज्ञात झालेली स्थाने सांगितली. त्याला अवगत असलेल्या स्थानांची त्याने त्यात भर घातली आणि त्याने आमच्या प्रवासाची मोहीम आखूनच सुरुवात केली.

अगदी बारा-तेरा किलोमीटरवर असलेल्या अगस्त्यपट्टीला आम्ही प्रथम

गेलो आणि मी थक्कच झालो. तेथील सेवेकरी पुजाऱ्यांनी सांगितलेली माहिती अपूर्व होती. महर्षि अगस्तिमुनींच्या स्थापत्यशास्त्रानुसार उभारलेले अतिप्राचीन शिवालय होते. अनेकदा त्याचे पुनरुज्जीवन करूनही मूळ स्थापत्याला बाधा येणार नाही याची काळजी घेतली होती. बाहेर बेलाच्या झाडाखाली महर्षि अगस्तिमुनींची पद्मासनातली ह्युमनफिगरमधील मूर्ती पाहिली आणि अगस्त्य पंचायतनाविषयी त्या पुजाऱ्यानं सांगितलेली परंपरा माझ्या मनात नोंदवितांना, मला सत्यासत्य आणि युगांच्या परिवर्तनाचे संकेत, अंतर्मनाला जाणवून खातरजमा होत होती. दक्षिणेतील सर्व मंदिरांवर अगस्त्यशैलीचा मोठा प्रभाव आहे हे सांगितल्यावर तर माझी उत्सुकता शिगेला पोचली. मी नोंदी करीत होतो पण कॅमेरा किंवा टेरपेकॉर्डरही घेतला नव्हता. याचे एक कारणही होते. मला केवळ आणि केवळ महर्षींच्या आज्ञेनुसारच लिहायचे आहे, हा संकल्प होता.

अगस्त्यपट्टीचे अगस्त्येर कोयल अर्थात अगस्ति मंदिर पाहून आम्ही थेट 'अगस्त्येर फॉल्स'कडे गेलो. अगस्त्येर फॉल्स हे अतिपवित्र तीर्थक्षेत्र महर्षि अगस्त्यांनी निर्माण केलेल्या ताम्रपर्णी नदीचे हे धबधबे अतिविलोभनीय, लोक स्नानादि करून, महर्षि आणि शिवदर्शन करतात. अगस्त्यांचे एक छोटेखानी मंदिर आणि त्यात महर्षींची भव्य उभी मूर्ती लक्ष वेधून घेते. शुभाशीर्वाद देणारा हात आणि दुसऱ्या बाजूला हातात कमंडलु अशी ही मूर्ती विश्वाच्या कल्याणासाठी कार्यरत आहे. मंदिराच्या बाजूला सातआठ खोल्यांचा हा आश्रम. त्यातील एक खोली अगस्त्यांच्या सेवेतील सिद्ध सेवेकऱ्याची. ते सिद्धपुरुष कोठे परगावी गेले होते. पुस्तके मात्र मिळाली. रात्री पुन्हा कन्याकुमारीला मुक्कामाला आलो. दुसऱ्या दिवशी आम्ही केंद्र सोडून थेट बाहेरच पडणार होतो.

वैदुर्य आणि कुंजर पर्वताजवळ महर्षि अगस्तिमुनींचा आश्रम असल्याचे सांगितले जाते. आता केवळ अवशेषात्मक स्थाने आहेत. रामसेतूजवळ मात्र अगस्त्यांचा आश्रम असावा, याच्या खुणा जाणवतात. सेतूजवळच्या मंदिरात महर्षि अगस्त्येर यांची एक काष्ठ मूर्ती पाहावयास मिळाली. शिवालय-रामेश्वर आणि राममंदिर मात्र समुद्रकिनाऱ्यावर पाहाता आले. शिवपिंडींची गर्दी मात्र सर्वत्रच पाहावयास मिळते. वैदुर्य पर्वतावर जाता आले नाही. वर फारसे काही नसल्याचे सांगण्यात आले तरी येथे 'मणिमती' नगरी असावी व धर्मराज येथे येऊन गेले असावेत, अशी माहिती मिळते. अगस्त्यकूट किंवा अगस्त्यमैल,

पोथियिल किंवा पाथियैय पर्वत, वेदारण्य अर्थात वेद्पुरी येथील शिवमंदिराजवळ प्राचीन काळी आश्रम असावा. अगस्त्यशैल, अगस्त्यश्रृंग अशी अनेक स्थाने डॉ. बोपर्डीकर यांच्या 'युगायुगातील अगस्त्य परंपरा' या पुस्तकात उल्लेखिली आहेत. त्यापेक्षा कितीतरी अधिक स्थाने केरळ आणि तमिळनाडूमध्ये पवनलिंगमने, स्थानिक लोकांच्या मदतीने दाखविली. बहुतेक ठिकाणी मंदिरांच्याजवळ अगस्त्यांचे स्थान पाहायला मिळाले. गमतीची आणि आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे दक्षिणेतील निरनिराळ्या कोयलमध्ये अर्थात मंदिरांमध्ये हारीने सिद्धांच्या मूर्ती असल्याचे सांगण्यात आले. अगस्त्यांना अगस्त्येर असे सर्वत्र म्हणले जाते असे आढळले. तामीज असे तमीळ भाषेचे जन्मदात्रे म्हणूनही अगस्त्यांचा उल्लेख आढळला. तमीळ भाषेचे व्याकरणकार म्हणून त्यांचा उल्लेख पाहिलेला होता. मंदिरांमधील सिद्धांच्या मूर्तींमध्ये दुसऱ्या क्रमांकाची मूर्ती अगस्त्यांची होय. केरळ, तमिळनाडू यांत अगस्त्य नाडीशास्त्राची, अर्थात भूर्जपत्रावरील भविष्यसंहितेची माहिती मिळाली. महर्षि अगस्त्यांना, कार्तिकेय किंवा आय्यप्पा अर्थात स्कंद यांच्याएवढेच, भगवान अगस्त्येर म्हणून म्हटले जाते हेही समजले.

केरळ आणि तमिळनाडू हिंडून चेन्नईला आलो. तेथील हॉटेलमालकाने तर अगस्त्यमार्गे जाणाऱ्या षोडष सिद्धांची नावेही सांगितली. सूचिंद्रममधून अगस्त्य बुक स्टॉल प्रकाशनातून आणलेली काही पुस्तके मी त्यांना दाखवली. त्यांच्याकडून इंग्रजीत त्यांचा परिचय करून घेतांना मी आणि उषा थक्क होत गेलो. साहित्य, संगीत, कला, वैद्यक, भविष्य, पौलस्त्य, पुलह ही गोत्रे आणि अगस्त्य गोत्र यांचा संबंध, अगस्त्य तारा आणि सप्तर्षीतील अगस्त्यांचे स्थान हे, सगळे समजून घेतांना अचंबित होऊन; आम्ही विचार करीत होतो. महर्षि अगस्तिमुनी यांनी संपूर्ण दक्षिण भारत अगदी श्रीलंकेसह व्यापला होता, असे लक्षात आले. अनेक परंपरागत अगस्त्य, पौलस्त्य, पुलह गोत्री लोकांतील अगस्त्य स्थानांवरील लोक अगदी परंपरेने स्वतःला अभिमानाने अगस्त्य म्हणून घेतात हे ऐकून, तमिळ भाषा, तमिळ व्याकरण, नाडीकेंद्रातील परंपरा, यांच्याविषयी गुरुशिष्य आणि आश्रम कुलगुरु परंपरा यांचा उलगडा झाला. या सर्व प्रवासात दक्षिणेतील वैभवसंपन्न, भव्य आणि दक्षिणी वास्तुशास्त्राचा लौकिक नमुना म्हणून असलेली मंदिरे पाहून थक्क होत गेलो. पवनलिंगम हा आमचा सारथी, मार्गदर्शक आणि मित्रही झाला. हे सगळे होत असतांना मनात महर्षि अगस्तिमुनी जे करीत होते; त्यात आणि

प्रत्यक्ष दर्शन झालेल्या स्थानात आणि माहितीत खूपच अंतर पडत होते. मी ठरविल्याप्रमाणे महर्षींनी निर्देशिल्याप्रमाणे कादंबरी लेखन करून मोकळा झालो होतो. त्यातील कितीतरी अद्‌भूत उल्लेखांचा मी भ्रमंती करतांना प्रत्यक्ष अनुभव घेत होतो.

केरळ, तमिळ पाहून झाल्यावर मी कर्नाटक, आंध्र आणि ओरिसा याही प्रांतात भटकून आलो. कर्नाटकातील ब्रह्मगिरी, तळकावेरी, पूर्वेकडील महानदी, कर्नाटकातील अंजनेय, बदामी अशी तुरळक स्थाने पाहून झाली. कर्नाटक आणि आंध्र व ओरिसा यापेक्षा महाराष्ट्रात स्थाने अधिक आहेत, असे लक्षात आले. त्यातील केंद्रस्थान अकोले अगस्ति आश्रम आहे हे नक्की यावर ठाम मत तयार होत गेले. महाराष्ट्रात रामटेक, अमरावती–कौंडिण्यपूर, अनकाई, नेवासा, बोधेगाव, कोल्हापूर, लातूर–तेर, टाकळी ढोकेश्वर आणि आता तर जवळपास वीसबावीस स्थानांचा शोध लागला आणि आणखी लागतोच आहे. नाशिक–तपोवन, पंचवटी, ब्रह्मगिरी, इगतपुरी, रत्नगड, सिद्धेश्वर, कितीतरी जवळपास असलेली स्थाने सांगता येतात. जवळपास दक्षिणेतील पूर्व आणि पश्चिम किनारा आणि गोदावरी, कावेरी नद्यांच्या परिसरातील स्थाने भटकून झाल्यावर, अचानक उत्तरेत भटकण्याचा योग आला.

चैतन्य ट्रॅव्हल्सच्या माध्यमातून जवळपास दीड महिन्याची यात्रा घडणार होती. आम्ही उभयतां ठरवून या यात्रेला जायचे ठरविले. सोबत धाकटे बंधू श्री. रमेश आणि त्यांच्या सौभाग्यवती अपर्णा होत्या. मनात अभ्यासलेली अगस्त्यस्थाने, यादी करून घेऊनच निघालो. नर्मदा, विंध्य, कुरुक्षेत्र–पेहेगाव, उज्जैन, काशी, गया, प्रयाग ही स्थाने तर सहजच होणार होती. परंतु केदारनाथ, बद्रीनाथ, काठमांडू, वैष्णवदेवी ही स्थाने होणार होती. यांच्या जवळपास हिमालयातील अगस्त्यवट पाहता येणार होताच. आमची यात्रा एक–एक स्थान पाहात निघाली होती. केदारनाथ–बद्रीनाथ, हरिद्वार यांचे आकर्षण मोठे होते.

गढवाल परिसरात अगस्ति मुनिग्राममध्ये मंदाकिनी तटावर आम्ही महर्षि अगस्तिमुनी आश्रमाशी पोचलो. माझा आनंद गगनात मावत नव्हता. अधीरपणाने मी आणि उषा बरोबरच्या सर्वांना घेऊन आश्रमात महर्षींच्या मंदिराशी पोहोचलो. सुदैवाने मंदिर आणि आश्रमाचे पुजारी सेवक आणि आश्रमाचे व्यवस्थापक प्रमुख बैंजल होते. मी पुढे झालो. आतमध्ये जाऊन दर्शन घेण्याचा मानस होता. बैंजल

गुरुजी पुढे आले. ''बाहरसेही दर्शन ले लो। आप अंदर नही जा सकते।'' बैंजलजी म्हणाले. आम्ही मनोभावे महर्षींचे दर्शन घेतले. नवधातूंची तांबूस तेजस्वी मूर्ती आमचे लक्ष खेचून घेत होती. मूर्तीच्या भोवती नवग्रहांची शृंखला होती. जणू नवग्रहांची माळा अगस्त्यांना घातली असावी. नेहमी महर्षींची ठेंगणी, पोट मोठे असलेली मूर्ती दाखविली जाते. अनेकदा महर्षींचे वर्णनही तसेच केलेले असते. नहुषाच्या कथेत तर महर्षि ठेंगणे असल्यामुळे, पालखी त्यांच्या बाजूला झाली आणि नहुषांना इंद्रपदावरून खाली उतरून सर्प होण्याच्या शापाचे धनी व्हावे लागले. मी महर्षींच्या विभूतिमत्त्वात हरवलो होतो.

''महाराजजी हम फोटो खिंचना चाहते हैं।'' मी विचारले.

''नही नही, फौटु खिंचना मना है।'' बैंजलजी म्हणाले. मी त्यांना मी महर्षि अगस्त्यांविषयी लिहित आहे, मला महर्षींनी लिहून प्रकट करण्याची आज्ञा दिली आहे इ. गोष्टी सांगू लागलो. ऐकणे तर सोडाच! बैंजलजींचा गोरापान देह लालबुंद झाला, डोळे इंगळासारखे झाले.

''क्या बोल रहे आप। आप कुछ नही लिख सकते। ऋषी महाराज के बारे मे लिखना तो दूर कोयी प्रयास भी नही कर सकता। जिसने लिखने का प्रयास किया वह चल बसा! इसलिये ऐसे बोलना भी पाप है।'' बैंजल बोलत होते.

मी चटकन बैंजल नावाच्याच एका माणसाने अगस्तिमुनिग्राममधील 'महर्षि अगस्तिमुनी आश्रम'विषयी लिहिलेली पुस्तिका दाखवली. बैंजल आणखी भटकले. ''यै पुस्तिका है, यहां का परिचय देने के लिये। ये महर्षि विद्या या चरित्र की किताब नही है। लेकीन लिखनेवालेको भी बहूत कुछ हो गया। कृपा करके आपको जीना है तो खुदको बचाओ।'' बैंजल पुन्हा कडाडले.

''लेकीन मुझे तो महर्षीने ही आज्ञा दी है।'' मी पुन्हा सांगण्याचा प्रयत्न केला. तसे ते आणखी भडकले. ''ऐसे कहनेवाले बहुत सारे आते है। कुछ लोग तो ऐसा भी कहते है महर्षि दक्षिणमे गए तो बाद मे वापस नही आये, ये भी झूट है। भगवान महर्षि हरदम पुरे विश्व में संचार करते है। कुछ लोग अगस्ति नाडी के बारे में बोलते है। लेकीन महर्षि भविष्य के बारे में जो कुछ कहते है वो तो यहांसेही कहते है। हम इसलिये तो यहां परंपरासे सेवा मे हैं।'' बैंजल म्हणाले.

''महाराजजी आप के साथ तो यहां फोटु लेना चलेगा?'' मी पुन्हा विचारलेच. ''नही नही, ऐसा कुछ मत करो, कितने भी बडे लोग आये तो भी

हम इसकी अनुमती नही दे सकते।'' बैंजल म्हणाले. ''आप अगर चाहते तो बाहर से फोटु ले सकते हैं। बैंजल म्हणाले. अखेर ते निदान एवढ्या गोष्टीला तयार झाले. आम्ही फोटो घेऊन निघालो. माझ्या डोळ्यांसमोरून त्यांची मूर्ती मात्र हलेना. पुढे प्रवासात मी थोड्याफार प्रमाणात विसरण्यात यशस्वी झालो.

पुढे दहा साली मी पुन्हा अगस्ति मुनिग्राममध्ये परत आलो आणि आश्चर्याने थक्क झालो. पुन्हा तीन वर्षांनंतर बैंजल मला पाहात होते. आत्ता ते चिडले तर नाहीच पण त्यांनी माझे स्वागत केले. ''पिछली बार मैंने आपको कोई अनुमती नही दी थी, लेकिन आप जाने के बाद, हमे वह हमारी भूल थी ऐसा साक्षात्कार हुवा। आपने तो उपासना के लिये ग्रंथ लिख दिया। आईये हमसे सत्कार स्वीकार करें।'' बैंजल म्हणाले आणि माझ्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही.

''हां मै आपको वही किताब देना चाहतां हूँ।'' मी म्हणालो.

''कुछ जरुरत नही, पिछले सालही आपके पाससे कोई महाराज आये थे, आपने उनके साथ किताबे भेजी है।'' बैंजल मला म्हणाले आणि मी आणखीच चकित झालो. मी आत जाऊन अगस्त्यांचे पूजन करू शकलो. बैंजलजींनी सत्कार केला. त्यांच्यासह फोटोही काढून घेतला. मी धन्य झालो.

पुढे ठरल्याप्रमाणे आमची यात्रा होत गेली. अगस्तींची स्थाने पाहून मी कृतकृत्य होत गेलो. विष्णुगयेतील विष्णूपद हेच अगस्त्यपद होय हे ऐकून थक्क झालो. काशीनगरीत अगस्त्यकुंड या महर्षींच्या निवासस्थानी गेलो. तेथे महाराष्ट्रीय पुजारी सेवक श्री. संजय रोहे भेटले आणि थेट अकोले आश्रमाची नाळ जुळल्यासारखे वाटले. उज्जैनचे अगस्त्येश्वर दिव्य लिंग पाहिले आणि अद्भूत संवेदना जागृत झाली. हिमालयामधील अगस्त्यांचा संचार निरनिराळ्या ठिकाणी ऐकला आणि धन्यता वाटली. भारतातील जवळपास अठ्ठावीस स्थाने पाहून झाली होती. दीडदोन महिन्यांनी घरी परतलो.

परतल्यावर अस्वस्थता आणखी वाढली. कादंबरीपेक्षा काही वेगळं लिहिलं पाहिजे. माहिती, चरित्र आणि उपासना साधन सारं सिद्ध होईल, असं काही लिहावंसं वाटत होतं. विचार करीत होतो. महर्षींना नेमकी माझ्याकडून कोणती सेवा अपेक्षित होती? कादंबरी लेखनाने एक पाऊल पुढे टाकले होते. आत्मविश्वास वाढला होता. लिहावेसे वाटे आणि दिवस पुढे ढकलला जाई.

*

६५. महर्षि अगस्त्यांचा संकल्प !

श्री. अरुण जाखड्यांचा फोन आला. ''सर, 'अगस्त्य' तयार आहे, काय करूया?''

''वा, वा! चांगले प्रकाशन करूया ना! प.पू. स्वामी गोविंददेव गिरींच्या शुभहस्ते प्रकाशन करूया. त्याशिवाय विक्री नको.'' मी म्हणालो.

''मग असं करा, तुम्ही लगेच तारीख घ्या आणि कार्यक्रम ठरवून टाका. मला कळवा.''

''बघुया, मी आजच संपर्क करतो!'' मी म्हणालो आणि लागलो कामाला. मध्यंतरी प.पू. स्वामींशी कोणताही संपर्क झाला नव्हता. मी सेवानिवृत्त होऊन; आता दीड वर्ष उलटलं होतं. विचार केला. श्रीमान नंदलालजी मणियारशेठना फोन केला.

''या, समक्ष बोलून ठरवू!'' शेठ म्हणाले. ''बोलणे झाले. त्यांनी लगोलग फोन केला. लागला नाही. मग त्यांनी मला मोबाईल संपर्क नंबर दिला. म्हणाले तुम्ही फोन करीत राहा, मीही फोन करतो. माझा संदर्भ द्या. बघू, बिझी असतात, पण प्रयत्न करायला काय हरकत आहे?'' मणियारशेठ म्हणाले.

''मी असं ठरवलंय, माझ्या लेखनाला चालना देण्याचं काम प.पू. स्वामींनी केलं आहे. त्यांच्या हातात पुस्तक दिल्याशिवाय पुस्तक बाजारात आणायचं नाही!'' मी म्हणालो.

''सर, असं आहे. हे तुमचं श्रद्धेचं झालं. बघुया काय मार्ग निघतो!'' शेठ म्हणाले.

मी घरी आलो. फोन करायचा धडाकाच लावला. फोन उचलला जाईना. एकदोन वेळा तर लगेचच कट झाला. सुमारे साडेबाराचा सुमार असावा. मणियार

शेठजींचा फोन आला. मी आतुरतेने फोन घेतला, ''काय, झाला संपर्क?''

''मी बोललो त्यांच्याशी, पण, अहो त्यांचे पुढे सहा महिन्यांचे कार्यक्रम लागलेले आहेत आणि या महिनाभरात तर रश आहे. ते पुण्यातच असणार नाहीत. तेव्हा कसं करता?'' शेठजींनी सांगून टाकलं.

''नाही नाही शेठजी, आपल्याला प्रयत्न केलेच पाहिजेत. त्यांच्या हातात पुस्तक दिल्याशिवाय विक्री नाहीच!'' मी ठामपणे म्हणालो.

''सर, अहो मी बोललो त्यांच्याशी, पण त्यांना वेळच नाही. मध्येच पुण्यात येतात नि लगेच प्रवासाला निघतात. कसं जमणार?'' मणियारशेठ म्हणाले.

''ते पुण्यात जेव्हा असतील या आठदहा दिवसात तेव्हां, ते सांगतील त्या वेळेला मी आणि प्रकाशक त्यांच्याकडे जाऊन त्यांच्या हातात पुस्तक देऊ. मग प्रकाशनाची गरज नाही!'' मी म्हणालो.

''सर, असं करा, मी बोललोय पण तुम्ही फोन लावा. ते आत्ता ॲव्हलेबल आहेत.'' मणियारशेठ म्हणाले. मला तेच हवे होते. समक्ष माझे बोलणे होणे मला महत्त्वाचे वाटले.

मी फोन लावला. उचलला गेला. ''कोण?'' पू. स्वामींनी विचारलं.

''मी सहस्रबुद्धे सर बोलतोय!'' मी सांगितलं.

''हां, बोला सर!'' पू. स्वामींची अनुमती मिळताच, मी एका दमात सारंकाही सांगून मोकळा झालो. पू. स्वामी हां हां करीत होते.

''सर, अहो, तुमचं पुस्तक तयार आहेना, मी वितरीत करायला अनुमती देतो. सवडीने मला द्या! अडून राहू नका!'' पू. स्वामी म्हणाले.

''महाराज, आपण थोडा वेळ काढा या महिन्यातली कोणतीही तारीख काढा. मी नगरमध्ये समारंभ आपण सांगाल त्या वेळेला आयोजित करतो!'' मी आग्रही उताविळीने म्हणालो.

''अहो या महिन्यात शक्यच नाही. तुम्ही मी सांगितलं तसं करा!'' पू. स्वामी बहुधा फोन ठेवण्याच्या तयारीत होते.

''स्वामी, स्वामी, आपण पुण्यात असाल त्या वेळेत प्रकाशक आणि मी आपल्या निवासी येतो. आपल्या हातात पुस्तक देतो. दर्शन घेतो. मग माझं काही म्हणणं नाही!'' मी हट्टालाच पेटलो होतो.

''आं, असं करा, परवा मंगळवारी, दुपारी तीन तीसला या, मी पंधरा

मिनिटं आपल्याला देतो. नंतर मला पाच वाजता हरिद्वारला जायला निघायचंय, वेळेत या, तुमचा हट्टच आहे. अन्यथा!'' पू. स्वामी म्हणाले.

''स्वामीजी आम्ही बरोबर वेळेत पोचतो! हवं तर मणियारशेठना घेऊनच येतो.'' मी म्हणालो.

''ठीक आहे. या!'' पू. स्वामी म्हणाले. फोन ठेवला नि मी अतीव आनंदाने मणियारशेठना फोन केला.

''हां, सर बोला काय झालं?'' शेठजींनी विचारलं. मी सांगताच ते म्हणाले, ''अरे वा! चला! मार्ग निघाला. पण परवा मी बाहेरगावी चाललोय, आपण जाऊन या!'' शेठजी म्हणाले.

मी लगोलग अरुण जाखडेंना फोन केला. त्यांना सारं सांगितलं. ''ठीक आहे जाऊया'' ते म्हणाले. झालं ठरलं. मनासारखं. संकल्प महर्षि अगस्तिमुनींनी पूर्ण करून घेतला. मला धन्यता वाटली. अवकाशाच्या अनंतातूनच सारी सूत्रं हलवली जातात असं वाटलं.

मी आणि उषा जेवता जेवता मंगळवारी कसं, केव्हा पुण्यात जायचं याची चर्चा करीत होतो. महर्षींविषयी आणि स्वामींविषयी परोपरीने बोलत होतो. 'अगस्त्य महात्म्य' समर्पण करवून घेतलं होतं. आता ही सेवाही भगवान अगस्ति रुजू करून घेत होते. जेवण आटोपलं. दोनसव्वादोन वाजले असतील.

फोन खणाणला. पाहिलं. पू. स्वामींचाच होता. धडधडलं. पुन्हा रहित होतं की काय? वाटलं. ''हॅलो!'' मी फोन घेतला. ''सर, होळीपौर्णिमेच्या दिवशी संध्याकाळी सहा वाजता कार्यक्रम करता? अहो तुमचा फोन ठेवला नि माझे त्या काळातले सगळे कार्यक्रम रद्द झाले. हनुमान चालिसा ग्रुपचाही हट्ट होता त्यांचाही कार्यक्रम राहिला आहे. दोन्ही एकत्रच करू! मनियारशेठना सांगा!''

''हो हो. चालेल ना!'' आनंदाने मी अक्षरशः ओरडलोच. ''मी करतो, आपली वाट पाहातो!'' मी म्हणालो.

''ठीक आहे'' महाराज म्हणाले.

मला आता आभाळ ठेंगणे झाले झाले होते. महर्षि भगवान अगस्त्यांना मनोमनी वंदन केले. हे सारं त्यांनीच घडविलं असावं अशी माझी भावना होती. लगोलग मणियारशेठना फोन केला, त्यांना सगळा वृत्तांत सांगितला.

''मी बोलतो हनुमान चालिसाशी. आत्ताच महाराजांचा मलाही फोन आला

होता. तुम्ही या मग आपण ठरवू.'' मणियारशेठ म्हणाले.

मी पाठोपाठ अरुण जाखडेंना फोन केला. आठच दिवस हातात होते. सणाचा दिवस होता. पण अरुण जाखडेंनी काही आढेवेढे न घेता मान्य केले. मी कामाला लागलो.

श्री. मणियारशेठजींना भेटलो. कार्यक्रमाचे स्वरूप ठरले. महर्षि अगस्तिमुनींवर पीएच.डी. पारीत केलेले डॉ. म. ना. बोपर्डीकर, मला महर्षींच्या अनुभवासंदर्भात अचूक मार्गदर्शन डॉ. सु. प्र. कुलकर्णी, भागवताचार्य ह.भ.प. अशोक महाराज कर्डिले, श्रीमान नंदलालजी मणियार यांना प्रमुख विशेष उपस्थित म्हणून निमंत्रित केले. पत्रिका छापल्या. अरुण जाखडे ग्रंथ घेऊन पुण्याहून येणार होते. होळीचा सण असूनही ही सर्व मंडळी यायला तयार झाली. घरातील होलिकोत्सवाचे कुळधर्म बाजूला सारले. अकोल्याहून गुरुवर्य शाळिग्राम सर, अगस्ति ट्रस्टचे मॅनेजर रामनाथ मुतडक, एक विशेष ट्रस्टी खास उपस्थित राहणार होते. हे सगळे नियोजन झाले.

एक वेगळाच दुःखद प्रसंग अचानक निर्माण झाला. माझ्यावर विशेष प्रेम करणारे आमच्या हिंद सेवा मंडळाचे मानद सचिव श्रीमान रत्नाकरजी दसरे यांचे निधन झाले. ते आजारी होते पण प्रकृती सुधारत होती. रात्री अचानक प्रकृती बिघडली आणि पहाटेपर्यंत ते गेलेसुद्धा. वार्ता वाऱ्यासारखी नगर शहरात पसरली. त्यांची अंत्ययात्रा दुपारी बारा वाजता निघणार होती. त्यांच्या सौ. दसरे मॅडम याही सौ. उषाच्या ज्येष्ठ मैत्रीण होत्या. संस्था आणि खाजगी संबंध दोन्ही लक्षात घेता प्रश्न उपस्थित झाला. मी विचारात होतो तेवढ्यात श्री. नंदलाल मणियारशेठजींचा फोन आला, ''सर वार्ता समजली. मग कार्यक्रमाचं काय करायचं?'' त्यांचा प्रश्न रास्तच होता. ते स्वतः तर आमच्या संस्थेचे ट्रस्टीच होते. त्यांच्या प्रश्नाचा रोख नीटसा समजला नव्हता.

''शेठजी वार्ता समजली. मी आत्ता तिकडेच निघालोय. मलाही बरेच लोक फोन करून कार्यक्रमाचं काय; म्हणून विचारीत आहेत. मी सांगतो म्हणून त्यांना सांगितलं. सगळे अंत्ययात्रेत भेटणारच आहेत.'' मी देखील निश्चित काय करावे या संभ्रमात होतो. कार्यक्रम व्हावा ही भगवान महर्षि अगस्तिमुनींचीच इच्छा होती. अन्यथा पू. स्वामी गोविंददेव गिरींचे कार्यक्रम रद्द कसे झाले? एव्हाना ते तर नगर शहरात पोहचतच असतील. त्यांना अनेकांच्या घरी विशेष पाद्यपूजादी

गोष्टींकरिता जायचेच होते. अंत्ययात्रा दोनअडीचपर्यंत संपेलच. कार्यक्रम थेट पाच तीसला ठरला आहे म्हणजे सहा वाजतीलच. हनुमान चालिसाचा कार्यक्रम रद्द करण्याचा प्रश्न नव्हता. मी मनाशी निश्चय केला. डॉ. बोपर्डीकर माजी प्राचार्य त्यांना फोन केला. सगळी परिस्थिती सांगितली. कार्यक्रम नियोजित आहे, करायला हरकत नाही तरी डॉ. सु.प्रं.चा सल्ला घ्यावा असं त्यांनी सुचविलं. मी डॉ. सु.प्रं.ना विचारलं या आणि अशा गोष्टींत डॉ. सु. प्र. कुलकर्णी भक्कम आणि धुरीण. ते पटकन म्हणाले, ''नाही नाही, कार्यक्रम कशाला रद्द करायचा, नियोजित कार्यक्रम आहे. अगदी एकच वेळ असती तरी अंत्यदर्शन घेऊन येऊन कार्यक्रम करायला हरकत नव्हती! अहो दुःख आपलंच आणि आनंदही आपलाच! फार तर श्रद्धांजली वाहू!'' सु.प्र. म्हणाले नि माझा जीव भांड्यात पडला.

अंत्यदर्शनप्रसंगी मणियारशेठ भेटले. त्यांना मी डॉ. बोपर्डीकर आणि सु.प्र. यांच्याशी झालेली चर्चा सांगितली. ''सर, तुम्हाला काय वाटतं, तुमचं दसरे साहेबांशी खूपच जवळचं नातं जमलं होतं?'' त्यांनी पुन्हा विचारलं. ''ते खरं आहे. हा भगवान महर्षि अगस्तिमुनींच्या इच्छेने कार्यक्रम होतो आहे. तो रद्द करण्याचा अधिकार मला नाही. आपण कार्यक्रम करूयाच.'' मी म्हणालो. ''ओ.के. करूया, योग्य आहे!'' त्यांनी दुजोरा दिला आणि पुन्हा सर्वांना निरोप दिले. 'कार्यक्रम होणार आणि वेळेवरच होणार आहे.'

लक्ष्मीनारायण मंदिरात कार्यक्रम ठरला होता. दाणेडबऱ्यातलं हे सांस्कृतिक केंद्र. मी आणि सौ. साडेचार वाजताच हॉलवर आलो. पाहाता पाहाता हॉल अक्षरशः खचाखच भरला. दुपारच्या प्रसंगाचा मागमूसही कार्यक्रमस्थळी दिसत नव्हता. माझे विद्यार्थी अतिशय चोखपणे दिलेली जबाबदारी पार पाडीत होते. अपेक्षित सर्व मंडळी जमली. काही वेळातच पू. स्वामींचे आगमन होणार होते. मी त्या गर्दीत रंगून गेलो होतो.

''अहो पण जाखडे अजून आले नाहीत?'' उषानं आठवण करून दिली आणि मी उडालोच. मी फोन लावला. लवकर फोन लागेना. रेंज मिळत नव्हती. अखेर एकदाची रेंज मिळाली. ''कुठं आहात?'' मी विचारलं. ''अहो, अजून मी सुप्याला पोचतोय! त्याचं काय झालं.'' मला ऐकणं भागच होतं. मला घाम फुटला. ज्या पुस्तकाचं प्रकाशन व्हायचंय ते पुस्तकच अद्याप हातात नाही. ते

बोलत होते.

''अहो आम्ही शिक्रापूरला पोचत होतो तोच गाडी बंद पडली. ती खटपट करूनही सुरू होईना. गाडी हायर केलेली आहे. त्या एजन्सीला फोन केला. सुदैवानं त्या एजन्सीनं लगेच दुसरी गाडी पाठवली. त्यातच तास गेला. गाडी आल्यावर पुस्तकं वगैरे या गाडीतून त्या गाडीत चढवण्यात वेळ गेला. त्यात येण्याचं टेन्शन. आता अर्धा तासात पोचतो. नगरजवळ आलं की फोन करतो. तिथं कसं यायचं या ड्रायव्हरला माहीत नाही!'' अरुण जाखड्यांनी भरपूर दळण दळलं. काही पर्यायच नव्हता. नवीच अडचण.

''ठीक आहे. मी तुमचा फोन नंबर देऊन एक विद्यार्थी पुढे पाठवतो, तो सारखा तुमच्या संपर्कात राहील, या जरा लवकर!'' मी म्हणतोय तोच ते म्हणाले, ''आता ड्रायव्हरवर!'' ''असू द्या, या!'' मी म्हणालो. मनातून चांगलाच हादरलो, गोंधळलो. काय चाललं आहे, काही कळत नव्हतं.

मणियारशेठना गाठलं. त्यांना सगळी परिस्थिती सांगितली. ''सर, आता ते अर्ध्या तासात पोचतील, काळजी करू नका. अजून महाराजांनाच यायला पंधरा-वीस मिनिटं लागतील, ते आल्यानंतर अगोदर हनुमान चालिसाचा पाठ होणार आहे. मी बरोबर व्यवस्था करतो.'' मणियारशेठनी माझी परिस्थिती ओळखली. आम्ही अरुण जाखडे येताच त्यांच्या पुस्तकांचा स्टॉल कुठे, कसा लावायचा याची व्यवस्था केली होती. सवलतीच्या दरात पुस्तकं उपलब्ध होतील असा फ्लेक्स लावला होता. ती सर्व व्यवस्था एकदा पाहून घेतली. तिथं एका विद्यार्थ्याला जबाबदारीने थांबायला सांगितले आणि प.पू. स्वामींच्या स्वागतासाठी प्रवेशद्वारावर येऊन थांबलो.

माझे सगळे लक्ष महाराजांच्या आणि ग्रंथाच्या आगमनाकडे लागले होते. वेळ पुढे जात होता. प.पू. स्वामी गोविंददेव गिरिजी महाराज कार्यक्रम आटोपून हॉलकडे निघालेत असा निरोप आला. आम्ही सारेच सावध झालो. तरी माझा एक डोळा ग्रंथाची प्रतीक्षा करीत होता. स्वामी कोणत्याही क्षणी पोचतील म्हणून आम्ही आतुरतेने वाट पाहात होतो. तोच अरुण जाखडेंची गाडी आली. मी पळालो. तर उतरतांनाच त्यांना म्हणालो, ''पळा लवकर, महाराज येताहेत.'' त्यांच्या सौ.ही बरोबर होत्या.

डॉ. पारगावकर खास त्या कार्यक्रमाला येणार होते. ते जाखड्यांचे मामा. ते

पुढे होऊन म्हणाले, ''अरुण तू जा, आम्ही पाहातो!'' अरुण जाखडे आले थेट माझ्या शेजारी येऊन उभे राहिले आणि पू. स्वामींची गाडी आली. प.पू. स्वामी गोविंददेव गिरिजी महाराज कारमधून बाहेर आले. माझ्याकडे पाहून प्रसन्न हसले. मी झुकून नमस्कार केला. सर्वांकडे स्नेहाळ नजरेने पाहात ते आमच्यासमवेत व्यासपीठाकडे निघाले.

कार्यक्रम होणार या संवेदनेनेच मी रोमांचित झालो. ठरल्याप्रमाणे मणियारशेठ पुढे झाले. दीपप्रज्वलन, हनुमान पूजन इ. आटोपून महाराज विराजमान झाले आणि संकटमोचक हनुमानांचे जागरण हनुमान चालिसामधून होऊ लागले. माझ्या मनात भावनांची गर्दी झाली होती. भगवान महर्षि अगस्तिमुनींना सर्वांना प्रचिती द्यायची होती म्हणून असे घडले का? हे प्रकाशन हनुमान चालिसाला जोडूनच कसे नियोजित झाले. म्हणजे संकटमोचकांची प्रेरणा महर्षींनी खास त्यासाठीच केली का? महर्षि तर सर्वशक्तिमान शिवस्वरूप आहेत. हां कदाचित म्हणूनच या शिवास्पद कार्यासाठी महारुद्रांची योजना केली असेल? प्रसंग आले आणि तेवढेच निभावून गेले हे मात्र खरे.

प्रकाशन झाले. आमची भाषणे पार पडली आणि प.पू. स्वामी गोविंददेवगिरिजी महाराज मंगलाचरण संपवून बोलू लागले. ''भगवान महर्षि अगस्तिमुनींची शक्ती किती अफाट आहे याची प्रचिती आली म्हणून आजच्या कार्यक्रमाला मी येऊ शकलो. येणे शक्यच नव्हते, पण या कार्यक्रमाला मी नाही म्हणतोय असे घडताच माझे नियोजित सर्व कार्यक्रम रद्द झाले आणि मला यावे लागले. साक्षात प्रभूरामचंद्रांना रावणसंहार करण्यासाठी स्वतः उपस्थित राहून स्वलिखित आदित्यहृदयस्तोत्राचा पाठ म्हणून घेऊन; रामबाणाचा उपयोग करण्याचे मार्गदर्शन करणारे महर्षि अगस्त्य! त्यांचा संकल्प आपण कसा डावलणार?'' प.पू. स्वामींनी सर्वांनाच जाणीव करून दिली. मी शांत शांत झालो!

*

६६. महर्षि अगस्त्यांनी 'अगस्त्य महात्म्य' लिहून घेतले

पूजा आटोपली. नित्याप्रमाणे 'ज्ञानेश्वरी'चे वाचन आटोपले. 'ज्ञानेश्वरी'चे वाचन आज संपले होते. 'पसायदान' आणि पुढच्या ओव्या, शेवटी संत एकनाथांच्या ओव्या वाचल्या. ज्ञानेश्वरी नित्याप्रमाणे जागीच ठेवतांना; मनात विचार आला. ओवीबद्ध 'अगस्त्य महात्म्य' उपासना पोथीच का लिहू नये? विचार आला मात्र आणि एकदम मला वारं संचारल्यासारखं अवसान आलं. भराभरा आटोपून; कोरी डायरी घेतली नि वर गच्चीत गेलो. बैठक मारली. डायरी उघडली. डायरीत ।।ॐ।। लिहिला. 'अगस्त्य महात्म्य' असं नाव लिहिलं. काही कळायच्या आत मंगलाचरण लिहून झालं. ओवी स्फुरत गेली.

''ॐ नमियला प्रथम। निर्गुण निराकार परब्रह्म। शब्दब्रह्मी होय साकार। वेदांचाही वेद तो।।१।। नमिला श्री गणेश सिद्धिविनायक। ब्रह्मनिरुपण कारक। देऊनी विश्वाचे दर्शन। कथा लिहवी मज हाती।।२।। श्री विद्या सरस्वती शारदा। नमुनी घेई आशीर्वादा। वाढवी कलांच्याही कला। विनोदने चित्त शांतवी।।३।। ब्रह्मा विष्णू महेश। नेमे नमिले त्रिदेव। त्रिगुणांचा इतिहास। काल कैवल्य अवकाशी।।४।। श्री गुरु वंदुनी आवाहनिले। कुलदैवत, देव, दैत्य, दानवे। तैसे समस्त मानवे। चराचरा समवेत।।५।। नमुनी सर्वज्ञ श्रोतयां आता। अवधान देऊनी ऐकावी कथा। सारुनी दुरी अहंकारा। कल्याण साधा परोपरी।।६।। प्रेमे नमुनी कथा नायक। देव, मुनी, ब्रह्मर्षी, सिद्ध। अगस्त्य सम्यक श्रमबुद्धी प्रतिष्ठित। लोककल्याणकारी।।७।। अगस्त्य कथेचे महिमान। स्वये गाती रामकृष्णशिव। गणेश, कार्तिक नारदासवे अनिल। अमृतवाहिनी तीरी बैसूनी।।८।। कथा वाचता ऐकता। फिटती अवघ्या संशयव्यथा। असाध्य ते साध्य देखा। अगस्त्य करिती विनोदे।।९।। विसंबूनी पवित्र कथेवर। भार घालूनी अगस्त्यांवर। होई प्रपंची कर्तव्य तत्पर। यश ऐश्वर्य भोगीजे।।१०।।''

लिहित गेलो आणि लिहितच गेलो. किती वेळ झाला कळलेही नाही.

सौ. उषा वर आली. ''काय करताय हो? मला वाटलं काही पुस्तकं शोधताय, जेवायचे नाही का? अहो बारा वाजून गेले. आज मध्ये चहाची आठवण नाही आली?'' उषानं प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली.

''येतो!'' म्हणत मी पुन्हा लिहितच राहिलो. ती खाली गेली. पुन्हा पंधरावीस मिनिटांनी तिनं जिन्यातूनच जोरात आरोळी मारली, ''अहो, येतायना? वाढून झालंय बरका!'' माझे लेखन चालूच. हाक ऐकू आल्यासारखं झालं पण लेखणी थांबेना. लिहितच राहिलो. पहिला अध्याय संपवताना मी लिहिले, ''मी निमित्त लेखकु। अगस्त्य विद्या प्रतिपादकु। केवळ निरोप निवेदकु। अगस्त्य आज्ञे करूनी।।८१।। इति प्रथमोध्याय, ॐ तत सत् अगस्त्यार्पणमस्तु। शुभम् भवतु।''

अखेर उषा पुन्हा वर आली, ''अहो चला ना जेवायचं नाहीये का? मी किती हाका मारून झाल्या?'' ती बोलतच होती. मी लिहित होतो, ''ॐ श्रीगणेशाय नमः। श्री सरस्वत्यै नमः। श्री करवीरनिवासिनीयै नमः। श्री गुरुभ्योनमः। ॐ श्री परमात्मा नमुन। त्रिदेवांसह ऋषीमुनी सिद्ध अभिवंदुन। श्री अगस्त्यांसप्रणिपात करून। अगस्त्य महात्म्य लिहितसे।।१।। मांदार्य प्रकटता मानमानसकुंभी। अवकाशी होय देव देवतांची दाटी। देवेंद्र म्हणे त्रिदेवांशी। आम्ही धन्य जाहलो।।२।।''

उषा थेट जवळ येऊन हलवत म्हणाली, ''अहो चला ना!'' आणि तिनं डोकावून पाहिलंच.

''काय लिहिताय एवढं?'' तिनं विचारलं.

''अगस्त्य महात्म्य'' मी उद्‌गारलो. पेन थांबवला. डायरी कपाळी लावली. घेऊन तिच्यासवे खाली निघालो.

''अगं बाई, हो का? मी उगाच डिस्टर्ब केलं, स्वारी स्वारी!'' ती खजिल होत म्हणाली.

''असु दे, असु दे!'' मी उगा म्हणालो. जेवणात लक्ष नव्हतं. काय खातो आहोत, याकडेही लक्ष नव्हतं. उषानं वाढलेलं पोटात ढकललं. पाणी प्यालो. हात धुतले आणि निघालो. उषा आता काहीच बोलली नाही. बसलो. लिहितच राहिलो. केव्हांतरी दुपारी उषानं चहा वर आणून दिला. मीही वेग वारून आलो आणि लिहितच गेलो. रात्री आठ वाजले. उषानं येऊन लाईट लावले होते. कोणीसं आलेलंही तिनं माघारी काही सांगून पाठवलं होतं. मी मात्र लिहितच होतो. रात्री तिनं पुन्हा जेवणाचा आग्रह केला. नऊ वाजून गेलेत म्हणाली.

थांब थोडं म्हणत मी लिहितच राहिलो. अखेर दहा वाजून गेल्यावर मात्र उषानं पुन्हा येऊन आग्रहच धरला तेव्हा मी 'वेद, महाकाव्ये पुराणे। सांगती अगस्त्य महिमा विनोदे। परि येथ अगस्त्य स्वयं निवेदे। मी केवळ लेखकु।।१०३।। इति द्वितीयोध्यायः। ॐ श्री मुनी ऋषी, सिद्ध योगी अगस्त्यार्पणमस्तु। अस्तु। शुभम् भवतु।। दुसरा अध्याय समाप्त।। 'झालं' मी म्हणालो. कपाळी डायरी लावली. निमूट खाली आलो. उषानं पुढ्यात वाढलेलं खाल्लं. भराभरा आवरून वर जाऊ लागलो.

''अहो, आता पुरे, आता विश्रांती घ्या. झोपा. झोप झाली की आणखी चांगलं सुचेल.'' उषा म्हणाली. ''पण...'' मी हट्ट करीत म्हणालो. ''काही नाही झोपा बघू आता अकरा वाजायला आलेत, पहाटे पाहिजे तर पुन्हा बसा. लागूदे मला काही पाप लागलं तर!'' उषानं जिद्दीनं मला थांबवलं. माझ्यासमोर महर्षि अगस्त्य स्नेहाळ नजरेनं, समाधानानं हसत मला विश्रांतीची आज्ञा करीत आहेत असं वाटलं. मी नमस्कार केला. डायरी देवासमोर पाटावर ठेवली आणि झोपायला गेलो.

झोपलो. जाग आली तेव्हा महर्षींचा आणि माझा कितीतरी वेळ संवाद सुरू होता. म्हणजे मी झोपलोच नव्हतो तर. झोप लागल्यासारखं वाटत होतं. घड्याळात पाहिले साडेतीन झाले असतील. उठले. आता पुन्हा झोप येणं शक्य नव्हतं. तोंड धुतलं. प्रातःर्विधी आटोपले. डायरी घेऊन कपाळी लावली. देवाला नमस्कार केला. उषा अजून झोपेतच होती. गच्चीत गेलो. पेन सरसावला आणि लिहू लागलो. लेखनाला वेग येत होता. मनात आवेग होता. महर्षींचा आदेश होता. शंका-कुशंका झोपेतच फिटल्या होत्या.

लिहित राहिलो. लिहितच राहिलो. वेळ कसा गेला कळलच नाही. ''अहो, चहा तरी घेणारात की नाही?'' उषा चहा घेऊन वरच आली होती. मी थांबलो. उषा प्रसन्नपणे माझ्याकडे पाहात होती.

''किती वाजता येऊन बसलात?'' तिनं विचारलं.

''चार साडेचार झाले असतील!'' मी म्हणालो.

''कसलं, मी जागीच होते. तुम्हाला रात्री झोपच होती कुठं। मध्येच काही बरळत होतात, कधी श्वास जोरात सुरू होई. एकदा वाटलं उठवावं, पण पुन्हा थांबले तो तुम्ही उठलातच! तुम्हाला त्रास द्यायला नको म्हणून पडून राहिले. पण

आता आठ वाजलेत मला वाटतं तुम्ही आंघोळ देवपूजा करून मगच बसावं. मग मी काही आडवायला येणार नाही.'' माझा चहा संपायच्या आत तिनं माझ्या दिनचर्येचं नियोजन करून टाकलं. मीही उठलो. तिनं सांगितल्याप्रमाणे देवपूजा झाली. उषानं पुन्हा चहा हातात दिला. मी प्रसन्नपणानं घेतला. कधी पुन्हा लिहायला बसतो असं झालं होतं.

उषानं मध्ये बिलकुल डिस्टर्ब केला नाही. मी लिहित होतो. लिहितच होतो. ओव्या आणि कथा स्फुरत होत्या. जणू महर्षि मला डिक्टेशन देत होते. दिव्यकथा तेवढ्याच दिव्यतेने डायरीत उतरवल्या जात होत्या. जवळपास दीडच्या सुमारास, उषानं वर येऊन; खमाटून लहान मुलाला न्यावं तसं नेलं. जेवायला बसवलं. जेवणात लक्ष नव्हतं. उगा तिला अपराध्यासारखं नको म्हणून मी जेवायला बसलो होतो.

जेवण झालं नि मी पुन्हा येऊन बसलो. पेन सुरू झाला. ओव्या उमटू लागल्या. मी माझा राहिलोच होतो कुठे? लिहितच होतो. ''कृषीवलांनी योजावा अगस्त्य याग। भूतमात्रा निववावे जल देऊन। संकल्पावे जलकुंभ कल्याण कारक। कृषीक्षेत्र आणि भूतमात्र।।१२८।। अगस्त्य कथा अति अद्भूत। निववी मन चिंता वारून। लोकभावन ऋषी म्हणून। विख्यात सर्वत्र होत असती।।१२९।। पुढे ऐका कथा गहन। कसे गोत्रे, गोत्रज कारण। मनुष्यरूप धारण करून। भूलोकी अगस्त्य विचरे।।१३०।। वेद, पुराणे, महाकाव्ये। लोककथा नानाविधे। सांगती कथा परि मी अगस्त्य आज्ञे। कथा निवेदिली।।१३१।। इति चतुर्थोध्याय समाप्त।'' नेमकी त्याचवेळी उषा वर आली. हातात चहा होता.

''अहो, सहा वाजून गेलेत, आणखी किती वेळ लिहिणार आहात? आता उद्या लिहा. रात्री झोप नव्हती.'' उषा बोलत होती. माझे तिच्याकडे लक्ष होते कुठे. मला ओव्या स्फुरत होत्या. ''अगस्त्य स्वयंसिद्ध पूर्ण। साक्षात त्रिदेव स्वरूप जाण। शिवे धरूनी मित्रावरुणी रूप। मान-मानसकुंभी प्रकटले।।१।। अवकाश पृथ्वी संतुलनार्थ। ऋतुचक्र निर्मिती करण्यास। भूतमात्र पालनार्थ। देवशक्ती संरक्षिण्या।।२।।'' मी पुन्हा लिहू लागलो. ''हाती कुदळी घेऊन। प्रत्यक्ष कृषी क्रिया दावी करून। जलव्यवस्थापन, पर्जन्यव्यवस्थापन। गोपालनही शिक्षा देत।।२७।।'' मी लिहित होतो. महर्षि अगस्त्य वेद, उपवेद, वेदांगे यांतील त्यांच्या कार्यांची माहिति मला देत होते. वाचलेले संग्रहित केलेले मी ताडून

पाहात होतो आणि ओव्या स्फुरू लागल्या की आम्हा दोघातला माझ्या मनी चाललेला वादसंवाद थांबायचा. ओवीत अवघे ज्ञान वज्रलिपित होत जायचे. ''निवासी ठेवता पाऊल। वैराग्य उपजले अमोघ। तप करावे वाटे घोर। प्रपंच टाकूनी।।१००।।'' अगस्त्यांचे लोपामुद्रा निर्माण, गृहस्थाश्रम स्वीकार, दृढस्यूत जन्म, गोत्रोद्धार अशा कितीतरी अति अद्‌भूत कथा स्रवत गेल्या. वातापि इल्वलाची कथा तर खूपच अलौकिक वाटली. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व्यवस्थेवर कल्याणकारी दृष्टीने व्यवस्थापन सुचविणारी. ''अध्याय वाचिता पौरुष प्राप्ती। तैसी गृहस्थी सुखप्राप्ती। तैसीच संतती सुखप्राप्ती। संकट हरूनी प्राप्त होय। अगस्त्य जैसी निवेदिली कथा। तैसीच निवेदिली तत्त्वता। वाचिता सुख विश्रांती पहा। मिळेल निःसंशय।।१६४।।''

''अहो आता पुरे बरं, उठा साडेऊ वाजून गेलेत. आता उठा मी काही ऐकणार नाही!'' उषा खनपटीला बसली. थांबलो. पाचवा अध्याय संपला होता. डायरी कपाळी लावली. देवाजवळ ठेवली. दोन घास बळेच पोटात ढकलले. उषाच्या समाधानाकरता. मी माझ्याच तंद्रीत होतो. मला खरे तर थांबण्याची इच्छाच नव्हती. झोपायला गेलो. कसली झोप नि काय. आता तर अंतरात अगस्त्य आणि मी वादसंवादाच्या शिखरावर होतो. लिहून झालेल्या पाच अध्यायांचा अर्थ उलगडून महर्षि त्यातील ज्ञानविज्ञान समजावीत होते. झोपण्याचा प्रयत्न करूनही झोप येणे शक्यच नव्हते.

डोळे मिटून पडलो. महर्षि अगस्तिमुनींचे अवघे जीवन विश्वरूप दर्शनासारखे भासमान होऊ लागले. परमात्मा स्वरूपाने त्रिविधतेने अर्थात ब्रह्मा विष्णू महेश रूपाने एकवटून, चिद्‌विलासाचे समग्र कल्याणकारी व्यवस्थापन करण्यासाठीच ईश्वरांनी अर्थात ब्रह्मा विष्णू महेशांनी मानपुत्र ऋषीरूपे निर्माण केली असावीत. मानवी योनीचे हे केवढे ऐश्वर्य. देव, ऋषी, दानव, मानव, राक्षस, यक्ष, किंपुरुष, गंधर्व, अप्सरा, विद्याधर, भूत, प्रेत, पिशाच्च ही सारी मानवी रूपे होत. त्यात ऋषीत्व स्वरूप केवळ अलौकिक असे; ज्ञान विज्ञानात्मक! महर्षींनी आपल्या मानवी देहाचा त्यांचे हे अलौकिकत्व प्रकट करून घेण्यासाठी उपयोग करावा याची धन्यता वाटत होती.

झोप लागत नव्हती. अखेर उठलोच. मध्यरात्र नुकतीच उलटली असावी. आता सगळेच आवरून बसावे. मनात ऋषीकार्याची कारंजी उसळी मारून उडत

होती. आवरून होता चांगले साडेचार वाजले. पूजा आटोपली होती. डायरी कपाळी लावली. पेन सरसावला. जणू तोही लेखनासाठी आतूर झाला होता. लिहायला बसलो आणि विचारच करीत राहिलो. महर्षि अगस्त्यांचे अवघे जीवनच पुन्हा पुन्हा आठवत येते. कोठून सुरुवात करावी? नेमके काय लिहावे कळत नव्हते. मनुष्यमात्राला प्रेरक असे काही लिहावे. सर्वकल्याणाचा मार्ग प्रशस्त व्हावा असे लिहावे असे वाटत असतांनाच, लिहू लागलो. आपोआप डायरीत लेखणी अक्षरे रेखू लागली. ''अगस्त्य अलौकिक शक्तिमान। सकल सिद्धांचा शिरोमणी सिद्ध। शिवस्वरूप अलौकिक। जल, कृषी, आरोग्य, युद्धदेवता।।१।। शरण जावे अनन्य भावे।'' लेखणी लिहितच गेली. आवेगाने ओव्या स्फुरत गेल्या. महर्षींचे अलौकिक चरित्र प्रकट होत गेले. व्यवस्थापनाचे पाठ महर्षि जणू सर्वांना देत होते. पंचभौतिक तत्त्वांच्या चक्रनेमिक्रमाची जबाबदारी घेऊन चराचराला सुखविण्यासाठी, चराचराच्या जीवन संघर्षाला, युद्धात सहाय्य करण्यासाठी महर्षि कार्यरत झाले होते.

''हा ना केवळ कथा अध्याय। हे तर अगस्त्य स्तोत्र जाण। हे वाचता लक्ष देऊन। सर्व दोष संपती।।१०५।। करिता अध्यायाचे पठण। अगस्त्य विद्या अवगत होय। संसार संघर्ष सुलभ होय। अगस्त्य कृपेने।।१०६।। सर्व संकल्प सत्यते वदवून। अगस्त्य निवारिती सत्वर। अगस्त्य संचरे समस्त स्थानावर। दृढ भावे प्रचित घ्यावी।।१०७।। जैसे अगस्त्यांनी आज्ञापिले। तैसेचि म्या प्रतिपादिले। लौकिकासाठी नाही लिहिले। अगस्त्य अलौकिक।।११०।।'' महर्षि अगस्त्यांचे स्तोत्र प्रकटले आणि लेखणी थेट कळसाध्यायाकडे निघाली.

''आता हा सप्तमोध्याय। अगस्त्य कथेचा कळसाध्याय। प्रत्यक्ष प्रकट होत अगस्त्य। भक्ता दर्शन द्यावया।।१।।'' आता लेखणीला आणि मनाला चांगलाच वेग आला होता. उषा मध्येच केव्हा चहा घेऊन आली. मी चहा घेतला, हेही त्या तंद्रीतच घडले. मी लिहितच होतो. वेळ आणि ओव्या जणू एकाच वेगाने पुढे सरकत होत्या. ''अगस्त्य संचरती दशदिशा। महाशक्ती गवसे महाकाशा। परि अकोले ग्रामी चेतवूनी अगस्त्या। प्रत्यक्ष कार्य साधावे।।६२।। या स्थलाचे महिम ान। एकमेवा द्वितीय जाण। त्रैलोक्यातून देव, ऋषी, दानव, मानव। कृपा मागण्या येताती।।६५।। अमृतवाहिनी प्रवरा आणि दक्षिणगंगा गोदावरी। दोन्ही मिळती उरोउरी प्रवरासंगम क्षेत्री। अगस्त्य सिद्ध शक्ती देतसे।।६।।'' मी लिहितच होतो.

''हिमालय, विंध्य, पोथियिल। सातपुडा गिरनार शिखरे गणली थोर। सह्यगिरी प्रत्यक्ष शिववर। अगस्त्यपुरी भूषवी।।११५।। या स्थानाचा महिमा अपार। हे क्षेत्र नित्य शुद्ध पवित्र। येथ न बाधिती कोणते दोष। प्रत्येक क्षण मंगल।।११६।। येथे मागता जे काही। श्रद्धा ठेवूनी अगस्त्यांठायी। विसंबे निभ्रांत पाही। हेतू शुद्ध पाहिजे।।११७।।'' मी आणखी लिहितच होतो. महर्षि लोकश्रद्धा जागवून ज्ञान प्राकट्य करीत होते. कलियुगातील एका सामान्यातिसामान्य संसारी माणसाच्या लेखणीने सर्व संज्ञापक, सर्वकल्याणात्मक ज्ञानविज्ञान संबोधित होते.

उषा आली ''चला बघू आता जेवायला, अहो दीड वाजलाय, आता नंतर लिहा.'' तिने माझी तंद्री भंग केली. अगं आता थोडंच राहिलंय. ''हे न मी बोलत। अगस्त्ये निवेदिले तेच निवेदित। या संवादा प्रत्यक्ष साक्ष। शिवतत्त्व सिद्धेश्वर।।१२५।। आता ग्रंथाची अवतरणीका। स्मरण व्हावा अगस्त्य महिमा। प्रकटावी विद्याशक्ती सिद्धी पताका। कार्य सिद्धी करण्यास।।१२६।।'' आता उषा ऐकेना. अखेर मी थांबलो. तिच्या आज्ञेप्रमाणे जेवायला गेलो. जेवणात लक्ष नव्हते. आता महात्म्य कळसास जाईल यासाठी मी अधीर झालो होतो.

''अहो, मी काय म्हणते, तुम्ही लिहिलेले 'अगस्त्य महात्म्य' मी डी.टी.पी. करून देणार.'' उषा म्हणाली. मी एकदम उडालोच.

''काय?'' मी जवळजवळ ओरडलोच.

''हो माझं डी.टी.पी. शिकून झालंय आता, श्रीलिपी पण झालीये. मी, तुम्ही लिहायला सुरुवात केली तेव्हाच सांगणार होते!'' उषा म्हणाली. हा मला अगदीच सुखद धक्का होता. महर्षि अगस्तिमुनींनी बहुधा आम्हा उभयतांकडून सेवा घ्यायचे ठरविले असावे.

''जरूर, पण माझं लिहून होऊ दे! मग आपल्याला अकोल्याला जाऊन ते अर्पण करायचंय, सामुदायिक पारायण करून ते सिद्ध करावं लागणार आहे. मग छापून अर्पण करायचंय.'' मी म्हणालो.

''तोपर्यंत तर माझी चांगलीच प्रॅक्टिस होईल!'' उषा आनंदून म्हणाली. मी तडक गच्चीत आलो. लिहायला सुरुवात केली.

मी लिहित गेलो. अवतरणीका झाली. फलश्रुती झाली. मी लिहित होतो. डोळ्यात अश्रू मावत नव्हते, ''आता जाऊ अनन्य शरण। मूळ तत्त्वा लागून। झाले असल्या अधिक उण। श्री अगस्त्य सांभाळिती।।१८६।। वाचिता ग्रंथ आली

निद्रा। करावी लागे वेगविसर्जना। विक्षेप आल्या अन्य कारणा। अगस्त्ये क्षमा करावी।।१८७।। परमतत्त्व आणि देव ऋषी। व्रती तपस्वी, सिद्ध नाथ महामुनी। मानव सर्व लोक मिळूनी। कृपा झाली वाचावया।।१९०।। झाले अगस्त्य प्रसन्न। हे श्रेय आपणा लागून। एक अगस्त्य त्राता होऊन। आम्हा सर्वां सांभाळी।।१९१।। पदरचे ना घातले। जे सांगितले तेचि लिहिले। ते सर्व अगस्त्यां अर्पण केले। माझे ना काही राहिले।।१९३।। इति सप्तमोध्याय समाप्त।''

'अगस्त्य महात्म्य' लिहून पूर्ण झाले. अगस्त्यार्पणमस्तु लिहिले आणि धावतच निघालो. आनंदाने आभाळ ठेंगणे झाले होते. गेल्या चार वर्षांत जे जमलं नव्हतं ते अवघ्या तीन दिवसांत फळाला आलं होतं. 'उषा लिहून झालं!' मी आनंद ओसंडून ओरडलो. डायरी देवापुढे ठेवली. पूजा आरती झाली. रात्री शांत झोप लागली. दुसऱ्या दिवशी उठतांना शिणल्यासारखे वाटत होते तरी उत्साह होता. भराभरा पक्के हस्तलिखित तयार केले. समर्पण आणि सामुदायिक पारायणाचा संकल्प केला. जवळच्या स्नेहीजनांना सामुदायिक पारायणासाठी निमंत्रित केले. हस्तलिखिताच्या तीस प्रती केल्या. झेरॉक्स.

अठ्ठावीस ऑगस्ट २००८ रोजी अगस्ति मंदिरात, श्रीमान सुधाकर गंगाधर शाळिग्राम, सचिव, देवस्थान, श्रीमान ॲड. के. डी. धुमाळ अध्यक्ष आणि सर्व ट्रस्टींच्या साक्षीने यथासांग पूजेसह अठ्ठावीस स्त्री-पुरुषांनी सामुदायिक पारायण संपन्न केले. 'अगस्त्य महात्म्य' सिद्ध झाले. उषानं श्रीलिपी बद्ध केले. श्री. जयंत देशपांडे, श्री. श्रीपाद कुलकर्णी यांनी ते आनंदोत्सव प्रकाशन मंचावर छापून प्रसिद्ध केले.'अगस्त्य महात्म्या'च्या दहा हजार प्रती पिताश्री नागेश केशव सहस्रबुद्धे यांच्या स्मरणार्थ छापून, अगस्त्य देवस्थानमध्ये अर्पण केल्या. महर्षि अगस्त्यमुनींनी सारे श्री सिद्धेश्वराच्या साक्षीने करवून घेतले. पुढे श्री. श्रीकांत फाटक यांनी 'अगस्त्य महात्म्य' कन्नडमध्ये अनुवादित केले. ते तळकावेरीला जाऊन अर्पण केले. सोबत डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर व सौ. मीनाक्षी; तेजस्विनी कन्येसह आणि डॉ. राजू रिक्कल, सौ. रुपाली, चि. आर्यन व कु. श्लोकासह आम्हा उभयतांसमवेत समर्पणासाठी उपस्थित होते. 'अगस्त्य महात्म्या'ची घरोघरी आणि सामूहिक पारायणे होत आहेत. भक्तांना यथोचित प्रसाद लाभत आहे. ही भगवान महर्षि अगस्तिमुनींची कृपा!

*

६७. अगस्त्यांचा कन्नड योग

नमो अर्थात नरेंद्र मोदी गीतांजली गीत स्पर्धेचा, पारितोषिक वितरण समारंभ, माझ्या हस्ते करायचे ठरविले होते. श्रीमान श्रीकांत फाटक हे नमोभक्त. त्यांनी ही गीत स्पर्धा आयोजित केली होती. माझा आणि सौ. उषाचा थेट संबंध श्री. नरेंद्र मोदी यांच्याशी १९८१-८२-८३ मध्ये दुरान्वयाने आला होता. सौ. उषाच्या डोळ्यांचे ऑपरेशन अहमदाबाद येथील डॉ. नागपाल यांच्याकडे करावयाचे होते. एकूण परिस्थिती आणि माझा संघ आणि संघपरिवार - 'वनवासी कल्याण आश्रम' अकोले, नगर यांशी असलेला कार्य अनुबंध, त्यासाठी कारणीभूत होता. क्षेत्रिय प्रचारक ॲड. लक्ष्मणरावजी इनामदार यांनी केलेल्या मार्गदर्शनानुसार संघाच्या परिचयाच्या माध्यमातून आम्ही अहमदाबादला गेलो. त्यावेळी, आजचे भारताचे प्रधानमंत्री, युगपुरुष श्री. नरेंद्रभाई मोदीजी हे, बहुधा कार्यालय मंत्री होते. त्यांच्यावर आमची जबाबदारी सोपविली होती. त्यामुळे स्वाभाविकपणे कार्यकर्त्यांच्या भूमिकेतून आपद्ग्रस्तप्रसंगी आमचा सहवास घडला. हा बारीकसा धागा श्री. श्रीकांत फाटकांना पुरेसा होता.

मी साहित्यिक, कवी वगैरे आहे हे गौण होते. सौ. स्वाती नातू या कल्याणच्या साहित्य चळवळीत, विशेष सक्रिय असल्याने, श्रीमान श्रीकांत फाटकांना ही माहिती मिळाली. सौ. स्वाती नातू या सौ. उषाच्या बंधूंच्या म्हणजे श्री. महेश नातूंच्या सौभाग्यवती. असा सगळा संबंध. या कार्यक्रमाच्या निमित्ताने ओळख झाली. सौ. स्वाती नातू यांनी श्रीकांत फाटकांचा परिचय करून देतांना, श्री. फाटक यांनी संत समर्थ स्वामी रामदास यांचा दासबोध कन्नडमध्ये भाषांतरित तथा रुपांतरित केला आहे हे कळले. योगायोगाने यासाठी आमचे दुसरे मेव्हणे श्री. प्रदीप नातू कारणीभूत ठरले होते. ते समर्थभक्त. एवढे सगळे

ऐकल्यावर मला मोह झालाच. आपण 'अगस्त्य महात्म्य' कन्नडमध्ये करण्याची विनंती केली तर...

मी सौ. स्वाती नातू यांच्यामार्फतच शब्द टाकला आणि अहो आश्चर्यम्! श्रीकांत फाटकांनी प्रयत्न करतो म्हणून होकार भरला. मी लगोलग 'अगस्त्य महात्म्य' त्यांच्याकडे पाठवले. त्यांनी पाहिले. ते कामाला लागले. अवघ्या तीनएक महिन्यात त्यांनी ते पूर्ण केले. त्यांच्या नित्याच्या कन्नड डीटीपी करणाऱ्यापर्यंत दीक्षित यांचेकडूनच ते सारे काम, मी आमच्या आनंदोत्सव प्रकाशन मंचच्या माध्यमातून, करून घेतले आणि 'अगस्त्य महात्म्य' कन्नडमध्ये रुपांतरित झाले. दोन हजार प्रती काढल्या. आता प्रश्न कन्नड आवृत्तीच्या सिद्धीकरणाचा.

नगरमधील प्रा. होळीहुन्नुर हे माझे मित्र. त्यांना मी माझी अडचण सांगितली. त्यांनी नगरमधील कन्नड संघातील कार्यकर्त्यांशी चर्चा केली. कर्नाटकातील तळकावेरी हे लॉर्ड अगस्त्यांचे अतिमहत्त्वाचे स्थान त्याचबरोबर हंपीचे अगस्त्यकुंड प्रसिद्ध. कन्नडमध्येही कावेरी पति महर्षि अगस्ति म्हणजे भगवानच. त्यामुळे कन्नडमध्ये झालेल्या 'अगस्त्य महात्म्य' पोथीच्या सिद्धीकरणाचा प्रश्न सुटला. जवळपास सतरा स्त्री-पुरुष कन्नड 'अगस्त्य महात्म्या'च्या पारायणाला तयार झाले. मी श्रीकांत फाटकांना सांगितले. त्यांचा आनंद अक्षरशः गगनात मावेना. ठरले आयोजन केले. अकोले येथील अगस्ति आश्रमाचे अध्यक्ष, श्री.ॲड. के. डी. धुमाळ आनंदाने आयोजनास तयार झाले. मोठ्या कार्यक्रमाचे आयोजन झाले.

ठरवल्याप्रमाणे सर्व कन्नड वाचकांना अकोले येथे आश्रमात नेण्याची व्यवस्था केली. त्याचवेळी मराठी वाचकांचेही सामुदायिक पारायणाचे आयोजन करायचे ठरविले. या आगळ्यावेगळ्या कार्यक्रमाचे साक्षीदार म्हणून शिक्षक मतदार संघातून, आमदार श्री. प्रभाकर संत यांना आनंदोत्सवचा 'जीवनगौरव पुरस्कार' प्रदान करण्याचा सोहळा आयोजित केला. त्याचेही एक वेगळेच कारण होते. संतघराण्याकडे अकोले अगस्ति आश्रम ग्राम अर्थात 'आगर' गावची परंपरागत पाटीलकी होती. हे औचित्य साधून देवस्थान ट्रस्ट विकास योजनेच्या दृष्टीने नगर जिल्ह्याचे कलेक्टर श्री. अनिल कवडे यांच्या शुभहस्ते हा सर्व कार्यक्रम करावयाचा घाट घातला. आश्चर्यकारकपणाने सारे जुळून आले.

यथासांग यथाविधी, कन्नड 'अगस्त्य महात्म्य' ग्रंथाचे सामुदायिक पारायण

झाले. मा. कलेक्टर श्री. अनिल कवडे यांच्या शुभहस्ते महर्षि अगस्तिमुनींचे व ग्रंथाचे पूजन झाले. त्यांच्याच मुखाने कन्नड 'अगस्त्य महात्म्य' सिद्ध झाल्याची घोषणा करविली. हे सगळे झाले. आता प्रचार म्हणून, ग्रंथ वितरणाचा प्रश्न उपस्थित झाला. मी मंदिरातच तळकावेरीला जाऊन तेथील ट्रस्टकडे 'अगस्त्य महात्म्य' समर्पित करण्याचा संकल्प केला.

नगर येथील कन्नड संघाला हा उपक्रम आवडला. त्यांनी आमच्या संघाला काही प्रती मिळतील का, असं विचारलं. मी प्रा. होळीहुन्नुर यांच्यावर सारं सोपवलं. प्रा. होळीहुन्नुर यांनी नगर आणि पुणे येथील कर्नाटक संघाशी संपर्क केला. दोन्ही ठिकाणी आय्यप्पा महोत्सवाच्या निमित्ताने समारंभपूर्वक 'अगस्त्य महात्म्य' कन्नडचे वितरण झाले. हे करीत असतांनाच तळकावेरीच्या टी. एस. नारायण आचार्य आणि स्वामी आनंदतीर्थ यांच्याशी संपर्क झाला. आम्ही तळकावेरीला जायचे ठरविले.

डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर आणि डॉ. राजू रिक्कल सहकुटुंब यायला तयार झाले आणि कोस्टल कर्नाटक अशी ट्रिपच ठरविली. 'स्मित हॉलिडेज'च्या दिनेश शिंद्यांनी गाडीची आणि ट्रिपची आखणी करून दिली. डोंबिवलीहून, पंडित दीक्षित यांनी 'अगस्त्य महात्म्य'च्या दोन हजार प्रतींची पार्सले पाठविली. त्यांनीच डीटीपी आणि छपाईची जबाबदारी घेतली होती. आय. डी. देवय्या आणि स्वामी गजराज यांचा परिचयही त्यांनीच सांगितला. बंगलोरला त्यांच्याशी संपर्क करता आला. पत्ते, संपर्क नंबर सारे मिळाले.

आता ट्रिपचाच मूड तयार झाल्याने स्थलदर्शन करीत निघालो. सौ. मीनाक्षी मालुंजकर, त्यांची कन्या तेजस्विनी, सौ. रुपाली रिक्कल, त्यांचे चिरंजीव आर्यन आणि कन्या श्लोका, सौ. उषा यामुळे सहलीचा एक चमू तयार झाला. मुलांमुळे आनंद शतगुणित झाला. बेळगाव, बंगलोर आणि नंतर कूर्ग जिल्ह्यातील मडकेरी आणि तळकावेरी असा प्रवास घडला.

श्री स्वामी आनंद तीर्थ, श्री नारायण आचार्य आणि प्रशासकीय अधिकारी आय. डी. देवय्या यांच्या नियोजनाची खूपच गंमत वाटली. ट्रस्टने समारंभाला शासकीय स्वरूप दिले. आम्ही श्री स्वामी आनंद तीर्थ या अतिविद्वान आणि पूजनीय विभूतिमत्त्वाच्या शुभहस्ते 'अगस्त्य महात्म्या'चे समर्पण करावयाचे ठरविले. त्यांनी श्रीमान पोन्नना यांना शासकीय प्रतिनिधी म्हणून बोलावले.

त्या दिवशी आम्ही तळकावेरी देवस्थान ट्रस्टचे विशेष अतिथी होतो. पोचताच आमचे स्वागत झाले. पार्सले उचलून घेऊन जाण्याचे कामही त्यांनी केले. लॉर्ड अगस्त्यांची आमच्या हस्ते पूजा घडविली. तळकावेरी म्हणजे कावेरी नदीचे उगमस्थान. अतिशय सुंदर अशा पुष्करणीच्या मध्ये कावेरी उसळी मारून येते. महोत्सवाच्या वेळी तर कावेरीचे कारंजे उडतात. हा निसर्गाचा चमत्कार तर आहेच. मी मात्र त्याचा संबंध कावेरी प्रवाह जन्मकथेशी लावला.

कर्नाटकात ब्रह्मगिरी प्रदेशाचा राजा कवेर यांची कावेरी ही कन्या. राजा कवेर शिवभक्त. गोदावरीच्या उगमस्थानी ब्रह्मगिरी पर्वतावर आजच्या महाराष्ट्रात नाशिकजवळ राजा कवेर त्र्यंबकेश्वर तीर्थ स्थळी आला होता त्यावेळी त्यांची महर्षि अगस्त्यांशी भेट झाली. महर्षींना त्यांनी ब्रह्मगिरी राज्यात निमंत्रित केले. ब्रह्मगिरीत राजा कवेरांकडे महर्षि आले. राजा कवेरांनी त्यांना आपली कन्या कावेरीशी विवाह करावा अशी विनंती केली. प्रत्यक्ष महादेव शिवांची तशी आज्ञा आहे. आमच्या भक्तीने प्रसन्न होऊन आम्हाला हे कन्यारत्न दिले. महर्षि अगस्तींशी तिचा विवाह होईल आणि मानवकल्याणार्थ ती आपले जीवन समर्पित करील असा आशीर्वाद दिला. शिवांच्याच आज्ञेनुसार मी आपली भेट घेतली, असे राजा कवेरांनी महर्षींना सांगितले. महर्षि अगस्त्यांनी राजा कवेराची समजूत घातली. कावेरीला, आपण विवाहित, अतिवृद्ध आहोत हे परोपरीने समजावले. मात्र कावेरीने मी आपल्या लोककल्याणकारी कार्यासाठीच निर्माण झाली असल्याचे परोपरीने सांगून; विवाह करण्यासाठी विनवणी केली. महर्षि अगस्तीही सर्व शिवलीला अंतर्ज्ञानाने आणि स्वतः शिवस्वरूपच असल्याने जाणत होते. शिवांच्या शक्तिस्वरूपिणी सृष्टीमाता पार्वती आणि जनजीवनसारणी माता गंगा, यांप्रमाणे महर्षींच्या कार्यात गोत्र स्थापिती सृष्टीजनका अशी दिव्य लोपामुद्रा आणि जनजीवनसारणी कावेरी, अशी ही शिवलीला आहे, हे जाणत होते. अखेर शिवाज्ञा स्वीकारून, महर्षि अगस्तिमुनींनी कावेरीशी विवाह केला आणि आजच्या ब्रह्मगिरी शिखराच्या पायथ्याशी तळकावेरी अर्थात कावेरीसह आश्रम स्थापून महर्षि अगस्ति अर्थात भगवान अगस्ति, तपाचरण करू लागले. त्यांच्या कार्यमग्नता आणि तपाचरणामुळे कावेरीकडे त्यांचे लक्षही नव्हते. कावेरी त्यांच्या जनकल्याण कार्यात समाविष्ट होण्यासाठी आतूर होती.

शूर पद्म नावाच्या महत्त्वाकांक्षी शास्त्याने निसर्गचक्रात मात करण्याची

आकांक्षा बाळगून; महर्षि अगस्त्यांनी इंद्रमरुतांच्या योगाने निर्माण केलेले ऋतुचक्र बाधित केले होते. हजार वर्षांच्या दुष्काळाला संपूर्ण दक्षिण भारत निकराने तोंड देत होता. महर्षींनी कृषीविज्ञानात्मक पद्धतीने स्वतःचे साधन कुदळी हातात घेऊन, लोकांना पडणारे पर्जन्य भूमीत कसे साठविता येते, याचे ज्ञान समतल चर पद्धतीने करून देण्याचा उपक्रम सुरू केला होता. शूर पद्माला शरण आणविले होते. ऋतुचक्र नियमित करण्यात पुन्हा यश मिळविले त्यामुळेच ते दक्षिणेत भगवान अगस्ति म्हणून ख्यातकीर्त झाले होते. परंतु कायमस्वरूपी काही उपाय जलप्रवाहाशिवाय होऊ शकणार नाही हे महर्षि अगस्त्यांना अमृतवाहिनी प्रवरा, ताम्रपर्णी गोदावरी अशा जलप्रवाहांच्या स्वतः केलेल्या निर्मितीमुळे जाणवत होते.

कावेरीची शिवलीला त्यासाठी घडत होती. कावेरीने लोककल्याणकारी कार्यात समाविष्ट करून घेण्याचा हट्ट धरला होता. भगवान शिवांनी प्रार्थना केली होती. सर्वदेवांनीही महर्षि अगस्तिमुनींना या लीलेसाठी सत्वर प्रेरणा द्यावी अशी विनवणी केली तेव्हा शिवांनी हे कार्य विघ्नहर्त्या सिद्धिविनायकांवर सोपविले. हे सारे महर्षींना ज्ञात होते. मात्र या लीलेसाठी मी केवळ निमित्तमात्र असेन असे महर्षींनी ठरविले होते.

कावेरी एक दिवस खूपच अस्वस्थ झाली. तिच्या उदरात वेदना होऊ लागल्या. रात्रभर त्या वेदनांनी कावेरी तळमळत होती. अस्वस्थ अवस्थेत तिला मूर्च्छा आली होती. ही सर्व लीला आहे हे महर्षि जाणत होते. लीलेतील योजनेप्रमाणे त्यांनी कार्य करायचे ठरविले. पहाटे स्नानाला जातांना ते कावेरीला म्हणाले, ''तू आश्रमात एकटी कशी या अवस्थेत राहणार, मी तुला माझ्या सोबत घेऊन जातो. मात्र त्यासाठी तुला जलरूप व्हावे लागेल.'' कावेरीला विलक्षण आनंद झाला. तळमळत्या अवस्थेतही ती म्हणाली, ''मला आपल्या सोबत यायला मिळत असेल तर माझी जलरूप होण्याची तयारी आहे.'' महर्षींनी आपल्या योगिक सामर्थ्याने कावेरीला जलस्वरूप करून कमंडलूत धारण केले. स्नानासाठी जातांना कमंडलू आणि उत्तरीय इ. खडकावर स्थापन करून; ते दूर जलस्थानी स्नानासाठी निघून गेले. खूप वेळ निघून गेला तरी महर्षि अगस्त्य येईनात. कावेरीने शिवांची प्रार्थना केली, ''मला मुक्त करून पत्नी पतिव्रता कार्यासाठी सिद्ध करावे.'' शिवांनी ठरल्याप्रमाणे श्री सिद्धिविनायकांना आज्ञा

दिली. ही लीला बघण्यासाठी देवदेवतांची दाटी झाली. श्री सिद्धिविनायकांनी कावळ्याचे रूप धारण करून; विष्णूस्वरूपा गणेशांनी कमंडलूंवर बैठक मारली. तेथून भरारी घेतांना पायांचा दाब देऊन, उड्डाण केले. कमंडलू लवंडला आणि कावेरी सुसाट वाहू लागली. देवदेवतांनी पुष्पवृष्टी करून लीलेचा आनंद साजरा केला.

लॉर्ड अगस्त्यांच्या समोर कावेरी मातेच्या कुंडावर 'अगस्त्य महात्म्य' (कन्नड)चा प्रकाशन समारंभ सुरू होता. स्वामी आनंदतीर्थांनी 'कावेरी-अगस्त्य' कथा कन्नडमध्ये उपस्थित यात्रेकरूंपुढे सांगितली आणि पोथीचे महात्म्य सांगितले. सर्वांचे यथोचित सत्कार आटोपल्यानंतर स्वामींनी स्वतः सोबत येऊन संस्थान दाखवले. घरी येण्याचा आग्रह केला. आम्ही सारे त्यांच्या घरी गेलो. घरी काही लोक त्यांची वाटच पाहात होतो. बहुधा भविष्य समजून घेण्यासाठी आले असावेत. आमचे चहापाणी इ. झाल्यावर स्वामींनी आम्हाला त्यांच्या घराच्या मागच्या दालनात नेले. कार्य आश्चर्य ए.सी. रुममध्ये असावा एवढा गारवा होता. पाण्याचा खळाळ ध्वनी लक्ष वेधून घेत होता. घराची एका बाजूची संपूर्ण भिंत म्हणजे खडकच होता. अर्थात तीच त्या दालनाचीही भिंत. त्या भिंतीत पन्हाळ असावी तशी खोबण तयार झाली होती आणि त्या खोबणीतूनच हा पाण्याचा खळाळ ऐकू येत होता. ''ही कावेरी आमच्या शेकडो पिढ्यांपासून या खडकातून आमच्या घरातून बारा महिने पवित्र तीर्थ आम्हाला देत असते. ही धारा पुढे जमिनीतून पुन्हा मुख्य ओघाला जाऊन मिळते!'' स्वामी आनंदतीर्थ म्हणाले. आम्ही थक्क झालो. कावेरी मातेचा तो आनंदतीर्थ पान्हा पाहून गहिवरलो. डोळ्याला धारा लागल्या. जणू कावेरी आमच्यातही संचारली असावी. पुन्हा पुन्हा वंदन केले. ओंजळीने जल मुखात घेतले. ते स्फटिक विमल कावेरी जल तेवढेच मधूर. डोळ्यांना तीर्थाचा स्पर्श केला. स्वामी आनंदतीर्थांनी जणू महर्षि अगस्त्यांच्या लीलेचे प्रत्यक्ष दर्शन आम्हाला घडविले. पुढे कितीतरी दिवस कावेरी त्या दालनातून आमच्या अंतःचक्षूंमध्ये खळाळ वाहात होती.

तळकावेरीची यात्रा करून आलो. श्री. श्रीकांत फाटकांचा फोन आला, ''अहो आमचे एक स्नेही आहेत सांगळी आडनावाचे. ते गुरुदेव रानड्यांचे शिष्य म्हणवितात. त्यांचे कन्नडवर प्रभुत्व आहे. आपले 'अगस्त्य महात्म्य' त्यांच्याकडूनच तपासून घेतले आहे. ते तुमच्या 'अगस्त्य' कादंबरीचे कन्नडमध्ये

रुपांतर करायला उत्सुक आहेत. सेवा म्हणून त्यांना करायचे आहे. आपली अनुमती हवी.''

''अहो अनुमती कसली मागता मला, देवाला मागितला एक डोळा देवाने दिले दोन! सगळ्या भाषांमधून त्याचे रुपांतर व्हावे असे मला वाटते. करा म्हणावं अवश्य!'' मी म्हणालो. पाहाता पाहाता श्रीमान सांगळींनी अगस्त्य कादंबरी कन्नडमध्ये रुपांतरित केली. आता ती ई-बुकच्या स्वरूपात www. anilsahasrabuddhe.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. अशी महर्षींची योजना!

*

६८. 'जातकयज्ञ'चा 'जातकयज्ञ!'

महर्षि अगस्ति आश्रमात डॉ.सौ. धनश्री खरवंडीकर आणि मकरंद खरवंडीकर यांच्या चमूची अभंगसंध्या चांगलीच रंगली. महर्षि अगस्तींच्या जीवनावर भक्तिसाधनेसाठी काही अभंग मला स्फुरले. खरवंडीकरांच्या श्रुतिसंगीत संस्थेच्या संचालिका संगीततज्ज्ञ डॉ.सौ. धनश्री खरवंडीकरांना विनंती केली, यांनी ती खूपच श्रद्धेने मनापासून स्वीकारली. मोठ्या मेहनतीने श्री. मकरंद खरवंडीकर यांनी अभंगांना चाली लावून संगीत दिले. अगस्त्ययागाच्या निमित्ताने अभंगसंध्येचा कार्यक्रम आयोजित केला. आश्रमातील कार्यक्रमाला मिळालेला प्रतिसाद आणि पावित्र्याने आलेल्या भारावलेपणाने खरवंडीकर ग्रुप एका वेगळ्याच मुग्ध भाववृत्तीत होता.

डॉ. धनश्री म्हणाल्या, ''सर, अगस्त्यांच्या जीवनावर आधारित काही नाटकासारखे अर्थात संगीत नाटकासारखे लिहिता आले तर पौराणिक संगीत नाटक होईल. आम्ही ते मंचावर आणू.'' त्या मोठ्या निष्ठेने बोलत होत्या. श्री. मकरंद खरवंडीकर आणि डॉ. धनश्री खरवंडीकर यांनी संगीत साधनेला वाहून घेतलेले. संगीत वर्गांचेही त्यांचे आयोजन. अनेक संगीतसाधकांना त्यांनी घडविले. 'संगीत' शास्त्राच्या परीक्षांचे परीक्षक, विद्यापीठ क्षेत्रात अध्यापन, यांबरोबर; नगर शहरात संगीतविषयक असा अभिरुचिसंपन्न वर्ग निर्माण व्हावा आणि त्यांच्या बाल, तरुण, प्रौढ अशा सर्व विद्यार्थ्यांना हक्काचा मंच उपलब्ध व्हावा, संगीत नाटक परंपरेचे नेटके पुनरुज्जीवन व्हावे यासाठी अथक परिश्रम करणारे हे कुटुंब. आता तर त्यांची कन्या कु. दीप्तीही या साधनेत गढलेली.

डॉ. धनश्री खरवंडीकर म्हणाल्या मात्र आणि मी लगेचच त्यांना म्हणालो, ''लिहूया की!'' त्यांनी मी संगीत नाटक लिहील वगैरे शंका होती. मी तसा

निष्णात भानसेन आणि अभ्यासपूर्ण कानसेनही नाही.

''सर, हवंतर संगीत नाटकांची नाट्यगीते लिहितांना आम्ही मदत करू; पण ज्या अर्थी आपण उत्तम अभंग आणि उत्तम भावगीत रचना करता, त्याअर्थी हेही आपणास जमेल.'' डॉ. धनश्रींनी माझ्या कवितांचीही अशीच गानसंध्या नगरमध्ये सादर केली होती. त्यांची सीडी केली होती. त्यांचा बहुधा तो पहिलाच अल्बम म्हणतात, तशी सीडी झाली होती. पं. कशाळकरांच्या उपस्थितीत, त्या सीडीचे प्रकाशन आणि सादरीकरणाची ऑडिओबरोबरच व्हीडिओ सीडी तयार झाली होती. त्यांच्या या सूचनेने मी मनात मोहरलो आणि हुरावलो होतो. बहुधा महर्षि अगस्तिमुनींना माझ्याकडून ही सेवा करून घ्यायची असावी. ''मी नक्की प्रयत्न करतो!'' असे आश्वासन तत्क्षणी देऊन टाकले.

कार्यक्रम संपला. आम्ही सगळेच आमच्यापरीने आपापल्या उद्योगाला लागलो. पण माझ्या मनात संगीत नाटकासाठीचे बीज प्रकट होऊ लागले होते. महर्षि अगस्तींचा जन्म अलौकिक तऱ्हेनं झालेला. त्यांनी स्वतःच ऋषी लोपामुद्रांची निर्मिती; भार्यासाधनेसाठी केलेली. ऋषी लोपामुद्रांनी महर्षींना प्रवृत्त करून अलौकिक पुत्र दृढस्यूताला जन्म दिलेला हा सगळा खरेतर सृष्टीव्यवस्थापन प्रक्रियेतील अर्थात सृष्टीप्रक्रियेतील, अद्‌भूत आणि विकसित वैज्ञानिक घटनाक्रम. बस्स! याच जातक प्रक्रियेवर नाटक लिहावे असे मनात ठसले आणि मनात शब्द स्फुरले 'जातकयज्ञ'! नाट्यबीज आणि शीर्षक स्फुरले. नाट्यलेखन अर्थात संगीत नाट्यलेखन करावयाचे होते.

माझ्यामधील नाटककाराला, नृत्यदिग्दर्शकाला, लोकसंगीतकाराला, अभंगवाणीकाराला जागृत केले आणि संकल्प केला 'जातकयज्ञ' हे नाटक लिहायचे. 'भरारी अन् भानगडी' हे नाटक तसे मी १९७० सालीच लिहून रंगमंचावर सादर केले होते. मीच ते दिग्दर्शित केले होते. त्यात भूमिकाही केली होती. त्यातच माझ्याकडे शोकनाट्यावर डॉ. उज्ज्वला जाधव-भोर यांनी पीएच.डी. केली होती. माझे दुसरे नाटक 'संभव असंभव' हे डोनर्स सेक्ससेल या आधुनिक वैज्ञानिक जातक तंत्रावरील प्रायोगिक नाटक लिहिले गेले होते. त्या नाटकाचे समग्र परिशीलन ज्येष्ठ अभिनेते, नगरमधील पहिले एम.डी. झालेले आरोग्यतज्ज्ञ, लोकधुरीण डॉ. श्रीराम रानडे यांनी केले होते. आदिवासींच्या स्वातंत्र्य संग्रामावर आधारित 'कातळी निखारे' ही एकांकिकाही प्रसिद्ध होती. विद्यार्थीदशेपासून मी

किमान पंचवीस नाटकांत भूमिका केल्या होत्या. तेवढ्याच नाटकांचे दिग्दर्शनही केले होते. अकोले गावात आमचा हौशी कलावंतांचा चमू होता. तसेच मॉडर्न हायस्कूल अकोलेमध्ये प्रतिवर्षी स्नेहसंमेलनाच्या निमित्ताने विविध गुणदर्शन आणि नाट्यदिग्दर्शन विभाग माझ्याकडेच असायचा. व्यावसायिक रंगभूमीवर नव्हे पण हौशी रंगभूमीवर मी माझ्या गावात गाजलेला. हे सगळं सांगायचा हेतू असा की, हे अवघे संचित नाट्यबीज गवसताच जागृत झाले.

माझ्यात नाटककार संचारला. नाट्यतंत्र अवगत होते ते पणाला लागले. भरताच्या नाट्यशास्त्रापासून ते मन्वंतरोत्तर मराठी रंगभूमीचा अगदी आधुनिकतेपर्यंतचा मंचीय आणि समीक्षात्मक प्रवास मनात जागला. मराठीचाच मास्तर असल्याने हे सहज घडले. पाहाता पाहाता 'जातकयज्ञ' हे पौराणिक संगीत नाटक लिहिले गेले आणि मी तात्काळ डॉ. धनश्री खरवंडीकरांना फोन केला. ''धनश्री तुझ्या आज्ञेप्रमाणे महर्षि अगस्तिमुनींच्या जीवनावर संगीत 'जातकयज्ञ' नाटक लिहून पूर्ण झाले आहे.

''काय! लिहून झालेही?'' ती जवळपास आश्चर्याने किंचाळलीच.

''होय, कधी येताय चर्चा करायला?'' मी विचारले.

''येतो येतो सर, आता आमच्यावर जबाबदारी!'' ती आनंदाने म्हणाली.

डॉ. धनश्री आणि श्री. मकरंद दोघे आले. चर्चा झाली. प्रामुख्याने कथानक सांगतांनाच लिहिलेली गीतेही माझ्या परीने, झलक अशी म्हणून दाखविली. ते दोघे अक्षरशः उडालेच!

''सर तुम्ही तर सारंच रेडिमेड दिलंय!'' डॉ. धनश्री म्हणाली.

''नाही, हा माझा प्रयत्न आहे. आता त्याला आकार तुम्ही द्यायचा. मी टाईप करून तुम्हाला कॉपीज देतो.'' मी सांगितले. ठरले.

कलावंतांचा संच जमवला. तालमी सुरू झाल्या. दिवाळी पहाट कार्यक्रमात प्रतिवर्षी श्रुतिसंगीतचे दोन दिवस कार्यक्रम असतात. त्यातच एक दिवस 'जातकयज्ञ' नाटकाचा प्रयोग करायचे ठरले. माऊली बुक झाले. कोरोना महामारी उपटली आणि प्रयोग लांबणीवर पडला. कधी होईल कळेना. होता करता फेब्रुवारीत सात तारीख निश्चित झाली. पन्नास टक्के उपस्थितीला परवानगी मिळाली होती.

या दरम्यान आणखी एक आनंददायक घटना घडली. 'गौरव गाभारा', 'अमृत गुटिका', 'जातकयज्ञ' या पुस्तकांबरोबरच सौ. उषानं लिहिलेलं मराठीत

सार्थ 'मैत्रावरुणि अगस्त्य' हे पुस्तक तयार झालं होतं. त्यातील 'अमृत गुटिका' हे पुस्तक प.पू. स्वामी गोविंददेव गिरिजी महाराज यांना अर्पण केलं होतं. त्यांच्याच शुभहस्ते सर्व पुस्तकांचे सात फेब्रुवारीला प्रकाशन करून 'जातकयज्ञ' नाटकाचा शुभारंभाचा प्रयोग करावा असे मनात आले. संपर्क केला. सात फेब्रुवारीला षट्तिला एकादशी होती. षट्तिला एकादशी हा स्वामींचा वर्धापन दिन असल्याचे त्यांच्याकडूनच कळाले. दुधात साखर पडल्यासारखे वाटले. संपर्क होत होता. स्वामींवर अयोध्या राममंदिर ट्रस्टच्या कोषाध्यक्षपदाची जबाबदारी. नेमके त्याचवेळी निधीसंकलन अभियानांतर्गत त्यांचा देशभराचा प्रवास ठरला. हिरमुसलो. पुन्हा पुन्हा संपर्क केला. श्रीमान नंदलालजी मणियार यांनी आग्रह धरला. मार्ग निघाला. १७ जानेवारी २०२१ रोजी निधीसंकलन कार्यक्रमासाठी महाराज नगरमध्ये येणार होते. त्याच कार्यक्रमात पुस्तकांचे प्रकाशन करावे व त्यांच्या शुभाशीर्वादाचे पत्र 'जातकयज्ञ'च्या शुभारंभ प्रयोगात वाचून दाखवावे असे ठरले. १७ जानेवारीला ठरल्याप्रमाणे पुस्तकांचे प्रकाशन झाले. आता त्यांच्या पत्राची प्रतीक्षा होती.

शुभारंभाच्या प्रयोगाला महर्षि अगस्ति देवस्थान ट्रस्टचे अध्यक्ष ॲड. के. डी. धुमाळ, ह.भ.प. राजेंद्र महाराज नवले, व्यवस्थापक आर. के. मुतडक येणार होते. ॲड. पारनेरकर महाराज यांनाही निमंत्रित केले. अगस्त्य साहित्यावर पीएच.डी. संपन्न केलेले प्राचार्य डॉ. म. ना. बोपर्डीकर उपस्थित राहणार होते. डॉ. सु. प्र. कुलकर्णी, श्रीमान मणियारशेठ, ह.भ.प. अशोकानंद महाराज, अकोल्याचे प्राचार्य श्री. प्रकाश टाकळकर, अनिल सोमणी, सोमेश्वर धर्माधिकारी आणि अनेक स्नेहीमंडळी या कार्यक्रमाला उपस्थित राहणार होती. पुण्याहून डॉ. धनश्रींचे माता-पिता, माझी कन्या सौ. स्फूर्ती, प्रा.डॉ. वर्षा तोडमल अशी अनेक मंडळी येणार होती.

सात फेब्रुवारीच्या आधी दोन दिवस माऊली सभागृहात शंभर टक्के उपस्थितीला परवानगी मिळाली. अक्षरशः कोरोना काळात थोड्या शिथिल वातावरणात हा पहिलाच कार्यक्रम केवळ महर्षींची कृपा म्हणूनच सारे जुळून येत होते. माऊली सभागृह खचाखच भरले. ओसंडले. मी स्वामींच्या पत्राची वाट पाहात होतो. अगदी बरोबर प्रयोग सुरू व्हायच्या अगोदर स्वागत समारंभ करीत असतांना स्वामींचे आशीर्वाद पत्र व्हॉट्सॲपवर आले. त्याचे वाचन केले आणि

उत्साह शतगुणित झाला. येणारी सर्व मंडळी अगदी वेळेत पोचली.

नांदीपासूनच प्रयोगाने प्रेक्षागाराला स्वतःकडे खेचून घेतले. जेव्हा मंचावर महर्षि अगस्तिमुनींचा प्रवेश झाला तेव्हा तर प्रेक्षागार, हे नाटक आहे विसरून, महर्षींचे दर्शन घेऊ लागले. विशेष म्हणजे क्षणाक्षणाला प्रयोग रंगतच गेला तरी संगीत देणाऱ्या श्री. मकरंद खरवंडीकर यांच्या चेहऱ्यावर एक चिंतेची रेषा मला स्पष्ट जाणवत होती. काय झाले असावे? बहुधा प्रयोगाचे टेन्शन आले असावे ते तर मला आणि डॉ. धनश्रींनाही होतेच. या प्रयोगाला डॉ. देवीप्रसाद खरवंडीकर आणि डॉ. धनश्रींचे माता-पिता, श्री. मकरंदांचे मामाही उपस्थित होते. श्री. मकरंदांच्या मातोश्री मात्र दिसत नव्हत्या. का? मनात प्रश्न निर्माण झाला.

नाटक पुढे जाऊ लागले तसतसे एकेका पदाला वन्समोअर मिळू लागले. टाळ्यांचा कडकडाट होऊ लागला. संगीत, नेपथ्य सारेच साजेसे. प्रेक्षागार मंत्रमुग्ध होऊन नाटक अनुभवत होता. होता होता पहिला अंक संपला. लोकांचा माझ्याभोवती अभिनंदन करण्यासाठी गराडा पडला होता. छाती अभिमानाने रुंदावली होती. मध्यंतरात कौतुकांक करणे टाळून अखेरीस करावा असे त्याक्षणी ठरविले. लोकांच्या भाववृत्ती लक्षात घेऊन; तसे मुळी जाहीरही केले. दुसरा अंक तर पहिल्या अंकापेक्षाही रंगला. अखेरीस नारदांचे भविष्यकथन झाले. भरतवाक्य झाले आणि कौतुकांक सुरू झाला.

प्राचार्य डॉ. म. ना. बोपर्डीकर विकलांग अवस्थेतही मंचावर येण्याचा हट्ट धरून बसले. सर्वांनीच तो हट्ट पुरविला. ॲड. के. डी. धुमाळांनी तर या नाटकाचे प्रयोग पुणे, मुंबई, नाशिक येथे करण्याचे घोषितच करून टाकले. यशस्वीतेचा आनंद आणि अभिमान सर्वांच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणे जाणवत होता. डॉ. म. ना. बोपर्डीकरांनी डॉ. खरवंडीकर आणि सौ. उषा यांना स्वरानंद प्रबोधिनीच्यावतीने रत्न पुरस्काराने गौरविले. हे सर्व चालू असतांनाही डॉ. धनश्री, श्री. मकरंद यांच्या चेहऱ्यावर चिंताक्रांतता स्पष्ट जाणवत होती. कौतुकांक संपला नि प्रेक्षागाराने मंचाकडे अभिनंदनासाठी धाव घेतली. कलावंतांचे पालक, रसिक सर्वांचीच झुंबड उडाली. त्यातच फोटोसेशनची घाई आणि परतीच्या प्रवासास जाणारांची गर्दी सुरू झाली. माझे लक्ष या सर्व गडबडीत श्री. मकरंद खरवंडीकर यांकडे होतेच. तेवढ्यात कोणीएक त्यांच्या जवळ आला. काही बोलला आणि त्यांच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकले. मला बरे वाटले, तेवढीच उत्सुकताही वाढली. राहवले नाही. जाऊन विचारलेच.

''सर, काल खरंच प्रयोग होईल की नाही अशी शंका निर्माण झाली होती. आई कालपासून खूप आजारी आहे. काल संध्याकाळी तिला आय.सी.यु.त हलवले. आम्ही दोघेही रात्रभर जागे होतो. मामा आम्हाला सोडवायला आल्यावर आम्ही डॉक्टरांना विचारले. डॉक्टरांना सगळी परिस्थिती माहीत होतीच. त्यांनी जबाबदारी स्वीकारून आम्हाला जाण्याची परवानगी दिली. सर आम्ही दोघांनी खूप विचार केला. एकदा प्रयोग रद्द करावा असे मनात आले. पण नंतर आम्ही सर्वांचा विचार करून प्रयोग होईपर्यंत काहीच बोलायचं, सांगायचं नाही. महर्षि अगस्ति मुनींवर विसंबून प्रयोग पूर्ण करायचे देखील ठरविले. प्रयोग झाला. आत्ता निरोप आला आईची तब्येत सुधारते आहे. कदाचित संध्याकाळपर्यंत डिसचार्जही देता येईल! सर, खरोखरीच महर्षि अगस्त्यांनीच सगळे निभावून नेले.''

श्री. मकरंदांच्या डोळ्यात अश्रू तराळले होते. मला त्यांच्या धैर्याचे, कलासक्तीचे आणि अढळश्रद्धेचे त्याचबरोबर विवेकाचे कौतुक वाटले. याही परिस्थितीत डॉ. खरवंडीकर प्रयोगाला उपस्थित होते! मनोमनी मी महर्षींना नमस्कार केला. खरेच सारे त्यांच्या कृपेने तर ते सर्वांकडून सारे काही घडवून घेत आहेत.

विशेष म्हणजे अक्षरशः दुसऱ्याच दिवशीपासून कोरोनाचे निर्बंध पुन्हा वाढवले गेले. प्राचार्य डॉ. म. ना. बोपर्डीकरांचा तो अखेरचा कार्यक्रम ठरला. मात्र सौ. खरवंडीकर पूर्ण बऱ्या झाल्या. नगरमध्ये लिहिले गेलेले, नगरच्या लेखकाने लिहिलेले, नगरच्याच कलावंतांनी सादर केलेल्या संगीत 'जातकयज्ञ' नाटकाने नगरच्या सांस्कृतिक इतिहासात आणि संगीत नाटकांच्या इतिहासात मोलाची भर टाकल्याची पावती जाणकारांकडून मिळाली.

*

६९. ‘अगस्त्य’ प्रेरणेने भक्तमेळा !

चार-साडेचारचा सुमार, डॉ. यु. म. पठाणांचा फोन. ‘‘काय चाललंय सहस्रबुद्धे? रिटायरमेंटनंतरही काम चालू ठेवलंय! हे प्राध्यापक मंडळींना शोभत नाही! खरं म्हणजे नोकरीत असतांनाही काही ॲकेडमिक करायचं नाही. नंतर तर ॲकेडमिकचा संबंधच नाही!’’ सर छद्मीपणाने, कौतुकाने बोलत होते. त्यांचं हे नेहमीचंच झालेलं. अभ्यासू, संशोधक व्यक्तिमत्त्व. नव्या पिढीकडून त्यांच्या अपेक्षा पूर्ण होत नाहीत याची खंत. त्यामुळेच माझे प्रयत्न आणि सतत ॲकेडमिक उपक्रम यांचं त्यांना खूपच कौतुक!

‘‘सर अहो, तुम्ही या वयात अजून अभ्यास, संशोधन, लेखन आणि प्रवास यात गढलेले असतां, आम्ही काही करीत नाही याची लाज वाटते म्हणून धडपडायचं! तुम्ही वहिनींना उसंत देता की नाही!’’ सरांनी खट्याळपणा केला. त्यांचा फोन झाला अन् सौ. उषाची चौकशी केली नाही असं कधी क्वचितच झालं असेल!

‘‘सहस्रबुद्धे तुम्हाला पवार नावाच्या गृहस्थांचा फोन येईल. नगरमध्ये ते आमचे शेजारी होते. आता औरंगाबादला असतात. त्यांना अगस्ति ऋषींची माहिती मिळत नव्हती. त्यांनी माझ्याकडे चौकशी केली. मी म्हणालो, आमचे सहस्रबुद्धे आहेत ना! त्यांच्याकडे सर्व काही मिळेल! हे बघा माझा फोन झाला म्हणून, फुकट काही देऊ नका. ते विकत घेऊ शकतात. त्यांना मी तसे सांगितले आहे.’’

‘‘ठीक आहे सर, आपली आज्ञा! केव्हा येणार आहेत ते?’’ मी विचारलं.

‘‘ते आपल्याला फोन करून येतील! सरांनी सांगितले.

पुन्हा सरांचं औरंगाबाद विद्यापीठतल्या मराठी विभागातल्या गमतीजमती सांगणं नि काय काय सुरू झालं. मधूनच माझं कौतुक. त्यांना माझं नेहमीच कौतुक. माझ्या षष्ट्यब्दी समारंभात तर ''सहस्रबुद्धे म्हणजे एक चालतं बोलतं विद्यीपाठ आहे!'' असं कौतुक त्यांनी शेदीडशे प्राध्यापक, विद्वान, साहित्यिक यांच्या मेळाव्यात करून टाकलं. कितीतरी वेळ ते बोलत होते. मला खळखळून हसवत होते. याही वयात त्यांचा खट्याळ स्वभाव कमी झाला नव्हता.

पठाण सरांचा फोन ठेवला नि लगेचच पवार सरांचा फोन झाला. ''सर, आम्हाला महर्षि अगस्त्यांविषयी माहिती हवी आहे. समक्ष आपल्याला भेटण्याची इच्छा आहे. काही साहित्य असेल तर आम्ही विकत घेऊ! केव्हां येऊ? उद्या चालेल?'' त्यांनी सगळं एकदमच सांगून टाकलं.

''उद्या, आपण साडेनऊला येऊ शकता?'' मी त्यांना विचारलं.

''हो हो. सर आपण सांगाल त्या वेळेला! आम्ही बरोबर साडेनऊला आपल्याकडे पोचतो!'' ठरले. पत्ता नीट लिहून घेतला. त्यांना बहुधा नगरची माहिती असावी. त्यांचे बंधू आमच्याच भागात पाईपलाईन हडकोत आहेत असे नंतर कळले.

साडेनऊच्या अक्षरशः ठोक्याला गाडी आमच्या दारात आली. पती-पत्नी दोघे होते. वर आले. मला नमस्कार करू लागले. ''अहो हे काय करताय?'' एखाद्या अपरिचित व्यक्तीने एकदम नमस्कार करणं बरं वाटलं नाही.

''नाही नाही सर, आपणाकडून महर्षि अगस्तींची माहिती आम्हाला मिळणार आहे! आपण सरांचे स्नेही आहात.'' त्यांनी स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

''अहो, सर आमचे गुरुवर्य आहेत. ते स्नेही म्हणतात तो त्यांचा मोठेपणा! बसा, उषा पाणी आण'' मी म्हणालो.

उषानं पाणी आणलं. पाणी वगैरे झाले आणि सरांनी स्वतःचा आणि मॅडमचा परिचय करून दिला. ''आपल्याला महर्षि अगस्त्यांची माहिती हवी आहे, का बरं? अशी माहिती विचारणारे खूप कमी आहेत, म्हणून विचारलं.'' मी म्हणालो. तशा मॅडमच बोलू लागल्या.

''सर, नाशिकला अण्णामहाराज होते. ते महर्षि अगस्तिमुनींचे अवतार. आम्ही त्यांचेच भक्त आहोत. गेली अनेक वर्षे आम्ही त्यांच्या सेवेत आहोत. त्यांच्याच प्रेरणेने आमच्या कुटुंबियांनी अनकाईच्या गडावर अगस्त्यांच्या स्थानाचा जीर्णोद्धार केला. नाशिकला परिसरात अण्णांचा चारसाडेचार हजारांचा

भक्तपरिवार आहे. अण्णामहाराज त्रिकालज्ञ होते. आमची कोणतीही गाऱ्हाणी आम्ही त्यांना सांगत असू. गुरुपौर्णिमेला आम्ही सर्व भक्तगण खूप मोठ्या प्रमाणावर गुरुपौर्णिमा साजरी करीत असू. तीन वर्षे झाली. अण्णांची समाधी झाली. आम्ही गुरुपौर्णिमेचा उत्सव सुरूच ठेवला आहे. अण्णामहाराजांनी मला मानसकन्याच मानलं होतं. ते मला म्हणाले, मी गेल्यानंतर हे सारं तूच पाहायचं आहेस. ही अगस्त्यांची गादी सुरू राहिली पाहिजे!'' त्यांनी माझ्या डोक्यावर हात ठेवला. नंतर काहीच दिवसांनी अण्णामहाराज गेले. तू पाहायचय असं म्हणाले तेव्हा मी त्यांना म्हणाले, ''अण्णा मला तर महर्षि अगस्त्यांविषयी काहीच माहिती नाही. मी आपली भक्त आहे एवढेच.'' पवार मॅडम सांगत होत्या.

''अण्णामहाराजांना मुलं वगैरे?'' मी विचारले. अण्णामहाराज ब्रह्मचारी संन्यासी होते की काय अशी शंका येऊन मी विचारले.

''अण्णांचा परिवार आहे. मुली वगैरे सगळे. पण त्यांनी मलाच सारे पाहावयास सांगितले!'' पवार मॅडम बोलत होत्या.

''म्हणजे त्यांनी त्यांच्या गादीचे उत्तराधिकारी म्हणून आपल्याला घोषित केलं असंच ना!'' मी मध्येच विचारले.

''नाही नाही सर, अशी सर्वांसमोर घोषणा वगैरे नाही केली, पण सर्वांसमोर ते म्हणायचे, अलका तुलाच हे सगळं सांभाळायचं आहे. अचानक त्या दिवशी ते पुन्हा म्हणाले, आता माझे थोडे दिवस राहिलेत, अलका आता तूच सांभाळायचं. त्यांच्या डोळ्यात पाणी होतं. मला तर रडूच कोसळलं. मी म्हणाले, अण्णा मला खरंच काही माहीत नाही. मग सगळं कसं पाहणार? तेव्हा ते म्हणाले, तुला आजपासून तीन वर्षांनी सारं काही मिळेल. काळजी करू नकोस आणि अण्णा खरोखरीच गेले. तेव्हापासून मी सारखा शोध घेते आहे. मी मॅथेमॅटिक्सची स्कॉलर प्राध्यापक. सर्च केला. समाधान झालं नाही. इकडंतिकडं विचारलं, कोणी काही सांगेना. परवा आमच्या डोक्यात आलं डॉ. पठाण संतसाहित्याचे अभ्यासक आहेत, मोठे संशोधक आहेत. आमचा त्यांचा स्नेह आहे. आपण त्यांना विचारावं. आम्ही काल त्यांच्याकडे गेलो आणि त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे आज आपल्याला भेटायला आलो. सर, मी एक पुस्तिका तयार केली आहे.'' एवढं सांगून त्यांनी, तयार केलेली पुस्तिका माझ्या पुढ्यात ठेवली. मी ती पुस्तिका चाळली. त्यात महर्षि अगस्त्यांची जुजबी माहिती, अण्णामहाराजांची

आणि परिवाराची माहिती, त्यांच्या उपक्रमांची माहिती, अण्णामहाराजांची आरती, वंदना इ. गोष्टी होत्या.

''सर आपणास सांगू?'' मी ती पुस्तिका चाळत असतांनाच त्या म्हणाल्या.

''सांगा.' मी म्हणालो.

''सर, तुम्हाला खरंच सांगते आम्ही योगायोगाने पठाण सरांकडे गेलो. त्यांनी माहिती आणि परिचय सांगितला. मला गहिवरून आलं. आम्ही आपल्याला भेटायला उतावीळ झालो. कारण सर, अण्णामहाराजांनी सांगितल्याप्रमाणे तीन वर्षांनंतरचा आजचा शेवटचा दिवस आहे. आम्ही आपणासमोर आहोत. डॉ. पठाण सर म्हणाले, आपणाकडून आम्हाला महर्षींविषयीची सगळी माहिती मिळेल.'' प्रा. अलका पवार यांनी सांगितलं. हे सांगताना त्यांना भरून आलं होतं.

''हे पहा मॅडम, आपण सुविद्य आहात. आपल्याला आलेला अनुभव अद्‌भूत आणि दिव्य आहे हे खरं. पण मी महर्षि अगस्तिमुनींच्या विषयी आणि अपेक्षित सारं सांगेन असं नाही. मीही महर्षींचा एक अभ्यासक भक्त आहे. त्यांच्याच आज्ञेने माझ्याकडून लिहून झालेली 'अगस्त्य महात्म्य' उपासना पोथी आहे. ती आपणास मिळू शकेल. दुसरे म्हणजे पुण्याच्या पद्‌मगंधा प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेली माझी 'अगस्त्य' ही कादंबरी ती आपणास मिळू शकेल. पण या गोष्टी मी स्वतः विकत नाही. 'अगस्त्य महात्म्य' आपणास 'महर्षि अगस्ति देवस्थान ट्रस्ट'कडे मिळेल. मी 'अगस्त्य महात्म्य' प्रसिद्ध करून त्याच्या दहा हजार प्रती देवस्थानला आमच्या वडिलांच्या स्मरणार्थ अर्पण केल्या आहेत. हेतू असा की ट्रस्टला कायमस्वरूपी उत्पन्नाचं साधन मिळावं. तेव्हा 'अगस्त्य महात्म्य' मी आपणास आपण माझ्यापर्यंत, एका विशिष्ट अपेक्षेने आलात म्हणून प्रसाद स्वरूपात देतो. 'अगस्त्य' कादंबरी मात्र आपणास 'पद्‌मगंधा'कडून मागवून घ्यावी लागेल.'' मी लगेच उठून प्रा.सौ. अलका पवार मॅडमना 'अगस्त्य महात्म्य' दिले. त्यांनी ते मनोभावे हातात घेऊन, कपाळी लावले. मला वंदन केले.

''सर, जर आपल्याकडे 'अगस्त्य' कादंबरीची प्रत असेल तर आम्हाला द्या, आपण पुन्हा मागवून रिप्लेस करा. चालेल?'' पवार सर म्हणाले.

''ठीक आहे!'' मी म्हणालो. त्या उभयतांच्या भावमुद्रा पाहून; त्यांना नाही

म्हणता आले नाही.

चहा-पाणी करून दाम्पत्य परतले. संपर्क होत राहिला. प्रा.सौ. पवार मॅडम यांच्या ठिकाणीही महर्षि अगस्त्यांच्या पवित्र संवेदना प्रकटल्या आहेत याची जाणीव मला झाली. त्या मला अण्णामहाराजांच्या जागी मानू लागल्या. महर्षि अगस्तिमुनी यागप्रसंगी त्यांनी यजमानपद भूषविले. माझ्याबरोबर महर्षींच्या भक्तिसाधनेसंदर्भातील कार्यात त्या सहभागी आहेत. अगस्त्यांची कृपा.

एके सकाळी अचानक एक वेगळाच संदेश मिळाला. फोन होता श्री. पोपटराव कापसे यांचा. ''सर, मी पोपटराव कापसे!''

''हां बोला!'' मी म्हणालो.

''सर, मी रांजणगाव देवीवरून बोलतोय. नगर-औरंगाबाद रोडवर वडाळ्याहून आत रांजणगावदेवी हे गाव आहे. योगायोगाने मी अकोल्याला अगस्ति आश्रमात गेलो होतो. तिथे आपण लिहिलेले 'अगस्त्य महात्म्य' प्रसाद म्हणून मिळाले. घरी आल्यावर मी त्याचे पारायण केले. पुन्हा एकदा पारायण करावेसे वाटले. म्हणून पुन्हा पारायण केले. त्या दिवशी रात्री स्वप्नदृष्टांत झाला. आमच्याकडे येथे अग्याची टेकडी आहे. फॉरेस्ट लँड आहे. तिथे एक ओबडधोबड मूर्ती आहे. कधीची आहे माहीत नव्हते. कोणाला बरं नसलं, विशेषतः लहान मुलांना पोटात बरं नसलं की लोक तिथं जाऊन दर्शन घेतात. कधीतरी कुणी सांगतं म्हणून. नाथांचं स्थान आहे असं म्हणतात. नाथांचं नाव नाही. त्या स्वप्नदृष्टांतात इथे शक्तिस्थळी अगस्त्यांचं स्थान आहे असा दृष्टांत झाला. जाऊन साफसूफ केली. मूर्ती नीटनेटकी उभी केली. आता मी तिथं नित्य जाऊन पूजा करतो. मी पारायणपण केलं. ते महर्षि अगस्तिमुनी आहेत असं मी सर्वांना खात्रीनी सांगितलं. गावकऱ्यांनी ते मानलं!'' पोपटराव सांगत होते.

''आपण मला फोन केलात बरं वाटलं! पण माझ्याकडून काय अपेक्षा आहे?'' मी विचारलं.

''काही नाही सर, मी वारकरी, माळकरी माणूस. शेतीवाडी, लेकरंबाळं सारं आहे. पण आता दृष्टांत झाला. मी तिकडंच जायला लागलो. आपण एकदा येऊन पाहावं अशी इच्छा आहे!'' पोपटराव म्हणाले.

''हे बघा मी येईनही. हा आपलाच फोन आहे ना. आमच्या एक प्रा.सौ. पवार मॅडम आहेत. दोघंही अगस्तिभक्त आहेत पतीपत्नी. त्या औरंगाबादहून

पुण्याला नेहमी जात असतात. त्यांना मी रस्त्यात आपल्याकडे यायला सांगतो. नंतर सवडीनं मी येईनच. चालेल ना. त्यांचा तुम्हाला फोन येईल!''

''चालेल सर. त्यांना येऊद्या.''

मी प्रा.सौ. पवार मॅडमना फोन नंबर दिला. म्हणालो, ''आपण पुण्याला केव्हां जाणार आहात? तेव्हा पोपटरावांना फोन करा आणि शक्य असेल तर उभयतां जाऊन या. काय अनुभव येतो ते मला सांगा.''

प्रा.सौ. पवार मॅडमना आनंद झाला. एव्हाना त्यांचा अगस्तिभक्त म्हणून अधिकार मला जाणवला होता. पुढच्याच रविवारी त्या रांजणगाव देवीला फोन करून गेल्या. पुण्यात पोचल्यानंतर रात्री दहाच्या सुमारास त्यांनी फोन केला. म्हणाल्या, ''सर, स्थान रम्य आहे. महर्षींची उभी ओबडधोबड मूर्ती आहे. तरीही ते जागृत स्थान आहे. तेथे भारावल्यासारखं झालं. पोपटराव कापस्यांनी तर तिथं वाहूनच घेतलंय. गावकऱ्यांची चांगली साथ मिळते आहे. आम्हाला त्या स्थानी घेऊन जायलाही लोक थांबले होते. रस्ता चांगला करतो म्हणाले. फार उंच नाही पण टेकाडावर स्थान आहे.'' प्रा.सौ. पवारांनी मला सांगितलं.

नंतर मी सौ. उषा, डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर, डॉ. राजू रिक्कल आम्ही ठरवून अगदी पुढच्याच रविवारी रांजणगाव देवीला गेलो. स्थान आणि गाव पाहिले. अक्षरशः थक्क झालो. गावात प्राचीन विहीर होती. त्या विहिरीचे पाणी कधीच आटले नाही. अगदी दुष्काळात सुद्धा गाव त्या विहिरीवर तगून राहिले होते. हाच तीर्थाचा रांजण असे मला वाटले. दुसरी आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे माहूरची रेणुकामाता, तुळजापूरची भवानी, कोल्हापूरची अंबाबाई, वणीची सप्तश्रृंगी अशी महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठे त्या गावात स्वयंभू प्रकटली आहेत. अगदी शेताशेतात. प्राचीन महादेवाच्या मंदिराभोवती तो शक्तिस्थळांचा मेळा आहे. या मेळ्यात कुंभोद्भव महर्षि अगस्तिमुनी प्रकटले आहेत असं माझ्या मनात आलं. पोपटरावांनी सांगितलेली अग्याची टेकडी म्हणजे अग्नी वाहून नेणाऱ्या अगस्त्यपुत्र इग्मवाह अर्थात दृढस्यूतची माता अग्नाई अर्थात लोपामुद्रा यांच्या शक्तीस्थळी महर्षि अगस्तिमुनी कार्यमग्न आहेत असे जाणवले. मी प्रसन्न झालो. ''हे निश्चितच महर्षि अगस्तिमुनींचे स्थान आहे'' असे ठामपणे सांगितले. आम्ही चौघेही भारावलो होतो.

निमित्ताने सकलसंतगाथेतील संत तुकाराम शिष्या बहिणाबाईंचे चरित्र वाचत होतो. वेरुळजवळच्या देवगाव रंगारी गावच्या त्या राहाणाऱ्या. महर्षि अगस्तिमुनी

त्या गावात देव नदीत स्नानासाठी जात असत. अनेकदा चातुर्मास महर्षींचा तिथे घडे. देव नदीचे नाव देव नदी पडण्याचे कारण चातुर्मासात सगळे देव केव्हांना केव्हा स्नानाला येतात आणि महर्षींचे दर्शन घेऊन जातात, अशी आख्यायिका आहे. हे वाचल्यावर आपल्याकडून महर्षींचे हे स्थान पाहायचे राहिले असे वाटले. पुन्हा प्रा. अलका पवार मॅडमना फोन केला. त्यांनी सगळी हकिकत सांगितली. ते स्थान त्यांच्या निवासापासून जवळच असल्याने त्यांनी जाऊन यायचे ठरविले. अनायसा वेरुळ आणि घृष्णेश्वर यांचे दर्शन होणार होते. जाऊन आले. त्यांना खूप शोध घेऊन एक अगदी छोटेखानी मंदिर असल्याचे समजले. जाऊन आले. अलिकडच्या सर्व नद्यांप्रमाणे नदी पावसाळ्यात कधीतरी वाहाते. सगळीकडे बाभुळबाईंचा पसारा. लोकांचा बहिर्दिशेला जाण्याचा शिरस्ता. अशा सगळ्यातून प्रा. अलका पवार तिथपर्यंत गेल्या. पवार सरांनी मला ही सगळी गोष्ट फोन करून सांगितली. मी मनोमनी छडा लावायचे ठरविले.

एका कार्यक्रमाच्या निमित्ताने औरंगाबादला जाणे घडले. त्यात देवगाव रंगारीला जायचे ठरविले. सोबत डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर आणि डॉ. रिक्कल होतेच. विचारीत विचारीत पोचलो तर देऊळ छोटेसेच, त्यातही देऊळ बंद. डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकरांनी खटपट करून दाराच्या चौकटीवरच्या फटीतून 'अगस्त्य महात्म्य'ची प्रत देवळात टाकली.

परिणाम झाला. स्थानिकांनी, भक्तांनी ती प्रत पाहिली, वाचली. त्यावरील माझा फोननंबर पाहून फोन केला. परिचय झाला. अकोल्याला अगस्त्य महात्म्याचे सामुदायिक पारायण करायचे ठरविले होते. त्यांना निमंत्रण दिले. मंडळी खास एक मोठी गाडी करून आली. सर्वांना 'अगस्त्य महात्म्य' मिळाले. पारायण झाले. मंडळी गेली. भारावली होती. उचल खाल्ली. तेथील वारकरी संप्रदायाचे अध्वर्यू श्री. ह.भ.प. मोगलमहाराज यांनी पुढाकार घेतला. साफसफाई झाली. सप्ताह सुरू झाला. पुढे अकोल्याच्या ह.भ.प. राजेंद्रमहाराज नवले आणि अगस्ति देवस्थान ट्रस्टचे मॅनेजर श्री. रामनाथ मुतडक यांना निमंत्रित केले. महाराजांचे कीर्तन सप्त्यात झाले.

नंतर आमचे पुन्हा जाणे झाले. माझ्यासोबत सौ. उषा, सौ. ऋता ठाकूर, श्रीमान विनायक पवळे, डॉ. मालुंजकर, डॉ. रिक्कल होतेच. मंडळी मंदिराशी जमली. स्त्री-पुरुष सारेच. सौ. उषा आणि सौ. ऋता मंदिरात दर्शनाला जाऊ

लागताच अडवण्यात आले. स्त्रियांना मज्जाव असल्याचे सांगितले. मी स्वतः संत बहिणाबाईंपासूनचे संदर्भ सांगितलेच. लोपामुद्रांचे कार्य सांगितले. अकोले येथील, स्त्रियांनी दर्शनाची परंपरा सांगिली. समोर असलेल्या स्त्रियांना दर्शन घडविले. सर्व माता-भगिनींच्या मनात आनंद मावत नव्हता.

आता त्या क्षेत्राचा विकास होत आहे. एकर-दीड एकर जागा मिळाली आहे. प्रतिवर्षी सप्ताह आणि 'अगस्त्य महात्म्य'चे पारायण होते आहे. महर्षि स्वतःच प्रकट होऊन लोकश्रद्धा संपन्न करीत आहेत.

*

७०. पूर्ण झाले आणि त्यांनी निरोप घेतला

श्रीमती पुष्पा भाटे-जोशी, डॉ.सौ. हेमा जोशी आणि आणखी दोघीजणी घरी आल्या. ॐ साधना हा सौ. हेमाताईंचा विषय होता. सातभाई मळ्यातील अक्कलकोट मंदिरातील साध्वींच्या आज्ञेने चालणाऱ्या सप्ताहात ॐ साधनेचा पाठ घेण्यासाठी त्या आलेल्या होत्या. मला व्याख्यान देण्यासाठी निमंत्रित करावे, या हेतूने, त्या सगळ्या आल्या होत्या. महर्षि अगस्तिमुनींविषयी खूप गप्पा झाल्या. 'अगस्त्य' कादंबरी त्यांना दिली. कारणही तसेच होते महर्षि अगस्तिमुनींचे अवतार समजले जाणारे अवतार बाबाजी, यांच्या त्या शिष्या. डॉ. हेमाताईंना गुरुणाम् गुरु भेटल्यासारखे वाटले. माझे महर्षि अगस्तिमुनींवर व्याख्यान आयोजित केले. मी होकार दिला. महर्षि अगस्तिमुनींनी प्रेरित केल्यापासून जिथे-जिथे, जसा-जसा प्रचार करता येईल तेथे-तेथे प्रचार करण्याची संधी मी सोडत नाही. दोन दिवसांनंतर माझे व्याख्यान होते.

श्रीमती पुष्पांनी माझा परिचय करून दिला. त्या माझ्या वर्गमैत्रीण असल्याम ुळे, त्यांना काय काय सांगावे असे वाटत होते. माझे व्याख्यान झाले. महर्षि अगस्तींनी मला आज्ञा कशी केली आणि महर्षींचे कार्य, यावर सुमारे दीड तास मी बोलत होतो. श्रोत्यांना विषय अगदी नवीन आणि तेवढाच अद्भूत त्यामुळे श्रोते मंत्रमुग्ध झाले होते. समारोप प्रा.डॉ. हेमा जोशी या करणार होत्या.

त्यांनी 'अगस्त्य' कादंबरी वाचून काढली होती. आता व्याख्यानही ऐकले होते. त्या एवढ्या भारावल्या की त्यांचे जणू अष्टसात्त्विकभाव दाटून आले. कादंबरी वाचनाचा अनुभव आणि आता प्रत्यक्ष व्याख्यान ऐकण्याचा अनुभव; यांमुळे त्या खूपच प्रभावित झाल्या होत्या. समारोपाचे भाषण महर्षि अगस्तिमुनींच्या दिव्यानुभूतीविषयीचे भाषण असावे. एवढा वेळ त्या भरभरून

बोलत होत्या. अवतार बाबांचे चरित्र त्यांनी इंग्रजीमध्ये भाषांतरित केले होते. बोलता-बोलता त्या एकदम थांबल्या. आवंढा गिळून त्या म्हणाल्या, ''सर, आपण मला कादंबरी प्रसाद म्हणून दिली आहेच, आणखी एक विनंती, हट्ट म्हणा हवं तर, केली तर चालेल?'' त्यांनी विचारले. समारंभात नाही म्हणणे शक्यच नसते. त्या ज्या भावावस्थेत बोलत होत्या; त्यामुळे तर माझ्या दिव्यानुभूतींच्या भावविश्वाशी त्यांचा अतूट आणि अनिवार्य संबंध असावा असे मला वाटत होते. ''जरूर करा!'' मी म्हणालो. या कोणती विनंती करणार, याविषयीचे कुतुहलही निर्माण झाले होतेच.

''सर, आपण लिहिलेल्या 'अगस्त्य' या कादंबरीचे इंग्रजीमध्ये रुपांतर तथा भाषांतर करण्याची अनुमती आपण द्यावी अशी प्रार्थना आहे.'' त्या म्हणाल्या.

मी गहिवरलो. नाही म्हणणे शक्यच नव्हते. महर्षींच्या संदर्भात मी लिहिलेले साहित्य सर्व भाषांत जावे, जगभर त्याचा प्रसार व्हावा असे मला मनोमनी वाटतच होते. बहुधा महर्षींनीच तशी योजना केली असावी. मी त्यांना तात्काळ अनुमती दिली. त्यांच्या डोळ्यात अश्रू मावेनात. या दिव्य संवादाने साध्वींसह सगळेच भारावले.

डॉ. हेमा जोशी पुण्यात राहात असत. पुण्यातच त्यांनी इंग्रजीच्या प्राध्यापक या भूमिकेत, नोकरी केली होती. त्यांची कन्या अमेरिकेत स्थायिक झाली होती. हेमाताई कधी पुण्यात तर कधी अमेरिकेत असत. मी त्यांना 'अगस्त्य महात्म्य' ही पोथीही दिली होती. ती पोथी त्यांनी वाचली. एके सकाळी फोन आला, ''सर, अगस्त्य महात्म्या'चे पारायण केले. पारायण करतांना जणू मला महर्षींनी कादंबरीचे इंग्रजी रुपांतर करण्याची आज्ञाच केली. मी ध्यानमग्नपणे अवतार बाबाजींना विचारले. त्यांनी स्पष्ट अगस्त्य महात्म्याचे महत्त्व सांगितले. सर हा ग्रंथ म्हणजे अगस्तिमुनींनी जनसामान्यांच्या हाती दिलेला दुरित हरण करणारा चिंतामणीच आहे. सर, पारायण झाले आणि आज मी कादंबरीचे इंग्रजी रुपांतर करायला सुरुवात करते आहे. मी माझ्या लॅपटॉपवरच डायरेक्ट टाईप करणार आहे. आपले आशीर्वाद असावेत!'' डॉ. हेमा जोशी बोलत होत्या.

''अहो, माझे आशीर्वाद तर आहेतच, पण हे बघा, हे सगळं कार्य महर्षि स्वतःच करवून घेत असतात. आपण निमित्तमात्र, साधन असतो!'' मी म्हणालो. हेमाताईंचा आवाज कातर झाला होता. मला जाणवत होते. ''जसे जसे होईल,

तसतसे मला सांगत जा, म्हणजे झालं!''

''होय सर, नक्की नक्की!'' डॉ. हेमाताईंचे काम सुरू झाले.

कन्नडमध्ये 'अगस्त्य महात्म्य' झाले होते. या ग्रंथाच्या सिद्धिकरणाचा मोठा समारंभ करायचे ठरले होते. त्याच समारंभात डॉ. हेमाताईंचा 'अगस्त्य' इंग्रजीमध्ये भाषांतरित तथा रुपांतरित करण्याच्या निमित्ताने सत्कार करावयाचे ठरविले. त्यांचा सन्मानही होईल आणि अगस्त्यभक्तांसमोर त्यांच्या अनुभवांचं कथनही होईल असा दुहेरी हेतू या नियोजनामागे होते. डॉ. हेमाताई आल्या. त्यांच्यासमवेत अगस्त्यगोत्री सौ. शेटे मॅडम आल्या. सौ. शेटे मॅडम संस्कृतस्तोत्र गायन करतात. त्यांचे पुणे आकाशवाणीवरून स्तोत्रगायन अनेकांनी ऐकले. याप्रसंगी त्यांनी स्तोत्रगान सेवा सादर करावी असे ठरविले. नगर जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी श्री. अनिल कवडे यांच्या शुभहस्ते कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते. डॉ. हेमा जोशी यांचा हृद्य सत्कार श्री. अनिल कवडे यांच्या हस्ते केला. सत्काराविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी त्या बोलू लागल्या. बोलतांना त्या महर्षींशी एवढ्या तादात्म्य पावल्या की समारंभात कोणी किती बोलायचं हे सारेच विसरून गेले.

''मी अवतार बाबांची शिष्या. त्यांच्याच प्रेरणेने मी डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्यापर्यंत पोचले. 'अगस्त्य' कादंबरीचे इंग्रजीत भाषांतर, रुपांतर करू लागले आणि स्तंभित झाले. ही कादंबरी केवळ एक ललित मनोरंजनात्मक साहित्यकृती नाहीच. प्रत्यक्ष महर्षि प्रकट होऊन आत्मकथन करीत आहेत असे वाटू लागले. शब्द शब्द वाचतांना शरीरावर रोमांच उभे राहात. साक्षात्कारित अशा या लेखनाचे भाषांतर करतांना तर नित्याचाच एक विलक्षण अनुभव येऊ लागला. जणू मी लिहितच नाही; लिहिले जात आहे असे वाटू लागले. अनेक ठिकाणी स्वतः अवतार बाबाजी लिहून घेत आहेत. हे घडतांना काय संवेदना होतात हे शब्दात नाही सांगता येत. मी अवकाशात विहार करते आहे असे वाटू लागते. सारेच शब्दातीत आहे. अजून मी वाट चालतेच आहे. भारतभूमीच्या प्राचीनतम सांस्कृतिक आणि वैज्ञानिक वैभवाचा मला अध्यात्मिक पातळीवर अनुभव येतो आहे. भाषांतर करताना माझी अवस्था अशी होते आहे तर प्रत्यक्ष महर्षि अगस्तिमुनी डॉ. सहस्रबुद्ध्यांकडून लिहून घेत असताना त्यांचे कार्य झाले असेल; हे कल्पनेपलिकडील आहे. ऋषी द्रष्टे असतात. त्यांना सृष्टीतील

आणि अवकाशातील शक्तींचे ज्ञान द्रष्टेपणाने साक्षात होते. ते ज्ञान युगांनंतर तेही कलियुगात साक्षात करण्याची ही प्रक्रिया केवळ दिव्य! महर्षि अगस्तिमुनींचे कार्य अफाट आहे. अक्षरशः अथांग अवकाशात सामावलेले त्यांचे कार्य आपण आपल्या शंकांनी घेरलेल्या, अश्रद्ध जीवनात, कसे ज्ञात करून घेणार. त्यामुळेच भगवान अगस्त्य साक्षात्कारित होऊन ते लिहिण्याची प्रेरणा देत आहेत असे मला वाटते. डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या भाग्याचा हेवा वाटतो. त्याचबरोबर ते मला अमृतकण वेचण्याचे भाग्य लाभते आहे त्याचा विलक्षण आनंद वाटतो. काय काय सांगू आपल्या...'' डॉ. हेमा जोशी बोलतच होत्या. वाणीला विराम देतांना त्यांनी 'ॐ अगस्त्ये नः' मंत्राचा घोष केला. नकळत साऱ्या श्रोतृसमुदायानेही 'ॐ अगस्त्ये नः'चा घोष त्यांच्या मागे केला. डॉ. हेमा जोशींना या कार्यक्रमानंतर अगदी पुढच्याच दिवशी अमेरिकेला प्रयाण करायचे होते. तरीही त्या महर्षींच्या आश्रमात सेवा सादर करायला आल्या.

डॉ. हेमाताई केव्हां पूर्ण करतात याची उत्सुकता होती. मनाशी विचार केला, सारखे पाठीमागे लागून करून घेणे ठीक नाही. त्यांच्या कलाने आणि त्यांच्या मनोवृत्तीत ते अवलंबून ठेवावे. उत्सुकतेने वाट मात्र पाहात होतो. महिना दोन महिने उलटले तरी त्यांचा फोन नाही. मनात आले एकदा विचारावे, पण त्या अमेरिकेत. तेथे काय परिस्थिती आहे कोण जाणे? आणखी दोन महिने गेले. त्यांचा फोन आला. ''सर जवळपास बरेच पुढे नेले आहे तरी अद्याप सत्तर-ऐंशी पृष्ठे राहिलेत. आता मी पुण्यात येणार आहे, पंधरावीस दिवसानंतर, मग बोलूच.'' डॉ. हेमाताई म्हणाल्या. सत्तर-ऐंशी पृष्ठे म्हणजे काही कमी नव्हती. पण काम त्या करीत होत्या.

मला थांबणे भागच होते. तरी मी श्री. श्रीपाद कुलकर्णी यांच्याशी बोलून ठेवले. तेच माझे डीटीपी, लेआऊट इ. काम करतात. तसेच पद्मगंधा प्रकाशनाच्या श्रीमान अरुण जाखडेंशीही बोललो. त्यांनीच 'अगस्त्य' कादंबरी प्रकाशित केली. कुठे विषय निघाला की मोठ्या अभिमानाने इंग्रजी रुपांतराचे काम सुरू आहे म्हणून सांगू लागलो. दरम्यान श्री. सांगळी यांनी कन्नडमध्ये 'अगस्त्य' रुपांतरित करायला सुरुवातही केली होती. मला विलक्षण आनंद वाटत होता. एक म्हणजे इच्छेप्रमाणे 'अगस्त्य' विविध भाषांत रुपांतरित होत होते. दुसरे म्हणजे माझे हे पहिलेच पुस्तक जे विशेषतः परदेशी भाषेत आणि दाक्षिणात्य भाषेत रुपांतरित

होत होते. लोकांना हे सांगतांना खूप अभिमान वाटे. त्यातच आणखी एक घटना घडली. श्री. रांगणेकर नावाचे चार्टर्ड अकौंटंट परिचित झाले. ते म्हणाले ''आपण 'अगस्त्य' तमिळमध्ये रुपांतरित करूया.'' मला त्यामुळे आणखीच उत्साह संचारला. पण इंग्रजीत झाल्याशिवाय तमिळमध्ये जाणे शक्य वाटत नव्हते. म्हणून श्री. रांगणेकरांनी माझ्याकडे 'इंग्रजीत झाले का?' म्हणून लकडा लावला. मी होईल, होईल म्हणत त्यांच्या उत्साहाला प्रतिसाद देत राहिलो.

पुन्हा दोन महिने उलटले. डॉ. हेमाताईंचा संपर्क नव्हता. आणखी वाट पाहूया म्हणून थांबलो. आणखी दोन महिने उलटले. जून-जुलैचा महिना असावा. डॉ. हेमाताईंचा फोन आला, ''सर, काय सांगू? आज मोठ्या आनंदाने आणि अवतार बाबांच्या प्रेरणेने पुन्हा लॅपटॉप हातात घेतला. महर्षींना प्रार्थना करून सुरुवात करते. तुमचे आशीर्वाद हवेत!'' म्हणजे आत्ता कुठे उर्वरित सत्तर-ऐंशी पृष्ठे भाषांतरित करायला सुरुवात होणार!

''करा करा, मध्ये बराच मोठा खंड पडलेला दिसतोय!'' मी काहीतरी विचारायचं म्हणून विचारलं.

''नाही सर, अहो लॅपटॉपवर केलेले सगळे काम करप्ट झाले. ते दुसरीकडे सेव्ह केलेलेही नाही! आज आता पुन्हा शुभारंभ करते आहे. ते काम करून घेण्यासाठीच बहुधा महर्षि अगस्तिमुनींनी मला वाचविले असावे!'' त्या म्हणाल्या आणि मी हादरलोच.

''म्हणजे!'' मी जवळपास किंचाळतच म्हणालो.

''अहो सर, मी पुण्यात आले नि मला मोठा ॲक्सिडेंट झाला. मी चाळीस-पंचेचाळीस टक्के भाजले. नेमके छाती, पोट इ. भाजले होते. मी जवळपास दोन महिने हॉस्पिटलात होते. वाचण्याची शक्यताच नव्हती. मला डायबेटिस आहे. डॉक्टरांची पराकाष्ठा झाली आणि मी वाचले. सुरुवातीला तर हालचालही करता येत नव्हती, सगळे व्यवहार बेडवरच होते. मी कंटाळले होते, पण अवतार बाबाजींची कृपा. महर्षींना माझ्या हातून हे काम करूनच घ्यायचे असावे. हे तर आता काही करत बसू नकोस म्हणत होते, पण मी ऐकेना. आता सगळे डोक्यात आहे. महर्षि ताकद देतील. मी पुढ्यात लॅपटॉप घेऊन बेडवरच आहे. आपल्याला सांगितले. आता सुरुवात करते!'' डॉ. हेमाताई म्हणाल्या.

मी अक्षरशः सुन्न झालो. पण त्यांची जिजिविशा, उत्साह आणि श्रद्धा यांनी

गहिवरलो. ''महर्षि अगस्तिमुनींना तुमच्याकडून ते कार्य करूनच घ्यायचे आहे. आता तुमची तब्येतही ठणठणीत होईल. अवघ्या दोन महिन्यात ते काम तुम्ही पूर्ण कराल. बघा मी काय म्हणतो ते!'' मी आवेगाने बोलून गेलो. मनात विचार करू लागलो. महर्षींकडे प्रार्थना केली. हे काम पूर्णच होणार! असा मनेमनी निर्धार केला.

''नमस्कार करते, सर!'' डॉ. हेमाताई म्हणाल्या.

''घाबरू नका, सुरुवात करा!'' मी पुन्हा म्हणालो.

बोललो खरा. मनात शंकाकुशंकांचे जेवढे काहूर माजले तेवढेच एवढ्या प्रसंगानंतरही डॉ. हेमाताईंना लिहिण्याची तेवढीच उत्कट इच्छा असावी. 'पुनश्च हरिॐ' करण्याचा प्रसंग. दुर्दम्य इच्छाशक्ती, निस्सीम भक्ती आणि असीम कृपा याशिवाय हे घडणे शक्य नाही असा विचार येऊन मनात सुखावलो. महर्षींची लीला अगाध आहे. त्यांना सर्वशक्तिनिशी आणि सर्वार्थाने कार्यरत होण्यासाठीचीच ही लीला असावी. मी पुन्हा पुन्हा महर्षींना वंदन करीत होतो.

डॉ. हेमाताईंनी सुरू केले. पुढे-पुढे त्यांचे दर दोन दिवसांनी फोन येत राहिले आणि श्रावण महिन्यातल्या चवथ्या सोमवारी या शिवस्वरूप महर्षि अगस्त्यांची चरित्रगाथा सांगणारी कादंबरी पूर्ण केली. ''सर आज काम पूर्ण करते आहे. शेवटचा सांगतेचा परिच्छेद पूर्ण करून ग्रंथपूजन करणार आहे. आता अगदी ठणठणीत बरी आहे. उत्साह संचारला आहे. त्याहीपेक्षा महर्षींनी माझ्याकडून काम पूर्ण करून घेतले याचा विलक्षण आनंद झालाय. काय करूया?'' डॉ. हेमाताई म्हणाल्या.

''हेमाताई आजचा दिवस भाग्याचा आहे. शिवांचा आहे. महर्षींचा आहे. तुमचे पूजन आटोपले की तात्काळ पूर्ण ओपन फाईल श्री. श्रीपाद कुलकर्णीला सेंड करा. मी त्याला लगेचच त्याचा इमेल सेंड करायला सांगतो आणि आपल्याशी बोलायलाही सांगतो.

संपर्क झाला. 'अगस्त्य'चे इंग्रजी रुपांतर थेट श्रीपादच्या कॉम्प्युटरवर आले. श्रीपादने लेआऊट केला. पीडीएफ आणि ओपन फाईल त्यांना पाठवली. चुका दुरुस्त झाल्या. पुन्हा फायनल फाईल आली. एवढ्या वेगाने हे सगळे झाले की अनंतचतुर्दशीला पूर्ण फाईल पद्मगंधा प्रकाशनाकडे डॉ. हेमाताईंच्या मिस्टरांनी सुपूर्द केली. आता प्रश्न मिटले होते.

''हेमाताई, महर्षींनी काम करून घेतले! आपण खूप मोठे काम केलेत!'' मी म्हणालो.

''सर, मी कृतार्थ झाले!'' डॉ. हेमाताई मोठ्या आनंदाने म्हणाल्या.

पंधरा दिवस गेले. नवरात्राची पहिली माळ अश्विनशुद्ध प्रतिपदा. नवरात्री सुरू झाले. सायंकाळी चारचा सुमार. फोन आला. डॉ. हेमाताईंचे मिस्टर स्वतःच बोलत होते.

''सर, मी हेमाचा नवरा बोलतोय.''

''बोला बोला!''

''सर, हेमा गेली!'' ते म्हणाले. त्यांचा कातर आवाज विषारी बाणासारखा हृदयाच्या आरपार गेला.

''काय?'' मी किंचाळलो.

''सर, आज सकाळपासून ती फारच उत्साहात होती. नवरात्राची सगळी तयारी केली. नवरात्र बसविले, माझी पूजा आरती आटोपून हेमा देवासमोर बसली. नेहमीप्रमाणे तिचा मंत्रजप आणि पाच मिनिटांचे ध्यान सुरू झाले आणि त्याच अवस्थेत ती धाडकन पडली. तिने उपचारही करू दिले नाही. प्रसन्न चेहऱ्याने तिने जगाचाच निरोप घेतला! आता सायंकाळी अंत्यसंस्कार आहेत. अमेरिकेतून मुलगीदेखील येऊ शकत नाही. मला एकट्याला सोडून ती गेली!'' जोशी ओक्साबोक्सी रडत होते. मी काय बोलणार होतो.

''जोशी, अहो खऱ्या त्या ॲक्सिडेंटमध्येच जायच्या, पण महर्षींच्या कार्यासाठी त्या थांबल्या. देवाच्या इच्छेपुढे आपण काय करू शकतो? त्याची लीला!''

*

७१. दिव्यत्वाचे आव्हान !

भगवान महर्षि अगस्तिमुनींचं जेथे म्हणून नाव दिसेल; तो तो संदर्भ झेरॉक्स करून ठेवायचा. रोज किमान तासभर तरी, वेळ काढून संदर्भ वाचायचे; असा मुळी दिनक्रमाचा भागच झाला. स्टाफमधल्या सर्वांनाच, तसेच मित्रमंडळींना मी अगस्त्यांचे संदर्भ शोधतोय हे ज्ञात झालं. जे, जेथे सापडेल ते माझ्याकडे येऊन सांगायचं. ते मी मिळवून जतन करायचं हा सर्वांनाच उद्योग होऊन बसला. दरम्यान चांगली दीडदोन वर्षे उलटली. मी कितीतरी वेळा अकोल्याला, अगस्ति आश्रमात दर्शनार्थ गेलो असेन; परंतु मला आश्रमात तसा दिव्य अनुभव पुन्हा आला नाही. मात्र स्वप्नमालिका सुरूच होती. कदाचित संदर्भ वाचनाचा परिणाम असेल!

एक अद्‌भूत अनुभव येणं मात्र आता वारंवार घडू लागलं होतं. संदर्भ वाचावा तर स्वप्नात महर्षि स्वतः ''ही कथा अशी नाही घडली, अशी अशी घडली'' असे येऊन सांगत. मी मनात त्या कथेची नोंद करी. करी म्हणण्यापेक्षा अगदी अपरिहार्यपणे ती नोंद होऊन जाई. महर्षि सांगतात ते खरं असं माझं मन मला निक्षून सांगत होतं. पण त्याला लिखित पुरावा माझ्याजवळ नसे. मी अस्वस्थ होई. आता हेच पाहा ना, महर्षींचा काळ लाखो वर्षांपूर्वीचा, केवळ समुद्रमंथन प्रसंगच मुळी सत्ययुगाच्या कृतपर्वात म्हणजे मध्यापासून पुन्हा लाखो वर्षांनंतर घडला. त्या समुद्रमंथन प्रसंगानंतर महर्षींनी काशी येथील आपला नित्यनिवास अमृतवाहिनी तीरी आणला. येथूनच विश्व व्यवस्थापन कार्य सुरू केले. तोपर्यंत महर्षींच्या चरित्रातील, समुद्रप्राशन, विंध्य अहंकारदमन, वातापि इल्वल दमन, शूरपद्‌म गर्वहरण तथा कावेरी प्रकटन अशा अनेक महत्त्वाच्या घटना घडून गेल्या होत्या. देव, दानव आणि मानव ही सर्व मानवी किंवा मानवसदृश्य अस्तित्वे

परस्परांशी अस्तित्वासाठीचा संघर्ष करीत होती. अगस्त्यांच्या संतांनांसाठी, पुत्र दृढस्यूतचा जन्म होऊन तो महर्षि स्वरूपात दक्षिणेत कार्यमग्न झाला होता. अशा कालक्रमाच्या बाबतीत थेट त्रेतायुगांच्या उत्तरार्धातील अस्तित्वाच्या कथा महर्षि संदर्भापेक्षा कितीतरी वेगळ्या सांगत.

पाश्चात्य पद्धतीने संशोधन लेखन करण्याचे धडे गिरविलेला मी महत्प्रयासाने लिखित, छापील संदर्भ मिळविण्याचा प्रयत्न करीतच होतो. संदर्भ मिळत होते. त्या संदर्भांना आव्हान देण्याचा स्वप्नखेळ सुरूच होता. मी अस्वस्थ होत होतो. स्वप्नक्रीडेच्या वेळी मला दिव्यआनंद होई, पण तेवढीच अस्वस्थता जागृत अवस्थेत येई. अस्वस्थ अवस्थेत थोडी चिडचिड होई. मग मीच माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करी. माझी अशी वेड्यापिश्यासारखी अवस्था सौ. उषाला जाणवत होती. ''आपण मनोरोगतज्ज्ञाकडे जाऊया का?'' ती काळजीपोटी म्हणाली. ''थांब बघूया'' म्हणत मी लांबणीवर टाकत होतो.

केबीनमध्ये अगदी मोकळा आणि एकटाच बसलो होतो. मनात विचारांचं काहूर माजलं होतं. संदर्भांच्या झेरॉक्सचा ढीग साठला होता. बहुतांशी संदर्भ वाचूनही झाले होते. भगवान महर्षि अगस्तिमुनींच्या चरित्राची जुळणी होत होती. 'युगायुगातील अगस्त्य परंपरा' या प्राचार्य डॉ. म. ना. बोपर्डीकरांच्या पुस्तकाने महर्षींच्या पैतृक नामांचा, जन्मकथेचा, लोपामुद्रांच्या उद्भावाचा, सप्तर्षींतील स्थानाचा, प्राचीन अस्तित्वाबरोबरच रामायण, महाभारतातील उल्लेखांचा उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला होता. असे असले तरी संशोधनाच्या पाश्चात्त्य पद्धतीचा अनुसार असल्यामुळे कालक्रमाचे बरेच घोटाळे जाणवत होते. तसेच काही ठिकाणी परस्पर विरुद्ध उल्लेख झाले आहेत असे जाणवत होते. जी गोष्ट बोपर्डीकरांच्या पुस्तकाची तीच पुराणांतील संदर्भांची, लिखित आणि चरित्रात्मक निश्चिती असलेला एकमेव ग्रंथ म्हणजे वाल्मिकी रामायण संभ्रम सारखा वाढत होता. याचे कारणही तेवढेच महत्त्वाचे होते. भगवान महर्षि अगस्तिमुनी, स्वप्नावस्थेत वेगळाच संवाद करीत होते. मला लेखनासाठी आज्ञाही त्यांनीच केली आणि चरित्रात्मक संदर्भ ते स्वतःच सांगत होते. असे सांगतांना आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे; मी मिळविलेला संदर्भ अगदी पत्त्यामुद्यासह ते मला सांगून; तेही चक्क आजच्या, मला ज्ञात असलेल्या मराठीत, मला माहितीची निश्चितता घडवत होते. मला त्यांचेच ऐकणे अपरिहार्य होते. आता चरित्रलेखन करावे तर भगवान महर्षि

अगस्तिमुनी सांगताहेत तोच आणि तसाच संदर्भ द्यावा का; असा प्रश्न होता. पण तो संदर्भ कसा ग्राह्य धरता येणार? तो तर स्वप्नातला संदर्भ! मी मनाशी विचार करता एकदम, मनाला जाणवले ''अरे भांबावून जायचे कारणच नाही. आपण अगस्तिमुनींच्या जीवनावर चरित्रात्मक कादंबरी लिहू शकतो! दोन्ही गोष्टींची सांगड घालता येईल! बस्स! हा मार्ग उत्तम आहे!'' ठरलं. कादंबरी लिहायची. मी कादंबरीलेखन विपुल केले होते. जुळणी सुरू झाली. आता मार्गच मोकळा झाला. आता मी कादंबरीच्याच विचारात घरी आलो.

कादंबरी लेखनासाठी एवढा झपाटलो की माझ्या डोळ्यांसमोर भगवान महर्षि अगस्तिमुनींच्या जीवनातले अद्भूत, नाट्यमय प्रसंग कसे लिहायचे हे अगदी चित्रपटासारखे स्पष्ट होऊ लागले. बराच वेळ झोप लागेचना. कधी झोप लागली कळले नाही. पहाटे नित्याप्रमाणे जाग आली ती सौ. उषाच्या हाकेने. मी उठलो. उठतांनाच मनात एकदम प्रश्न उपस्थित झाला. आपण कादंबरी लिहिणार खरे, पण कादंबरी म्हणजे रंजन कथा होणार. लोकरंजनासाठी कादंबरी वाचून फारतर त्यातील वर्णनांमध्ये, दैवी, अद्भूत गोष्टीत रमणार एवढेच. त्यातही पौराणिक-ऐतिहासिक कादंबरी होणार. पुराणे म्हणजे एकप्रकारे परिकथाच असा समज पाश्चात्य साहित्याभ्यासाने आणि विद्वानांनीही ठरवून, बिंबविले होते. ते केवळ देवभोळ्यांचे काम. अलिकडे तर 'अंधश्रद्धा' नावाने जी अंधश्रद्धा निर्मूलनाची चळवळ सुरू झाली आहे त्यांनी तर पुराणांचे अगदी पारिपत्य केले आहे. पुराणांची अवस्था सिनेमा, नाटक, कादंबरीसारखी झाली. म्हणजे पौराणिक कादंबरीचे स्वागत रंजनासाठी होईलही, परंतु प्राचार्य डॉ. सहस्रबुद्ध्यांनी अंधश्रद्धा वाढविणारे लेखन करावे? अशी टीका करून; भगवान महर्षि अगस्तिमुनी हे तत्त्वच नाकारले जायचे. म्हणजे मीच माझ्या सनातन, महान संस्कृतीचा विच्छेद स्वतःच्या हातांनी करणार असे घडायचे? असे प्रश्न निर्माण झाले. याच तंद्रीत मी महाविद्यालयात जाण्यासाठी तयार होत होतो.

''तुमचे आज कशातच लक्ष दिसत नाही! काल महाविद्यालयात काही झालंय का? तुम्ही चिंतामग्न दिसताहात?'' सौ. उषानं खोदून विचारलंच.

''नाही, तसं काही नाही!'' मी तुटक बोललो.

काहीतरी मार्ग तर काढणं आवश्यक होतं. हे सगळे संदर्भ एकत्र करून; संशोधन पद्धतीनुसार, ससंदर्भ चरित्रलेखन करावं; म्हणजे प्रश्न मिटेल. पण मग

स्वप्नक्रीडेतील माहितीचे काय करावे, असा प्रश्न मनात पुन्हा प्रकटला आणि उपाय सुचला. चरित्रलेखन करतांना, भगवान महर्षि अगस्तिमुनींनी सांगितलेले त्या प्रसंगाच्या ठिकाणी कंसात लिहून; 'असं घडलं असेल का? कदाचित!' अशी टीप चौकटीला किंवा कंसाला टाकावी म्हणजे लोकांपर्यंत ते पोहोचेल हा विचार बरोबर वाटला. करून पाहूया असा विचार केला.

लंचनंतरची दुपारची वेळ होती. दुपारी महाविद्यालयात फारसे काम नसे. ऑफिसचेही काम केवळ रोजचे रोज पूर्ण करायचे किंवा टपालाची पूर्तता करायची इ. असे. हाताशी ए.पी. जोशी नावाचे एक सिनिअर क्लार्क होते. सुदैवाने त्यांचे मराठी टायपिंग आणि मराठी शॉर्टहँड झालेले होते. वेगही बऱ्यापैकी होता. माझ्याशी स्नेहाचे संबंधही होते. मी ए.पीं.ना बोलावले.

''ए.पी., मी डिक्टेट केलेले जरा टाईप करून द्याल?'' मी विचारले.

''यस सर, सांगाना!'' ए.पी. म्हणाले.

''नाही, ऑफिसचं नाहीये, जरा माझं खाजगी आहे!'' मी स्पष्टच सांगितलं.

''अहो सर, असूद्या!'' ए.पी. म्हणाले. खरेतर ते नेहमीप्रमाणे पॅड घेऊन डिक्टेशन घ्यायलाच आले होते.

''असं डिक्टेशन चालेल?'' मी विचारलं.

''तुम्ही सांगाल तसं!'' ते म्हणाले.

''मला ससंदर्भ संशोधन पद्धतीनुसार लिहायचंय.'' मी स्पष्ट केलं.

''ठीक आहे, मी कागद घेऊन येतो.'' ए.पी. दोन मिनिटात कागद घेऊन आले.

आमचे लेखन सुरू झाले. महर्षि अगस्त्यांच्या जन्माची कथा लिहू लागलो. वासितवरसत्र प्रसंगी मैत्रावरुणि ऋषींच्या कामवासना उर्वशीमुळे भडकल्यावर अनावर झाल्या. त्यांचे यज्ञ सुरू असतांना वीर्यस्खलन झाले. त्यांनी ते वीर्य जवळच्या कुंभात टाकले. या घटनेत वीर्य कुंभालाही लडबडले. कुंभातील वीर्यातून दिव्य बालक प्रकटले तर लडबडलेल्या वीर्यातून म्हणजे अवशिष्टातून आणखी एक दिव्य बालक प्रकटले. यातील पहिले बालक म्हणजे भगवान महर्षि अगस्तिमुनी आणि अवशिष्टातून प्रकटलेले बालक म्हणजे महर्षि वशिष्ठ. असे महर्षि अगस्ति आणि महर्षि वशिष्ठ हे दोघेही मैत्रावरुणि आणि उर्वशेय तसेच

दोघेही कुंभोद्भव होत. आपल्या कर्तृत्वाने दोघेही प्रत्यक्ष ब्रह्माच्या इच्छेनुसार म्हणजे ब्रह्ममानसपुत्र ठरतात. त्यातील वशिष्ठांना सृष्टी मानव दानव यांचे व्यवस्थापन व संगती लावणाऱ्या सप्तर्षित स्थान मिळाले तर महर्षि अगस्तिमुनी हे स्वतःच्या ठायीच्या त्रिदेवस्वरूपाने आणि मुख्य शिवस्वरूपाने सृष्टीनियंते म्हणून व नंतर मानव, दानव व्यवस्थापक म्हणून मान्यता पावले. दोघेही मान, (प्रमाण ठरविणारे), मान्य (आदरणीय) आणि मांदार पर्वताप्रमाणे देवस्वरूप असल्याने मांदार्य म्हणून प्रसिद्ध झाले. ही संपूर्ण कथा या तऱ्हेने वेद पुराणे यांच्यातील लिखित संदर्भांच्या संशोधनात्मक पद्धतीनुसार सर्वत्र नोंदविलेली आहे. याविषयी सविस्तर ससंदर्भ लिहून झाल्यावर मी ए.पीं.ना म्हणालो, आता कंसात याच कथानकाची आणखी शक्यता लिहा. एकदा मानस सरोवरावर ब्रह्मा, विष्णू आणि कैलासपतींच्या मार्गदर्शनानुसार मैत्रावरुणस्वरूप ऋषी वासितवर सत्रातील यज्ञ संपन्न करीत असतांना, त्यांच्याकडून वृत्रासुरानंतर समुद्रात जाऊन लपलेल्या काळकेशी आदि दानवांचा संहार करण्यासाठी पुत्र निष्पन्न व्हावा यासाठी त्रिदेवांनी इंद्रांना आज्ञा देऊन त्यांच्या ठायी प्रजनन भावना उत्पन्न करून वीर्य निष्पन्न व्हावे याकरिता अप्सरेची योजना करण्यास सांगितले. इंद्रांनी हे कार्य उर्वशीवर सोपविले. उर्वशीमातेने अपेक्षेप्रमाणे अपूर्व कामोउद्दिपन होईल अशा कामचेष्टा केल्या. मैत्रावरुण ऋषी विचलित झाले.

मित्र आणि वरुण दोन्ही दैवतांचे सामर्थ्य एकवटून प्रकटलेले ब्रह्ममानसपुत्र मैत्रावरुणि कामोद्दिपित झाले. त्यांनी खरेतर अग्नीतून पुत्र निष्पन्न करून त्याला सर्व सामर्थ्य प्रदान करायचे ठरविले होते. आपले यज्ञप्रसंगी वीर्यस्खलन होते आहे हे अपूर्व कामोद्दिपन झालेल्या मैत्रावरुणींच्या लक्षात येताच ते मानस सरोवराकडे धावले. मानस सरोवर हे ब्रह्मदेवांचेच सृष्टीरूप असल्याने तेथेच स्नान करून यज्ञ संपन्न करण्याचे ठरविले. परंतु त्रिदेव, इंद्र आणि उर्वशी यांच्या प्रयत्नांनी हे कामोद्दिपन एवढे तीव्र झाले की मैत्रावरुणि मानसात स्नानास उतरतांनाच त्यांचे वीर्यस्खलन मानसात झाले आणि त्यातून दोन दिव्य मानसपुत्र प्रकटले. पहिले मानसाच्या मध्यातून प्रकटले ते महर्षि अगस्त्य आणि तीरासमिप नंतर प्रकटले ते वशिष्ठ. त्रिदेव आणि त्रिशक्तींसह मानसातून शिवस्वरूप प्रकटले ते महर्षि अगस्त्य आणि नंतर अविशिष्ट वीर्यभागातून मानसाच्या तीरासमिप भागातून प्रकटले ते विष्णूस्वरूप वशिष्ठ अशी या जुळ्या बंधूंची उत्पत्ती मानसातून

झाली. मानसातून उत्पत्ती म्हणून ते सृष्टीप्रामाण्य पावले म्हणून मान अभिधान प्राप्त झाले तर मानसातून मध्यभागातून प्रकटले म्हणून मानस असे नाव मिळले. आणि त्रिदेव, त्रिशक्तींनी शिवस्वरूप अगस्त्य अवतार मान्य केला म्हणून त्यांना मान्य असे म्हणतात तर हा प्रसंग कैलासाच्या साक्षीने मांदार पर्वताच्या क्षेत्रात घडला म्हणून सर्व देवांनी त्यास मांदार्य नाव दिले तर सृष्टीची सर्व आवरणे भेदून दुष्ट दानवांचा नाश करणारा पुत्र म्हणून सति पार्वतींनी या शिवस्वरूपाला अगस्त्य अर्थात पर्वतप्राय अथवा मेघप्राय संकट भेदणारा असे नाव दिले. ही महर्षि अगस्त्यांनी सांगितलेली कथा मी ''असं घडलं असेल! कदाचित?'' असं लिहायला सांगितलं.

ए.पीं.नी लिहिलं. आमचं आजचं लेखन संपवून आम्ही थांबलो. तो ए.पी. जाता-जाता थांबून म्हणाले, ''मला नवीन कथा ऐकायला मिळाली. पण सर, खरं सांगू आपण कंसात टाकलंय तेच दिव्य आणि खरं वाटतंय हो. ही सृष्टी देवांनी निर्माण केली असं आपण म्हणतो त्याच्याशी जुळणारं आहे.'' ए.पी. म्हणाले.

''होय पण हे आपण तर्कानं मनानं लिहितोय. याला लिखित पुरावा काही नाही.'' मी म्हणालो.

''हां ते आहेच म्हणा!'' असं म्हणत ए.पी. विचार करीतच गेले. जातांना म्हणाले, ''सर टाईप करून दाखवतो!''

''सावकाश सवडीनं करा.'' मी म्हणालो.

ठरवल्याप्रमाणे चरित्रलेखन सुरू झालं खरं!

*

७२. महर्षि अगस्तिमुनी सगुणनिर्गुण समन्वयक ऋषी !

अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावर एक टूमदार प्राचीन शहर, अकोले प्रवरेच्या पलिकडच्या तीरावर भगवान महर्षि अगस्ति ऋषींचा अतिप्राचीन आश्रम. आईबरोबर प्रवरेवर शैशवापासूनच जात असे. आईच्या कुशीत, मांडीवर भोवती लडिवाळपणे असावे, तसेच प्रवरेतही असावे. आईवडील, त्यांचे स्नेहीजन, माझे सवंगडी नेहमीच अगस्ति आश्रमात जायचो. आश्रम म्हटले की जे मनात चित्र प्रकटते; तसे काहीही वर्तमानात, तेथे दिसत नसे. चिरेबंदी सुमारे दीडशे पायऱ्या चढून गेलं की टेकाडावर अगस्त्यांचं मंदिर. मंदिरात अगस्त्यांचा तांदळा. आम्हा सर्वांची, पंचक्रोशीची महर्षींवर श्रद्धा अपार! सगळे प्रश्न अगस्तींसमोर मांडायचे आणि निवांत व्हायचे. सुटलेच म्हणून समजा! त्या काळात महर्षि अगस्ति हे आमचे ग्रामदैवत. वेदपुराणात अगस्तींची माहिती आहे. कधी कीर्तन-प्रवचनातून आमच्या कानावर येई एवढेच. त्या माहितीशी आमचा काडीचाही संबंध नव्हता. आमची श्रद्धा अगस्तीबाबांवर. आश्रम म्हणून म्हणतांना, मंदिराकडे जाणाऱ्या पायऱ्यांच्या बाजूला, पुढच्या टाकळी इ. गावांकडे जाणारा रस्ता. रस्त्याच्या पलिकडे बारमाही नितळ वाहात्या झऱ्यात अतिशय सुबक चिरेबंदी असे अगस्तिकुंड. त्यात गोमुखातून येणारी संततधार. त्या कुंडातून पुढे झऱ्याकडे जाणाऱ्या पाण्यावर आणखी एक छोटे कुंड. कपडे धुणे, भांडी घासणे इ. साठी ते वापरायचे. अगस्तिकुंड मात्र पवित्र स्नानासाठी वापरायचे. कुंडाच्या तीन बाजू बांधीव असल्याने टेकडीत खोबणीत कोरून स्थापित करावे तसे ते कुंड. गोमुखाच्या वर टेकडीवर एक पादुकांचा चौथरा. त्यापलिकडे एक कौलारू

धर्मशाळा, चार खणी. तेथे यात्रेकरू, नवसकरी, वनभोजनाला आलेल्यांना थांबायची, स्वयंपाक करून वनभोजनाचा आनंद घेण्याची सोय. तेथून पलिकडे टेकाडांत कोरून केलेला बांधीव बोगदा. हे म्हणे नाशिकच्या पंचवटीत जाणारे भुयार. महर्षि अगस्त्यांनी मुद्दाम तपोवनातील ऋषींशी संपर्क करण्यासाठी व त्रेतायुगात प्रभु रामचंद्रांसाठी दैनंदिन संपर्कासाठी वापरलेले भुयार. आम्ही त्या भुयारात जाण्याची बाललीला करायचो. सरळ आणि मग उजवीकडे वळून जाता यायचे. पण पंधरावीस पावलावर भुयार बंद करणारी भिंत हाताला लागायची. ते भुयार कसे उघडायचे याचे कुतुहल अद्याप माझ्या मनात घर करून आहे. एखाद्या साधकाला एकांत ध्यानधारणा, तप करण्यासाठी ती जागा असावी असे वाटे. त्या भुयाराच्या पलिकडे खाली उतरू लागले की भले विस्तीर्ण केवड्याचे बन. त्या बनात म्हणे नाग असतात. ते प्रत्यक्ष बघावेत म्हणून आम्ही तेथे जाण्याची बाललीला करीत असू. बाजूने बारमाही वाहाणारा नितळ खळाळता ओढा. ओढ्याच्या काठाने दरीतून थेट पुढे गेले की तो ओढा वेगाने वरून दरीत उडी घेतांना दिसायचा. मोठा विलोभनीय धबधबा. आम्ही दिवस-दिवस यात रमायचो. कुंडात डुंबायचो.

महर्षि अगस्ति मंदिराच्या पाठीमागे थोडेसे टेकाड उतरून गेले की श्रीराम मंदिराचा परिसर. येथे राममंदिराऐवजी विष्णूपंचायतन आहे, त्याचे चांगले मंदिर. विशेषतः माहेश्वरी समाजाने जीर्णोद्धार केलेले! त्याच्या पुढ्यात खालच्या अगस्ति कुंडासारखेच सुंदर आणि भलेमोठे रामकुंड, कुंडावर मारुतींचे छोट्या चौथऱ्यावर श्रीरामसन्मुख स्थान. त्या मारुतीरायामुळेच ते राममंदिर हे नक्की. रामकुंडातही गोमुखातून बारमाही पाणी. पाणी नितळ आणि गोड तेथेही पवित्र स्नानाची सोय. त्या कुंडातून बाहेर वाहणाऱ्या कुंडावर छोटे कुंड. म्हणजे सीता कुंड. सीता कुंडातून बाहेर वाहत्या पाण्यावर हारीने दोन कुंडे एक लक्ष्मण कुंड आणि दुसरे हनुमान कुंड. त्यातून वाहणारे पाणी शेतीत जायचे. तेथून ते प्रवरेला मिळायचे. अशी आश्रमात सहा कुंडे. राममंदिराच्या दुतर्फा ओवऱ्या आणि छोट्या मंदिरांची एक माळ. त्यात, गणेश, लोपामुद्रा, विठ्ठल-रुक्मिणी आणि कार्तिकेय म्हणजे एकूण अगस्तिपंचायतन. कुंडावर अनेक शिवपिंडी असायच्या.

आम्ही अकोल्यातली मुले डुंबण्याच्या बाबतीत भाग्यवान. नदीत डुंबायचे आणि कंटाळा आला की अगस्तीला जाऊन डुंबायचे. अगस्तीला कैऱ्या, चिंचा,

करवंद, भोकर, ऊस, काकड्या असा रानमेवाही मिळायचा. कितीतरी वेळ आम्ही त्यातच रमायचो. कधी भाकरी बांधून घेऊन तिकडेच अभ्यासालाही जायचो आणि वनक्रीडा व्हायची. अशी मजा!

भगवान महर्षि अगस्तिमुनींची मूर्ती बसवावी असा विचार गावच्या नगरशेटींनी केला. श्री. दगडू आसाराम बाहेती असे त्यांचे नाव. सावकारीचा धंदा करणारे दगडूशेठ यांच्या पत्नी खूपच भाविक. त्यांचा मुलगा श्री. शिवाशेठ हा अगस्तिकृपेने झाला; अशी त्यांची भावना. जयपूरहून अतिशय सुंदर अशी महर्षींची उभी मूर्ती आणवली. आज हीच मूर्ती महर्षींच्या तांदळ्यामागे उभी आहे. जो जो कोणी पाहातो त्याला अचंबा वाटतो. पुढे तांदळा आणि मागे अगस्त्यांची मूर्ती असे का? असे तर कुठल्याच देवळात पाहावयास मिळत नाही. येथे हे काय वेगळेच? या गोष्टीने या देवस्थानचे वेगळेपण सर्वांच्या मनात ठसू लागले हे खरे.

मूर्ती मागे उभी केली नाही ती आपत्धर्म म्हणून मागे उभी करावी लागली असा थक्क करणारा इतिहास घडला खरा. दगडूशेठजींनी उत्तम मूर्ती, मुहूर्त वगैरे पाहून आणवली. सुमुहूर्त पाहून ती अगस्ति देवस्थानमध्ये बसवायचेही ठरले. प्राणप्रतिष्ठापूर्वक मूर्ती स्थापनेच्या सर्व विधींची तयारी केली. नाशिक, काशी येथून विद्वान ब्राह्मणांना पाचारण केले. त्यानिमित्ताने सप्ताह करावयाचा, अन्नकोट घालायचा असेही ठरले. अकोले तालुकाभर उत्साह संचारला. मी त्यावेळी तिसरी-चवथीत असेन. केवढा मोठा उत्सव आहे याचे वर्णन चिरबंदीवर मित्रांतील गप्पांतून, आईनं सांगितल्यावरून लक्षात आले होते. महर्षि अगस्तिमुनींच्या संगमवराच्या सुंदर मूर्तीची गावातून शोभायात्रा निघाली. न भूतो न भविष्यति अशी ती शोभायात्रा शेदोनशे बैलगाड्या मोठ्या थाटात सजवून पंचक्रोशीतल्या लोकांनी आणल्या होत्या. आपल्या अगस्तिबाबाची मूर्ती बसवायची म्हणजे सगळ्यांच्याच घरातलं कार्य. त्या गाड्यांची लांबलचक रांग रथाच्या पुढे जोडली गेली. नजर ठरत नव्हती एवढा जनसमुदाय जमला होता. टिपऱ्यांचा ताफा, लेझीम ताफे, वाजंत्र्या यांची धांदल तर अवर्णनीय होती. आपली सेवा किती आणि कशी सादर करावी यासाठी सर्वांची धडपड. केळीचे भले खुंट, शिंदीच्या झावळ्या, आंब्याचे डगळे आणि काय काय लावून गाड्या रथ सजविलेले. झुली घातलेले, शिंगे रंगविलेली, अशा बैलांना पुन्हा पोळ्याचा सण वाटावा! अशी

ती शोभायात्रा गावातून ज्या रस्त्यांनी जाणार होती त्या रस्त्यावरच्या गृहिणींचा तर उत्साह ओसंडून वाहात होता. रस्ते, अंगण सडारांगोळ्यांनी तर सजले होतेच याचबरोबर ललना नटूनथटून महर्षींचे औक्षण करण्यासाठी ओवाळणी तबके घेऊन शोभायात्रा आपल्या दारात केव्हा येते याची वाट पाहात होत्या. त्यांच्या नाकातल्या नथांनी त्यांचे सौभाग्य झळाळून प्रदर्शित केले होते. मुले, नागरिक सगळ्यांची शोभायात्रा पाहण्यासाठी आणि चार पावले शोभायात्रेबरोबर जाण्याची घाई तर काही विचारू करू नका. अगस्ति देवस्थान ट्रस्टचे ट्रस्टी त्यातही श्रीमान बद्रीशेठजी मुंदडा व परिवार आणि ग्रामपुरोहित प्रकांडपंडित वेदशास्त्रसंपन्न वासुदेवशास्त्री धर्माधिकारी शोभायात्रेचे धुरिणत्व करीत होते. अनेक उत्स्फूर्त कार्यकर्ते शोभायात्रेचं संयोजन ठीक राखण्यासाठी धडपडत होते. अशी शोभायात्रा आश्रमात पोहोचली.

प्रतिष्ठापनेचा दिवस उजाडला. आता सर्वांचे लक्ष अगस्ति आश्रमाकडे लागले होते. होमहवन आणि अन्य विधी चोख पार पाडावेत यासाठीची लगबग सुरू होती. ब्रह्मवृंद सज्ज होता. होमहवनादि सुरू करतांना अग्नि प्रज्ज्वलित होईना, महत्प्रयासाने घुसळणातून अग्नि प्रज्ज्वलित झाला. शास्त्र्यांनी मुळातील महर्षींचा तांदळा हलविण्यासाठी उत्तरपूजन विधीही केला.

तांदळा हलविण्यासाठी शुचिर्भूत गड्यांना निमंत्रित केले होते. त्या बेलदारांनी तांदळा काढण्यासाठी श्रीफळ वाढवून सुरुवात केली. इकडे होमहवन सुरू झाले. एका बाजूला नव्या मूर्तीच्या प्रतिष्ठापनेचे सोहळे मोठ्या उत्साहाने सुरू होते तर दुसरीकडे तांदळा हलवण्याचा प्रयत्न. बरेच खोदले तरी मूळ गवसेना. तांदळ्याचा दगड हलविण्याचे प्रयत्न केले, पण तांदळा तांदुळभरही हलेना. गुरुजींना विचारून खोदकाम करणारे बेलदार, वडारी बोलावले. पहारींचा खणखणाट सुरू झाला, पण तसूभरही तांदळ्याभोवती अगदी पहारींनीही खोदता येईना. सहासात लोखंडी पिळदार गडी घामाघूम झाले. काहीच परिणाम नाही. इकडे मूर्ती बसविण्याचा मुहूर्त जवळ आला. विधीही संपन्न झाले. पुरोहितांचे क्षेत्र पवित्र करण्यासाठी सिंचनही झाले.

बेलदार आणि वडारी अगदी थकले. खरेच तो तांदळा वरचेवर बसवलाय की पाषाणसुळकाच भुईतून वर आला आहे काही कळेना. पहारींच्या वांझोट्या आवाजांनी भीषणता निर्माण केली. बेलदार वडारी यांनी काम थांबवले. आता

मुहूर्तही टळला. ब्रह्मवृंद चिंतेत पडला. प्रतिष्ठापनेचे विधी तर संपले. तांदळ्याची तर उत्तरपूजा केली. तो तांदळा तर हलत नाही. मग मूर्ती कुठे आणि बसवणार कशी? मूर्ती बसविणेही शास्त्रानुसार विधी संपन्न झाल्याप्रमाणे आवश्यक होते. ब्रह्मवृंद, ट्रस्टी सारेच चिंतामग्न झाले. त्यातच जमलेल्या ग्रामस्थांतील काही लोकांनी आता तांदळा हलवूच नका म्हणून हट्टाग्रह धरला. आता तर दोन्ही गोष्टी अशक्यप्राय वाटू लागल्या. तांदळा मुळात हलतच नाही आणि मूर्ती त्याच जागी बसवायला ग्रामस्थांचा विरोध अशा कात्रीत ट्रस्टी आणि ब्रह्मवृंद सापडला. कोणालाच काही कळेना. ब्रह्मवृंद म्हणू लागला आता ट्रस्टींनी निर्णय घ्यावा. मूर्ती संकल्पित जागी बसवली नाही तर अनर्थ! दुसरीकडे बसविली तर त्यात प्राणप्रतिष्ठापितता येणार कशी? ते अक्षरशः दुकानात विक्रीला ठेवलेले एक चित्रच झाले. मग एवढा खटाटोप का केला? आणि होमहवन, विधीविधाने केली. त्यातून जी सिद्धता झाली त्याचे काय? म्यानाबाहेर तलवार युद्धासाठी सिद्ध करावी आणि शत्रूची गर्दन न मारताच म्यान करावी लागावी असे होईल. त्या मंत्रांचे आणि मंत्र सिद्ध करणाऱ्या ब्रह्मवृंदांचे सत्वच जाईल. महर्षि अगस्त्यांच्या मनात मूर्ती व्हावी असे नसते तर एवढ्या वेळचे सर्व विधी पार पडले नसते. या सगळ्या भवती ना भवतीमध्ये पू. वासुदेवशास्त्री धर्माधिकारी डोळे मिटून शांत बसले होते.

मला लहानग्या ठेंगण्या पोराला कोण आडवणार? मी सगळ्या गर्दीतून वाट काढत घुसत थेट अगस्तिमुनींच्या सभामंडपात यज्ञयागाजवळ उभं राहून अगस्तिमुनींच्या तांदळ्याकडे, ब्रह्मवृंदांनी मांडलेल्या होमहवनाकडे, बाहेरच्या आरडाओरडीकडे, डोळे मिटून बसलेल्या वासुदेवगुरुंकडे आणि ट्रस्टी आणि यजमान श्री. दगडूशेठ बाहेती यांच्याकडे प्रश्नांकित नजरेने कुतुहलाने पाहात होतो. मला गंमत वाटत होती आणि भीतीही. मनोमनी एवढी सुंदर मूर्ती आता बसवायलाच हवी, पण तांदळ्याचे काय?

एकाएकी वासुदेवशास्त्री धर्माधिकारी ताडकन् उठले. ते सभामंडपात दरवाजात उभे राहून ओरडले, ''थांबा, देवाच्या दारात हा काय आरडाओरडा, मी काय सांगतो ते ऐका. सर्वांनी इकडे लक्ष द्या!'' त्यांच्या या हुकमी ओरडण्यानं वातावरण शांत झालं. वासुदेवशास्त्री धीरगंभीर आवाजात म्हणाले, ''धर्मशास्त्राप्रमाणे तांदळाही हलणार नाही आणि नवी मूर्तीही संकल्पित ठिकाणी

तांदळ्याच्या मागे उभी करा म्हणजे दोन्ही प्रश्न सुटतील. अहो तो परमेश्वर निर्गुण तांदळाही आहे आणि सगुण मूर्तीही आहे. त्या तांदळ्यातूनच मूर्ती निर्माण करण्याचा आदेश आहे!'' बाहेरच्या मंडळींनी टाळ्यांचा कडकडाट केला. त्यांचे मागणे तांदळा हलवू नका असे होते. तांदळा हलतही नव्हता. त्याला मान्यता ग्रामगुरुजींनी दिली. त्याच महर्षि अगस्तिमुनींचा हा जीर्णोद्धाराचा उत्सव सुरू होता. त्यातील मूर्तीरूपातील महर्षिही बसविले जाणार होते. ट्रस्टींनी समाधानाचा सुस्कारा सोडला. ब्रह्मवृंदाला धर्मशास्त्राचा आणि विधिविधानांचा मान राखल्याचे समाधान मिळाले. प्रश्न सुटला.

जगावेगळेपणाने मंदिरातील मूर्तीतून केवढा मोठा संदेश महर्षि अगस्त्यमुनींनी दिला होता. सगुणनिर्गुण एकच आणि व्यवहारात समन्वय म्हणजे सामंजस्य! आता महर्षींच्या चरित्राचा अभ्यास करतांना हे जाणवते आहे. अद्वैताचा, अर्थात वेदांचाचे अनुसरण करण्यासाठी समदृष्टी हवी त्यासाठी विवेकपूर्ण सामंजस्य हवे!

✻

७३. व्हीजा मिळण्यात संकल्पपूर्तीचा खोडा

कैलास ट्रेकर्सने योजित केलेल्या, पंचतारांकित हॉटेलमधून योजनाबद्धपणे आमचा मुक्काम हलवला. मुक्काम हलवतांना कैलासमानस यात्रेविषयी सांगितलेली माहिती, दिलेल्या सूचना, होल्डऑल, रेनकोटस् आणि काय काय ताब्यात घेऊन; स्वतःला तयार करतांना दोन दिवसांची हॉटेलमधील सुखासीनता कुठल्याकुठे पळून गेली. चायनागेटपर्यंतचा प्रवास बसने करायचा होता. अजून आमच्या त्र्याऐंशी लोकांच्या जथ्थ्याचा व्हीजा दिल्लीहून यायचा होता. चायना गेटपर्यंत पोचेतो व्हीजा येईल असं सांगितलं होतं. अन्यथा तरी आम्ही आता काय करणार होतो? कंपनीच्या पॅकेजमध्ये एकदा अडकलो की आपण अक्षरशः त्यांच्या नियमांचे गुलाम होतो. अनेकदा उंची साडीची प्रशंसा ऐकून मोठ्या दिमाखाने विकत घेऊन घरी यावे आणि पहिल्याच धुण्यात त्या साडीचा बोळा व्हावा असा अनुभव टुअरिस्ट कंपन्यांचाही येतोच येतो.

बसने चायना गेटपर्यंत जातांना सुरुवातीलाच रस्त्यात, पावसानं दरड कोसळल्याने ट्राफिक जाम लागला होता. त्यातून कसेबसे बाहेर पडून आम्ही नेपाळच्या चायना गेट सीमेपर्यंत पोचलो. येथे तातोपानी नावाचे तीर्थक्षेत्र होते. तात म्हणजे महादेव किंवा सद्गुरु आणि पानी म्हणजे तीर्थ. येथेही आमची व्यवस्था एका हॉटेलमध्ये केली होती. हॉटेल अगदीच सुमार होते. बहुधा आता अशाच सोयी सुविधांची सवय व्हावी म्हणून ती प्राथमिक तयारी असावी. चायना गेटमधून लगेचच आम्ही पुढच्या प्रवासाला निघू असे वाटत होते. पण व्हीजा आलाच नव्हता. त्या हॉटेलात राहिलो. बहुधा दुसऱ्या दिवशी व्हीजा येण्याची शक्यता होती.

दुसऱ्या दिवशी तातोपानीच्या परिसराचे दर्शन घडले आणि अवघा शीण

नाहिसा झाला. एका खोल दरीच्या काठावर आमचे निवासस्थान होते. सतत वेगाने झरणारी नदी दरीतील गांभीर्याला सतत पार्श्वसंगीत देऊन आणखी सखोलता गूढता निर्माण करीत होती. हिरव्याकंच वनराईनी अवघा परिसर गूढ गांभीर्याला निबिड साथ करीत होता. चहा मिळाला आणि चित्तवृत्ती रम्यतेत अधिकच गुंग झाल्या. घाईगर्दीची चाहूलसुद्धा नव्हती. नाष्टा आला आणि आम्ही आणखीच निवांत झालो. सौ. उषा मात्र याही अवकाशात वही काढून मन लावून काही लिहित होती. पाहू नये पण कुतुहलाने पाहिले 'ॐ नमः शिवाय'चा जप लिहित होती. तिने हा उपक्रम केव्हा सुरू केला होता कळले नव्हते, परंतु वहीची फक्त शेवटची काही पाने जपलेखनाने भरायची राहिली होती. तिनं ही वही जवळ प्रवासात का आणावी हे मला कळलेच नव्हते.

''स्नानाला जाऊया का?'' मी विचारले.

''हं चालेल!'' ती लिहितच म्हणाली.

''मग चला, तातोपानी तीर्थक्षेत्रातच स्नानाची सोय आहे.'' मी म्हणालो. तेव्हा मात्र तिने लेखन थांबवले आणि वही अगदी जपून पुन्हा बॅगेत, व्यवस्थित ठेवून दिली.

कपडे घेऊन तातोपानी क्षेत्रात उतरलो. हॉटेलच्या शेजारून खाली उतरून सुमारे शंभर पायऱ्या पार करून त्या क्षेत्रात पोचायचं होतं. रम्यनिसर्गात तातोपानीचं पावित्र्य मनाला भारलेपण आणीत होतं. खाली स्त्री-पुरुषांच्या स्नानादि गोष्टींची बऱ्यापैकी सोय होती. अनेक स्त्री-पुरुष स्नान उरकण्याच्या गडबडीत होते. एवढ्यात माझे लक्ष उष्ण झऱ्यांच्या कुंडांकडे गेले. मी केदारनाथला जातांना गौरीकुंडाशी, बद्रीधामला मंदिराच्या जवळच उष्ण झऱ्यांचा अनुभव घेतला होता. रम्य निसर्गपरिसर, आल्हाददायक गारवा, त्यात उष्ण पाण्याच्या कुंडात स्नान! आणखी काय हवे?

तशी येथील कुंडही पत्र्याच्या शेडमध्ये झाकलेली आणि सुरक्षित केलेली आहेत. स्नानाला उतरलो आणि आपण यात्रेच्या मार्गावर आहोत, व्यवस्थापक केव्हाही हाकारील हे सारंच विसरून गेलो. डुंबत बसलो. सौ. उषानं हाकारलं आणि मी डुंबणं आटोपतं घेतलं. स्नान आटोपून दर्शन घेतलं. जरा इकडेतिकडे भटकलो. थांबलोच आहोत तर पाहून घ्या म्हणून रेंगाळलो. असेच चांगले दोन तास गेले. पुन्हा वर हॉटेलात आलो. चहा घेतला. हवाच होता. कानोसा घेतला.

व्हीजा अद्यापही आलाच नव्हता. सायंकाळपर्यंत येईल असं कानोकानी समजलं. म्हणजे आजही इथेच राहायचंय. मनाची तयारी झाली. जेवणाच्या वेळेपर्यंत उगा चर्चेला उधाण आलं. ट्रेकरला, सरकारला दूषणंही देऊन झाली. चहा होताच. उषा मात्र खोलीत पसार झाली होती. मी गप्पा करीत, चौकशा करीत वेळ घालवित होतो. आता दुसरे काय करणार होतो? जेवणाची वेळ झाली तसं उषाला बोलवायला खोलीत गेलो. सौ. उषा मनोभावे वहीत 'ॐ नमः शिवाय'चा जप लिहित बसली होती.

जेवणं आटोपली. उगाचच भटकणारी, गप्पांत वेळ घालवणारी माणसं संध्याकाळपर्यंत नक्कीच व्हीजा येईल म्हणून, आपापल्या खोलीत विश्रांत झाली. चार-साडेचारच्या सुमारास चुळबूळ सुरू झाली. चहा झाला. व्हीजाचा काही पत्ता नव्हता. हा दोन तासांचा वेळ सौ. उषानं जपलेखनात घालवला होता. मग मात्र मी सौ. उषालाही खोलीबाहेर काढले. एका प्रवाशी जोडप्याने ध्यानधारणेवर कार्यशाळा घेतली. त्यात चांगले सहा वाजले. मग पाय मोकळा करायला बाहेर पडलो. मावळतीच्या रंगात तातोपानी परिसर खूप रंगीन आणि रोमँटिक झाला होता. उषा आणि मी हॉटेलपासून जवळपास दोनअडीच किलोमीटरवर असलेल्या त्या देखण्या दरीवर पादचाऱ्यांसाठी आणि पलिकडील छोटेखानी, टुमदार, अंगठीतील खड्यासारख्या शोभून दिसणाऱ्या गावासाठीच्या लोखंडी दोरांच्या झुलत्या पुलावर आलो आणि स्वर्गीय नंदनवनात झुल्यावर झुलतोय असा अनुभव घेऊ लागलो. अक्षरशः लहान मुलांसारखे त्यावर बागडलो. पलिकडच्या तीरावर एक कसलीशी ॲकॅडमी होती. मैदानं, उद्यानं, बांधलेली बांधकामे सारेच अतिशय आखीवरेखीव. मुक्त निसर्गात माणसानं आपल्या शिस्तीत निसर्गाच्या सौंदर्यात भर घालणारं लेणं जणू. मोठ्या उत्साहात फोटोसेशन केले. सूर्य अस्ताला गेला. दिव्यांनी रस्ते उजळले. दिवसाच्या शुभ्र प्रकाशात रंगाचं विलोभनीय, दिलखेचक, रंगउधळण करणारा आसमंत, तारकांचा चांदवा धरून विश्वावर आच्छादन करू लागला. तरी आम्ही रेंगाळतच होतो. वाटेत एक बुद्धमंदिर लागले. पलिकडे शिवशक्ती मंदिरही होते. दोन्ही मंदिरात जाऊन दर्शन घेऊन परतता, चांगले आठसाडेआठ झाले. आत्ता नक्कीच व्हीजा आला असेल; म्हणून आल्या-आल्या कानोसा घेऊ लागलो तो व्हीजा उद्या सकाळी येण्याची बातमी कळली. अनेकजण ''आम्ही काय नेपाळ आणि तातोपानीच्या ट्रिपला आलोय का?''

म्हणून व्यवस्थापकावर खेकसू लागले. त्यानं दिल्लीत वेळ लागतोय असे सांगून हात झटकले.

''आम्ही पुढे घाई करू देणार नाही आणि दोन दिवस वाढले तर पैसै वाढवून देणार नाही!'' वगैरे तारे तोडू लागले. व्यवस्थापक हो हो करीत सर्वांना शांत करण्याचा प्रयत्न करीत होता.

एवढ्या वेळात जेवणाची तयारी झाली. पदार्थांचा घमघमाट पोटातील भुकेची जाणीव करून देऊ लागला. या सगळ्याचं आम्ही मूक निरीक्षण करीत होतो. काय करणार होतो. जेवणं उरकली. खोलीवर आलो. कंटाळलो होतो म्हणण्यापेक्षा भोजनानं आपली चुणूक दाखवली होती. मी अंग टाकत 'झोपूया' म्हणालो. बहुधा सगळेच त्याच मूडमध्ये होते. चटकन सामसूम झालीये, हे नदीच्या प्रवाहाच्या पार्श्वसंगीताचा आवाज आता हजारो रातकीडे एकदम ओरडू लागावेत तसा थोडा कर्कश्य आणि त्रासदायक वाटू लागला यावरून लक्षात आलं. सौ. उषा मात्र जप लेखनात गढून गेली होती. जवळपास तासभर ती स्वतः झोपली नाही की मला झोपू दिले नाही. तिलाही जांभया येऊ लागल्या पण ती नेटानं लिहित होती. तसा मी जरा दरडावलोच. मग मात्र तिनं वही मिटली. लाईट मालवला आणि नदीप्रवाहाच्या पार्श्वसंगीतावर आम्ही निद्रावश झालो.

सकाळी जरा लवकरच उठलो. थंडी होती. अजून चहाची हालचाल दिसत नव्हती. तोंड धुवून मी बाहेर आलो. उषानं मात्र पुन्हा लिखाणाला सुरुवात केली होती. मी जरा चिडूनच जवळ जाऊन वहीची किती पानं राहिलीयेत म्हणून पाहू लागलो. अजून चांगली पाचसात पृष्ठे शिल्लक होती. तिचे लेखनही दाट होते. 'चालू द्या!' म्हणत मी बाहेर आलो. प्रातःर्विधी वगैरे आटोपता साडेसात वाजले. सगळेच तयार होऊ लागले. चहाची हालचाल तेज झाली. अखेर चहा आला. अधाशासारखे चांगला दोन-दोन वेळा चहा ढोसून मोकळे झालो. आता उन्हं वर आली होती. तातोपानीकडे स्नानासाठी जाण्याची तयारी केली. गेलो. कालचे नाविन्य आज वाटले नाही. लवकरच वर आलो. उषा पुन्हा खोलीत जाऊन लिहायला बसली. मीही उगा चकाट्यात वेळ घालवू लागलो.

जेवणाच्या वेळेपर्यंत कसातरी वेळ घालवला. व्हीजाविषयी कोणीच काही बोलत नव्हते. सौ. उषानं तर मला व्हीजापेक्षाही जास्त कंटाळून सोडलं होतं. ती जेवणापुरती काय ती आली आणि पुन्हा खोलीत जाऊन लिहायला बसली. मी

थोडा वेळ इकडेतिकडे करून थोडा लवंडलो. पुन्हा कालचाच कित्ता. चहापर्यंत तर वेळ गेला.

मी उषाला म्हणालो, ''आता पुरे झालं. आपण लिहित बसायला का इथं थांबलोय?'' ती काही बोलली नाही. तिने चांगलीच बैठक मारली. मी त्या मेडिटेशनच्या कार्यशाळेत वेळ घालवला. सहा वाजले. आत्ता मात्र हद्द झाली होती. व्हीजा येत नव्हता आणि उषाचे लेखनही संपत नव्हते.

''फिरायला जाऊया?'' मी जरा तिरकसपणानेच विचारले.

''जाऊया! अगदी शेवटचे एकच पान राहिलं आहे. रात्री पूर्ण करीन, म्हणजे झालं!'' सौ. उषानं माझी समजूत घालीत सांगितलं.

कालच्यासारखंच फिरायला गेलो. रस्त्यात उषानं सांगायला सुरुवात केली, ''अहो आपण कैलासमानस यात्रा करणार, ठरवल्यावरच माझ्या मनात आलं आपण दोनशे पानांच्या वहीत 'ॐ नमः शिवाय' जप लिहून समर्पित करूया. इथं थांबलं तेव्हा म्हटलं, पुढे वेळ मिळतो न मिळतो लिहून पूर्ण करूया. आता शेवटचं पृष्ठ राहिलंय, झालं बाई मनात होतं तसं पूर्ण!'' मला हे काहीच माहीत नव्हतं. ''पण कशाकरता हा संकल्प?'' मी विचारले.

''हेतू काहीच नाही. शिवांनी भक्तिसेवा स्वीकारावी एवढंच!'' उषा म्हणाली. मला तिच्या श्रद्धा आणि संकल्पाचं कौतुक वाटलं. तेवढाच अभिमान वाटला आणि स्वतःचा रागही आला. आम्ही फिरणं संपवून लवकरच परतलो.

जेवायला अजून चांगला तासभर होता. सौ. उषा पळाली. तिचं लेखन सुरू झालं. जेवायची तयारी झाली. मी उषाला हाक मारली तशी तीही पटकन आणि उत्साहानं बाहेर आली. म्हणाली, ''पूर्ण झालं!'' तिच्या डोळ्यात समाधानाचे अश्रू होते. जेवायला बसलो. व्यवस्थापक महोदयांनी व्हिसल दिली. आम्ही चमकून एकाग्र झालो.

''आणखी उद्या थांबावं लागणार वाटतं'' मी उषाला म्हणालो.

''व्हीजाचं काम झालंय, दिल्लीहून माणूस निघालाय, रात्री येईल, उद्या सकाळी नाष्ट्यानंतर आपण निघणार आहोत.'' त्याच्या घोषणेनं टाळ्यांचा कडकडाट झाला. सौ. उषाच्या संकल्पपूर्तीसाठीच शिवांनी व्हीजा थोपवला होता.

*

७४. रत्नांच्या निबिड अरण्यात

चायना गेट ओलांडताना, कसून आरोग्य तपासणी झाल्यानंतर, प्रत्येक जीपमध्ये चार याप्रमाणे आमचा प्रवास तिबेटमध्ये सुरू झाला. रात्री न्यालमला पोचलो. राहण्याची पुन्हा चोख सोय होती. इथेही पुनर्आरोग्य तपासणी झाली आणि दुसऱ्या दिवशी आमचा प्रवास तिबेटमधून ब्रह्मपुत्रा ओलांडून पुढे सुरू झाला. तिबेटमधील वनराजी ओलांडली मात्र आणि एका अनोख्या प्रदेशात प्रवेश झाला. एकाएकी वनश्री अंतर्धान पावली. झगझगीत रेताड जमीन निळे, पिवळे, हिरवे, चकाकते डोंगर, पलिकडे बर्फाच्छादित हिमशिखरे, ठिकठिकाणी निळीशार सरोवरे, कुठेतरी घळीत चुकून हिरवाईशी खुरटेली चाहूल, याकच्या हालचालींनी किंवा मेंढ्यांच्या, कुत्र्यांच्या हालचालींनी जिवंतपण मिरविणारी! तेवढी सोडली तर नजर पोचते तेथवरचा प्रदेश निर्वन आणि सूर्यप्रकाशाचा परिवर्तनाने झळाळता. आम्हाला गॉगल बरोबर ठेवायला का सांगितले याचा अर्थ आता आम्हाला समजला. अवघा आसमंत तेजोमयी. माणसांची वस्ती अगदी अधूनमधून दुरस्थपणाने उगा केविलवाणेपणाने तेजस्वीतेला मानवी जिवंतपणाच्या वाकोल्या दाखविणारी! असा जवळपास चारसाडेचारशे किलोमीटरचा प्रवास आम्हाला करायचा. निसर्गाच्या तेजस्वीतेला गर्वोद्धतेने आव्हान देणाऱ्या टार सडका अगदी घोटीव, गुळगुळीत, लोणीदेखील भरून घेता येतील अशा. चायना सरकारने सीमेपर्यंत भिडविलेल्या. आपल्या सत्तेची दहशत या जवळपास निर्जन आणि निर्वन, सूर्यतेजस्वी प्रदेशावरही बसवून पर्यटकांना मानसिक परवशतेत पोचविणाऱ्या चायना सैन्याच्या सुसज्ज छावण्या म्हणजे राज्यगाद्याच दिमाखदारपणे उभ्या. त्यातूनच प्रसंगी पण विरळ विक्राळ ट्रक्सची वाहतूक सुरू होती.

भरवेगाने जीप्स मानस कैलासच्या दिशेनं धावत होत्या. नशिबानं ड्रायव्हरला हिंदी कळत होतं. नेपाळ, तिबेट आणि चायना या भाषांबरोबरच इंग्रजी आणि हिंदी भाषा या सर्व जीपचालकांना अवगत होत्या हे ऐकून कौतुक वाटले.

''कितना दूर पडता है यहांसे मानस?'' मी विचारले.

''चारसो-पाचसो कि.मी. है!'' त्यानं सांगितलं.

''अब वहांतक बस ऐसाई पर्यावरण है?'' मी कुतुहलानं विचारलं. पर्यावरण हा शब्द त्याला येतो की नाही म्हणून शंका होती.

''हां साब, बस ऐसाही है। आगे चलकर तो ये जो कुछ पौधे, ग्रास दिखता है, वहां बीचमे खेती दिखती है, ये भी कम हो जाएगा।'' त्यानं सांगितलं.

''फिर ऐसेही डोंगर, पर्वत और ये सब?'' आता मला कसं विचारावं कळत नव्हतं. त्याला मात्र हे सगळं कळत होतं. तेवढ्यात माझ्या आणि ड्रायव्हरच्या संभाषणात आमच्या सोबत असलेल्या इंजिनिअर आडनावाच्या गृहस्थांनी प्रवेश केला. ''यहां प्रेशस स्टोन के रॉक है, ऐसा कहा गयां है। कहा है?'' त्यांचा हा प्रश्न ऐकून मी उत्सुक झालो.

''साब, ये ज्यो ब्लू, ग्रीन, रेड रॉक, लँडस दिख रहे है ना ये सब तो यही स्टोन ही है। ये जो सभी स्पार्क करते है। सन रिफ्लेक्शन होता है ना ये सब वही तो है।'' ड्रायव्हरनं सांगितलं आणि आमची परिसराकडे पाहण्याची दृष्टीच बदलली. ''तो फिर ये सब ऐसेही पडे रहते है?'' इंजिनिअर साहेबांनी पुन्हा विचारलं.

''ना ना साब, हम लोगोंका ये स्टोन कलेक्ट करके बेचना धंदा है ना। हम इसीपर तो गुजारा करते है।'' ड्रायव्हरनं सांगितलं.

''फिर तो बहुत माल मिलता होगा?'' इंजिनिअरसाहेबांनी पुन्हा विचारलं.

''क्या बात करते साब; ऐसा बहुत माल मिलता तो हम ड्रायव्हींग और जीपका टुअरिस्टके लिये क्यों धंदा करते?'' त्यानं उलट प्रश्न केला.

''मग?'' मी पुन्हा विचारलं.

''साब ऐसा है, ये सब तो रॉ मटेरियल होता है ना। स्टोनकी फॅक्टरीयोमे या तो स्टोनपर काम करनेवाले इसपर बहुत प्रोसेस करते है। जब ये स्टोन आपके नेकलेस, रिंग में सजते है ना? प्रोसेस के बाद तो स्टोन कॅरेटपर बिकता है। हम तो बस आपके पचास पैसे किलोमे बेच देते है समझो!''

त्याच्या बोलण्यात खाणकामगारांचे दुःख दैन्य दडलेलं होतं. गाडी पुढे जात होती. सूर्य चांगला तळपू लागला होता. आता आम्ही पाचू, पोवळे, नीलरत्नांची

मैदाने, टेकड्या पाहू लागलो होतो. त्यांच्यापलिकडे हिमालयाची उंच-उंच शिखरे शुभ्र चमकत्या सूर्यतेजाने तळपत होती. अनेक पर्वतांवर जणू बर्फाचे विविध आकार दिसत होते. काही ठिकाणी आकाशाला गवसणी घालणाऱ्या पर्वतावर बर्फांच्या जणू पायऱ्या दिसत होत्या. बहुधा स्वर्गाकडे जाण्याचे जीने असावेत असा विचार मनात आला. बद्रीधामला स्वर्गारोहिणी अशी दाखवतात. या डोंगरांच्या पायथ्यापर्यंत काहीसा चमकता मैदानी प्रदेश झगझगत्या महाकाय नील मण्यांसारखे दिसत होता हे सरोवर असे.

अशाच एका सरोवराच्या काठावर एक वस्ती दिसली. चारसहा घरांची. त्या वस्तीला जोडूनच एक सिमेंटच्या ब्लॉकची बऱ्याक किंवा बंकरवजा इमारत होती. धडघडा आमच्या जीप्स त्या परिसरात टोळधाड उतरावी तशा उतरल्या. इथं आमच्या भोजनाची सोय कैलास ट्रेकरनं केली होती. स्थानिक पदार्थांतून काही केलेले असेल म्हणून उत्सुकता होती. पण व्यवस्थापकांनी न्यालममधूनच फूड पॉकेटस् आणली होती. पाणीही बरोबरच होतं. या रसदीची वाहने आमच्या अगोदर पोचली होती. बेचव पण भुकेला कोंडा मिळावा तसं भोजन आटोपलं आणि आम्ही त्या आकाशाशी स्पर्धा करणाऱ्या सरोवराभोवतीचा परिसर डोळ्यात साठवू लागलो. हिरव्या, निळ्या, तांबड्या किंवा शेंदरी म्हणा आणि शुभ्र डोंगरशिखरांची प्रतिबिंबे सूर्यतेजाने नहात मंद लाटांवर स्वार होऊन त्या सरोवरांत विहार करीत होती. आम्ही कधी त्या झुलत्या प्रतिबिंबाकडे तर कधी भोवतालच्या त्या विविधरंगी डोंगरांकडे अवाक् नजरांनी पाहात होतो.

''नेकेड एजनी नही गॉगल पहनो'' कोणीतरी ओरडले. काहींनी पटकन गॉगल चढवले. काही तरीही धिटाईने नेकेड डोळ्यांनी ते सहस्त्र सूर्यदर्शन करण्यात गुंग होते. या झगागत्या आसमंताला छेदत क्वचित महाकाय कावळे येत, काय खाऊन भुरकन् उडून जात कळत नव्हते. काही तशाच आपण पाहतो त्याच्या दुप्पट आकाराच्या चिमण्या या निर्वन डोंगराळ सूर्यप्रदेशात सरोवराकाठी विहार करायला आलेल्या पाहून मी थक्क झालो. पण कावळ्या-चिमण्यांशी सनातन नाते आठवले नि आपण आपल्याच पृथ्वीवर आहोत याचे भान आले. अन्य पक्षी कुठे दिसेनातच. सरोवराच्या निळ्या ज्वालांमधून काय ती प्रतिबिंबेच डोकावत होती. पाण्यातून उसळी मारणारे जीवही फारसे दिसत नव्हते की त्या जीवांना स्वतः च्या जीवनपोषणासाठी उपयोग करणाऱ्यांच्या होड्याही येथे अपवाद म्हणूनही

नव्हत्या. याच तळ्याच्या काठावर फिरत असतांना सहज लक्ष त्या छोट्याशा मानवी वस्तीकडे गेले. तेथे मात्र माणसांच्या जोडीने थोराड केसाळ दोन बकऱ्या आणि तशाच दोन-तीन याक मोकळ्याच होत्या. पलिकडे दूर घळतेपासून त्या मैदानापर्यंत खुरटलेले गवत मात्र हिरवाईचा जिवंतपणा त्या वस्तीपर्यंत पोचवीत होते.

नियोजित मुक्कामाच्या ठिकाणी गेलो. जवळपास स्वच्छतेच्या सर्व सुविधा निसर्गावर सोडल्या होत्या. त्यात वनराजीचा आडोसा येथे नामशेष होता. पहाटे साडेतीन-चारच्या अंधाराच्या आवरणात थंडीच्या कडाक्यात सारे उरकणे भागच होते. स्नानाचा प्रश्नच नव्हता. ज्याला आवश्यक वाटे त्याने रस्त्यातल्या सरोवराच्या काठावर जावे. पण या अनोळखी आणि आरसपानी सरोवरात जाणार कोण? थांबलो तेथे छोटेखानी गाव होते. या गावाची रचना सामान्य होती. पाणी मुबलक त्यात लहरी पर्जन्याची आंघोळ सहज, दिवसात केव्हाही. तरी याही गावात दवाखाना, शाळा यांचे चायनी बोर्ड झळकले होते. दोन दुकानेही होती. तेथून सारा व्यवहार चाले. रात्र मात्र अंधाराला छिन्नभिन्न करणाऱ्या तेजोराशींच्या आक्रमणाला फितूर झालेल्या तेजोमयी ढिसाळ पथ्थरी आणि हिमवान प्रदेशाला वश झालेली. रात्र सरली तेव्हां हुश्य झालं.

अजून पुढे मानसला पोचेपर्यंतच आणखी एक असाच मुक्काम होणार होता. सारेच विलोभनीय तरी मन आणि शरीराला अक्षरशः चटके देणारे. या चटक्यांवर फोडणी अवेळी, लहरी वर्षावांची. परिसर पाहाताना दैनंदिन खाण्यापिण्याच्या वेळा अशा जादुगार आणि राक्षसाच्या मायावी बेटावरील कैदेत पडल्यासारख्या. एरवी मात्र आपण स्वर्गात तर नाही ना? लहानपणी परिकथांमध्ये पाचूची बेटे, हिऱ्यांची कोठारे, पोवळ्यांची कुरणे, रत्नांचे भांडार, आरसपानी आसमंत, परिराज्यात कोणीच वृद्ध होत नाही की दुःखी नाही, म्हणाल ते हजर असे वाचले होते. पण या उदंड उदंड धनराशीतून विरक्तीची वाट जाते, निर्मोहाचे झाड त्या पलिकडे आहे. शाश्वत सुखाचा ठेवा तेथेच गवसतो. त्रितापांच्या पलिकडे जाण्यासाठी कैलासवासी व्हावे लागते; हे निक्षून, कठोरपणे, सांगणारे सद्गुरु शिवशंकर या तेजोराशींच्या उरावर, विरक्तीच्या समाधीमग्नतेत लीलाविग्रहात गढलेले. आम्ही त्याच कैलासाकडे तर निघालो होतो.

*

७५. मनस्वी मानस

स्फटिक विमल, आरसपानी आकाशाची सरोवरे, पाचू, पोवळे माणकांचे डोंगर, रानेवने, हिरव्यापिवळ्या खुरट्या शेतपिकांची खुरटी गवत वने; डोंगरांच्या खंगळीतून वाहणाऱ्या बर्फगार नद्यांच्या दोबाजूला काहीशा गर्दीनं, जीजीविशेनं, याकांना, मेंढ्या बकऱ्यांना, त्यांच्या मालकांसोबत सांभाळत उगा या वैभवी आसमंताशी स्पर्धा मांडून आमच्या डोळ्यात जीवनरस ओतण्याचा प्रयत्न करतेली; ओलांडत पुढे जात होतो. शिवांच्या अंगणात बागडण्याच्या ओढीनं प्रवास सुरू होता. कसेबसे जिकीरीनं दोन मुक्काम आम्ही पार केले होते; हेही विसरलो होतो. मानस कैलासाच्या दुर्दम्य ओढीनं!

एकदम प्रवासाच्या या टप्प्यावर, झाडंझुडपं तुरळक का होईना दिसू लागली. शेतवड्यांची संख्या वाढली. पक्ष्यांची ये-जा दिसू लागली. पाचू पोवळे माणकांच्या अवकाशात जीवनाची चाहूल लागली; तरी हवेची विरळता जाणवत होती. आम्ही थोडे सुखावलो होतो. मधूनच एकदम बरसणाऱ्या झोडपत्या थेंबांच्या वर्षावाला झेलत होतो. ''अब आ गया मानस!'' ड्रायव्हरनं सांगितलं तसं आम्ही उत्सुक झालो. आमच्या जीपच्या पुढे आणि मागे असलेल्या जीप्सही जरा अधिक वेगानं वळण घेऊन; मानसाच्या दिशेनं घुसत होत्या.

आणि 'मानस' दिसले. दिव्य सरोवराचे दर्शन घडले. साधारण साडेतीन-चार झाले असतील. अजून ऊन होते तरी मावळतीने आक्रमण सुरूच केले होते. विस्तीर्ण सरोवराच्या पलिकडे निळ्याकाळ्या अभ्राच्छादित पर्वतशिखरांनी वेष्टून सरोवराच्या आरशात स्वतःला, कैलासवेष्टित भाग्याचा अनुभव घेण्यासाठी झोकून दिले होते. दूरवर हंसपक्ष्यांचे अनेक थवे झेपावून झेपावून मानसाच्या काठावर दिमाखदारपणे पंखनृत्य करीत लीलामग्न होते. मानस पाहिले आणि

गत आठदहा दिवसांची तपःश्चर्या फळाला आली. आम्ही पुरुषांनी तर गाड्या थांबताच धपाधप उड्या मारून, थेट मानसात झेपच घेतली.

मानसात पहिली, दुसरी, तिसरी डुबकी मारतांना क्षणाक्षणाला काया पुलकित होत होती. मन मानसात प्रसन्न होऊन आनंदमग्न होत होते. जेव्हा प्रत्यक्ष कैलासाच्या प्रतिबिंबाशी आमची सलगी घडू लागली तेव्हा प्रत्यक्ष शिवशिवांच्या कुशीत ठुशा मारून मारून आम्ही शिवामृताचे दोहन करून मनोमनी तृप्त होत होतो. आमच्या सोबतच्या चारदोन महिलाही हा अनुभव घेण्यासाठी झेपावल्या. आमच्या आनंदाला आलेले उधाण मानस क्षीरसागर मनस्वीपणे झेलत होता.

आता हळूहळू सायंकाळ होत होती. ''चलो चलो, यहा हॉल्ट है।'' अशा हाका टीम नायक मारत होता. कोणीच बाहेर पडायला तयार नव्हते. हाका वाढल्या तशा प्रथम महिला आणि पाठोपाठ पुरुष हळूहळू बाहेर पडून आपापल्या जीपकडे जात होते. उषा लांबूनच मला हाताने 'निघा निघा' म्हणत होती. मी एकवार मावळतीकडे आणि एकवार कैलासाच्या दिशेने पाहिले. मनात आले आणि मावळतीला प्रथम भगवान सूर्यनारायणाला अर्घ्य देऊ लागलो. अनेकांनी माझे अनुकरण करायला सुरुवात केली. आम्ही अगदी काठापासून कमरेएवढ्या पाण्यापर्यंतच होतो. मावळतीचे रंग पाहून हंसाचे थवे हळूहळू पसार होऊ लागले होते. निळे मेघ तांबूस आणि सोनेरी रंगात नटून सायंसंध्या करीत सूर्यनारायणाला निरोप देत होते. नभातली रंगांची उधळण अपूर्व होती. पण काही क्षणातच मेघांनी मानसावर छाया धरली.

मी कैलासाच्या दिशेने मुख करून उभा राहिलो. खरेतर आता साडेचारचा सुमार होता. अजून दिवस तसा होता, पण मेघांची दाटी पाहून टीम नायक खूपच घाई करीत होता. मी डुबकी घेतली, पुन्हा उभा राहिलो, ओंजळीत अर्घ्य घेतले 'ॐ नमः शिवाय' म्हणत कैलासपतींना अर्घ्य प्रदान केले. एक, दोन आणि तिसरे अर्घ्य देतांना मी पुन्हा डुबकी मारली. खालूनच ओंजळ अगदी तळाला घासून भरली आणि हातात काही आले. पटकन उभा राहिलो. पाहातो तो एक शिवलिंग-शाळुंका म्हणता येईल असा एखाद्या छोट्या अडणीवर बसेल असा गोटा माझ्या हाताला उब देत होता.

मी क्षणभर अर्घ्य देणे विसरलो होतो. पण त्या शिवलिंगाला दोन्ही अंगठ्यांनी घट्ट पकडत ओंजळीतील राहिल्या पाण्याचा अर्घ्य कैलासपतींना

दिला. अर्घ्य देतांनाच मनात आले, शिवांनी आपल्या घरी येण्याची इच्छा या लिंगरूपाने हातात येऊन केली असावी. मी ती शाळुंका मस्तकी लावली. भिवयांच्या मध्यभागी शाळुंकेचा स्पर्श होतांना वीज चमकून जावी तसा भास, होय भासच डोळ्यांना झाला. भास म्हणावे तर त्या शाळुंकेचा उष्ण स्पर्श कपाळाला जाणवला होता.

''होय, शिवांनाच सोबत यायचे आहे, अहो भाग्यम!'' मी मनात पुटपुटलो. सौ. उषाला हे दाखवायला नि सांगायला उतावीळ झालो. बाहेर येतांनाही ओंजळ तशीच होती. झपझप पावले टाकीत मी उषापर्यंत पोचलो. हा प्रकार आमच्या सोबतचे इंजिनिअरचे जोडपे पाहात होते.

''काय हो?'' त्यांनी विचारले.

''अहो हे बघा शिवलिंग – शाळुंका हातात आली.'' प्रत्यक्ष कैलासपती घरी येत असल्याचा संकेत.

''अरे वा, बघू बघू.'' त्यांनीच प्रथम पाहण्याचा आग्रह धरला.

''अहो हे पाहा, आपण कैलासचा फोटो पाहातो तशी उभी रेघ याही शाळुंकेवर आहे!'' खरेतर माझे लक्ष अजून गेले नव्हते. मीही आश्चर्यचकित झालो. शाळुंका पुन्हा मस्तकी लावून उषाच्या हातात दिली. तिनं ती मनोभावे कपाळी लावून पुन्हा ओंजळीत सांभाळली. हे आमच्या जीपचा ड्रायव्हर पाहात होता.

''ऐसा कुछ ना कुछ किसे ना किसे यहां एक्सपेरियन्स आताही है। यह तो शिवजीका क्षीरसागर हैना। यहां हर रात शिवजी, ब्रह्मा और विष्णू रात्र मे स्नान के लिये आते है। रात को कयी महात्मा यहा स्नान करते है। जिसके नसीब मे है उसे दर्शन होता है।'' ड्राव्हरने हे सांगितल्यावर तर शाळुंकेविषयीची शिवश्रद्धा द्विगुणित झाली आणि रात्रीच्या दिव्यदर्शनार्थ मन आतूर झाले. गाडीत बसलो. अवघ्या पाच मिनिटातच, मानस सरोवराच्याच काठावर एक भली बैठी इमारत दिसली. हेच आमचे आजचे निवासस्थान होते.

आम्हाला दिलेल्या कॉटस्‌वर स्थानापन्न झालो. लक्ष मात्र मानस सरोवराकडेच लागले. मानसीच्या हंसांचा हेवा वाटला. हे हंस म्हणे मानसात पिकणाऱ्या मोत्यांचा चारा खातात. मोत्यांचा चारा खाऊन मुक्त विहार करणाऱ्या हंस पक्ष्यांना नित्य कैलासातच राहण्याचा सन्मान शिवांनी दिला. वैश्विक संस्कृतीच्या

उगमाचे हे सरोवर, यालाच क्षीरसागर म्हणतात. येथे श्री विष्णूनारायणांचा नित्य शेषशाही वास लक्ष्मीची सेवा करतेली. तरी भगवान विश्वातील लीलाविग्रहातील चराचराची लौकिक अलौकिक क्रीडा पाहण्यात दंग. त्यांच्या नाभीकमलातून पुनर्सृष्टोत्पत्तिसाठी शिवाज्ञेने ब्रह्म प्रकटले. खरोखरीच त्यांच्यासोबत अतिप्राचीन अशा ब्रह्ममानसपुत्रांचा उद्भवही याच मानसकुंभातून झाला. मध्यातून साक्षात शिवस्वरूप महर्षि अगस्त्य तर अवशिष्टातून महर्षि वशिष्ठ. दोघेही कुंभोद्भव, दोघेही मित्रावरुणी. येथे खरोखरीच मित्र वरुण एकवटून वर्षारूपाने क्षीरसागर अशा मानसकुंभात वीर्य विसर्जित करतात आणि सृष्टीव्यवस्थापनाचे कार्य करण्याचे दायित्व आपल्या पुत्रांवर सोपवितात. कुंभोद्भवांच्या जन्मकथेचे साक्षात दर्शन म्हणजे विस्तीर्ण अशा परिघात स्थिरावलेले हे मानसकुंभ. राहावेना जेथे सृष्टीउत्पत्तीच्या आरंभबिंदूचा नित्य मुक्त संचार तेथे चार भिंतीत स्वतःला सुरक्षित वाटणे म्हणजे माणसाचा कोतेपणाच म्हटला पाहिजे.

''उषा चल बाहेर जाऊ'' उषा तेवढ्याच उत्साहाने निघाली. आता पुन्हा मानसाच्या काठावर मानवी व्यवस्थापन करणाऱ्या वशिष्ठांचे स्मरण करीत, मानसाचा कैलासमान्य आविष्कार पाहू लागलो. तेवढ्यात पश्चिम किनाऱ्यावर टेकलेल्या क्षितिजाकडे लक्ष गेले. दिपून गेलो, ओरडलो, उषा बघ बघ अगं हा रंगोत्सव. एवढी इंद्रधनुष्ये! एक, दोन, तीन, पंधरासोळा आणि आणखी! मानसाच्या क्षितिजावर सृष्टीउत्पत्तीचा आनंदोत्सव आपल्या नृत्याविष्काराने विलसित करण्यात इंद्रधनुष्य दंग होती.

''अद्भूत! स्वर्गीय!'' इंद्राचा दरबार तर येथे अवतीर्ण झाला नसेल? इंद्रधनुष्याच्या मखराचे प्रतिबिंब, मानसात अप्सरांचं विलोभनीय नृत्य सादर करीत होती. याचे सारे श्रेय बहुधा उर्वशीलाच द्यायला हवं. तिच्याकडे पाहात कामविव्हल झालेल्या मित्रावरुणांच्या वीर्यामुळे मानसातून मान, मान्य, मानस, मांदार्य, महर्षि अगस्त्य आणि मनुव्यवस्थापक वसिष्ठ जन्माला आले. हा त्यांचाच जन्मोत्सव. ओरडून सोबत्यांना हा रंगारंग रंगोत्सव मी दाखवत होतो. उषानं तर कॅमेरा सरसावला होता. हा सप्तरंगांचा रंगोत्सव तिनं परोपरीनं कॅमेऱ्यात कैद केला. आम्ही जवळपास ऐंशी लोक त्या रंगोत्सवात दंग झालो होतो. वेळ कसा गेला कळलेच नाही. अंधाराच्या पडद्याआड रंगोत्सव अंतर्धान पावला आणि आकाशातून एकेका ज्योतीने आपले रूप मानसात शोधण्याची स्पर्धा सुरू

केली. त्यांचा हा ज्योतिर्मय सोहळा बहुधा ब्रह्माविष्णूमहेशांच्या, महात्म्यांच्या अभ्यंगस्नानाच्या महोत्सवाचा भाग असावा.

परत फिरवत नव्हते; तरी; पुन्हा निवासात परत फिरलो. अनोळखी तरी; जन्मोजन्मींचा अनुबंधांचा हा परिसर आम्हाला पुन्हा पुन्हा, मानसातून मानसाकडे खुणावून खुणावून बोलवित होता. तेवढ्यात कोणीतरी बोलले, ''अरे उद्या स्वातंत्र्यदिन, पंधरा ऑगस्ट. आपण मानसावर साजरा करणार!''

रंगोत्सवाच्या आनंदविभोरतेतून एकदम बंदिखान्यात येऊन पडल्यासारखे वाटले. असंख्य तेजताऱ्यांनी मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचा हा जन्मदिन खंतींनी भरून गेला. १९६२ च्या चीन युद्धात चीनने हा आमचा मुकुटमणी, सनातन भारतीय संस्कृतीचा विश्वसंचार घडविणारे उगमस्थान चीनने गिळंकृत केले होते. आमच्या मोक्षमुक्तीचे सर्वोच्च स्थान चीनने त्यांच्या सत्तेच्या बंदिखान्यात बंदिस्त केले होते. आम्ही आमच्या स्वातंत्र्यदिनी चीनच्या परवानगीने आमच्या मुक्तिस्थानाचे बंदिखान्यात दर्शन घेत होतो. जीवनमुक्ततेची आस मनात धरून!

*

७६. शिवसायुज्याची आनंद प्रतिती

चौदा ऑगस्टची रात्र, अद्‌भूतता, उत्सुकता, दिव्यप्रतितीची ओढ, यांनी ओतप्रोत होती. आम्ही वैश्विक संस्कृतीचे उगमस्थान मानससरोवराच्या तीरावर एका बैठ्या, वसतिगृहाच्या इमारतीत मिणमिणत्या बल्बच्या प्रकाशात, टक्क डोळ्यांनी, घालवत होतो. निद्रा हद्दपार झाली होती. खिडक्या सताड उघड्या होत्या. नजरा खिडक्यांच्या पार सरोवराकडे लागल्या होत्या. थंडी वाढतच होती. मधेच पावसाच्या झोडपणाऱ्या दोन सरी बरसून गेल्या. थंडी अधिकच वाढली. आभाळ निरभ्र झाले. ग्रह, नक्षत्र, ताऱ्यांचा चांदवा अवकाशात बांधलाय की मानसात बांधलाय कळत नव्हते.

थंडी वाढतच होती. काही सवंगडी पांघरुण ओढून निद्रावश होण्याच्या प्रयत्नात होते. हळूहळू रजनी मार्गक्रमण करीत होती. तिला हा लक्षचांदण्यांचा द्यावापृथ्वीवर चाललेली दीपोत्सव नित्याचाच होता. डोळे तारवटून, आम्ही थंडीची पर्वा न करता, या दीपोत्सवाकडे पाहात होतो. हळूहळू लख्ख प्रकाशात बाहेरचा अवघा अवकाश लखलखू लागला. चंदेरी वाळू, चंदेरी पर्वत, चंदेरी आसमंत आणि चंदेरी मानस आमच्या मनातही चंदेरी आस फुलवित होतं. आम्ही त्या दिव्य अनुभूतीची वाट पाहात होतो. मध्यरात्र उलटली. बर्फगार थंडीने आक्रमण करीत अवघे गोठवून टाकण्याचा जणू चंगच बांधला तरी आम्ही हार मानायला तयार नव्हतो. ब्रह्मा, विष्णू, महेश आणि अगणित महात्मे मानसात नित्य स्नान करून; पुनः कर्मवान होतात याची प्रत्यक्ष अनुभूती घेण्यास आम्ही आतुर होतो. थंडी मी म्हणत होती. मध्यरात्रही उलटून गेली तरी हालचाल दिसेना. आम्ही हिरमुसलो; तरी तीतीक्षेने डोळे रोखून दीपोत्सवात हालचालींची प्रतीक्षा करीतच होतो.

आणि एकापाठोपाठ एक, दोन, तीन, चार, सहा ताऱ्यांनी थेट मानसात झेप घेतली. लखलखून मानसात अंतर्धान पावले. 'उल्कापात!' आम्ही म्हणालो होय. उल्कापातांचा अनुभव आम्ही जन्मभर सगळीकडे घेतच आलो होतो, पण एकदम सात-आठ-दहा उल्कापातांची आतिषबाजी आम्ही कुठे पाह्यली होती? हेच त्या त्रिदेवांसहित महात्म्यांचे सरोवरात स्नान असेल का? आम्ही रोखून पाहातच होतो. स्नान करून पुन्हा अवकाशात जातील या आशेने आतूर, उत्सुक! पण छे, ते केवळ मानसात उतरले. पुन्हा द्यावापृथ्वीवरील दीपोत्सव शांतपणे सुरूच होता.

थंडीने आता आणखी पाश आवळले होते. बहुधा आपलाही बर्फ होईल असे वाटत होते. जवळपास तास उलटला तरी ते दिव्य तेजस्वी तारे मानसातून परतेनात. त्यात पहाटवारे सुरू झाले. हळूहळू पूर्व दिशेचे प्रकाशमान आक्रमण चंदेरी दुनियेवर होऊ लागले. हंसांची हालचाल जाणवली. पहाट होत होती. मात्र स्नानाला उतरलेल्या दीपज्योती परतल्याच नव्हत्या. ''या उल्कापातांना पाहून मन कोणा कवीने दिव्य स्नानाची कल्पना केली असेल?'' तर्क करण्याकडे, आम्हा बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांचा नेहमीच कल राहिला. अजून उजाडले नव्हते पण चंदेरी पांढूर प्रकाशात सारे दिसतच होते. थंडी मात्र शरीरासह मनालाही गोठवते की काय वाटत होते.

सौ. उषाची मात्र अस्वस्थता वाढली होती. ''अहो आपण पूर्ण उजाडण्याच्या आतच स्नाला जाऊया का?'' उषा म्हणाली.

''पण थंडी?'' मी शंका उपस्थित केली. तिचा निग्रह एखाद्या हटयोग्यासारखा होता.

''थंडी असणारच. पण मला ह्या वहीचं समर्पण करायचंय, मानसात स्नान करायचंय आणि मानसाचं तीर्थ नाही का बरोबर घ्यायचं?'' उषाचा हेका पाहून मी सरसावलो.

''ठीक आहे, जाऊया.'' आमचा संवाद आमचे सहकारी इंजिनिअर जोडपे ऐकत होते.

''आम्हीही येतो, सोबतीनं जाऊ!'' इंजिनिअरसाहेब म्हणाले. मी थक्क झालो आणि मला कौतुकही वाटले. ते जोडपे आमच्यापेक्षा कदाचित सर्वच दृष्टीने वडील होते. त्यातही त्यांच्याही पत्नीचा उत्साह अधिक होता.

स्नानासाठी निघालो. सौ. उषानं समर्पणासाठीची वही घेतली. वसतिगृहातून बाहेर पडतांना; मानसाचे तीर्थ भरून घेण्यासाठी प्लॅस्टिकच्या बाटल्या आवर्जून घेतल्या. बाहेर पडताच बर्फगार थंडीनं आमच्यावर थेट आक्रमण केलं. सरोवरांपर्यंत सुमारे तीनसाडेतीनशे पावलं चालायचं होतं. हुडहुडी भरली होती. इंजिनिअरसाहेब तर थंडीनं कापत होते.

''कसं जमणार हो!'' त्यांनी शंका व्यक्त केलीच. पण ''काही होत नाही!'' उषानं परस्परच शंकेचं पारिपत्य केलं.

काठावर पोचलो तेव्हां इंजिनिअरसाहेब म्हणाले, ''तुम्ही जा, मी येथेच थांबतो.''

त्यांचा हा निर्णय ऐकून मी त्यांच्या पत्नीकडे अंदाज घेत पाहू लागलो. पण अहो आश्चर्य! त्यांनी उषाचा हात धरून चालायला सुरुवातही केली होती. ''हात धरा बरका!'' इंजिनिअरसाहेबांनी मला सुचविले. पाण्यात शिरताच आता एक पाऊलही पुढे टाकता येणार नाही अशी पावले जागीच गोठल्यासारखी झाली. तरी त्याही थंडीवर मात करीत उषा अक्षरशः सरसावून त्या बाईंनाही जणू ओढतच होती. मी पाय उचलून रोवत त्यांच्यासोबत जात होतो. पाच, सहा, सात पावले पाण्यात जाण्याचा विक्रम घडला आणि इंजिनिअरबाई जागीच खलल्या.

''मी... मी... मला... नाही... नको... नको'' त्यांनी निग्रहानं उषाचा हात झिडकारला आणि माझ्याकडे हट्टी मुलाच्या नजरेनं पाहात म्हणाल्या, ''मला.. घेऊन... चला...!''

उषा पुढे जात होती. एकटीच सरसावली होती. माझा नाईलाज होता. मीही सरसावलो. मला त्यांना काठावर सोडणे भाग होते. त्यांना मी उषाच्याच पद्धतीने हाताला धरून ओढत काठाकडे निघालो. आता यमाच्या दारामधून सुटका झाल्यासारख्या इंजिनिअरबाई भराभरा निघाल्या. थंडी गायब झाली होती! मला सोपे झाले. मी त्यांना इंजिनिअरसाहेबांजवळ सोडून; गोठवत्या थंडीची पर्वा न करता एखाद्या योग्यासारखा उषाकडे पळालो. उषा हातात वही घेऊन उभी होती. मानस सरोवराकडे पाहात ती बहुधा माझीच प्रतीक्षा करीत होती. मी जवळ येताच तिनं हातातली वही माझ्या हातात दिली. अंग थरथरत होतं. पण तिच्यात शिवसंचार झाला होता. आम्ही साधारण मांड्यापर्यंतच्या पाण्यात उभे होतो. तिने नाक दाबले आणि 'ओम नमः शिवाय' म्हणत चक्क पाण्यात डोके खूपसून डूब

घेतली. बर्फाला भेदून ती कडाख्याच्या थंडीवर मात करीत पाण्यातून डोके वर काढून पुन्हा उभी राहिली. आता तिला थंडी वाजत नव्हती. मी मात्र वही धरून उभा होतो. थंडीत कुडकुडत. मलाही डुबकी घेणं आवश्यक होतं. मी वही तिच्या हातात दिली आणि ''हर गंगे'' म्हणत पटकन डुबकी घेऊन तेवढ्याच वेगानं उभा राहिलो. आश्चर्य म्हणजे आता मलाही थंडी वाजत नव्हती.

''उषा तुला वही अर्पण करायचीये ना?'' मी म्हणालो.

''हो!'' उषा म्हणाली. उषा थोडी मागे सरकली. साधारण गुडघ्यापर्यंतच्या पाण्यात. तिनं वहीकडे एकदा भावपूर्णतेनं पाहिलं. वही कपाळी लावली. कैलासाच्या दिशेनं पाहिलं. वही हातात ठेवूनच कैलासाला आणि संस्कृती निर्मात्या मानसाला, मनोमनी प्रणाम केला. हात ओडवले. मुखानं 'ॐ नमः शिवाय!' चा जप सुरू केला आणि अगदी शांतपणे ती वही मानसात समर्पित करण्यासाठी हात ओडवले. वही मानसात सामावतांना उषाही मनानं शिवस्वरूप झाली होती. गहिवर दाटला होता.

'ॐ नमः शिवाय!' हा जप आता भावगदगदतेने बाहेर पडत होता. तिच्या डोळ्यांना धारा लागल्या होत्या. ती कैलासमानसात हरवली होती. वही हळूवारपणे तळाशी जातांनाही अक्षरशः सद्‌गद्‌तेने 'ॐ नमः शिवाय' म्हणत वही आणि मानसाकडे समाधिमग्नतेने पाहात होती. अष्टसात्विक भाव दाटतात याचं प्रत्यक्ष दर्शन मी घेत होतो. मी गदगदीत झालो. 'ॐ नमः शिवाय'चा जप मुखानं करीत; कौतुक, श्रद्धा, अभिमान आणि भक्तिभावानं मी उषाकडे पाहात होतो. तिच्यातील शिवस्वरूपालाच वंदन करीत होतो. काही क्षण या भावमग्नतेत मानसमय झाले.

''उषा आता पुन्हा स्नान करूया!'' सौ. उषा भानावर आली. मी हात देऊन तिला उभे केले. पुन्हा थोडे पुढे गेलो. दोघांनीही चांगल्या दोन-तीन डुबक्या मानसात मारल्या. उभे राहिलो. उगवतीला आणि कैलासाला अर्घ्य दिले. स्तोत्रे सुरू झाली. तेवढ्यात मानसाचे तीर्थ घेण्याची आठवण झाली. तडक पाण्यातून धावत काठावर गेलो. इंजिनिअरसाहेब हे सारं पाहात होते. त्यांनी लगेच आमच्या आणि त्यांच्या दोन-दोन बाटल्या तीर्थ आणण्यासाठी दिल्या. आम्ही उभयता आणखी पाऊलभर पुढे जाऊन चारही बाटल्या भरून घेतल्या. त्या बाटल्यांसहच मानसाला आणि कैलासाला वंदन केले.

मन प्रसन्न होते. उगवतीचे रंग आता आमच्या चेहऱ्यावरही विलसत होते. मनात कृतार्थता तुडुंब झाली होती. शिवसायुज्याचा आनंद आम्ही मग्नतेने भोगत होतो. थंडी वाटत नव्हती की ओलेत्याने कपडे बदलायला वसतिगृहातच जायचे याचे भय वाटत नव्हते. कैलासपतींच्या प्रांगणात मानसाच्या कुशीत सच्चिदानंदप्रतितीने आम्ही जीवनमुक्ततेचा अनुभव अनुभवत होतो. बस्स आयुष्य, नरदेह सार्थकी लागला! स्वतःत शिवांना अनुभवत त्यांच्यातच विलय पावत आहोत असे वाटत होते. अवघ्या विश्वाचे सुख अंतःकरणात ओतःप्रोत झालेसे वाटले. दुसरा विचार मनाला स्पर्श करीत नव्हता. मन एवढे एकरूप, तेही शिवरूप झाल्याचा अनुभव कधी घेतला नव्हता. आम्ही त्याच सायुज्यतेच्या मस्तीत मग्न वसतिगृहात आलो. कपडे बदलले आणि नकळत पुन्हा बाहेर येऊन पुन्हा पुन्हा मानसाला, कैलासाला वंदन करीत होतो. आईचे स्तन्य पुन्हा पुन्हा अविटगोडीनं घ्यावे तसे.

तेवढ्यात आमच्यापैकी एका जोडप्यानं चक्क व्हिसल वाजवली. चला पटपट आवरा. स्नान पूजा आटोपा. आपल्याला कैलासाकडं निघायचंय. आवरण्याला वेग आला. स्नान करायला काही धजावले. काहींनी मानसाच्या तीरावर पूजा मांडून आरती केली. आम्हीही त्यात सामील झालो, पण आता त्यात यांत्रिकपणा होता. आम्ही अद्यापही त्या आनंदमग्नतेतून बाहेर आलो नव्हतो. स्वरूपतेसाठीची समाधी बहुधा हीच असावी.

तितक्यात पुन्हा व्हिसल झाली. ''आपण राष्ट्रगीत म्हणून स्वातंत्र्यदिन साजरा करूया''. त्याने आठवण करून दिली आणि आम्ही भानावर आलो. कैलासमानस शत्रूच्या ताब्यात होते तरी आम्ही सायुज्यमुक्तीचा आनंद घेतला. खरेतर पल्याड पारतंत्र्य स्वातंत्र्य असतेच कोठे? तेथे म्हणत जीवनमुक्ततेचा आनंद असतो! तरी व्यवहार अटळ असतो.

*

७७.अष्टपादात महाकाय मूषकांनी केले स्वागत

मानस सरोवराच्या तीरावर भारतीय स्वातंत्र्यदिन साजरा करून आम्ही आमच्या आमच्या जीप्समध्ये बसून निघालो. तेथून थेट दारचेनच्या दिशेने निघालो. मध्येच आमच्या जीप्स अचानक एका कच्च्या रस्त्याला लागल्या. रस्ता खूपच खराब होता. जीपचालक सवयीचे असल्यामुळे, त्यांनी एकापाठोपाठ वेगाने जीप्स एका दरीत आणल्या. जीप्स थांबताच आमच्या व्यवस्थापकाने, आम्ही अष्टपाद तीर्थक्षेत्रास पोचलो आहोत; असे सांगितले. ते तीर्थक्षेत्र जैन धर्माच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाचे मानले जाई. नितळ पाण्याचा झरा वाहत होता. दुतर्फा खुरटे गवत, झुडूपे दिसत होती. मानस सरोवरापर्यंत येईतो, अशा निसर्गाने दर्शन देणे टाळले होते. इथे मात्र वातावरण काहीसे बदलले होते; तरी फार मोठे वृक्ष नव्हतेच. येथे येईतो, आमच्या पोटपूजेची वेळ झाली होती.

अशाही रस्त्यावरून या दरीत अनेक पर्यटक येत असावेत, अशा खुणा दिसत होत्या. जीपमधून खाली उतरून आम्ही इकडेतिकडे पाहात होतो. तेवढ्यात आमच्या चमूच्या व्यवस्थापकांनी माहिती सांगायला सुरुवात केली. ''यहाँ से इस पहाडपे चढाई करके जाना है। यह कठीन नही है आप आसानी से जा सकते हो। उपर से आपको कैलास का दर्शन होगा, बहुत ही नजिक से आप देख सकते हैं। आगे खाई है इसलिये खुदको सम्हालते हुअे दर्शन लेना है। अब देखो सबसे ऊपर बर्फीला उँचा पर्वत दिखता है वह कैलास है। वहाँ जो नीचे पहाड दिखाई देता है, वह जैसे की वृषभ याने नंदीमहाराज की पीठ है। और दहने बाजू जो पर्वत शिखर दिखाई देता है, वह विनायकजी है। इसे वृषभदेव कहते है। इसलिये जैन साधू या मुनी यहाँ हमेशा दर्शन के लिए आते है। कई पर्यटक यहाँ से हि कैलास का दर्शन करके वापस जाते है। परिक्रमा करने की जरूरत नही। यात्रा सफल होती है। जो लोग उपर जाके देखना चाहते है वह अवश्य जाए। डेड-दो घंटे में आप वापस आक सकते है। जो लोग जाना नही चाहते, वो यहाँ से ही दर्शन-पूजापाठ

कर सकते है। सभी लोक आने के बाद हम खाना खाकर यहाँ से डारचेन चलेंगे। डारचेन से परिक्रमा करके फिर डारचेन आना पडता है। इसलिये डारचेन परिक्रमा का बेस कॅम्प है। कल हम परिक्रमा के लिये निकलेंगे।''

त्यांची ही सूचना संपत असतानाच, आमचे लक्ष वेगळ्याच गोष्टीने खेचून घेतले. तांबूस पिवळसर मोठ्या मुंगुसासारखे किंवा छोट्या झुपकेदार शेपटीच्या कुत्र्याएवढे, उंदीर घुशीसारखे तोंड असणारे प्राणी आमच्या सभोवती दिसत होते. न घाबरता, ते खायला काही मिळते का, याचा शोध घेत होते. आमचे लक्ष वेधलेले पाहून, व्यवस्थापकाने पुन्हा सांगायला सुरुवात केली, ''यही तो विनायकजी के या गणेशजी के मूषक हैं। आप जरूर इन्हें खाना परोस सकते हैं।'' अगदी पाळलेल्या उंदरांप्रमाणे ते मूषक आम्ही कुतुहलाने पाहू लागलो. तेवढ्यात व्यवस्थापकाने, अष्टपादचे दर्शन करून येण्याची आठवण करून दिली.

काही लोक तेथेच रेंगाळले; तरी आमच्यापैकी ५०-६० लोक अष्टपादचा पहाड चढून पुढे जाऊ लागले. उन्हाची वेळ होती तरी थंडीपण वाजत होती. त्यामुळे ऊन आल्हाददायक वाटत होते. अष्टपादच्या ओढीने आम्ही पहाड चढत होतो. काही तर धावत पुढे गेले होते. टोकापर्यंत जायला आम्हाला जवळपास पाऊण तास लागला. टोकाशी गेल्यावर आमच्या लक्षात आले, कैलास, वृषभ आणि विनायक आमच्यापासून १५-२० किलोमीटर लांब असावेत. पोचलेल्यांपैकी काही लोकांनी तेथेच दगड-गोट्यांचे लिंग रचून कैलासपतींची पूजा केली. प्रत्यक्ष कैलास आणि विश्वमंगलक श्री सिद्धिविनायक, वृषभाच्या साक्षीने आमच्यासमोर उभे होते. कैलासाच्या प्रांगणात सर्वमांगल्याचा अनुभव घेत आम्ही पुन्हा पुन्हा अष्टपादांचे दर्शन घेत होतो.

या स्थानाला अष्टपाद का म्हणत असावेत? वृषभदेवांचे चतुष्पाद, शिवांचे द्विपाद आणि विनायकांचे द्विपाद असे हे अष्टपाद असावेत का? की पाद या शब्दाचा प्रहर अशा अर्थाने किंवा अवस्था या अर्थाने अष्टौपाद अर्थात अष्टौप्रहर जगन्नियंत्याच्या सान्निध्यात जगत्कल्याणासाठी सिद्ध श्री विनायकांच्या व्रतस्थतेमुळे अष्टौपाद असे नाव मिळाले असावे. श्रीमद्शंकराचार्यांना तसेच अशा सिद्ध, साधू, ऋषी, मुनी, तपस्वी, गुरु, सद्गुरु, परात्पर गुरु यांना आपण पू.पाद या अभिधानानं संबोधतो तसे काही श्रीमद् आद्य सद्गुरु शिव कैलासपति अष्टौप्रहर येथून जगद्चालन करीत आहेत म्हणून या पवित्र तीर्थस्थलाला 'अष्टपाद'

असे म्हणत असावेत.

जैन संप्रदायात वृषभदेवांपासून संपूर्ण जगताची सुरुवात मानली जाते. जगद्गुरुचे लीलाविग्रहण अष्टौप्रहर, परममांगल्यासह सिद्धिविनायक घडवितात म्हणून 'अष्टपाद' म्हणत असावेत. असो काहीही. शुभ्रविमल बर्फाच्छादित कैलास, त्याच्या पुढ्यात डौलाने सेवेत असलेले तेवढेच स्फटिक विमल वृषभ आणि कैलासपतींच्या उजव्या हाताला विराजमान पार्वतीपुत्र श्री सिद्धिविनायक मंगलमूर्ती यांचे दर्शन मन भरून भारून टाकते एवढे खरे!

आम्ही पुन्हा-पुन्हा दर्शन घेत होतो. तेथेच रेंगाळत होतो. शिवलिंग पूजन आटोपून काही परतू लागले तसे सर्वच त्या पवित्र गूढ संमोहनातून बाहेर आले. परततांना आम्ही पुन्हा-पुन्हा मागे वळून पाहात होतो. खरेतर शुभ्राच्छादित पर्वतांशिवाय काही नव्हते. वर निळ्या आकाशात, शिवांना अभिषिक्त करण्यासाठी वरुणसैन्यात अचानक स्पर्धा सुरू होई. अवघा आसमंत सहस्त्रबंधांनी अभिषिक्त होई. पुन्हा कर्पूरगौरांचे निर्गुण निराकार अनंत अविनाशी नीलप्रभास्वरूप अवकाशात भासमान होई. हा अभिषेक उत्सवही अनादि अनंतपणे महामाता सृष्टीसती-गिरिजा गौरींच्या आज्ञेने सुरूच. या गौरींच्या स्थानाचे दर्शन मात्र जलधारांतूनच येथे घ्यायचे.

एवढ्या वरुणलीलांमध्येही कुठे निसरडे, घसरडे, रबडी चिकचिक नाही. सारे कसे लख्ख नितळ. उतरणीवर सुद्धा भय वाटत नव्हते. पक्ष्यांचे थवे नाहीत की पशूंच्या कळपांची चाहूल नाही. धवल गजराजांची स्वारी कधीतरी प्रकटते असे ऐकले होते, परंतु पाहण्याचा योग नव्हता. खाली दरीत जेथे आमच्या जीप्सने तळ ठोकला होता तेथे मात्र हिरवाई होती. क्वचित एखादा पक्षी झेपावतांना दिसत होता. वाटले होते तसे. हंसपक्षी या बाजूला, खरे तर अगदी सान्निध्यात असूनही फिरकत नव्हते. तेथे साम्राज्य होते मूषकांचे.

खाली उतरून भोजनाच्या तयारीत होतो. मात्र लक्ष सगळे मूषकांनी वेधले होते. खरंच हे मूषक एरवी कशावर जगत असतील? ते एवढ्या संख्येने येथे कसे? एथवरच्या प्रवासात ते का दृष्टीस पडले नाहीत? असे एक ना अनेक प्रश्न पर्यटक आमच्या व्यवस्थापकाला आणि जीपचालकांना विचारून भंडावून सोडत होते. तेही मोठ्या तत्परतेने त्या प्रश्नांची जमतील तशी उत्तरे देतच होते. या हिरवाईत म्हणे त्यांना काही किडे मकोडे, सरपटणारे प्राणी, पाण्यात काठावर

विपुल प्रमाणात मिळतात त्यावर त्यांची गुजराण होते. त्या हिरव्या अंकुरांवरही ते ताव मारतात. आपण वाहतो ते दुर्वांकुर दिसत नव्हते. निळीपिवळी मिश्रछटा त्या खुरट्या तृणावर दिसत होती. आम्ही आमच्या भोजनातील कितीतरी भाग त्या मूषकांना दिला. श्री सिद्धिविनायकांनी त्यांची नक्कीच काही सोय केली होती. आम्हाला प्रश्न पडला होता कैलास, वृषभ, सिद्धिविनायक यासारखेच मूषकही स्थाणू रूप का नाहीत? की जीवसृष्टीची चाहूल देण्यासाठी त्यांचे सजीव अस्तित्व येथे आहे.

तेवढ्यात एक माहिती मिळाली. येथे महाकाय अजगर, नाग, सर्पही वस्तीस आहेत. त्यांचे खाद्य म्हणजे मूषक! मानवी कल्पनांप्रमाणे विनायकांच्या वाहनरूपांनी शिवांच्या गळ्यातील सर्पमालांचे पोषण करण्यासाठी स्वकायेची यज्ञाहुती द्यावी, वेळ येईल तोवर पोसावे आणि वेळ आली की समर्पित व्हावे. हीच का? शिललीला की मूषकही शिवस्वरूप नि सर्पही शिवस्वरूप! सकाळी केवळ क्रीडा मानसातील हंस मोत्यांसारखी. जीवो जीवस्य जीवनम्‌च्या या लीलेचा अर्थ समजून घेण्यासाठी का साधक, सिद्ध, ऋषीमुनी कैलासवासी होत असतील? अशाही अनुभूतीत मनात, कैलासाच्या सान्निध्यातील शिवास्वद संवेदन हरपत नाही एवढे खरे.

भोजनअवकाश संपवून आम्ही पुन्हा जीपमध्ये स्वार झालो आणि बेसकॅम्प डारचेनच्या दिशेने निघालो. डारचेनला विश्रांत व्हायचे होते. डारचेन बेसकॅम्प असल्याने छोटेसे गाव शहरवजा खेडे अशा स्वरूपात होते. राहाण्याची जेमतेम सोय होती. संध्याकाळ होऊ लागली. थंडी अधिक वाढू लागली. प्रत्येकजण आपल्या शयनव्यवस्थेच्या खाटेवर ठाण मांडू लागला. डारचेनमधील गौर, तांबुसपिवळसर सुंदर ललनांनी एकदमच मौल्यवान खड्यांच्या माळांसह आम्हांवर आक्रमण केले. त्या आक्रमणात अद्‌भूतता आणि गंमतीशीरपणा होता. काहीही करून काहीना काही प्रत्येकाने घ्यावेच अशा जीवटपणाने त्या ललना लघट करून रत्नमालांची लयलूट घडविण्याचा प्रयत्न करीत होत्या. मी आणि उषा मात्र अजून अष्टपादाचाच विचार करीत होतो. कैलास यात्रा सफल झाल्याचा आनंदही मनाला कैलासाकडेच खेचत होता. उद्या सकाळी कैलास परिक्रमेला सुरुवात होणार होती!

*

७८. यमद्वारावर मात करीत कैलास परिक्रमेची परिपूर्ती

कैलासावर प्रक्षेपित ॐकार स्वरूपात हरखून गेलेल्या मनाला परतीचा प्रवास करावासा वाटत नव्हता. ॐ अंतर्धान पावला आणि मनावर देखील लौकिकाच्या मेघांनी आक्रमण केले. निघणे भाग होते. आम्ही उभयता तरीही रेंगाळत होतो. आमचा शेरपा आमची पिशवी घेऊन पुढे निघाला होता. खरं म्हणजे आता त्याला आम्हाला सांभाळत घेऊन जाण्याचा प्रश्नच नव्हता. एक तर आम्ही आल्या वाटेने माघारी फिरलो होतो. रस्ता आता उतरणीचा होता. माझ्या मनात मात्र, आपण गौरीकुंडमार्गे परिक्रमा पूर्ण करीत नाही, याचे शल्य बोचत होते. त्या मार्गे जाणारा चमू आता दृष्टी टप्प्यापलिकडे पोचला होता आणि बरोबरचे लोक पुढे बरेच लांब गेले होते. शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल किंवा अशक्य अवस्थेत मानसपूजा करावी असे म्हणतात. खरेतर मानसपूजा तर महत्त्वाची. मन गुंतले, एकाग्र झले तरच साधना सफल होणार! मी तोच विचार करीत होतो. एकदम मनाला शिवस्पर्श घडला. देहातील आत्मलिंगाला देहाने प्रदक्षिणा करावी. चालत तर आम्ही होतोच. म्हणजे तेवढी शारीरिक क्षमता आमच्याठायी होती. मी संकल्प केला. कैलासांना हात जोडले. मनोमनी क्षमायाचना केली आणि स्वतःभोवती अर्थात आत्मलिंगाभोवती प्रदक्षिणा करीत यमद्वारापर्यंत जायचे. उषाला पटो न पटो! असे ठरले.

‘‘उषा आपण स्वतःभोवती प्रदक्षिणा करीत पुढे जायचे? स्वतःभोवती प्रदक्षिणा करीत गेलो तर आपल्याला परिक्रमा केल्याची, साधना सिद्ध झाल्याचे श्रेय नक्कीच मिळेल! करूया?’’ मी विचारले.

‘‘हो हो चालेल. हा उपाय योग्यच आहे.’’उषानी रुकार दिला.

मला हायसे वाटले. आम्ही स्वतःभोवती प्रदक्षिणा करीत निघालो. वेळ लागणार होता. तरी सबंध दिवस आमच्या हाताशी होता आणि व्यवस्थापकाचे यमद्वारात जीप्स उभ्या असल्याचे आणि घेऊन जाण्याचे आश्वासनही होते. आम्ही थोडे मागे पडत होतो तरी रस्ता उतरणीचा होता त्यामुळे तसे टप्प्यात होतो.

‘‘साब जी चलो!’’ आमच्या बरोबरचा शेरपा आमचे हे प्रदक्षिणा घालत चालणे पाहात म्हणाला. मात्र त्यानं आग्रह केला नाही. बहुधा काही साधक नक्कीच असे काही करीत असतील. थंडी, पाऊस यांनी थैमान चालूच ठेवले होते. तरी मध्येच उघडीप होई. वातावरणाच्या या हट्टी लहरीपणाला न जुमानता आम्ही प्रदक्षिणा करीत पुढे पुढे चालत होतो. मग शेरपाही दृष्टीच्या टप्प्यात आमची सोबत करीत पुढे निघाला. तसा आमचा वेग अगदीच कमी नव्हता. त्या साष्टांग घालत कैलासापर्यंत पोचणाऱ्या बौद्ध भिक्कुसारखीच आमची अवस्था होती. झाडीझुडपे नाहीत, निसर्गाचा लहरीपणा, वाहत्या प्रवाहाचा खळाळ नाद आणि आमची प्रदक्षिणा यांचा आता संवाद झाला असावा. मनातील शल्य हद्दपार झाले होते. प्रदक्षिणा करतांना आनंद वाटत होता. उघडिपीच्या पंधरावीस मिनिटात एखादादुसरा महाकाय गरुडरूप पक्षी कुठे अवकाशात झेपावून दृष्टीआड व्हायचा तेव्हा तो आम्हालाच काही संकेत देतोय की परिक्रमेचे काठिण्य मनावर ठसवतोय असे वाटत होते.

जवळपास पाच-सहा किलोमीटर आम्ही परतलो होतो. गिरकी घेऊन पुढे-पुढे जात होतो. उघडीप झाली होती. ऊन पडले होते. सारे कसे लखख चकाकते वाटत होते. आसमंत प्रकाशमान होता. आमचे मनही प्रसन्न होते. उतारावरून आम्ही उतरत होतो. उतार संपला की पुन्हा चढाचा रस्ता लागणार होता. मधोमध पावसाचे पाणी ताल धरून खळाळत होते. ते अगदीच नितळ नि उथळ होते. आमची प्रदक्षिणा साधना सुरूच होती. तेवढ्यात माझे लक्ष त्या मधल्या खळाळत्या झरण्याकडे गेले. त्याच्या पलिकडे हिरव्यापिवळ्या खुरट्या विरळ गवतावर अचानक दोन कबुतरे उतरली. माना हलवीत ती थेट आमच्याकडेच पाहात होती.

‘व्वा काय नवलाई आहे, प्रदक्षिणा करीत जाताहेत!’ असे जणू मनात म्हणताहेत असे क्षणभर वाटले. लालसरभगव्यात पांढऱ्याने आपले अस्तित्व

अधिक झळाळून दाखववावे असा त्या कबुतरांचा रंग थेट अमरनाथला आम्हाला भेटलेल्या कबुतरांसारखाच. एकदा वाटले बहुधा तीच तर नाहीत? काय सांगावे कबुतरे भरपूर दूरवर प्रवास करू शकतात. लालसर चकाकत्या छोट्या मण्यांच्या डोळ्यांनी ती कबुतरे सारखी आमच्याकडेच माना वेळावून, डोकावून पाहात होती. आम्ही क्षणभर प्रदक्षिणा विसरून कबुतरांच्या त्या विलक्षण आश्चर्यकारक ग्रीवा आणि पदन्यासात हरवलो होतो. तेवढेच त्यांच्या डोळ्यातही मध्येच आमची दृष्टी वेध घेत होती. आम्ही एकाच ठिकाणी पण अगदी जवळ थबकून ही कपोतक्रीडा पाहण्यात दंग झालो होतो. एकदा आपला न्यास थांबवून त्या कबुतरांनी आम्हा उभयतांकडे कौतुकाने पाहिले. होय तसे वाटले खरे आणि उड्डाणन्यासासह त्यांनी झेप घेतली. आम्ही त्यांची झेप पाहतोय तोच ते एकदम अदृश्य झाले. त्यांनी आमच्या हृदयात मात्र तेवढ्या दोन मिनिटांच्या कालावधीत कायमचे स्थान पटकावले.

आमची प्रदक्षिणा पुन्हा सुरू झाली. मनात 'ॐ नमः शिवाय'च्या जपाऐवजी त्या कबुतरांचे विचारच बराच वेळ रेंगाळत राहिले. तेवढ्यात आम्ही त्या झोपडी कॅन्टीनच्या टप्प्यापर्यंत पोचलो. लांबूनच आम्हाला काही सहप्रवासी तेथे थांबलेले दिसले. बरे वाटले. प्रदक्षिणा करीत आम्ही त्या कॅन्टीनपर्यंत पोचलो तेव्हा आमच्या बरोबरच्या शेरपाला त्या कबुतरांविषयी सांगितले.

''साब, यहां कबुतर कहीपर भी दिखाई नही देता! कबुतर कैसा? आपने दूसरा कुछ देखा होगा। यहां तो सिर्फ कौवे, चिमणी और बडे गीध, गरुड आंते है।'' शेरपा म्हणाला.

''ना ना ओ कबुतरही थे।'' आम्ही म्हणालो आणि तेथेच संवाद थांबला.

आमच्या मनातून मात्र अद्यापही त्या दोन कबुतरांनी स्थलांतर केले नाही. अमरनाथला पाहिलेली कबुतरे शिवगण आहेत असे सांगितले जाते. कैलासात भेटलेली कबुतरे दिव्यदर्शन होते एवढे नक्की. त्या कॅन्टीनमधील चहा नावाचे पेय प्यालो. बिस्किटेही खायला मिळाली. बरे वाटले. निघालो.

पुन्हा गिरक्या घेत प्रदक्षिणा सुरू झाली. लहरी निसर्गानं बहुधा आमची परीक्षा पाहायचं ठरवलं होतं. मध्येच विलक्षण मुसळधार पावसानं झोडपायला सुरुवात केली. एवढ्या वेळात तसे आम्ही निर्ढावलो होतो, तरी आताचा पाऊस

खूपच जोरदार होता. अंग सडकून निघत होतं. वीसपंचवीस मिनिटं झाली तरी पाऊस थांबायचं नाव घेत नव्हता. आणखी आणखी, कातवून कातवून, कोसळत होता. अर्थातच आमच्या गिरक्यांचा वेग खूपच मंदावला होता. वीस मिनिटात आम्ही जेमतेम अर्धा किलोमीटर जाऊ शकलो होतो. पण आता आमच्या बरोबर अनेक रेंगाळत, सोबत होते.

पाऊस कमी झाला आणि क्षणात थांबलाच. पुन्हा चांगलं ऊन पडलं. धरती अगदी नितळ झाली. झऱ्यांच्या प्रचंड खळखळाटाव्यतिरिक्त पडलेल्या पावसाचा मागमूसही राहिला नव्हता. थंडी मात्र प्रचंड वाढली होती. डोंगरशिखरांवर बर्फ मोठ्या प्रमाणात साठले होते. उतरणीलाही बर्फ दिसू लागले होते. या वेळात आमच्या शेरपानं इतर शेरपांना आम्हाला कबुतरं दिसल्याचं सांगितलं होतं. ॐकार दर्शनाचंही आता आमच्या चमूला समजलं होतं. आमच्या चमूमधील काही लोक उत्सुकतेनं आम्हाला गिरक्या थांबवून प्रश्न विचारीत तर काही चक्क मोठ्या भावूकतेनं आमच्या पाया पडत. आम्ही खूप काही विशेष अनुभवलं. आमची परिक्रमा खरेच पूर्ण झाली; असा भाव यांच्या मुद्रांवर स्पष्ट दिसे. आमच्या मनातील गौरीकुंडावरून जाता आलं नाही याचं शल्य कुठल्याकुठं पळून गेलं. त्यात आमच्या गिरक्या घेऊन प्रदक्षिणा करण्यामागचं रहस्यही काहींनी विचारलं. रहस्य कळल्यावर त्यांच्यातील अनेकांच्या मुद्रा हिरमुसल्या. आपल्याला हे कोणी सांगितलंच नाही अन्यथा आपणही प्रदक्षिणा घालत निघालो असतो. त्यांच्या मुद्रांवरचा असा भाव पाहून आम्ही परिक्रमा पूर्तीचा अनुभव घेत सुखावत होतो. आणखी वेगानं आणि उत्साहानं गिरक्या घेत आम्ही प्रदक्षिणा पूर्ण करीत होतो.

जवळपास साडेतीन–चार होऊन गेले असावेत. आम्ही आता यमद्वाराच्या टप्प्यात आलो होतो. तेवढ्यात पुन्हा पावसानं तांडव सुरू केलं. एवढं की बहुधा त्याला आम्हाला कैलासाच्या कुशीतच थोपवायचं होतं. सुदैवानं यावेळी ते तांडव अवघ्या दहा मिनिटात संपलं. त्या दहा मिनिटात त्यानं हाहाःकार उडवून दिला. पाऊस थांबला तसे आम्ही आणखी वेग घेतला. आता यमद्वार अवघ्या एकदीड किलोमीटरवर दिसत होतं. आमच्यापैकी बरेच लोक तर यमद्वार पार करून जीपमध्ये स्वार होऊन परतू लागले होते. गाड्यांची घरघर स्पष्ट ऐकू येत होती. आम्हाला आणखी हुरूप आला. आमची परिक्रमा पूर्ण होणार याची खात्रीच झाली. आम्ही आणखी वेगानं निघालो. चढणी अगदीच सामान्य

होती. कदाचित आता आम्हाला तसे वाटत होते. जे यमद्वाराबाहेर पडत होते ते विजयघोषांच्या आरोळ्या ठोकत होते. ‘हर हर महादेव!’ ‘बम् बम् भोले!’ त्या आरोळ्या ऐकून तर आमच्या उत्साहाला उधाण आलं.

आणखी जोरात निघालो. तेवढ्यात पुन्हा महाभयंकर पावसाला एकदम सुरुवात झाली. त्याचे अंगावर कोसळणे आता असह्य होत होते. उत्साह क्षणात ओसरला. पावलं जड झाली. कोसळत्या पावसात शरीर गोठवण्याची थंडी होती. पाच-सात-दहा मिनिटं तो कोसळत होता. आम्ही जवळपास थांबलोच होतो. पण शेरपा ओरडला, ‘‘ठहरो मत, धिरेधिरे चलो.’’ त्याची आज्ञा धोक्याची घंटा सांगत होती. आम्ही मनाचा हिय्या केला आणि पुन्हा पावलं उचलली. गिरकी घेऊन निघालो आणि क्षणात पाऊस थांबला. जणू यमदूत आमची परीक्षा पाहात होते.

आणि यमद्वार पार झाले! परिक्रमा पूर्ण झाली. खरं डारनेचला गेल्यावर परिक्रमा पूर्ण व्हायची पण आमची पदयात्रा यमद्वारातून सुरू झाली आणि यम द्वारातच संपली. शिवकृपेने आमची परिक्रमा पूर्ण झाली होती. यांनी ती करवून घेतली होती. घोर तपःश्चर्येचा अनुभव काही प्रमाणात का होईना आम्हाला आला. शिवलोकी जाऊन शिवदर्शनानं पावन होऊन आम्ही परतलो. यमद्वाराचा परिणाम त्यामुळेच झाला नाही. यमद्वारातून जातांना आम्ही यमद्वारातून परततांना मृत्यूचे दर्शन मात्र वेळोवेळी झाले. मात्र कैलासात जाऊनही कैलासवासी होऊ न देतां; भगवान शिवांनी आम्हाला पुन्हा प्रपंचात पाठविले. कदाचित भोग संपला नव्हता किंवा शिवांना आमच्याकडून दिव्य कर्मे करवून घ्यायची होती!

*

७९. यमद्वारातून डेरापुग !

बेसकॅम्प डारचेनमधून आम्ही ‘कैलास परिक्रमे’साठी निघालो. आता ध्येयपूर्ती होणार याचा आनंद होता. करणारच ही जिद्द होती. कठीण आहे याची जाणीव होती. सत्य संकल्पाचा सिद्धिदाता शिव आहे अशी श्रद्धा होती. ‘‘हवा विरळ आहे. गोळ्या जवळ ठेवा. त्रास व्हायला लागला तर आग्रह ठेवू नका. अष्टपादला दर्शन झालं आहे त्यामुळे आपली यात्रा सफलच झाली आहे. थंडी आणखी गोठविणारी होणार आहे. कालच तुफान बर्फबारी झाली आहे. आजदेखील अंदाज सांगितला आहे. जोरदार पाऊस आहे. घोडसवारी करता येते पण त्याला अद्याप मान्यता नाही. आपण आपल्या जबाबदारीवर घोडसवारी करू शकता’’ अशा सूचनांचा तुफान झंजावात होत होता. या सूचनांवर येथवर पोहोचलेले मन खंबीरपणे मात करीत होते. आम्ही उभयतां तर या सूचनांकडे लक्षही देत नव्हतो. परिक्रमा करायचीच! हे ठाम होतं. आम्ही सर्व आपापल्या जीप्समध्ये बसलो. आमच्या सोबतचे इंजिनिअर जोडपे मात्र गळाटले. ‘‘आम्ही थांबतो, तुम्हा जाऊन या!’’ ते म्हणाले. समजूत घालण्यात अर्थ नव्हता. आम्ही आता कैवासवासी होणार बहुधा! या नजरेनं ते आम्हा सर्वांकडे पाहात होते.

बेसकॅम्पहून कैलासच्या दिशेनं निघालो. आम्ही तर पायी परिक्रमा करणार होतो. मग जीप्स बहुधा प्रत्यक्ष सीमेवर सोडायला आल्या असाव्यात; असा विचार करीत निघालो तो साधारण पंधरा-वीस मिनिटांत आम्ही सीमेवर पोचलो. हे होते यमद्वार! दोन्ही बाजूला पर्वत होते त्यातून व्ही या इंग्रजी अक्षराचा आकार होतो आहे असे आम्हाला दाखवण्यात आले. यालाच यमद्वार असे म्हणतात. इंग्रजीतील व्ही आकार विजयाचे चिन्ह की आता येथे यमद्वार म्हणजे विनाशाचे चिन्ह दोन्ही गोष्टी मनात आल्या. आम्ही पोचतो तोच आम्हाला अक्षरशः झोडपून काढणाऱ्या मुसळधार पावसाने आमच्यावर आक्रमण करीत यमद्वारात स्वागत केले. यमद्वाराजवळ एका बाजूला एक छोटेखानी बौद्ध मंदिर होतं तर दुसऱ्या

बाजूला चीनचा भलामोठा मिलिटरी कॅम्प होता. शांतता आणि विनाश या खरंच एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत का? विनाशातली शांतती हीही भीषण असते ना? यमद्वारातून कैलास परिक्रमा सुरू करायची होती. संयोजकांनी प्रत्येक जोडीबरोबर एक शेरपा दिमतीसाठी दिला. आम्हाला मिळालेला शेरपा जवान होता. त्याने अगदी सहज आमच्याशी लगेच दोस्ती केली. आमच्याजवळ उगा घेतलेली एक बॅग, पाण्याची बाटली इ. याचेही आम्हाला या झोडपत्या पावसात, ओलेत्या अंगावर जड झालेल्या निथळत्या दुहेरी वस्त्रांचे ओझे झालेच होते.

''अंकल अंटी डरो नही, मेरे साथ चलो, ओ सब मेरे पास दे दो!'' असं म्हणत त्यानं आमच्या जवळची बॅग त्याच्या जवळ घेतली. मुलानं वृद्ध मातापित्यांना तीर्थयात्रेला नेऊन आणावे ही सनातन प्रथा बहुधा यासाठीच असावी. शेरपाच्या सोबतीनं आम्ही यमद्वारातून कैलासाकडे पदयात्रा करीत निघालो. तेवढ्यात एक बौद्ध भिक्कु परिक्रमेसाठी मोठ्या व्रतस्थतेनं निघालेला दिसला. तो साष्टांग दंडवत घालीत निघाला होता. दंडवत घालून उभं राहायचं, पुन्हा दंडवत घालायचा. पडत्या पावसात, गोठवत्या थंडीत, निथळत्या अंगानं हे दिव्य करणाऱ्या त्या बौद्ध भिक्कुकडे पाहून आमच्या अंगात विजयश्री संचारली. आपण तर केवळ पायी जात आहोत. चारदोन लोकांनी स्वतःच्या जबाबदारीवर घोडसवारी केली होती. त्याचवेळी आमच्या चमूत एक अद्‌भूत त्रिकुट होते. बहीण, भाऊ आणि त्यांची माता. त्यांची माता व्हीलचेअर घेऊन ते परिक्रमेला निघाले होते. कैलासाची वाट हल्ली ट्रॅक म्हणतात तशी होती. काही ठिकाणी परिक्रमा करणाऱ्यांसाठी दुरुस्त्याही केल्या आहेत असं शेरपानं सांगितलं, पण त्या भावंडांना आणि मातेला पाहून आमच्या मनाच्या कोपऱ्यातील भीतीचा सूक्ष्म ठिपका देखील धूम पळाला. आता आमच्यात वीरश्री संचारली! आम्ही चालू लागलो चढ-उताराचा रस्ता, पण कैलासात जातांना काट्याकुट्यांचा, चिखलरबडीचा नाही पण वरून मारा करणाऱ्या पावसाचा मात्र नक्कीच आहे! पाऊस अगदी सारखा नसतो पंधरावीस मिनिटं मध्ये विश्रांत होत दिसेनासा होतो. पण आपण हुश्य करावं तोच आणखी विक्राळपणाने, दबा धरून बसलेल्या मारेकऱ्यासारखा येऊन आक्रमण करतो. पण त्या त्याच्या विक्राळ लीलेतही मौज वाटत होती. गारव्यामुळे दमणूक जाणवत नव्हती तरी काही प्रवाशांना चढावरच नव्हे तर एकूणच चालतांना बऱ्यापैकी धाप लागत होती. आम्हाला

एकूण सत्तावीस किलोमीटरचा प्रवास आज पूर्ण करायचा होता, पण त्यातील आठ किलोमीटर यमद्वारापर्यंत आणून सोडण्याचे काम जीप्सनं केलं होतं. त्यामुळे आम्हाला आता एकोणीस किलोमीटरपर्यंतच चालायचे होते. शेरपा आम्हाला चालण्याला धीर देत होता. मला नि उषाला सह्याद्रीच्या रांगात गिर्यारोहण करण्याची सवय होती. अशा ट्रॅक्सवरून तर आम्ही मोठ्या गतीनं प्रवास केला होता. त्यामुळेच आत्मविश्वास होता, पण येथे त्या आत्मविश्वासाला विरळ आणि विषम वातावरणानं तडा दिला होता.

सातआठ किलोमीटर चालून जातांनाच, विलक्षण वेदना सहन करीत, अगदी अवघड नसलेल्या त्या ट्रॅकवरून चालत होतो. त्याचवेळी आपण साक्षात शिवनिवासाला प्रदक्षिणा करीत असल्याचा विलक्षण संतोष मनाला उत्साहित करीत होता. तेवढ्यात पुढे गेलेली माणसे एका भल्या लांबुळक्या झोपडीपाशी रेंगाळताना दिसली. ''यहां हॉटेल है!'' शेरपानं सांगितलं. तेव्हा धक्का बसला. हॉटेल संस्कृती थेट कैलासातही दर्शन घडविते! यालाच ब्रिटिश राजवटीचे जगत्‌जेतेपण म्हणायचे का? पण भारतीयांच्या प्राचीन वाङ्‌मयातही मिठाईच्या दुकानांचा उल्लेख आहे. जलपान, दुग्धपान आदींचा उल्लेख आहे. पण ती हॉटेल्स नव्हती हे खरं! विशाद आणि आनंद दोन्ही संवेदना एकाच क्षणी मनात प्रकटल्या. त्या हॉटेलजवळ पोचलो. हॉटेल म्हणत असले तरी ते हॉटेल या कल्पनाचित्राचे विरूप होते. एका सर्वबाजूनी बंद असलेल्या तंबु राहुटीसारख्या एकेरी दालनात दोन स्त्रिया आणि एक पुरुष येणाऱ्या पर्यटकांना चहा आणि तेथे उपलब्ध काही पदार्थ पुरविण्याचे प्रयत्न करीत होती. आजकाल सर्वदूर उपलब्ध खाद्यपदार्थांची पाकिटे तेथे होती तीही मोजकीच! आम्ही गेले पाच-सहा दिवस अशाच फुडपाकिटांवर भागवत होतो. गरमगरम चहा घ्यावा असे मनात आले. शेरपाला सांगितले.

''यहां याक के दुध का चाय है, चलेगा?''

मी चटकन ''हां चलेगा'' म्हणालो. उषा मात्र ''ई नको नको!'' म्हणून किंचाळलीच. आम्हा मराठी माणसांना घाणेरड्या पदार्थांना यॅक! म्हणून मुलांना परिचय करून देण्याची सवय! पण येथे याच तर गाई! पावित्र्य तेच. अखेर कोरा चहा घ्यायचा निर्णय झाला! प्लॅस्टिकच्या ग्लासमध्ये कोरा चहा म्हणून आम्हाला जे पेय दिले तेही त्यांनी तयार केलेल्या चहाचे अखेरचे ग्लास होते. आमच्या

हातात देताना आणखी दोघांनी चहा मागितला तेव्हा संपल्याचे जाहीर करण्यात आले. चहा म्हणजे दिव्य! केवळ गरम होते एवढेच! तो तळाचा अर्क पितांना शिसारी आली. वाटले आपणच थोडे उशिरा चहाची मागणी केली असती तर कैलासीच्या हॉटेलच्या दिव्य चहाचे अरिष्ट टळले असते. पण आम्ही हॉटेल आणि चहाच्या संमोहनात एवढे हरवलो आहोत की त्यानं क्षणभर कैलास परिक्रमा या ध्येयाचाही विसर पडावा!

काही पर्यटकांनी बसकण मारली होती तर काही उगा रेंगाळत होते. बसकण मारणे सुखावह वाटत होते. ''चलो अभी दस किलोमीटर जाना है। नही तो रात हो जाएगी।'' शेरपाच्या या बोलण्यात तथ्य होते. आम्ही आत्ताच बऱ्यापैकी गळाटलो होतो. एवढ्यात पावसानं झोडपायला सुरुवात केली आणि हॉटेलमधला असा विसावा वाहून गेला. पुन्हा चालू लागलो. शेरपानं धाक धातला होता. त्यातच आमच्या संयोजकानं, ''कैलासमे बहुत बर्फबारी शुरू है। आगे जाना मुश्कील है।'' अशी बातमी आणली. वातावरण बदलले होतेच, पण त्याच्या या बातमीनंच चांगलीच हुडहुडी भरली. ट्रॅकच्या बाजूच्या डोंगररांगाही आता गडप झाल्या होत्या. या डोंगररांगातून खुणावणाऱ्या अनेक गुहा दिव्य अस्तित्वाची साक्ष देत होत्या. त्याही पांढुर सावळ्या ढगांनी आक्रमित होत्या.

''चलो चलो!'' म्हणत आमच्या बरोबरचे शेरपा घाई करत होते. रस्ता चढणीचा, विरळ हवेचा, धोधाण पावसाच्या माऱ्याचा, प्रसंगी गुदमरून टाकणारा, त्यावर आम्ही मोठ्या जिद्दीनं पाय रोवीत मानवी सत्तेचा परिचय घडवित पुढे जात होतो. काही बसत उठत जात होते. ते त्रिकुट मात्र मोठ्या जिद्दीने याही परिस्थितीत व्हीलचेअर घेऊन पुढे जात होते. बौद्ध भिक्कुही मोठ्या चपळाईने आमच्यापर्यंत पोचला होता. आता पावसाचा जोर वाढला. थंडीही वाढली. पलिकडील बर्फाच्छादित शिखरे अधिक दाट बर्फाने वेष्टित वाटू लागली.

''इस काल मे ऐसा होता नही, क्या मालूम? यहां के मोसमका कुछ भरोसा नही!'' शेरपा सांगत होता. आमच्या बरोबरचा शेरपा मात्र खूपच पॉझिटिव्ह होता. तो तीन वेळा एव्हरेस्ट सर करून आला होता. 'कुछ नही होता। मै हूं ना आपके साथ!'' त्यानं आम्हाला धीर दिला.

आम्ही चालत होतो. चढाचा रस्ता गतीनं संपवण्याचं आव्हान अधिक तीव्र होत होतं. अंगावरचे कपडेदेखील जड झाले होते. आम्ही चालतच होतो.

आता दिवस कलला होता याची जाणीव होऊ लागली. तेवढ्यात ट्रॅक्टरचा आवाज आला. आम्ही चमकलो. पाहातो तो त्या ट्रॅक्टरवर व्हीलचेअर त्रिकुट राजासारखा प्रवास करीत होते. आतापावेतो एवढ्या विक्राळ पावसातही प्रकाश अगदी झगझगीत होता. एवढंच काय या वरुणाक्रमणाला मित्र न जुमानता मधूनच डोकावून कैलास दर्शन घेत होता. पण आता बहुधा त्याचा परतीचा प्रवास सुरू झाला होता. सायंकाळची चाहूल लागली होती. आम्ही चालतच होतो. हळूहळू रस्त्यानं जातानाचे बोलणे सर्वांचेच थांबले होते. काहींचेतर दात वाजू लागले होते.

''आयगा डेरापुग!'' शेरपा म्हणाला. समोर लांबवर गाव दिसावे तसे तर काहीच दिसत नव्हते. एकदोन बैठी घरं असावीत असा भास होत होता इतकेच! तरी अजून दोनएक किलोमीटर जायचे असावे. आलंय म्हणतानाच आणखीच श्रांतता आली. तरी कैलासचे दर्शन आता अगदी स्पष्ट होते. हिमवान कैलास ध्यानस्थ, स्थितप्रज्ञ ऋषींसारखा समाधीमग्न होता. बर्फाच्या ढिगाऱ्यांचीच आरास जणू कैलासाभोवतीही मांडली होती. सायंकाळ होऊ लागली होती तरी बर्फावरील प्रकाशपरिवर्तनानं अद्याप उजेड भासतच होता.

कडाक्याच्या थंडीत आता अगदी आम्ही गावाजवळ आलो होतो. गाव कसले? महत्प्रसायाने चारसहा बऱ्याकीसारख्या इमारती आठदहा बंकरसारखी घरे. सारेच बर्फाच्छादित. 'डेरा पुग!' शेरपा म्हणाला. डेरा म्हणजे मुक्काम आणि पुग म्हणजे पोचलो. आम्ही मुक्कामी पोचलो होतो. त्या बऱ्याकींमध्ये आमच्या मुक्कामाची सोय होती म्हणून धावलो. पण शिवांच्या अंकावर मुक्कामास जायचे म्हणजे काय; याचा पुरेपूर अनुभव घेत होतो. आमच्यापैकी कोणालाही आयुष्यातील जन्ममरणासारखा हा पहिलाच अनुभव होता. येथे आतबाहेर सारेच चिंब होते. ज्यावर रात्र काढायची तेही चिंब! ज्या वस्त्रांवर राहायचे तेही चिंब आणि गोठवते बाहेर तर चोहीकडे नव्हे वरती खालीही बर्फच बर्फ! कैलास सूक्त रचायचे तर सूर्यसूक्तातील प्रकाशाच्या वर्णनासारखे मागेपुढे बाजूला खाली वर सारेच बर्फमय. आपलाही आता बर्फच होणार! अशा हिमवानपणानेही कैलासाच्या साक्षात्काराने आम्ही हिमवानपणानेच मोहरलो होतो!

*

८०. ॐकार स्वरूप शिवदर्शनाने परिक्रमापूर्ती

सर्वांगे चिंब, निथळत्या, जागेवरच बर्फ होतंय की काय; असं वाटणाऱ्या शरीर आणि मनाला; केव्हा सुरक्षित निवाऱ्यात जातोय असं वाटत होतं. धावतच बऱ्याकवजा दालनात घुसलो. आमच्यासाठी खाटांची सोय पाहून सुखावलो. दुसऱ्याच क्षणी, आमच्या आमच्या शरीर, मन आणि कपड्यांची जी अवस्था होती; तीच खाटांचीही आहे, हे लक्षात आलं. आणखी बर्फाटलो! तेवढ्यात माझी कैलासाहून आत्मलिंग घेऊन जाणाऱ्या रावणासारखी अवस्था; शरीरधर्मानं केली असल्याची तीव्र जाणीव झाली. शरीरातून वेदनांचा संचार झाला. आता लघुशंका आवरता आवरेना, जीव मुठीत धरून नव्हे, जीवावर उदार होऊन; पुन्हा बऱ्याकीच्या बाहेर आलो. बाहेर कोणी नव्हते. चारदोन शेरपा आमच्याच व्यवस्थेत गुंतलेले होते. आता आणखी लांब जाणं अशक्य होतं. मी तेथेच कैलासाकडे पाठमोरा होऊन मुराद, निशंक होऊ लागलो! शंका वारली. मला हायसं वाटलं. कैलासाला सामोरा झालो आणि थक्क झालो. अखंड बर्फाच्छादित कैलासाच्या पटलावर चक्क ॐकार प्रकटला होता!

''उषाऽऽ ॐकार दिसतोय, धाव!'' ओरडलो. माझी आरड हाक ऐकून उषा घाबऱ्या घाबऱ्या धावली. ''काय हो।'' तिनं विचारलं.

''समोर बघ, ॐकार प्रकटलाय!'' मी हे म्हणेपर्यंत एक स्त्री आणि दोन पुरुष, आमच्या चमूतले, धावले. आमच्याबरोबरचे दोन शेरपाही धावले. कैलासाच्या पटलावर ॐकाराचे अवकाशातून प्रक्षेपण झाले होते. मी ॐकार! ॐकार! म्हणून आनंदून अक्षरशः उड्या मारत होतो. सर्वांनी बाहेर यावे म्हणून ओरडत होतो.

''साबजी यही तो कैलास का असली दर्शन है। इसिलिये लोग तरसते

है। बार बार आते है। आप बडे भाग्यवान है वो कैलासजीमे शिवका दर्शन हो गया।''

मी व उषा पाहातच राहिलो. शेरपाच्या सांगण्यानं आमच्या वृत्ती त्या ॐकारात दंग झाल्या. पाहातच राहिलो! डोळ्यांना धारा लागल्या. थंडी आपसुकच कैलासात हरवली. ''उषा फोटो काढ!'' उषानं कॅमेरा आणला होता. आम्ही ॐकाराला क्षणभरही दृष्टीआड न होऊ देता फोटो काढण्याचा प्रयत्न करीत होतो. आमचा तथाकथित कॅमेरा बर्फ झाला होता. पण बाहेर आलेल्या पुरुषांपैकी एक, कॅमेऱ्यानं भराभर फोटो काढीत होता. आम्ही अक्षरशः आमच्यासाठीच्या फोटोची भीक मागितली.

''अरे आवो आवो! आपके वजहसे तो हमारा भी दर्शन हुवा.'' त्यानं उत्साहानं सांगितलं. आम्हाला कैलासापुढे ॐकाराच्या पुढ्यात उभं करून त्यानं फोटो काढले. ''हां हो गया'' त्यानं मग बाहेर आलेल्या त्या स्त्रीचे नि पुरुषाचेही फोटो काढलो. आमचे सारे लक्ष ॐकाराकडेच लागले होते. मध्येच त्या ॐकार स्वरूपात ध्यानस्थ शिवांचे प्रत्यक्ष दर्शन होऊ लागले.

''हां देखो यही शिव है, यही बुद्ध है।'' नकळत शेरपानं विश्वात्मक एकाच परमेश्वराची ॐकार स्वरूपात सर्व रूपं सामावल्याचं आम्हाला सांगितलं. ''तो केवढा तत्त्वज्ञ होता!'' हे आत्ता जाणवतंय. आम्ही पाहातच राहिलो. पाचसात मिनिटं होऊन गेली तरी बऱ्याकीतून आणखी कोणीच बाहेर आलं नाही. खरं तर आम्ही त्र्याऐंशी होतो! शिवाय शेरपांची फौज पण. सारे जणू बर्फात गडप झाले होते. धुरकट, पांढूर मेघांना आमच्या सोलीव सुखाचा हेवा वाटला होता. आम्ही ॐकार डोळ्यात साठवत होतो. मेघ मात्र ॐकारांना आपल्यात सामावण्यासाठी सरसावून पुढे येत होते. आम्ही ॐकाराशी ध्यानमग्न असतांनाच मेघांनी आक्रमण केले आणि आमची समाधी भंग झाली.

मेघांना दूर सारून ॐकारासन्मुख होण्याची शक्ती आमच्यात नव्हती. खरेतर प्रपंचात मग्न असलेल्या माणसात ती असणे शक्यच कुठे असते? त्यासाठी शिवरूप व्हावे लागते! आम्ही हिरमुसलो तरी सुखावलो. आम्हाला शिवांचे ॐकार स्वरूपात दर्शन झाले होते. मग आम्ही आमच्या लौकिकाचा परिचय करून घेऊ लागलो. फोटो काढणारे श्री. अतुल काकाणी आसाममधून आले होते. सौ. इंदिरा साहील महाराष्ट्रातल्या सांगलीहून आल्या होत्या तर समीर घोष

बंगालमधून जवळपास सोळाव्या वेळी यात्रेला आले होते. आम्ही एकूण पाच जण आणि शेरपा दोन अशा सातच जणांना ॐकाराचे दर्शन झाले होते. समीर घोष खूपच एक्सायटेड होते. सोळाव्यावेळी त्यांना या दिव्यदर्शनाचा लाभ झाला होता. खरं तर ते सोळा वेळा का आले असावेत म्हणून आम्ही विचारलेही, परंतु त्यांनी ''कुछ होगा तो ही कोयी आता है ना!'' असा उलट प्रश्न विचारून आम्हाला गप्प केले. आम्ही मात्र आम्हाला झालेल्या दिव्यदर्शनाचा लाभ सर्वांना व्हावा म्हणून ओरडून ओरडून सांगत होतो. आमच्या सोबतच्या इंजिनिअर जोडप्यानं, मला माणसात शिवलिंगाचा लाभ झाला हे त्यांना सांगताच बजावलं होतं; ''असं दिव्यदर्शन पूर्वसंचितानं होतं. ते कोणाला सांगत बसू नये, त्याची पॉवर कमी होते.'' कदाचित त्या घोष साहेबांचं तेच धोरण असावं.

ॐकार मेघात अंतर्धान पावला आणि आम्हाला थंडीचा कडाका जाणवू लागला. तोवर दोन शेरपा हातात कुठल्या पेजेने भरलेले पातेले घेऊन आमच्या बऱ्याकीत आले होते. आम्ही पेज प्यालो आणि अहो आश्चर्य त्या मातकट चवीच्या गरम पेजने आमच्या अंगात उबदारपणा जाणवू लागला. ओलेत्यानं कैलासदर्शनाचं अनुष्ठान सुरू होतं. त्यात या पेजेनं आम्हाला अनुष्ठान सफल करण्यासाठी काहीसं बळ दिलं. बस आता या व्यतिरिक्त खायला काहीच मिळणार नव्हतं. पण तशी गरजही नव्हती. त्या थाळीभर पेजेनं पोट तुडुंब झाल्यासारखं वाटत होतं.

''येणाऱ्या सर्व पर्यटकांना हेच देतात का?'' मी शेरपाला विचारलं.

''नही नही, अलग अलग होता है। लेकीन ओ भी यही काम करता है। हमारे कंपनीका यही खुराक होता है।'' त्यानं माहिती सांगितली.

पोटात गेलं, उब आली. आता झोप लागेलसं वाटलं. पण अवघेच नारायण झालेलो. पाण्यात, ओलेत्यात झोप लागणार तरी कशी? तेवढ्यात आमच्या चमूचा व्यवस्थापक काही सूचना देण्यासाठी आला.

''देखो, ध्यानसे सूनो! कैलास मे बडी बर्फबारी हो रही है। आगे जाना मौतको बुलाना है। हम आपको घबडा नही रहे। जो है सो कहना चाहीये। जिसे जाना है वह अपने दम पर जा सकता है। लेकिन उसे लिख देना पडेगा। देखो आपका कैलासका दर्शन सफल हुआ है। आप कैलास मे ही है। कैलासकी बस गौरीकुंडसे होकर परिक्रमा करनी है डारचेन तक। गौरीकुंड मे ही बडी बर्फबारी

हुअी है। वैसे भी और भी करीबन हजार मीटरकी उंचाईपर होकर गुजरना पडेगा। हवाका भी प्रॉब्लेम हो सकता है। अगर बर्फबारी नही होती तो हम आप सभीको ले चलते। घोडसवारी मिलती है लेकीन उसकी जिम्मेवारी हम नही ले सकते!''

आमच्या त्र्याऐंशीच्या चमूतील बहुतेक लोक बारगळले. मी उषाकडे पाहिलं. आपण काही झालं तरी जायचंच असं मी मनाशी ठरवत होतो. मोठ्या आत्मविश्वासानं मी उषाकडे पाहिलं. उषा पूर्णच गळाटली होती.

''अहो, आता कैलास दर्शन पूर्ण झालंय, अष्टपादलाही आणि इथं तर ॐकार दर्शनही झालं. उगाच बर्फबारीत जाण्याचा आग्रह कशाला?'' तिनं माझ्याकडं आर्जवी नजरेनं पाहिलं.

मी अनपेक्षित उत्तरानं जरा नाराज झालो. आजवरच्या प्रवासात उषानं चुकूनही किंवा प्रकृतीच्या कारणानंही कधीच माघार घेतली नव्हती. मी विचारात पडलो. इकडंतिकडं पाहिलं. अतुल काकाणीनं, व्यवस्थापकाच्या हातातून फॉर्म घेतला होता. वास्तविक त्यांची पत्नी अगदी ॐकार दर्शनालाही बाहेर आली नव्हती. ''मै परिक्रमा के लिये जाता हूँ। आप तो नहीं आं रहे। मेरी पत्नी आपके साथ डारचेन आएगी, प्लीज!'' अतुल काकाणीनं माझ्याकडे पाहात; मी परिक्रमेला जात नाही; हे उषाकडे पाहात घोषितच करून टाकलं होतं. आता माझा नाईलाज होता.

स्वतःची कशीबशी समजूत घालत; मी म्हणालो, ''हां हां जरूर, आपको शुभकामनाएं।'' माझं हे उत्तर ऐकून उषाला समाधान वाटलं. तिनं सुटकेचा निःश्वास टाकला. मी मात्र हिरमुसलो. पाच-सातजण हट्टाग्रहानं निघाले. महिलांपैकी फक्त एक तरुण मुलगी, खास परिक्रमेसाठी, अमेरिकेतून आलेली, तयार झाली.

मला झोप लागणं शक्य नव्हतं. आपली परिक्रमा पूर्ण होत नाही! या धक्क्यानं मी खूपच दुःखी झालो होतो. उषाला सोडून एकटं जाण्याचं धाडस करणं, तिचा आविर्भाव पाहून शक्य नव्हतं. ''काय करावं?'' विचार करीत होतो. शेजारच्या कॉटवर, तो दंडवत घालत परिक्रमा करणारा बौद्ध भिक्कु होता. त्याची हालचाल काहीच दिसत नव्हती.

''आप ऐसेही परिक्रमा करोगे?'' मी त्याला विचारलं. माझ्या मनातला भाव बहुधा त्याला समजला असावा.

''नही नही, हम यहांतक ही आते है। यहां परिकम्मा पुरी होती है। हम

वहांसे नही जाते।'' त्याचे उत्तर ऐकून मी सुखावलो. ते उत्तर एका भिक्कुनं दिलेलं होतं. आपल्या स्थानापासून कैलासापर्यंत येऊन; कैलास दर्शन घेणं, हाच त्याच्या परंपरेने परिक्रमेचा अर्थ होता. परिक्रमा पूर्ण होणे म्हणजे प्रदक्षिणा पूर्ण करणे ही संकल्पना त्याच्या दृष्टीने निरर्थक होती. मला त्याच्या या विचाराचा आधार वाटला. मी काहीच न बोलता पडून राहिलो. जवळपास सर्वच लोक जागेच होते. थंडी रात्रीबरोबरच वाढत होती. पोटात त्या पेजेनं काय तो आधार दिला होता.

कसेबसे पाच वाजले. लवकर उजाडते! परिक्रमा पूर्ण करणारे लोक लगबग करीत होते. त्यातल्या दोघांनी घोड्यावर जाणे पसंत केले होते. सुरक्षितता म्हणून प्रत्येकाबरोबर शेरपा मात्र होता. अजून बाकीचे लोक बऱ्याकीतच रेंगाळत होते. मी एकटाच बाहेर थांबलोय पाहून उषाही बाहेर आली. गौरीकुंडाच्या दिशेनं जाणाऱ्या त्या धाडशी श्रद्धावंतांकडे मी पाहात हात उंचावून निरोप देत होतो. परिक्रमा पूर्ण करणाऱ्यांचा आता शेरपांसह जवळपास चौदा-पंधरांचा जथ्था झाला होता. ते तसे दृष्टीआड होणे शक्यच नव्हते. पण हळूहळू ते आमच्यापासून लांब जात होते. आमच्या व्यवस्थापकानं आम्हालाही परतीच्या प्रवासाला सुरुवात करण्यासाठी घाई केली. सकाळी म्हणजे साडेपाचच्या सुमाराला पुन्हा एकदा ते पेजेसारखं पेय आले. सर्वांना ते घेण्याशिवाय पर्याय नव्हता.

''धीरे धीरे जाईये, यमद्वारपर आपकी गाडीया खडी होगी। आप सबको लेकेही जाएगी।'' व्यवस्थापकाने आश्वासित केले.

आपापल्या परीने, सगळेच पेज घेऊन मार्गस्थ झाले. मी अद्याप परिक्रमा कशी पूर्ण करता येईल; या अशक्यतेच्या विचारातच गढलो होतो! तेवढ्यात कैलासावरची अभ्रे दूर झाली. ॐकार प्रकट झाला. बर्फाच्या झळाळीत ते दृश्य अति मनोहर, चित्तवेधक होते. आताही हे पाहायला फार कोणी थांबले नव्हते. उषा आणि मी मात्र आमच्या शेरपासोबत थांबलो होतो.

''साब आप बडेही भाग्यवान है। आप परिक्रमामे नही गये तो भी शिवजी फिर आपके सामने प्रकट हुये। आपकी परिकम्मा पूरी हो गयी।''

क्षणभरातच समोरचे ॐस्वरूप अंतर्धान पावले. आम्ही मनोमनी हात जोडले आणि निघालो. तरी परिक्रमेचा विचार माझ्या मनातून जात नव्हताच!

*